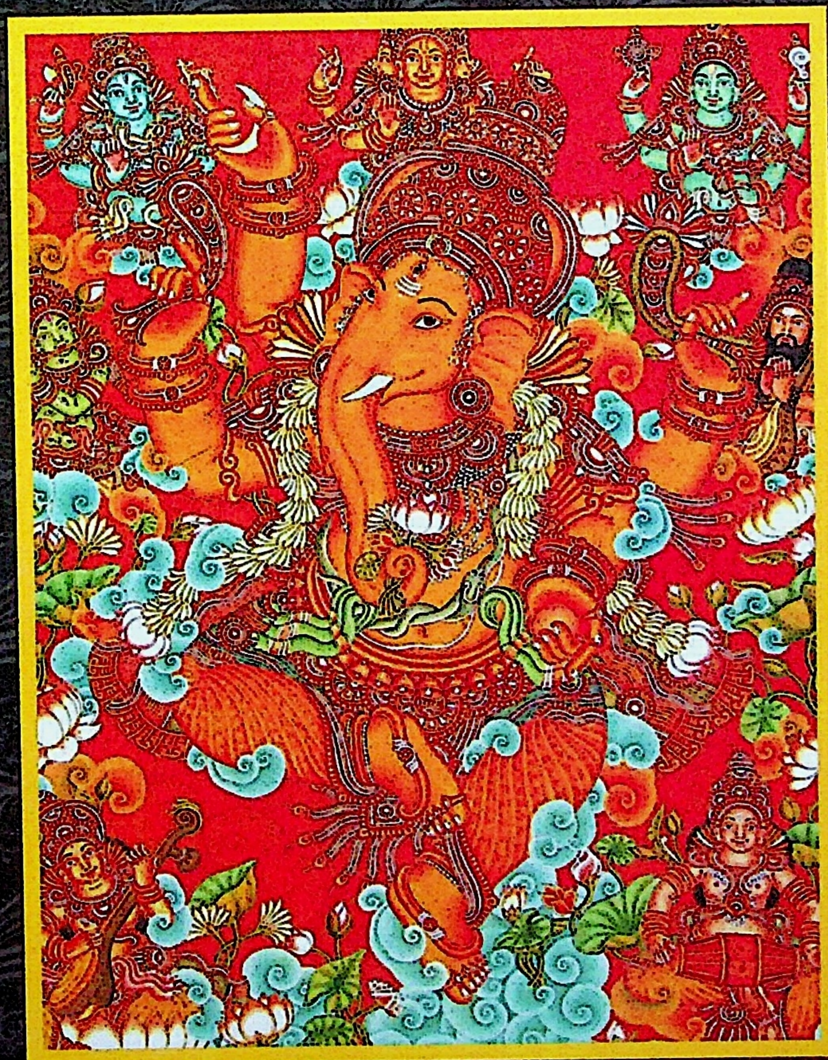
TANTRASAMUCCAYA OF NĀRĀYAṆA

With the Commentaries Vimarsini of Sankara and Vivarana of Narayanasisya

Reprinted with an English translation of the text by

Dr. N.P. UNNI

TANTRASAMUCCAYA
of
NĀRĀYAṆA

TANTRASAMUCCAYA
of
NĀRĀYAṆA

With the Commentaries Vimarśinī of Śaṅkara and Vivaraṇa of Nārāyaṇaśiṣya, reprinted with an English Translation of the text

Part II
(Paṭalas 5-8)

by
N.P. Unni

NEW BHARATIYA BOOK CORPORATION
DELHI **(INDIA)**

Publisher :

New Bharatiya Book Corporation
208, 2nd Floor, Prakashdeep Building,
4735/22, Ansari Road,
Daryaganj, New Delhi-110002
Phone : 011-23280214, 011-23280209
E-mail : deepak.nbbc@yahoo.in

First Edition : 2014

ISBN : 81-8315-222-8
: 978-81-8315-222-8

Type Setting :
Creative Graphics
Delhi

Printed at : Jain Amar Printing Press
Delhi-110007

श्रीनारायणप्रणीतः

तन्त्रसमुच्चयः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया व्याख्यया
तन्त्रसमुच्चयकारशिष्यप्रणीतया विवरणाख्यया व्याख्यया च समेतः

द्वितीयः सम्पुटः

(पटलाः 5-8)

एन्.पी. उण्णी

न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन

(दिल्ली) :: (भारत)

प्रकाशक :
न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन
208, द्वितीय तल, प्रकाशदीप बिल्डिंग,
4735/22, अंसारी रोड, दरियागंज,
नई दिल्ली-110002
फोन : 011-23280214, 011-23280209
E-mail : deepak.nbbc@yahoo.in

प्रथम संस्करण : 2014

ISBN : 81-8315-222-8
: 978-81-8315-222-8

टाईप सैटिंग
क्रियेटिव ग्राफिक्स

मुद्रक :
जैन अमर प्रिंटिंग प्रैस
दिल्ली-7

CONTENTS

।। श्री ।।

नारायणप्रणीतः

तन्त्रसमुच्चयः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया नारायणशिष्य-
प्रणीतया विवरणाख्यया व्याख्यया च समेतः।

अथ पञ्चमः पटलः

स्नात्वा गुरुः कृतदिनान्तविधिः सुवासाः
स्वाचम्य नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः।
बिम्बाग्रतः समुपविश्य पवित्रपाणि-
र्वन्देत साञ्जलिरथो गुरुविघ्नराजान्।। 1।।

विमर्शिनी

अथ पञ्चमेन पटलेनाधिवासविधिमाह-स्नात्वेति। अथो गुरुः स्नात्वा तदर्थं विशेषतो मन्त्रस्नानं कृत्वा कृतदिनान्तविधिः कृतसायन्तनसन्ध्याविधिः सुवासाः नववस्त्रधारी स्वाचम्य विशेषतो मन्त्राचमनं कृत्वा नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः नवेन वस्त्रेण कृतोत्तरीयश्च भूत्वा पवित्रपाणिः, पवित्रस्य विशेषतो विधानात् सौवर्णं पवित्रं गृह्यते, तत्करोऽपि भूत्वा देवाग्रत एव किञ्चिद् दक्षिणतः समुपविश्य सम्यगुपविश्य साञ्जलिरञ्जलिमुद्रासहितः सन् गुरुविघ्नराजान् गुरून् विघ्नराजं च वन्देत।। 1।।

विवरणम्

इदानीं तद्दिने रात्रि (कृत्यं) प्रस्तौति-स्नात्वा गुरुरिति। प्रागेवास्तमयाद् विधिवत् स्नात्वा सायन्तनसन्ध्याविधानं विधाय नवाम्बरधरः सोत्तरीयः समाचम्य मण्डपे प्रविश्य तद्बिम्बाग्रतः स्वायतने समुपविश्य गुंरुवन्दनादि विदध्यात्। गुरुविघ्नराजानिति। गुरवश्च विघ्नराजो गणपतिश्चेति समासः। 'ओं गुं गुरुभ्यो नमः' इति गुरुमन्त्रः 'ओं गं गणपतये नमः' इति गणपतिमन्त्रः। वामदक्षिणपार्श्वयोश्च वन्दनम्। वक्ष्यति च-'गुरूनुदग्दक्षिणतो गणेशम्' इति। यद्वा गुरुशब्देन गुरुसमष्टिरपि गृह्यते। ओं परमात्माद्यशेषगुरुपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत् तावत् प्रणौमि। 'ओं परमगुरुभ्यो नमः'। 'ओं अवरगुरुभ्यो नमः' इति मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा पूर्वोक्तगुरुमन्त्रेण स्वगुरुवन्दनं वामभागे कुर्यात्। विघ्नराजश्च अश्चेति समासः, पुनर्बहुवचनम्। गणपतिर्दक्षिणभागे वन्दनीयः। अशब्देन विष्णुशिवादिरूप[1]: परमात्मा स्वाभिमतो देवो गृह्यते। स च तत्तन्मूलेन तत्त[2]न्नाममन्त्रेणैव वा हृदुद्देशे वन्दनीय इति।। 1।।

---

1. 'इति मन्त्रः' च पाठः
2. 'त्तन्मन्त्रे' क. ख. पाठः।

The preceptor having taken the bath and performed the daily routines shall wear fresh clothes and an upper garment. Having performed the Ācamana- the holy sipping of water he shall sit before the idol wearing a Pavitra- the ring made of Darbhā grass and worship with folded hands his own preceptor and Gaṇeśa. (1)

दग्ध्वा स्वास्त्रहुताशक्लृप्ततलपृष्ठव्यापकेनाभितो
मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ समुत्पाद्य च।
न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्रेण हस्तद्वये-
नास्त्रेणातनुयात् त्रितालदशदिग्बन्धाग्निसालोदयान्।। 2।।

विमर्शिनी

ततः स्वास्त्रहुताशक्लृप्ततलपृष्ठव्यापकेन स्वस्वास्त्रमयाग्निना कृतेन तले पृष्ठे च व्यापकेन प्राक्तनौ हस्तौ दग्ध्वा अभितो मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ च समुत्पाद्य न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्रेण न्यस्तमूलमन्त्राक्षराङ्गत्वादुज्ज्वलितं न्यस्तास्त्रमन्त्राङ्गुल्यग्रत्वात् परिदीप्ताग्रं च यत् तेन हस्तद्वयेन अस्त्रेणास्त्रमन्त्रेण त्रितालदशदिग्बन्धाग्निसालोदयान् तालत्रयं दशदिग्बन्धमग्निप्राकाराणामुद्गमं चातनुयात्। अत्रायं प्रयोगविधिः–यथोक्तप्रकारेण स्वासन उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनानन्तरं करयोर्दहनबुद्ध्या स्वस्वास्त्रेण तले पृष्ठे च व्याप्य उत्पादनबुद्ध्या तयोः परितश्च मूलेन व्याप्य मूलमन्त्रस्याक्षराण्यङ्गानि च यथास्थानं विन्यस्यास्त्रेणाङ्गुलीनामग्रेषु च प्रत्येकं विन्यस्य ताभ्यां कराभ्यां तालत्रयदिग्बन्धनाग्निप्राकारान् कुर्यादिति।। 2।।

विवरणम्

दग्ध्वेति। हस्तावित्याकर्षः। प्रतिपत्तिरियमुक्ता। स्वास्त्रमेव हुताशस्तेन क्लृप्तं कृतं करयोस्तले पृष्ठे च व्यापकं तेन तौ हस्तौ दग्ध्वेति। अभितो मूलव्यापकत इति। ततो मूलेन करयोरभितः पार्श्वयुगले व्यापकं तेन मन्त्रमयतया तयोस्समुत्पादनमित्यपि प्रतिपत्तिरुक्ता। अभितो व्यापकं हि कृत्स्नव्यापकं भवति। मूलव्यापकेन हस्तयोः समुत्पादनं तयोस्सामान्यतो मन्त्रमयत्वं च साध्यत इति भावः। न्यस्तार्णेति। पूर्वं पूजापटलभाविनयेन मूलवर्णान् करशाखासु विन्यस्य तदङ्गान्यपि तथा विन्यस्य पुनः स्वास्त्रमुभयाङ्गुल्यग्रेषु विन्यसेत्। तरङ्गितं शोभितं त्रितालं तालत्रयम्। अग्निसालोदयो दशदिगभि-व्यक्तास्त्रमूर्त्याश्रयतया समन्तादग्निप्राकाराभिव्यङ्ग्यः। स च प्राकार एकस्त्रयो वा स्युः।। 2।।

With the Astra mantras of the respective deities conceiving the lustre as of fire he shall purify both the internal and external portions of his palm as if burning them. Using the Mūlamantras he may conceive his palms purified in the fire of hymns and imagine his fingers as if newly born. Ceremonially conceiving Astra and other Mūlākṣara and Aṅga in his palm he may create a corridor of three measures of the palm, protect the ten directions ceremonially and create three layers of Agniprākāras fortifications conceived by fire. (2)

मार्ताण्डावरतारज[1]प्तपवनायामक्रमोन्मेषिते
स्वस्मिन् भूमनि नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनि।
आस्थायास्त्रसमीरयामविधिना संशोध्य नाडीत्रयं
तारांशत्रितयासुरोधविधिना वाथात्मशुद्धिं चरेत्।।3।।

विमर्शिनी

ततो मार्ताण्डावरतारजप्तपवनायामक्रमोन्मेषिते द्वादशसंख्यावरोऽधमो यस्य प्रणवजपप्राणायामस्य, तत्क्रमादुन्मेषिते प्रकाशिते नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनि नामरूपमयस्य शब्दार्थमयस्य भुवनस्य स्फूर्जा वर्धनं तस्य समष्टिरूपे स्वस्मिन् भूमनि ऐश्वर्यातिशये आस्थाय, गुरुः द्वादशवारप्रणव-प्रणायामेनाखिलभुवनसमष्ट्यात्मा देवो भूत्वेत्यर्थः। अस्त्रसमरियामविधिना अस्त्रमन्त्रप्राणायामविधानेन वा तारांशत्रितयासुरोधविधिना प्रणवांशत्रयप्राणायामविधानेन वा स्वस्य नाडीत्रयं संशोध्याथात्मशुद्धिं जीवात्मनः परमात्मयोगेन शुद्धिं चरेत्।।3।।

विवरणम्

मार्ताण्डावरेति। द्वादशावृत्त्या प्रणवजपेन कुम्भकप्राणायामं कुर्यात्। तस्यैकत्वे तेन क्रमादुन्मेषिते त्रित्वे तु तेषां क्रमेण उन्मेषिते, उन्मेषः स्फूर्तिः। किमुन्मेषणीयमित्याह–स्वस्मिन् भूमनीति। भूमा महत्ता तद्विशेषणं नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनीति। नामरूपमात्रस्फूर्त्या व्यष्ट्यात्मा हि तावत् स्वयमवस्थितः तस्य नामभुवनफूर्त्त्या रूपभुवनस्फूर्त्त्या च समष्ट्यात्मरूपे स्वस्मिन्भूमनीत्यर्थः। कुम्भकप्राणायामे धारणाविषयोऽप्यनेनोक्तः। स्थूलसूक्ष्मपरतया त्रित्वाच्च क्रमोन्मेषोपपत्तिः। स्वस्मिन् भूमनि आस्थाय नाडीत्रयं संशोध्य, अथ आत्मशुद्धिं चरेदित्यन्वयः। आस्थानमवस्था मातृकोदयपर्यन्तम्, एवं भावस्थैर्यसिद्धये तात्पर्यतोऽवस्थानं च। अस्त्रसमीरयामविधिना तारांशत्रितयासुरोधविधिना वेति मन्त्रविकल्पः। समीरयामोऽसुरोधविधानं च प्राणयामः। आत्मशुद्धिमिति। त्रिधा ह्यात्मावस्थितो जीवो देहो जातमिति। तत्र जीवस्य परमात्मापत्त्या शुद्धिः, देहस्य नित्यपञ्चभूतरूपस्य स्वस्वकारणापत्त्या, जातस्य तु अनित्यपञ्चभूतरूपस्य शोषणादिभिः शुद्धिरिति विभागः। प्रक्रियान्तरेणाप्यात्मशुद्धि-सद्भावोऽथात्मशुद्धिं चरेदिति सूचितम्। नाडीशुद्धावस्त्रपक्षे स एव मन्त्रः। तारांशपक्षे ते मन्त्रा भिन्ना इति।।3।।

After performing the Prāṇāyāma- control of breath- chanting Praṇava twelve times conceive in his own Ātman that universe consisting of sound and sense is located. Performing Prāṇāyāma with Astramantra and Praṇava the priest shall purify his three nāḍis- Piṅgala, Iḍā and Suṣumnā- (the three arteries or veins also called three tubular vessels of the body in Haṭhayoga). This process leads to the purification of the soul. (3)

नाड्या दक्षिणया त्रिवारमुदितेनामा विमुच्यानिलं
षड्वारेण तया प्रपूर्य परिकुम्भ्य द्वादशावर्तिना।

---

1. 'जापप' इति मूलकोशपाठः।

व्यामुञ्चेदिडया तथैव परिशोध्येडामुमा मारुतं
मुञ्चेत् पिङ्गलया ततस्तदुभ[1]येनापूरयेदीरणम्।। 4।।

विमर्शिनी

नाडीशुद्धिमाह–नाड्येति। त्रिवारमुदितेन जप्तेन अमा अम्बीजेन दक्षिणया पिङ्गलया नाड्या अनिलं प्राणं विमुच्य रेचयित्वा, तया पिङ्गलयैव षड्वारेण अंबीजेन प्राणं प्रपूर्य, द्वादशावर्तिना तेनैव अंबीजेन पिङ्गलया परिकुम्भ्य, तं प्राणमिडया वामनाड्या व्यामुञ्चेद् रेचयेत्। तथैव पिङ्गलया प्रोक्तप्रकारेणैव उमा उंबीजेन इडामपि परिशोध्य पिङ्गलया मारुतं मुञ्चेत्। ततस्तदुभयेन तन्मार्गाद्वयेन अं उं इति बीजद्वयेन च ईरणं वायुमापूरयेत्।। 4।।

विवरणम्

तारांशैर्नाडीशुद्धिं दर्शयति–नाड्या दक्षिणयेति। उदितेनेति। मनसोच्चारितेन। अमेति। तारस्य आद्यंशो बीजमन्त्रत्वेन गृहीतः। षड्वारेण द्वादशावर्तिनेति। अत्राप्येतदनुषङ्गः। तथैवेति। रेचकादित्रयमा-वृत्तिक्लृप्तिश्चातिदिश्यते। इडामिति वामनाडीम्। उमेति ता[2]रमध्यमांशः। परिशोध्येत्यनेन सुषुम्नाग्रन्थिभेदनलक्षणा शुद्धिरुक्ता। यदाहुः–पूरयित्वा मूर्धभ्रूमध्यतालुकण्ठहृदयेषु स्थितान् ग्रन्थीन् निर्भिद्य मूलाधारं प्रापय्येति। कुम्भकेनासौ नाडीपथस्सुशुद्धो भवति। तथा च तदा धारणापि सिद्धा भवति। व्यामुञ्चेदिडयेति। अयमेव वा रेचकोऽभिप्रेतः। मुञ्चेत् पिङ्गलयेत्यपि। (म? अ) मिति रेचको वा स्यात्। तदुभयेनेति। शुद्धेन नाडीद्वयेन ईरणमिति। प्राणं सुषुम्नायां पूरणे समारम्भ एवायं भवति।। 4।।

Having pronounced "am" thrice the breath is to be left out through the right cavity of the nose which is the tip of the Piṅgalā vein. Then pronouncing "am" six times the breath is to be inhaled through the same cavity. Controlling the same breath for duration of twelve syllables it should be released through the vein called Iḍā represented by the left nasal cavity.

Then chanting "um" thrice letting out the breath through the left cavity of the nose and chanting "um" six times the breath is to be inhaled through the same. Keeping the same for the duration of the chant of "um " for twelve times and preserving it in Ida the breath may be let out through the other cavity of the nose representing Piṅgalā. Thereafter chanting "am" six times and "um" six times the breath may be inhaled through the right and left cavities of the nose respectively. (4)

नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं मरुतमुभयमार्गानुरोधात् सुषुम्ना-
सुष्यामाकृष्य तद्वन्मिति परिजपन्नङ्गवारं प्रपूर्य।
सन्धार्यादित्यवारं विदलितनिखिलग्रन्थिकां ब्रह्मनाडी-
मप्येवं शोधयित्वा बहिरथ मरुतं रेचयेद् व्यत्ययेन।। 5।।

1. 'भयाभ्यां वायुमापूरयेत्' ज. पाठः
2. 'रस्थ म' इति ख. घ. पाठः।

विमर्शिनी

नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं नाडीद्वयेन पूरितं मरुतं वायुम् उभयमार्गानुरोधाद् मार्गद्वयानुसारेण सुषुम्नासुष्यां मध्यनाडीद्वारे आकृष्यानीय तद्वत् पूर्ववद् अङ्गवारं षड्वारं मं इति परिजपन् सुषुम्नां प्रपूर्य आदित्यवारं द्वादशवारं सन्धार्य विदलितनिखिलग्रथिकां भेदितपञ्चग्रन्थिं ब्रह्मनाडीं सुषुम्नामप्येवं शोधयित्वा अथ मरुतं व्यत्ययेन पिङ्गलया पूरितमिडया, इडया पूरितमपि पिङ्गलया च बहिः रेचयेत्।। 5।।

विवरणम्

उभयमार्गानुरोधादिति। पिङ्गलेडामार्गयोः प्रत्यावृत्तिनिरोधात्। यद्वा मार्गद्वयेऽपि मूलाधारावेशगतिं प्रत्युत्साहोऽनेनोक्तः। सुषुम्नासुष्यामाकृष्येति सुषुम्नाया मूलेऽस्ति विवरस्तस्मिन् प्रापय्येत्यर्थः। तद्वदिति। अयमेवात्र पूरक इति। भावः। सन्धार्यादित्यवारमिति। परिजपन्नित्यनुषङ्गः। कुम्भकाभिप्रायमेतत्। विदलितनिखिलग्रन्थिकामिति। फलतया विशेषणम्। सन्धारणप्रकारोऽप्यर्थाद् दर्शितः। सकलग्रन्थि-विदारणशक्त्याकारेणेयं मानससन्धारणेति। यदाहुः हृदयकण्ठतालुभ्रूमध्यमूर्धस्थान् ग्रन्थीन् निर्भिद्येत्यादि। ब्रह्मनाडीसुषुम्नाव्यत्ययेन रेचयेदिति। मूलाधाराद् द्वादशान्तपर्यन्तं[1] प्राणशक्तिद्वयं मिथः श्लिष्टं पूरितं तथैव च कुम्भितं पुनः रेचनकाले द्वादशान्तसीमतो दक्षिणस्य वामभावेन वामस्य च दक्षिणभागेन तथा मिथः श्लिष्टस्यैव मूलाधारपर्यन्तं प्रत्यावृत्तिः। ततो वामदक्षिणनाडीभ्यां च बहिः रेचनमिति भावः। धारणायामस्त्रापक्षे तत्तेजसा[2] ग्रन्थिसंहारकतयानुसन्धानं कार्यमिति।। 5।।

The breath stored in both the veins has to be drawn in to the hole at the base of the Suṣumnā vein chanting the mystic symbol "mano" for a duration of twelve times to be stored in it. Thereafter breaking the knot of the vein the breath may be released alternatively from left and right cavities of nose. (5)

प्रभञ्जनं पिङ्गलया बहिस्त्यजेद
विकारसङ्ख्यैः प्रणवैरथेडया।
प्रपूरयेत् तद्द्विगुणैश्चतुर्गुणैः
प्रपूरितं ब्रह्मपथे प्रकुम्भयेत्।। 6।।

विमर्शिनी

रेचकादिना प्राणायामविशेषमाह–प्रभञ्जनमिति। अथ विकारसङ्ख्यैः षोडशवारमावर्तितैः प्रणवैः पिङ्गलया प्रभञ्जनं वायुं बहिस्त्यजेत्। इडया तद्द्विगुणैः द्वात्रिंशत्सङ्ख्यैः प्रपूरयेत्। चतुर्गुणैश्चतुष्षष्टिसङ्ख्यैः प्रपूरितं प्रभञ्जनं ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रकुम्भयेत्।। 6।।

विवरणम्

प्रणवप्राणायाममाह–प्रभञ्जनमिति। प्राणवायुं विकारसङ्ख्यैः प्रणवैर्बहिस्त्यजेदिति। षोडशावृत्तिजपेन रेचनमुक्तम्। अथेडया तद्द्विगुणैः प्रपूरयेदिति। द्वात्रिंशदावृत्त्या जपेन पूरणम्। चतुर्गुणैः प्रकुम्भयेदित्यन्वयः।

---

1. 'न्त' घ. पाठः।
2. 'सो' ग. पाठः।

ब्रह्मपथस्सुषुम्ना तस्यां चतुष्षष्ट्यावृत्त्या जपेन कुम्भनमेतत्। इह द्वादशान्तारम्भं रेचनं तत्पर्यन्तं च पूरणमाद्वादशान्तमूलाधारं कुम्भनमिति ज्ञेयम्।। 6।।

With seventeen chants of Praṇava the breath may be let out through the right nasal cavity and chanting thirty two times of Praṇava the breath may be released through the left cavity. After sixty four chants the breath may be stored in Brahmapada called as Suṣumnā vein. (6)

शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चिष्कलापाततो
[1]जाग्रज्जीवपुनर्विमोहनमिषद्दुर्वासनापासनम् ।
कृत्वा रेचककर्म पूरकवि[2]धौ स्वस्थानमास्थाय चे-
त्येवं कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं सुधीर्भावयेत्।। 7।।

विमर्शिनी

रेचकादेरभिसन्धिमाह—शुद्धेति। शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चिष्कलापाततः शुद्धे ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रसारिण्याः परमात्मनस्तेजस्कलाया आपाततः संस्पर्शनेन हेतुना जाग्रज्जीवपुनर्विमोहन-मिषद्दुर्वासनापासनम् उद्बुध्यमानस्य जीवस्य पुनर्विमोहनाय मिषन्त्याः प्रेक्षन्त्या दुर्वासनाया दुष्टरूपिण्या वासनाया अपासनं निरसनं तद्रूपं रेचककर्म कृत्वा पुरकविधौ स्वस्थानं वायोरन्तर्मुखत्वमास्थाय चेत्येवं रेचकं पूरकं च बुद्धया विमृश्य सुधीः प्रसन्नधीर्भूत्वा कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं स्वस्य जीवस्य परमात्मसमानमैश्वर्यं भावयेत्।। 7।।

विवरणम्

प्रतिपत्तिमपि दर्शयति—शुद्धब्रह्मपथेति शुद्धब्रह्मपथे प्रसारिण्या परमात्मार्चिष्कलाया आपातेन जन्यस्यात्मबोधस्य विरोधिनि मोहे मिषन्त्या दुर्वासनाया अपासनं प्रभञ्जनं पिङ्गलयेत्युक्तम्। रेचककर्म कृत्वेति। इह द्वादशान्तादिरेवनं तदन्तं पूरणं मूलाधारादिद्वादशान्तान्तं कुम्भकमिति बोद्धव्यम्। रेचकसमये परमार्चिष्कलाया आपातस्तत्सम्पातसमये दुर्वासनापायश्च चिन्तनीयः। यद्वा दुर्वासनापदेन कुण्डलिनीफणावरणमुच्यते। यदुक्तम् .... तदा तदापायं चिन्तयेदिति। पूरकमपि ज्ञानादिसम्पादकमिति। परमात्मार्चिष्कलासम्पातमहिम्ना स्वात्मनः स्वाभाविकज्ञानैश्वर्यादिसम्पूर्णत्वं चिन्तनीयम्। भूमन्यास्थापकं कुम्भकमिति। तस्य तथा पूर्णस्य स्वमहिमनि स्थितिं कुम्भके चिन्तयेत्। सुधीरिति तथानुसन्धानकौशलमुक्तम्।। 7।।

By reason of the breath vibrating in the Suṣumnā vein called Brahmapada, the priest having Ātmabodha - self realisation will be able to remove the bad tendencies in the process of Recaka. Thus he will feel himself as attaining the supreme status of self realisation. (7)

---

1. 'जन्यात्मोद्बोधाविरोधिमो' क. ग. ञ. ढ. पाठः।
2. 'मपि ज्ञानादिसम्पादकं तच्चैवं विदधीत भूमनि सुधीरास्थापकं कुम्भकम्।। ड' क. ग. ञ. ढ पाठः।

उन्नीय हंसमनुनाधरचक्रतस्त-
मर्काम्बुजस्थपरमात्मनि सङ्गमय्य।
व्याख्यास्यमानविधिना वसुधादितत्त्व-
जातं विलाप्य तनुयात् तनुशोषणाद्यम्।। 8।।

विमर्शिनी

अथात्मशुद्धिमाह–उन्नीयेति। हंसमनुना 'ओं हेसः' इति मन्त्रेण अधरचक्रतः मूलाधारात् तं जीवात्मानम्, उन्नीयोर्ध्वं नीत्वा अर्काम्बुजस्थपरमात्मनि द्वादशान्तसहस्रदल पद्मस्थितपरमात्मनि सङ्गमय्य संयोज्य व्याख्यास्यमानविधिना बिम्बशोधने वक्ष्यमाणरीत्या वसुधादितत्त्वजातं पृथिव्यादितत्त्वसमूहं विलाप्य स्वे स्वे कारणे संयोज्य तनुशोषणाद्यं शरीरस्य शोषणदहनाद्यं तनुयात्।। 8।।

विवरणम्

तमधरचक्रतो हंसमनुनोन्नीय अर्काम्बुजस्थपरमात्मनि सङ्गमय्येत्यन्वयः। आधरचक्रं मूलाधारपद्मम् अर्काम्बुजं द्वादशान्तपद्मं हंसमनुजपं तदीयाद्यक्षरेणोत्रयन्त्यक्षरेण परमात्मनि योजयेदिति भावः। व्याख्यास्यमानविधिनेति। बिम्बशोधनविधाविति शेषः। वसुधादितत्त्वजातमिति। जातं निचयः। भूतेष्विन्द्रियोपसंहारोऽप्यनेन सूचितः। विलाप्येति। अर्काम्बुजस्थपरमात्मनीत्यनुषङ्गः। यद्वा वसुधादि विलाप्येति सम्बन्धः। अत्रान्तरा वसुधादेर्विशेषणं करोति तत्त्वजातमिति। तत्तु वसुधादि अजातं जातांशरहितं विलाप्येति जातांशस्यावशेषणमपि लभ्यते। वसुधादिभ्यो जातो देहलक्षणः पिण्डो जातम्। यद्वा निजलिङ्गशरीरकार्यमिह वसुधाद्युक्तम्। शुक्लशोणितं जन्तु तदन्तर्गतं जातम्। अथवा जातमित्यधिकरणे क्तः स्वदेह एव किञ्चिद् निराड्देहेऽण्डकपालमिव तदुत्पत्त्याद्यधिकरणमभ्युपगम्यते तदिह जातमभिप्रेतमिति। तनुयात् तनुशोषणाद्यमिति। तनुशब्देन जातांशग्रहणम्।। 8।।

Raising the life force from the Ādhāracakra - (the mystical circle in the posterior part of the body) with the chant of the Hamsamanu (the mantra "Om hamṣaḥ") and joining it into the Suṣumnā vein and relating it to the twenty five Tattvas beginning with Vasudhā the priest shall reduce the state of the external body. (8)

स्वस्वार्हनाड्या नृपदन्तवर्ण-
सङ्ख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीज[1]ः।
कुर्यात् क्रमाद् रेचकपूरकौ च[2]
सकुम्भकौ शोषणपूर्वकेषु[3]।। 9।।

विमर्शिनी

शोषणादिष्वितिकर्तव्यतामाह–स्वस्वार्हेति। शोषणपूर्वकेषु स्वस्वार्हनाड्या स्वस्वयोग्यया नाड्या

---

1. 'जम्' क पाठः
2. 'तु' त. पाठः।
3. 'तु' ग. ञ. पाठः।

नृपदन्तवर्णसङ्ख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीजः षोडशद्वात्रिंशच्चतुः–सङ्ख्याभिरावर्तितेन निजनिजबीजेन युक्तः। अत्र वर्णशब्देन चतुष्षष्टिसङ्ख्या[1] वा विवक्षिता। मन्त्री क्रमाद् रेचकपूरकौ सकुम्भकौ कुर्यात्।। 9।।

विवरणम्

स्वस्वार्हनाड्येति। शोषणे रेचकविधौ पिङ्गलयेत्यादि द्रष्टव्यम्। वर्णशब्देनैकपञ्चाशच्चतुष्षष्टिर्वा सङ्ख्या गृह्यते। यं रं वमिति च शोषणाद्यर्हाणि बीजानि।। 9।।

The priest shall perform Recaka-(the act of exhaling)- and Pūraka- (the act of inhaling) of the breath through respective veins with Prāṇāyāma and Bījākṣaras chanting 16, 32 or 64 times and perform the Kumbhaka- stopping of the breath by closing the mouth and both the nostrils with fingers of the right hand. (9)

इडामुखे नाभिसरोरुहे च
धूम्रं विचिन्त्यानिलमण्डले यम्।
[2]संयोज्य तद्योगजवायुनाङ्गं
संशोष्य तं पिङ्गलया प्रमुञ्चेत्।। 10।।

विमर्शिनी

इडामुखे नाभिसरोरुहे चानिलमण्डले षड्बिन्दुयुक्तवृत्तात्मके वायुमण्डले धूम्रं यंबीजं विचिन्त्य तन्मण्डलद्वयमन्योन्यं संयोज्य तद्योगजवायुना तद्योगाज्जातमहावायुना अङ्गं शरीरं संशोष्य तं वायुं पिङ्गलया प्रमुञ्चेत्।। 10।।

विवरणम्

इडामुख इति। प्रथमं पिङ्गलया यंबीजेन षोडशमात्रया रेचकं कार्यमिति। संयोज्येति पूरकाभिप्रायम्। यद्वा त्रिंशन्मात्रया यंबीजेन पूरकं कुर्वन् संयोजयेदित्यर्थः। नाभावेव च संयोजनमिष्यते। अत्राध्यात्मिकस्य वायोर्बाह्येन संवर्तकवायुना तादात्म्यं संयोगेन क्रियते। एवं दहनप्लावनयोरपि ज्ञेयम्। तद्योगजवायुनाङ्गं संशोष्येति कुम्भकाभिप्रायम्। तदा धारणाविषयोऽप्येवं सूचितः। नाभिगतवायुबिम्बकलासु कृत्स्नदेहव्यापिनीषु तच्छोषणीषु तदा धरणीति। अङ्गमिह कृत्स्नो जातांशः। यद्वांहःसशोष्येति पाठः। पापपुरुषं संशोध्येत्यर्थः। यदाहुः–'महापातकपञ्चाङ्गमि'त्यादि।। 10।।

On the left nostril as well as navel the mantra "yam" is to be meditated upon and Vāyumaṇḍala is to be conceived. With the elements of the Vayu the Sthūlaśarīra - the physical part is to be emaciated and that breath is to be removed through the Piṅgalā vein. (10)

---

1. 'ख्या वि' क. पाठः।
2. 'संशोध्य त' च. पाठः।

एतन्मुखे हृत्कमले च वह्ने-
र्बि[1]म्बेऽरुणं[2] रं सुमतिर्विचिन्त्य।
संयोज्य तद्योगजवह्निनाङ्गं
सन्दह्य मुञ्चेदिडया बहिस्तम्।। 11।।

विमर्शिनी

सुमतिः शोषणदहनादिकाले तत्तदात्म[3]योगं ध्यातुं कुशलः एतन्मुखे पिङ्गलामुखे हृत्कमले च सस्वस्तिकत्रिकोणात्मके वह्नेर्बिम्बे अरुणं रंबीजं विचिन्त्य तदुभयं संयोज्य तद्योगजवह्निना अङ्गं शरीरं संदह्य तमग्निमिडया बहिर्मुञ्चेत्।। 11।।

विवरणम्

एतन्मुख इति। पिङ्गलामुखे। सुमतिरिति। मूलाधारेण वायोः सुषुम्नायां प्रवेशादि चिन्तनीयम् इति सूचितम्। य(दा) द्वादशकलायोगः, तदा च शोषणे तद्वाय्वारूढं सूर्यबिम्बमपि द्वादशकलं चिन्तनीयम्। प्लवेन सौधार्चिषामपि षोडशकलम्। अथवा शोषणादिषु षड्बिन्दुलाञ्छितवृत्ताकाराद्यनुसन्धानमुक्तम्। यदाहुः-"नाभेरधस्ताद् धूम्रवर्णं षड्बिन्दुलाञ्छितं वृत्ताकारं मध्यगतयंबीजं वायुमण्डलम्" इति। हृदि बन्धूकारुणं स्वस्तिकलाञ्छितत्रिकोणमध्यगतरंबीजमिति। द्वादशान्तेऽतिधवलं वृत्ताकारं मध्यगतवंबीजमिति। पूरकादिसर्वं पूर्ववदेव। अंहस्सन्दह्येति वा पाठः, प्राग्वदर्थः।। 11।।

In the right nostril and heart conceiving Agnimaṇḍala with red tinge meditated upon the Bījākṣara "ram". With the elements of the Agni, the Sthūlaśarīra the gross body is burnt. The wise preceptor shall exhale the breath through the left nostril. (11)

इडामुखेऽर्काम्बुरुहे च बिम्बे
सौधार्चिषे वं परिचिन्त्य शुभ्रम्।
संयोज्य तस्मात् परचित्सुधाम्बु-
पूरं प्रवर्षेद् भुवनाप्लवार्हम्।। 12।।

विमर्शिनी

इडामुखेऽर्काम्बुरुहे द्वादशान्तकमले च वृत्तात्मकचान्द्रे बिम्बे च शुभ्रं वंबीजं परिचिन्त्य संयोज्य तस्मादुभयमिलिताद् बिम्बाद् भुवनाप्लवार्हं सकलभुवनास्फ्लावनसमर्थं परचित्सुधाम्बुपूरं परचैतन्यामृतप्रवाहं प्रवर्षेत्।। 12।।

विवरणम्

सौधार्चिषे बिम्ब इति। सुधार्चिः सोमः। भुवनाप्लवार्हमिति। जातांशस्य ब्रह्माण्डतया

---

1. 'बिजेऽरु' ढ. पाठः।
2. 'णे' इति मूलकोशपाठः।
3 'त्मतया' ग पाठः।

प्राग्भवितत्वादुक्तम्। पापपुरुषदहने तु तथा शुद्धस्य केवलजातांशस्य प्लावनं भवति। जातांशस्यैव दहने तस्य भस्मभूतस्येति बोद्धव्यम्।। 12।।

In the left nostril as well as in the twelve petalled lotus in the heart, the bija of "vam" may be conceived related to the orb of the moon oozing nectar. The vital force may be joined together and the moon is to be considered as capable of producing the nectar enough to plunge the Universe in it and thereby to purify it. (12)

काठिन्यरन्ध्रीकरणे विधाय
स्वबीजतः सोऽहमिति ब्रुवाणः।
आयोज्य जीवं तदुपाधितत्त्व[1]-
सृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं विदध्यात्।। 13।।

विमर्शिनी

स्वबीजतः लं हं इति पृथिव्याकाशबीजाभ्यां काठिन्यरन्ध्रीकरणे काठिन्यकरणं सुषिरीकरणं च विधाय सोऽहमिति बुवाणः सन् जीवमायोज्य हृदयं प्रापय्य तदुपाधितत्त्वसृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं तस्य जीवस्योपाधिभूतस्य तत्त्वसमूहस्य सृष्टिसंवत्सरपरिपाकाण्डभेदादिकं च विदध्यात्। अत्रायं प्रयोगक्रमः- तालत्रयाद्यनन्तरं द्वादशप्रणवप्राणायामेन स्वयं प्रपञ्चस्वरूपो भूत्वा नाडीशोधनं रेचकादिकं च कृत्वा हंसमनुना जीवं परमात्मनि संयोज्य मूलप्राणायामेन सा[2]मरस्यं विधाय तत्त्वसंहारं शोषणाद्यं च कृत्वा सोऽहमिति जीवमायोज्य पुनस्तत्त्वसृष्टिं संवत्सरमपि पाकादिकं कुर्यादिति।। 13।।

विवरणम्

काठिन्यरन्ध्रीकरणे इति। तस्मिन् जलात्मनि परचिति शक्तिमात्रशेषतया प्रलीनस्य पार्थिवस्य जातांशस्य परमाण्वादिदशाक्रमेण घनतापत्तिरिह काठिन्यम्। तदन्तर्महतोऽवकाशस्य निष्पत्ती रन्ध्रीकरणम्। लंहंबीजयोर्जपेन पादाग्रमूर्ध्नोर्न्यासेन कुम्भकेन प्राग्वत् प्राणायामैर्वा कार्यमेतत्। जीवं सोहमिति ब्रुवाण आयोज्येति। द्वादशान्तपद्मतो हृदि मूलाधारे वा प्रागुक्तवैलोम्येन आयोजनमेतदुक्तम् तदुपाधितत्त्वसृष्टीति। व्याख्यास्यमान-विधिनैवे तत्। किं तु प्राग्भूतेन्द्रियतन्मात्राणां सह संहृतत्वात् सहैव सर्गोऽपि स्यादित्यव-बोद्धव्यम्। आदिशब्देन अण्डभेदनमुक्तम्।। 13।।

By assuring firmness by chanting "lam" 25 times with Prāṇāyāma and performing act of piercing by chanting "ham" with 9 Prāṇāyāmas transferring life energy to the lotus heart, the priest shall effect tattvasṛṣṭi and longevity for an year. For all this the bījamantra of the respective deity is to be utilised. (13)

लिप्या नियम्यासुमिनाब्जमध्यादाद्यर्णरूपामृतवारिधाराम्।
स्वस्योत्तमाङ्गे परिपात्य देहमाप्लाव्य तन्वीत तया शरीरम्।। 14।।

1. 'त्त्वं' न पाठः,
2. 'समारस्यं' ख. पाठः।

विमर्शिनी

ततो लिपिभावनां प्रस्तौति–लिप्येति। लिप्या असुं प्राणं नियम्य इनाब्जमध्याद् द्वादशान्तकमलकर्णिकायाः आद्यर्णरूपामृतवारिधाराम् अकारादिक्षकारान्ताक्षररूपामृतजलधारां स्वस्योत्तमाङ्गे स्वशरीरस्य मूर्ध्नि परिपात्य परितः पातयित्वा देहमाप्लाव्य तया लिप्या शरीरं तन्वीत, लिपिन्यासं कुर्यादित्यर्थः।। 14।।

विवरणम्

लिप्या नियम्यासुमिति। असुः प्राणः। इनाब्जमध्यादिति। द्वादशान्तगताधोमुख कमलमध्यगतसोमादित्यर्थः। आद्यर्णपदेन अकारादिक्षकारान्तवर्णग्रहणम्। स्वस्येति। स्वदेहात्मनः स्वहृद्गतजीवात्मनश्चेत्यभिप्रेयते। उत्तमाङ्गं शिरःस्थानम्।। 14।।

By performing the Prāṇāyāma with Lipi-alphabets in the twelve petalled lotus, conceive there the presence of the alphabets from "akāra" to "kṣakāra" which is identified as a spring of nectar consider that this nectar has fallen into his head and as such the priest shall conceive his body as consisting of alphabets once the nectar is applied to his limbs. (14)

भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य
शोषादिपञ्चकविधिं प्रविधाय जीवम्।
आयोज्य चात्मन इमानि वियन्मुखानि
सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेद् वा।। 15।।

विमर्शिनी

अथवा ततो न्यूने[1] पक्षे जीवात्मनः परमात्मयोजनानन्तरं पञ्चभूतान्यपि क्रमेण परमात्मनि संविलाप्य शोषादिपञ्चकविधिं शोषणदाहनप्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणानि प्रविधाय जीवमायोज्य च आत्मन इमानि वियन्मुखन्याकाशादीनि सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेत्।। 15।।

विवरणम्

इह प्रसङ्गान्नित्यपूजादिषु संक्षिप्तां देहशुद्धिं दर्शयति–**भूतानि पञ्चेति**। भूतशब्देन तन्मात्राद्यवस्थानां भूतानां ग्रहणम्। जीवमायोज्येति अत एव प्राग्जीवस्य द्वादशान्ते रक्षा च प्राग्वदुक्तेति ज्ञेयम्। लिपिन्यसनपश्चिममिति। संवत्सरवृद्ध्यण्डभेदनाद्यभिप्रायम्।। 15।।

Placing the five elements (like earth etc) in the soul, and performing the purificatory acts (like Śoṣaṇa) life force may be enjoined with the soul. Thereafter these may be taken to create the five elements like Ākāśa till the whole process of Lipinyāsa - fixing the alphabets to form a body. (15)

पूर्वाक्तरेचकमुखैः परमाल्पभाव-
मालम्ब्य शोषदहनाप्लवनं यथोक्तम्।

---

1. 'न' ख. पाठः।

आधाय चिन्मयसुधाम्बुभिरात्मदेहं
कुर्वीत वा लिपिमयं लघुसम्प्रयोगे।। 16।।

विमर्शिनी

अथवा लघुसंप्रयोगे लघुक्रियायां पूर्वोक्तरेचकमुखैः 'प्रभञ्जनं पिङ्गलये'याद्युक्तैः रेचकमुखैः परमात्मभावं पारमात्म्यमालम्ब्य आश्रित्य यथोक्तं तथा शोषदहनाप्लवनमाधाय चिन्मयसुधाम्बुभिः चैतन्यमयामृतरसैः आत्मदेहं स्वशरीरं लिपिप्राणायामादिना लिपिमयं कुर्वीत, प्लावनानन्तरमेव लिपिप्राणायामादिकं कुर्यादित्यर्थः।। 16।।

विवरणम्

लघुसम्प्रयोग इति। पूर्वोक्तादपि लघुतरः समीचीनश्चैवायं प्रयोग इति भावः।। 16।।

When the rites are performed in short the conception of the supreme soul is made by Recaka, Pūraka and Kumbhaka, processes of emaciating, burning, plunging in the nectar of energy one may create a body of alphabet as conceived. (16)

षड्भिर्दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले व्याप्य व्यतीहारतो
ज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु स्वरैरपि परैः सव्यापसव्यक्रमात्।
तर्जन्यादितदन्तिमं न्यसतु पर्वाग्रेषु कादीन् हल-
क्ष[1]र्णानि प्रथमायुगे युगपदङ्गानि प्रसिद्धक्रमात्।। 17।।

विमर्शिनी

लिपिन्यासमाह–षड्भिरिति। दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले करयोस्तले तत्पृष्ठे तत्पार्श्वयुगले च अकाराद्यूकारान्तैः षड्भिः स्वरैः व्यतीहारतः अन्योन्यतः सव्यापसव्यक्रमात् ह्रस्वैः सव्ये, दक्षिणे दीर्घैः अपसव्ये वामे च क्रमात् व्याप्य तर्जन्यादितदन्तिम[2] तर्जन्यादितर्जन्यन्तं यथा तथा पर्वाग्रेषु पर्वस्वग्रेषु च कादीन् सान्तान् द्वात्रिंशद्वर्णान् न्यसतु। प्रथमायुगे अङ्गुष्ठद्वये पर्वद्वयाग्रेषु हलक्षार्णानि द्वयोरपि युगपन्न्यसतु अङ्गानि मातृकाया अङ्गानि प्रसिद्धक्रमात् सामान्यन्यायेन च।। 17।।

विवरणम्

स्वैरपि परैरिति ऋकारादिदशभिः। अपिशब्दाद् व्याप्येत्यनुकृष्यते। प्रथमायुगे युगपदिति। अङ्गुष्ठद्वयस्य पर्वद्वयेऽग्रेचेत्यर्थः।। 17।।

On the both sides of the palm one should ceremonially place the vowels from 'a' to 'u'. The method is first right and then left. Thereafter from "r" to visarjanīya be thus placed from right to left as of before. Then the Vyañjana-alphabets from "sa" to the last one shall be located in the joints of fingers from forefingers onwards up to "sa". Now the letters 'h' 'l' and "as' should

1. 'र्क्षा' ग,'का' च. पाठः,
2. 'मं य' क. पाठः।

be put together at the base of the finger. Thus the alphabets shall be located from thumb onwards on both the palms. (17)

आभ्यां दोर्भ्यां स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात्।
आकेशादापदाम्भोजं लिप्या संव्यापयेत् तनौ।। 18।।

विमर्शिनी

आभ्यां दोर्भ्यां लिप्या स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात् स्वरैः स्पर्शैः याद्यैश्च क्रमात् तनौ आकेशादापदाम्भोजं केशादाररभ्य पदान्तं संव्यापयेत्।। 18।।

With these two hands the preceptor shall spread the alphabets all over his limbs from head to foot with the vowels from "a" and with "ka" to "ma' with 25 consonants and further "ya' to "kṣa" with 10 consonants (to form the body consisting of lipis). (18)

न्यस्येत् काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयी-
मूर्धास्येषु कराङ्घ्रिसन्धिषु सदाग्रेषु क्रमान्मातृका[1]म्।
पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे हृत्कक्षपश्चाद्गले
सव्ये कक्षतले हृदादिकरपादान्ध्वानने मन्त्रवित्।। 19।।

विमर्शिनी

काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयीमूर्धास्येषु मूर्ध्याननवृत्ते दृशोः श्रोत्रयोर्नासिकयोर्गण्डयोरूर्ध्वाधरोष्ठयोस्तथा दन्तपङ्क्त्योर्मूर्ध्न्यास्ये च, पुनः **कराङ्घ्रिसन्धिषु सहाग्रेषु** करपादानां सन्धिष्वग्रेषु च, [2]**पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे** पार्श्वद्वये पृष्ठे नाभिजठरयोश्च, **हृत्कक्षपश्चाद्गले** हृदये दक्षकक्षे गलपृष्ठे च, **सव्ये कक्षतले** वामकक्षे, **हृदादिकरपादा(द्या?न्ध्वा)नने** हृदयादिकरयोः पादयोर्गुह्य आनने च **क्रमान्मातृकां न्यसेत्। मन्त्रविदित्यनेन 'ओं अं नमः' 'ओं आं नमः' इत्यादिमन्त्रयोजनं दक्षिणवामक्रमत्वं** च सूचितम्।। 19।।

विवरणम्

न्यस्येदिति। कं शिरः द्वयीशब्दस्य दृगादिभिः सम्बन्धः। अन्धुर्गुह्यम्। मन्त्रविदिति। सर्ववर्णानां प्रणवरुद्धत्वं नमोऽन्तत्वं चोक्तम्। स्वरादिवर्गत्रयस्य व्यापकेऽपि समानमेतत्। किं च अङ्गेषु हृदयाय नमः इत्याद्याख्या जातियोगोऽपि लभ्यते।। 19।।

On the head and around the face, the two eyes, the two ears, two nasal cavities, two cheeks, two lips and two rows of teeth, forehead and face (sixteen vowels) are to be ceremonially placed by the priest. At the joints and tips of the two hands, two legs are to be placed syllables from 'ka' to "na" (a total of twenty alphabets. On the sides, buttocks, navel and stomach

---

1. 'काः।' क. पाठः
2. 'पार्श्वान् गले' न. पाठः।

the five alphabets of "pa' to "ma" are required. On the heart, right armpit, back of the neck, left arm pit the (four) letter "ya' to "va" are to be put. The knowledgeable priest shall thus put letters (51 in 51 places) beginning from heart, two arms, two legs and penis (to form the limb consisting of lipis - alphabets) (19)

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः ।
अङ्गानि ब्रह्मा गायत्र्यृष्याद्याः सरस्वती चास्याः ।। 20 ।।

विमर्शिनी

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः अनपुंसकाः ऋ ॠ ऌ ॡ इति रहिताः, विषमाः ओजस्वराः, समाः युग्मस्वराः, तेषां षड्द्वन्द्वानां मध्यस्थैः कचटतपयवगैरङ्गानि भवन्ति। 'अं क ख ग घ ङ आं हृदयाय नम- इत्यादीन्यङ्गानीत्यर्थः। ब्रह्मा गायत्री सरस्वती चास्या मातृकाया ऋष्याद्याः ऋषिच्छन्दोदेवताः।। 20 ।।

The aṅgas-so called limbs- of the lipi consists of certain vowels and consonants mentioned here. The Ṛṣi and cchandas are also noted. Thus the Rishi is Śabdabrahma and Daivīgāyatrī is the cchandas of this Lipisarasvati. (20)

निजविहितसरण्या न्यस्य साङ्गादिकां तां
प्रजपतु लिपिमेनां विघ्नबीजादिकं च।
तदनु पवनयामाद्यर्चनाख्यास्यमान-
क्रमत इह मनूक्ता भावना भावयेत।। 21 ।।

विवरणम्

निजविहितसरण्या स्वोक्तमार्गेण शुद्धबिन्दुविसर्गादिभेदयुक्तां साङ्गा' दिकाम् अङ्गर्ष्यादियुक्तां तां लिपिं न्यस्य एनां प्रजपतु च, विघ्नबीजादिकं च। आदिशब्देन 'गणानां त्वे'त्यृङ्मालामन्त्रश्च गृह्यते। तदन्विह पवनयामादि अर्चनाख्यास्यमानक्रमतः पूजापटले वक्ष्यमा[1]णेन क्रमेण मन्त्रप्राणायामादि मनूक्ता भावना भावयेत।। 21 ।।

विवरणम्

निजविहितसरण्येति। दशविधलिपिन्यासादिसम्भवे तदप्युचितमित्युक्तम्। साङ्गादि-कामिति मानसपूजाद्यभिप्रायम्। तदान्विति। तदनन्तरम्। पवनयामादीति मन्त्रप्राणायामपीठन्यासादि सर्वमुक्तम्।। 21 ।।

After performing the Lipinyāsa with its ancillaries one shall chant the bījamantra of Vighneśa. Lipi is to be repeated thrice with Rishi, cchandas and devatā. Thereafter the Mūlamantra of Gaṇeśa and Durgā may be chanted. Then the conception mentioned in the hymn should be made which

1. 'णक्र' ख. पाठः।

involves Pīṭhanyāsa, Karanyāsa, Ṣaḍadhvanyāsa and Āyudhanyāsa as detailed in the chapter on worship called Pūjāpaṭala, the 7th section. (21)

अत्र सुम्भजिति विष्णुभावनां
चादधीत निजभावनोपरि।
शङ्खपूरणमथात्मगुर्विभा-
स्यार्चनानि च करोतु सर्वतः ।। 22 ।।

विमर्शिनी

सुम्भजिति अत्राधिवासे निजभावनोपरि स्वमन्त्रभावनानन्तरं विष्णुभावनां वैष्णवाष्टाक्षर-मन्त्रोक्तभावनां चादधीत। अथ सर्वतः सर्वदेवेषु शङ्खपूरणम् आत्मगुर्विभास्यार्चनानि आत्माराधनं गुरुगणपतिपूजां च करोतु।।

विवरणम्

अत्र सुम्भजितीति। ध्यानाधिवास एव नत्वन्यत्र मण्डपसंस्कारादावपीत्यर्थ[1]ः। यत उक्तम्-

"स्वयं देवीमयो भूत्वा स्थापयेद् परमेश्वरीम्।"

इति। दौर्गमेव महो वैष्णवं भावयेदिति भावः। शङ्खपूरणादि सर्वं वैष्णवमेवार्थाद् भवति। सर्वत आत्मगुर्विभास्यार्चनानि चेति। सर्वदेवेष्वात्माराधनमग्रत उदग्भागे गुरुपूजां दक्षिणभागे गणपतिपूजां च करोत्वित्यर्थः।। 22 ।।

In this context of the Dhyānādhivāsa with regard to Durgā the priest should purify his body ceremonially with the eight lettered hymn of Viṣṇu. For all gods this is applicable. Śaṅkhapūraṇam (filling conch with purified water) Ātmārādhanā (self-glorification) and the worship of Gaṇapati etc are also prescribed. (22)

कृत्वा पाणितले जलं प्रणवमावर्त्याष्टशोऽथामुना
बिम्बं प्रोक्ष्य फडन्वितेन परिरक्ष्यास्त्रत्रिता[2]लादिना।
भूयः प्रोक्ष्य तथाभिमृश्य हृदये जप्त्वाष्टवारं ध्रुवं
जीवव्याप्तिमिहानयेदखिलतो विद्वान् विकृष्याङ्गतः ।। 23 ।।

विमर्शिनी

अथ ध्यानाधिवासविधिमाह-कृत्वेति। अथ विद्वान् तत्तत्कर्मणि तत्तद्ध्यानकुशलो गुरुः पाणितले जलं कृत्वाष्टशः प्रणवमावर्त्य फडन्वितेनामुना प्रणवेन बिम्बं प्रोक्ष्य अस्त्रत्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना परिरक्ष्य भूयश्च प्रोक्ष्य हृदयेऽभिमृश्य स्पृष्ट्वाष्टवारं ध्रुवं जप्त्वा जीवव्याप्तिं बिम्बस्थस्य जीवस्य व्याप्तिमखिलतोऽङ्गतो विकृष्य आकृष्य इह हृदये आनयेत्।। 23 ।।

---

1. 'र्थः। दौर्ग' घ. पाठः
2. 'का' ग. पाठः।

विवरणम्

फडन्वितेन अमुना प्रोक्ष्येति। फडन्तप्रणवेन भूयस्तथा प्रोक्ष्येत्यन्तयः। हृदयेऽभिमृश्याष्टवारं ध्रुवं जप्त्वेति। ध्रुवः प्रणवः। तदा प्रतिपत्तिमाह–जीवव्याप्तिमिति। अखिलतोऽङ्गतो विकृष्येहानयेदिति। कृत्स्नाद् बिम्बशरीराद् विकृष्येह हृद्यानयनमेतदुक्तम्। विद्वानिति मार्ताण्डावरतारजापेत्याद्युक्तप्राणायामोऽपि सूचितः। यद्वा बिम्बतत्त्वस्थितिं विद्वानिति। तेन बिम्बे सर्गक्रमेण सकृत्तत्त्वन्यासोऽपि सूचितः।। 23।।

The wise priest shall take water in the hollow of his palm, chant Praṇava for eight times with the affixation of "phaḍ" and sprinkle it on the idol. With Astra and "tritāla" (three measures of the palm) the idol may be guarded. Again sprinkling water touching heart of the idol holding a bunch of Kuśa grass he shall chant Praṇava eight times, invoke the spirit of life from all and conceive it in the idol. (23)

नाडीसन्धानकृत् स्वात्मनि कुसुमयुजा दोर्युजा ब्रह्मनाड्या
तच्चैतन्यं प्लुतेन प्रणयतु मपरेणोत्क्रमय्याणुबिम्बात्।
तारेणायम्य वायुं समरसमिदमाकल्पयेत् तत्र तस्मिन्
बिम्बे स्वोपाधितत्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं चादधीत।। 24।।

विमर्शिनी

गुरुरुक्तक्रमेण स्वेन सह तद्बिम्बस्य नाडीसधानकृत् सन् कुसुमयुजा कुसुमयुक्तेन दोर्युजा करद्वयेन प्लुतेन मपरेण प्रणवेनाणुबिम्बात् तच्चैतन्यं ब्रह्मनाड्या सुषुम्नया उत्क्रमय्य ऊर्ध्वं नीत्वा स्वात्मनि प्रणयतु। तारेण वायुमायम्य इदं चैतन्यं तत्र स्वात्मनि समरसम् एकत्वं प्राप्तमाकल्पयेत्। तस्मिन् बिम्बे स्वोपाधितत्त्वव्रजविलयविशुद्धयादिकं स्वस्याश्रयभूतस्य तत्त्वसमूहस्य संहारं शोषणादिकं चादधीत।। 24।।

विवरणम्

नाडीसन्धानकृदिति।

बिम्बपिङ्गलया स्वेडा बिम्बेडा च स्वयान्यया।
सुषुम्नया सुषुम्ना च मुखैक्यात् सधिमृच्छति।।
त्रिमात्रप्रणवेनैक्यमिडापिङ्गलयोर्भवेत् ।
चतुष्पडादिमात्रेण सन्धानं स्यात् सुषुम्नयोः।।

इति। तच्चैतन्यं कुसुमयुजा दोर्युजा अणुबिम्बात् ब्रह्मनाड्योत्क्रमय्य प्लुतेन मपरेण स्वात्मनि प्रणयत्वित्यन्वयः। मपरः प्रणवः। उद्वासनमुद्रयायं संहारः। स्वात्मनीति। बिम्बशरीरस्य द्वादशान्तगतः परमात्मैव ह्येवं गुर्वाविष्टमन्त्रादेवतारूपेणावस्थितः तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रेदं समरसमाकल्पयेदिति। इदं स्वात्मन्युद्वासितं बिम्बजीवचैतन्यं तेन स्वात्मना समरसं तादात्म्यापन्नं भावयेत्। स्वोपाधितत्त्व-व्रजविलयविशुद्ध्यादिकं चेति। स्वशब्देन तच्चैतन्यं गृह्यते। व्रजो निचयः।। 24।।

By chanting Praṇava thrice the priest shall conceive as joining the

Piṅgalā, vein of the idol with his own Iḍa vein and again chanting Praṇava thrice he shall conceive as joining the Suṣumnā vein of the idol and as well as his own as joining together. Holding sanctified water, flowers etc, in his hand he shall consider as transferring the mystic spirit from the idol through the Suṣumnā vein of his own heart and thereafter with Prāṇāyāma join them together. Thereafter he shall perform tattvasamhāra and Śoṣaṇa–the acts of the culmination of the spirit and emaciation of the idol. (24)

पादाग्रनाभिहृदयाब्जशिरोधिता[1]लु-
देशस्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पञ्च।
ता[2]लूर्ध्वतश्च चतुरङ्गुलकादिक्लृप्त-
स्थानेषु कल्पयतु चात्र मनोमुखानि।। 25।।

विमर्शिनी

तत् कथमित्याकाङ्क्षायामाह–पादाग्रेति। अत्र बिम्बे पादाग्रनाभिहृदयाब्जशिरोधितालुदेशस्थितानि, शिरोधि: कण्ठ:, पादाग्रादितात्ल्वन्तदेशेषु स्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चभूतानि तालूर्ध्वत: तालूपरि चतुरङ्गुलकादिक्लृप्तस्थानेषु तालूपरि चतुरङ्गुलोर्ध्वे मन: तस्मात् किञ्चिदूनोर्ध्व-भागेऽहङ्कार: इति क्रमेण मनोमुखानि मनोहङ्कारबुद्ध्यादीनि वक्ष्यमाणानि च कल्पयतु।। 25।।

विवरणम्

तत्त्वानां संहारानुगुणतया बिम्बेऽवस्था[3]पनमाह–पादाग्रेति। शिरोधि: कण्ठ:। देशशब्द: पादाग्रादिभि: प्रत्येकं सम्बध्यते। तत्तन्मन्त्रैरेषां तत्तत्स्थानेषु न्यास:।। 25।।

In the idol from foot to head the five elements beginning with Prthivī (earth, water, fire, air and space) may be conceived by touching these parts with Kuśa grass with the chant of mantra. The parts are indicated as pādāgra, nābhi, hṛdpadma, kaṇṭha and tālu (tip of the foot, navel, heart, neck and palate). Thereafter beginning from a length of four fingers onwards the place for Manas, buddhi, ahankāra etc, may be conceived touching the parts of the idol with Kuśa grass and chanting mantras. (25)

घ्रा[4]णोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां धरित्रीं सजिह्वा-
पायूदन्वद्गुणमुदकमक्ष्यङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यम्।
तेजस्त्वग्दोर्द्विगुणसहितं मारुतं श्रोत्रवाग्भ्यां
युक्तं शब्दैकगुणमपि खं कल्पयेत् संजिहीर्षु:।। 26।।

---

1. 'चिल्लिमध्यस्थि', ख, 'चिल्लीमध्यस्थि' ज. पाठ:
2. 'तालूर्ध्वकं च च' च, 'तत्त्वानि चिल्ल्युपरिषद्चतुरङ्गुलादिसंस्थानि क' ख. ज. पाठ:
3. 'स्थान',
4. 'प्रा' च. पाठ:

विमर्शिनी

कल्पनायां विशेषमाह–**घ्राणोपस्थेति**। सञ्जिहीर्षुः संहारेच्छायुक्तो गुरुः धरित्रीं पृथिवीं घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां, स्मरशराः पञ्च, घ्राणोपस्थाभ्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चभिर्गुणैश्च युक्तां कल्पयेत्। उदकं जलं सजिह्वापायूदन्वद्गुणं, उदन्वन्तश्चत्वारः, जिह्वापायुभ्यां शब्दस्पर्शरूप-रसैश्चतुर्भिर्गुणैर्युक्तं च। तेजः अक्ष्यङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यं, हव्यादस्त्रयः, चक्षुःपादाभ्यां शब्दस्पर्श-रूपैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तं च। मारुतं वायुं त्वग्दोर्द्विगुणसहितं त्वक्पाणिभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां गुणाभ्यां च युक्तम्। खमाकाशं श्रोत्रवाग्भ्यां शब्दैकगुणमपि कल्पयेत्।। 26।।

विवरणम्

पृथिव्यादिपञ्चस्वनुक्ततत्त्वोपसंहारक्लृप्तिमाह–**घ्राणेति**। स्मरशराः पञ्च। गुणाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः। भूतावस्थायाममी...... भवन्ति। त[1]त्र गन्धतन्मात्रा पृथगुपसंहर्तव्या। कारणावस्था हि सा भवति। अत्रेन्द्रियतन्मात्राणां भूतानुरोधेन स्ववर्गानुरोधेन वा न्यासः। तत्त्वविदित्यनेनैतत् सूचितम्। किं च तन्मात्राणां सत्त्वांशतो ज्ञानेन्द्रियाणि रजोंऽशतः कर्मेन्द्रियाणि तमोंऽशतो भूतानीत्येतदपि सूचितम्। तदनुरोधेन च घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां धरित्रीमित्येवं क्रम आश्रितः। इह विष्णुदुर्गयोर्जातांशस्यापि यथास्वमुपसंहारो न त्वेवं शिवादिष्वेतदपि तत्त्वविदित्येव सूचितम् इति।। 26।।

The preceptor who wishes to perform the tattvasamhāra the contraction shall conceive the Pṛthivī - the earth with Ghrāṇa(nose) and upastha (hip) and the five qualities of Śabda, sparśa, rūpa, rasa and Gandha as a unit. Jala may be considered along with Jihvā (tongue) and pāyu (anus) and the four qualities of Śabda, sparśa, rūpa and rasa. Tejas with Cakṣus and pāda along with the qualities of Śabda, sparśa and rūpa. Marut-vāyu may be considered on air along with tvak, pāṇi along with the qualities of Śabda and sparśa. Ākāśa may be considered with Sūtra and Vāg along with the single quality of Śabda. (26)

पञ्च प्राञ्च्यथ पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः पृथिव्यात्मने-
हुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः स्वगुण[2]सङ्ख्यातो नियम्यानिलम्।
तन्मात्रासु विलाप्य तत्त्व[3]मनुभि[4]स्तैर्व्याप्य संहारत-
स्तन्मात्राश्च विलापयेत् स्वजनके तत्त्वे स[5]मुक्तक्रमात्।। 27।।

विमर्शिनी

संहारक्रममाह–**पञ्चेति**। अथ प्राञ्चि प्राग्भवानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पञ्च भूतानि

1. 'तेनग' घ. पाठः।
2. 'णतः संयम्य वायुं पृथक्।' ख. ज- पाठः
3. 'त्र',
4. 'भिः संहारते व्यापयंस्त'
5. 'क्रमान्मन्त्रवित।।' क. ग. ञ. ढ. पाठः

...

पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्राणां बीजानि आदौ युक्तैः पृथिव्यात्मनेहुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः 'पृथिव्यात्मने हुंफट्' 'अबात्मने हुंफट्' इत्यादिमन्त्रैः स्वगुणसंख्यातः स्वस्वगुणसंख्याया अनिलं प्राणं नियम्य तन्मात्रासु स्वस्वतन्मात्रासु विलाप्य तैः संहारक्रमेण स्थितैः स्वैः स्वैः पञ्चतत्त्वमनुभिः संहारतो व्याप्य तन्मात्राः समुक्तक्रमात् स्वजनके स्वस्वकारणभूते तत्त्वे विलापयेत्।। 27।।

विवरणम्

अथ पृथिव्यात्मनेहुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः स्वगुणसङ्ख्यातोऽनिलं नियम्य प्राञ्चि पञ्चतन्मात्रासु विलाप्येत्यन्वयः। ओं लां नमः पराय पृथिव्यात्मने हुं फट् इत्यादयो मन्त्राः। स्वगुणत इति। पृथिव्यादिषु पञ्च चत्वारः त्रयो द्वावेकश्च गुणाः तत्सङ्ख्यया च प्राणायामा इत्यर्थः। अनिलं नियम्येति। बिम्बे कुम्भकोऽभिप्रेतः। अत्र रेचकपूरकयोरर्थप्राप्तयोर्न नाडीनियमो नापि मात्रादिनियमः। अयं प्राणायामो भूतेन्द्रियतन्मात्राणां शोधनार्थ एव। तदुक्तम्–'उद्घातावृत्तिभिस्तानि मण्डलानि विशोध्य वा' इति। ननु कथमिह भूतधारणयैव सर्वशुद्धिसम्भव इति। भूतेन्द्रियमूलात्मकतन्मात्रान्ततयैव भूतानामनुसन्धानात्। अयमिह प्रयोगः बिम्बपादाग्रादिनाभ्यन्तमवस्थितं पीतं चतुरश्रं पृथिवीमण्डलं विचिन्त्य तत्र कारणतया गन्धतन्मात्रं तत्कार्यतया घ्राणमुपस्थेन्द्रियं च विचिन्त्य तथा गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणानपि विचिन्तयेत्। तत्र च गधलक्षणभूतांशस्य गन्धतन्मात्रपर्यन्ततां तद्द्वारा घ्राणोपस्थानुगतिं च विचिन्त्य रसाद्यंशानामपि निजनिजतन्मात्रपर्यन्तता चिन्तयेत्। तत उक्तपृथिवीमन्त्रेण पञ्चवारमुक्तविधपार्थिवांशप्रधानां धारणां कुर्यात्। एवं कृते भूतेन्द्रियतन्मात्राणां शुद्धिर्भवति। एवमबादिष्वपि विज्ञेयम्। तन्मात्रासु विलाप्येति। यद्यपीह प्राञ्चि पञ्चेत्युक्तं तथाप्युभयेषामिन्द्रियाणामप्युपसंहृतत्वात् तेषामपि सहविलापनमेषितव्यम्। ततश्च धारणानन्तरं प्रणवेन गन्धतन्मात्रे तत्कार्याणां पृथिव्युपस्थघ्राणानां विलापनं भावनीयमिति। तत्त्वमनुभिरिति। तन्मात्रमात्रेऽवशिष्टे सति स्वपञ्चतत्त्वमन्त्रेण संहारव्यापकं कुर्वंस्तदपि संहरेदिति। तस्य नाभिगते तत्त्वसमुदाये तत्रापि निजकारणे रसतन्मात्रे संहारः। तत्त्वमनुभिः संहारतो व्यापयंस्तन्मात्रासु विलाप्य तास्तन्मात्राश्च विलापयेदिति वान्वयः। एवं तु व्यापकसमय एव भूतेन्द्रियग्रसनपूर्वकं तन्मात्राणां प्रलय इति। मन्त्रविदिति। पञ्चतत्त्वमन्त्राणां हुं फडन्तत्वं नमोऽन्तत्वं वा इत्याद्यप्युक्तम्।। 27।।

Thereafter the five elements (such as earth ,water, fire, air and ether) may be related to Pañcatattva bijas of the respective deity with mantras ending respectively with "hum phaṭ" etc (Pṛthivyātmane hum phat, Abātmane hum phaṭ, Teja ātmane hum phaṭ, vāyvātmane hum phaṭ, Ākāśatmane hum phaṭ) by affixing 'namaḥ parāya'. Then the priest has to control the breath in accordance with the number of qualities chanting the above mantra 25 times each to merge in their tanmātras- the subtle elements. Again with the Tattvas of these subtle elements are to be raised up in their basic principles to merge with them. (27)

तत्तद्बीजोर्ध्वसंस्थप्रणतियुतपरा यार्णवत्ताखिलेष्टा
तत्त्वावृत्तिप्रजप्तस्वमनुभिरभिहितैकासुयामक्रिया च।
तत्तत्तत्त्वास्पकस्पृक् प्रचरतु पवनायाममत्रोक्तक्लृप्त्या
तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरममपि व्यापकं दोर्युगेन।। 28।।

विमर्शिनी

मन्त्राणां प्राणायामादीनां च क्लृप्तिमाह–**तत्तद्बीजेति**। अत्र सर्वत्र तत्तद्बीजोर्ध्वसंस्थप्रणतियुतपरा यार्णवत्ता तत्तद्बीजानामूर्ध्वसंस्थिता नमोयुतपरा याक्षरवत्ता बीजोपरि 'नमः पराये'ति योजना अखिलेष्टा अत्रत्याखिलेषु मन्त्रेष्विष्टा तत्त्वावृत्तिप्रजप्तस्वमनुः पञ्चविंशत्यावृत्तितो जप्तः स्वस्वमन्त्रः एकासुयामक्रिया प्राणायामक्रिया अभिहिता उक्ता च। अत्र संहारादिषु तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृक् पूथिव्यादितत्तत्तत्त्वानां पादाग्राद्यास्पदं स्थानं दर्भेण स्पृशत् पवनायाममुक्तक्लृप्त्या प्रचरतु। तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरमं पादाग्रादि नाभ्यन्तं नाभ्यादिहृदयान्तमित्यादितत्तत्स्थाना–द्यूर्ध्वोर्ध्वपर्यन्तमपि व्यापकं दोर्युगेन प्रचरतु।। 28।।

विवरणम्

अखिलेष्टेति। सर्वमन्त्रेष्विष्टा अभिमता एका असुयामक्रियेत्येकः प्राणायामः। तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृगिति। तत्तत्तत्त्वस्थानानि पादाग्रनाभीत्याद्युपदिष्टानि तानि दर्भाग्रेण संस्पृशन्नित्यर्थः। दोर्युगेन व्यापकमिति। प्रचरत्वित्यनुषङ्गः।। 28।।

This addition of the invocation "namaḥ parāya "shall be with all the mantras. The chanting of the mantra 25 times is called Prāṇāyāma itself. For each of the Tattvas one should perform Prāṇāyāma touching the idol with Darbha grass. Both hands are to be engaged in touching the idol in this action. The Prāṇāyāma by touching the idol should be up to the point of the tattva superior to one at hand. (28)

विष्णौ सर्वनिवृत्तिविश्वपुरुषान् पञ्च प्रतीपक्रमा–
दत्राहुः परमेष्ठिनं च [1]सचतुर्थ्यात्मानि तत्त्वानि तु।
भूतार्णानि वियत्पदोल्लसितमज्जानि द्वितीयान्तिमा–
नन्ताद्यौ[2]ज्वलितानि तेषु सलवान्युक्तानि बीजा[3]नि च।। 29।।

विमर्शिनी

संहारक्रमेण पञ्चतत्त्वान्युद्धरति–**विष्णाविति**। विष्णौ अत्र संहारो तु सर्वनिवृत्ति- विश्वपुरुषान् परमेष्ठिनं प्रतीपक्रमात् संहारक्रमात् सचतुर्थ्यात्मानि चतुर्थीसहितात्मशब्दयुक्तानि पञ्चतत्त्वान्याहुः। बुधा इति शेषः। तेषु पञ्चतत्त्वमन्त्रेषु भूतार्णानि पञ्चभूतबीजार्णानि वियत्पदोल्लसितमज्जानि आकाशबीजस्थाने सम्भूतषकाराक्षरयुक्तानि। द्वितीयान्तिमानन्ताद्यौज्वलितानि द्वितीय आकारः अन्तिमो विसर्जनीयः अनन्त आकारः आद्योऽकारः तत ओकारः एतैः पञ्चभिरज्भिः क्रमेण भूषितानि सलवानि बिन्दुसहितानि तेषां बीजान्युक्तानि च स्युः।। 29।।

विवरणम्

पञ्चेति। तत्त्वानीत्यनेन सम्बन्धः। प्रतीपक्रमादिति। प्रातिलोम्यक्रमात्। सचतुर्थ्यात्मानीति।

---

1. 'परतस्तत्त्वानि ङेन्तात्मना।',
2. 'द्यो' इति मूलकोशपाठः,
3. 'जान्यथ ग. पाठः,

आत्मनेपदान्तानि। वियत्पदोल्लसितमज्जानीति। हकारस्य स्थाने मज्जा षकार इति भावः। द्वितीयेनान्तिमेनानन्तेनादिना ओं इत्यमुना च अवा(ग्) ज्वलितानि दीप्तानि। यथा लां वः र[1]ं यः, षोः। इति।। 29।।

In respect of Viṣṇu there are five Tattvas in the Samhārakrama- order of contractions. It should be like Sarvātmane, Nivṛtyātmane, Viśvātmane, Puruṣātmane and Parameṣṭhyātmane. The Bhūtabījamantra of these is conceived as resting in Ākāśa bīja with an opening letter "Sakāra". There are certain conditions in this as mentioned here that there shall be five vowels ending with a bindu naming Anusvāra. (29)

सर्वरूपा निवृत्तिन्यथो विश्वया
पौरुषी श्रेष्ठया चापि शक्त्यात्मना।
विष्णुतत्त्वोक्तबीजैस्तथौमा[2]श्रितैः
संहृतौ पञ्च तत्त्वानि सुम्भद्विषि।। 30।।

विमर्शिनी

अथो सुम्भद्विषि संहृतौ सर्वरूपा निवृत्तिनी विश्वया युक्ता पौरुषी[3]श्रेष्ठया च सह। एताश्च शक्त्यात्मने इत्यनेन युक्ताः, तथाच औमा[4]श्रितैः, औमिति सहितैः विष्णुतत्त्वोक्तबीजैः औंक[5]ारयुक्तैर्वैष्णवपञ्च-तत्त्वोक्तबीजैर्युक्ताः पञ्चतत्त्वानि।। 30।।

विवरणम्

औमाश्रितैरिति। द्वितीयान्तिमाद्युक्ता च[6] आं स्थाने औकार एव योज्य इति भावः। शक्त्यात्मनेति। शक्त्यात्मशब्दयोग उक्तः। यद्वा शक्तिवाचकात्मशब्दयोगोऽभिप्रेतः। अस्मिन् पक्षे शक्तिशब्दो न प्रयुज्यते। यथा लौं नमः पराय सर्वरूपात्मने नम इत्यादि।। 30।।

For Durgā the Pañcatattva is as follows. (1) Sarvarūpa śaktyātmane namaḥ (2) Nivṛttiniśaktyātmane namah (3) Viśvarūpaśaktyātmane namaḥ (4) Pauruṣiśaktyātmane namaḥ and (5) Śreṣṭhāśaktyātmane namaḥ. They should be chanted with Viṣṇu tattva bīja prefixed with "au" (30)

ह्लां ह्वीं हुं ह्यैं हौं निवृत्तिः प्रतिष्ठा
विद्या शान्तिः शान्त्यतीतात्मनेन्ताः।

---

1. राः यं षों' घ. पाठः
2. 'मि' क. पाठः
3. 'ष' ङ. पाठः
4. 'मि' ख घ. पाठः
5. 'औं' ङ. पाठः
6. 'चां स्था' घ. पाठः

ईशे बीजानीति तत्त्वान्यपीतौ
योज्यं चैतेषां परांशे शिवार्णम्।। 31।।

विमर्शिनी

ईशे अपीतौ संहारे ह्लां ह्वीं ह्वूं ह्वैं ह्रौं इति पञ्चतत्त्वानां वीजानि। आत्मनेन्ताः आत्मने इत्यन्ते युक्ताः निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिः शान्त्यतीता च पञ्चतत्त्वानि। एतेषां परांशे बीजानन्तरगतपरायाक्षरस्थाने शिवार्णं शिवायेत्यर्णं योज्यम्।। 31।।

विवरणम्

ह्लां ह्वीमिति। ईशे इति। अपीतौ बीजानि तत्त्वानि चेत्युपस्कारेणान्वयः। अपीति संहारः।। 31।।

For Śiva the Pañcatattva is prescribed as "hlām" etc. as given here. They should be included with the five mantras as prescribed here as "nivṛtti" etc. For all these the word "parā" is to be replaced with "Śiva". Thus it will be like "hlām namaśśivāya nivṛtyātmane namaḥ" etc. (31)

मूलाणूदितबीजमज्भिरसमैर्विक्लीबकैर्भेदितं
बीजं शास्तृगणेशयोः शिवहरौ त[1]त् साजितं कीर्तितम्।
मूलार्णानि गुहे महेशविहितान्येवैषु तत्त्वान्यथ
स्युः सद्यादिविभिन्नविष्णुविहितान्युक्तानि शर्वाच्युते।। 32।।

विमर्शिनी

शास्तृगणेशयोः असमैः अयुग्मैः विक्लीबकैर्विगतनपुंसकैरज्भिर्भेदितं युक्तं मूलाणूदितबीजं मूलमन्त्रगतं बीजं पञ्चतत्त्वेषु बीजम्। शिवहरौ तद् मूलमन्त्रगतबीजं साजितं विष्णुपञ्चतत्त्वबीजैः सहितं कीर्तितम्। गुहे मूलार्णानि मूलमन्त्रस्यादित आरभ्य पञ्चाक्षराणि। एषु शास्तृगणेशशिवनारायणगुहेषु महेशविहितानि निवृत्त्यादीन्येव तत्त्वानि स्युः। अथ शर्वाच्युते सद्यादिविभिन्नविष्णुविहितानि सद्योजातादिभिर्युक्तानि विष्णुविहितानि सर्वादीनि पञ्चतत्त्वान्युक्तानि।। 32।।

विवरणम्

भेदितं तदीयस्वररस्थाने योजितम्। यथा शास्तरि धृमिति बीजं ततः घ्रं घ्रिं घ्रुं घ्रें घ्रों इति बीजानि हरिहरे तत्साजितमिति। तदित्यु(क्ता?क्त्या) भेदितमूलाणूदितबीजं यथा हं लां हिं वः इत्यादि। मूलार्णानि गुह इति। वकारादिनकारान्तानि पञ्चमूलार्णानि। म इत्येष वर्णस्तु क्षेत्रज्ञतत्त्वबीजतयावशेषणीयः। वक्ष्यति च 'स्वमूलषष्ठवर्णेने'त्यादि। महेशविहितान्येवेति। यथा ओं घ्रं नमः पराय निवृत्यात्मने नम इत्यादि। सद्यादिविभिन्नेति। हं लां नमः पराय सद्योजाताय सर्वात्मने नम इति।। 32।।

For Śāstā and Gaṇeśa the Bījākṣaras five each are presented in the first two lines of the stanza. For Śaṅkaranārāyaṇa the Bījakṣaras of Viṣṇu also should be added. In the case of Guha they are the same prescribed for Śiva.

---

1. 'तत्त्वार्जितं' ग. पाठः

The five bījamantras of Śiva (Sadyojātāya etc) may be added with those of Viṣṇu to form the Tattvas of Śaṅkaranārāyaṇa. (32)

चित्ताहङ्कृति[1]पूर्वकेषु कवचास्त्रान्तो मनुस्तारको
हुंफट्कारयुताः स्वकीयमनवो वा वायुसंरोधने।
प्राणायामविधिः सकृत् सकृदिह स्यान्मानसाद्यप्यये
सर्वस्मिन्निह हार्दमुद्रितविरामो व्यापके तारकः।। 33।।

विमर्शिनी

अथ मनस्तत्त्वादीनां संहारविधिमाह–चित्तेति। चित्ताहङ्कृतिपूर्वकेषु मनोहङ्कारबुद्धिप्राणतत्त्वेषु वायुसंरोधने प्राणायामे कवचास्त्रान्तो हुंफडन्तस्तारको मनुः 'ओं हुंफडि'ति मन्त्रः। हुंफट्कारयुताः स्वकीयमनवो वा वं[2] नमः पराय मन आत्मने हुंफडित्यादयो वा। इह मानसाद्यप्यये मनस्तत्त्वादीनां संहारे सकृत् सकृत् प्राणायामविधिः स्यात्। इह सर्वस्मिन् व्यापके हार्दमुद्रितविरामः 'नम' इत्यनेन लक्षितावसानस्तारकः 'ओं नम'इति मन्त्रः स्यात्।। 33।।

विवरणम्

कवचास्त्रान्तो मनुस्तारक इति। ओं हुं फडित्येव मन्त्र उक्तः। स्वकीयमनव इति। ओं वं नमः पराय मनआत्मने नमः इत्यादयः। मनआदीनि तु तेजोमण्डलाकाराणि चिन्तनीयानि। इह मानसाद्यप्यये स्यादित्यन्वयः। अप्ययः संहारः। हार्दमुद्रितविराम इति। नमश्शब्दान्वितावसानः।। 33।।

In the case of the Prāṇāyāma in respect of Citta, Ahamkāra, Buddhi and Prāṇa the chant should end with Kavacāstra and "hum phaṭ" is noted here. In the case of Samhārakriyā - the contraction- the mantra should end with "Om namaḥ" as noted in the second half of the stanza. (33)

संहृत्यैवं भुवं वारि तदनल इमं मातरिश्वन्यमुं खे
तच्चित्ते तत्तु गर्वे तमु धियि धियमव्याकृते[3] तत् परस्मिन्।
प्राणायामैः क्रियादित्र[4]यमपि निखिले संविलाप्यादिक्लृप्तै-
र्विश्वोत्तीर्णं प्रशान्तं पुरुषम[5]पि तमानन्दरूपं विदध्यात्।। 34।।

विमर्शिनी

एवमुक्तप्रकारेण भुवं पृथिवीं वारि अप्सु, तदनले वा अपस्तेजसि, इमं मातरिश्वनि तेजो वायौ, अमुं खे वायुमाकाशे, तच्चित्ते आकाशं मनसि, तत्तु गर्वे मनोऽहङ्कारे, तमु धियि अहङ्कारं च बुद्धौ, धियमव्याकृते बुद्धिं प्राणतत्त्वे, तत् प्राणं परस्मिन् पुरुषाख्ये जीवतत्त्वे च क्रमेण संहृत्य आदिक्लृप्तैः

---

1. 'तिधीप्रकृत्यणुषु भां भीं भूं पृथक् चापृथग् बीजं वायुनिरोधनेऽत्र परतो वा क्ष्यमाणं निजम्। प्रा' ख. ज. पाठः
2. 'च' ख. पाठः
3. 'ते पुंस्यथैतत्।' ख. ज. पाठः
4. 'त्रितय.... विलाप्यादिक्लृप्तैस्ततस्तं स्वात्मानं सुप्र' इति विवरणादृतः क. पाठः
5. 'पि बुधो भावयेताखिलेषु।।' इति विवरणादृतः क. ग., 'पि पुनः कल्पयेत् तं यथावत्।।' ख. पाठः

आदिना प्रणवेन क्लृप्तैः प्राणायामैः क्रियादित्रयं क्रियां ज्ञानमिच्छामपि (निखिले) संविलाप्य तं पुरुषमपि विश्वोत्तीर्णं विश्वस्मादप्युत्तीर्णं प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं निर्विकारतां प्राप्तम् आनन्दरूपं केवलानन्दस्वरूपं विदध्यात्।। 34।।

विवरणम्

अथेमामेव संहृतिं साधकबुद्ध्युपारोहसिद्ध्येऽनुक्रामति–**संहृत्यैवमिति**। तमुधियीति। उकारो निपातः। धियमव्याकृत इति प्राणतत्त्वं शिवे तु गुणप्रकृतितत्त्वं चोक्तम्। तत् परस्मिन् इति। उत्तरस्मिंस्तत्त्वे। सर्वेषु जीवतत्त्वे शिवे तु पुरुषतत्त्व इत्यर्थः। जीववस्तुनि सकलजीवसामान्यांशो बीजतत्त्वं बन्धमोक्षादिभागांशस्तु जीव इति भेदः। बिम्बेऽपि तत्स्थानीयः प्राणपुर्यष्टकाद्यध्यक्षो जीवांशः स्वेच्छा[1]कल्पित इष्यते। जीवतत्त्वमेव शिवे पुरुषतत्त्वं भवति। आदिक्लृप्तैः प्राणायामैरिति। आदिः प्रणवः। यद्वा आदयोऽकारादितदंशाः।। 34।।

By effecting Prāṇāyāma contraction of the conception of earth in water, water in fire, fire in air, air in ether, ether in mind, mind in Ahamkāra, Ahamkāra in intellect, intellect in Prāṇa and Prāṇajīvātman one should effect the action of Samhāra properly. Thereafter by Prāṇāyāma- the powers of Kriyāśakti, Jñānaśakti and Icchāśakti, the spirit may be raised up beyond the universe, quiet and as bliss itself. Thus the spirit may be conceived as Virāṭpuruṣa- the Supreme Being as Universe. (34)

अव्याकृतान्ते पुरुषादितत्त्व-
जातं विला[2]प्याथ शिवे परस्मिन्।
प्राग्वत् क्रियादित्रितयं[3] च हृत्वा
शिवे शिवं के[4]वलमादधीत।। 35।।

विमर्शिनी

अथ शिवे तु अव्याकृतान्ते प्राणाख्यगुणप्रकृतितत्त्वावसाने पुरुषादितत्त्वजातं पुरुषरागादितत्त्वसमूहं क्रमेण परस्मिन् जीवे विलाप्य प्राग्वत् प्रणवप्राणायामत्रयेण क्रियादित्रितयं च हृत्वा शिवं केवलं निर्विकारं निरतिशयानन्दं चादधीत अत्र सर्वत्रायं संहारक्रियाक्रमः–गुरुः स्वस्य लिपिन्यासादिकं मन्त्रभावानां च कृत्वा शङ्खपूरणात्माराधनगुरुगणपतिपूजानन्तरं पाणितले जलमादायाष्टशः प्रणवमावर्त्य 'ओं फडि'ति बिम्बं प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्वा भूयः प्रोक्ष्य हृदयं स्पृष्ट्वा अष्टवारं प्रणवमावर्तयन् जीवव्याप्तिमेकीकृत्य नाडीसन्धानं कृत्वा पुष्पभूताभ्यां कराभ्यां तच्चैतन्यमात्मनि प्लुतप्रणवेनोद्वास्य प्रणवप्राणायामेन सामरस्यं विधाय तद्बिम्बस्य पादाग्रनाभिहृदयकण्ठतालुषु प्राणादिभिर्ज्ञाने-न्द्रियैरुपस्थादिभिः कर्मेन्द्रियैश्च पञ्चचतु(स्त्रि?स्त्रिव्य)कक्रमेण शब्दादिगुणैः पृथग् युक्तानि

1. 'च्छया क' ख. पाठः
2. 'लोमक्रमतः शिवे स्वम्। नीत्वा कि',
3. 'अं विलाप्य शि',
4. 'शुद्धतरं विदध्यात्' ख. पाठः

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि क्रमेण कल्पयित्वा स्वस्वपञ्चतत्त्वबीजाद्यै: 'नम: पराय पृथिव्यात्मने हुं फट्' इत्यादिभिर्मन्त्रै: तत्तद्वर्णस्थाने दर्भं स्पृशन् स्वस्वगुणसंख्यात: प्राणायामान् कुर्वन् तानि भूतानि तत्तन्मात्रासु। विलाप्य संहारक्रमेण स्थितै: स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्रैस्तत्तत्स्थानाद्यूर्ध्वस्थानान्तं व्यापकं कुर्वन् तन्मात्राश्च विलापयेत्। एवं पञ्चभूतानि संहृत्य तालूर्ध्वभागतश्चतुरङ्गुलमितस्थानगते मनसि शब्दतन्मात्रा: संहृत्य 'ओं हुं फडि'ति सकृत् प्राणायामं कृत्वा 'ओं नम' इति व्यापयन् मनस्तदूर्ध्वगतेऽहङ्कारे एवमेव प्राणायामं व्यापकं च कुर्वन्नहङ्कारं बुद्धिं प्राणं च जीवसंज्ञे पुरुषे संहृत्य प्रणवेन त्रीन् प्राणायामान् कुर्वंस्तस्य क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिमिच्छाशक्तिं च विलाप्य तमानन्दरूपं भावयेदिति सकलदेवेषु। अथ शिवे ह्लां नम: शिवाय पृथिव्यात्मने हुंफट् इत्यादिर्भिमन्त्रौ: प्राणायाम: 'ह्लां नम: शिवाय निवृत्त्यात्मने नम' इत्यादयो व्यापकमन्त्रा:। एवं सामान्यक्रमेण बुद्धितत्त्वान्तं संहृत्य बुद्धिं गुणप्रकृतौ, तां पुरुषे, पुरुषं रागतत्त्वे, तमशुद्धविद्यायां, तां कलायां तां नियतितत्त्वे, तत् काले, तं मायायां, तां शुद्धविद्यायां, तामीश्वरे, तं सदाशिवे, तं शक्तौ, तां शिवे च संहृत्य प्राणवप्राणायामत्रयेण क्रियादित्रयमपि संहृत्य शिवं केवलानन्दस्वरूपं भावयेदिति।। 35।।

विवरणम्

क्रियादित्रितयं क्रिया ज्ञानं इच्छा च। ततस्तं पुरुषं सुप्रशान्तमपि भावयेतेत्यन्वय:। वैष्णवादिविषयमेतत् परस्मिन्नित्युक्तम्। पुरुषं प्रणवप्राणायामेन सुप्रशान्तावस्थं भावयेत्। यद्वा पूर्वं तत् परस्मिन्नित्युक्तमवरं पुरुषं प्रणवप्राणायामेन स्वात्मानं परं पुरुषं भावयेत्। पुनस्तं स्वात्मानं प्रणवप्राणायामेनैव सुप्रशान्तं स्वरूपमात्रसमवस्थितं भावयेदिति। शिवे परस्मिन्निति पूर्ववत्। शिवं केवलमिति। सुप्रशान्तावस्थमित्यर्थ:।। 35।।

Once the Prakṛtitattva of Śiva is contracted the powers like Puruṣa etc., are to be merged in Śivatattva. Thereafter the priest shall meditate upon Śiva as immutable without any change. (35)

ईशेशाजितषण्मुखार्यगणपे संहृत्य तत्त्वानि ता-
न्ये[1]वं प्राङ् निजबीजवायुयमनैर्बिम्बे विसारे चरेत्।
शोषप्लोष[2]समाप्लवान् हरिकुमार्योस्तानि शोषादिभि:
शोधंशोधमनुक्रमेण परमे संयोजयेदात्मनि।। 36।।

विमर्शिनी

एवं संहारमुक्त्वा शोषणादीनां क्रमभेदमाह–ईशेशेति। ईशेशाजितषण्मुखार्यगणपे ईशादिषु पञ्चसु देवेषु तानि तत्त्वानि एवं प्राक् संहृत्य विसारे बिम्बे निजबीजवायुयमनै: क्रमेण वाय्वग्न्यमृतबीजप्राणायामै: शोषप्लोषसमाप्लवान् शोषणदहनप्लावनानि चरेत् आचरेत्। हरिकुमार्योस्तानि भूतानि शोषादिभि: शोषणादिभि: शोधंशोधं शोधयित्वा शोधयित्वानुक्रमेण परमे आत्मनि संयोजयेत्।। 36।।

---

1. 'व' ग. पाठ:
2. 'षाप्लवनमथ कुर्याद् यथोक्त स्वबीजै: शर्वस्कन्दादेषु हरिकुमार्योस्तु विद्वानपीतौ।।' क. ग. घ. पाठ:

विवरणम्

इदानीं बिम्बे यो जातांशस्तत्संहारमाह–**शोषप्लोषाप्लवनमथेति**। शोषप्लोषाप्लवनमवनेरिति यथो[1]क्तमित्यनुषङ्गत्। विद्वानिति संहारयाथात्म्याभिज्ञत्वमुक्तम्। यद्वा शिवेऽपि विष्णुवत् स्यात् संहार इति। अपीतिः संहारः।। 36।।

For the five Deities of Śiva, Śaṅkaranārāyaṇa, Subrahmaṇya, Śāsta and Gaṇapati the Tattvas may be contracted as stated earlier. Thereafter the idol conceived as pure bliss may be treated properly with cleaning, purification with fire etc. For Viṣṇu and Durgā these latter actions shall be enjoined with the supreme soul in the proper sequence. (36)

शोषप्लोषा[2]प्लवनमवनेः शोषदाहौ ततोऽपां
शोषं वह्नेस्तदनु सुषिरीकारमीरस्य कुर्यात्।
व्योमादीनां प्रणवपवनायामतः कारणेन
स्वेन स्वेन स्वहृतिसमये भावयेत् सामरस्यम्।। 37।।

विमर्शिनी

तत्प्रकारमाह–**शोषप्लोषेति**। अवनेः पृथिव्याः शोषप्लोषाप्लवनं शोषणदहनप्लावनानि कुर्यात्। ततोऽपां शोषदाहौ च। वह्नेस्तेजसः शोषं च। तदनु ईरस्य वायोः सुषिरीकणं च। व्योमादीनामाकाशादीनां स्वहृतिसमये स्वस्वसंहारकाले प्रणवपवनायामतः प्रणवप्राणायामेन स्वस्वकारणेनैक्यभावनं चावगन्तव्यम्।। 37।।

For the tattva of Prthivī Śoṣaṇa (whetting), dahana (burning) and plāvana(plunging in water) are required. For water only whetting and burning are needed. For fire only whetting is needed. For ether and other things Praṇava and Prāṇāyāma are to be joined together as the need of the identification. (37)

ततस्त्रिभिस्तारसमीररोधनैरिच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीम्।
तिस्रोऽस्य शक्तीरनयोर्विभावयेत् परेषु ताः प्रा[3]ङ् निजसृष्ट्युपक्रमे।। 38।।

विमर्शिनी

ततः स्वसृष्ट्यारम्भे अनयोः विष्णुदुर्गयोः त्रिभिः तारसमीररोधनैः प्रणवप्राणायामैः अस्य आत्मनः इच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीं च तिस्रः शक्तीर्विभावयेत्। परेषु शिवादिषु पञ्चसु ताः तिस्रः शक्तीः तिजसृष्ट्युपक्रमे निजनिजसृष्ट्यारम्भे प्राक् जगदण्डकल्पनात् पूर्वं विभावयेत् विशेषेण भावयेत्।। 38।।

Thereafter in the case of Viṣṇu and Durgā, three Praṇava Prāṇāyāma with twenty five chantings each shall be performed to create the three

---

1. 'थाविध्यनु' ग. पाठः
2. 'ष'
3. 'प्लावनकर्मतः परम्' क. ग. पाठः,

powers designated as Icchāmayī-wishful, Jñānamayī of the nature of knowledge and Kriyāmayī-productive of actions. Thus the priest shall conceive as being generated in the deity. In the case of deities like Śīva the above mentioned powers are to be conceived after the ceremony of plunging (of the idol). (38)

एकद्वित्रिचतुःशिलीमु[1]खमितान् प्राणानुरोधांश्चरन्
मूर्त्यन्तैरिषुतत्त्वकैः सृजतु मूर्तीर्वासुदेवादिकाः।
पूर्णज्ञानकृतेः प्रजापतिसमाख्यानात्तु नारायणा-
दम्भोऽपूर्वमयं सृजेत् प्रणवतो लक्ष्मीशसुम्भद्विषोः।। 39।।

विमर्शिनी

लक्ष्मीशसुम्भद्विषो: मूर्त्यन्तैः वासुदेवादिमूर्त्यवसानैः इषुतत्त्वकैः पञ्चतत्त्वैः 'ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादिभिः एकद्वित्रिचतुश्शिलीमुखमितान् एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसङ्ख्याकान् प्राणानुरोधात् प्रणायामांश्चरन् वासुदेवादिकाः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्याः मूर्तीः सृजतु। पूर्णज्ञानकृतेः पूर्णज्ञानं क्रिया च यस्य तस्मात् प्रजापतिसमाख्यानात् प्रजापतिनाम्नः नारायणाद् अपूर्वमयं जगत्सृष्टेः कारणभूतम् अम्भः प्रणवतः प्रणवप्राणायामेन सृजेत्।। 39।।

विवरणम्

अथ बिम्बे यो जातांशः तत्सर्गमभिधत्ते–एकद्वित्रीति। शिलीमुखाः शराः। मूर्त्यन्तैरिषुतत्त्वकैरिति वासुदेवाद्यवसानैः। मूर्त्तीरिति परमेष्ठ्यादितन्मात्राणां ग्रहणम्। तान्येव हि वासुदेवाद्यात्मकान्यपि भवन्तीति। पूर्णज्ञानकृतेरिति। पञ्चतत्त्वानां स्वातन्त्र्येच्छाज्ञानक्रिया तत्परिपूर्णावस्थाभिप्रायेणोक्तम्। यद्वासुदेवादि-षूत्पन्नमात्रत्वे ज्ञानक्रियाभिव्यक्तिः तत्परिपूर्णत्वं च भावनीयमित्याशयेनैवमुक्तम्। प्रजापति-समाख्यानात्त्विति। सर्वात्मतत्त्वोत्पत्त्यनन्तरं तस्य नारायणस्य ब्रह्मरूपतापि प्रणवेन प्रतिपत्तव्येत्युक्तम्। अपूर्वमयमम्भः सृजेदिति। नारायणस्वायतनपृथिव्यनुगतमम्भोगर्भोदकतया व्याकुर्वन्ननुसन्धेय इत्यर्थः। सकलकर्मापूर्वसमवायात् स्वयमेवापूर्वत्वाद्वा तदम्भोऽपूर्वमयमित्युक्तम्।। 39।।

For Viṣṇu and Durgā the conception of Pañcatattva may be made using the names of Vāsudeva, Saṅkarṣaṇa, Pradyumna, Aniruddha and Nārāyaṇa. The number of Prāṇāyāmas may vary according to the names of the deities mentioned. This involves the creation of form with the names. The three powers (mentioned as Icchā, Jñāna and Kriyā) may be related to Nārāyaṇamūrti who is also referred to as the Prajāpati. The Prāṇāyāma involves the chant of Praṇava also. The rare water of creation may also be thus produced. (39)

तयोरपूर्वाम्भसि भूमिबीजतः परेष्वपि प्लावनवारि भावयेत्।
तद्बुद्बुदाभं जगदण्डमुत्थितं भूतात्मकं तद् द्युतिमद्धिरण्मयम्।। 40।।

---

1. 'खा' ढ. पाठः

विमर्शिनी

तयोः विष्णुदुर्गयोः अपूर्वाम्भसि परेषु शिवादिपञ्चसु प्लावनवारि प्लावनजलेऽपि भूमिबीजतः पृथिवीबीजप्राणायामेन तद्बुद्बुदाभं तस्याम्भसो बुद्बुदाकारं जगदण्डमुत्थितं भावयेत्। तद् भूतात्मकं पञ्चभूतमयं द्युतिमत् कान्तिमत् हिरण्मयं च भावयेत् कल्पयेत्। भूतात्मकमित्यनेन क्वचित्पक्षे पार्थिवशक्तेरनुप्रवेशनात् पूर्वं सृष्टिक्रमात् स्वस्वपञ्चतत्त्वैर्गुणसङ्ख्यातः प्राणायामैस्तस्य बुद्बुदस्य पञ्चभूतात्मकत्वं सम्पाद्यमिति सूचितम्।। 40।।

विवरणम्

तयोरिति। हरिदुर्गयोः अपूर्वाम्भसि भूमिबीजतो जगतदण्डं भावयेदित्यन्वयः। पृथिव्या[1] व्याक्रियैषा। पञ्चतत्वान्यव्याकृतभूतानि तेष्वपां व्याकृतावस्थागर्भोदकं पृथिव्या ब्रह्माण्डमिति बोद्धव्यम्। उत्थितमिति।

'विविकीषुर्धनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्।'

इत्युदीरितरीत्योत्पन्नमिति भावः। तद्बुद्बुदाभमिति। तस्या पूर्वाम्भसानेन सद्यो निष्पत्तिमार्दवाद्युक्तम्। द्युतिमद् भास्वरम्। हिरण्मयमिति तदीयतात्कालिकद्रव्याभिधानम्। पार्थिवस्य प्रकर्षो हि हिरण्यं भवति। पञ्चतत्त्वानां इतोऽप्यधिकतरदीप्तिमत्वमनेन सूचितम्। भूतात्मकमिति। भूमिबीजेन स्वोद्घातोपपत्त्या पञ्चप्राणायामाः स्युरित्यभिप्रायः। यद्वा तत्तद्बीजधारणोक्ता। काठिन्यरन्ध्रीकरणे चार्थात् कार्ये।। 40।।

In this basic rare water created out of Viṣṇu and Durgā as of the water related the five gods of Śiva etc; from whose plunging water one should make a creation of budbuda-the bubble (of creations). For this the priest shall chant the bījamantra of Pṛthivi 25 times and perform Prāṇāyāma five times. From that budbuda-bubble-he shall conceive the brilliant, golden egg called Jagadaṇḍa the mundane egg -- that is the universe itself. (40)

तदेतदण्डं प्रणवेन बिम्बं प्रकल्प तेनैव निजात्मनीताम्।
तज्जीवशक्तिं प्रतिसंक्रमय्य सतारशक्त्या प्रणयेत् तदैक्यम्।। 41।।

विमर्शिनी

पुनः प्रणवप्राणायामेन तदेतज्जगदण्डं बिम्बं प्रकल्प्य तेनैव प्लुत प्रणवेन निजात्मनीतां गुरोः स्वस्यात्मनि प्राक् प्रापितां तज्जीवशक्तिं तस्य बिम्बस्य जीवशक्तिं प्रतिसङ्क्रमय्य प्रतियोज्य सतारशक्त्या सतारया भुवनेश्वर्या प्राणायामेन तदैक्यं तद्बिम्बेनैक्यं प्रणयेत्।। 41।।

विवरणम्

तदेतदण्डमिति। अत्रापि प्रणवप्राणायामः। तज्जीवशक्तिं तस्यैव बिम्बदेहस्य जीवलक्षणां परमात्मनः शक्तिम्। प्रतिसङ्क्रमय्येति प्रागुक्तसङ्क्रमणवैलोम्यमपि प्रतिपादितम्। अयमिह प्रयोगः–प्रथमं प्रणवप्राणायामेन स्वात्मतादात्म्याज्जीवशक्तिं विभक्तां विभाव्य कुसुमाञ्जलिपुटेनावाहनमुद्रया स्वहृदयात् पूर्वसंहितसुषुम्नापथेन प्लुतप्रणवमुच्चरंस्तां बिम्बवपुषोर्हृत्कमलेऽवस्थापयेदिति। सतारशक्त्येति हृद्याभिमर्शनं प्राणायामो वेष्यते।। 41।।

---

1. 'व्याः' क्रि' क पाठः।

Conceiving the golden egg as the idol itself and chanting Praṇava, the priest shall transfer his own Jīvacaitanya- the spirit of soul- which he had already accrued by Praṇava Prāṇāyāma. This vital force may be transferred to the idol by invoking it from his own heart through the Suṣumnā vein and transfer it to the idol through a passage created by Prāṇāyāma- some kind of unity may thus effected with the idol through the passage of the vital force. (41)

जीवाद्यैः सकलेषु शूलिनि शिवाद्यैर्वक्ष्यमाणक्रमात्
तत्तत्सर्गधिया नियम्य मरुतं स्वैस्तत्त्वमन्त्रैः पृथक्।
तत्स्थं जीवमवाप्तकार्यकरणोन्मेषे विभाव्याथ तं
षष्ट्याढ्यत्रिशतध्रुवासुयमनेनाब्दोषितं भावयेत्।। 42।।

विमर्शिनी

सकलेषु जीवाद्यैः जीवतत्त्वाद्यैः शूलिनि शिवाद्यैः स्वैः स्वैरखिलैस्तत्त्वमन्त्रैर्वक्ष्यमाणक्रमात् सृष्टिक्रमेण तत्तत्सर्गधिया तत्तत्सृष्टिबुद्ध्या पृथङ् मरुतं प्राणं नियम्य तत्स्थं बिम्बस्थं जीवम् अवात्तकार्यकरणोन्मेषं प्रात्तसर्वावयवोन्मेषं विभाव्य अथ (तं) षष्ट्याढ्यत्रिशतध्रुवासुयमनेन षष्ट्यधिकत्रिशतप्रणवप्राणायामेन अब्दोषित प्रात्तसंवत्सरपरिपाकं च भावयेत्।। 42।।

विवरणम्

इदानीं विशुद्धतत्त्वोत्पत्तिमपि दर्शयति–जीवाद्यैरिति। तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृगिति संहारप्रकरणेऽभिहित[1] त्वादिहापि तथा प्राणायामः, बिम्बे पादाग्रनाभीत्याद्युक्तव्युत्क्रमस्थानेषु सर्गक्रमेण तत्तत्तत्त्वं सञ्चिन्त्य तत्स्पृक् प्राणमायच्छेदिति। अत्र जीवप्रतिसङ्क्रमणे तच्छक्तिं बिम्बान्तर्द्वादशान्तादिपादाग्रावधि-सूत्ररूपेणानुस्यूततया विभाव्य तस्मिञ्छक्तिसूत्रे तत्त्वान्येवमुद्भावनीयानि। एतदभिप्रायेण वा जीवशक्तिमिति शक्तिग्रहणम्। यद्वा तत्स्थं जीवमिति निर्देशादेव बिम्बहृदये स्पृशन् प्राणायामान् विदध्यात्। तत्स्थं जीवमिति। बिम्बवपुषो हृद्देशगतजीवशक्तावेव तत्वेषु उत्पन्नेष्वत एव तेषु प्रलयदशातः प्रतिबुद्धेषु तत्सम्बन्धात् तस्य जीवस्य तद्विशिष्टता भावनीयेति। तथा बिम्बवपुषो देवात्मनः समुचितसकलोप-भोगसमर्थता च भावनीयेति। अत्र कार्यशब्देन लिङ्गवपुषः स्थूलवपुषश्च ग्रहणम्। तन्मात्राणां सम्भूयैकं कार्यम्। लिङ्गपञ्चभूतानां सम्भूयैकं कार्यम्। स्थूलदेहः तदुन्मेषश्च तेभ्यः तदुद्भवः करणशब्देनान्तर्बहिः करणानां ग्रहणम्। बुद्ध्यादीन्यान्तराणि करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च बाह्यानि। तदुन्मेषश्व तेषां तत्त्वानां सतां करणदशापत्तिः। किं च कार्यकारणानां तत्तदभिमानिदेवतानुग्रहतो निजनिजकार्यं प्रत्यप्रतिहतं सामर्थ्यमुन्मेषः। स च तज्जीवान्वयितयाभिव्यक्तो भावनीय इति। किं च तत्स्थं जीवमिति। इदानीं प्रजापतिभाविनो जीववपुषो बिम्बरूपाण्डान्तराभिनवतया निष्पन्नत्वात् सर्गक्रमेण सकृत् तत्त्वन्यासोऽप्युक्तः। तथा बिम्बाभिमानिनो देवस्य कार्याणि प्रागववपुरधिष्ठायानुगृह्यातीत्युक्तानि सकलजनसमीहितानि। वक्ष्यति च–'लोकानुग्रहहेत्वर्थमि'त्यादि। तेषां करणं यथाधिकारं सम्पादनं,

1. 'ततत्त्वानामिहा' क. पाठः

तत्रोन्मेषो देवस्य स्वरूपकरणवर्गसमवदाततया तत्साधकशक्तेः समभिव्यक्तिः तद्योतितानि भावनीयेति। सर्वं चैतत् प्रणवप्राणायामादिसाध्यमिति।। 42।।

Hereafter the universal egg is to be conceived as maturing taking 360 days by chanting 360 times and performing Praṇava Prāṇāyāma on 12 occasions (representing a month each). This Jīvatattva the principle life- for all gods like Śiva shall be created chanting Tattvas pertaining to the deities 360 times. This is to accommodate the creations of subtle and gross bodies with all Jñānendriyas – sense organs and Karmendriyas – organs of creation. The gross body will consist of the five elements like earth, water etc. Prāṇāyamas of several durations are necessitated in the part of the priest for this creation of the spirit and its existence and external manifestations like Jñānendriyas and Karmendriyas. (42)

फट्कारान्तनिरञ्जनेन परिभिद्याण्डं स्मरेद् रोदसी
चोभे तच्छकले तदन्तरविराजन्तं[1] प्रजानां पतिम्।
एनं विश्वजनीनमेव पुरुषं ध्यात्वा नियम्यानिलं
लिप्या न्यस्य मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं चरेत्।। 43।।

विमर्शिनी

फट्कारान्तनिरञ्जनेन फडन्तप्रणवेन अण्डं परिभिद्य अण्डभेदं कृत्वा उभे तच्छकले य रोदसी द्यावापृथिव्यौ भावयेत्। तदन्तरविराजन्तं द्यावापृथिव्योरन्तर्भागे शोभमानमेनं प्रजानां पतिं विश्वजनीनं सर्वजनहितकारिणं पुरुषमेव ध्यात्वा लिप्यानिलं नियम्य लिपिं न्यस्य मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं पूजापटले वक्ष्यमाणक्रमेण मन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तमाचरेत्।।

विवरणम्

तच्छकले चोभे रोदसी स्मरेदिति। प्रणवांशैर्भूमिं दिवं च तदन्तराकारां च स्मरेदिति भावः। तदन्तरविराजन्तमिति माधुर्यसौन्दर्यदीप्त्यादि गुणयोग उक्तः। विश्वजनीनमेवेति। सर्वंजनहितम्। अनेनोक्तकरणर्गस्यावबोधश्रवणादिलक्षणवृत्त्यभिव्यक्तिचिन्तनमप्युक्तम्। सर्गक्रमेण तत्त्वन्यासस्तु इतः प्रागेव वा स्यात्। मनूदयादीति। पूजापटले भाविरीत्येति भावः। आदिशब्दो मन्त्रप्राणायामार्थः। यद्वा मन्त्रप्राणायामो मन्त्रव्याप्तिचिन्तनं योगासनशक्त्युदय इत्येतत् सर्वमुक्तम्।। 43।।

With the Praṇava mantra ending with "phaṭ" this universal egg should be broken. Of the two halves the lower may be treated as Earth and the upper one as Svarga-the heavenly region. The space in between may be treated as Ākāśa- ether where god- the universal being- the protector of the world and benefactor to all may be meditated upon. Alphabet etc., may be conceived as related to him and he may be placed in an altar- Pītha who is to be worshipped now and then touching the idol with the tip of Kuśa grass. (43)

---

1. 'न्तं विराजं तथा' ज. पाठः

मूलाणुनासुयमनं प्रविधाय तेन
व्यापय्य तारपुटितेन सुधीस्त्रिवारम्।
न्यस्यार्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गकानि
योगासनार्चनमपि प्रक[1]रोतु तस्मिन्।। 44।।

विमर्शिनी

मूलाणुना असुयमनं प्राणायामं प्रविधाय तारपुटितेन तेन मूलेन त्रिवारं व्यापय्य ततः अर्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गाकानि लिपितत्त्वमन्त्राक्षरतदङ्गानि च न्यस्य योगासनार्चनमपि पीठपूजामपि तस्मिन् बिम्बे प्रकरोतु। अत्रायं सृष्टिक्रमः–शिवादिषु पञ्चसु संहारानन्तरं वाय्वग्न्यमृतबीजैः शोषणादीनि कृत्वा प्रणवप्राणायामत्रयेण शक्तित्रयं च सृजेत्। विष्णुदुर्गयोस्तु प्रा[2]गुक्तक्रमेण शोषणादिभिः सहैव संहारानन्तरं शक्तित्रयं सृष्ट्वा मूर्त्यन्तैः पञ्चतत्त्वैः स्वस्वगुणसंख्यातः प्राणायामान् कुर्वन् मूर्तीः सृष्ट्वा नारायणादपूर्वाम्भः परिभावयेत्। एवं तयोरपूर्वाम्भसि परेषु प्लावनजले च पृथिवीबीजप्राणायामेन जगदण्डं स्मृत्वा तदण्डं बिम्बं परिकल्प्य प्लुतप्रणवेन निजात्मगतां जीवशक्तिं संयोज्य प्रणवशक्तिभ्यामैक्यं परिभाव्य सर्वेषु स्वैः स्वैः सकलैस्तत्त्वैः सकृत्सकृत् प्राणायामं कुर्वंस्तस्य सर्वावयवपरिपूर्णत्वं स्मृत्वा प्रोक्तक्रमात् संवत्सरपरिपाकं च कृत्वा फडन्तप्रणवेनाण्डं भित्त्वा तच्छकले द्यावापृथिव्यौ च कल्पयित्वा तदन्तः परिपूर्णं देवं संकल्प्य लिपिप्राणायामलिपिन्यासमन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तं विधाय मूलप्राणायामं मूलव्यापकं च कृत्वा लिपितत्त्वमन्त्राक्षराङ्गानि न्यस्य पीठपूजां च कुर्यादिति।। 44।।

विवरणम्

मूलाणुनासुयमनं प्रविधायेति। बिम्बहृद्रूपाया न्यस्तयोगासनकर्णिकाया मन्त्रदेवताया धारणेयमुक्ता। सुधीरिति। बिम्बगततत्त्वैरेव पुरुषपीठमूर्तिविभागेन प्रतिपत्त्यादिकौशलमुक्तम्। तारपुटितेन तेन त्रिवारं व्यापय्येत्यन्वयः। अर्णन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः। तदङ्गग्रहणमायुधाद्युपलक्षणम्। योगासनार्चनमपीति। तन्न्यासक्रमेणेति भावः।। 44।।

Thereafter performing Prāṇāyāma with Mūlamantra and encompassing it with chanting of Praṇava thrice, one should perform Lipinyāsa- placing of alphabets, Tattvanyāsa and application of principle and Mūlākṣaranyāsa- applying the Mūlākṣara on the idol its limbs may be rubbed and the weapon of the deity may be conceived therein. The Pīṭhapūjā- the proper worship after placing the idol on the altar called Yogāsana may be done. (44)

बिम्बे स्वमूर्तियुजि तत्र पृथक् प्रसूनै–
स्तत्त्वानि तानि मनुवित् क्रमशोऽभिवाह्य।
व्यापय्य तत्त्वमनुना वितनोतु तेन
तेन प्रसूनयजनं सुसमाहितात्म।। 45।।

---

1. 'तनोतु' इति मूलकोशपाठः
2. 'प्रोक्त' ख. पाठः

विमर्शिनी

अथ तत्त्वावाहनमाह—**सुसमा**हितात्मा मनुवित् तत्त्वमन्त्रविशेषज्ञः स्वयं समाहितो भूत्वा स्वमूर्तियुजि पीठपूजानन्तरं मूर्त्यावाहनं कृत्वा तत्र बिम्बे प्रसूनैस्तानि सर्वाणि तत्त्वानि क्रमशः सृष्टिक्रमेण पृथक् पृथगावाह्य तदा[1] तदा तत्तत्तत्त्वमनुना व्यापय्य तदा तदा तत्तत्तत्त्वमन्त्रेण प्रसूनयजनं पुष्पाञ्जलिं च वितनोतु।। 45।।

विवरणम्

पीठन्यासपूजानन्तरं तदारूढमूर्त्यावाहनपूजामाह—**बिम्बे स्वमूर्त्तियुजीति**। कलशपटलभाविरीत्येति शेषः। स्वमूर्त्तिर्नारायणमूर्त्तिः सदाशिवमूर्त्तिरित्येवंविधा। सा च मन्त्रोचिताकारविरचितबिम्बलक्षणैव। तथा मन्त्रात्मदेहरूपविद्यादेहलक्षणा च स्वा मूर्तिरपरा, तद्योतिनि बिम्बे। यद्वा स्वमूर्त्योर्युक् द्वयी यत्रेति समासः, तदुभयावाहनमन्त्रक्लृप्तिर्मन्त्रविदिति सूचिता। प्रणवोपचारमूलान्ते नारायणमूर्तेर्विद्यादेहेत्यादि योजनीयम्। सुसमाहितात्मेति तदुचितप्रतिपत्तिसूचनम्। मूर्त्यावाहनं विधाय तन्मन्त्रेण व्यापय्य मूलपुटितां मातृकां प्रसिद्धरीत्या विन्यसेत्। यद्वा आकारादियुग्मत्रयं हृदि, ऋकारादियुग्मपञ्चकं शिरोवदनहृद्गुह्यपत्सु, हसाभ्यां व्यापकं षकारमुदरे, शवलयरयान् श्रोत्रादिषु, क्षकारं शिरसि, पतवर्गवर्णान् दोर्द्वये प्रसिद्धस्थानेषु टचवर्गवर्णान् पद्द्वये, कवर्गवर्णान् युगपद् द्विबाह्वङ्गुलीषु द्विपादाङ्गुलीषु च इत्येवं लिपिन्यासः। निवृत्याद्येकपञ्चाशत्कलायोगेन वा सकृत् लिपिन्यासः। तदाच सोमसूर्याग्निकलानामाधारत्रयेऽपि न्यास उचितः। पुनरक्षराङ्गायुधन्यासः पूजा च। पुनर्विद्यादेहमावाह्य तन्मन्त्रेण व्यापय्य वक्ष्यमाणरीत्या नैजं मन्त्राध्वानं विन्यस्य पूजयेत्। अथ पृथक् प्रसूनैरित्यादिश्लोकशेषेण तत्वावाहनाद्युच्यते। तानि तत्त्वानीति। यानि तत्त्वानि पूर्वमुत्पादितानि तानीत्यर्थः। तेषां बिम्बे विद्यमानानामपि पुनरावाहनं तत्सान्निध्यप्रकर्षार्थम्। यद्वा तेषां तज्जीवांशान्वितानां च इह सन्निधापनमेतदभिप्रेतम्। तत्त्वानामपि तत्तत्कार्यकरं शक्तिमात्रं जीवोऽभ्युपगम्यते। मनुविदिति। तन्मन्त्रप्रयोगक्लृप्तिविद्वानित्यर्थः। प्रणवत्रयं तत्त्वमन्त्रं चोक्त्वा तत्तत्पदपूर्वकमागच्छागच्छेत्यादि प्रयोज्यमिति। अथवा तत्त्वानितानीति, तत्त्वानि तेषामनितानि प्राणितानि जीवांशानीति यावत्। अनितग्रहणेन वृत्तिलाभपर्यन्ततयावाहनं सूचितम्। मनुविदिति सर्वतत्त्वेषु तत्पदपूर्वकं प्राणापानेत्यादिशेषयोजनमुक्तम्। क्रमश इति। न्यासक्रमेणेत्यर्थः। यत्र यत्तत्त्वं पूर्वं कल्पितं जीवे शक्तिसूत्रे वा तत्र तत्तत्त्वं तस्मिंस्तदीयं जीवं चावाह्य व्यापकं विधाय ततः स्वास्पदे प्रसरणं तत्त्वस्ववृत्तिलाभं च प्रणवेनानुसन्दधीतेति। तेन तेन तत्त्वाणुनेति सम्बन्धः। प्रसूनयजनं चेति संक्षेपपूजोक्ता। हृदिस्थादिजपः सर्वावाहनेषु समानः। समाहितात्मेति। अस्यायमाशयः। पूर्वमात्मानमधिदेवतात्मकं समष्टिव्यष्टिलक्षणं सकलतत्त्वदेवताविग्रहं विभाव्य ताभिः स्वेच्छयैव निजनिजमाध्यात्मिकांशजीवलक्षणं स्वमूलाधारे हृदये वोत्पादितं स्मृत्वा ततस्तन्मन्त्रेणावाहयेत्। यद्वा तज्जीवनिचयं द्वादशान्तस्थपरमात्मन्यावेशेन विशुद्धं ततो हृदि विभाव्यावाहयेत्। यद्वा एकैकमेवं विभाव्यावाहयेदिति।। 45।।

The priest who is of a composed mind shall, in that idol where the presence of deity is already invoked by showing the postures of Āvāhana (invoking) offer worship by giving water, waving of light, Arghya and

---

1. 'तथां तत्त' ख. पाठः

flowers conceive vidyādeha chanting the mantra "Vidyādehātmane namaḥ". Similar worship shall be made in regard to the separate deities in the respective idols. Invoking the mantra for tattva- divine principle- he shall again offer worship with flowers chanting the same mantra with which the principle was invoked. (45)

तत्त्वानि षट्कृतिमितानि शिवे शिवश्च
शक्तिः सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये।
माया व कालनियती च कलाप्यशुद्ध-
विद्या च रागपुरुषौ च गुणप्रकृत्या।। 46।।
सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि मात्रा-
ज्ञानक्रियार्थेन्द्रियपञ्चकानि ।
भूतानि पञ्चेति समीरितानि
तानीह मात्रादिगणान् वदामि।। 47।।

विमर्शिनी

अथ तत्त्वमन्त्रानाह–तत्त्वानीति। शिवे षट्कृतिमितानि षट्त्रिंशत्संख्यानि तत्त्वानि। कानि पुनस्तानि, शिवश्च शक्तिश्च सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये सदाशिवः ईश्वरः शुद्धविद्या च माया च कालनियती च कालो नियतिश्च कला अशुद्धविद्या च रागपुरुषौ रागः पुरुषश्च गुणप्रकृत्या गुणप्रकृतिश्च सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि बुद्धिः अहङ्कारो मनश्च मात्राज्ञानक्रियार्थेन्द्रियपञ्चकानि पञ्चतन्मात्राः ज्ञा[1]नक्रियार्थानि ज्ञानार्थानि क्रियार्थानि च पञ्चपञ्चेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति तानि तत्त्वानि समीरितानि। इह तत्त्वेषु मात्रादिगणान् वदामि।। 46-47।।

विवरणम्

षट्कृतिमितानीति। षट्त्रिंशत्। गुणप्रकृत्येति सहायार्थे तृतीया।। 46।।

मात्राः तन्मात्राः।। 47।।

The Tattvas- principles- for Śiva are thirty six. Of these the first thirteen are hinted at by the stanza like "haum namaśśivāya etc. (They begin with Śivātmane namaḥ up to guṇaprakrtyātmane namaḥ- all prefixed with bīja and namaśśvāya) (46)

In this stanza two more (14 and 15) Tattvas "buddhyātmane and "ahankārātmane are mentioned (prefixed with bija). In this way the five tanmatras (subtle elements) the five senses of knowledge and five senses of actions, and five elements like ether etc., are mentioned. Hereafter the matras- subtle elements are to be narrated. (47)

---

1. 'ज्ञाना' क. पाठः

शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चापि पञ्च तन्मात्राः।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुरथो जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि।। 48।।

वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानीह कर्मकरणानि।
आकाशवायुतेजांस्यापः पृथिवी च पञ्च भूतानि।। 49।।

विमर्शिनी

शब्दस्पर्शौ द्वौ रूपं रसगन्धौ च द्वौ एताः पञ्च तन्मात्राः। अथो श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मकरणानि कर्मेन्द्रियाणि। आकाशवायुतेजांसि आपः पृथिवी च पञ्च भूतानि।। 48-49।।

The rest of the 36 tattvas are narrated here (over and above the 16 narrated previously). The five tanmātras- subtle elements of Śabda, sparśa, rūpa, rasa and Gandha – for which mantras like "śabdatattvātmane namaḥ" etc, prefixed with "namaśśivāya and Bījākṣara are required. Next come the five subtle elements of Śrotra, tvak, cakṣus, jihvā and ghrāṇa for which mantras like 'srotrāmane namaḥ" etc. with prefixations mentioned earlier are needed. These are Jñānendriya related elements called buddhikaraṇas.

Next the five Karmakaraṇas- the agents of action are narrated as Vāk, Pāṇi, Pāda, Pāyu and Upastha for which mantras like "Vāgātmane namaḥ" with prefixations are needed. Thereafter the five gross elements like Prthivī, Āpaḥ etc., are mentioned with mantras like Vāyu to Pṛthivī (Vayyātmane namaḥ- prefixed by namaśśivāya and Bījākṣara) thus all the 36 tattvas have been mentioned (in relation to the deity of Śiva). (48-49)

नादं बिन्दुसदाशिवौ प्रथमतोऽतः शुद्धविद्याभिधं
तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वमथ मायाकालतत्त्वे कलाम्।
तत्त्वान्यत्र समामनन्ति नियतिं चाशुद्धविद्यां परे
रागाव्यक्तगुणात्मकान्यथ च बुद्ध्यादित्रयोविंशतिम्।। 50।।

विमर्शिनी

अथ परे आचार्याः अत्र प्रथमतो नादं बिन्दुसदाशिवौ च अतः शुद्धविद्याभिधं तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वं मायाकालतत्त्वे मायातत्त्वं कालतत्त्वं च कलां नियतिं चाशुद्धविद्यां रागाव्यक्तगुणात्मकानि रागमव्यक्तं गुणप्रकृतिं च अथ बुद्ध्यादित्रयोविंशति च तत्त्वानि समामनन्ति कल्पयन्ति।। 50।।

विवरणम्

नाद इति। शिवशक्त्योरेव नादव्यपदेश इत्यादि सर्वमूह्यम्।। 50।।

The view of other authorities are narrated here with terms like "pare" with slight difference (though the total 36 is stipulated). They begin with "nāda" to "guṇaprakṛti" (totalling 12 tattvas) to which the 23 beginning

with buddhi upto "Prthivi" are added. The first thirteen are mentioned in the stanza by name. (50)

नादः शिवे क्षादिकपश्चिमानि शेषेषु बीजान्यथवाणुवर्णैः।
शुद्धेषु हौं ह्रीमजपा हसौ च षाद्यन्यत[1]स्त्रैगुणिके[2] त्रिदीर्घम्।। 51।।

विमर्शिनी

अथ पूर्वोक्तानां तत्त्वानां बीजान्याह–नाद इति। शिवे शिवतत्त्वे नादः प्रासादमन्त्रो बीजम्। शेषेषु शक्त्यादितत्त्वेषु क्षादिकपश्चिमानि क्षकारादिप्रातिलोम्येन ककारान्तानि बीजानि। अथवा शुद्धेषु शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्यासु अणुवर्णैः पञ्चाक्षराक्षैररेकैकेन युक्तानि हौं ह्रीं अजपा हंस इति हसौ हकारः सकारश्च बीजानि। अन्यतो मायादिषु षादि षकारादिककारान्तानि बीजानि। त्रैगुणिके गुणप्रकृत्यां तु त्रिदीर्घं दीर्घत्रययुक्तो भकारः भां भीं भूं इति।। 51।।

विवरणम्

नादश्शिव इति। नादः प्रासादः कपश्चिमशब्देन ककारान्ताभिधानम्। अथवाणुवर्णैरिति। स्वमूलाक्षरैस्सहितानि हौमादीनि शुद्धतत्त्वेषु बीजानीत्यर्थः। यथा ओं ने... ... भः। त्रै[3]गुणिके त्रिदीर्घमिति। भां भीं भूं इत्येतदित्यर्थः।। 51।।

The mantra for Śivatattva is indicated here. The bīja is "haum". For the other Tattvas it is from "Kṣa" to "Ka" in the reverse order totaling 35 syllables. The bījas for the rest are also mentioned here. It is said that in a particular syllable three lengthened vowels are prescribed. (51)

जीवप्राणौ पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ बुद्ध्यादीनि स्युस्त्रयोविंशतिश्च।
तत्त्वानीत्यन्येषु तत्त्वोन्मितानि बीजान्येषां मादिकान्ताक्षराणि।। 52।।

विमर्शिनी

अन्येषु देवेषु पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ पुरुषः प्रकृतिश्चेत्यन्ये संज्ञे ययोस्तौ जीवप्राणौ, बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतिश्चेति तत्त्वोन्मितानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्त्वानि स्युः। एषां तत्त्वानां मादिकान्ताक्षराणि मकाराद्यानि ककारान्तानि अक्षराणि बीजानि।। 52।।

विवरणम्

तत्त्वोन्मितानीति। पञ्चविंशतिः। पूर्वं सुसमाहितात्मेत्यमुनैवैषामाकारचिन्तनमपि सूचितम्।

"जीवस्तटित्प्रभः प्राण आधूम्रोध्यादि (?) तु त्रयम्।
सितरक्तासि[4]तं मात्रा अव्यक्ता धूम्रलोहिताः।।

---

1. 'षाद्यन्बितस्त्रैगुणिते त्रि' च. पाठः 'तो हामिति वाखिलेषु।।' ख. ज. पाठः,
2. 'ते' क. ख. पाठः
3. 'त्रिगुणे त्रि' घ. पाठः
4. 'दितन्मात्रा',

सितश्यामेऽप्यथ श्रोत्राद्यव्यक्तम् पिङ्गलं क्रमात्।
दीप्तं सितं चासितं च वा[1]ग्दीप्ता दोस्तु पीतकम्।।
चरणं तु सितश्याम परे श्यामसिते क्रमात्।
तन्मात्राभानि भूतानि स्यादारक्तं हृदम्बुजम्।।
मण्डलानि निजाभानि तन्मात्राभानि पञ्च तु।
तत्त्वानि कोपतत्त्वं तु दहनौघसमद्युति।।
शिवोऽव्यक्तस्ततः शक्तिर्निर्मलैव सदाशिवः।
स्वच्छो नीलोत्पलप्रख्या विद्या धूम्रनिभा परा।।
कालः सजलमेघाभोऽथाव्यक्ता नियतिः कला।
नीललोहितवर्णाथाशुद्धविद्या सितेतरा।।
पीतो रातस्तद्विर्णः पुमानन्यत् पुरोदितम्।

इति। निष्कलभावे सर्वं तत्तद्वर्णं खद्योतवदतिसूक्ष्मं प्रभामण्डलपरिक्षिप्तंध्येयमिति।। 52।।

For the six deities excepting Śivatattvas have to be changed. Instead of Puruṣatattva and Guṇaprakṛtitattva the deities require Jīvatattva and Prāṇatattva. They have 25 tattvas. The recitation for Śiva should be prefixed with Namaśśivāya while for others it should be with "namah parāya". (52)

हृत्पुण्डरीकमितशं हंसर[2]मितानि मण्डलान्यखिले।
स्युः सूर्यसोमवह्न्यादीन्यर्कविकारदि[3]क्कलावन्ति।। 53।।

विमर्शिनी

अखिले हृत्पुण्डरीकम् इतशं युक्तशंबीजं 'शं नमः पराय हृत्पुण्डरीकात्मने नमः' इत्यादि। मण्डलानि हंसंरमितानि हं सं रं इति बीजैरन्वितानि सूर्यसोमवह्न्यादीनि मण्डलशब्दात् प्राक् सूर्यसोमवह्निशब्दयुक्तानि अर्कविकारदिक्कलावन्ति द्वादशषोडशदशपदसहितानि। 'हं नमः पराय सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः स्युरित्यर्थः।। 53।।

विवरणम्

हृत्पुण्डरीकमितशमिति। प्राप्तं शंबीजम्। हंसंरमितानीति। हं सं रं इति बीजं प्राप्तानि। अर्कविकारदिक्कलावन्तीति। यथा 'हं नमः पराय सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः' इत्यादि।। 53।।

For all deities the common mantra is given as "śam namaḥ" etc., with the mention of the word "Hṛtpuṇḍarīka". There shall be maṇḍalas with the three bijas mentioned in the stanza. Before that there shall be mantras with twelve and sixteen syllables prefixed to the words Sūrya, Soma and Vahnī. (53)

---

1. 'वा दी' क. पाठः,
2. 'स',
3. 'क्कालव' ज. पाठः

प्राञ्च्येव पञ्च परमेष्ठिमुखानि विष्णौ
सेशादिकानि शिवशार्ङ्गिणि तान्यथ स्युः।
श्रेष्ठादिकानि महिषद्विषि शान्त्यतीता-
ख्यादीनि शेषविबुधेष्विह तत्त्वकानि।। 54।।

विमर्शिनी

इह सृष्टौ विष्णौ प्राञ्च्येव प्राग्भवान्येव पञ्च तत्त्वानि परमेष्ठिमुखानि 'षो नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादीनीति विशेषः। शिवशार्ङ्गिणि सेशादिकानि ईशानादियुक्तानि 'ओं हों षों[1] नमः पराय ईशानाय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादीनि। महिषद्विषि श्रेष्ठादिकानि '[2]षों नमः पराय श्रेष्ठाशक्त्यात्मने नमः' इत्यादीनि। शेषविबुधेषु शिवादिषु शान्त्यतीताख्यादीनि 'ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने नमः इत्यादीनि तत्त्वकानि स्युः।। 54।।

विवरणम्

प्राञ्च्येवेति सर्वत्र सम्बध्यते।। 54।।

For Viṣṇu the Pañcatattva should be prefixed with "parameṣṭhyātmane" along with his name of Vāsudeva. In the case of Śaṅkaranārāyaṇa the word "Īśānāya" should also be incorporated. For Durgā words "Śreṣṭhādi "may be prefixed. For other gods like Śiva suitable additions are required as noted in the stanza. (54)

साग्निमनुस्वरबिन्दुस्फुरितान्त्यार्णैकबीजमजितादौ ।
कुहचित् कोपमयं च स्यादन्ते नारसिंहमपि तत्त्वम्।। 55।।

विमर्शिनी

अजितादौ कुहचिद् अन्ते अवसाने साग्निमनुस्वरबिन्दुस्फुरितान्त्यार्णैकबीजम् अग्निः रेफं मनुस्वर औकारः बिन्दुरनुस्वारः एतैः सह स्फुरितोऽन्त्यार्णः क्षकारः प्रधानबीजं यस्य 'क्ष्रौं' इति नारसिंहं नरसिंहदेवस्य कोपमयं कोपस्वरूपं च तत्त्वं स्यात्, कोपतत्त्वमित्यर्थः।। 55।।

विवरणम्

साग्निमन्विति। क्ष्रौमित्येतदुद्धृतम्। कुहचिदिति। हरिहरे दुर्गायां च।। 55।।

For Viṣṇu, Śaṅkaranārāyaṇa and Durgā the bīja consists of the vowels of 'au' Anusvāra and Kṣa and a tattva of the nature of anger. The mantra shall incorporate the bīja, words of Kopatattva and Nṛsimha as mentioned in the stanza. (55)

स्वमूलषष्ठवर्णेन युक्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञितम्।
पञ्चतत्त्वान्ततो योज्यं तत्त्वं शरवणोद्भवे।। 56।।

---

1. 'षौ' क. पाठः
2. 'षौ' क. पाठः

विमर्शिनी

शरवणोद्भवे स्कन्दे सर्वत्रापि पञ्चतत्त्वान्ततः स्वमूलषष्ठवर्णेन स्वमूलस्य षष्ठाक्षरेण मकारेण युक्तं। क्षेत्रज्ञसंज्ञितं तत्त्वं योज्यम्।। 56।।

For Subrahmaṇya at the end of the Pañcatattva with the sixth alphabet of his Mūlamantra which is "ma" the Kṣetrajñatattva is to be added. (the form then will be as "Mannamaḥ parāya parāya kṣetrajña tattvātmane namaḥ") (56)

तत्त्वोपोद्बलकेन स्वकीयमहसा[1] सुयोज्य मूलेन।
त्रिर्व्याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत्।। 57।।

विमर्शिनी

तत्त्वोपोद्बलकेन तत्त्वानां सामर्थ्ययोजकेन स्वकीयमहसा स्वीयस्वीयमूलमन्त्रवीर्येण सुयोज्य मूलेन त्रिर्व्याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत्।। 57।।

विवरणम्

तत्त्वसमष्टेर्मूलेनावाहनमाह–तत्त्वोपोद्बलकेनेति। सुयोज्येत्यावाहनाद्यभिप्रायम्।। 57।।

The power of the divinity may be united with that of the tattva by invoking the Mūlamantra. For this the poses of invocation have to be resorted to three times. Thereafter the Mūlākṣaras, ancillaries and Tattvas may be enjoined to the idol. (57)

सर्वाङ्गीणं प्रकृतिचरमं बुद्धिपूर्वं त्रयं हृ-
न्मध्ये शब्दादिकगुणगणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु।
स्वीये स्वीये न्यसतु च पदे श्रोत्रवागादिकाक्ष-
ग्रामं व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु।। 58।।

विमर्शिनी

तत्त्वन्यासमाह–**सर्वाङ्गीणमिति**। प्रकृतिचरमं शिवे शिवतत्त्वादिगुणप्रकृत्यन्तं त्रयोदशकं, विष्ण्वादिषु जीवप्राणौ च सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापकत्वेन न्यसतु। बुद्धिपूर्वं त्रयं बुद्ध्यहंकारमनांसि हृन्मध्ये, शब्दादिकगुणगणं शब्दादितन्मात्रापञ्चकं कास्यहृद्गुह्यपत्सु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु श्रोत्रवागादिकाक्षग्रामं श्रोत्रादिकं वागादिकं चेन्द्रियगणं स्वीये स्वीये पदे स्थाने च व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु च न्यसतु।। 58।।

विवरणम्

सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापकम्। प्रकृतिचरममिति। शिवे शिवादित्रयोदशानामितरेषु जीवप्राणयोश्च पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञावित्युक्तयोर्ग्रहणम्। पद इति। स्थाने कर्णद्वयादौ। त्वगिन्द्रियं तु व्यापकं भवति। अक्षशब्द इन्द्रियपर्यायः।। 58।।

---

1. 'स' ग. पाठः

Nyāsa- the act of assignment of parts of body to that of the deity in a ceremonial manner is to be made as follows. For Śiva the thirteen Tattvas up to Prakṛtitattva and for others including Viṣṇu both Jīvapraṇatattva may be deposited. The three Tattvas beginning with Buddhi may be deposited in the heart. The five tanmātras- the subtle elements of Śabda etc., are to be placed in head, face, heart, private parts and foot. The five senses of knowledge are to be placed in their respective positions. The five elements like ether shall also be deposited in the above mentioned parts beginning with head and ending with foot. (58)

हृत्पुण्डरीकादिचतुष्क[1]मत्र हृदीषुतत्त्वानि च कादिगानि।
[2]कोपाणुना व्यापकमेतदर्हे क्षेत्रज्ञतत्त्वेन गुहे च कुर्यात्।। 59।।

विमर्शिनी

अत्र तत्त्वन्यासे हृत्पुण्डरीकादिचतुष्कं हृदि न्यसतु, इषुतत्त्वानि पञ्चतत्त्वानि च कादिगानि कास्यहृद्गुह्यपत्सु गतानि च। एतदर्हे विष्ण्वादौ कोपाणुना कोपतत्त्वेन व्यापकं कुर्यात्, गुहे क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च।। 59।।

विवरणम्

कादिगानीति। कास्यहृद्गुह्यपत्स्विति भावः। यद्वा कं जीवात्मतत्त्वमादत्ते धृत्वा वर्तते इति कादिशब्देन जीवाधिष्ठितं हृदयमुच्यते। तथा कादीति शिरसादिपादान्तं कृत्स्नं शरीरं, तथा कादीति कास्यादीनि पञ्चस्थानान्यपि। एवं पञ्चतत्त्वानां त्रिधा न्यास उक्तः। हृत्स्थात्मन ईश्वरभावापत्तिबुद्ध्या हृदि सूक्ष्मदेहबुद्ध्या कृत्स्नदेहव्यापकतया स्थूलदेहतापत्तिधिया च मूर्धादिषु च न्यासः। सूक्ष्मदेहस्य हृदवच्छिन्नत्वेऽपि स्वदीप्त्या कृत्स्नदेहव्यापित्वमिष्यते। किञ्च कादिगानीति को ब्रह्मा तेन निवृत्तिपृथिवीभूलोकानां तदधिष्ठितानां ग्रहणम्, तदादीनि सकलानि कलातत्त्वभुवनानि[3]। वर्णपदमन्त्रोपलक्षणमेतत् कादिगानीति। सकलशब्दार्थाध्वमण्डल व्यापीनीत्यर्थः। मनोवत्तद्व्याप्तिं स्मरन् हृदय एवं न्यसेत्। यद्वा प्रसरणमुद्रया न्यास इति। यदुक्तम्–'जीवं तमीशभावस्थं योजयेत् परमेष्ठिने'त्यादि 'वाच्यवाचक सम्भेदविभक्ताशेषमण्डलमि'त्यादि। कोपाणुनेति। व्यापकं कुर्यादित्यन्वयः। एतदर्ह इति। हर्यादौ। एतदन्त इति वा पाठः। पञ्चतत्त्वन्यासेऽपि कृते इति। हृत्पुण्डरीकाद्यभावे तु पञ्चभूतन्यासे कृते कोपतत्त्वेन व्यापकं षडध्वविधौ सूचितं भवति। क्षेत्रज्ञतत्त्वेन व्यापकं [4]गुहे विशेष इति।। 59।।

The four principles like Hṛtpuṇḍarīka be placed in the heart and the five Tattvas beginning with "ka" be placed, from head to foot. For gods like Viṣṇu the Kopatattva is applicable while for Subrahmaṇya it is Kṣetrajñatattva that is required to be placed. (59)

---

1. 'ष्कबुद्धिपूर्वत्रयं तानि च' ञ. ढ. पाठः
2. 'कोपादिना' ढ, न्यस्येदितीहाखिलतात्त्विकोऽध्वा कोपाणुसंख्याप्त्यवधिस्तदर्हे।। स्वमूलमष्टाक्षरबीजकेन क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च तत्त्वक्लृप्तौ। स्वपञ्चतत्त्वन्यसनोपरिष्टात् षडानने व्यापकमादधीत।। गां गीं क. ज. पाठः
3. 'पञ्चतत्त्वकैः' ग. ञ. ढ. पाठः,
4. 'गुहे विशेष' इति,

तस्मिन् व्याससमासात्मकैर्निजैः प[1]ञ्चमन्त्रकैर्मन्त्री।
परिकल्प्य लिङ्गदेहं व्याप्य करोतु स्वमन्त्रमहितमपि।। 60।।

विमर्शिनी

तस्मिन् तत्त्वावाहनन्यासादिभिः [2]कृतस्थूलाङ्गभावे देवे व्याससमासात्मकैः व्यष्टिसमष्ट्यात्मकैः निजैः पञ्चमन्त्रैः लिङ्गदेहं सूक्ष्मदेहं परिकल्प्य आवाह्य व्याप्य व्यापकमन्त्रैश्च व्याप्य स्वमन्त्रमहितमपि करोतु। मन्त्रीति व्यष्टिसमष्ट्यावाहनादिमन्त्रज्ञ इत्यर्थः।। 60।।

विवरणम्

एवं बिम्बविद्यामयवपुषोरवस्थापनमुक्त्वेदानीं तदवान्तरवपुषोः स्थूलसूक्ष्मयोः बिम्बाभिमानिजीव-भोगविश्रमायतनभूतयोरवस्थापनमाह–तस्मिन्निति। व्याससमासात्मकैरिति। नानात्वेनैकत्वेन चावस्थितैः। लिङ्गदेहमिति। व्यष्टिसमष्ट्यात्मकमित्यर्थाल्लभ्यते। यद्वा पञ्चतत्त्वान्यव्याकृततन्मात्राणि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकानि। अत एव व्यष्टिसमष्टिस्थैरात्मभिर्युक्तानि। वासुदेवादयश्च तदात्मनः। तत्त्वशक्तीनां व्यष्टिसमष्टिभावे तदात्मनामपि तथात्वापत्तिः स्यादिति। तथा चोक्तम्–'पञ्चशक्तिभिः पञ्चात्मानः स्मृता' इति। तत्र भूतात्मनां व्यष्टित्वं तन्मात्रात्मनां समष्टित्वमित्यर्थाल्लभ्यते। गोपनार्थं व्याससमासपदोपादानम्। तानि पञ्चतत्त्वानि स्वकानि हरिहरादीनां निजनिजानि। यद्वा निजनिजचिदात्मकानि। अथवा स्वशब्देन तत्त्वात्मनां वासुदेवादीनां ग्रहणम्। स च स्वात्मपरः स्वात्मीयपरश्च गृह्यते। कशब्दश्चजीववचनः। वासुदेवादीनामेव स्वे स्वात्मीयाः प्राणादयो मनआदयश्च तेषां जीवसिद्धिनिबन्धनत्वात्, तेषां जीवाः तत्त्वानि। तथा वासुदेवादीनां जीवा अन्येतानीति भावः। कथं तत्त्वमेव जीव इति। अवस्थाभेदात् सर्वासामपि हि देवतानां स्वेच्छयैव नियन्तृनियम्यदशापरिग्रहात्। तत्र नियन्तेश्वरो नियम्यश्च जीवः नियम्यात्मा च प्रधानाश्रयतया द्विधा स्यात्। तत्र भोक्ता प्रधानम्। तस्यात्र बिम्बे भावना जीवावाहनम्। तस्य भोगसाधनं देहेन्द्रियादिगुणः। तद्भावना त्विदं व्यष्टिसमष्ट्यावाहनमिति। ननु कथं पुनस्त[3]त्त्वात्मनस्तदेव तत्त्वं जीव इति। नैष दोषः। देवतावस्थस्य हीतरावस्थो जीवः स्यात्। ननु कथं प्राणकरणानामपि स एव जीव इति। तस्य जीवस्य कला एव तेषां जीवास्ते सम्भूय स एव जीवः स्यादिति। एवंविधैः पञ्चतत्त्वैः तस्मिन् बिम्बे। लिङ्गदेहं परिकल्प्येति। लिङ्गदेहं च तत्र व्यष्टिभिः स्थूलदेहः समष्ट्या लिङ्गमिति। क्रमतोपनार्थमेवमभिधानम्। प्रागुक्तप्रतिपत्त्यावाहनादिरूपम्। मन्त्रीति तन्मन्त्राणां प्रयोगाभिज्ञत्वमुक्तम्। तत्र पञ्चतत्त्वकैरिति पञ्चतत्त्वमन्त्रा उक्ताः स्वकैरिति। तेषु निजनिजमूलयोगः। व्याससमासात्मकैरिति। व्यस्ततया समस्ततया च। तेषां प्रयोगः पुनः स्वकैरिति। तत्तन्मूर्तियोगस्तदौचित्येन प्राणादिपदयोग जीवपदयोगश्चेत्यादि सर्वमुक्तम्। व्याप्येति। देहे शिरोमुखादिदेशेषु तत्तद्व्यापकमन्त्रैर्व्यापकं लिङ्गे तु कृत्स्ने व्यापकं चोक्तम्। मन्त्रीत्यनेन पुनस्तत्तन्मन्त्रेण तत्तत्स्थानेषु न्यासोऽपि सूचितः। देहे पुनस्तत्तदवयवविभावनार्थं सकृन्मातृकान्यासः, पुनर्मूलाक्ष-राङ्गन्यासः। लिङ्गशरीरे तु तत्त्वन्यासः। पुनर्मूलाक्षराङ्गन्यसः। स्वमन्त्रमहितमपीति। मूलाङ्गपूजनं

---

1. 'मिति' च. पाठः
2. स्वकै इति च विवरणपाठः
3. 'स्तदेव' च. पाठः

न्यस्तमन्त्रपूजनं वोक्तमिति। एवं तावत् बिम्बे कृत्स्नाया मूर्तेरवस्थापनमुक्तम्। तदभिमान्यात्मनोऽवस्थापनं तु प्रतिष्ठाविधावेव कर्तव्यमिति।। 60।।

The priest proficient in mantras shall on that gross body of the god which is the idol, shall perform the invocation of the pr.nciples and deposit of conception. That idol shall also be taken as the subtle body of the god by applying the five fold Tattvas. The idol shall be taken as the separate as well as united limbs of the god the usual worship of offerings of oblations and flowers may be carried out in addition to Mānasapūjā- the worship with mental attitude. For this the required mantra may also be chanted. (60)

तारोपचा[1]रसहितेन निजेन मूले-
नावाह्य तत्र परिदर्श्य तदीयमुद्राः[2]।
व्या[3]प्यामु[4]ना न्यसतु मूलषडध्वकाद्यं
सम्पूजयेच्च कथयामि षडध्वनोऽथ।। 61।।

विमर्शिनी

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह–तारोपचारेति। तारोपचारसहितेन निजेन मूलेनावाह्य तदीयमुद्राः आवाहनादिमुद्राः परिदर्श्य अमुना मूलेन व्याप्य मूलषडध्वकाद्यं मूलमन्त्रसम्बन्धि षडध्वकाद्यं न्यसतु। यथोक्तविधिना सम्पूजयेच्च। अथ षडध्वनः कथयामि।। 61।।

On that idol after invoking with Praṇava and Mūlamantra and showing the mudras- poses related the god like that of invocation ṣhaḍadhvanyāsa related to the particular deity shall be made before the final worship. (61)

आर्थाः कलात[5]त्त्वजगत्स्वरूपाः
शाब्दास्त्रयो वर्णपदाणुरूपाः।
एते षडध्वान इहाखिलेष्व-
थैकैः स्मृतास्तत्त्वकलाक्रमात् ते।। 62।।

विमर्शिनी

इहाखिलेषु कलातत्त्वजगत्स्वरूपाः कलास्तत्त्वानि भुवनानि च स्वरूपाणि येषां ते त्रयः अर्थाः अर्थात्मकाः, वर्णपदाणुरूपाः वर्णाः पदानि मन्त्राश्च स्वरूपाणि येषां ते त्रयः शाब्दाः शब्दात्मकाः एते षडध्वानः स्मृताः। आचार्यैरिति शेषः। अथैकै[6]स्तैः ते षडध्वानः तत्त्वकलाक्रमात् स्मृताः।। 62।।

---

1. 'हा' ढ. पाठः
2. 'द्रां' च. ठ. पाठः
3. 'प्रा' ज. पाठः
4. 'तु' इति मूलकोशपाठः
5. 'स्त' ग. पाठः, 'कल्पज' ज पाठः
6. 'कैः ते' क. पाठः 3.?

विवरणम्

सिद्धायां मूर्तौ मन्त्रावाहनमाह–**तारोपचारसहितेनेति**। आदरार्थमियदभिधानम्। मूलषडध्व-काद्यमिति। मूलाद्यं षडध्वकाद्यं च। तत्र मूलपुटितमातृकान्यासस्तत्त्वन्यासो मूलाक्षराङ्गायुधन्यासश्च मूलाद्यमुक्तम्। षडध्वन्यासो दशावृत्त्यादिन्यासोऽङ्गायुधादिन्यासश्च षडध्वकाद्यमुक्तम्। सस्पूजयेच्चेति। न्यस्तमन्त्रैः पूजोक्ता त्रय इत्येतदार्था इत्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। जगच्छब्दो भुवनार्थः।। 62।।

For all the gods there are six type of nyāsas- conception like kala, tattva, bhuvana, varṇa, pada and mantra. These differ in relation to different gods. Some authorities give the order as tattva and kala etc. The first three represent the sense while the other represent the sound noted here as Arthātmaka and Śabdātmaka. (62)

हौमादीशेषु तत्त्वप्रथमकथितबीजैः क्रमाच्छान्त्यतीतां
शान्तिं विद्यां प्रतिष्ठां न्यसतु च सकलाद्यात्मनेहृन्निवृत्तिम्।
कादिस्थाने कलाध्व[3]न्यखिलसुरवरेषु क्रमात् पञ्चकं त-
न्नादात्माद्यैर्नतेः प्राङ् नरकजिति युतं वासुदेवादिभिश्च।। 63।।

विमर्शिनी

तत्र कलाध्वनि अखिलसुरवरेषु कादिस्थाने मूर्धास्यहृद्गुह्यपादेषु होमादीशेषु तत्त्वप्रथमकथितबीजैः ईशस्य पञ्चतत्त्वेषु प्रथमं कथितैः हौं ह्यै हूं हीं ह्लां इति बीजैः सह क्रमात् शान्त्यतीतां शान्तिं विद्या प्रतिष्ठां निवृत्तिं च, सकलाद्यात्मनेहृदिति क्रियाविशेषणं, कलशब्दादिभिरात्मने इत्यक्षरैर्हृदा नमसा च युक्तं यथा तथा न्यसतु। 'ओं हौं शान्त्यतीतकलात्मने नमः' इत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः। नरकजिति विष्णौ तत् पञ्चकं नतेः प्राक् नमश्शब्दात् पूर्वं नादात्माद्यैः नादात्मने बिन्द्वात्मने मकारात्मने उकारात्मने अकारात्मन इति पञ्चभिरादिभूतैर्वासुदेवादिभिर्युतं च न्यसतु। 'ओं हौं शान्त्यतीतकलात्मने नादात्मने वासुदेवाय नमः' इत्यादिभिरित्यर्थः।। 63।।

विवरणम्

कलाध्वानस्तावदाह–**हौमादीति**। प्रथमत एव कथितानि बीजानि। सकलाद्यात्मनेहृदिति क्रियाविशेषणम्। हृन्नमःशब्दः। यद्वा हौमादीनी शिवपञ्चतत्त्वानां बीजानि। तानि च प्रथमकथितयुक्तानीति प्रथमतो निजमन्त्रेषु कथितान्यक्षराणि। यथा हरिहरे हकारः। स्कन्दे वकारः। गणपतौ मकारः। शास्तरि घकारः। दुर्गातयां दकारः इति। यथा हौं ह्यैमित्यादि, शिवे त्वविशेषः। विष्णौ त्वपरो विशेषः तमाहनादात्माद्यैरिति।। 63।।

In the matter of Kālādhvanyāsa related to all gods from head to foot the Bījakṣaras mentioned in the first line may be prefixed to Śāntyatīta, Śanti vidyā, Pratiṣṭhā and nivṛtti nyāsa may be done. This is in relation to Śiva, for Viṣṇu the five Pañcatattvas may be added. There are difference of opinion in this matter as noted in the last line. (63)

तत्त्वानां रसकृत्या शरकृत्या वात्र तत्त्वाध्वा।
वर्णाध्वा च समिष्टः पञ्चाशद्वर्णविन्यासः।।64।।

विमर्शिनी

अत्र तत्त्वात्मनि तत्त्वानां रसकृत्या षट्त्रिंशता शरकृत्या पञ्चविंशत्या वा, शिवे चेत् षट्त्रिंशता इतरेषु चेत् पञ्चविंशत्या, तत्त्वाध्वा समिष्टः। मातृकायाः पञ्चाशद्वर्णविन्यासो वर्णाध्वा च।।64।।

विवरणम्

अथ तत्त्वाध्वा स प्रागुक्त एवेत्याह-तत्त्वानामिति। हृत्पुण्डरीकादिशेषस्य अर्थान्निवृत्तिः। चतुर्थमपि वर्णाध्वानं प्रागुक्तत्वादेव श्लोकशेषेणाह-वर्णध्वा चेति। अङ्गर्ष्यादीनां अर्थान्निवृत्तिः।।64।।

Tattvādhvā for Śiva and others are the nyāsa of the 25 tattvas. By Varṇādhvā is meant the deposit of lipivinyāsa placing of alphabets numbering 51 with the addition of the Mūlamantra. (64)

गां गीं गूं गणराजि वह्निभुवि वां वीं वूं प्रभावल्लभे
घ्रां घ्रीं घ्रूमिति वर्णकैर्मपरजैरीशेऽखिले वाथ तैः।
व्याप्त्वा न्यस्यतु भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रानत्र लोकात्मने
हृद्युक्तांश्चरणान्तराधिवदनेष्वध्वैष लोकात्मकः।।65।।

विमर्शिनी

भुवनाध्वानामाह-गां गीमिति। गणराजि गां गी गूं इति, वह्निभुवि वां वीं वू इति, प्रभावल्लभे घ्रां घ्रीं घ्रूं इति, ईशे मपरजैः प्रणवस्याकारोकारमकारैः, अथवा अखिले तैर्वर्णकैरक्षरैः बीजैः सह लोकात्मनेहृद्युक्तान् लोकात्मने नम इति युक्तान् भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रान् 'ओं अं भूर्लोकात्मने नम इत्यादिमन्त्रान् चरणान्तराधिवदनेषु व्याप्त्या पादादिकट्यन्तं तदादिकण्ठान्तं तदादिमूर्धान्तं च व्याप्य न्यस्यतु। एष लोकात्मकोऽध्वा।।65।।

विवरणम्

भुवनाध्वानमाह-गां गीं गूं गणराजीति। व[1]ह्निभुवि स्कन्दे। मपरः प्रणवः अन्तराधिर्मध्योद्देशः व्याप्त्येति। संहारव्यापकेन सर्वाव्यापकेन वेति भावः।।65।।

The bījamantras for Gaṇapati, Subrahmaṇya, Śāstā and Śiva are indicated in the early half of the stanza. Or there are mantras as noted here applicable to all gods. The names of the 14 world are also suggested to explain what is called Bhuvanādhvā. (65)

न्यस्येत् कटिद्व्यूरुसजानुजङ्घा-
गुल्फाङ्गुलीपादतलेष्वविभ्याम् ।

---

1. 'वह्निभूः' स्कन्दः। ख. पाठः,

तथा सुनिभ्यां च महारसाभ्यां
तलानि पातालमपि क्रमेण।। 66।।

भूरादिसत्यचरमानपि सप्तलोका-
नाधारनाभिहृदयेषु गलास्ययोश्च।
मध्येभ्रु मूर्धनि च विन्यसतु द्विसप्त-
लोकाध्वकोऽयमजिते [1]क्वचिदन्यतश्च[2]।। 67।।

विमर्शिनी

अजिते अन्यतश्च दुर्गादिषु क्वचित् कटिद्व्यूरुसजानुजङ्घागुत्फाङ्गुली पादतलेषु कट्यादिसप्तस्थानेषु सप्ततलानि न्यसेत्। अविभ्यां सह 'अतलाय नमः' 'वितलाय नमः' तथा सुनिभ्यां च 'सुतलाय नमः' 'नितलाय नमः' महारसाभ्यां 'महातलाय नमः' 'रसातलाय नमः' पातालमपि 'पातालाय नमः' इति क्रमेणेत्यर्थः। पुनराधारनाभिहृदयेषु गलास्ययोश्च मध्येभ्रु भ्रूमध्ये मूर्धनि च भूरादिसत्यचरमान् सप्तलोकानपि विन्यसतु। अयं द्विसप्तलोकाध्वकः चतुर्दशलोकाध्वा उदितः।। 66-67।।

विवरणम्

न्यस्येदिति। अतलाय नमः इत्यादि। भूर्लोकाय नम इत्यादि। मध्येभ्रु इति भ्रूमध्ये। क्वचिदन्यतश्चेति दुर्गायां हरिहरे च वर्णाध्वोक्तः।। 67।।

The seven lokas mentioned here are Atala, Vitala, Sutala, Nitala, Mahātala, Rasātala and Pātāla. These are to be deposited in the (limbs of the idol) like sides of the hip, thighs, knees, shanks, ankles, fingers of the foot and sole of the foot. Mantras should incorporate the names of the world as "Atalāyanamaḥ" etc in gods like Viṣṇu. (66)

Of the 14 worlds mentioned from Bhū to Satya consisting of seven worlds are noted in the stanza and these seven are to be deposited with the idol in its various limbs like Mūlādhāra, navel, heart, throat, face, centre of the brows and head. The mantras shall incorporate the names of the seven worlds which are Bhu, Bhuva, Sva, Mahā, Jana, Tapa and Satyaloka. (67)

[3]स्वस्वमूलाणुपुटितैर्मातृकार्णैः प्रविन्यसेत्।
यथास्थानमशेषेषु वर्णाध्वायमिहोदितः।। 68।।

तु[4]रीयपूर्वाणि हरावुमेशे
[5]व्योमाणुजातानि निसुम्भहन्त्र्याम्।

1. 'भिहितो विशेषात्।।' ख. पाठः
2. 'श्च।। तुरी' क. पाठः
3. अस्य श्लोकस्य व्याख्या मातृकासु नोपलभ्यते।
4. 'हरौ तुरीयादिपदान्युमेशे' ख. ग. पाठः
5. 'जातानि जातानि' च. पाठः

जातादिजातानि पदाध्वनि स्युः
पदानि शेषेषु जिनार्णजानि।। 69।।

विमर्शिनी

पुनरुक्तवर्णाध्वानन्तरं पदाध्वानमाह–तुरीयपूर्वाणीति। पदाध्वनि हरौ तुरीयपूर्वाणि, उमेशे व्योमाणुजातानि, निसुम्भहन्त्र्यां जातादिजातानि 'जातवेदसे सुनवामे'त्यस्माज्जातानि, शेषेषु जिनार्णजानि निजनिजगायत्रीसम्भूतानि पदानि स्युः।। 69।।

विवरणम्

अथ पदाध्वोच्यते–तुरीयपूर्वाणीति। व्योमाणुः व्योमव्यापी मन्त्रः। जातादि जातवेदस इति मन्त्रः। पदानीति। जीवपरमात्मशक्तिमपरम्।। 69।।

In respect of all the gods the Mūlamantra of the respective deity is to be prefixed to 51 varṇas in the matter of lipinyāsa in what is called Varṇādhvā. (68)

In the matter of Padādhvā, for Viṣṇu the mantras are four beginning with "Turīyapadātmane", for Śiva the words of the Vyomavyāpimantra; for Durgā the words of Jātavedas and for other deities the names of their own Gāyatrī mantras. (69)

सा[1]न्माष्टाक्षरवर्णयुक् चरणतः कट्या हृदः कण्ठतो
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह तुरीयेणापि युक्तं क्रमात्।
न्यस्येद् व्याप्य पदात्मनेर्णमनिरुद्धाद्यैश्चतुर्थी [2]नमो-
निष्ठैश्चेति लये तुरीयमनुपूर्वश्चोदयेऽयं क्रमः।। 70।।

विमर्शिनी

उक्तमेतद् विवृणोति–सात्माष्टाक्षरेत्यादिभिः। अत्र पदात्मनेर्णमिति विशेष्यपदम्। सात्माष्टाक्षरवर्णयुक्, 'ओं ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा' इत्यात्माष्टाक्षरमन्त्रः, तस्य वर्णानां युग्भिर्युग्मैः सहितं, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह तुरीयेणापि च युक्तम्, चतुर्थीनमोनिष्ठैः चतुर्थ्येकवचननमोन्तैः अनिरुद्धाद्यैः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवैः सह पदात्मनेर्णं 'ओं ह्रीं जाग्रत्पदात्मने अनिरुद्धाय नमः' इत्यादिकं चरणतः कट्यन्तं, कट्या हृदन्तं, हृदः कण्ठान्तं, कण्ठतो मूर्धान्तं च क्रमाद् व्याप्य न्यस्येद् इति लये संहारन्यासे। उदये सृष्टौ तु तुरीयमनुपूर्वश्चायं क्रमः स्यात्।। 70।।

विवरणम्

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिस्तुरीयेणापि पदात्मनेऽर्णमनिरुद्धाद्यैश्चतुर्थीनमोयुक्तैरपि च क्रमाद्युक्तम्। पादात् कट्या हृदः कण्ठतश्च ष्याप्य न्यसेदिति योजना। अत्र जीवपरात्मशक्तिमपराणीति चत्वारि पदान्युक्तानि।

1. 'पादाज्जीवपरात्मशक्तिमपरं क' क. ग. ञ. ढ. पाठः,
2. नमोयुक्तैरिति विवरणरीत्या पाठः,

हंसस्सऽहं ह्रीं ओं इति। यथा ओं हंसः जाग्रत्परमात्मने अनिरुद्धाय नमः इत्यादि। पादादिति। पादाग्रात् कटिपर्यन्तं व्याप्य न्यसेत्। यद्वा कटित आपादाग्राद्व्याप्य न्यसेत्। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तुरीयमनुपूर्वश्चेति। एतदभिप्रायेणैव च प्राक् तुरीयपूर्वाणीत्युक्तम्।। 70।।

Pādanyāsa for Viṣṇu is as follows. Take two alphabets each from the eight lettered hymns of Viṣṇu and add the names of the four stages Jāgrat, Svapna, Suṣupti and Turīya. To these add the names Aniruddha, Pradyumna, Saṅkarṣaṇa and Vāsudeva. These mantras are to be placed at the four parts of the idol. - (1) from foot to hip (2) from hip to heart (3) from heart to throat and from throat to head. For Śṛṣṭi and Samhāra the sequences will differ. For in the former the order is reversed while for the latter it is upwards. (70)

के प्राच्यादि[1]दिशासु फालचिबुदृक्छुन्नःकपोलास्यके
कास्यात्मान्धुपदद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च।
वामे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु व्युत्क्रामतोऽन्यत्र दोः-
पत्सुर्वोर्नसि के[2] च दोर्युजि पदैर्व्योमाणुजैर्विन्यसेत्।। 71।।

विमर्शिनी

शिवे व्योमाणुजैः महाव्योमव्यापिमन्त्रजातैः पदैः के मूर्धनि प्राच्यादिदिशासु शिरसः प्रागादिदिक्षु फालचिबुदृक्छुन्नःकपोलास्यके फाले चिबुके दृशोः श्रवणयोर्नसोः कपोलयोरास्यके वक्त्रे च कास्यात्मान्धुपदद्वयेषु मूर्धास्यहृदयगुह्यपादद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च करयोः पदयोश्च सन्धिष्वग्रेषु शाखासु वामे वामभागे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु पञ्चसु अन्यत्र दक्षिणे व्युत्क्रामतः कटिपार्श्वांसश्रवणशिरस्सु दोःपत्सु करद्वये पदद्वये च ऊर्वोः नसि के व दोर्युजि करयोश्च विन्यसेत्।। 71।।

विवरणम्

के प्राच्यादिदिशास्विति। कं मूर्धा। प्राच्यादिदिशाः शिरोऽपेक्षयैव ताश्च चतस्रो गृह्यन्ते। श्रुच्छब्दः श्रोत्रार्थः, नःशब्दश्च नासिकार्थः। अन्धुर्गुह्यम्। व्युत्क्रामतोऽन्यत्रेति। दक्षिणे कटिपार्श्वांसश्रवण-मूर्धस्वित्यर्थः।। 71।।

Padanyāsa for Śiva is as mentioned in the stanza. The various mantra applicable to different parts of the body are indicated here (as mentioned in detail by the commentator) (71)

मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वा-
कण्ठेषु कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च।
आद्यापदानि सशिखोरुसजानुजङ्घा-
पादेषु विन्यसतु म[3]न्त्रितमः क्रमेण।। 72।।

---

1. 'स' ज. पाठः,
2. 'मूर्ध्नि दोष्णि च प' ख पाठः
3. 'मन्त्रमतः क्र' च. ढ. पाठः

विमर्शिनी

अथ दुर्गायां मन्त्रितमः त्रिष्टुभः पदच्छेदे प्रणवनमसोर्योजने च कुशलः आद्यापदानि त्रिष्टुभः पदानि क्रमेण मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वाकण्ठेषु मूर्ध्नि फाले नेत्रयोः कर्णयोरोष्ठजिह्वाकण्ठेषु नव पदानि, कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च चत्वारि, सशिखोरुसजानुजङ्घापादेषु पञ्च इत्यष्टादशपदानि विन्यसतु।। 72।।

विवरणम्

आद्यापदानीति। जातवेदस इत्यस्याः पदानीति। अत्राक्षियुगकर्णयुगेति पृथक् स्थानाभिप्रायम्। मन्त्रितम इति। नवैवेत्येकं पदमिति सूचितम्। यद्वा प्रणवपूटितत्वं नमोऽन्तत्वं च सर्वत्र समानमित्युक्तम्।। 72।।

The priest who is proficient in this matter shall place the words of the mantra from head to foot chanting them in order indicated in the stanza. For this 18 mantras and 18 parts of the limbs are respectively noted. (72)

के[1] फालदेशे चिबुकण्ठनाभावूरुद्वये जानुपदद्वये च।
न्यसेत् पदान्यष्ट यथाक्रमेण तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि।। 73।।

विमर्शिनी

सर्वेषु तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि तस्य तस्य गायत्रीसम्भूतानि अष्ट पदानि के फालदेशे मुखकण्ठनाभिषु ऊरुद्वये जानुद्वये पादद्वये यथाक्रमेण न्यस्येत्।। 73।।

In the case of all deities eight words, each shall be placed in different parts like head, forehead, chin, neck, navel, both thighs and both knees and both soles of the feet in that particular order. (73)

कालिकपुष्करकर्णेष्वास्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु ।
जानुद्वया[2]ङ्घ्रिपृष्ठे ककुदि गणानां पदैर्न्यसेद् गणपे।। 74।।

विमर्शिनी

गणपे 'गणानां त्वे'त्यृचः सप्तदशपदैः कालिकपुष्करकर्णेषु मूर्ध्नि ललाटे शुण्डायां च कर्णयोश्च आस्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु आनने कण्ठे अंसयोर्हृदये नाभौ गुह्ये च जानुद्वयाङ्घ्रिपृष्ठे, जानुद्वयेति द्वयशब्दप्रयोगादेकमेव स्थानं, पुनरङ्घ्र्योः पृष्ठे च ककुदि च क्रमेण न्यसेत्।। 74।।

विवरणम्

गणानां पदैरिति। प्रागनुद्देशादयं विकल्प इति बोद्धव्यम्। ब्रह्मणस्पत इति पदद्वयतया सप्तदश पदानि। जानुद्वयमिति स्थानैकत्वमुक्तम्।। 74।।

For Ganapati the nyāsa should be done using seventeen words from his mantra "gaṇānām tvā" etc. The places to deposit the words are head,

---

1. 'मूर्ध्नीक्षणास्ये हृदि नाभिदेशे गुह्याह्वये जा' ख. पाठः,
2. 'ये' इति मूलकोशपाठः

forehead, nose, the two ears, face, neck, both the armpits, heart, navel, private parts, both knees, both heels and back of the neck. (74)

मन्त्राध्वा पौरुषैः स्यान्मुरजिति गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिस्तैः
शार्ङ्गीशे[1] जातपूर्वैर्महिषजिति तमर्वन्तमाद्यैः कुमारे।
भूतेशे यात ऊत्यादिभिरथ गणराजे गणाना[2]मृचाथो
गायत्र्या मूर्तिमन्त्रैरपि पुरमुरजित्पूर्वकेषु स्वकीयैः।। 75।।

विमर्शिनी

मन्त्राध्वानमाह–**मन्त्राध्वेति**। मुरजिति पौरुषैः पुरुषसूक्तस्य ऋग्भिर्मन्त्राध्वा स्यात्। गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिः, शार्ङ्गीशे तैः पञ्चब्रह्मभिः, महिषजिति जातपूर्वैः 'जातवेदस' इत्यादिपञ्चदुर्गाभिः, कुमारे तमर्वन्तमाद्यैः 'तमर्वन्तमि'त्यादिपञ्चभिः ऋग्भिः, भूतेशे 'यात ऊत्या'दिभिः पञ्चभिः पञ्चभिः ऋग्भिः, अथ गणराजे 'गणानामृ'चा, पुरमुरजित्पूर्वकेषु शिवनारायणादिषु गायत्र्या स्वस्वगायत्र्या स्वकीयैर्मूर्तिमन्त्रैरपि मन्त्राध्वा स्यात्।। 75।।

विवरणम्

मन्त्राध्वानमाह–**मन्त्राध्वेति**। पौरुषैः पुरुषसूक्तमन्त्रैः। तैः शार्ङ्गीश इति। पौरुषैर्ब्रह्मभिश्चेत्यर्थः। अयमेव च तत्र क्रमः। जातपूर्वैरित्यादिषु पञ्चभिरित्यनुवर्तनीयम्।। 75।।

The Mantrādhvā for Viṣṇu is formed by the hymns of Puruṣasūkta, for Śiva with Pañcabrahma, for Śaṅkaranārāyaṇa also Pañcabrahma is indicated. For Durgā, the five mantras beginning with "Jātavedase", for Subrahmaṇya the five hymns starting with "tamarvantam", for Śāstā the five hymns beginning with "yāta utya', for Gaṇapati the hymns with "gaṇānām tvā" and for gods like Śaṅkaranārāyaṇa their respective Gāyatrī mantras are also prescribed for the nyāsa- the ceremonial deposit of letters. (75)

वामाङ्गाद्यं करचरणजानूरुयुग्मेषु नाभौ
हृत्कण्ठांसद्वितयवदनाक्ष्युत्तमाङ्गेषु मन्त्री।
पुंसूक्तोत्थैर्न्यसतु मनुभिः संहृतौ शीर्षपूर्वं
सृष्टौ नाभिप्रभृतिहृदयान्तं स्थितौ च क्रमेण।। 76।।

विमर्शिनी

तद् विवृणोति–**वामाङ्गाद्यमित्यादिभिः**। पुंसूक्तोत्थैः पुरुषसूक्तभवैः षोडशमन्त्रैः संहृतौ संहारन्यासे करचरणजानूरुयुग्मेष्वष्टसु नाभौ हृत्कण्ठांसद्वितयवदनाक्ष्युत्तमाङ्गेष्वष्टसु च, तत्राक्षिद्वये युगपदेव, वामाङ्गाद्यं सर्वत्र वामदक्षिणक्रमेण न्यसतु। सृष्टौ शीर्षपूर्वं मूर्धादिवामकरान्तं, स्थितौ नाभिप्रभृतिहृदयान्तं च। मन्त्री क्रमेणेत्याभ्यां त्रिष्वपि न्यासेषु सहस्रशीर्षादिक्रमेणैव न्यास इति सूचितम्। तथाहि ऋग्विधाने–

1. 'शे जात' झ. ञ. ढ. पाठः,
2. 'नां पुरोगैर्गाय' क. ग. पाठः

"प्रथमां वामहस्ते तु द्वितीयां दक्षिणे तथा।"

इत्यादि। संहारेऽपि तथा विधानात्।। 76।।

विवरणम्

[1]**वामाङ्गाद्यमिति।** करचरणाद्यङ्गेषु वामदक्षिणक्रमेण न्यास उक्तः। उत्तमाङ्गं शिरः। नाभिप्रभृतिहृदयान्तं स्थितौ चेति। नाभ्यादिवामकरान्तं शिरआदिहृदयान्तं चेत्यर्थः। मन्त्रीति संहारे "यज्ञेन यज्ञमि"त्यारम्भ इत्याद्युक्तम्।। 76।।

With the sixteen hymns of Puruṣasūkta, the preceptor should perform the action of nyāsa - ceremonial placement on the limbs in the order of two hands, two feet, knees, thighs (totalling eight), navel, heart, throat, the two armpits, face, two eyes and head (totalling eight)- thus sixteen limbs. The action should start from the limbs on the left in all cases in the matter of Samhāra while in Sṛṣṭi (creation) it should be from head to the left hand and in sthiti (preservation) from navel to heart (totalling seven) in a down ward direction. (76)

न्यस्येन्निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान् कास्यात्मगुह्याङ्घ्रियुगेष्वशेषे।
के[2]न्द्रार्किसोमाप्यमुखेष्वपीशानादीञ्छिवेऽङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः ।। 77।।

विमर्शिनी

अशेषे सर्वदेवेषु निजान् निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान् कास्यात्मगुह्याङ्घ्रियुगेषु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु न्यसेत्। शिवे एवं सूत्रन्यासानन्तरं केन्द्रार्किसोमाप्यमुखेषु ऊर्ध्वप्राग्याम्यसौम्यपश्चिममुखेष्वपि अङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः ईशानादीनपि न्यसेत्।। 77।।

विवरणम्

अशेषे इति दुर्गादिषु। अत्र विशेषमाह–केन्द्रेति। ब्रह्मेन्द्रयमसोमवरुणदिङ्मुखेष्वित्यर्थः। अङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिरिति सूत्रन्यासेऽपि समानम्। केवलाभिरङ्गुलीभिरयं न्यासः। यद्वा अङ्गुष्ठे तर्जन्तुपग्रह[3]ः। तर्जन्यादिष्वङ्गुष्ठोपग्रहत्।। 77।।

For all gods the five Vedic mantras prescribed for them shall be placed on head, face, heart, private part and tip of foot. For Śiva the order is like head, face, right side of head, left side and backside (the five faces of the god facing different directions like east, west, south, north and tatpuruṣa). For this (the priest shall) use thumb to begin with. (77)

---

1. 'अङ्गेष्विति' क.
2. 'ऐन्द्रार्कि' ज,
3. 'हः ।। 77।।' ज. पाठः,

दिक्षु प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवामै[1]न्द्रवारार्किराज्ञां
हृद्ग्रीवांसद्वयीनांभ्युदरचरमवक्षस्सु गुह्याण्डयोश्च।
[2]सोर्वोर्जान्वोः सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु पद्दोस्तलेषु
घ्राणे कंबाहुयुग्मे न्यसतु च मनुवित् तत्कलाः स्वाङ्गुलीभि[3]ः।। 78।।

विमर्शिनी

अथ मनुवित् द्वादशे पटले 'मातङ्गोरगविश्वे'त्यादिवक्ष्यमाणश्लोकभेदिताः कलाः शशिन्यादिशक्तीश्च जानन् तत्कलाः ईशानादिपञ्चब्रह्मभवाः कलाः अष्टात्रिंशत्कलाः स्वाङ्गुलीभिः ईशानादीनामङ्गुष्ठादिस्वस्वाङ्गुलीभिः प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवां वारीड् वरुणः वसुपो वैश्रवणः निजभूर्ब्रह्मा शिरसः प्राग्याम्यप्रतीच्योदीच्योर्ध्वदिक्षु ईशानकलाः पञ्च, ऐन्द्रवारार्किराज्ञां वार्वरुणः आर्किर्यमः राजा सोमः इन्द्रवरुणयमसोमानां दिक्षु स्थितेषु वक्त्रेषु तत्पुरुषकलाश्चतस्रः हृद्ग्रीवांसद्वयीनाभ्युदरचरमवक्षस्सु चरमः पृष्ठभागः एतेष्वघोरकला अष्टौ, गुह्याण्डयोश्च सोर्वोर्जान्वोः ऊरुद्वये जानुद्वये सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु वामकलास्त्रयोदश, पद्दोस्तलेषु पादकरयोश्चतुर्षु तलेषु घ्राण इत्येकस्मिन् स्थाने कंबाहुयुग्मे मूर्धनि वाह्वोश्च सद्योजातकला अष्टौ च एवमष्टात्रिंशत्कलाः न्यसतु।। 78।।

विवरणम्

शैवे तत्कलान्यासमप्याह–दिक्ष्विति। वारीड् वरुणः। वसुपो धनदः। निजभूर्ब्रह्मा। वार्जलं वरुण एव। आर्किर्यमः। राजा सोमः। अत्र दिक्ष्वित्यनुषङ्गः। शिरसः पञ्चदिक्षु ईशानकलाः, मुखस्य चतुर्दिक्षु तत्पुरुषकला इति ज्ञेयम्। चरमं पृष्ठम्। उभयकटीत्येकं स्थानम्। मनुंविदिति कलानां विभागवित्त्वमुक्तम्। स्वङ्गुलीभिरिति। अङ्गुष्ठेन ईशानकला इत्याद्युक्तम्। मनुविदिति दुर्गादिषु पञ्च दुर्गादीनामप्येवं विभागेन कलान्यासोऽपि वा सूचितः। यद्वा सर्वकलानां प्रणवरुद्धत्वादिकमुक्तम्। मन्त्रविदित्यपि तथा।। 78।।

भ्रूमध्ये वाथ मूर्ध्नि वेति तृतीयपादस्य स्थानविकल्पः।।

The wise priest shall use his fingers from thumb onwards from the east, north, west, north and upper side. He may perform nyāsa on 38 kalas as follows East, west, south, north and four Tatpuruṣakalās; on heart, throat, two arms, navel, stomach, back and chest where the eight Aghorakalās; the thirteen Vāmadeva kalās at Guhya, Vṛṣaṇa, two thighs, two knees, two shanks, two buttocks, hip and two sides. The Sadyojātakalās eight of them;-at soles of feet and palms of hands, nose, head and two hands. These are to be ceremonially placed in the action called nyāsa. (78)

---

1. 'मि' ग,
2. ऊ ग. झ. ञ. ढ पाठः,
3. भिः।। न्यस्येत् तत्तज्जितार्णस्य त्रीन् पादान् मन्त्रवित् क्रमाद्। मूलाधारे च हृदये भ्रूमध्ये वाथ मूर्ध्नि वा।। न्यस्त इति विवरणादृतः क. ग. झ. ञ. ढ. पाठः

न्यस्तब्रह्मणि तारहृद्भगवतेर्णैर्वासुदेवादिका
न्यस्याः कादिषु मूर्तयो हरिहरे ङेन्ता न[1]मोन्ताः क्रमात्।
कृ[2]त्वैकद्विचतुर्युतान् न्यसतु दन्तान् वज्रतुण्डं तथा
हेरम्बं च महाणुबीजपर[3]तो विघ्नेऽपि वा केवलान्।। 79।।

विमर्शिनी

न्यस्तब्रह्मणि कृतपञ्चब्रह्मन्यासे हरिहरे कादिषु मूर्धादिपञ्चस्थानेषु तारहृद्भगवतेर्णैः 'ओं नमो भगवते' इत्यक्षरैः सह ङेन्ताः चतुर्थ्येकवचनान्ताः नमोन्ताश्च वासुदेवादिका मूर्तयः क्रमेण न्यस्याः न्यस्तव्याः। विघ्ने महाणुबीजपरतः महागणपतिबीजानामन्ते कृत्वा स्थापयित्वा एकद्विचतुर्युतान् एकद्विचतुश्शब्दैः संयुतान् दन्तान् वज्रतुण्डं हेरम्बं च तथा मूर्धादिपञ्चस्थानेषु न्यसतु। 'ओं श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं[4] तं एकदन्त गणपते वरवद सर्वजनं मे वशमानय स्वाहा' इत्यादयो मन्त्राः। केवलानपि वा 'एकदन्तगणपतये नमः' इत्यादयो वा।। 79।।

विवरणम्

न्यस्तब्रह्मणीति। स्वदेह इति शेषः। तारहृद्भगवतेर्णैरिति यथा 'ओं नमो भगवते वासुदेवाये'त्यादि। अत्र नारायणेऽपि (तार?) तारहृद्भगवतेर्णयोगः। कृत्वेति। महाणुबीजपरत एतान् कृत्वा न्यसेत्। केवलानेव वैतान् न्यसेदित्यर्थः। महाणुर्महागणपतिमनुः। तथेति। ङेन्ता नमोन्ता इत्येतद्योजनमुक्तम्।। 79।।

For Śaṅkaranārāyaṇa in the five places from head onwards the five mantras related to Viṣṇu in his five form may be placed with appropriate changes of cases like dative case etc. (e.g. Vāsudeva, Saṅkarṣaṇa, Pradyumna, Aniruddha and Nārāyaṇa are the five murtis referred to). For Gaṇapati, the bīja mantra is to be suffixed with Eka, dvi and catura with chants to form words like Ekadanta in addition to words like Vajratuṇḍa and Heramba. A different set of bīja is also given in the stanza. The mantra is to placed at five limbs beginning with head. (79)

षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यमत्र
स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतोऽवगम्यम्।
अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान्
न्यासान् समाचरतु चेति षडध्वक्लृप्तिः।। 80।।

विमर्शिनी

अत्र षडध्वन्यासे षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यं वैष्णवादिषु षडक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्रभेदानां न्यासाद्यं

1. नमोक्षास्तथा इति विवरणपाठः,
2. 'शेषेषु। स्वबिधास्यमानयजनाज्ज्ञेयक्रमं षड्द्विषण्मूर्त्यादिन्यसनं न्यसेच्च सकले मूलाङ्गकाद्यं ततः।। येन येन' ख. ज. पाठः
3. 'रि' ढ.
4. 'श्लौ' ख. पाठः

स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतः स्वस्वपूजायां वक्ष्यमाणक्रमतोऽवगम्यम्। अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान् अष्टाक्षरे दशाङ्गादीन् षडक्षरे गोलकान्यासादींश्च समाचरतु च इति षडध्वक्लृप्तिः इति षडध्वनां स्थितिः।। 80।।

विवरणम्

षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यमिति। यथायोगमेतदभिप्रेतमिति।।

Ṣaḍadhvanyāsa is spelt out here. The Ṣaṇmantra and Dvādaśanāma (the six mantras and twelve names) are to be known from a forth coming chapter dealing with worship. Finally one should perform the nyāsa with regard to idols of various deities as spelt out in Mūlamantra and the directions regarding their weapons, embellishments etc, which are also to be assigned. This is how the Ṣaḍadhvanyāsa is treated. (80)

येन येन मनुना मनुबिम्बे देवदेवयजनं कृतमत्र।
तेन तेन तदुदक्परिक्लृप्ते मण्डले स्वविहिते च यजेत् तम्।। 81।।

विमर्शिनी

अथ मण्डलपूजामाह–येन येनेति। अत्र मनुबिम्बे येन येन मनुना देवदेवयजनं देवानामपि देवस्य पूजनं कृतं, तेन तेन मनुना तदुदक्परिक्लृप्ते तस्योत्तरभागे कल्पिते स्वस्वविहिते मण्डले च तं[1] देवं यजेत्।। 81।।

विवरणम्

एवं तावद् बिम्बे पूजामभिधाय प्रसङ्गात् षडध्वन्यासं चोक्त्वेदानीं तत्पूजापूर्त्यर्थां मण्डले पूजामाह **–येन येनेति।।** 81।।

The idol placed on the couch is to be worshipped by certain mantras which are to be used in worshipping them in diagrams drawn on the ground with powders and margins properly fixed. (81)

चक्राब्जे प्रयजेद् विष्णौ दुर्गायां शक्तिदण्डके।
भद्रकेऽन्येषु सेनान्यां प्रत्यक् प्रागुक्तषड्दले।। 82।।

विमर्शिनी

विष्णौ चक्राब्जे मण्डले तं **प्रयजेत्। दुर्गायां शक्तिद**[2]**ण्डके भद्रके** च। **अन्येषु** केवलभद्रके। **सेनान्यां प्रत्य**ग्भागे **प्रागुक्तषड्दले** 'मध्येवेदिविनिर्मिते'त्यादिनोक्तषड्दले मण्डले। कौमारके मण्डले पूजैवात्र विवक्षिता।। 82।।

---

1. 'तं तं दे'
2. 'म' ख. पाठः

विवरणम्

स्वविहित इत्येतद्विवृणोति–**चक्रब्ज इति**। प्रत्यक्प्रागुक्तषड्दल इति। शय्यायाः पश्चिमतो यत् प्रागुक्तं 'मध्ये बेदिविनिर्मित' इत्यादि।। 82।।

Viṣṇu should be worshipped in the diagram emulating Cakra; Durgā is to be worshipped in the diagram called Śaktidaṇḍa. For other gods Bhadrapadma is the diagram while for Subrahmaṇya it is the diagram which has six petals of lotus where the pot for the god is placed. (82)

पद्मादर्वाक्तनमुदितक्लृप्त्या [1]स्वमभ्यर्च्य पीठं
चक्राम्भोजे तदनु परिकल्प्यात्र तत् कालचक्रम्।
प्रागाद्येषु प्रथिषु यजतु प्राणपूर्वाणि तत्त्वा-
न्यन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेनावनीपश्चिमानि ।। 83।।

विमर्शिनी

चक्रपूजामाह–**पद्मादिति**। पद्मादर्वाक्तनं 'पद्माय नम' इत्यस्मात् पूर्वगतैर्मन्त्रैः उदितक्लृप्त्या पूजापटले वक्ष्यमाणक्लृप्त्या स्वं वैष्णवं पीठमभ्यर्च्य तदनु तद् मण्डलं कालचक्रं परिकल्प्य अत्र चक्राम्भोजे प्रागाद्येषु प्रथिषु नेमिषु प्राणपूर्वाणि 'म नम[2]: पराय प्राणात्मने नमः' इत्यादीनी अवनीपश्चिमानि 'कं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः' इत्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेन पूर्वमन्तर्गतप्राङ्नेम्यां पुनस्तद्दक्षिण गतबहिर्नेम्यां पुनस्तद्दक्षिणगतान्तर्नेम्यां पुनस्तदनन्तरगतबहिर्नेम्या-मित्यादिक्रमेण यजतु।।

विवरणम्

अत्र चक्राब्जपूजायां विशेषमाचष्टे–**पद्मादर्वाक्तनमिति**। मायाविद्यानन्तपर्यन्तमित्यर्थः। परिकल्प्येति। कालचक्राय नम इति पुष्पाञ्जलिरुक्तः। तत् कालचक्रमिति। चक्राब्जम्। यद्वा 'पुरुषं मण्डलं वि[3]द्या'दित्यादि विज्ञानं सूचितम्। एतच्च भद्रकादिष्वपि समानम्। अन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेनेति। मेषारस्याग्रतो यः प्रथिः प्रवर्तते तस्मिन् प्राणतत्त्वस्य, पुनस्तत् प्रथिमध्ये यः प्रथिः प्रवर्तते तस्मिन् बुद्धितत्त्वस्य, पुनर्वृषभराश्यग्रतो यः प्रथिः प्र[4]वर्तते तस्मिन्नहङ्कारस्येत्यादि पूजाक्रम उक्तः।। 83।।

First worship the diagram of powders with specifications and placing a stool which may be conceived as Kālacakra and chanting the mantra Kālacakrāya namaḥ. Offering oblations and worship with flowers conceive the 24 tattvas inside and outside the diagram and offer worship to them. Mantras like Prāṇātmane namaḥ and Pṛthivyātmane namaḥ is to be used. (83)

---

1. 'त' ढ. पाठः
2. 'म इ' ख. पाठः
3. 'बिद्यादिति वि' क. पाठः,
4. 'वर्तते' क. पाठः

मध्येरं विनपुंसकस्वरह[1]मा सूर्यं समेतं क्रमा-
न्मेषाद्यात्मयुतं स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वा यजेत्।
बीजान्तस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं तथैवात्मने
नत्यन्तत्त्वमशेषचक्रमनुषु ज्ञेयं बुधैस्तत्त्वव[2]त्।। 84।।

विमर्शिनी

मध्येरम् अराणां मध्ये मध्ये विनपुंसकस्वरहमा विगतनपुंसकैः स्वरैर्द्वादशभिर्युतेन हंबीजेन समेतं युक्तं मेषाद्यात्मयुतं मेषादिशब्दैः सहात्मनेपदयुक्तं सूर्यं क्रमाद् मेषादिराशिस्थाने (क्रमाद्?) यजेत्। 'हं नमः पराय सूर्याय मेषात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वा स्वस्य सूर्यस्य धात्रादिभिर्मूर्तिभिर्भेदितं वा। तत्र 'हं नमः पराय सूर्याय मेषात्मने धात्रे नमः' (?) इत्यादयो मन्त्राः। बुधैरशेषचक्रमनुषु सकलचक्रपूजामन्त्रेषु तत्त्ववत् तत्त्वमन्त्रेष्विव बीजान्तरस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं स्वस्वबीजानामन्ते स्थितं 'नमः पराय' इति पदद्वयं पूर्वं यथा भवति, तथैव आत्मनेनत्यन्तत्वम् 'आत्मने नमः' इति पदद्वयावसानत्वं च यथा भवति तथा ज्ञेयम्।। 84।।

विवरणम्

मध्येरमिति। अराणां मध्ये। मेषाद्यराणां द्वादशानां मध्योद्देशेष्वित्यर्थः। विनपुंसकंस्वरहमा समेतं मेषाद्यात्मयुतं सूर्यं क्रमाद् यजेदित्यन्वयः। नपुंसकवर्णरहिता द्वादश स्वराः। यथा 'हं नमः पराय मेषात्मने सूर्याय नमः' इत्यादि। स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वेत्यधिकांशविकल्पः। तत्ववदिति। यथा तत्त्वमन्त्रेषु तथेत्यर्थः। सूर्यपदोपरि धातृपदादियोगः इत्याद्यप्येवम्।। 84।।

In the centre of the spokes of the wheel drawn in the diagram the sun may be worshipped with reference to the rāśis (signs of the zodiac) which are twelve beginning from Meṣa onwards and ending with Meena. For each portion there is a definite mantra. Dvādaśādityamantra the hymn of the sun as master of the astrological house- may be utilised for the worship. (84)

धात्रर्यममित्राख्या वरुणांशभगा विवस्वदिन्द्रयुताः।
पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च मूर्तयोऽत्र रवे।। 85।।

विमर्शिनी

मूर्तीः पठति–धात्रर्यममित्राख्याः धाता अर्यमा मित्रश्च वरुणांशभगाः वरुणोंऽशो भगश्च, विवस्वदिन्द्रयुताः विवस्वानिन्द्रश्च, पूषाह्वयपर्जन्यौ पूषा पर्जन्यश्च, त्वष्टा विष्णुश्चात्र रवेर्मूर्तयः स्युः।। 85।।

Dvādaśādityamantra- the twelve mantras pertaining to the sun are spelt out here in the stanza. Thus the word "namaḥ" is to be added to the following synonyms of the sun. They are Dhātā, Aryamā, Mitra, Varuṇa,

---

1. 'रमहासू' च. पाठः,
2. 'वित्' ग 'वान्' च. पाठः

Amśa, Bhaga, Vivasvān, Indra, Pūṣan, Parjanya, Tvaṣṭṛ and Viṣṇu. They are spoken of as the mūrtis of Ravi -Sun. (85)

मूलाद्याग्रमचाद्यमन्तमनुबृत्त्वामूलमग्रादिकं
सर्गाद्यान्तमपक्रमेण च सता संबीजके[1]नान्वरम्।
सोमं तत्र सितासितप्रतिपदाद्यान्मानमिष्ट्वाभितो
मध्येरं तममाकलात्मकमचाद्येनान्वितं प्रार्चयेत्।। 86।।

विमर्शिनी

तत्र प्रत्यरं सोममपि पूजयेदित्याह–मूलाद्याग्रमिति। तत्र अन्वरम् अरे अरे च उभयोरभितः उभयोः पार्श्वयोः मूलाद्याग्रं अधोभागमारभ्याग्रभागान्तम्। आद्यमन्तम् अकाराद्यनुस्वारपर्यन्तम् अनुवृत्त्या अनुलोमक्रमेण सता अचा, अग्रादिकमामूलम् अग्रभागाद्यधोभागपर्यन्तं सर्गाद्यान्तं विसर्गाद्याकारपर्यन्तम् अपक्रमेण प्रातिलोम्येन च सता अचा युक्तेन संबीजकेनान्वितं सितासितप्रतिपदाद्यात्मानं शुक्लप्रतिपदादिना कृष्णप्रतिपदादिना च आत्मशब्देन युक्तं सोमं 'सं नमः पराय सोमाय शुक्लप्रतिपदात्मने नमः' 'सां नमः पराय सोमाय शुक्लद्वितीयात्मने नमः' इत्यादि, 'सः नमः पराय सोमाय कृष्णप्रतिपदात्मने नमः' 'सं नमः पराय सोमाय कृष्णद्वितीयात्मने नमः' इत्यादिसहितमिष्ट्वा मध्येरम् अरमध्येषु आद्येन अचा अकारेण अन्वितम् अमाकलात्मकम् अमाकलात्मशब्दयुक्तं च सोमं प्रार्चयेत्। 'सं नमः पराय सोमाय अमाकलात्मने नमः' इति मध्यस्थमन्त्र इत्यर्थः।। 86।।

विवरणम्

मूलाद्याग्रमिति। तत्रान्वरमभितः सितासितप्रतिपदाद्यात्मानं सोममिष्ट्वा मध्येरममाकलान्वितं सोमं प्रार्चयेदिति सम्बन्धः। मेषाद्यरेषु शुक्लप्रतिपदादि–शुक्लपञ्चदश्यन्तपदोपेतात्मशब्दसहितमेकस्मिन् भागे, पुनः कृष्णप्रतिपदादिकृष्णपञ्चदश्यन्तपदोपेतात्मशब्दसहितम् इतरस्मिन् भागे। एवममाकलात्मकम्[2]पि द्रष्टव्यम्। मू[3]लाद्यन्तमाद्यमनुवृत्या अग्रादिमूलान्तिकं सर्गाद्यान्तमपक्रमेण च सता संबीजकेन अचा इति अन्वितमिति सम्बध्यते। सोमशब्दस्यैवैतद् विशेषणम्। आद्यमन्तम् अकाराद्यनुस्वारान्तम्। अनुवृत्तिः क्रमः। सर्गाद्यान्तं विसर्गाद्याकारान्तम्। अपक्रमो व्युत्क्रमः। एतदुक्तं भवति। मकारे तावदुदक्पर्यन्तभागे शुक्लभागे तदरमूलोद्देशमारभ्याग्रोद्देशावधि 'सं नमः पराय सोमाय शुक्लप्रतिपदात्मने नमः' इत्यादिपञ्चदशमन्त्रैः पूजयेत्। पुनस्तस्यैव दक्षिणपर्यन्तभागे कृष्णभागे तत एवाग्रदेशत आरभ्य मूलोद्देशावधि 'सः नमः पराय सोमाय कृष्णप्रतिपदात्मने नमः' इत्यादिपञ्चदशमन्त्रैश्च पूजयेत्। आद्येनाचान्वितमिति। संबीजळेनैव अकारेणान्वितं सोमम्। सं नमः पराय सोमायामा[4]कलात्मने नमः। एवमृषभाद्यरेष्वपीति।। 86।।

Soma is to be worshipped in the periphery of the disc of Cakrābja with

1. 'मायोजयन्। सो' ख. ज.पाठः, 'केनासमम्ः' ज, 'गेनान्व' म. ह. पाठः
2. 'मित्यपि' क. घ. च. पाठः,
3. 'मूलाद्यग्रान्त' क. पाठः,
4. 'यामला',

reference to both the bright and dark half of the moon (consisting of 15 days each) with reference to the particular deity of the lunar month. The mode of worship is detailed in the stanza. On both sides the worship of the day shall be from the lower portion to the top using mantras of alphabet as bīja suffixed to the name of the particular lunar day from the first day of Śuklapratipada- the bright half and Kṛṣṇapratipada- the dark half of the moon. The first half will come to a close with Śuklapañcadaśamī and the second half shall end with Kṛṣṇapañcadaśamī (thus fifteen mantras each for the two halves are presented making a total of thirty mantras). This is to be concluded with another mantra- which is thirty first- ending with "Somāya amākalātmane namaḥ" (86)

प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयाख्यानि सवनान्यथ।
अन्तरादि[1] यजेन्नाभित्रयेऽमाद्यक्षरैस्त्रिभिः।। 87।।

विमर्शिनी

अथ नाभित्रयेऽन्तरादि क्रमेण अमाद्यक्षरैः अं उं मं इति त्रिभिरक्षरैर्बीजभूतैः सह प्रातर्माध्यन्दिन-तृतीयाख्यानि सवनानि 'अं नमः पराय प्रातस्सवनात्मने नमः' इत्यादिमन्त्रैर्यजेत्।। 87।।

विवरणम्

माद्यक्षरैरिति। मं हं अम् इत्येतैः।। 87।।

In the three navel portions of the diagram (of Cakrābja) the worship may be performed three times at morning, noon and evening with the three letters alphabets of the Praṇava. (87)

ततः कोपतत्त्वं प्रपूज्याक्षदेशे
पुनस्तत्र पद्मादिकं पीठशेषम्।
तथा जीवतत्त्वं च तत्कर्णिकाया-
मिहावाह्य मूलेन देवं यजेच्च।। 88।।

विमर्शिनी

ततः अक्षदेशे चक्रस्याक्षप्रदेशे कोपतत्त्वं प्रपूज्य पुनस्तत्र चक्रे पद्मादिकं पीठशेषं तथा तत्कर्णिकायां जीवतत्त्वं च प्रपूज्य इह मूलेन देवमावाह्य यजेच्च।। 88।।

Thereafter at the point of the axle of the Cakrābja one should worship Kopatattva and hereafter the worship of the altar. In the places called Karṇikā- the pericarp of the lotus Jīvatattva is to be invoked with Mūlamantra and perform the full worship with details. (88)

अर्घ्यादि दत्त्वा सकलीकृताय
सम्पूज्य चा[2]ङ्गावरणावसानम्।

1. 'भि' क. पाठः
2. 'माङ्गा' ग. पाठः

विष्ण्वादिकास्तत्परितोऽरसंस्था

मूर्तीर्यजेद् द्वादशवर्णबीजैः।। 89।।

विमर्शिनी

सकलीकृताय तस्मै अर्घ्यादि दत्त्वा अङ्गावरणावसानं च सम्पूज्य तत्परितः अरसंस्थाः अरेषु स्थिताः विष्ण्वादिका मूर्तीः द्वादशवर्णबीजैः द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णैर्बीजभूतैः सह यजेत्।। 89।।

विवरणम्

सम्पूज्य चाङ्गावरणावसानमिति। अङ्गावरणद्वयानन्तरं वैनतेयाद्यावरणादर्वाङ् मूर्त्यावरणमिहाधिकमिति भावः।। 89।।

Having given oblations and made holistic with all aspects one should perform ceremonial worship. In this worship of the idol of Viṣṇu and others may be invoked with twelve syllable mantras by adding the bījamantra first. (89)

विष्णुमधुसूदनौ च त्रिविक्रमो वामनामिधानोऽथ।

सश्रीधरो हृषीकेशाख्योऽतः पद्मनाभश्च।। 90।।

दामोदरोऽथ केशवनारायणमाधवाः सगोविन्दाः।

द्वादशमूर्तय उक्ता विद्येशास्त्वष्ट तासु पूर्वोक्ताः।। 91।।

विमर्शिनी

द्वादशमूर्तीः पठति–**विष्ण्विति**। विष्ण्वाद्या गोविन्दान्ता द्वादशमूर्तय उक्ताः। तासु मूर्तिषु पूर्वोक्ता अष्ट विष्ण्वादिदामोदरान्ता विद्येशाः विद्येश्वरकलशपूजायामुक्ताः।। 90–91।।

विवरणम्

विद्येशास्त्वष्ट तासु पूर्वोक्ता इति। विष्ण्वादिदामोदरान्ताः। यदुक्तं–

'प्रथमो विष्णुराख्यातो द्वितीयो मधुसूदनः।'

इत्यादि। 'विष्णौ विष्णुमुखाः समूललिपय' इत्यत्र विद्येश्वरोपयोगः।। 90–91।।

In the case of Viṣṇu the twelve forms are narrated here as Viṣṇu, Madhusūdana, Trivikrama, Vāmana, Śrīdhara, Hṛṣīkeśa, Padmanābha, Dāmodara, Keśava, Nārāyaṇa, Mādhava and Garuḍa. They are the Vidyeśvaras numbering eight. (90-91)

भूयो यथोक्तं गरुडादिशेषा-

वृतिं समभ्यर्च्य निवेद्य तस्मै।

प्रसन्नपूजामपि संविदध्या-

दितीरिता चक्रिणि चक्रपूजा।। 92।।

विमर्शिनी

भूयो गरुडादिशेषावृतिं यथोक्तं समभ्यर्च्य निवेद्य प्रसन्नपूजामपि संविदध्यात्। चक्रिणि विष्णौ चक्रपूजा इतीरिता।। 92।।

विवरणम्

निवेद्य इत्याद्यनुवाद इति।। 92।।

After worshipping Viṣṇu with his attendants like Garuḍa (the vehicle) up to Nirmālyadhārī (the attendant deity in the sanctum) with oblations, the Prasannapūjā and worship of the complacent deity shall be performed. This is the mode of worship to the Cakrin – the deity holding the disc as his weapon-specified as Cakrapriya. (92)

पीठं ब्रह्मशिला[1]युतं कृतजलावासान्तमुक्तक्रमात्
सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्णकलशैर्न्यस्येच्च शय्यान्तरे।
संस्थाप्यैव यथास्थिति स्थपतिना गर्भालये गौरवे
सिञ्चेद् वारुणवारिणा सलिलवासोद्देशतो दे[2]शिकः।। 93।।

विमर्शिनी

तस्यां रात्र्यामेव पीठनपुंसकशिलयोरप्यधिवासनं कर्तव्यमित्याह–**पीठमिति**। ब्रह्मशिलायुतं नपुंसकशिलाया सह कृतजलावासान्तम् अनुष्ठितजलाधिवासावसानसंस्कारं पीठं गन्धजलाभिपूर्णकलशैः उक्तक्रमाद् बिम्बोक्तक्रमेण सिक्त्वा शय्यान्तरे अन्यस्मिन् शयने न्यस्येत्। चकारेण भूषणादिभिः पूजनमुक्तम्। गौरवे तयोर्गुरुत्वे गर्भालये स्थपतिना तक्ष्णा यथास्थिति यथा तत्र स्वस्थाने स्थिरा भवति तथा संस्थाप्यैव देशिकः जलाधिवासादिसंस्कारमत्रानुसन्धातुं समर्थो गुरुः सलिलवासोद्देशतः जलाधिवासमुद्दिश्य वारुणवारिणा कटाहस्थे जले वरुणमावाह्य संपूज्य तज्जलेन सिञ्चेत्।। 93।।

विवरणम्

इदानीं पीठब्रह्मशिलयोर्ध्यानाधिवासं विवक्षन् प्रथमं तदीयशुद्धिमुक्तिलाघवधियेहैव तावदभिधत्ते –**पीठमिति**। उक्तक्रमादिति। निजबिम्बोक्तरीत्येत्यर्थः। बिम्बपरिग्रहविधावेवैतदपि युगलं परिगृह्य तच्छुद्धौ सहशुद्धिं विधाय जलाधिवाससमये तत्रैव फलकान्तरे संहृत्य अग्निमयमित्युक्तक्लृप्त्या जलाधिवासं विदध्यात्। बिम्बोद्धारे[3] च सहोद्धृत्य बिम्बशुद्धौ सहशुद्धिमपि कुर्यात्। तदेतदाह–सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्ण–कलशैरिति। गन्धजलेन नवकं पञ्चकं वा पूर्वेद्युः सा[4]धनीयम्। पञ्चगव्यैर्वा पञ्चकं बिम्बशुद्धिकलशोक्तद्र[5]व्यैर्वैकम्। तत्र वैष्णवे तु भेदः।

---

1. 'लां च बिम्बवदुभे तोयाधिवासान्तया शुद्धया शोध्य करोतु चान्यशयने गर्भालये गौरवे। संस्थाप्यैव यथातथं स्थपतिना संशोध्य दर्भादिभिः सि',
2. 'वा हस्म्।।' ख. ञ. पाठः
3. 'रे स च' घ. पाठः,
4. 'सम्पादनीयम्' क पाठः,
5. 'द्रव्यैर्वा नवकं' घ. पाठः,

गव्यैर्व्यस्तैस्समस्तेन क्वाथेनामलकेन च।
शोधयेद्धेमतोयेन दिग्विदिङ्मध्यवर्तिभिः।।

इति पीठार्थकलशेषु पीठशक्तिं पू[1]जयेत्। ब्रह्मशिलार्थं गन्धजलेन पञ्चगव्येन वा ए[2]ककं पञ्चकं वा पूरयित्वा प्रणवेन ब्रह्मावाह्य पूजयेत्। पुनस्तत्तन्मन्त्रेण आज्यं चतुर्द्रव्यं वा हुत्वा यथास्वं सम्पातमप्यर्पयेत्। पुनस्ताभ्यां यथास्वमभिषेकः। तथाचावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वेत्याद्युक्तमनुसरणीयमिति। न्यस्येच्च शय्यान्तर इति। बिम्बपादपर्यन्ते शय्यां सम्पूज्य तस्यामित्यवगन्तव्यम्। तदुक्तं–'पिण्डिकां चास्य पश्चिम' इति। 'पिण्डिकान्ते शिलामेवमि'ति च ब्रह्मशिलाभिप्रायमेतत्। यद्वा बिम्बवामभागे[3] तु पीठाद्यधिवासनीय[4]म्। यदप्युक्तम्।

'प्रतिमावामभागे तु पिण्डिकामधिवासयेद्'

इति। पीठस्य महत्तरतया दु[5]रुद्धरत्वे सति विशेषमप्याह–संस्थाप्यैवेति। यथा प्रतिष्ठासमये पीठस्य स्थित्या भाव्यं तथेत्यर्थः। तदधो ब्रह्मशिलापि यथास्थिति स्थापनीयेत्यर्थाद् भवति। शैवे तु प्रतिष्ठास्पदोपरियन्त्रे निवेशनीयम्। वक्ष्यति च–'पीठे यन्त्रोपरि परिगत' इति। प्रासादपरिग्रहविधावेव[6] द्वयमपि परिगृह्य प्रासादे शोधिते यथोक्तं शोधयेत्। गौरव इति। गुरुत्वे महत्वेन दुरुद्धरत्वे सतीत्यर्थः। तदा कथं जलाधिवास इत्यत्राह–सिञ्चेदिति। सलिलवासोद्देशत इति। जलाधिवासमुद्दिश्येत्यर्थः। कयहादौ जलं सम्पा[7]द्यं संस्कृत्य वरुणमिष्ट्वा मूलेनापि समाराध्य पञ्चवारुणजपादि विधाय तेन जलेनाभिषिञ्चेदिति भावः। पुन'स्सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्णकलशै'रित्येतदपि कार्यम्। पीठस्य शोधनान्ते नीराजनं पुण्याहोऽपीष्यते।। 93।।

The pedestal along with Brahmaśilā (the neutral variety of stone which are classified as neutral, male and female) is first put in water for plunging and purification is to be put into a different couch having also poured fragrant water over it. If the pedestal and the stone forming the base are of bigger size the help of Sthapati the architect who moulded it is to be sought to put altar into the sanctum. Thereafter the preceptor should wash them in water after propitiating god Varuṇa in an act of purification. (93)

ह्रामादिबीजपवनायमनादिक्लृप्त्या
भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य।
शोषादिकं च सुविधाय धरावधीनि
सृष्ट्वाथ तानि तनुयाल्लिपिभावनां च।। 94।।

---

1. 'विवर्जयेत्',
2. 'एकैकं वा' क. पाठः,
3. 'मे पीठा' ख. घ. पाठः,
4. 'यः',
5. 'दुर्द्धर' व पाठः,
6. 'वैतद्द्वय' ख. ग. पाठः,
7. 'द्म' क. पाठः

विमर्शिनी

ह्लामादिबीजपवनायमनादिक्लृप्त्या 'ह्लां हुंफडि'त्यादिभिः स्वगुणसंख्यया प्राणायामं तथा 'ह्लां नमः' इत्यादिभिर्व्यापकं च कुर्वन् पञ्चभूतानि परमात्मनि संविलाप्य शोषादिकं शोषणदहन-प्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणानि विधाय धरावधीनि पृथिव्यन्तानि भूतानि सृष्ट्वाथ लिपिभावनां च तनुयात्।। 94।।

विवरणम्

ह्लामादिबीजेति। फडन्तप्रणवप्रोक्षणजीवोपसंहरणादि सर्वमिह बिम्बवत् कार्यम्। भूतसंहारश्चायमुद्घातावृत्त्या कार्यः। तथा तज्जीवे प्रतिसङ्क्रामिते भूतसर्गोऽपि। धरावधीनि तानीति। पृथिव्यन्तानि पञ्चभूतानि। द्वादशप्रणवकुम्भकेन संवत्सरवास[1]ः। लिपिभावनां चेति। 'लिपिप्राणायामपूर्वकं तन्न्यासः।। 94।।

Using specific mantras the priest shall perform Prāṇāyāma and after composing himself conceive the five basic elements as merging in the eternal soul. Thereafter actions like emaciation, whetting, plunging, hardening and piercing have to be made before generating the five basic elements up to earth. Finally he has to perform the Lipiprāṇāyāma – controlling the air with conception of alphabets. (94)

मध्ये तारं स्वरान् षोडश तमु परितस्तद्बहिर्व्यञ्जनानि
न्यस्येत् पर्जन्यकोष्ठादिकमथ च हळक्षाक्ष[2]रं मध्यभागे।
तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन सम्पाद्य मान्त्रं
भावं पीठीयमन्त्रान् न्यसतु वितनुयात् त[3]त्र तत्पीठपूजाम्।। 95।।

विमर्शिनी

लिपिन्यासे मध्ये तारं तमु परितः तस्यापि परितः षोडश स्वरान् तद्बहिः पर्जन्यकोष्ठादिकं द्वात्रिंशद्व्यञ्जनाक्षराणि अथ मध्ये हळक्षाक्षराणि च न्यस्येत्। तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन तत्तत्पीठशक्तीनामुक्तेन बीजेन कृतप्राणायामेन मान्त्रं भावं मन्त्रदेवतात्मत्वं सम्पाद्य पीठीयमन्त्रान् पीठभवा[4]न् मन्त्रान् स्वस्वस्थाने न्यसतु। तत्र तत्पीठपूजां च वितनुयात्।। 95।।

विवरणम्

तत्प्रकारं दर्शयति–मध्ये तारमिति। यद्वा लिपिभावनां चेति सकृत्प्रसिद्धरीत्या शक्तिशरीरात्मके पीठे लिपिन्यासोऽप्युक्तः। तमु परितः षोडश स्वरा इत्यन्वयः। तम्वित्युकारो निपातः पादपूरणार्थ एव। पर्जन्यकोष्ठादिकमित्येतदिहापि योज्यम्। हळक्षाक्षरं मध्यभागा इति। यत्र प्रणवो न्यस्तस्तत्रेति भावः।

---

1. 'सलिपिप्रा' ख. पाठः,
2. 'रान् म' क. पाठः,
3. पीठपूजां च पीठे।।' ख. ज. पाठः,
4. 'वम' ख. पाठः

पुनर्लिपेरङ्गन्यासः। तत्तच्छक्त्युक्तेति। विष्णौ श्रीबीजामित्यादि[1] विज्ञेयम्। मान्त्रं भावं सम्पाद्येति। मन्त्रदै[2]वतात्मकत्वमेव। यद्वा सङ्ग्रहाभिधानमेतदिति ज्ञेयम्। यत् पूर्वं बिम्ब उक्तं 'म[3]नूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं चरेत्', 'मूलाणुनासुयमनं प्रविधाये'ति तत्सर्वमिहा[4]भिप्रेयते। पीठीयमन्त्रान् न्यसत्विति। पीठीयाः पीठार्हा मन्त्राः धर्मज्ञानादिसमष्ट्यन्तानां ग्रहणमेतत्। आधारशक्त्यादीनां तदवस्तनत्वादिति। यद्वा एतदपि सङग्रहाभिधानम्। यदपि पूर्वं बिम्ब उक्तं'

'व्यापय्य तारपुटितेन सुधीस्त्रिवारं न्यस्यार्णतत्त्वमनुवर्णतद[5]ङ्गकानि'

इति तत्सर्वमिह पीठोचिततया अभिप्रेयते। स्वशक्तिपुटितां मातृकां तत्त्वानि च प्र[6]सिद्धरीत्या विन्यस्य शक्तिपुटितामेव मातृकां मध्ये तारमि[7]त्याद्युक्तरीत्या विन्यस्य 'तत्त्वान्यपीह कतिचित् प्रकृतेरधस्तादि'ति भाविरीत्या तत्त्वन्यासमपि कृत्वा धर्मज्ञानादिसमष्टिपर्यन्तमपि पीठमूर्त्यवयवधिया विन्यस्य शक्त्यङ्गानि न्यसेत् इति। पूर्वं 'निजपीठन्यासनिष्ठं चरेदि'ति यत् पीठशक्त्यासनतया पीठन्यसनमुक्तं तत्राधारशक्त्याद्यपि प्रसिद्धवन्न्यस[8]नीयमिति बोद्धव्यम्। पीठीयमन्त्रानित्यनेन लिपिपङ्कजन्यासोऽपि यथोचितं सूचित इति। तत्र तत्पीठपूजां वितनुयादिति। तस्मिन् पीठे तस्य मान्त्रं भावमित्युक्तमन्त्रात्मनः पीठपूजां कुर्यादित्यर्थः।। 95।।

The order of placing the Lipi- alphabets- in a diagram of colours is as follows. Praṇava in the center, around which 16 vowels and outside of which shall be put the 32 consonants. Thereafter in the central part put the alphabet "halakṣa". Prāṇāyāma shall be made according to the merit of the Pīṭhaśakti and the alphabets may be transferred into mantras before the pedestal is finally worshipped. (95)

आवाह्यास्मिञ्छक्तिबीजेन शक्तिं
स्वाङ्गैः साङ्गीकृत्य तेनार्चयेत।
ब्रह्मग्राव्णो भूतशुद्ध्यादि कृत्वा
तारेणावाह्यामुना पूजयेत[9]।। 96।।

विमर्शिनी

अस्मिन् पीठे शक्तिबीजेन शक्तिमावाह्य स्वाङ्गैः स्वस्वशक्तेरङ्गैः साङ्गीकृत्य सकलीकृत्य तेन

1. 'दि मा' म. घ. पाठः,
2. 'दैवात्म',
3. 'मन्त्रोद',
4. 'हैवाभि',
5. 'दंशका' क. पाठः,
6. 'विप्रसिद्ध' ग. घ. पाठः,
7. 'मित्युक्त'
8. 'संनमि' क. पाठः
9. 'ञ्च' इति मूलकोशपाठः

स्वशक्तिबीजेन अर्चयेत। विष्णौ श्रीबीजेन अन्येषु भुवनेश्वर्येति बीजविभागः। ब्रह्मग्राव्णो नपुंसकशिलायाः भूतशुद्ध्यादि पीठवत् कृत्वा तारेणावाह्य अमुना पूजयेत।। 96।।

विवरणम्

स्वाङ्गैस्साङ्गीकृत्येति सङ्ग्रहाभिप्रायम्। शक्तिपुटितलिपिन्यासादि सर्वं कार्यमिति। यद्वा स्वाङ्गैरिति आवाह्येति सम्बध्यते। स्वाङ्गभूतैः पञ्चतत्त्वैः सह शक्तिमावाह्येत्यर्थः। पीठे मूर्तिकल्पनानन्तरं प्रागुक्तरीत्या पञ्चतत्त्वावाहनं विधाय स्वशक्तिमन्त्रेण मन्त्रावाहनं कार्यमित्यभिप्रायः। प्रागुक्तन्यासजातमिहार्थप्राप्तमेव। पुनस्तदङ्गैस्साङ्गीकरणमिति। ब्रह्मग्राव्ण इति। स्वरूपदशातश्शक्तिदशामप्राप्तं तदाधारभूतं परं ब्रह्म नपुंसकशिलोचितम्। तदात्मिका नपुंसकशिला। तदुक्तम्।

'नपुंसकं परं ब्रह्म सर्वाधारं तदुच्यते।'

इति। परब्रह्मत्वाच्च प्रणवमन्त्रतोपपत्तिः। तस्य च निबिडतेजोरूपेण तद्देवाकारेण तद्देवशक्ति-व्यामिश्राकारेण वा प्रतिपत्तिः। फडन्तप्रणवप्रोक्षणादि सर्वमिहापि समानम्। लिपिभावनां कृत्वा प्रणवप्राणायामादि सामान्यप्राप्तं कुर्यात्। तारेणावाह्येति पीठेज्यामूर्तिकल्पने स्याताम्। लिपेर्वर्गत्रयं तत्त्वत्रयं च विन्यस्य अधोमध्योर्ध्वेषु आधारशक्त्यनन्तपृथिवीन्यासं विधाय प्रणवाङ्गन्यासमपि कुर्यात्। मूलमध्याग्रेष्व[1]कारादिन्यासः। स्वरद्वन्द्वरुद्धप्रणवेन चाङ्गानि। यदुक्तम्।

'अक्लीबैर्युगमध्यगध्रुवयुतैरङ्गानि कुर्यात् स्वरैः।

इति। पातालप्रतिष्ठायामाधारशक्त्यादीनां प्रासादमूर्त्यङ्गतयावस्था[2]पनम्, इह तु बिम्बाश्रयपीठशक्त्य-ङ्गतयेति विशेषः।। 96।।

With its bījamantra Śakti may be invoked into the pedestal and made it compatible with its ancillaries, it may be worshipped. The neutral stone forming the base may also be purified and worshipped with the Praṇava. (96)

निवेद्यकाले विनिवेद्य चार्घ्यं प्रसन्नपूजामुभयोर्विधाय।
आच्छाद्य नव्येन पटद्वयेन तथाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत्।। 97।।

विमर्शिनी

उभयोरपि निवेद्यकालेऽर्घ्यं च विनिवेद्य प्रसन्नपूजां च विधाय नव्येन पटद्वयेनाच्छाद्य तथा उक्तप्रकारेणाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत्।। 97।।

विवरणम्

विनिवेद्य चार्घ्यमिति। निवेद्यसम्भवे तु तदपि[3] विनिवेद्यमेव बलिभिश्च प्रपूजयेद्' इत्याद्यभिधानात्। पटद्वयेनेति। यदुक्तम्–

1. 'ध्वा' च. पाठः,
2. 'स्थानम्' क. च. पाठः
3. 'पि नि' क. पाठः,

"पिण्डिकामपि संस्नाप्य रक्तवस्त्रावगुण्ठिताम्।"

इत्यादि। सुरक्षेदिति तालत्रयादिकमुक्तम् अ[1]थास्मिन्नेवावसरे प्रासादाधिवासः। वक्ष्यति च – 'पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्' इति। प्रासादतल उपविश्य फडन्तप्रणवप्रोक्षणप्रणव-प्राणायामजीवोद्वासनादि सर्वं विधाय लिपिभावनां कृत्वा पीठन्यासमूलप्राणायामौ कृत्वा व्यापय्य लिपितत्त्वमन्त्रन्यासपूर्वकं पीठमिष्ट्वा मूर्तिं विभाव्यावाहनादि कृत्वा पूजां विदधीत। तत्र पादुक आत्मतत्त्वम्, अधिष्ठाने विद्यातत्त्वं, उपरि परतत्त्वं, वेद्यां प्रागादिदिक्षु इन्द्रादय इति। शिवे प्रासाद एव मन्त्रः, परतत्त्वस्थाने च शिवतत्त्वमिति। एवं बिम्बादीनां ध्यानाधिवास उक्तः।। 97।।

At the time of offering oblation to the pedestal as well as the base the items may be offered to them. Worship can be mental as well as external. Now both of them may be covered with fresh clothes as an act of protection. (97)

कृत्वा स्वकल्पविधिनाग्निमुखं यथाश-
क्त्याज्याहुतिं वितनुयाज्जनिते कृशानौ।
सृष्टिक्रमेण कथितैरथ तत्त्वमन्त्रै-
र्मन्त्री समित्प्रभृतिहोमविराममत्र।। 98।।

विमर्शिनी

अथ गुरुः स्वकुण्डे तत्त्वहोमं कुर्यादित्याह–**कृत्वेति**। जनिते कृशानौ अग्नौ स्वकल्पविधिना स्वगृह्योक्तविधिना अग्निमुखं कृत्वा अथ सृष्टिक्रमेण कथितैरखिलैस्तत्त्वमन्त्रैः यथाशक्ति आज्याहुतिं, समित्प्रभृतिहोमविरामं समिदादिचतुर्द्रव्यं स्विष्टकृदादिहोमशेषं च वितनुयात्। मन्त्रीत्यनेन पूजामन्त्राज्याहुत्यनन्तरं संहारक्रमेणाज्यमेकैकशः तत्त्वमन्त्रैर्हुत्वा तत्सम्पातं (?) संहृते मन्त्रबिम्बे योजनमपि सूचितम्।। 98।।

विवरणम्

अथ तत्त्वहोममभिधत्ते–**कृत्वेति**। जनिते कृशानौ तत्त्वमन्त्रैराज्याहुतिं वितनुयादित्यन्वयः। जनिते कृशानाविति बिम्बशिरस्सन्निधावाचार्यकुण्डे प्रागजनितोऽग्निरुक्तः। समित्प्रभृतिहोमविराममिति निर्देशादेव हविस्सद्भावः। तथा च पक्वादियोग इध्मादियोगश्च भवति। यथाशक्तीति सङ्ख्याविकल्पाभिप्रायम्। वक्ष्यति हि–'सर्वत्र सङ्ख्याष्टशतं समुक्ताथाष्टोत्तरा विंशतिरष्ट वात्र' इति। शैवे तु पञ्चतत्त्वानामुद्घातावृत्तिः। यद्वक्ष्यति–'जुहोतु शर्वे निजपञ्चतत्त्वैः' इत्यादि। तदा च शान्त्यतीतादिक्रमेण पञ्चविंशतिः, पञ्चाशत्, पञ्चसप्ततिः, श[2]तं, पञ्चविंश[3]शतमितं, तद्द्विगुणं वेत्येवं विकल्पः स्यात्। सृष्टिक्रमेण कथितैरिति। सर्वत्र पुरुषादिभिः शिवे शिवशक्त्यादिभिः ततो हृत्पुण्डरीकादिभिः पञ्चतत्त्वैश्च, विष्ण्वादौ कोपतत्त्वेनापि, स्कन्दे क्षेत्रज्ञतत्त्वेनापीत्यर्थः। मन्त्रीति। 'मं नमः पराय जीवात्मने नमः स्वाहा' इत्ये[4]वं नतियोगेन होम

1. 'अथवास्मि' च. पाठः
2. 'शतं तद्वि' क. पाठः,
3. 'शं' ख. च. पाठः,
4. 'व' ग. पाठ,

उक्तः। विद्वानिति वा पाठः। तत्त्वानां सर्गक्रमेण होमे पूर्वमेव सकृत् संहारक्रमेण होमं जानन्नित्यर्थः। संहारक्रमं तु वक्ष्यति–'पुरः कोपतत्त्वेन' इत्यादि। तदा च तदीयं सम्पातं बिम्बे[1] तत्संहारतत्त्वस्थानेषु संस्पृश्य तैः पुष्पाञ्जलिं विधाय किंचिदिष्ट्वा प्रणवेन ततः सर्गानुज्ञां गृहीत्वा सर्गक्रमेण जुहुयादिति न्यायसिद्धमेतत्। यद्वा विद्वानिति जीर्णोद्धारभाविनयेन तत्प्रतिपत्तिं विद्वानिति। अथवा कृत्स्नस्य समष्ट्यात्मनो देवस्य स्वे बिम्बरूपे व्यष्ट्यात्मनि तत्प्रीणनपूर्वकम् अवस्थापनं जानन्निति। तदुक्तं– 'नाहुत्वा न्यास इष्यते।' 'त्रैलोक्यप्रीणनाय वै' इत्यादि। समष्ट्यात्मनः सूक्ष्मं कृत्स्नं रूपं तत्त्वग्रामलक्षणं स्थूलं तारव्याहृतिलिप्यृक्षादिलक्षणम्। तदुक्तम्–

जीवादिकोपतत्त्वान्तो वाचिकोऽपि सुराधिप।
न्यासः सूक्ष्मः समाख्यातः स्थूलोऽयं षोडशात्मकः।।

इति। तारव्याहृत्यादिन्यासः षोडशात्मक उक्तः। वैष्णवे चायं न्यासः। शैवे षडध्वन्यास एव। यदुक्तं–

'सर्वाध्वा[2]नां क्रमान्न्यस्त्वा हुत्वा चाज्यं सकृत् सकृत्' इति।

समुच्चयेन चानयोः स्थूलसूक्ष्माङ्गयोर्न्यासः विकल्पेन वा। तदा च तत्त्वन्यासे पञ्चभूतसद्भावात् स्थूलांशलाभः, षोडश[3]धा न्यास षडध्वन्यासे च श्रुतिकलादि सद्भावात् सूक्ष्मांशलाभ इति बोद्धव्यम्। यस्त्विह षोडशो न्यासो जीवन्यासलक्षणः स तत्त्वन्यासे षडध्वन्यासे च समान एवेष्यते। वक्ष्यति च कर्मशेषे–'स्थूलात्मतोन्मेषविधायिका' इत्यादि। अथवा विद्वानित्युभयोरपि तत्त्वन्यासयोः समुच्चयेन प्रयोगक्लृप्त्यभिज्ञ इत्यर्थः।

व्यष्टिमाध्यात्मिकं तत्वं नीत्वाग्नौ देवबिम्बतः।
तस्मिन् वैराजरूपा[4] स्वां समष्टिं चाधिदैविकम्।।
ततस्समष्टिपर्यन्तं व्यष्टितत्त्वं तदुद्दिशन्।
जुहुयात् तत्त्वमन्त्रेण स्वेन स्वेन यथोदितम्।।
पूर्णान्वितं ततस्तत्तु देवबिम्बेऽग्नितो नयेत्।
तत्त्वानां संस्क्रियैवं[4] स्याद् विभोश्च परिपूर्णता।।

इति। विद्वानित्येनेन कदाचित् पञ्चतत्त्वैरे[5]वायं होमः स्यादित्यपि सूचितम्। तदुक्तम्– [6]विद्वत्पदेनैतद्वाभिप्रेतं येषां यथा होमः कार्यः, तथा तत्सर्वं विद्वानिति। अत्राधारशक्त्यादीनां ब्रह्मशिलापीठ–होमसद्भावात् तदैव वाधुना[7] वा होमः स्थूलमूर्तिविद्यादेहयोः समष्टिव्यष्टिदेहयोस्तत्त्वानामपीदानीं होमः। तद्वशात् पूजापरिवारहोमोऽपि स्यात्। तथा चोक्तम्–

---

1. 'बिम्बे संहा' क. ग. पाठः,
2. 'ध्वन क्र' क. पाठः
3. 'शन्या',
4. 'पात्' छ. पाठः,
5. 'रेवैवमयं' घ. ङ छ. पाठः,
6. अत्र किञ्चिद् गलितं प्रतिभाति।
7. 'ना होमः', क. पाठः

प्रकृत्यादीनि त्तत्वानि संस्कृते जातवेदसि।
होमयित्वा तिलाहुत्या पुनश्चैव यथाक्रमम्।।
आधाराद्यानि तत्त्वानि विष्वक्सेनावसानतः।
हुनेत् पूजानुसारेण त्रित्याहुत्या त्वनुक्रमात्।।

इति। विष्वक्सेनग्रहणं तत्तन्निर्माल्यधार्युपलक्षणम्। समित्प्रभृतिहोमविराममिति चतुर्द्रव्यहोम उक्तः। द्रव्यादिभेदे पूर्णाहुतिस्सामान्यसिद्धैव।। 98।।

In the sacrificial pit where the fire is generated according to proper rites the priest shall perform the sacrifice like Anvādhāna as prescribed for his own sect. Once fuel is fit to be put in the pit the pedestal may be invoked and worshipped with the Tattvamantras the fuel may be deposited into the pit and the sacrifice may be concluded in due course. Items like cooked rice, ghee, tinder etc; may be kept apart in a vessel. After the sacrifice the priest shall participate in the concluding rites like eating the leftovers. (98)

तत्त्वहोमावसाने तत्सम्पातं मन्त्रबिम्बके।
समर्प्य तन्मनुन्यासं कृत्वा पुष्पार्चनं चरेत्।। 99।।

विमर्शिनी

पुनस्तत्त्वहोमावसाने तत्संपातं मन्त्रबिम्बे सृष्टितत्त्वन्यासस्थानेषु समर्प्य तन्मनुन्यासं तत्त्वमन्त्रन्यासं च कृत्वा पुष्पार्चनं च चरेत्।। 99।।

विवरणम्

तत्त्वहोमावसान इति स्विष्टकृदादि सर्वमुक्तम्। तन्मनुन्यासमिति तैस्तत्त्वमन्त्रैर्न्यास उक्तः। पुष्पार्चनं चरेदिति। तैरेव तत्त्वमन्त्रैरिति भावः। जपोऽपीष्यते।। 99।।

At the conclusion of the Tattvahoma, the items kept apart in a vessel shall be submitted to the idol sanctified by mantras. After placing the mantra ceremonially on the pedestal flowers may be showered on them with mantras. (99)

प्रा[1]गष्टोर्ध्वसहस्रमाज्यमधुदुग्धाक्तान् द्विजोदुम्बरा-
श्वत्थप्रोत्थसमित्तिलान् प्रजुहुयाद् भूरादिमन्त्रैः क्रमात्।
गोसर्पिर्निजपीठमूलमनुभिः शर्वादिभिश्चाष्टभिः
शर्वे स्वावरणाणुभिश्च सकलैः सम्पातमप्यर्पयेत्।। 100।।

विमर्शिनी

शिवे प्रतिष्ठाहोमं च कुर्यादित्याह—प्रागिति। शर्वे अधिवासहोमात् प्राग् आज्यमधुदुग्धाक्तान् त्रिमधुरसिक्तान् द्विजोदुम्बराश्वत्यप्रोत्थसमित्तिलान् पलाशोदुम्बराश्वत्थसमिधस्तिलांश्च भूरादिमन्त्रैः

---

1. 'अष्टोपेतस' ख. ज. पाठः,

चतसृभिर्व्याहृतिभिः क्रमादष्टसहस्रं प्रजुहुयात्। निजपीठमूलमनुभिः स्वपीठमन्त्रैर्मूलेन च शर्वादिभिरष्टभिः स्वावरणाणुभिः सकलैः स्वपरिवारमन्त्रैश्च गोसर्पिर्जुहुयात्। गोसर्पिरिति सर्वहोमेष्वप्युपलक्षणमेव।। 100।।

विवरणम्

अथ शै[1]वे होमान्तरमप्याह–प्रागिति। प्रथमत इति वा तत्त्वहोमादपि पूर्वमिति वार्थः। कृत्वा स्वकल्पविधिना अग्निमुखमित्येमेतदिहापि समानम्। क्रमादिति [2]मन्त्रद्रव्यक्रम उक्तः। सम्पातमप्यर्पयेदिति। अप्ययक्रमेणार्पयेदित्यर्थः। भागत्रयेऽप्यर्पणमिष्यते। अत्र पाठान्तरम्–

प्रागीशेऽग्निमुखादिकृच्चरतु विप्रोदुम्बराश्वत्थमा-
गोंत्थानां समिधां हुतं त्रिमधुराक्तानां तिलानामपि।
विद्वान् व्याहृतिभिः शतं चतसृभिः साहस्रकं वाष्टभि-
र्युक्तं शेषकृदर्पयेदजहरीशांशेषु तज्जं घृतम्।।

इति। त्रिमधुराक्तानामित्येतत् समिधां तिलानां च तुल्यम्। विद्वानिति। लिङ्गेऽति- सूक्ष्मसम्भाव्य-मानोनातिरेकादिपरिहारार्थतया होमं विद्वानिति। विष्ण्वादिषु बिम्बपरिग्रह एवैतदर्थो होम उक्तः। विघ्नादिषु त्वेवमिच्छया कार्यम्। एतदर्थमपि विद्वद्ग्रहणम्। सङ्ख्याविकल्पस्तु प्रागष्टोर्ध्वसहस्रमि[3]त्यपीष्यत इति।। 100।।

In the case of Siva before the Adhivāsa homa is performed one should chant mantra beginning with "Bhūh" etc; 1008 times. The items for the deposit into the sacrificial pit are – ghee, honey, milk and samit taken from the trees like Udumbara, Aśvatha, Ficus racemosa and Ficus religiosa and sesamum. Using the Pīṭhamantra and other hymns the items may be consigned to the sacrificial fire. After that the concluding worship and the articles already put apart in a vessel may be placed on the pedestal so as to touch the idol. (100)

श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चतसृष्वाशासु षाण्मातुरे
षट्स्व[4]ग्नीशदिगन्वयात् तदितरेष्वष्टासु वा दिक्ष्वपि।
[5]कुर्वीरन् परितोऽधिवासहवनं विप्राः शिरःसन्निधा-
वाचार्यश्च स एव तत्र लघुकृत्ये मुख्यतो वा हुनेत्।। 101।।

विमर्शिनी

अधिवासहोमविभागमाह–श्रीशेति। श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चतसृष्वाशासु, षाण्मातुरे अग्नीशदिगन्वयाद् अग्नीशकोणयोर्योगात् षट्स्वाशासु तदितरेषु देवेषु अष्टासु चतसृषु वा दिक्षु परितो

1. 'व' क. पाठः,
2. 'मन्त्रक' घ. च. पाठः
3. 'त्यादीष्य' क. पाठः,
4. 'स्वीशाग्निदि' इति मूलकोशपाठः,
5. 'कुर्युमूर्तिधराश्च होममधिवासाख्यं शि' क ग पाठः,

विप्रा मूर्तिपाः, शिरस्सन्निधौ देवस्य शिरोभागसमीपस्थस्वकुण्डे मुख्यतो वा मुख्यपदस्थे स्वकुण्डे वा आचार्यश्चाधिवासहवनं कुर्वीरन्। लघुकृत्येऽल्पकर्मणि स आचार्य एव हुनेत्।। 101।।

विवरणम्

अथेदानीमधिवासहोम उच्यते। तत्र प्रथमं कति तावद्धोमा स्युरित्येतदाह– श्रीशेशाजितसुम्भजिस्त्विति। मूर्तिधराश्च होमं कुर्युरित्यन्वयः। तदितरेष्वष्टासु वा दिक्ष्वपीति। शिवगणपतिशास्तृषु चतुर्दिक्ष्वष्टदिक्षु वेत्यर्थः। द्रव्याद्युपपत्त्या होमविकल्पः। विष्ण्वादिष्व[1]ष्टदिक्षु होमोऽप्यभ्युपगम्यत एव। स एव तत्र लघुकृत्य इति। हुनेदिति सर्वमनुषज्यते। प्रतिष्ठालक्षणे कृत्ये लघुनि सति स आचार्य एव तत्राधिवासे जुहुयात्। न मूर्तिपा अपीत्यर्थः। द्रव्याल्पत्वादेवैतत्सम्भवः। तथा जीर्णोद्घृतावल्पबिम्बप्रतिष्ठायां स्नपने चा[2]धमपक्षलक्षणे कृत्यग्रहणादिति। मुख्यतो वेति। स एव तत्र लघुकृत्यः। हुनेदिति सर्वमनुषज्यते। सप्तम्यर्थे तसिः।। 101।।

In the case of Viṣṇu, Śaṅkaranārāyaṇa and Durgā the chief priest shall perform the submission of oblations into the main pit as well as those prepared in the four directions. For Subrahmaṇya the ones in the corners of Agni and Īśāna may also be taken into account for homa. For the other gods the assistants of the main priest shall perform the sacrifice in all the eight directions. When the act is reduced in conception only the chief priest is enjoined. (101)

कुण्डानि श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धेन्द्वाकृतित्र्यश्रिम-
द्वृत्ताकारषडश्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि पूर्वादितः।
अष्टाशाविहितानि तेषु निजहोमार्हाणि कुर्यादिह
त्र्यश्रं सोमदिगाश्रितं निगदितं दुर्गाहरीशेषुजे।। 102।।

विमर्शिनी

कुण्डानां नियममाह–कुण्डानीति। श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धेन्द्वाकृतित्र्यश्रिमद्वृत्ताकारषड-श्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि, श्रुतिकोणं चतुष्कोणं पिप्पलदलं अश्वत्थपत्राकारम्, अर्धेन्द्वाकृति अर्धचन्द्राकारं, त्र्यश्रितम् त्रिकोणं, वृत्ताकारं वृत्तं, षडश्रं षट्कोणं, पङ्कजनिभम् अष्टदलपद्माकारम्, अष्टाश्रमष्टकोणम्, एतानि कुण्डानि पूर्वादितः अष्टाशाविहितानि भवन्ति। तेषु कुण्डेषु निजहोमार्हाणि निजनिजयोग्यानि कुर्यात्। दुर्गाहरीशेषुजे दुर्गाहरीशस्कन्देषु इह कुण्डकरणे सोमदिगाश्रितं त्र्यश्रं कुण्डं निगदितं स्यात्।। 102।।

विवरणम्

कीदृशान्यमूनि कुण्डानि स्युरित्याह–कुण्डानीति। श्रुतिकोणं चतुरश्रं, पिप्पलदलाकृति अश्वत्थपत्राकारम्, अर्धेन्द्वाकृति धनुर्वक्रं, त्र्यश्रिमत् त्रिकोणम्। पूर्वादित इति। प्राग्दिशमारभ्येत्यर्थः। तेषु निजहोमार्हाणि कुर्यादिति[3]। तेषु दिग्वशाद् व्यवस्थिताकारेषु कुण्डेषु मध्ये। पञ्चहोमसम्भवे चतुर्दिक्षु

1. 'ष्वप्यष्ट' ख. घ. च. पाठः,
2. 'चाधमल' क. पाठः
3. 'ति। दिग्वशात्' क. पाठः,

चतुरश्रधनुर्वक्रवृत्तपद्माकाराणि कुर्यादित्यर्थः। इह दुर्गांहरीशेषजेति सम्बन्धनीयम्। पञ्चहोमसम्भवे दुर्गाहरीशयोरेतदुपपत्तितः।। 102।।

Kundas – the sacrificial pit to offer the oblations- are of various types or shapes like square, resembling the leaf of Pippala- the holy fig tree, half moon, triangular, circular, and hexagonal and lotus flower with eight petals. These are to be located from eastern direction onwards. In these oblations to the particular deity of the region should be offered. For Durgā, Śaṅkaranārāyaṇa and Subrahmaṇya a triangular pit at the north direction is ordained. (102)

शो[1]षादि कृत्वा परिकल्पितोल्ले-
खाद्येषु तेष्वार्चितशक्तिकेषु।
आचार्यकुण्डात् परिकुण्डकेषु
प्रागादि वह्निं प्रणयेत् क्रमेण।। 103।।

विमर्शिनी

अग्निविहरणं प्रस्तौति–शोषादीति। शोषादिपञ्चकं दहनं च स्वस्वबीजेन कृत्वा परिकल्पितो-ल्लेखाद्येषु उक्तविधिना कृतोल्लेखनप्रोक्षणाद्येषु अर्चितशक्तिकेषु पीठपूजानन्तरमर्चितस्वस्वशक्तिषु तेषु कुण्डेषु आचार्यकुण्डात् प्रागादिपरिकुण्डेषु क्रमेणैवं वह्निं प्रणयेत्।। 103।।

विवरणम्

शोषादि कृत्वेति। मूर्तिपाः स्वस्वकुण्डेषु शोषणादि कृत्वाग्न्यायतनमुल्लिख्य विष्टरं विन्यस्य पीठं परिपूज्य तत्तच्छक्तिमावाह्य पूजयेयुरिति भावः। प्रागादिक्रमेण वह्निं प्रणयेदिति। आचार्य इति शेषः। मूर्तिपानामाचार्यस्य च सकलीकरणादिकमर्थसिद्धम्।। 103।।

The attendant priests shall perform purification of their body and worship Gaṇapati and put oblations to the pits assigned to them. Whetting, washing and other actions shall be performed by them before invoking the deity on the pedestal and offering mental and external worship. The sacrificial pits assigned to them are to be located near to the main pit assigned to the chief priest and they shall kindle holy fire in the peripheral pits. (103)

अग्निंदूतमृचा निजानलमुपस्थायाग्निमीलेऽणुना
दुर्गायामजितेऽग्निनारयिमृधा प्राच्ये त्वमग्नेद्युभिः।
याम्येऽग्निं प्रणयेद् द्वयोर्वरुणदिक्संस्थेऽग्नआयाह्यृचा
कुण्डे सोमगतेऽग्निमग्निमिति शेषेषु स्वहोमाणुभिः।। 104।।

1. स्वगृह्यक्लृप्त्या परि ख. ज. पाठः

विमर्शिनी

दुर्गायामजिते च गुरुः 'अग्निदूतमृ'चा निजानलमुपस्थाय प्राच्ये कुण्डे दुर्गायाम् 'अग्निमीले'ऽणुना अजिते 'अग्निनारयिमृ' चा चाग्निं प्रणयेत्। पुनर्द्वयोरपि दुर्गाजितयोर्याम्ये कुण्डे 'त्वमग्नेद्युभिरि'ति वरुणदिक्संस्थे 'अग्नआयाह्य'चा सोमगते कुण्डे 'अग्निमग्निमि'ति च शेषेषु स्वहोमाणुभिः स्वस्वदिक्संस्थितैर्होमाणुभिश्च।। 104।।

विवरणम्

स्वकुण्डादग्निं यावद्धोमं विभज्य तत्तत्कुण्डं प्रति प्रापणं प्रणयनं तदेव विहरणं तत्प्रकारं दर्शयति –**अग्निंदूतमृचेति**। अग्निमीलेऽणुनेति। प्राच्ये कुण्डे इति सम्बध्यते। द्वयोर्याम्ये 'त्वमग्नेद्युभिरि'त्यन्वयः। अणुनेति चानुषङ्गः। द्वयोरिति। दुर्गाजितयोः। पञ्चहोमविधावेतत्। नवहोमसम्भवे तु स्वहोमाणुभिर्विहारः। शेषेषु स्व[1]होमाणुभिरिति। शिवादिष्वित्यर्थः। तत्र शिवे

पुरुषो हृदयाघोरौ शिखासद्यौ च दंसनम्।
वामः शिवश्च प्रागादिक्रमाद् विहरणाणवः।।
स्कन्दे सनस्कुमारश्च भवपुत्रोऽपि दिक्क्रमात्।
स्कन्दो बाणो हेमचूडो भद्रसेनः षडाग्निषु।।

इत्यादि ज्ञेयम्।। 104।।

The priest shall kindle the fire in the case of Durgā and Viṣṇu with chant of the hymns "Agnimdūtam" etc. In the pit in the east assigned to Durgā the act should be accompanied by the hymns "Agnimīle" etc. and for Viṣṇu with the hymn "Agninā rayim" etc. Again for both of them fire is to be kindled in the southern sacrificial pit with the hymn "Tvamagne" etc. In this pit at west the hymn required is "Agna āyāhi"; in the north pit the hymn to be used is "Agnimagnim". Thereafter for all the deities their own bījamantra is to be made use of as prescribed for Dravyahoma. (104)

केचित् सप्तत इत्युपस्थितिविधौ तार्तीयतुर्याष्टम-
न्यूनानादिमसूक्तगान् विहरणे मन्त्रान् षडाहुः क्रमात्।
अग्निंदूतमथाग्निमग्निमिति च स्थाणौ हरीशे स्मृत-
स्तारः शास्तरि चाग्निमील इति मन्त्रोऽग्न्याहृ[2]तौ व्याहृतिः।। 105।।

विमर्शिनी

स्थाणौ केचिद् उपस्थितिविधौ उपस्थाने 'सप्त ते अग्न' इति, विहरणे तृतीयतुर्याष्टमन्यूनान् आदिमसूक्तगान् 'अग्निमील' इति सूक्तगान् मन्त्रान् क्रमात् षडाहुः। अथ 'अग्निं दूतमि'ति 'अग्निमग्निं

---

1. 'स्वस्वहोमा' क. पाठः
2. 'हितौ च' ज. पाठः,

हवीमभिरि'ति मन्त्रद्वयं चाहुः। हरीशे तारः सर्वत्र स्मृतः। शास्तरि च 'अग्निमील' इति विहरणे मन्त्रः। अग्न्याहृतौ अग्न्याधाने व्याहृतिर्मन्त्रः स्मृतः।। 105।।

विवरणम्

शैवे विहरणे पक्षान्तरमाह–केचिदिति। आदिमं सूक्तम् 'अग्निमील' इत्येतत्। न्यूनशब्दो व्यतिरिक्तार्थः। हरीशे स्मृतस्तार इति। विहरण इत्यनुषङ्गः। शास्तरि च 'अग्निमील' इति विहरणे मन्त्र इति भावः। अग्न्याहृ[1]तौ व्याहृतिरिति। शास्तरि 'भूर्भुवस्स्वरि'त्यग्निमादधीरन्नित्यर्थः। विष्ण्वादिषु अमन्त्रमाधानमिति गम्यते। प्रणवो वा मन्त्र[2]ः स्यात्।। 105।।

Some preceptors hold the view that in the case of the invocation of Śiva separate mantras are required as noted in the stanza. For invocation "Sapta te agni" for kindling fire other hymns assigned are prescribed. A total of 8 hymns are noted. For Śaṅkaranārāyaṇa, Praṇava and for Śāstā "Agnimīle" are required in placing sacrificial fire into the pit. (105)

प्रारब्धाग्निमुखाः स्वगृह्यविहितेनाघारवद्वर्त्मना
प्रागिध्मात् सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं देवमाराध्नुयुः।
निर्वृत्तं विधिमाज्यभागचरमे संपूज्य योगासनं
तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तमथवा कुर्वन्तु ते स्वाग्निषु।। 106।।

विमर्शिनी

अथ विहरणानन्तरं ते गुरुमूर्तिपाः स्वगृह्यविहितेन स्वस्वगृह्योक्तक्रमेण आघारवद्वर्त्मना आघारादिसहितेन मार्गेण प्रारब्धाग्निमुखाः इध्मात् प्राक् सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं पूजितपीठ आवाहितं देवमाराध्नुयुः। अथवा ते सर्वे स्वाग्निष्वाज्यभागचरमे निर्वृत्ते आज्यभागहोमान्ते कर्मणि विधिना निर्वृत्ते सति योगासनं संपूज्य तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तं तत्तन्मूर्त्यावाहनपूजनानन्तरं?न्तं) कुर्वन्तु।। 106।।

विवरणम्

इदानीं होमेषु पुरस्तात् तन्त्रं दर्शयति–प्रारब्धाग्निमुखा इति। ते स्वाग्निषु स्वगृह्यविहि-तेनाघारवद्वर्त्मना प्रारब्धाग्निमुखा इत्यन्वयः। ते इति गुरुमूर्तिपाः। द्विधा ह्यग्निमुखम् आघारवदापूर्विकं च। तत्र नित्यहोम आपूर्विकं, विशेषहोमेषु आधारवदिति नियमः। प्रागिध्मादिति। अत्र पक्षत्रयं भवति। अग्नावलङ्कृते पीठं प्रपूज्य तत्र मूलेन देवमावाह्य सावरणं संम्पूज्य पुनरिध्मादी[3]नि जुहुयादित्येकः पक्षः। स तावदुच्यते प्रागिध्मादिति। इध्माधाराज्यभागानन्तरं पीठपूजादि सर्वं कृत्वा प्रणवव्याहृत्यादिहोममारभेतेत्यपरः पक्षः। स इह निर्वृत्ते विधिनेत्यादिनोच्यते। निर्वृत्तमनुष्ठितम्। अलङ्कृतेऽग्नौ पीठपूजां विधाय इध्माधाराज्यभागेषु कृतेषु देवमावाह्य सावरणमिष्ट्वा होममारभेतेति पक्षान्तरम्। तदिह प्रागिध्मात्सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं देवम् आज्यभागचरमे निर्वृत्ते आराध्नुयुः इत्येवमुक्तम्।

---

1. 'हि' ग. घ. ङ. पाठः,
2. 'त्रन्यासात्' क. पाठः
3. 'दि जुहु' घ. च. पाठः,

प्रागिध्मात् सुसमि[1]ष्टं यद् विष्टरं तस्मिन्निविष्टमिति। कदा निविष्टमिति आज्यभागान्ते निर्वृत्ते सतीदानीं निविष्टमित्येवं योज्यम्। तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तमिति। विष्णुशिवादयस्तत्तन्मूर्त्तयः। यद्वा तत्तत्कुण्डाधिकृता मूर्तयो विवक्ष्यन्ते। तदुक्तम्–

षट्सु वह्निषु ष[2]ण्मूर्तीर्ध्यात्वा सङ्कल्[3]प्य वै क्रमात्।

इत्यादि। पूर्वकुण्डे वासुदेवमन्त्रकल्पितात्मा मूर्तिपोऽग्नौ वासुदेवमभिध्याय तन्मन्त्रेणेष्ट्वा तेनैव होमं विदध्यात्। तथैव दक्षिणे सङ्कर्षणमित्यादि। दिङ्मूर्तीनां प्रधान[4]वदेव पूजा। यद्वा तत्तद्विधानेन पूजेष्यते। तच्च पूजापटले वक्ष्यामः।। 106।।

Thereafter the chief priest and his attendants priests shall according to their domestic rituals perform sacrifices like "anvādhāna up to the final portion. They shall invoke respective gods into the pedestals and worship. Or all of them together, the chief and the assistants, shall perform the sacrificial offering oblations and invoke the respective deities to offer proper worship. (106)

तारव्याहृतियोगपीठमनुभिर्हुत्वाज्यमेकैकशः
पुंसा पक्वमुमापतौ महिषहन्त्र्यां जुह्वतु त्रिष्टुभा।
गायत्र्या निजयेतरेषु सहभूराद्या प्रभेशेऽनया।
सर्पिः स्वैर्यजनाणु[5]भिश्च हवनेऽशेषे मतोऽयं क्रमः।। 107।।

विमर्शिनी

पुनस्तारव्याहृतियोगपीठमनुभिरेकैकश आज्यं हुत्वा उमापतौ पुंसा तत्पुरुषेण पक्वं जुह्वतु। महिषहन्त्र्यां त्रिष्टुभा, इतरेषु निजनिजया गायत्र्या, प्रभेशे सहभूराद्यानया भूरादियुक्तया गायत्र्या च, स्वैः स्वैर्यजनाणुभिश्च सर्पिर्जुह्वतु। अशेषहवने सर्वेषु होमेष्वयं क्रमो मतः स्यात्।। 107।।

विवरणम्

सहभूराद्येति। स्त्रियां तृतीया। अनयेति स्वगायत्रीग्रहणम्। स्वैर्यजनाणुभिश्चेति। विग्रहपूजामन्त्रै-रावरणपूजामन्त्रैश्चेत्यर्थः। हवनेऽशेष इति अशेषे सर्वस्मिन्नपि होम इष्टकाहोमादौ तत्त्वहोमादौ प्रायश्चित्तहोमादावपीत्यर्थः।। 107।।

After the worship of the pedestal (holding the deity) with Praṇava the priest shall put ghee into the fire. For Śiva fruits shall also be put with the chanting of hymns "Tatpuruṣāya". For Durgā with the hymns Jātavedase etc. and for other deities with their own Gāyatri homa. After putting fruits, ghee also shall be poured using respective mantra. (107)

---

1. 'ष्टं विष्ट'
2. 'षण्मुखं ध्यात्वा',
3. 'ल्प्य क्र',
4. 'नदेव' क. पाठः,
5. 'दि'

व्योमव्यापिदशाक्षरेण गिरिशे मन्त्रेण वौषड्वता
विष्णौ द्वादशवर्णकेन निजमूलेनान्यदेवेष्वपिं।
पूर्णां शास्तरि भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेणापि जुह्वत्वमी
तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरतौ होमेषु सर्वेष्वि[1]ह।। 108।।

विमर्शिनी

अमी गुरुमूर्तिपाः इह होमकाले सर्वेषु होमेष्वपि तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरतौ तत्तद्द्रव्याणां भेदेऽवसाने च गिरिशे वौषड्वता वौषट्कारान्तेन व्योमव्यापिदशाक्षरेण मन्त्रेण पूर्णां जुह्वतु। विष्णौ वौषड्वता द्वादशवर्णकेन, अन्यदेवेषु तथा निजनिजमूलेनापि, शास्तरि च तथा भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेण पूर्णां जुह्वतु।। 108।।

विवरणम्

व्योमव्यापिदशाक्षरेणेति। वौषड्वता मन्त्रेणेति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरताविति। तत्तद्द्रव्यप्रभेदावसाने यथा चतुर्द्रव्य होमान्तेष्विति तत्तन्मन्त्रप्रभेदावसाने यथा 'हुत्वात्रोपनिषद्-द्विषड्वसुजिनार्णाणूपचारैर्घृतम्', इति। मनूनां प्रभेदविरतिरपीह गृह्यते। यथा पूजामन्त्रहोमान्ते भूरादिमन्त्रैराज्यं द्रव्याहुतेः प्रागित्यादौ च। एवमुभयप्रभेदविरतावपि यथा 'सर्वैर्द्रव्यवशैरित्यादाविति। होमेषु सर्वेष्विहेतीष्टका होमादिसकलहोमपरिग्रहार्थमुक्तम्।। 108।।

The chief and the attendant priests shall after the change of each articles to be put in the fire shall use the Vyomavyāpi mantra for different deities with slight modifications. For Śiva the hymns shall consist of ten alphabets, for Viṣṇu twelve alphabets and for others their own hymns. For Śāstā yet another hymn. All these mantras shall be attached to main hymns as noted in the stanza. (108)

पञ्चब्रह्मतदङ्गकैः पशुपतौ स्वेज्योदिताशाक्रमो-
पात्तैर्जुह्वतु ते समिद्घृतचरून् लाजान् सराजीतिलान्।
वर्मान्तैर्यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् वासुदेवादिभि-
र्मूलेनापि तिलं यवं च विनिमय्यैतावसक्तून् हरौ।। 109।।

विमर्शिनी

पशुपतौ ते स्वेज्योदिताशाक्रमोपात्तैः स्वपूजायामुतादिक्क्रमात् प्राप्तैः पञ्चब्रह्मतदङ्गकैः पञ्चब्रह्मभिर्वर्मान्तैस्तदङ्गैश्च मन्त्रैः समिद्घृतचरून् लाजान् सराजीतिलान् यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् दश द्रव्याणि जुह्वतु। हरौ असक्तून् सक्तुरहितान् तिलं यवं च विनिमय्य व्यत्यासं कृत्वा नव द्रव्याणि वासुदेवादिभिर्दिक्षु मध्ये मूलेन चापि जुह्वतु।। 109।।

---

1. 'ष्वपि ज. पाठः

विवरणम्

स्वेज्योदिताशाक्रगोपात्तैरिति। स्वपूजाविहितदिग्व्यवस्थया गृहीतैर्मध्यकुण्ड ईशेन प्रागादिकुण्डेषु तत्पुरुषहृदयादिभिः। नवहोमविधावेवं भवति। पञ्चहोमसम्भवे तु अङ्गानामपरिग्रह इति। वासुदेवादिभिरिति। हराविति सम्बध्यते। वेदादिविकल्पोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम्–

'द्रव्याणि वेदाद्यैरङ्गैर्वा भूर्तिभिस्तु वा'

इति। नवहोमविधौ तु प्रागाद्यष्टकुण्डेषु विष्णुमधुसूदनादयो ग्राह्याः विनिमयो वैपरीत्यम्।

समिद्घृतचरूंल्लाजा[1]न् सर्षपांश्च यवांस्तिलान्।
शालीनाज्यं च जुहुयुः पञ्च वा नव वा हरौ।

इति। शैवे दश द्रव्याणि, वैष्णवे नवेति भेदः।। 109।।

In the case of Śiva the chief and attendant priest shall use the mantras Pañcabrahma and its ancillaries up to Kavacamantra as noted in the stanza. The ten offerings are Samit (tinder), ghee, cooked rice, parched rice, mustard, sesamum, yava, and paddy, fried and powdered rice, again ghee. Mantras may be chanted 108 times while offering these. For Viṣṇu some slight change is to be effected as noted here. The mūrti mantra shall also be used in worshipping the different directions. (109)

दिक्षु स्युः समिधः पलाशखदिराश्वत्थोत्थिता धूर्जटौ
प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा चौदुम्बरी काष्मरी।
श्रीशे तोरणदारुजांश्च[2] चतसृष्वाशासु वा ब्रह्मजा-
स्ता वा शूलिनि पञ्चहोमसमये ब्राह्मी सदान्तर्द्वयोः।। 110।।

विमर्शिनी

तत्र समिद्भेदमाह–दिक्ष्विति। धूर्जटौ दिक्षु पलाशखदिराश्वथोत्थिताः प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा औदुम्बरी काष्मरी च समिधः स्युः। श्रीशे चतसृष्वाशासु तोरणदारुजाश्च समिधः, ब्रह्मजाः पालाश्यो वा समिधः। शूलिनि पञ्चहोमसमये ता वा तोरणदारुजा वा पालाश्यो वा। द्वयोः शिवविष्ण्वोः सदा सर्वदा अन्तराचार्यकुण्डे ब्राह्मी पालाशी समित्।। 110।।

विवरणम्

रोहिणी वटः। तोरणदारुजा इति तासां दिग्व्यवस्थापि सैव। प्रागादिषु अश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षसमिध इति। ब्रह्मजा वेति। पालाश्यो दिक्चतुष्टयेऽपि विकल्प्यन्ते। नवहोमसम्भवे तु[3] पालाश्य एव ता वा शूलिनि पञ्चहोमसमय इति। पालाश्यो वा तोरणद्रुमसमिधो वेत्यर्थः। प्लक्षोदुम्बररोहिणा[4]श्वत्थास्तोरणद्रुमाः।

---

1. 'जान् शाली', क. पाठः,
2. 'स्तुं' इति मूलकोशपाठः
3. 'वे न तु' क. पाठः,
4. 'णवटास्तो' ख. ग पाठः

ब्राह्मी सदान्तर्द्वयोरिति। शिवे हरौ च पञ्चहोमसम्भवे। नवहोमसम्भवेऽपि स्वोक्तसमिद्भेदपरिग्रहे केवलपालाशीपरिग्रहेऽपि गुरोः पालाश्येव समिदित्यर्थः।। 110।।

For Śiva the articles to be put in the sacrificial fire are eight as follows. Palāśa, Black wood (Mimosa catechu called Khadira) Aśvattha (fig tree) Ficus Indica, Bilva, Ficus Racemosa and Kāśmari (Gmelina Asiatica). For Viṣṇu four trees Ficus Indica, Ficus Racemosa, fig tree and Ficus Venosa are used for sacrificial kindling. For Śiva the above mentioned 4 woods with Palāśa is prescribed. The chief priest shall use Palāśa itself on all occasions. (110)

दिक्कुण्डेषु समिद्धवह्निषु ततो वेदादिमन्त्रैः क्रमात्
पालाशेध्मघृते चरुं च सघृतं हुत्वाथ भूरादिभिः।
शार्ङ्गीशे तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् घृतं चान्ततः
सर्वे जुह्वतु मूलतस्तदखिलं मूलानले च स्वयम्।। 111।।

विमर्शिनी

शिवनारायणे होमानाह–**दिक्कुण्डेष्विति**। ततः शार्ङ्गीशे सर्वे मूर्तिपाः समिद्धवह्निषु दिक्कुण्डेषु पालाशेध्मघृते पलाशसमिधम् आज्यं चरुं सघृतं घृतेन सह चत्वारि द्रव्याणि वेदादिमन्त्रैः वेदानामादिभूतैर्मन्त्रैः 'अग्निमीले' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' 'शन्नो देवी' इत्येभिर्हुत्वाथ भूरादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च तथा तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् अन्ततोऽवसाने मूलतो घृतं च जुह्वतु मूलानले मध्याग्नौ तदखिलं द्रव्यनवकं स्वयं च जुहोतु। अत्र द्रव्यसम्बन्धिनो मन्त्राः, न कुण्डसम्बन्धिनः।। 111।।

विवरणम्

समिद्धवह्निष्विति सर्वेष्वप्यग्नेर्होमयोग्यताप्रदर्शनार्थम्। यदुक्तम्–

स्निग्धे प्रदक्षिणावर्ते सुसमिद्धे हुताशने।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कार्यसिद्धये।।

इति। वेदादिमन्त्रैर्दिक्कुण्डेष्विति सम्बन्धः। अथ भूरादिमन्त्रैरिति दिक्कुण्डेष्विति सम्बध्यते। मूलतस्तदखिलमिति। समिदादिनवद्रव्याणि। स्वयमिति गुरुः। अथवा वेदादिमन्त्रैः पालाशेध्मघृते चरुं च सघृतमित्येवं योजना। सर्वेषु[1] कुण्डेष्वप्येत एव मन्त्राः। अथ भूरादिभिस्तिलसर्षपान् सहयवान् लाजांश्चेति पुनर्योज्यम्। सर्वकुण्डेष्वपि भूरादयः घृतं चान्ततस्सर्वे जुह्वतु मूलत इति। सर्वकुण्डेष्वपि नवद्रव्यस्य मूलमुक्तम्। तदखिलं मूलानले च स्वयमिति। चकारो मूलत इत्येतदनुकर्षणार्थः। नवहोमसम्भवेऽपि सममेतदित्यवबोद्धव्यम्।। 111।।

The articles for sacrifice in regard to Śaṅkaranārāyaṇa are Palāśa, ghee, cooked rice, parched rice and ghee. Then sesamum and mustard also are required. The chief priest shall use the required mantras related to the articles. (111)

---

1. 'र्वेकु' ख. घ. च. पाठः,

दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वाद्यया मध्यतो
ब्राह्मीर्वेदमुखैर्दिशासु समिधो ब्र[1]ह्मोद्भवाः पैप्पलीः।
तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च जुहुयुस्ते त्रिष्टुभाज्यं चरुं
दुर्गायां सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्वाग्रकम्।। 112।।

विमर्शिनी

दुर्गायां सर्वे गुरुमूर्तिपा पञ्चभिर्दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वा मध्यतः आचार्यकुण्डे आद्यया त्रिष्टुभा ब्राह्मीः समिधः, दिशासु वेदमुखैः 'अग्निमीळे' इत्यादिचतुर्मन्त्रैर्ब्रह्मोद्भवाः पैप्पलीः तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च समिधो जुहुयुः। ते सर्वे त्रिष्टुभा आज्यं चरुं सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्वाग्रकं च सप्त द्रव्याणि जुहुयुः।। 112।।

विवरणम्

वेदमुखैरिति। वेदादिमन्त्रैः। त इति। गुरुमुर्तिपाः। त्रिष्टुभेत्यस्याज्यादिभिस्सम्बन्धः अत्र समिदादीन्यष्ट द्रव्याणि। नवहोमोपपत्तावपि समानमेतत्। तदा च कोणकुण्डेषु पालाश्यः समिध इति।। 112।।

In the case of Durgā the priest shall recite Pañcadurgāmantra and pour ghee in to the fire. In the centre Palāśa tinder is to be put, while in those placed in other directions the tinder of Palāśa, Aśvattha (Ficus Religiosa) Khadira (Mimosa catechu) and Bilva (Aegle marmalos). In all sacrificial pits the following seven items- ghee, cooked rice, yava, paddy, sesamum, mustard and tips of Karuka grass (green grass) are to be put. (112)

षट्कृत्वोऽत्र सनत्कुमारकमुखैराज्यं गुहेऽर्चाक्रमाद्
दिक्कुण्डाधिकृतैः स्वमूलयुगषट्द्वन्द्वाह्वयैश्चैकशः।
तत्तन्मूर्त्यणुना दिशासु जुहुयुर्मूलेन चान्तः समि-
त्सर्पिर्दीदिविलाजकांस्तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च क्रमात्।। 113।।

विमर्शिनी

गुहे अत्र अधिवासहोमे अर्चाक्रमाद् दिक्कुण्डाधिकृतैः पूजाक्रमात् प्रागादिक्रमेण दिक्कुण्डेष्ववस्थितैः सनत्कुमारकमुखैः सनत्कुमारभवपुत्रस्कन्दबाणहेमचूडभद्रसेनैर्मध्ये मूलेन च षट्कृत्वः आज्यं जुहुयुः। स्वमूलयुगषड्द्वन्द्वाह्वयैः मूलोपचारद्वादशनामभिः एकैकशः आज्यं जुहुयुः। पूनःदिशासु तत्तन्मूर्त्यणुना अन्तः मध्ये च समित्सर्पिदीदिविलाजकान् दीदिवीति हविरुच्यते, तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च सप्त द्रव्याणि क्रमाज्जुहुयुः।। 113।।

विवरणम्

अर्चाक्रमाद् दिक्कुण्डाधिकृतैः सनत्कुमारकमुखैः षट्कृत्व इति सम्बन्धः। पूर्वकुण्डे सनत्कुमारः आग्ने[2]यकुण्डे भवपुत्र इत्यादिरिज्यायां क्रमः। स्वमूलयुगं मूलमनुरुपचारमनुश्च। षट्द्वन्द्वाह्वयानि

---

1. 'ब्रा' ढ. पाठः
2. 'ये भ' घ. च. छ. पाठः,

द्वादशनामानि। तत्तन्मूर्त्यणुनेति। तत्तद्दिगधिकृत[1]सनत्कुमारादिमन्त्रेणेत्यर्थः। मूलेन चान्तरिति गुरुहोमाभिप्रायम्। अत्र मूलेन षट्कृत्वः सकृच्चोपचारः। द्वादशनामभिराज्यहोमः पूर्वमुचित इति। दीदिविः हविः।। 113।।

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa worship may be made with mantras like Sanatkumāra, (totalling 12 as explained by the commentator). The items of oblations are Samit, ghee, havis, parched rice, sesamum, yava and mustard totaling seven in that particular order. (113)

ब्रह्मद्रुखदिरबोधिप्लक्षवटोदुम्बरोद्भवाः समिधः।
प्रागादिदिक्क्रमात् स्युः स्कन्दे वैल्व्यः कदम्बजा वान्तः।। 114।।

विमर्शिनी

तत्र समिध आह–**ब्रह्मद्रुखदिरेति**। ब्रह्मद्रुखदिरबोधिप्लक्षवटोदुम्बरोद्भवाः, बोधिरश्वत्थः, प्रामादिदिक्क्रमात् समिधः स्युः। अन्तर्बैल्व्यः कदम्बजा वा। ( )।। 114।।

The tinder to be put in the sacrificial fire are Palāśa, Khadira, Bodhi (Ficus Religiosa), Plakṣa (Ficus Venosa) Vata (Ficus Indica), Udumbara, Ficus Racemosa. Finally Bilva or Kadamba (Nauclea cadamba) tinder are also to be used. (114)

षण्मन्त्रैश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वा गणेशे निजै-
रष्टाशाधिकृ[2]तैर्गणञ्जयमुखैर्मन्त्रैः समित्सर्पिषी।
सर्वे जुह्वतु चान्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान्
शष्कुल्याज्यममूनि मूलमनुना द्रव्याणि मध्ये गुरुः।। 115।।

विमर्शिनी

गणेशेऽधिवासहोममाह गणेशे गुरुमूर्तिपाः षण्मन्त्रैः सकृत्सकृद् घृतहुतिं कृत्वा दिक्षु अष्टाक्षाधिकृतैः अष्टदिक्षु स्थितैर्गणञ्जयमुखैर्निजैर्मन्त्रैः समित्सर्पिषी अन्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान् शष्कुल्याज्यं च, नव द्रव्याणि जुह्वतु। मध्ये गुरुरमूनि द्रव्याणि मूलमनुना जुहोतु।। 115।।

विवरणम्

निजैः षण्मन्त्रैरिति सम्बध्यते। मूलमनुनाऽमूनि द्रव्यणीति षण्मन्त्रहोमोऽत्रापीष्यते। पञ्चहोमोपपत्तौ तु दिगधिकृता एव गणञ्जयादयः।। 115।।

In the case of Ganapati the chief priest and his attendants shall first perform Ājyāhuti-pouring of ghee in sacrificial fire with six mantras mentioning the names of Vighna, Vināyaka, Vīra, Śūra, Varada and Hastimukha. Thereafter chanting the mantras mentioning the name

---

1. 'ते' घ. छ. पाठः
2. 'मुखैः' ढ. पाठः,

Gaṇeśvarāya oblation may be offered. These consist of Samit and ghee in addition to havis, parched rice, balls of sesamum prepared with molasses, Apūpa (cake of flour mixed with molasses) Śaṣkulyājyam (cake with rice powder and molasses) and ghee (altogether nine items). Mūlamantra is to be chanted while putting these items into the sacrificial pit. (115)

पलाशखदिराश्वत्थशमीद्रुसमिधः स्मृताः।
दिक्षु बिल्वभवा मध्ये विदिक्षु च गणेश्वरे॥ 116॥

विमर्शिनी

तत्र समिध आह–**गणेश्वरे** दिक्षु पलाशखदिराश्वत्थशमीद्रुसमिधः मध्ये विदिक्षु च बिल्वभवाः समिधः स्मृताः॥ 116॥

विवरणम्

दिक्ष्विति पूर्वत्र सम्बन्ध्यः॥ 116॥

For Gaṇeśa the samit for cardinal directions are Palāśa, Khadira, Aśvattha, Śamī. (Mimosa suma) and for corners the tinders of Bilva tree. (116)

षट्षड्विंशतिनाम[1]मन्त्रघृतहोमान्ते प्रभेशे समित्–
सर्पिर्दीदिविलाजशालियवसिद्धार्थांस्तिलान् जुह्वतु।
स[2]र्वे द्रव्यवशैः स्वमूलजिनवर्णाभ्यां हृदां शास्तृना–
म्नार्याख्येन भवाभिधेन शरमन्त्रेण स्वदिक्पाणुना॥ 117॥

विमर्शिनी

शास्तरि होमानाह–**षट्षड्विंशतीति**। **प्रभेशे सर्वं** षट्षड्विंशतिनाममन्त्रघृतहोमान्ते षण्मन्त्रैः षड्विंशतिनाममन्त्रैश्च घृतहोमावसाने समित्सर्पिर्दीदिविलाजशालियवसिद्धार्थान् तिलांश्च **द्रव्यवशैः** द्रव्यवशादागतैर्मन्त्रैः सवमूलजिनवर्णाभ्यां मूलेन गायत्र्या हृदा हृदयमन्त्रेण शास्तृमन्त्रेण आर्याख्येन आर्यमन्त्रेण भवाभिधेन भवमन्त्रेण शरमन्त्रेण स्वदिक्पाणुना स्वस्वदिक्पालमन्त्रेण इत्यष्टभिर्मन्त्रैरष्ट द्रव्याणि जुह्वतु॥ 117॥

विवरणम्

षट्षड्विंशतिनामभिर्घृतमिति। मध्ये दिक्ष्वपि पञ्चहोमे नवहोमेऽपि समानमेवैतत्। **दिक्ष्विति**। मूर्तिपा इति भावः। **द्रव्यवशैरिति**। द्रव्याधीनक्रमैरेव न तु दिगधीनक्रमैरित्यर्थः। **जिनवर्णो** गायत्री। 'ओं रेवन्ताय नमः इत्ययं हृन्मन्त्रः। सर्वेऽप्येते दिक्पालमन्त्रवर्जं मूलविशेषा एवेति सम्प्रदायः॥ 117॥

For Śāsta, ghee may be poured chanting his twenty six names like Ārya

---

1. 'मभिर्घृतमथार्ये मूलतोऽन्तः स',
2. 'दिक्षु इति विवरणादृतः' क. झ. ञ. ढ. पाठः

etc. (as noted by the commentator). In all the eight sacrificial pits oblations are to be offered. They include Samit, ghee, havis, parched rice, paddy, yava, mustard, sesamum. Mūlamantra, Gāyatrī, hṛdayamantra, Śāstṛmantra, Āryamantra, Bhavamantra, Śaramantra and Dikpālamantra (altogether 8 mantras) are required to be chanted while putting the articles into the pit. (117)

अथ शास्तृगोप्तृभूताधिपतिपदं ङेनमोन्वितं च पृथक्।
प्रणतिस्वाहान्तोऽयं शास्त्रणुरोमादिक[1]: समुद्दिष्टः।। 118।।

विमर्शिनी

शास्त्रादिमन्त्रानाह–अथेति। अथ शास्तृगोन्तभूताधिपतिपदं शास्तृपदं गोप्तृपदं भूताधिपतिपदं च पृथक् ङेनमोन्वितं चतुर्थ्येकवचनेन नमसा च युक्तं भवेत्। प्रणतिस्वाहान्तः नमः स्वाहान्तः ओमादिकः प्रणवादिकश्च एकविंशत्यक्षरः शास्त्रणुः समुद्दिष्टः।। 118।।

विवरणम्

ओं शास्त्रे नमो गोप्त्रे नमो भूताधिपतये नमो नमः स्वाहेति शास्तृमन्त्रः।। 118।।

Śāstṛmantra beginning with Praṇava and ending with svaha. It is as Śāstre namaḥ. Goptre namaḥ and Bhutādhipataye namaḥ. (118)

आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्ये नतियुगाग्निजायाढ्यः।
तारादिरार्यमन्त्रः संप्रोक्तो लिख्यतेऽथ भवमन्त्रः।। 119।।

विमर्शिनी

तारादिः, आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्ये इति स्वरूपं, नतियुगाग्निजायाढ्यः नमो नमः स्वाहेति युक्तः सप्तदशाक्षर आर्यमन्त्रः संप्रोक्तः। अथ भवमन्त्रो लिख्यते।। 119।।

Ārya mantra also begins with Praṇava and it is like Āryāya Viśvagoptre senānye namaḥ. Then follows Bhavamantra. (119)

नमस्ते भवपुत्राय भवतुल्यबलाय च।
वरदाय नमस्तेऽस्तु भक्तप्रियहिताय वै।। 120।।

विमर्शिनी

तं लिखति–नमस्त इति।। 120।।

स्वाहा इति।।

Beginning with Praṇava and ending with Svāhā the Bhavamantra is as "namaste bhavaputrāya- as given in the stanza. (120)

---

1. 'कस्त्रिसप्तार्णः।।' ख. ज. पाठः

ओं शराय नमस्तेऽस्तु नमः कुक्कुटकेतवे।
नमस्ते नीलरूपाय नीलाम्बरधराय च।। 121।।

विमर्शिनी

शरमन्त्रं च पठति–**ओं शरायेति**।। 121।।

Śaramantra is given in the stanza; similarly other mantras can also be formed. (121)

सनतिद्वितयस्वाहान्तोऽयं स्याच्छरमन्त्रकः।
वदामि प्राग्दिगीशाणुम[1]मुनान्यान् समुन्नयेत्।। 122।।

विमर्शिनी

सनतिद्वितयस्वाहान्तः नमो नमः स्वाहेत्यन्तोऽयं शरमन्त्रकः स्यात्। प्राग्दिगीशाणुम् इन्द्रमन्त्रं वदामि। अमुना इन्द्रमन्त्रेण अन्यान् अग्न्यादिमन्त्रान् समुन्नयेत्।। 122।।

विवरणम्

अमुनान्यानिति। सुरादिपदस्थाने तेजआदिपदयोजनयेति भावः।

Śaramantra is given in the stanza as Om śarāya ending with svāhā. (122)

ओमिन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधार्णान्ते।
वदतु सवाहनपरिवारायेति नमोन्तमिन्द्रमनुरुक्तः।। 123।।

विमर्शिनी

ओं इन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधार्णान्ते सायुध इत्यक्षरान्ते सवाहनपरिवारायेति वर्णान् नमोन्तं वदतु। एष इन्द्रमनुरुक्तः।। 123।।

Mantra related to Indra is given here as "om indrāya" etc., ends with namaḥ. (123)

मध्ये पालाश्यः स्युः परितोऽथ पलाशखदिरचलदलजाः।
प्लक्षवटोदुम्बरजाः समिधो बैल्व्यश्च मार्गजाश्चात्र।। 124।।

विमर्शिनी

समिधः कथयति–**मध्य इति।** मध्ये पालाश्यः स्युः। अथ परितः पलाशखदिरचलदलजाः। चलदलोऽश्वत्थः। प्लक्षवटोदुम्बरजाः बैल्व्यः मार्गजाश्च समिधः स्युः।। 124।।

विवरणम्

पञ्चहोमसमये तु दिक्षु स्वतोरणद्रुमसमिधो वा पलाशाश्वत्थवटबिल्वसमिधो वा ग्राह्याः।। 124।।

The sacrificial materials are Palāśa in the center and around (from eastern

1. 'मनुना' ढ. पाठः

direction onwards) Palāśa, Khadira and Aśvattha in addition to, Plakṣa, Vata, Udumbara and Bilva (tinder of these trees). (124)

[1]मध्ये दिक्ष्वपि वा बहिश्च चतसृष्वार्ये समित्सर्पिषी
मूलेनौदनलाजसर्षपयवा होम्यास्तिलाश्चाज्यकम्।
दिक्षु स्युः समिधोऽत्र पिप्पलवटप्लक्षाख्यशम्याकजा
लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु मनवोऽत्रार्यादयो वा क्रमात्।। 125।।

विमर्शिनी

पञ्चहोमपक्षे विकल्पमाह–मध्य इति। आर्ये मध्ये बहिश्चतसृषु दिक्षु च समित्सर्पिषी ओदनलाजसर्षपयवास्तिलाश्चाज्यकं च मूलेन होम्याः। अपि वा अत्र पक्षे दिक्षु पिप्पलवटप्लक्षाख्यम्ययाकजाः समिधः स्युः। अत्र लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु च द्रव्येषु चतुर्षु आर्यादयः 'आर्याय विश्व' 'नमस्ते' 'ओं शराय' 'ओमिन्द्राय' इत्यादि च चत्वारो मन्त्रा वा क्रमात् स्युः।। 125।।

विवरणम्

शास्तर्येव विकल्पेन होमान्तरमाह–आर्येऽन्तश्चेति। कृते त्वाख्यहुत इति। षट्षड्विंशतिनामभिर्घृतहुते कृते इत्यर्थः। लाजान्तचतुष्केति। प्रागुक्तं समित्सर्पिर्दीदिविलाजेत्येतद् गृह्यते। सर्वकुण्डेषु मूलमेव मन्त्रः। यद्वा समित्सर्पिर्हविषामेव मूलं, लाजसर्षपयवतिलानामार्यादिमन्त्राः पुनर्घृतस्य मूलं तदेतदाह–लाजाद्येष्विति। आर्यादयो वेति।

'आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्च प्रभापतौ'

इत्युक्ता ग्राह्याः। नवहोमसम्भवे त्विह कोणेषु पालाश्य एव समिधः।

वेदाद्यैर्जुहुयुः सर्वे मूलेन गुरुरेव च।
अष्टमूर्तिभिरष्टासु जुहुयुर्वाष्टमूर्तिपाः।।

इति।। 125।।

When five homas are prescribed for Śāstā the material for sacrifice are in the centre and four cardinal directions havis, parched grain, mustard, yava, sesamum and ghee (totalling eight items). On the four directions the samit are Pippala, vaṭa, Plakṣa, and Śamyāka (cassdia fistula. For items lāja (fried rice) to tila (sesamum) the mantra required to be chanted are Ārya, bhava, Śara etc., as noted here. The rest require Mūlamantra. (125)

हुत्वेत्यष्टशतादिसंख्यमुदिता[2]णुद्रव्यक्लृप्त्याखिले
संपातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् ज[3]पेत्।

---

1. 'आर्येऽन्तश्च चतुर्दिशासु च कृते त्वाख्याहुते मूलतो
वा लाजान्तचतुष्कसर्षपयवा होम्यास्तिलाश्चाज्यकम्।'
इति विवरणादृतः झ. ञ. ढ. पाठः
2. 'तं द्रव्याणुक्लृ' क, 'तद्रव्याणुक्लृ' ग. झ. ञ. ढ. पाठः,
3. 'जपन्' ढ. पाठः,

तत्तद्द्रव्यहुतौ क्रमेण शरजे पज्जानुनोर्गुह्यके
नाभीवत्सशिरःशिखासु विधिवत् संपातमप्यर्पयेत्।। 126।।

विमर्शिनी

अथ सामान्येन क्रियाशेषमाह–**हुत्वेति**। अखिले इति एवम् उदिताणुद्रव्यक्लृप्त्या उक्तमन्त्रद्रव्यक्लृप्त्या अष्टशतादिसंख्यमित्यादिशब्द उभयथा योजनीयः। अष्टसहस्रं वा अष्टविंशत्यादिकं वेति। उक्तसङ्ख्यं हुत्वा संपातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् स्वस्वहोममन्त्रान् जपेत्। शरजे तत्तद्द्रव्यहुतौ पज्जानुनोः गुह्यके नाभीवत्सशिरश्शिखासु, वत्सं हृदयम्, एषु स्थानेषु गुरुमूर्तिपाः क्रमेण संपातं विधिवत् तत्र तत्र स्रुवेण अर्पयेत् अर्पयेयुः।। 126।।

विवरणम्

हुत्वेति। इत्येवमित्यर्थः। अष्टशतादिसङ्ख्यमिति। यदुक्तम्–

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तु वा।
सङ्ख्यात्र समिदादीनामष्टाविंशतिरेव वा।।

इति। सम्पातं मनुबिम्बके समुपसिच्येति। सम्पातमेकस्मिन् पात्रे संयोज्य प्रतिमाया मूर्ध्नि स[1]मर्पयेत्। यद्वा तत्तद्द्रव्यहुतौ क्रमेणेत्येतदिहापि सम्बन्धनीयम्। तथा च प्रतिद्रव्यं सम्पातस्पर्शो[2] भवति। पादादिमूर्धान्तं वा स्पर्शनं स्यात्। स्कन्दे तथा दर्शनात्। स्वस्वमन्त्रानिति तत्तद्धोममन्त्रा उक्ताः। जपेदिति। गुरुः। यद्वा स स इति। गुरुर्मूर्तिपाश्च स्वं स्वं सम्पातं परितोऽवस्थिता यथोक्तं समर्प्य पुष्पाराधिपूर्वकं दर्भैर्बिम्बं स्पृशन्तः स्वस्वहुतमन्त्रान् जपेयुरित्यर्थः। विधिवदित्येतदिहापि समानम्। वत्सो वक्षः। विधिवदिति तत्तन्मन्त्रजपादिकमुक्तम्। सम्पातमप्यर्पयेदिति। प्रतिपत्तिं[3] च कुर्यादित्यपिशब्दाशयः। यथोक्तम्–

जगदुत्पत्तिसंस्थानं मायाभावं च सर्वशः।
सदसद्भावभावं च चिन्तयेद् देवसन्निधौ।।

इति।। 126।।

For all gods these items are to be put in the sacrificial fire 108 times or 28 times or 8 times. The leftovers kept in a vessel shall be sprinkled on the idol with Kuśa grass. The regions of tips of feet, knees, private parts, navel, heart, head and tip of head are to be sprinkled thrice with the leftovers. (126)

त्र्यक्षे मृत्युजिता हु[4]नेच्च दधिमध्वाज्यं गणानामृचा
विघ्नेशेऽष्टयुतं शतं मधुघृतक्षीराणि शेषेष्वथ।

---

1. 'सश्पृशेत्',
2. 'र्शोऽपि भवति'
3. 'तिश्च कार्था इत्यपि शब्दार्थ।' क. पाठः,
4. 'जुहोतु द' इति मूलकोशपाठः,

भूराद्यैः क्रमशो घृतं दधि पयो मध्वष्टशो मूलतः
सर्वं चापि गुहे पयोदधिमधून्याज्यं च भूरादिभिः ।। 127 ।।

विमर्शिनी

शान्तिहोमं च तत्रैव स्विष्टकृतः प्राक् कुर्यादित्याह–**त्र्यक्ष** इति। त्र्यक्षे मृत्युजिता मृत्युञ्जयमन्त्रेण दधिमध्वाज्यं चाष्टशतं हुनेत्। विघ्नेशे गणानामृचा मधुघृतक्षीराण्यष्टशतं हुनेत्। अथ शेषेषु भूराद्यैश्चतुर्भिः क्रमशः घृतं दधि पयो मधु च अष्टशो मूलतः सर्वं चापि गुहे भूरादिभिः पयेदधिमधून्याज्यं चाष्टशो हुनेत्। अयं शान्तिहोमः गुरुमूर्त्तिपैः सर्वैर्वा गुरुणैव वा होतव्यः। उभयथा चागमेषु दर्शनात्।। 127 ।।

विवरणम्

शान्तिहोममाह–**त्र्यक्ष** इति। शेषेष्वथेत्युपरि सम्बध्यते। मूलतस्सर्वं चापीति। मिलितमिति भावः। जुहोत्विति निर्देशादेव आचार्यस्यैवायं होमोऽवसीयते। दधि[1]मध्वाज्यमित्यष्टयुक्त[2] शतमिति सम्बन्धनीयम्। सङ्ख्यानियम इह सर्वत्र विवक्षित एवेति बोद्धव्यम्।। 127 ।।

In śānti homa for Śiva, Mṛtyuñjayamantra is ordained and as oblations curd, honey and ghee prescribed. For Gaṇapati the mantra is "Gaṇānām tvā" etc; and as oblations honey, ghee and milk. They should be poured 108 times. For other deities Viṣṇu, Durgā, Śaṅkaranārāyaṇa and Śāstā the four mantras beginning with "Bhūr" and as oblations ghee, curd, milk and honey respectively. With Mūlamantra all these oblations should be poured 8 times. For Subrahmaṇya the four hymns and as oblations milk, curd, honey and ghee are to be poured into the sacrificial fire. (127)

पञ्चद्रव्यभवं स्त्रुवेण पदनाभीहृच्छिरस्स्वर्पयेत्
संपातं सकलाङ्गकेऽपि मनुबिम्बे स्वस्वहोमान्ततः।
पद्गुह्यात्ममुखे क्रमेण च चतुर्द्रव्योद्भवं त्र्युद्भवं
त्रिस्थाने प्रयजेच्च किञ्चन पृथक् प्रक्षालयेच्च [3]स्त्रुवम्।। 128 ।।

विमर्शिनी

तत्संपातस्पर्शनमाह–**पञ्चद्रव्यभवमिति**। पञ्चद्रव्यभवं संपातं मनुबिम्बके पदनाभीहृच्छिरस्सु पृथक्[4] सकलाङ्गकेऽपि स्वस्वहोमान्ततः स्त्रुवेणार्पयेत्। चतुर्द्रव्योद्भवं पद्गुह्यात्पमुखेषु क्रमेण च त्र्युद्भवं त्रिस्थाने आधारहृद्भ्रूमध्येषु च। पृथक् किञ्चन प्रयजेच्च। पृथक् स्त्रुवं प्रक्षालयेच्च।। 128 ।।

विवरणम्

पञ्चद्रव्यभवमिति सम्पातो वि[5]शेष्यते। सकलाङ्गकेऽपीति। मूर्धान्त[6] स्पर्शनमिति सम्प्रदायः।

1. 'दुग्धाज्य' घ,
2. 'क्तं सम्ब' क
3. 'ध्रवम्'।। ढ,
4. 'क् स्त्रवेण स' क, क् स्त्रुव स क. च. पाठः,
5. 'विशिष्यते' क. पाठः,
6. 'न्तं दिस्प' ग. घ. छ. पाठः

आत्मशब्दो हृदयवचनः। त्रिस्थान इति। शिवे ब्रह्मविष्णुरुद्रभागेषु गणपतौ पादहृच्छिरस्स्वित्यर्थः। प्रयजेच्च किंचनेति। गुरुरेव। हुतमन्त्रेण मूलेन च यजनं जपश्चेष्यते। पृथगित्युपर्यपि योज्यम्। प्रक्षालयेच्चेत्युत्तरहोमार्थम्। तदुक्तम्–

"क्षालयित्वा स्रुवं पश्चात् कुर्याद् द्रव्यान्तराहुतिम्।"

इति।। 128।।

The Sampāta- leftovers of the five articles that have been sacrificed shall be applied with a ladle on the limbs of the idol in various locations like foot, navel, heart and head. Further on all limbs at the end of each items of submission. For Subrahmaṇya the Sampāta of four substances on feet, private parts, heart and face. For Śiva and Gaṇapati the Sampāta of the three articles on three parts Mūlādhāra, Hrdaya and bhrūmadhya. After pouring these by ladle it should be washed clean. The gods should be then worshipped. (128)

सर्वेष्विह स्वोदितशक्तिबीजतः
शिवेऽथवोमावसुवर्णतो घृतम्।
आहुत्य पीठेऽङ्घ्र्युपले ध्रुवेण तत्
संपातमासिच्य तथाधिवासयेत्।। 129।।

विमर्शिनी

पुनः पीठाद्यधिवासनार्थं होमोऽप्यत्रैव कार्य इत्याह–**सर्वेष्विति**। इहैव सर्वेषु देवेषु स्वोदितशक्ति-बीजतः स्वस्वशक्तिबीजेन, शिवे अथवा उमावसुवर्णतः औमेयेनाष्टाक्षरेण घृतमष्टशतादिसंख्यमाहुत्य पीठे ध्रुवेण च घृतमाहुत्य अङ्घ्र्युपले नपुंसकशिलायां च तत्संपातं चासिच्य तथा तद्द्वयमधिवासयेत्।। 129।।

विवरणम्

इदानीं पीठाधिवासहोममाह–**सर्वेष्विहेति**। उमावसुवर्णमौमेयमष्टाक्षरं, तत्सम्पातमासिच्येति सम्बन्धः। अङ्घ्र्युपले ध्रुवेणेति घृतमाहुत्ये[1]ति सम्बन्धः। ब्रह्मशिलायामित्यर्थः। अ[2]त्रानन्तपृथिवीहोमोऽपि स्यात्। पीठहोमे धर्मादिहोमोऽप्युचित एव। होमद्वये[3] तत्तन्मन्त्रेण पूर्णाहुतिः। तथाधिवासयेदिति। बिम्बवद्घृत-मन्त्रजपादिकमुक्तम्। यद्वा बिम्बमपि स्वसम्पातस्पर्शने कृतेऽधिवास[4]नीयमिति प्रासादहोमोऽपीदानीं कार्यः। वक्ष्यति हि–'पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्' इति। प्रासादमन्त्रस्तु प्रागुक्त एव। ते[5]नाष्टशतादिसङ्ख्यं घृतं हुत्वा तत्सम्पातं प्रासादमूर्तौ समर्प्य तदधिवासनं कार्यम्। पीठदे[6]व

1. 'त्येतीह सम्ब',
2. 'त' च,
3. 'येऽपि त',
4. 'सनियममिति' क. पाठः,
5. 'एतेना' क. पाठः,
6. 'देर्भूत' क. पाठः,

भूतसंहाराद्यनन्तरं प्रासादान्तस्तल उपविश्य तस्यापि भूतसंहारादिलिपि न्यासान्तं कृत्वा मन्त्रोदयादि कार्यम्। तत्त्वन्यासः त्रितत्त्वन्यासोऽपीह क्रियते। बिम्बस्थाने परतत्त्वं गर्भगृहे विद्यातत्त्वं तद्बहिरात्मतत्त्वमिति। पूजाक्लृप्तिस्तु प्रागुक्तैवेति।। 129।।

In the main sacrificial place of the chief priest consecration of all the gods should be made using the respective mantras. Ghee also should be poured. The altar as well as Pīṭha may be splashed with the Sampāta in the act of consecration. (129)

पक्वोपदिष्टमनुनाष्टशतादिसंख्यं
रत्नार्थमाज्यमिह वैव तथा जुहोतु।
स्वैरष्टबन्धविधये नवशक्तिमन्त्रैः
संपातयुग्ममपि रक्षतु तद्धुतात्तम्।। 130।।

विमर्शिनी

अथाचार्यः इहेवाग्निमुखे वा पृथगग्निमुखं कृत्वा तत्र वा रत्नार्थं रत्नविन्यासार्थं पक्वोपदिष्टमनुना स्वस्वपक्वहोमार्थमुक्तेन मन्त्रेणाष्टशतादिसंख्यमाज्यं जुहोतु। तथाचाष्टबन्धविषये स्वैः स्वैर्नवशक्तिमन्त्रैराज्यं जुहोतु। तद्धुतात्तं तद्धोमद्वयाद् गृहीतं सम्पातद्वयं रक्षतु।। 130।।

विवरणम्

रत्नन्यासमाह–पक्वोपदिष्टमनुनेति। इह वैवेति। आचार्यकुण्ड एव। प्रासादोदग्भावेऽग्निमाधाय तस्मिन्वेत्यभिप्रायः। प्रासादो[1]त्तरभागे तु रत्नन्यासतः पूर्वमेवायं होमः स्यात्। तदुक्तम् – स्थापयेत् पञ्चगव्येन गर्तम्' – इत्यादि।

होमकर्म ततः कुर्यात् प्रासादोत्तरपार्श्वतः।

इत्यादि इति। शक्तिहोममप्याह–स्वैश्चाष्टबन्धविधय इति। इहैव वा इत्येतदिहापि समानम्। पश्चाद्धोमे चतुर्द्रव्यहोमोऽपि कार्यः। पीठहोमादिष्वपि समानमेतत्। रक्षत्विति। परेद्यव्येवैतदुपयोग इत्यभिप्रायेणोक्तम्।। 130।।

Using the mantra prescribed for Pakvahoma fire should be kindled in respect of all gods in the main sacrificial pit. The materials like ghee should be poured 108 or 28 times. For Aṣṭabandha the Navaśaktimantra of the god should be used. The leftover shall be kept near the couch (in which the god was placed) (130)

गायत्र्याज्यहुतान्ते गुहे हुनेद् ब्रह्मसोमवसुरुद्रान्।
रत्नानि बीजलोहान् धातूनुक्तवौषधीश्च रत्नहुतौ।। 131।।

विमर्शिनी

गुहे हुतौ गायत्र्याज्यहुतेरन्ते ब्रह्मसोमवसुरुद्रान् 'ब्रह्मणे स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' 'वसुभ्य स्वाहा'

1. 'दोदग्भागे' घ. च. पाठः

'रुद्रेभ्यः स्वाहा' रत्नानि 'रत्नेभ्यः स्वाहा' बीजलोहान् 'बीजेभ्यः स्वाहा' 'लोहेभ्यः स्वाहा' धातून् 'धातुभ्यः स्वाहा' ओषधीः 'ओषधिभ्यः स्वाहा' एतान् ब्रह्मादीनुक्त्वाज्यं हुनेत्।। 131।।

In the Ratnahoma- the sacrifice in which pieces of jewels are submitted regarding Subrahmaṇya after the usual ceremonies nine mantras beginning with Brahmaṇe svāhā (as given in the commentary are to be chanted). (131)

कृत्वा स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना प्रसाद्य विभुमन्ते।
सर्वेऽपि परिसमूहनपर्युक्षण[1]पूर्विकाः क्रियाः कुर्युः।। 132।।

विमर्शिनी

एवं सर्वत्र होमानन्तरं स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना कृत्वा विभुं देवं प्रसाद्यान्ते सर्वेऽपि ते परिसमूहनपर्युक्षणपूर्विकाः क्रियाः कुर्युः।। 132।।

विवरणम्

एवं कृत्स्नमधिवासहोममुक्त्वा इदानीमुपरिष्टात्तन्त्रमाह–**कृत्वा स्विष्टकृदाद्यमिति**। स्वकल्पविधिनेत्येतदध उपरि च सम्बन्धनीयम्।। 132।।

All the priests who perform the sacrifice shall together act according to their traditional ordinances perform the homa called Sviṣṭakṛt. The sacrificial altar should be rubbed gently and releasing the presence of Gaṇapati invoked in the beginning of the act, conclude the sacrifice. (132)

मण्डपबाह्येऽवाच्यां धेनूर्गङ्गाह्वयां तथा यमुनाम्।
गोदावरीं सरस्वत्याख्यां चास्थाप्य नामभिः प्रयजेत्।। 133।।

दुग्ध्वा गायत्र्या ताः श्रीरमणे तारकेण दुर्गायाम्।
आभ्यामेव मनुभ्यामनयोः स्वाग्नौ पयश्चरुं श्रपयेत्।। 134।।

विमर्शिनी

अथेह गोदोहनादिकमाह–**मण्डपबाह्य** इति। श्रीरमणे विष्णौ मण्डपबाह्ये आवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि गङ्गाह्वयां तथा यमुनां गोदावरीं सरस्वत्याख्यां च धेनूरास्थाप्य नामभिः 'गङ्गायै नमः' इत्यादिभिः प्रयजेत्। पुनर्गायत्र्या दुग्ध्वा, दुर्गायामप्येवं संस्थाप्य सम्पूज्य तारकेण दुग्ध्वा, अनयोर्विष्णुदुर्गयोः स्वाग्नौ आचार्यकुण्डस्थाग्नौ आभ्यामेव गायत्रीप्रणवाभ्यां पयश्चरुं पायसं श्रपयेत् पाचयेत्।। 133–134।।

विवरणम्

मण्डपबाह्येऽवाच्यामिति। दक्षिणा दिग्वाची भवति। गङ्गादिनामान्युपाह्वानपूजनार्थानि।। 133।।

स्वाग्नावित्याचार्यकुण्डे। श्रपणप्रक्रिया त्वेवमुक्ता।

क्षालिताज्याक्तसक्षीरामुखामारोप्य तण्डुलान्।
क्षालितान् समुपस्तीर्णान् न्यस्यालोड्यावघट्य च।।

---

1. 'णादिकाः' क. पाठः

उपस्तीर्योदगुद्वास्य क्षालितं प्रोक्ष्य पूजयेत्।

इति।। 134।।

Outside the Adhivāsamaṇḍapa- the pavilion for consecration – four milch cows named respectively as Gaṅga, Yamunā, Godāvarī and Sarasvatī shall be propitiated calling their names and entreating their presence. (133)

Those should be milked chanting specific mantras. For the use of Viṣṇu the Gāyātrī, for Durgā the Praṇava mantras may be chanted while milking the milk in to a vessel. In the sacrificial fire of the main priest the milk shall be boiled after putting some rice to make a Pāyasam-the sweet pudding. (134)

इष्ट्वा तथैव बिम्बे निवेदयेन्मण्डले च हविरर्धम्।
हुत्वांशेन निजाग्नौ सदक्षिणं भोजयेदुदग् विप्रान्।। 135।।

विमर्शिनी

बिम्बे मण्डले च तथैव गायत्र्या प्रणवेन वेष्ट्वा हविरर्धं हविषोऽर्धमर्धं निवेदयेच्च। अंशेन निजाग्नौ हुत्वा मण्डपस्योदग्भागे विप्रान् सदक्षिणं दक्षिणादानसहितं भोजयेच्च।। 135।।

विवरणम्

इष्ट्वेति बिम्बे मण्डले व विधिवत् पूजोक्ता। [1]तथैवेत्याभ्यामेव मनुभ्याम् इति भावः। हविरर्धमिति। तद्धविर्द्विधा विभज्यैकमंशमुपादाय तदर्धमर्धमित्यर्थः, यथोक्तमुपस्तीर्य शुभे पात्रे क्षिप्तं प्रत्यभिघार्याक्षतं च आद्यं भागं देवाय कल्पयेदिति। हुत्वांशेनेति। शेषा[2]र्धेऽप्यर्धेनेति भावः। तच्छेषस्यार्धेन ओदनान्तरोपसेकादिशालिना ब्राह्मणभोजनं शेषार्धेन च बलिरिति द्रष्टव्य[3]म्।

शिव एकादश हरौ भोज्याः स्युर्द्वादश द्विजाः।
दुर्गायां नव सेनान्यामपि द्वादश षट् तु वा।।

द्वादशैवेशगोविन्दे विघ्नेऽष्टावार्यकोऽपि च।। 135।।

In both the idol and the altar half of it should be offered. The balance should be offered to Brahmins to feed them after seating them towards the north of the pavilion and finally they should be given presentations. (135)

आद्याश्चेति बहिर्दिक्षु वृक्षेष्विति विदिक्ष्वपि।
विनायका इति हरेदष्टाशास्वनयोर्बलिम्।। 136।।

विमर्शिनी

पुनरनयोर्विष्णुदुर्गयोर्मण्डपस्य बहिर्दिक्षु 'आद्याश्चे'ति, विदिक्षु 'वृक्षेष्वि'ति, पुनरपि पूर्वाद्यष्टाशासु 'विनायका' इति च बलिं हरेत्।। 136।।

---

1. 'थेत्याभ्या' घ. पाठः
2. 'पार्वेनेति' क. पाठः,
3. 'व्यम्।। बलिं' च. पाठः

विवरणम्

बलिमाह–आद्याश्चेति त्र्यावृत्त्यायं बलिर्भवति। बहिर्दिक्ष्विति। मण्डपबहिर्भागे। अनयोरिति। विष्णौ दुर्गायां च।। 136।।

For both Viṣṇu and Durgā the invocation of the deities should be given respectively at cardinal directions and corners chanting mantras indicated in the stanza (and given in the commentary). (136)

आद्याश्च कर्मजाश्चैव ये भूताः प्राग्दिशि स्थिताः।
प्रसन्नाः परितुष्टास्ते प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम्।। 137।।

विमर्शिनी

दिग्गतान् मन्त्रानाह–आद्याश्चेति।। 137।।

While chanting the mantras the respective directions shall be mentioned along with them. It is an offering to the directions as well. (137)

प्रागिति प्राक्पदेऽन्यासु दक्षिणे पश्चिमे पदे।
उत्तरे च पदं प्रोच्य वाच्यो दिग्बलिमन्त्रकः।। 138।।

विमर्शिनी

प्रागितीति। प्राग्गतो मन्त्रः। अन्यासु दिक्षु प्राक्पदे प्रागिति स्थाने दक्षिणे पश्चिमे उत्तरे च पदं प्रोच्य उक्त्वा दिग्बलिमन्त्रको वाच्यः।। 138।।

विवरणम्

प्रागितीति प्राक्पद[1] इति। प्राग्दिशीत्येतत् स्थान इत्यर्थः। यथा–ये भूता दक्षिणे स्थिता इत्यादि। अन्यास्विति। दिक्ष्विति शेषः।। 138।।

For other gods Pāyasa prepared in usual milk of cow are to be poured chanting Mūlamantra, and poured into sacrificial fire before offering them to Brāhmins and sprinkling parts to spirits guarding the place. (138)

वृक्षेषु पर्वताग्रेषु ये विदिक्षु च संस्थिताः।
भूमौ व्योम्नि स्थिता ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम्।। 139।।

विमर्शिनी

कोणगतमन्त्रमाह–वृक्षेषु पर्वताग्रेष्विति।। 139।।

For Śiva the same mantra is applied and using it spirits of all the eight directions shall be offered propitiation. The names of the deities related to the respective places may also be mentioned. (139)

---

1. 'द इति। प्राग्दिशीत्यत्र यत् प्रथमं पदं प्रा' क. ख. ग. घ. च. पाठः,

विनायका क्षेत्रपाला ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः।
पूर्वाद्याः पार्षदाः सर्वे तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम्।। 140।।

विमर्शिनी

अष्टाशागतं मन्त्रमाह–विनायका इति।। 140।।

सामान्य[1]दुग्धसिद्धं पायसमन्येषु मूलमन्त्रेण।
इष्ट्वा निवेद्य हुत्वा विप्रान् सम्भोज्य किरतु बलिमेवम्।। 141।।

विमर्शिनी

अन्येषु देवेषु जिम्बे मण्डले च मूलेन देवमिष्ट्वा सामान्यदुग्धसिद्धं सामान्यक्षीरे सामान्याग्नौ श्रपितं पायसं निवेद्य स्वाग्नौ हुत्वा विप्रानपि सम्भोज्य एवं वक्ष्यमाणमन्त्रेण बलिं किरतु।। 141।।

विवरणम्

सामान्यदुग्धसिद्धमिति। नात्र स्वयं दोहनमिति भावः। श्रपणं त्विह लौकिकाग्नावेव स्यात्। मूलमन्त्रेणेष्ट्वेति। बिम्बे मण्डले चेति भावः। प्राग्वत्तद्विभागः।। 141।।

"देवं रुद्रं पुरस्कृत्येमं बलिं प्रतिगृह्णान्तु सर्वभूतानि पैशाचान्तं यजामहे।"

विमर्शिनी

तन्मन्त्रं लिखति – देवं रुद्रमिति।

अमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु शिवे।
रुद्रपदस्थानगतस्वस्वपदेनापि तेन शेषेषु।। 142।।

विमर्शिनी

शिवेऽमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु। शेषेषु देवेषु रुद्रपदस्थानगतस्वस्व पदेन तेन मन्त्रेण च।। 142।।

For Subrahmaṇya the above mentioned mantras may be used while feeding the spirits of the eight directions. The spirits to whom oblations are given are mentioned in these lines. (140-142)

इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य ये देवा ये च राक्षसाः।
ये भूता येऽसुराः स[2]र्वे विशाचाः किन्नरास्तथा।। 143।।

गन्धर्वाः पन्नगा नागा ऋषयश्च खगा अपि।
यक्षाश्च मातरः सर्वे चारकाः परमात्मनः।। 144।।

ते सर्वे प्रतिगृह्णन्तु तेभ्यस्ताभ्यो नमो नमः।
इत्यष्टदिक्षु विकिरेद् बलिं क्रौञ्चनिषूदने।। 145।।

---

1. 'न्ये' ढ. पाठः
2. 'सर्पाः' ज .पाठः

विमर्शिनी

क्रौञ्चनिषूदने स्कन्दे 'इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य' इत्यादिमन्त्रेणाष्टदिक्षु बलिं विकिरेत्।। 143-145।।

विवरणम्

स्कन्दे बलिमाह-इमं स्कन्दमिति।। 143।।

आचम्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं सर्वत्र निर्वर्त्य समुक्तनीत्या।
प्रसन्नपूजामपि संविधाय प्रजप्य मन्त्रान् प्रकरोतु रक्षाम्।। 146।।

विमर्शिनी

सर्वत्र क्रियाशेषमाह-**आचम्येति**। सर्वत्र देवेष्वाचम्यान्तः प्रविश्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं समुक्तनीत्या निर्वर्त्य प्रसन्नपूजामपि संविधाय स्वीयान् मन्त्रान् प्रजप्य रक्षां करोतु।। 146।।

विवरणम्

अथ सर्वेष्वपि पूजाशेषमाह-**आचम्येति**। प्रजप्य मन्त्रानिति मूलाङ्गादिग्रहणम्। यद्वा 'सूक्तं पौरुषमैन्दिर'मित्यादिवक्ष्यमाणानां कलशपूजान्तभाजां वा ग्रहणम्।। 146।।

रत्नादिकं च शयने विनिधाय वायु-
वह्न्यादिबीजपवनायमनैर्विशोध्य ।
सम्पूज्य च स्वहवनोदितमन्त्रकेण
तारेण वैषु सकलेष्वधिवास्य रक्षेत्[1]।। 147।।

विमर्शिनी

रत्नादिकं रत्नन्यासद्रव्यगणं देवस्य शयन एव विनिधाय वायुवह्न्यादिबीजपवनायमनैः शोषणादिभिर्विशोध्य स्वहवनोदितमन्त्रकेण स्वस्वरत्नहोमोपदिष्टमन्त्रेण तारकेण वा सम्पूज्य एषु सकलेष्वेवमधिवास्य रक्षेत्।। 147।।

विवरणम्

रत्नानामधिवासमाह-**रत्नादिकं चेति**। शयन इति। देवशय्यायामेवेत्यर्थः।। 147।।

After the ceremonial sipping of water the priest shall offer the item to the gods represented in the idols after duly invoking their presence at first and at the end recalling their presence. Proper mantras for these shall also be used. (143)

For all gods the required jewels may be collected together and placed in

---

1. 'त्।। प्रासादे परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेष्वथ स्थण्डिलेष्वाधायाजितपावकं शिखिमुखं कृत्वा सकुम्भार्चनम्। जुह्वत्वष्टघृतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं गायत्र्या च हरित्क्रमादिह समिद्भेदोऽथवा गृह्यताम्।। एवं शार्ङ्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं परं तत्सम्पातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात्। एकीभूतचितिं स्वमूलमनुना सङ्कल्प्य तस्मिन् विभुं प्राच्यविष्ट्य नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत्।। इति ख. ज. पाठः

the couch in a goblet. After ceremonially whetting, washing and drying them they should be covered with fresh clothes. Palāśahoma is also to be made with proper mantras for offering them. (144-147)

इतिहासपुराणनृत्तगीतादिभिराघोष्य महोत्सवं समन्तात्।
रजनीमपि जाग्रदेव शेषां गमयेत् तत्पदसंविमर्शिचेताः।। 148।।

विमर्शिनी

मण्डपस्य समन्ताद् इतिहासपुराणनृत्तगीतादिभिर्महोत्सवमाघोष्य तत्पदसंविमर्शिचेताः तस्मिन् देवस्वरूपे सम्यग्विमर्शनशीलेन चेतसा युक्त आचार्यः शेषां रजनीं रात्रिमपि जाग्रद् अस्वप्न एव गमयेत्।। 148।।

विवरणम्

रात्रिशेषकार्यमाह[1]–इतिहासेति। तत्पदसंविमर्शिचेता इति। तत्पदं तस्य देवस्य तदेव स्वरूपं बिम्बेऽधिवस[2]तो देवस्य तथाविधोत्सवावस्थं रूपं धिया सम्यग्विमृशन्निति भावः।। 148।।

Around the pavilion lamps may be lit and festive items like chanting, drumming, dancing, reading epics and Purāṇas may be arranged to lend a holy atmosphere of pageantry. All the concerned people shall sit around the idols in the pavilion keeping awake with devotion to the deities. (148)

इति तन्त्रसमुच्चयचे समाप्तिं
समवाप्तः पटलोऽत्र पञ्चमोऽभूत्।
निजभावनमन्त्रबिम्बपीठा-
द्यधिवासार्चनतद्धुतादियुक्तः ।। 149।।

विमर्शिनी

पटलमुपसंहरति–इतीति। इति तन्त्रसमुच्चये पञ्चमः पटलः समाप्तिं समवाप्त प्राप्तोऽभूतः। कथंभूतः, निजभावनमन्त्रबिम्बपीठाद्यधिवासार्चनतद्धुवतादियुक्तः निजभावना आचार्यस्य सकलीकरणादि मन्त्रबिम्बस्य पीठस्य आदिशब्देन नपुंसकशिलादेश्चाधिवासनं तदर्चनं तद्धोमादि च यानि तैर्युक्तः।। 149।।

Thus the fifth Paṭala of Tantrasamuccaya dealing with conception, sanctification of idols and altars, propitiation, worship and other items has come to a close. (149)

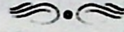
इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे पञ्चमः पटलः।

---

1. 'हेति। त' क. घ. ङ. च, पाठः,
2. 'वासो दे' क. ङ. 'वासतो दे' ग. पाठः

अथ षष्ठः पटलः

प्रत्यूष एव कृतसांप्रतिकक्रियोऽथ
पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्।
संशोध्य गेहवपुषं पुरुषं विभूष्य
संस्थाप्य साधु महितं वितनोतु मन्त्री।। 1।।

विमर्शिनी

अथ षष्ठं प्रतिष्ठापटलमारभते–**प्रत्यूष** इति। अथ मन्त्री एवमधिवासा[1]नन्तरमुत्तरेद्युः प्रत्यूष एव उषसः पूर्वमेवोत्थायावश्यकादिकं निर्वर्त्य स्नानादि कृत्वा कृतसाम्प्रतिकक्रियः कृतप्राभातिकविधिर्भूत्वा पीठाधिवाससमये विहिताधिवासं पूर्वेद्युः पीठाधिवासानन्तरं भूतसंहारादिभिः शोषणादिभिश्च संशोध्य भूतानि सृष्ट्वा मन्त्रन्यासादिभिः सकलीकृत्य संपूज्य संपातशेषं च समर्प्य वस्त्रेणाच्छाद्याधिवासितं प्रासादं सम्प्रति मुष्ट्यादिभिः संशोध्य गेहवपुषं प्रासादरूपिणं पुरुषं विभूष्य साधु यथोक्तविधिना संस्थाप्य महितं वितनोतु पूजां कुर्यात्।। 1।।

विवरणम्

अथ प्रतिष्ठादिन[2]कार्यं प्रस्तौति–**प्रत्यूष** एवेति। प्रत्यूषोऽहर्मुखम्। साम्प्रतिक[3]क्रिया सन्ध्योपासनादिः नित्यमन्त्रानुष्ठानादिरपि। संशोध्येति। तदापि मुष्ट्यादिभिः प्रासादशुद्धिरुक्ता। गेहवपुषं पुरुषमिति विग्रहतदात्माद्यनुसन्धाना[4]र्थमुक्तं। तदुक्तं–'पादुकद्यङ्घ्रिजङ्घोर्वि'त्यादि। विभूष्येति द्वारादिषु वस्त्रमालाद्यलङ्करणभुक्तम्। संस्थाप्येति प्रतिष्ठापनम्। साध्विति पीठप्रतिष्ठादिवदादसरार्थमुक्तम्। म[5]हितं वितनोत्विति पुनः पूजोक्ता। मन्त्रीति। शिवे प्रासादमितरेषु मूलं च तन्मनुं विद्वानित्यर्थः। इहायमाशयः– भूमिमेव उपानपद्मां पीठमनुस्मरन् स्वं स्वं पीठं परिपूज्य प्रासादमूर्तौ तन्मन्त्रेणावाहनादि कृत्वा प्रणवादियुततन्मन्त्रेण तस्मिन् प्रतिष्ठाप्य ध्रुवादिमन्त्रैः स्थिरीकृत्य तन्मन्त्रेण आवाहनादि कृत्वा पूजयेदिति।। 1।।

The preceptor shall on the early morning of the day fixed for the installation which is the next day of the conclusion of meditation perform

---

1. 'सानामनन्त' ख. पाठः
2. 'ने' ग. छ. पाठः,
3. 'की' ख. ङ. पाठः,
4. 'नत्वमु' ख. पाठः,
5. 'वि' च. पाठः,

the daily routines of the domestic ritual prescribed for him, purify the Prāsāda- the sanctum- which is considered as the body of the god, with the usual whetting, plunging and drying procedures. The sanctum already sanctified and made holy with ritualistic worship of mantras, should be embellished properly with cloth. Now he shall sit facing the shrine to offer worship to the altar and perform the installation of the edifice by invoking the presence of the deity identified with the sanctum. (1)

स्मरजिति मनुलिङ्गे मण्डले चार्चयित्वा
दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य।
बलिमपि परितोऽष्टाशाक्रमात् संप्रदाय
प्रचरतु गृहयागं देवदेवं प्रसाद्य।। 2।।

विमर्शिनी

शिवे क्रियाविशेषमाह – स्मरजितीति। स्मरजिति पूर्वं मनुलिङ्गे मण्डले चार्चयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य परितः पूर्वाद्यष्टाशाक्रमाद् बलिमपि संप्रदाय देवदेवं प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं गृहयागं प्रासादस्थापनादिकं प्रचरतु।। 2।।

विवरणम्

शिवेऽधिकमाह – स्मरजितीति। अर्चयित्वेति पीठपूजावाहनादि सर्वमुक्तम्। पायसान्नमिति। ह्यो रात्रौ पायसपूजनमप्रधानमित्यपि सूचितम्। बलिमपीति। निवेद्यांशेन बलिरभिप्रेतः। गृहयागं[1] प्रोक्तम् इति। 'संशोध्य गेहवपुष'मित्याद्युक्तं प्रासादपूरुषयागमित्यर्थः। एनं प्रसाद्येति। गृहयागमित्यतः प्राक् योज्यम् पूजाशेषं समाप्येत्यर्थः।। 2।।

In the case of Śiva the idol and the pavilion are to be invoked and worshipped offering curd, honey, ghee and Pāyasa mixed with these. Thereafter offering to spirits in all directions beginning with east shall be strewn giving them the Pāyasa. Thus pleasing the god of gods, perform the worship that pleases him. Now perform the gṛhayāga- the sacrifice to purify the sanctum and install the same properly. (2)

देवभूतपिशाचाश्च गन्धर्वा यक्ष[2]संज्ञकाः।
पिशिताशाश्च नागाश्च काङ्क्षन्ते मातरो बलिम्।। 3।।

विमर्शिनी

बलिमन्त्रानाह–देवेति। देवादिमातृपर्यन्ता ग्रहा बलिं काङ्क्षन्ते। तत्र 'देवेग्रहेभ्यो नमः' इत्यादयो मन्त्राः।। 3।।

---

1. मूले 'देवदेव'मित्यस्य स्थाने प्रोक्तमेनमिति विवरणरीत्या पाठः
2. 'संज्ञिता।' ग पाठः

विवरणम्

देवभूतपिशाचाश्चेत्ययं बलिमन्त्रः। यद्वा अष्टदिक्षु बलिदेवतोपदेशः।। 3।।

The divinities like gods, Bhūtas, Piśācas, Gandharvas, Yakṣas, Rakṣas, Nāgas and divine mothers expect and require propitiation of offerings. To them offerings be made in eight directions chanting mantras like "devagrahebhyo namaḥ" etc. (3)

आचार्योऽसौ नववसनधृग् गर्भगेहोपविष्टः
स्विष्टात्माभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा।
कृत्वा पुण्याहमिह कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं
पीठप्रेज्यां चरतु रचिते पच्छिलास्थानगर्ते।। 4।।

विमर्शिनी

पुनः सामान्येन रत्नन्यासादिविधिमाह—आचार्य इति। असौ आचार्यः नववसनधृक् नववस्त्रधार्याचम्य गर्भगेहोपविष्टः प्रासादान्तर्गत्वा गर्भगृह उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनादिसकलीकरणशङ्खपूरणानन्तरं स्विष्टात्मा कृतात्माराधनः अभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा गुरून् गणपतिं च संपूज्य नान्दीमुखं च कृत्वा इह रत्नन्यासकर्मणि कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं 'रत्नाष्टबन्धदेवताः प्रीयन्तामि'त्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं कृत्वा पच्छिलास्थानगर्ते नपुंसकशिलाया अधोभागे पीठप्रेज्यां प्रचरतु।। 4।।

विवरणम्

प्रासादे प्रतिष्ठिते ब्रह्मशिलादिप्रतिष्ठा कार्येत्यभिप्रायेणारभते—आचार्योऽसाविति। नववसन-धृगित्यावश्यकार्थमुक्तम्। गर्भगेहोपविष्ट इति। गर्भगृ[1]हे प्रतिष्ठावटसन्निधौ स्वास्पदे समुपविष्टः सन्नित्यर्थः। स्विष्टात्मेति प्रतिष्ठाशेषतया स्वात्मनः सकलीकरणादिपूर्वकमा[2]त्माराधनमुक्तम्। नान्दीसुपर्वाणो नान्दीमुखदेवताः तदर्चनं तावन्नान्दीमुखश्राद्धकरणम्। इह तु अर्थात् तदुद्देशेन क्रियमाणं दानमुक्तम्। सति सम्भवे प्रथमतस्तच्छ्राद्धं कार्यमित्यपि सूचितम्। गुरुगणपतिपूजां विधाय प्रायश्चित्तदानं नान्दीमुखदानं च कृत्वेत्यर्थः। इह कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं पुण्याहं कृत्वेति अनुबन्धी योजनम्। रत्नाष्टबन्धयो-र्मण्डपादाहृत्येहोप निधानम्। यद्वा अनुबन्धो मन्त्रे योजनम्। यथा ओं रत्नाष्टकधदेवताः प्रीयन्तामित्यादि। रचिते पच्छिलास्थानगर्ते पीठप्रेज्यां चरत्वित्यन्वयः। पच्छिला ब्रह्मशिला। रचनं शिल्पिभिरेव 'कृत्वा गर्भगृहं कुलाद्रिकृतिकोष्ठाढ्यमि'त्यादि-भाविप्रक्रियया सिद्धे प्रतिष्ठास्[3]थाने गर्भगृहविधानसमय एव[4] तदुचितनिष्पादनम्। पीठप्रेज्या तदुचितपीठपूजा।। 4।।

The preceptor shall wear a fresh pair of clothes and upper garment and sit inside the sanctum. Purifying his body and perform meditation, propitiate

---

1. 'गेहे' छ, पाठः,
2. 'माराघ' क. ढ. पाठः
3. 'स्थापये' च. पाठः,
4. 'व नि' ख. ग. घ. छ. च. पाठः,

his own preceptor and god Gaṇapati. After the performance of Nāndīmukha a preliminary offering and giving four kinds of gifts, he shall sprinkle holy water on the jewels kept in a vessel as well as on Aṣṭabandha- a preparation of gum to fix the idol on the pedestal consisting of items like conch etc. Now he shall propitiate the hole where the altar is to be fixed. (4)

इष्ट्वा ब्रह्मशिलां सुधीः प्रणवतो न्यस्यार्थयेत् त्वंस्थितं-
मन्त्राभ्यां प्रथमार्थितामवरतो न्यस्येत् तदा स्थापिताम्।
मन्त्रेण प्रथमेन वार्थयतु तद्गर्तान् हरौ शोधयेद्
गव्यैर्गन्धजलैश्च वस्विनलिपिभ्यां मूलतोऽन्येष्वतः।। 5।।

विमर्शिनी

ततो ब्रह्मशिलां नपुंसकशिलां प्रणवत इष्ट्वा सुधीः रत्नपीठबिम्बादेः सर्वस्याधारभूतां नपुंसकशिलां ध्यायन् प्रणवतो न्यस्य स्थापयित्वा 'त्वंस्थितं' मन्त्राभ्यामर्थयेत् प्रार्थयेत्। प्रथमार्थितां 'त्वमेवे'त्यादिना प्रार्थनानन्तरम् अवरतः 'स्थितं चराचरमि'त्यनेन न्यस्येत् स्थापयेत्। तदा स्थापितां 'स्थितं चराचरमि'ति स्थापितां प्रथमेन मन्त्रेण 'त्वमेवे'त्यनेनार्थयतु प्रार्थयतु। पुनस्तद्गर्तान् नपुंसकशिलास्थितान् गर्तान् हरौ वस्विनलिपिभ्याम् अष्टाक्षरद्वादशाक्षरमन्त्राभ्यां गव्यैर्गन्धजलैश्च क्रमेण शोधयेत् क्षालयेत्। अतोऽन्येषु देवेषु मूलतश्च शोधयेत्।। 5।।

विवरणम्

इष्ट्वा ब्रह्मशिलामिति। ब्रह्मशिलामिष्ट्वा प्रणवतः न्यस्य त्वंस्थितंमन्त्राभ्यामर्थयेदित्यन्वयः। यदा ब्रह्मशिलापीठयोर्मण्डपेऽधिवासनं तदा ततः स्वशय्योद्वासनार्घ्यदानादिपूर्वकमानीय[1] गर्भगृहे भद्रासने निधाय सर्वं कार्यम्। 'संस्थाप्यैव यथास्थिती'त्येवं सम्भवे तु सर्वं क्रियामात्रं कर्तव्यमिति बोद्धव्यम्। प्रणवत इत्येतदिष्ट्वेत्यत्रापि सम्बध्यते। प्रणवेनावाहनादिपूर्वकं परिपूज्येति भावः। 'ध्रुवा द्यौ'रित्याद्यभिमर्शनमिह पीठप्रतिष्ठायां चेष्यते[2]। रत्नन्यासानन्तरं वा इह 'ध्रुवा द्यौ'रित्याद्यभिमर्शनम्। यदुक्तम्—

'एवं रत्नादि[3] विन्यस्य ध्रुवसूक्तं जपेदथ'

इति। पुनः प्रणवेन आवाहनादि कृत्वा 'त्वमेव परमा शक्तिः' 'स्थितं चराचरं यस्यामि'ति मन्त्राभ्यामुपस्थानं कार्यमिति। प्रथमर्थिता[4]मपरतो न्यस्येदिति। प्रणवावाहनाद्यनन्तरं त्वमेव परमेत्यमुना अर्थयित्वा स्थितं चराचरमित्यनेन प्रणवनिष्ठेन प्रतिष्ठापयेत्। पुनरर्थना नास्ति तदा स्थापितां मन्त्रेण प्रथमेन वार्थयत्विति। प्रणवावाहनादि विधाय स्थितं चराचरमित्यनेन प्रणवनिष्ठेन प्रतिष्ठाप्य त्वमेव परमेति प्रार्थयेतेत्यर्थः[5]। तद्गर्तमिति। वस्विनलिपिभ्यामित्यन्तं वाक्यम्। तद्गर्तं तस्यां ब्रह्मशिलायां

1. 'याथ ग' ख. पाठः,
2. 'ते। पुनः प्रणवेन' घ. च. पाठः,
3. 'मि' ख. ग. पाठः
4. अवरतः इत्यस्य स्थाने अपरत इति तद्गर्तानित्यस्य स्थाने तद्गर्तमिति च विवरणपाठः
5. 'थः। गर्तं' घ. च. पाठः

गर्तजातं तद्धरावष्टाक्षरेण पञ्चगव्येन द्वादशाक्षरेण च गन्धजलेन शोधयेत्। ततोऽन्येषु स्वस्वमूलेनैव ताभ्यां शोधयेत्। गव्यगन्धोदकयोरस्त्रप्रोक्षणादिसंस्कार इष्यते।। 5।।

Propitiating that Brahmaśilā- the stone of the neutral type filling the base- place it on the pit with chanting of Praṇava and pray that it be there firmly. The pit is to be purified by eight lettered hymns in the case of Viṣṇu and other cleaning materials like cow dung and fragrant water. The nine holes of the altar have to be purified in this manner. Pañcagavya is also required. (5)

त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका।
देवाज्ञया त्वया देवि! स्थातव्यमिह सर्वदा।। 6।।
स्थितं चराचरं यस्यां रत्नानां निधिरव्ययः।
सा त्वं ब्रह्मशिलारूपा तिष्ठात्र धरणी स्थिरा।। 7।।

इति।

विमर्शिनी

प्रस्तुतौ मन्त्रौ पठ्येते–त्वमेव परमेत्यादि स्थितं चराचरमित्यादि च।। 6-7।।

The mantras for purification and invocation are given in these two stanzas. The divine power is requested to be present there at the command of the god. The base formed by the granite of the neuter gender is conceived as the firm ground and receptacle of jewels. (6-7)

परितोऽष्टसु दिक्षु तत्र गर्तान्
प्रविधायावरणक्रमात् तदन्तः।
अपरं च नपुंसकाश्मनीह
स्वहुताज्योज्ज्वलमर्पयेदमूनि ।। 8।।

विमर्शिनी

तत्र नपुंसकाश्मनि परितोऽष्टसु दिक्ष्वावरणक्रमाद् द्रव्यसङ्ख्यावरणक्रमेण तदन्तः अपरं च गर्तान् प्रविधाय इह गर्तेष्वमूनि द्रव्याणि स्वहुताज्योज्ज्वलं होमसिद्धेन सम्पातेनोज्ज्वलं यथा भवति तथार्पयेत् स्थापयेत्।। 8।।

विवरणम्

परितोऽष्टस्विति। तद्गर्तक्लृप्तिस्त्वपि न्यसनीयद्रव्यवर्गसङ्ख्याधीनतोपपत्तेरिहैवोच्यते। तदन्तरपरं चेति। ब्रह्मगर्ताभिधानम्। यावन्तो द्रव्यवर्गास्तावन्ति परितो गर्तावरणानि। मध्ये त्वेकमेव महद्गर्तमित्यभिप्रायः। स्वहुताज्योज्ज्वलमिति। एषु गर्तेष्वमूनि वक्ष्यमाणद्रव्याणि स्वहोमसिद्ध- सम्पातस्पर्शनपूर्वकं न्यसेदित्यर्थः। गायन्त्र्यैतत् सम्पातस्पर्शनं भवति। सम्पातयोगतो द्रव्याणां प्रभावद्युत्यादिस्फूर्तिरित्युज्ज्वलग्रहणम्।। 8।।

In that altar, nine holes may be made- eight on all sides and a ninth one on the center (by the sculptor). There the following materials may be deposited by touching them with the leftovers kept apart. (8)

रत्नानीशहरौ सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाण्यथो
दुर्गाशास्त्रजितेषु तानि गणनाथे रत्नबीजक्रमात्।
गौरीशे मणिधातुबीजसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात्
सेनान्यां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमाद् विन्यसेत्।। 9।।

विमर्शिनी

द्रव्याणां क्रममाह–रत्नानीति। अथो ईशहरौ रत्नान्येव विन्यसेत्। दुर्गाशास्त्रजितेषु सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाणि बीजरत्नधातूनि सुवर्णादिलोहानि च, गणनाथे रत्नबीजक्रमात् तानि द्रव्याणि, गौरीशे मणिधातुबीजसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात् रत्नधातुबीजानि वृषसहितास्त्रसमूहांश्च लोहांश्च, सेनान्यां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमात् रत्नधातुलोहबीजास्त्राणि क्रमाद् विन्यसेत्।। 9।।

विवरणम्

रत्नानीशहराविति। केवलं रत्नान्येवेति भावः। [1]सबीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाणि अथो दुर्गाशास्त्रजितेष्वित्येकं वाक्यम्। मणिशब्दो रत्नपर्यायः। लोहानां कमठादीनामप्येकावरणभाक्त्वात् स्वर्णपूर्वाणीत्यभिधानम्। गणनाथे रत्नबीजक्रमात् तानीति। रत्नबीजधातुस्वर्णपूर्वाणीत्यर्थः। सवृषास्त्रस्तोमेति। स्तोमशब्दः समूहवचनः। वाहनारम्भाण्यायुधानीति च तदर्थः।। 9।।

For Śaṅkaranārāyaṇa the substance for deposit is jewels, for Durgā, Śāstā and Viṣṇu the items are seeds, jewels, minerals and metals like gold; for Gaṇapati jewels, seeds, minerals and metals; for Śiva jewels, minerals, seeds, weapons and metals; for Subrahmaṇya jewels, minerals, seeds and weapons. These are to be put in the order indicated. (9)

श्रीशे मूलार्णमूलैर्न्यसतु नवसु दिक्षु क्रमादन्तरन्त-
स्तद्वत् तारेण तानि स्मरमुरदमने तेन संगृह्य विघ्ने।
मूलेनान्येषु तेनैव तु महिषरिपावाद्यया तत्र दिक्षु
द्रव्याणीशेतरेषु प्रथममथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च वक्ष्ये।। 10।।

विमर्शिनी

न्यासमन्त्रानाह–श्रीश इति। श्रीशे मूलार्णमूलैः मूलाक्षरैर्मूलेन च नवसु दिक्ष्वन्तरन्तः क्रमात् तानि द्रव्याणि न्यसतु। स्मरमुरदमने शिवनारायणे तारेण तद्वद् अन्तरन्तर्न्यसतु। विघ्ने तेन तारेण संगृह्य गृहीत्वा मूलेन न्यसतु। अन्येषु देवेषु तेन मूलेनैव। महिषरिपौ तु तत्र दिक्ष्वाद्यया त्रिष्टुभा मध्ये मूलेन च न्यसतु। प्रथममादौ ईशेतरेषु शिवादन्येषु द्रव्याणि वक्ष्ये। अथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च द्रव्याणि मन्त्रांश्च वक्ष्ये।। 10।।

---
1. 'त्व' घ. च. पाठः

विवरणम्

श्रीश इति। प्रागाद्यष्टदिक्षु मूलाक्षरैर्मध्ये मूलेनेत्यर्थः। तेन सङ्गृह्य विघ्ने मूलेनेति वाक्यम्। प्रणवेनादाय मूलेन न्यास उक्तः। अन्येषु तेनैवेति। मूलेनेत्यर्थः। महिषरिपावाद्यया तत्र दिक्ष्विति। अन्यदेवेषु मध्ये दुर्गायां त्रिष्टुभा दिक्षु, मध्ये तु मूलेनेत्यर्थः। प्रथममीशेतरेषु द्रव्याणि वक्ष्ये। अथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च वक्ष्ये इत्येवं योजना।। 10।।

In the case of Viṣṇu the materials may be deposited in the nine holes chanting the Mūlamantra. For Śaṅkaranārāyaṇa the mantra is Praṇava. For Gaṇapati they may be taken up chanting Praṇava and deposited chanting Mūlamantra. For Śāstā and Subrahmaṇya Mūlamantra may be used. For Durgā; Triṣṭup on all sides and Mula in the center. Hereafter the materials for gods other than Śiva are mentioned hereunder along with the mantra for deposit. (10)

दुर्गाशार्ङ्गभृतोर्न्यसेदिह यवव्रीही सनिष्पावकौ
बीजानि क्रमशः प्रियङ्गुतिलमाषांश्चापि नीवारकान्।
शालीसर्षपशालिनस्तिलपदश्यामान् गणाधीश्वरे
शालीराजिमुचोऽथ वैणववतो मध्येऽखिलांश्चार्यके।। 11।।

विमर्शिनी

दुर्गाशार्ङ्गभृतोः इह द्रव्यन्यासे यवव्रीही सनिष्पाव[1]कौ निष्पावं च प्रियङ्गुतिलमाषान् नीवारकांश्चापि शालीसर्षपशालिनः शालिभिः सर्षपैश्च युक्तान्। एवं बीजानि न्यसेत्। गणाधीश्वरे तिलपदश्यामान् तिलस्थाने। आर्यके शालीराजिमुचः शालीसर्षपरहितान् वैणववतः वैणवयुक्तान् मध्येऽखिलान् अष्टबीजानि च सह न्यसेत्।। 11।।

विवरणम्

शालीसर्षपशालिन इति। शाळीसर्षपयुतान् एवं नवद्रव्याणि भवन्ति। तिलपदश्यामानिति। तिल[2]स्थाने श्यामा येषामिति समासः। शालीराजिमुच इति। शास्तरि शालिसर्षपवियुक्तान् वैणवान्तान्यष्टद्रव्याणि।। 11।।

The materials to be deposited in the cases of Durgā and Śaṅkaranārāyaṇa are yava, paddy, nispāvaka (cajanus indicus), millet, sesamum, māsa (kidney bean), nīvāra (bamboo seed), paddy and mustard (altogether 9). For Ganapati sesamum is to be replaced by Śyāmā, For Śāstā, paddy, mustard are omitted from the above and they are replaced by bamboo seed. These are to be deposited in the holes of the altar. (11)

---

1. 'वकं च' ख. पाठः
2. 'लस्य स्था' क. ग. ङ. पाठः

रत्नधातुनवकं निजगर्भन्यासदिष्टमिह विष्णुगणेशे।
रत्नकानि नव विष्णुसमुक्तान्येव शास्तरि च सुम्भरिपौ च।। 12।।

विमर्शिनी

विष्णुगणेशे विष्णुगणेशयोः इह रत्नधातुनवकं रत्ननवकं धातुनवकं च निजगर्भन्यासदिष्टं निजानिजगर्भन्यासे निर्दिष्टम्। शास्तरि च सुम्भरिपौ च विष्णुसमुक्तान्येव नवरत्नकानि।। 12।।

विवरणम्

रत्नधातुनवकमिति। तदुक्तं–'वज्रं मौक्तिके'त्यादि 'न्यस्येन्मनोह्वा'मित्यादि चेति।। 12।।

Here in the case of Viṣṇu and Gaṇeśa the nine jewels and the nine minerals for deposit are the same mentioned earlier. In the case of Śāstā and Durgā the nine jewels are the same prescribed in the case of Viṣṇu. (12)

पुलकं विद्रुममञ्जनसंज्ञं श्यामं ससीसकं न्यसतु।
आर्यकुमार्योः समनश्शिलहरितालं सगैरिकं सरसम्।। 13।।

विमर्शिनी

आर्यकुमार्योः पुलकं स्वयमेव अञ्जनसंज्ञं स्वयमेव श्यामं स्वयमेव ससीसकं समनश्शिलहरितालं सगैरिकं सरसं रससहितं रसं स्वयमेव एतानि न्यसतु।। 13।।

For Śāstā and Durgā the following nine articles are to be deposited in this connection. They are Pulaka (a kind of stone), Vidruma (coral), collyrium, Marataka (emerald), Sīsaka (lead), Manaśśilā (red arsenic), Haritāla (orpiment), Gairikam (red ochre) and Rasa (mercury). (13)

दुर्गार्यविघ्नबलिविद्विषि जातरूपं
रूप्यं च ताम्रकमयस्त्रपु पश्चिमान्तम्।
न्यस्याजिते न्यसतु शेषदिशासु सीसं
स्वर्णाद्भवं कमदशङ्खपयोरुहं च।। 14।।

विमर्शिनी

दुर्गार्यविघ्नबलिविद्विषि दुर्गार्यविघ्नविष्णुषु ताम्रकं एतानि पश्चिमान्तं न्यस्य अजिते शेषदिशासु सीसम् उक्तं स्वर्णोद्भवं सुवर्णकृतं कमठशङ्खपयोरुहं च कमठं कूर्मं शङ्खं मध्ये पद्मं च न्यसतु।। 14।।

विवरणम्

जातरूपं हिरण्यम्। अजिते न्यसत्विति। दुर्गादिष्वेधु मध्ये इति भावः। शेषादिशास्विति। वायुसोमेशम[1]ध्यदिक्षु[2]।। 14।।

---

1. 'मध्यादिषु' घ. च. पाठः,
2. 'क्षु इति' क. ङ. पाठः,

For Durgā, Śāstā and Gaṇeśa, the following five materials may be deposited in the pits. They are gold silver, copper, iron, trapu (tin). Then for Viṣṇu the materials sīsa (lead) and tortoise, conch and lotus flower (all these made of gold) shall be deposited in the directions like northwest. (14)

सीसं तार्क्ष्यारकूटावितरदिशि दरारीषुचापासिशूलं
पाशं दण्डं च मध्ये महिषजिति ससीसारकूटं च कांस्यम्।
स्वर्णं चार्येऽन्यदिक्षु[1] द्विरदवरमुखेऽथारकूटं सुपित्थं
कांस्यं न्यस्येत् त्रिदिक्षु स्वरदकमठोचषाम्बुजं हैममन्तः ।। 15 ।।

विमर्शिनी

महिषजिति इतरदिशि वाय्वादिदिक्षु सीसं ताक्ष्यरकुटौ तार्क्ष्यं गारुडशिला आरकूटं स्वयमेव, मध्ये दरारीषुशापासिशूलं दण्डं स्वयमेव, हैमान्येतानि न्यस्येत्। आर्येऽन्यदिक्षु ससीसारकूटं सीसमारकूटं च, स्वर्णं च मध्ये न्यस्येत्। अथ द्विरदवरमुखे गणपतौ त्रिदिक्षु वायुसोमेशानदिक्षु आरकूटं सुपित्थं कांस्यं च न्यस्येत्! अन्तर्हैमं स्वरदकमठचाषाम्बुजं स्वरदं स्वदन्तं कमठं कूर्मं पद्मं च न्यस्येत् ।। 15 ।।

विवरणम्

इतरदिशीति। वायुसोमेशदिशां ग्रहणम्। तार्क्ष्यो गरुडः। दरादीनि मध्ये दरः शङ्खः। अरिः चक्रम्। असिः खड्गम्। ससीसारकूटं चेति। आर्ये (ऽन्य)दिक्ष्विति सम्बन्धः। इह मध्यान्ता अन्यदिशो गृह्यन्ते। गणपतावित्यादि वाक्यान्तरम्। त्रिदिक्ष्विति। वायुसोमेशदिक्षु। स्वरदः स्वशृङ्गम्। चाषो मूषिकः। हैममिति। दुर्गायां तार्क्ष्यशङ्खाद्यपि हैममेवेति ज्ञेयम् ।। 15 ।।

For Durgā in the rest of the three directions consisting Northwest sīsa (lead), Taiksya (Vermilion) and Ārakūṭa (brass) be deposited. In the hole located in the centre items made of gold such as conch, disc, arrow, bow, sword, trident, coir and daṇḍa (a stick) may be deposited. For Śāstā from Northwest onwards items of brass, lead, vermilion, bell metal and gold be deposited. Similarly for Ganesa items of vermilion, brass and bell metal be deposited from the pit in the North West onwards. In the central hole items made of gold such as tusk, tortoise, rat and lotus flower be deposited. (15)

इन्द्रनीलमणिगारुडवैडूर्याख्यमौक्तिकसविद्रुमवज्रम् ।
पुष्परागमपि दिक्षु हरीशे न्यस्य विन्यसतु काञ्चनमन्तः ।। 16 ।।

विमर्शिनी

हरीशे पूर्वादिदिक्षु इन्द्रनीलं स्वयमेव गारुडं गरुडशिला वैडूर्याख्यां स्वयमेव पुष्परागं स्वयमेव एतानि न्यस्यान्तः काञ्चनं विन्यसतु ।। 16 ।।

For Śaṅkaranārāyaṇa starting from eastern direction the following

---

1. 'क्ष्वप्यथ च गणपतावार' इति विवरणरीत्या पाठः

materials may be put as deposit in the holes of the altars. They are Indranīla (sapphire), Māṇikya (ruby), Garuḍanīla (vermilion), Vaidūrya (Lapis lazuli), Parigha (coral) Vaira (diamond) and Pushyarāga (topaz). In the hole in the middle gold may also be deposited. (16)

न्यस्यतु रत्नानि गुहे वज्रं वैडूर्यमिन्द्रनीलं च।
शङ्खं स्फटिकं पुष्यं मुक्ताफलविद्रुमाब्जरागं च।। 17 ।।

विमर्शिनी

गुहे प्रोक्तक्रमेणान्तरन्तः वज्रं वैडूर्यम् इन्द्रनीलं च शङ्खं स्वयमेव स्फटिकं च स्वयमेव मुक्ताफलं विद्रुमम् अब्जरागं पद्मरागम् एतानि रत्नानि न्यस्यतु।। 17 ।।

In respect of Subrahmaṇya the following materials may be deposited into the holes of the altar. They are jewels like diamond, Vaidūrya, Indranīla, Śaṅkha, Spaṭika, Puṣya, Muktāphala, Vidruma and Padmarāga. (17)

धातून् मनश्शिलामिह हरितालं चाञ्जनं तथा श्यामम्।
सौराष्ट्रीं सह गोरोचनमाक्षिकगैरिकं न्यसेत् सरसम्।। 18 ।।

विमर्शिनी

अथ धातूनपि तत्र तथा न्यसेत्। मनश्शिलां हरितालम् अञ्जनं श्यामं सौराष्ट्रीं गोरोचनं स्वयमेव गैरिकं रसं च।। 18 ।।

Further materials like red arsenic, orpiment, collyrium, Śyāmā, Saurāṣṭrī (turpentine), Gorocana, Mākṣika(Vermilion) gairika (red ochre) and mercury may also be deposited. (18)

स्वर्णं रजतं ताम्रं पित्तलसंज्ञं त्रपु न्यसेत् तद्वत्।
सीसायसी सकांस्ये दिक्ष्वष्टास्वन्तरष्टलोहानि।। 19 ।।

विमर्शिनी

तद्वदेवाष्टासु दिक्षु सुवर्णं रजतं ताम्रं पित्तलं त्रपु सीसम् अयः सकांस्यं च, अन्तर्मध्येऽष्टलोहानि सह न्यसेत्।। 19 ।।

Similarly in the eight directions the following materials may be deposited in the pits of the altar. They are gold, silver, copper, brass, tin, lead, iron and bell metal- a total of eight metals. (19)

यवगोधूमकमाषान् सह तिलमुद्गप्रियङ्गुसिद्धार्थान्।
शालीमपि विन्यस्येद् दिक्ष्वष्टसु मध्यतोऽष्टबीजानि।। 20 ।।

विमर्शिनी

पुनरष्टदिक्षु यवगोधूमकमाषान् तिलमुद्गप्रियङ्गुसिद्धार्थान् शालीमपि मध्यतः अष्टबीजानि सह न्यसेत्।। 20 ।।

Thereafter the following eight kinds of seeds may also be deposited in all the eight seeds centre. They are yava, wheat, kidney bean, sesamum. Mudga (Phaseolus Mungo), mustard and paddy. For the central hole all of them together be deposited. (20)

पद्मं गजं मयूरं शक्तिं वज्रं च कुक्कुटं चापि।
अन्तर्न्यस्यतु हैमान् द्रव्यन्यसनं गुहे विधेयमिति।। 21।।

विमर्शिनी

पुनरन्तः पद्मं गजं वज्रं स्वयमेव हैमान् हेमनिर्मितान् (न्यस्यतु)। गुहे इति द्रव्यन्यसनं विधेयम्।। 21।।

विवरणम्

गुहे विधेयमिति। एवं उक्तप्रकारेणेत्यर्थः।। 21।।

For Subrahmaṇya the materials for such deposit are lotus, elephant, peacock, trident, diamond and cock – all replicas made of gold. All of them may be put in the central hole. (21)

सद्योजातकलाभिरष्टभिरिहेन्द्रादीशनिष्ठं शिवे
वज्रं मौक्तिकपुष्परागहरिनीलाख्यान्यथ स्फाटिकम्।
विन्यस्येच्च विडूरजं मरतकं नीलोपलं च क्रमा-
न्मध्ये न्यस्यतु पद्मरागमपि सद्योजातविद्यां जपन्।। 22।।

विमर्शिनी

शिवे अष्टभिः सद्योजातकलाभिः इन्द्रादीशनिष्ठं पूर्वाद्यष्टदिक्षु वज्रं मौक्तिकपुष्परागहरीनीलाख्यानि हरिर्नीलम् इन्द्रनीलं स्फाटिकं विडूरजं वैडुर्यं मरतकं स्वयमेव नीलोपलं नीलरत्नं मध्ये सद्योजातविद्यां 'सद्योजात'मन्त्रं जपन् पद्मरागमपि न्यस्यतु।। 22।।

विवरणम्

नीलोपलं नीलरत्नम्।। 22।।

In this connection (of deposit) as regards Śiva the following materials may be deposited from eastern directions onwards with the chanting of eight Sadyojāta hymns. They are diamond, coral, topaz, Indranīla. (sapphire), crystal, Vaidūrya, Marataka and Nīlopala. Also Padmarāga may be deposited. (22)

तथा मनोह्वां हरितालकं न्यसेत्
सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने पुनः।
प्रवालकं साञ्जनमाक्षिकं रसं
कलासमस्तात्मकवामविद्यया।। 23।।

विमर्शिनी

पुनस्तया कलासमस्तात्मकवामविद्यया वामदेवकलाभिर्वामदेवेन च हरितालं सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने विद्रुमं गोरोचनां च साञ्जनमाक्षिकम् अञ्जनं माक्षिकं च तथा इन्द्रादीशनिष्ठं न्यसेत्।। 23।।

विवरणम्

कलासमस्तात्मकवामविद्ययेति। अत्र बलविकलनाय नमः इत्याद्यवशिष्ट[1]मेककोष्ठे स्यात्। यद्वा अष्टधैवेह विभागः।। 23।।

Similarly the objects like red arsenic, orpiment, turpentine, vidruma and gorocana may be deposited. Further coral, collyrium, Vermilion and mercury shall be deposited using the mantra of Vāmadeva. (23)

शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषांस्तिलं च नीवारम्।
निष्पावसर्षपौ च न्यसतु ततः सकलभीममन्त्रेण।। 24।।

विमर्शिनी

ततः सकलभीममन्त्रेण कलासहितेन भीममन्त्रेण अघोरकलाभिः अघोरमन्त्रेण च शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषान् तिलं नीवारे च निष्पावसर्षपौ च तद्वदुक्तक्रमेण न्यसतु।। 24।।

विवरणम्

सकलभीममन्त्रेणेति। अघोरकलाभिर्दिक्षु समस्तेन तेन मध्ये।। 24।।

Thereafter with the mantra of Aghora and its ancillaries the following nine materials also may be deposited. They are- paddy, yava, wheat, millet, kidney bean, Sesamum, bamboo seed, Cajanus Indicus and mustard. (24)

कलाभिर्नारीभिर्वृषपरशुरुद्राक्षवलयं
त्रिशूलं दिक्ष्वन्तः कमलमपि पुंसा कनकजम्।
विदिक्ष्वैशानीभिर्न्यसतु रजतायस्त्रपु यथा-
क्रमं ताम्रं मध्ये सकलमनुना काञ्चनमपि।। 25।।

विमर्शिनी

ततो नारीभिः नरसम्बन्धिनीभिः तत्पुरुषकलाभिश्चतसृभिर्दिक्षु कनकजं वृषपरशुद्राक्षवलयं त्रिशूलं च, पुनरन्तः कनकजं कमलं पुंसा तत्पुरुषेण च न्यसतु। ततो विदिक्षु ऐशानीभिः कलाभिः रजतम् अयः त्रपु ताम्रं च यथाक्रमं, मध्ये सकलमनुना समस्तेशानमन्त्रेण काञ्चनमपि न्यसतु।। 25।।

---

1. 'ष्टमैशको' क. ङ. पाठः

विवरणम्

कलाभिर्नारीभिरिति। नरः पुरुषः। तत्पुरुषकलाभिरित्यर्थः। **विदिक्षु** ऐशानीभिरिति। कलाभिरित्यनुषङ्गः। वामदेववद्विभागः। सकलमनुनेति। समस्तेनेशानेनेत्यर्थः।। 25।।

With the four tatpuruṣakalās the golden replicas of the following items be put in the four directions; Ox, trident, bracelet of Rudrākṣa and trident. In the centre a golden lotus also be deposited chanting tatpuruṣa mantra. In the corners using Īśānakalās materials like silver, lead, tin and copper should be put. In the central pit gold is to be deposited. (25)

सम्पातदोष्णा हवनाणुनाभिमृश्याणिमाद्यष्टकरूपमेतत्।
इष्ट्वादिनास्योपरि [1]पीठमिष्टं संस्थापयेत् साशुगतत्त्वशक्त्या।। 26।।

विमर्शिनी

ततः सर्वेषु अणिमाद्यष्टकरूपं देवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्यात्मकम् एतद् द्रव्यजातं संपातदोष्णा संपातलिप्तेन करेण हवनाणुना स्वस्वरत्नहोममन्त्रेण अभिमृश्य स्पृशन् जप्त्वा आदिना प्रणवेन इष्ट्वा अस्योपरि एकभूताया नपुंसकशिलाया उपरि इष्टं पूजितं पीठं साशुगतत्त्वशक्त्या संस्थापयेत्। साशुगतत्त्वशक्त्येति पञ्चतत्त्वानां शक्तिपूटितत्वमुक्तम्। संस्थापयेदिति पञ्चतत्त्वानां पुरः पीठमन्त्राणामुच्चारणं सूचितम्।। 26।।

विवरणम्

सम्पातदोष्णेति। सम्पाताक्तेन हस्तेन। हवनाणुनेति। सर्वेषु गायत्र्या, दुर्गायां त्रिष्टुभेत्यर्थः। अभिमर्शनं स्पृष्ट्वा[2]नुमन्त्रणम्। अणिमाद्यष्टकरूपमेतदिति। अष्टद्रव्याणामणिमाद्यष्टैश्वर्यशक्तित्वं[3]मध्यद्रव्यस्य तत्समष्ट्यात्मकत्वं च तदा प्रतिपत्तव्यत्वेनोक्तम्। तदुक्तम्–

ईशित्वादिक्रमाच्छक्तिं ध्यात्वाष्टार्णैः प्रविन्यसेत्।
वायुव्योमान्तरस्थानि यासां बीजानि वै विदुः।।

इति। ईशित्वादिग्रहणमणिमादिविकल्पार्थम्। यादिहान्तान्यासां बीजानि। मध्यगतस्य तु यथास्वं शक्तिबीजम्। तासामेवं पूजेष्यते। एतदादिना इष्ट्वेत्यन्वयः। प्रणवेनेत्यर्थः। अस्योपरि पद्ममिष्टमिति। तदपि शक्त्याबाह्यपूजाभिहिता। साशुगतत्त्वशक्त्येति। प्रणवशक्तिबीजपूर्वकं शक्ति[4]बीजपुटितपञ्चतत्त्वानि शक्तिबीजं प्रणवं चोक्त्वा प्रतिष्ठापनमभिप्रेतम्। पञ्चतत्त्वैः शक्त्या च यथोपदेशं प्रयुक्तयेति चार्थः।। 26।।

Those articles deposited are in fact representations of the eight fold prosperities like Aṇimā. The priest shall touch them with the palm that mixed the Sampāta- the leftovers of the sacrifice. Thereafter invoking the divinity using Praṇava he shall perform worship over the altar forming the

---

1. पद्ममिष्टमिति विवरणरीत्या पाठः
2. 'ष्ट्वाभिम'.
3. 'त्वान्मध्य' क. ङ. पाठः
4. 'क्तिपु' क. ख. घ. ङ. पाठः,

seat over which the idol is to be placed. He shall also invoke the powers of the five principles before offering worship with flowers and materials. (26)

शक्तिं स्वबीज[1]कुसुमार्पणतोऽनुवेश्य
न्यस्यार्णपीतमनुबीजतदङ्गकानि।
इष्ट्वा प्रतिष्ठितिकृते परिपूज्य पीठं
बीजार्चितं परिवृतं वसनेन रक्षेत्।। 27।।

विमर्शिनी

पुनः[2] स्वबीजकुसुमार्पणतः शक्तिमनुवेश्य स्वस्वशक्तिबीजेन यथोपदेशमावाहनं कृत्वा अर्णपीठमनुबीजतदङ्गकानि पूर्ववल्लिपिपीठमन्त्रान् शक्तिबीजं तदङ्गकानि च न्यस्य इष्ट्वा तदनु प्रतिष्ठितिकृते बिम्बप्रतिष्ठार्थं पीठं परिपूज्य बीजार्चितं स्वशक्तिबीजेनार्चितं वसनेन वस्त्रेण परिवृतं पीठं रक्षेत् अस्त्रत्रितालादिना रक्षां कुर्यात्।। 27।।

विवरणम्

शक्तिमनुवेश्येत्यावाहनमुक्तम्। न्यस्यार्णपीठमनुबीजतदङ्गकानीति। प्रणवरुद्धया शक्त्या व्यापय्य शक्तिरुद्धलिपिन्यासं तत्त्वन्यासं चोभयथापि कृत्वा धर्मादिपीठमन्त्रानपि विन्यस्य शक्तिन्यासं तदङ्गन्यासं च कुर्यादित्यर्थः। मूर्तिदशायां शक्तिबीजस्य तद्धृदये तदङ्गानामाधारत्रये च न्यासः। पीठदशायां च शक्तिबीजस्य तन्मध्ये तदङ्गानां दलकेसरकर्णिकासु च न्यासः। इष्ट्वेति न्यस्तमन्त्रैः पूजोक्ता। ततोऽर्घ्यदानाद्यपि कार्यम्। प्रतिष्ठितिकृते[3] परिपूज्य पीठमिति। इष्ट्वेत्यपि सम्बन्धनीयम्। प्रतिष्ठितये कृतं प्रतिष्ठितिकृतं नपुंसकोपलं तत्रेष्ट्वेति। नपुंसकशिलायामिदानीं लिपिपङ्कजपूजानेन सूचिता। प्रतिष्ठितिकृते परिपूज्य पीठमिति बिम्बप्रतिष्ठार्थतया पुनरपि पीठ[4]पूजा पूजापटलभाविनी कार्येत्यर्थ[5]ः। प्रतिष्ठाया दूरभावित्वात् प्रतिष्ठितिकृत इत्यभिधानम्। बीजार्चितमिति। यद्वक्ष्यति 'तदुपधां प्रकृतिं प्रतर्प्ये'ति। परिवृतं वसनेनेति। रक्तांशुकेनेति ज्ञेय[6]म्। तदुक्तम्–

'रक्तेन वाससाच्छाद्य रक्षां कृत्वा बहिर्व्रजेद्'

इति। रक्षेदिति। अस्त्रेण तालत्रयादिकमौचित्याद् द्वारपिधानं चोक्तम्।। 27।।

Invoking the Śakti with its bījamantra and showering flowers, showing the lipinyāsa with its ancillaries on the Pīṭha with the presentations of oblations the altar made of neuter stone may be made ready for the installation of the idol. The base shall be ceremonially propitiated with offerings of oblations and flowers and the priest shall perform meditation

---

1. 'बीजाङ्गकैः समभिपूज्य समर्च्य पीठं बीजाणुना समभिवाह्य समर्च्यर',
2. 'न.बी' घ. पाठः,
3. 'ते इष्ट्वे'
4. 'ठे पीठपू' क. ख. ङ. पाठः,
5. 'र्थं। बीजार्चितमिति',
6. 'यम् रक्षे' घ. च. पाठः,

with bījamantra, thereafter that stone fixing the base of the idol should be covered with a red coloured piece of cloth to afford protection. (27)

रत्नन्यासक्रमसुमहिते स्थापिते स्थापनार्थं
ब्रह्मग्राव्णि प्रचरतु शिवे पीठपूजां यथोक्ताम्।
पीठे यन्त्रोपरि परिगते च स्वपीठीयशक्तिं
सङ्कल्प्यैतत्समुदितदिशा न्यस्य सम्पूज्य रक्षेत्।। 28।।

विमर्शिनी

शिवे तु पूर्वं स्थापिते पुरा रत्नन्यासक्रमसुमहिते रत्नन्यासपरिपाट्या सुतरां पूजिते ब्रह्मग्राव्णि नपुंसकशिलायां यथोक्तां स्थापनायोक्ता पीठपूजां प्रचरतु। यन्त्रोपरि परिगते अस्थियाते पीठे स्वपीठीयशक्तिं स्वपीठयोग्यां शक्तिम् एतत्समुदितदिशा पीठस्थापनोक्तमार्गेण संकल्प्यावाह्य न्यस्य संपूज्य रक्षेत्।।

विवरणम्

शिवे तु भेदं दर्शयति–**रत्नन्यासक्रमसुमहिते** इति। ब्रह्मग्राव्णि स्थापिते रत्नन्यासक्रमसुमहित इत्यन्वयः। ब्रह्मग्रावा ब्रह्मशिला, स्थापित इति। पुरैव शिल्पिभिरिदानीं स्वेनैव[1] वावस्थापिते। पुनरिदानीमेवं प्रतिष्ठापित इति भावः। रत्नन्यासक्रमसुमहित इति रत्नन्यासविधानपूर्वकमणिमादिप्रतिपत्त्यनन्तरं प्रणवेन पूजित इत्यर्थः। स्थापनार्थं पीठपूजामित्यन्वयः। यथोक्तामिति। 'परिपूज्य पीठं बीजार्चित' मित्येवमुक्तामित्यर्थः। यद्वा लिपिपङ्कजादिपूजाभिप्रायमेतत्। यन्त्रोपरि पतित इति पुरैव शिल्पिभिरिदानीं स्वेनैव वा यन्त्रोपरि स्थापित इति। प्रतिष्ठायतनपर्यन्ते सुसमवेतं यन्त्रं बद्धवा तदुपरि पीठं निधेयम् इत्यप्यर्थोक्तमिति ज्ञेयम्। स्तपीठीयशक्तिं सङ्कल्प्येति 'शक्तिं स्वबीजकुसुमार्पणतोऽनुवेश्येत्ये'तदुक्तम्। एतत्समुदितदिशा न्यस्येति। अनया 'न्यस्यार्णपीठमनुशक्तितदङ्गकानी'त्येवं समुदितया दिशेत्यर्थः। रक्षेदिति ब्रह्मशिलायाः पीठस्य च तालत्रयादिरक्षोक्ता। परिवृतं वसनेनेत्येतदिहापि समानम्। नपुंसकशिलायामपीष्यत एतत्। तदुक्तम्–

'छादयेन्महता पश्चात् पटेन धवलेन च'

इति।। 28।।

In the case of Śiva after having deposited jewels in their order and performed the ritualistic worship propitiation be made in that altar to prepare it for the installation of the idol. First lipinyāsa and Pīṭhapūjā and Śakipūjā may be performed. The Pītha kept ready on a pedestal may also be similarly propitiated by similar invocations of Śakti and Lipinyāsa. (28)

प्रासादं परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेष्वथ स्थण्डिले-
ष्वाधायाजितपावकं शिखिमुखं कृत्वा सकुम्भार्चनम्।
जुह्वत्वष्टशतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं
गायत्र्या च हरित्क्रमादिह समिद्भेदोऽथवा गृह्यताम्।। 29।।

---

1. 'व वा स्था' क. च, 'वा स्था' ख. घ. ङ. पाठः

विमर्शिनी

विष्णौ तु परिहोमाः कर्तव्या इत्याह–**प्रासादमिति**। शार्ङ्गधरे अथ रत्नन्यासानन्तरं प्रासादं परितः प्रासादस्य परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेषु स्थण्डिलेषु स्थण्डिलानि कृत्वा तत्र सिकताश्च विन्यस्य तेषु अजितपावकं वैष्णवाग्निम् आधाय। अजितपावकमित्यनेन पक्षद्वयं द्योत्यते। तत्राग्रतोऽग्निं जनयित्वा तमग्निं विभज्याष्टसु स्थण्डिलेषु निधाय होमान् कुर्यादिति केचित्। उल्लेखादिक्रमेणाग्निमाधाय मूलेनावाह्य सम्पूज्य होमान् कुर्यादिति केचित्। शिखिमुखम् अग्निमुखं सकुम्भार्चनं दक्षिणतः कलशपूजासहितं कृत्वा मूलेनाष्टशतं पलाशसमिधो मूर्तिपा जुह्वतु, गायत्र्या तावद् घृतं च। अथेह परिहोमे समिद्भेदः हरित्कमाद् दिक्क्रमात् प्रायश्चित्तादिहोमवत् स्वस्वदिग्योग्याः समिधः गृह्यन्तां परिगृह्यन्तां वा।। 29।।

विवरणम्

अथ विष्णावधिकमाह–**प्रासादं परित इति**। अजितपावकमिति छेदः। प्रणीय वैष्णवं वह्निमिति। मण्डपादाचार्यकुण्डाद् इह मूलेन अग्निमष्टसु दिक्षु प्रणीय आधायेत्यर्थः। शिखिमुखं अग्निमुखं पलाशसमिधो मूलेन अष्टशतं जुह्वत्वित्यन्वयः। मूर्तिपा इति शेषः। मूर्तिपानां चतुष्ट्वेऽन्येषामपि दीक्षितानां चतुर्णां सद्योवरणं कार्यमिति बोद्धव्यम्। तावद्घृतं गायत्र्येति। जुह्वत्विति सम्बद्ध्यते। इह हरित्कमात् समिद्भेदो गृह्यतां वेति। हरितो दिशः। यदुक्तम्–

पलाशखदिराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधबिल्वजाः ।
औदुम्बराः सकाष्मर्यस्सर्वाः पालाश्य एव वा।।

इ[1]ति। यद्वा,

पलाशखदिराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधजास्तथा ।
काष्मर्यो रोहिताश्चैव बिल्वोदुम्बरजाः क्रमात्।।

इति। नवहोमाभिप्रायमेतत्। यदुक्तं–

'प्रणीय वैष्णवं वह्निमैशान्यां मूलविद्यया।'

इत्यादि।। 29।।

(For Viṣṇu) around the shrine on all the eight direction starting from the east and well marked within the loose sands on the plain ground which is leveled by splashing water a sacrificial altar may be arranged. In the sacrificial pit the priest shall collect fire from the main pit and divide it into the small pits around the shrine for sacrifice. The priest shall then chant specific mantras like Praṇava and kindle the fire by putting 108 pieces of Palāśa tinder on which ghee shall be poured 108 times to the chant of Gāyatrī. At the end of the sacrifice the leftovers may be collected and kept in a vessel. (29)

---

1. 'इति।। 29।। ताम्र' घ. च. पाठः,

एवं शार्ङ्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं परं
तत्सम्पातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात्।
एकीभूतचितिं स्वमूलमनुना सङ्कल्प्य तस्मिन् विभुं
प्राच्यावेष्ट्य नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत्।। 30।।

विमर्शिनी

एवं परिहोमान् विधाय तत्संपातघटेदकैरष्टार्णवर्णैरष्टाक्षरस्याक्षरैः क्रमात् परमन्यं ताम्रकुम्भं सम्पूर्य तस्मिन् एकीभूतचितिं विभुं स्वमूलमनुना संकल्प्यावाह्य प्राच्यं नवांशुकेनावेष्ट्य करगुप्तं वामकरे स्थापितं दक्षिणकरेणाच्छादितं तं कलशं मण्डपान्तर्नयेद् आनीय क्वचित् स्थापयेत्।। 30।।

विवरणम्

ताम्रकुम्भं परमिति। प्राचीनाग्निसन्निधावैशदिशि वा स्वस्ति[1]कपीठे पीठमिष्ट्वा परं ताम्रकुम्भं संस्कृत्य[2] तस्मिन् कूर्चं सरत्नं निक्षिप्य[3] तद्धोमसम्पातकलशोदकैस्तारुद्धाष्टाक्ष[4]रवर्णैर्दिक्क्रमेण परिपूर्य प्रणवपूजयैकीकृत्य स्वमूलमनुना विभुमावाह्य पूजयेदिति। तत्सम्पातघटेदकैरिति स्वं स्वं सम्पातं कलशेषु निषिच्य किञ्चिदिष्ट्वा मूलमन्त्रशताभिमन्त्रणं सामान्यसिद्धं कार्यमित्यभिप्रेतम्। करगुप्तमिति। यदुक्तं–

'करगुप्तं तदादाय सपिधानं सवस्त्रकम्।'

इति। मण्डपान्तर्नयेदिति। नीराजनादियोगः सामान्यसिद्ध एव। मण्डपे तु तदभिषेकसमयः प्राप्तश्चेन्नीत्वाभिषेक एव कार्यः। न चेच्छय्यासन्निधौ यथावकाशं स्वस्तिकपीठे निधेय इत्येतदर्थादेव लभ्यते। हरिहरादिष्वपि सति सम्भवे परिहोम इष्यते। तदुक्तं–

'परिहोमेषु मूलेन गायत्र्या च सकृद् घृतम्।'

इत्यादि। स्कन्दे तु बहुवेरविधौ वक्ष्यति–'अभितः प्रासादमष्टासु दिक्ष्वि'त्यादि। इति।। 30।।

For Viṣṇu after such sacrificial rites all around the leftovers kept as Sampāta in a copper jar may be put in another copper vessel with the chant of mantras. Viṣṇu may be conceived as representing the copper vessel and worship shall be made in it. Thereafter the pot may be covered with clothes and the priest may take it in the left hand and cover it with the right palm to place it in the center of the sanctum. He shall worship the divinity in the Svastika- Padma diagram where the altar is placed. (30)

त[5]त्राधिबिम्बं परिपूज्य पीठ-
मावाह्य मूलेन कृताङ्गक्लृप्तिः।

---

1. 'स्तिकपीठमिष्ट्वा',
2. 'त्य कू',
3. 'प्य किञ्चि' क. ङ. पाठः,
4. 'का' ख. पाठः
5. 'अथाधि' इति मूलकोशे विवरणीत्या च. पाठः,

अर्घ्यादि दत्त्वा परिहोमसिद्ध-
तोयेन सिञ्चेत् स्नपने ध्रुवेण।। 31।।

विमर्शिनी

तत्र अधिबिम्बं बिम्बे पीठं परिपूज्य मूलेनावाह्य कृताङ्गक्लृप्तिः सकलीकरणकृद् भुत्वा अर्घ्यादि दत्त्वा स्नपनकाले ध्रुवेण परिहोमसिद्धतोयेन सिञ्चेत्।। 31।।

विवरणम्

अथ सर्वेष्वपि 'परिवृतं वसनेन रक्षेत्' 'सम्पूज्य रक्षेदि'त्युक्तशेषं प्रस्तौति अथाधिबिम्बमिति। प्रासादतो मण्डपं प्राप्य बिम्बसन्निधावुपविश्य सकळीकृतात्मा भूत्वे[1]त्यर्थसिद्धम्। अधिबिम्बमिति तत्तद्बिम्बे शय्यायामिति भावः। अर्घ्यादि दत्त्वा स्न[2]पने ध्रुवेण सिञ्चेदित्यन्वयः। अर्घ्यादिग्रहणं यथास्वं पाद्यादेरप्युपलक्षणम्। सेकः सेचनमात्रम्। यदुक्तम्-

'कर्मार्चा[3]यां तथा मूर्ध्नि सिञ्चेदोमित्युदाहरन्।'

[4]इति। यद्वा भद्रपीठे नीत्वाभिषेक एव विद्येश्वरकलशैर[5]प्यभिषेकविधाविति ज्ञेयम्।। 31।।

The potful of water from the many sacrificial locations and offering worship with articles shall be poured with the chant of Praṇava on the idol of Viṣṇu. (31)

सर्वेषु तत्तन्मनुभिः समुक्ष्य विद्येशकुम्भोपमृताभिरद्भिः।
संस्नाप्य वा ताभिरथांशुकाद्यैः संभूष्य संपूजयतूपहारैः।। 32।।

विमर्शिनी

अथ सर्वेषु देवेषु विद्येशकुम्भोपभृताभिरद्भिः स्वस्वविद्येश्वरकलशैः तत्तन्मनुभिर्विद्येशमन्त्रैः समुक्ष्य ताभिः संस्नाप्य वा अथ अंशुकाद्यैः संभूष्य उपहारैः संपूजयतु।। 32।।

विवरणम्

सर्वेष्विति। न हरावेवेति भावः तत्तन्मनुभिरिति तत्तद्विद्येश्वरमन्त्राभिप्रायम्। विद्येशकुम्भोपभृताभिरिति। शय्यासन्निधावेव विद्येशकुम्भेषु पुरैव पूजयित्वा सम्भृताभिरित्यर्थः। प्रोक्षणेऽभिषेके च नीराजनं पुनर्व्यापकन्यासाद्यपि कार्यम्। अथांशुकाद्यैरिति। स्नपनसमये प्राग्वासस आर्द्रीभावादिति भावः। यदुक्तं-

'विसृज्य वाससी पूर्वे वस्त्राभ्यां छादयेत् पुनः।'

इति। किरीटकटकादीनामालेपनमालादीनां चादिशब्देन ग्रहणम्। सम्पूजयत्विति प्रसन्नपूजान्त-मभिप्रेतम्। तदा प्रासादे नेतुमनुज्ञापनं विधाय लयाङ्गं कुर्यात्।। 32।।

---

1. 'त्वेत्येतदर्थ' ख. च. छ. पाठः,
2. 'स्नाने' घ. च. पाठः,
3. 'यास्तथा' ख. घ. च. छ. पाठः
4. 'ति क्रिया। भद्र' ख. पाठः,
5. 'रित्यभि' क. ङ. पाठः

For all deities after pouring waier from the pots of the Vidyeśa and placing them on the pedestal and covering with fresh clothes worship may be made giving oblations. The divinity should be invoked in full. (32)

ततो मण्डले दीप्यमाने च वह्नौ
विधाय प्रसूनाञ्जलिं प्रीणयित्वा।
चितिं तोरणादिस्थितां कुण्डसंस्थां
समुद्वासयेन्मण्डलस्थां च बिम्बे।। 33।।

विमर्शिनी

ततो निवेद्य प्रसन्नपूजानन्तरं मण्डले दीप्यमाने वह्नौ च प्रसूनाञ्जलिं विधाय प्रीणयित्वा तयोः स्थितं देवं प्रसाद्य तोरणादिस्थितां तोरणध्वजद्वारकलशादिषु गतां कुण्डसंस्थां कुण्डस्थाग्निगतां मण्डलस्थां च क्रमेण चितिं चैतन्यकलां बिम्बे समुद्वासयेत्।। 33।।

विवरणम्

ततो मण्डल इति। चक्राब्जभद्रकादौ। प्रीणयित्वेति मानसपूजाभिप्रायम्। उद्वासनानुज्ञार्थमेतद् भवति। चितिं तोरणादिस्थितामिति। तोरणध्वजतोरणकलशद्वारकलशादिगता[1]म्। तत्तद्देवताचैतन्यमित्यर्थः। चितिमित्यनेनैव प्रणवपुष्पाराधनमात्रेण निष्कळीकरणमप्युक्तम्। कुण्डसंस्थां चितिमिति। सर्वकुण्डेषु प्रणवेन निष्कळेन कृते दिक्कुण्डाग्नीन् निजनिजकुण्डाद्युद्वासनपूर्वकं प्रागुक्त[2]तद्विहारक्रम-वैलोम्येनाचार्यकुण्डे समुद्वास्य पुनः प्रणवेनेष्ट्वा उद्वासनं कार्यम्। प्रागेव वा दिक्कुण्डाग्न्युद्वासनमिष्यते। अत एव दीप्यमाने च वह्नौ इत्येवं निर्देशः। मण्डलस्थां चेति। पीठपरिवारादिविलापनपूर्वकं प्रणवेन निष्कळीकृत्येति भावः। स्कन्दे तु कौमारकलशे तदीयपीठोद्वासन[3]मेवोद्धरणसमये कार्यमित्यवगन्तव्यम्। वक्ष्यति हि 'स्वनिद्राघटयुक्तितोऽन्त्रे'ति स्वघटः, स्कन्दे कौमारकलश'मिति। समुद्वासने कृते व्यापकमङ्गन्यासं च कुर्यात्। 'समुद्वास्य लयाङ्गकृदि'ति उच्यते।। 33।।

Thereafter showering flowers on the maṇḍala and the blazing sacrificial fire kindled by the chief priest the supreme spirit existing on the doorway decorations and sacrificial pits may be invoked into the idol. (33)

कुम्भेशनिद्राघटयोर्विधाय
पुष्पाञ्जलिं तदद्वयपीठशक्तिम्।
द्वयोः समुद्वास्य लयाङ्गकृद् द्वौ
नीराज्य सूद्धार्य च मूर्तिपाभ्याम्।। 34।।

घृतादिपात्राण्य[4]परैर्विधार्य च
द्विजैस्ततो मङ्गलबीजरोहजा[5]म्।

1. 'ततत्त' घ. ङ. च. पाठः,
2. 'क्तदिग्विहा' घ. च. पाठः,
3. 'मेवैतदुद्धारण' ङ पाठः,
4. 'णि' क. ग. पाठः,
5. 'गा' ङ. ग. घ. पाठः

शय्यागतां चापि विलाप्य चेतनां
व्यापय्य बिम्बे विलयाङ्गमाचरेत्।। 35।।

विमर्शिनी

कुम्भेशनिद्राघटयोः पुष्पाञ्जलिं विधाय तद्द्वयपीठशक्तिं कुम्भेशनिद्राघटयोः पीठशक्तिं तयोर्द्वयोः समुद्वास्य लयाङ्गकृद् भूत्वा नीराज्य मूर्तिपाभ्यां द्वौ सूद्धार्य सुस्थिरं धारयित्वा अपरैर्द्विजैः घृतादिपात्राणि बिम्बस्य परितः स्थापितानि द्रव्याण्यपि विधार्य धारयित्वा ततो मङ्गलबीजरोहजां शय्यागतां च चेतनां बिम्बे विलाप्य विलयाङ्गमाचरेत्।। 34-35।।

विवरणम्

कुम्भेशनिद्राघटयोरिति। कुम्भेशग्रहणं वर्धन्युपलक्षणम्। निद्राघटग्रहणं च स्कन्दे कौमारकलशोपलक्षणम्। सूद्धार्य चेत्यर्घ्यदानपुरस्सरमिति भावः। वर्धनी त्वग्रे स्वास्त्रमावर्तयमानेन धारां प्रवर्तयमानेन नेया। वक्ष्यति च-'स्यान्नीराजनमग्रतः करकधारे'ति।। 34।।

घृतादिपात्राणीति। शय्यापूजोक्त्यनन्तरं 'गाङ्गेयरूप्यमये'त्यादिश्लोकैरुक्तानीति भावः। अष्टमङ्गलान्येकस्मिन् तण्डुलशालिनि पात्रे कृत्वाग्रतो नेयानीति ज्ञेयम्। मङ्गलबीजरोहगामिति। यदुक्तम् अङ्कुराग्रान् देवमूर्ध्नि निक्षिप्येति। शय्यागतां चापीति। मण्डपशक्तिमपि दिगधीश्वरानपिदिशास्वित्युक्तदिक्पालविलापनपूर्वकमित्यभिप्रायत्।। 35।।

After performing full worship to the pit Kumbheśakalaśa and Nidrākalaśa with flowers invoking the spirit of both the pits and waving light they shall be entrusted to the care of two attendant priests after sanctifying their hands. Some other attendants shall hold the vessels filled with ghee. Now the bimba resting on the couch with holy substances may be invested with divinity and made powerful shining with spirit. (34-35)

नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय शयनादुत्तिष्ठमन्त्रं जप-
न्नुत्थाप्य प्रतिमां निधाय मनुविद् याने विनिर्गत्य च।
वाद्यैः शाकुनसूक्तकैः, परिजपन् स्वस्त्यादियुक्ते तथा-
तोदेवादि निजं प्रदक्षिणगतिः प्रासादमासादयेत्।। 36।।

विमर्शिनी

अथ नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय उत्तिष्ठमन्त्रं जपन् प्रतिमां शयनादुथाप्य मनुविद्'रथे तिष्ठन्नि'त्यादिमन्त्रज्ञो गुरुः याने ब्राह्मणैः कल्पिते रथादिके निधाय तस्मान्मण्डपाद् विनिर्गत्य वाद्यैः शङ्खादिसर्ववाद्यैः सह शाकुनसूक्तके' कनिक्रदत्'' प्रदक्षिणिदि'ति सूक्ते, स्वस्त्यादियुक्ते 'स्वस्ति नो मिमीताम्' इत्यादिभिर्युक्ते च, 'अतो देवा'दि निजं निजं च सूक्तं तथा परिजपन् प्रदक्षिणगतिर्भूत्वा प्रतिमां प्रासादमासादयेत् प्रापयेत्।। 36।।

विवरणम्

नीराज्यार्घ्यमपि प्रदायेति। नीराजनविधानं प्रागुक्तं-'शुद्धे तैजसपात्रक' इत्यादि। सर्वत्रोपचारेण

अर्घ्यदानमवबोद्धव्यम्। निधाय मनुविद्यान इति। यानस्य वाहनमनुना पूजोक्ता। यद्वा 'रथे तिष्ठन्नि'त्यनेन यानमारोहयेदिति। (वि)निर्गत्य चेति। मण्डपतः प्रधानद्वारा देवं निष्क्रमयन् निर्गत्येति भावः। वाद्यैरिति। सहार्थे तृतीया। वेदघोषजयशब्दाद्युपलक्षणमेतत्। शाकुनसूक्तके स्वस्त्यादियुक्ते इति। 'कनिक्रदत' ('प्रदक्षिणित्') 'स्वस्ति' सूक्ता[1]नि। तथातोदेवादि निजमिति। परिजपन्निति योज्यम्। निजामिति विष्णौ 'अतो देवा-' इति सूक्तम्। शिवे पञ्चब्रह्माणि, शिवहरौ तु उभयमित्यादि। प्रदक्षिणगतिः प्रासादमासादयेदिति। सभाद्वारान्तर्गत्वान्तर्मण्डप[2]स्थानस्य बहिर्मार्गेण प्रदक्षिणतया गत्वा प्रासादसन्निधिं प्राप्नुयादित्यर्थः।। 36।।

Thereafter waving light as an act of adoration before the idol and putting articles as oblations the priest shall recite the mantra- "Uttiṣṭha"- etc. to awaken the idol sleeping on the couch. Taking it and placing it in a chariot which is made to carry by attendants going out of the pavilion through the main entrance to the accompaniment of instrumental music and chanting of auspicious hymns including those beginning with" ato deva "- they shall move in a Pradakṣiṇa- turning to the right. After circumambulating in that way they shall enter the sanctum sanctorum. (36)

स्यान्नीराजनमग्रतः करकधारार्घ्यं वदन् देशिको
बिम्बस्वापघटौ घटेशयजमानौ चेति याने क्रमः।
दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमुपनीय न्यस्य भद्रासने
पश्चात् त्रिः करकोदकेन परिषिञ्चेद् बिम्बतत्पीठके।। 37।।

विमर्शिनी

यानै गमने अग्रतो नीराजनं, पुनः करकधारा कर्करीधाराप्रसरः, पुनरर्घ्यं वहन् देशिकः, ततो बिम्बस्वापघटौ बिम्बं तत्पृष्ठतो निद्राकलशश्च पुनः घटेशयजमानौ कुम्भेशस्तत्पृष्ठतः कर्ता च इति क्रमः स्यात्। द्वारि उपचारतः स्वस्वोपचारमन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा उपनीय पीठसमीपं नीत्वा पश्चात् पीठस्य पृष्ठभागे भद्रासने भद्रपीठे विन्यस्य बिम्बतत्पीठके बिम्बं तत्पीठं च सह करकोदकेन त्रिः परिषिञ्चेत्।। 37।।

विवरणम्

बिम्बनयने वर्धन्यादीनां प्रागुद्धार्यतयोक्तानां बिम्बान्वयभाजां क्रममुपदिशति–स्यान्नीराजनमग्रत इति। ततः करकधारा ततोऽर्घ्यं वहन् देशिक इत्येवं योजना। स्वापघटो निद्राकलशः। स्कन्दे तु कौमारकलशं निद्राकलशानन्तरमिति बोद्धव्यम्। नीराजनसन्निधौ मङ्गलधारका बिम्बसन्निधौ अभितो घृ[3]तादिपात्रधारका इति च बोद्धव्यम्। गुरुर्बिम्बं स्पृशन् इयात्। तदुक्तम्–

आचार्यस्त्वग्रतो गच्छेदर्घ्यहस्तः समाहितः।
वाहयन्मूर्तिपैर्दिकस्थैर्हृष्टो देवं चं संस्पृशन्।।

---

1. 'क्तादीनि' क. ङ. पाठः,
2. 'ल' क. ख. ङ. पाठः,
3. 'अर्घ्यकादिपात्र' घ. च. पाठः

इति।

पुरोदृङ्नीयते देवो रथमारोप्य लोकवत्।
तथा याने शयानोऽपि जीर्णोद्धारे विपर्य्ययः।।

वक्ष्यति च–'वसनसंवीतं शिरःपूर्वकं नीत्वे'ति। दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमिति। विश्रान्त्यङ्गमेतत्। यदुक्तं–

"द्वारदेशे प्रदायार्घ्यं विश्राम्य द्वारसम्मुखम्।।"

इति। उपनीयेति। मूलेन[1] प्रासादान्तर्द्वारशाखाद्यस्पर्शेन प्रवेश्य प्राक्स्थापितपीठसन्निधिं प्रापय्येत्यर्थः। न्यस्य भद्रासने पश्चादिति। तदुक्तं–

"श्वभ्रस्य पृष्ठे विन्यस्य फलकोपरि देशिकः।"

इति। विश्रान्त्यर्थमर्घ्यदानमिहापीष्यते। त्रिःकरकोदकेनेति। करकधारया बिम्बपीठे परितः प्रदक्षिणतया स्वास्त्रेण सेकं कुर्वंस्तदुदकं क्षपयेदित्यर्थः।। 37।।

While the idol is being carried waving of light shall be along with the showing of karakadhārā –pouring water from a goblet with a snout- the priest shall follow the procession. The attendants shall carry the idol. On both its sides the vessels carrying ghee and pots full of water in Nidrākalaśa and Kumbheśakalaśa shall also be taken. The owner of the shrine (who causes its construction) also accompanies it. After propitiating the idol it may be taken inside the shrine to be installed firmly on the pedestal. Thereafter the water from the goblet shall be poured three times around the idol and altar forming the base. (37)

तत्रोपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा
संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः।
विप्रान् प्रतर्प्य तपनीयगवादि दत्त्वा
मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्ने।। 38।।

मूलाभिहूतिलिपितत्त्वष[2]डध्वकादि-
न्यासार्चनासुमहितं मनुबिम्बमेतत्।
ध्यात्वा विराजमपि खं च तथैव पीठं
बीजार्चितं प्रकृतिरूपमिलात्मकं च।। 39।।

स्वेनौजसा तदुभयं व्यतिषज्य तिष्ठ-
[3]न्नीराज्य चास्त्रहृतपीठपटोऽग्रसंस्थ[4]ः।

1. 'नान्तर्द्वा' ङ. पाठः,
2. 'मनूत्तमादि' ख. पाठः,
3. 'न्निध्याय भक्तजनतानुजिघृक्षयात्र। त' ख. पाठः
4. 'स्थम्' क. पाठः

तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी
कृत्वा परिभ्रमणमायतनोपरि त्रिः ।। 40 ।।
दोर्भ्यां गृहीतमनुबिम्बमिदं स्वपीठे
न्यस्येन्नपुंसकशिलाकलिताब्जनालम् ।
प्राक् प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाणुगुणादिहूति-
मूलाहितापघनभावितपारमात्म्यम् ।। 41 ।।
सूद्यद्दशार्हमनुपञ्चदशाभिवाह-
व्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकम् ।
तारोपचारमनुतत्त्वमुखः प्रतिष्ठा-
मन्त्रोऽणुरुद्धशरतत्त्वमनुध्रुवान्तः ।। 42 ।।

विमर्शिनी

'तत्रोपविश्ये'त्यादि 'स्वमूलमहितीकृतिजागरूकमि'त्यन्तमर्धाधिकं श्लोकचतुष्कम् । न्यस्येदित्यनया क्रियया सहान्वयः कर्तव्यः । अथ गुरुस्तत्र गर्भगृह उपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा स्वस्य सकलीकरणाद्यात्माराधनपर्यन्तं कर्म विशेषतस्तदा कृत्वा संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः गुरून् गणपतिं च यथाविधि सम्पूज्य तपनीयगवादि दत्त्वा सुवर्णगोभूम्यादिदानैर्विप्रान् बहून् ब्राह्मणान् प्रतर्प्य प्रकर्षेण प्रीणयित्वा मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्ने मुहूर्तदर्शिनां वरिष्ठेन मुहूर्तदक्षिणापरिग्रहानन्तरं सम्यक् सम्प्रसादमुक्ते निर्दोषे राश्युदये 'प्राक् प्रष्ठपार्ष्णिके'ति 'सूद्यद्दशार्हे'ति च वक्ष्यमाणाभ्यां श्लोकार्धाभ्यां निर्दिश्यमानप्रकारेण कृतपरावाहनं कृतावस्थावाहनं च मूलाभिहूतिलिपितत्त्वषडध्वकादिन्यासार्चनासुमहितं मूलाभिहूत्यां मूलमन्त्रावाहने लिपिन्यासेन तत्त्वन्यासेन षडध्वकादिन्यासेन, आदिशब्दाद् मूलमन्त्रस्योक्तविशेषन्यासैश्च तथार्चनया तारोपचारमूलतदक्षराङ्गायुधभूषणादिभिर्विग्रहपूजया च सुमहितं सुतरां पञ्चोपहारैः पूजितम् एतद् मनुबिम्बं विराजं विराट्पुरुषाख्यस्थूलविग्रहं खम् आकाशात्मकं च ध्यात्वा तथैव बीजार्चितं स्वस्वशक्तिबीजेन आवाह्य न्यस्य संपूजितं पीठं प्रकृतिरूपं मूलप्रकृत्यात्मकम् । इलात्मकं पृथिवीरूपं च ध्यात्वा तदुभयं बिम्बं पीठं च स्वेनौजसा व्यतिषज्य अन्योन्यं मेलयित्वा तिष्ठद् आप्रलयं स्थीयमानं च ध्यात्वा अग्रसंस्थः स्वयमग्रभागे स्थित्वा अस्त्रहृतपीठपटः अस्त्रमन्त्रेण त्यक्तपीठाच्छादनवस्त्रो भूत्वा उभयत्र नीराज्य तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी तत्तद्देवस्य प्रतिष्ठायां स्वस्वागमोक्तमन्त्रप्रजापी भवन् आयतनोपरि प्रतिष्ठास्थानस्योपरिभागे त्रिः परिभ्रमणं कृत्वा दोर्भ्यां गृहीतमिदं मनुबिम्बं स्वपीठे नपुंसकशिलाकलिताब्जनालं नपुंसकशिलया सम्बद्धं पद्मनालं यथा भवति तथा न्यस्येत् प्रतिष्ठां कुर्यात् । प्राक् प्रष्ठेत्यादिना पूर्वप्राप्तं मनुबिम्बं विशिनष्टि । प्राक् 'मूलाभिहूतिलिपी'त्याद्युक्तमूलमन्त्रावाहनात् प्राक् । प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाणुगुणादिहूतिमूला-हितापघनभावितपारमात्म्यम् । प्रष्ठोऽग्रगः । पार्ष्णिकः पृष्ठगतः । निजाणुः निजमूलमन्त्रः । आद्यन्तगतेन निजमूलमन्त्रेणोपलक्षितः गुणादिः गुणसंख्य आदिः गुणाः त्रयः आदिः प्रणवः तेन हूतिरावाहनं तेन मूलाहितापघनेन च अपघनोऽङ्ग मूलकृताङ्गन्यासेन च भावितपारमात्म्यं प्रापितपरमात्मभावम् । मूलपुटितप्रणवत्रयेण परावाहनं मूलाङ्गन्यासं च कृत्वेत्यर्थः । सूद्यद्दशार्हमनुपञ्चदशाभिवाह-

व्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकं च मनुबिम्बमिति सम्बन्धः। सूद्यन्तः शोभनमुद्यन्तः तुरीयातीतादिक्रमेणोद्गच्छन्तो दशार्हा अवस्थावाहनयोग्या मनवः तेषां पञ्चकेन दशाभिवाहः। अवस्थावाहनं तेनावस्थावाहनेन तत्तदनन्तरं तैस्तैर्मन्त्रैः व्याप्त्या व्यापकेन च तत्तदनन्तरं स्वस्वमूलमन्त्रेण महितीकृत्य पूजया च जागरूकम् उद्बुद्धम्। अत्र प्रतिष्ठानुष्ठानग्रन्थस्य क्रमव्यत्यासः स्वगुरुमुखादेव तत्क्रमोऽवगन्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। पुनः प्रतिष्ठामन्त्रं विशिनष्टितारेति। तारोपचारमनुतत्त्वमुखः तारोपचारमूलमन्त्राः अखिलतत्त्वमन्त्राश्च मुखे आदौ यस्य स तथोक्तः, अणुरुद्धशरतत्त्वमनुध्रुवान्तः मूलपुटितानि पञ्चतत्त्वानि मूलमन्त्रः प्रणवश्चान्ते यस्य प्रतिष्ठामन्त्रस्य स तथोक्तः प्रतिष्ठामन्त्रः' 'यशायज्ञादिपुंसूक्तमि 'त्यादि श्लोकेन वक्ष्यमाणो मन्त्रः।। 38-42।।

विवरणम्

इदानीं प्रतिष्ठाविधानमुपदिशति–तत्रोपविश्येत्यादिश्लोकपञ्चकेन। तत्रोपविश्येति स्वास्पद समुपवेशनमुक्तम्। सकलीकृतचर्चितात्मेति। चर्चनं गन्धाद्यलङ्करणम्। यद्यपि 'स्विष्टात्माभ्यर्चित-गुरुगणाधीशे 'त्येवं पुरोक्तं, तथैव इदानीमप्यवतिष्ठते, न तु स्वात्मनो लयाङ्गन्यासोऽपि कृतः, तथापीदानीं पुनस्सकलीकरणालङ्करणं देवाऽहमित्येवं भावनादृढतार्थमिति बोद्धव्यम्। सम्प्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथ इति गुरुगणपतिपूजोक्ता। यद्वा स्वगुरुवर्यः स्वात्मीयजीवावाहनादिरहस्योपदेशगुरूः स्वगणाधिनाथश्च प्रासाददक्षिणद्वारि नित्यसन्निहितो गणपतिः। यदुक्तं–'विघ्नेशापचितिं विधाय यमदिग्द्वारी 'ति। तयोर्विशेषतः पूजेयमुक्ता। विप्रान् प्रतर्प्य तपनीयगवादि दत्त्वेति। तपनीयं हिरण्यम्। गौः। क्षेत्रफलद्रुमा[1]णां आदिपदेन परिग्रहः। मौहूर्त्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलाग्ने इति। स्वपीठे न्यस्येदित्युपरि सम्बन्धः। मौहूर्त्तिकोत्तमेन समुक्ते विविक्ते निरूप्य निर्घृते निर्मले राश्युदये प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः। मूलाभिहूतीति। मूलेनाभिहूतिः आह्वानमावाहनम्। लिपिन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः। तत्त्वन्यासः षडध्वन्यासश्च दशावृत्त्यष्टावृत्त्यादिन्यासानामङ्गायुधादिन्यासस्य चादिशब्देन ग्रहणम्। अर्चना मूलाक्षराङ्गायुधपूजा। सुमहितम् एतैः सम्यग्वर्धितम् एतद् बिम्बम्, विराजमपि खं च ध्यात्वेत्यन्वयः। लिप्याद्युक्तन्यासजातेन परिपूर्णभूमा पुरुषो बिम्बं संवृत्तमिति विराजं ध्यात्वेत्युक्तम्। तस्यानवच्छिन्नरूपस्याकाशाकारेणावच्छेदापेक्षं खं च ध्यात्वेति। एतत् पीठं तथैव बीजार्चितं प्रकृतिरूपमिलात्मकं चेति। ध्यात्वेत्यनुषङ्गत्। बीजं स्वं शक्तिबीजं तेन तथैवार्चितं बिम्बोक्तविधया पूजितम्। स्वबीजावाहनतत्पुटितलिपितत्त्वादि-न्यासतदर्चनाभिः सुमहितमित्यर्थः। परिपूर्णभूमेयं विराड्पपुरुषोचितेति प्रकृतिरूपं ध्यात्वेत्युक्तम्। तस्य[2] पृथिव्याकारेण अवच्छेदापेक्षमिळात्मकं च ध्यात्वेत्येतत्। किञ्च बिम्बपीठयोः पुरुषप्रकृतिरूपतया भोक्तृभोग्यतयावस्थानम्, आकाशपृथिवीरूपेण धार्यधारकतयावस्थानमप्युक्तम्। तदुभयं स्वेनौजसा व्यतिषज्य तिष्ठदिति। ध्यात्वेत्यनुषज्यते। व्यतिषङ्गः परस्परा[3]नुगमः। बिम्बपीठरूपेण मिथस्सन्नि-कर्षातिशयेऽपि स्वौजसा मिथो व्याप्त्यतिशयः स्यादिति स्वेनौजसा व्यतिषज्येत्येवमभिधानम्। अयमभिप्रायः पुरुषरूपस्य स्थूलसूक्ष्मपरात्मकस्य बिम्बस्य प्रकृतिरूपे स्थूलसूक्ष्मपरात्मके पीठे भोक्तृतया

1. 'मार्दनाम्' ग. घ. च. पाठः,
2. 'त्र' क. ङ. पाठः,
3. 'रमनु' घ. पाठः,

कात्स्न्र्येन व्याप्तिः। पीठस्य चैवंविधस्यैवंविधे बिम्बे भोग्यतया कात्स्न्र्येन व्याप्तिः। किञ्च प्राधान्येनैवं भोक्तभोग्यत्वनियमः किन्तु पीठस्य भोग्यत्वेऽपि तदुपचितात्मयोगान्मात्रया भोक्तृतयापि बिम्बे व्याप्तिः स्यात्। बिम्बस्य च तदपेक्षया पीठे च व्याप्तिः। सोऽयमेवंविधो मिथोऽनुगम इह व्यतिषङ्गोऽभिप्रेयते। तदा व मूर्तरूपता बिम्बपीठरूपयोः पुरुषप्रकृत्योः प्रकृष्टतमः सन्निकर्षः स्वेन तथाविधेन भावेन तु प्रकृष्टतमो मिथोऽनुगमलक्षणत् संयोगो भवति। तदेतदु[1]क्तं स्वेनौजसा व्यतिषज्येति। किञ्च स्थूलसूक्ष्मपररूपाणाम् उभयभाजामंशानां तत्तदुचितभावलक्षणतेजोविशेषैर्बिम्बपीठवपुषोर्मिथो व्याप्तिरपि ध्येयेति स्वेनौजसेत्युक्तम्। किंच आकाशपृथिवीरूपयोर्बिम्बपीठयोः धार्यधारकतया सन्निकर्षातिशयेऽपि धार्यमाणस्य बिम्बस्य तदोचितभ[2]रेण पीठे तस्य च धारयमाणस्य तदोचितभ[3]रेण बिम्बे च व्याप्त्यतिशयः स्यादिति स्वेनौजसा व्यतिषज्येत्युक्तम्। शेषं सर्वं पूर्ववत्। तिष्ठासायामपि तयोरेवमभिमाना-नुसन्धानार्थमिदानीमेव तिष्ठदित्युक्तम्। किंच अनयोः स्थापनकालादारभ्य आकल्पान्तमेवमेवावस्थानं चिन्तनीयमित्यभिप्रायेण तिष्ठदित्येवं निर्देशः। वक्ष्यति च '-आकल्पान्तस्थास्नुभावेन भक्त्ये'त्यादि। नीराज्येति। बिम्बपीठयोर्नीराजनमभिप्रेतम्। मन्त्रावाहनन्या[4]सपूजानन्तरमेव 'प्रतिपत्ताववस्थितो[5] विप्रतर्पणं मौहूर्तिकनियोजनां च विधाय नीराजयेदिति प्रयोगक्रमः। अस्त्रहृतपीठपट इति। तदास्त्रेण पीठाच्छादन[6]पटमुद्धरेत्। शिवे तु ब्रह्मशिलाच्छादनपटोद्धरणमिति ज्ञेयम्। अग्रसंस्थ इति। पुरतस्तिष्ठन्नित्यर्थः। दानाद्यनन्तरमुत्थाय नीराजनादि विदध्यादिति भावः। तत्तत्प्रतिष्ठितीति। तत्तत्प्रतिष्ठित्यै समुक्तम् आगमेषु इहैव वा वक्ष्यमाणं म[7]न्त्रं प्रजपन्नित्यर्थः। प्रणवोपचाराद्य[8]ङ्गमनुजपसमये बिम्बसमुद्धृत्यादि विदधत् प्रतिष्ठामनुजपसमये प्रतिष्ठाप्य शेषं प्रणवान्तं जपन्नुभयोरैकात्म्यलक्षणं सम्बन्धं भावयेतेति बोद्धव्यम्। कृत्वेति। तस्य प्रतिष्ठायतनस्योपरि त्रिः प्रदक्षिणतया परिभ्रमणं बिम्बस्य कृत्वेत्यर्थः। दोर्भ्यां गृहीतमनुबिम्बमिति। भद्रपीठात् समुद्धृतिसमय एव गुरुः दोर्भ्यां बिम्बपादभागं गृह्णीयात्। मूर्तिपास्तु बलिनः सम्भूय तदुपरिभागं तदनुकू[9]लतया गृह्णीयुरिति भावः। नपुंसकशिला-कलिताब्जनाळमिति तत्कालविशेषणम्। नपुंसकशिलायां कलितं संस्पृष्टं यस्य अब्जनालं पादपद्मसम्बन्धि नाळम्। न्यासकाले तत्तथाविधमिदं बिम्बं न्यस्येदिति। परावाहनं बिम्बस्य विशेषेणोपदिशति-प्रागिति। मूलाभिहूतीत्या-द्युदीरितमन्त्रावाहनतोऽपि पूर्वमित्यर्थः। गुणादिः प्रणवः, तस्य विशेषणं प्रष्ठपार्ष्णिकनिजाण्विति। प्रष्ठोऽग्रगामिनीति पुरस्सरः। पार्ष्णिकः पृष्ठे पश्चाद्भागगतश्च निजाणुः स्वं स्वं मूलं यस्य तथोक्तः। मूलपुटितः प्रणवः तेन हूतिराह्वानमावाहनं मूलेनाहितोऽपघनो विग्रहोऽङ्ग च तेन भावितं सम्पादितं

---

1. 'दुभयं स्वे',
2. 'भरणे' क. ङ. पाठः
3. 'भरणे' क. ङ. पाठः
4. 'न्यसनपू' क. ख. ङ पाठः,
5. 'तिं' घ. च. पाठः,
6. 'नमु',
7. 'न्त्रं प्र' क. ङ. पाठः,
8. 'द्यंशम' घ. पाठः,
9. 'रूपत' घ. च. पाठः,

पारमात्म्यं परमात्मभावो यत्र तद् बिम्बं तथोक्तम्। मूलेन विग्रहो मूलावयवैश्चाङ्गमिति विवेकः। प्रणवत्रयादिपूर्वकेण मूलपुटितेन परमात्मन् आगच्छेत्यादिधर्मशालिना प्रथमतस्तावद् बिम्बे परावाहनं विधाय तेनैव व्यापय्य प्रणवतद[1]ङ्गप्रणवान् मूलरुद्धान् मूर्धभ्रूमध्यहृन्नाभिमूलाधारेषु विन्यस्य मूलार्णतदङ्गन्यासं कुर्यात्। पुनस्तैरर्चयेच्चेति भावः। क्रमगोपनार्थं प्रयोगक्लृप्तिगोपनार्थं चैवमभिधानम् तदनन्तरं कर्तव्यमवस्थावाहनमपि तथोपदिशति–**सूद्यदिति**। सूद्यद्भिः सम्यगुच्चार्यमाणैर्दशार्हमनु-भिरवस्थोचितमन्त्रैः पञ्चानां तुरीयातीततुरीयसुषुप्तिस्वप्नजाग्रल्लक्षणानामवस्थानामावाह[2] आवाहनं, व्याप्तिः, तेन तेन मन्त्रेणैव व्यापकं, स्वमूलमहितीकृतिः स्वमूलेन पूजा, तैर्जागरूकं प[3]रमात्मभूतस्य तुरीयावस्थाद्यवतरणक्रमेण जाग्रदवस्थापन्नतया जागरणशीलं बिम्बमिति। तदनन्तरं मूलाभिहूतीत्यादि कार्यम्। स्वमन्त्रमहितीकरणे च मूलन्या[4]सतदङ्गान्यासा[5]ववस्था मन्त्रमूलाङ्गैरर्चनं च कार्यमिति ज्ञेयम्। प्रतिष्ठामन्त्रास्तु वक्ष्यन्ते। तेषां प्रतिष्ठासमये प्रयोगप्रकारमपि दर्शयति – तारोपचारेति। तारोपचारादिपदानि बहुवचनान्तान्यभिप्रेतानि। प्रणवोपचारमूलानि त्रिरुक्त्वा तत्त्वमन्त्रान् पृथिव्यन्तान् सकृदुच्चरेत्। एवं मुखे आदितः स्यात्। ततः स स प्रतिष्ठामन्त्रः। तदन्ततश्च[6] मूलपुटितपञ्चतत्त्वानि सृष्टिक्रमेण त्रिवारं पुनर्मूलं प्रणवं च त्रिवारमुच्चरेदिति भावः।। 42।।

The preceptor shall occupy the place in front of the sanctum sanctorum purify liis body and mind with proper rites, propitiate his own teacher and lord Gaṇeśa, propitiate the Brahmins with gifts including gold and cattle and wait for the auspicious moment fixed by the Astrologer (for the ceremony of installation).

Chanting Praṇava thrice invoke divinity into the idol using requisite mantras conceiving the same as Supreme Being. Principles like Lipitattva and Ṣaḍadhvā are to be brought into that altar and worshiped properly. Thereafter standing up he shall think of fixing the idol with the altar forming its base. First he shall take away the cloth that covers the altar. Thereafter he shall take the Mūlabimba – the main idol -sought to be installed by both his hands with the help of his assistants.

Circumambulating the altar three times holding the idol and chanting the mantra of installation he shall place the idol into the pit made on the altar and in which jewels and other things are deposited. With care he should place the idol into the pit of the altar. Before doing this the idol should be properly propitiated waving light and Brahmins should be pleased with gifts. (38-42)

---

1. 'दंश' ख. ग. घ. च. पाठः
2. 'हनं व्या' घ. च. पाठः,
3. 'परात्मा' क. ङ. पाठः,
4. 'सतदंशन्यासाव' ख. पाठः,
5. सावस्था क. ङ., 'सावस्थाद्यवतरमन्त्र' ग. पाठः,
6. 'र स्वमू' घ. च. पाठः

तारादिपञ्चनिजतत्त्वकङेन्तमूर्त्या-
त्मान्तस्थशान्तमुखबीजपरध्रुवांशैः।
ङेन्तस्वरूपिमनुशिष्टनमोन्ततुर्या-
तीतादिजागरपरैश्च दशाणवः स्युः।। 43।।

विमर्शिनी

अवस्थावाहनमन्त्रानुद्धरति–तारादीति। तारादिपञ्चनिजतत्त्वकङेन्तमूर्त्यात्मान्तस्थ- शान्तमुखबीज-परध्रुवांशैः तारादि मूलमन्त्रस्य तारादिबीजानि, ततः सृष्टिक्रमात् प्राप्तानि निजनिजपञ्चतत्त्वानि, तेषां के मूर्धन्यूर्ध्वभागे ङेन्ताश्चतुर्थ्येकवचनान्ताः स्वस्वमूर्तयः, ततः आत्मान्तस्थाः आत्मने इत्यन्ते स्थिताः शान्तमुखाः शान्तादिकाः बीजपराः बीजशब्दावसानाः ध्रवांशाः ध्रुवस्य प्रणवस्यांशाः शान्तशक्तिनादबिन्दुबीजशब्दा ये तैरुपलक्षिताः। तथाच ङेन्तस्वरूपिमनुशिष्टनमोन्ततुर्यातीतादिजागरपरैश्च ङेन्तस्वरूपि चतुर्थ्येकवचनान्तं स्वरूपीति पदं मनुशिष्टं मूलमन्त्रस्य बीजोपरिगतं शिष्टं नमश्शब्दश्चान्ते येषां तुरीयातीतादिजागरपराणां तुरीयातीततुरीयसुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्पदानां ते तथोक्ताः। तैश्चोपलक्षिता दशाणवः अवस्थामन्त्राः। 'ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः', 'ओं यं नमः पराय पुरुषात्मने संकर्षणाय शक्त्यात्मने तुरीयस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः' इत्यादयो वैष्णवावस्थावाहनमन्त्राः। तथा शैवेऽपि ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने ईशानाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमः शिवाय नमः' इत्यादि। तथा शिवनारायणा दिष्वप्यूह्यम्।। 43।।

विवरणम्

अवस्थावाहनमन्त्रानप्युद्धरति–तारादीति। विष्णुशिवादिविषये तारादीनि पञ्चनिजतत्त्वानीति समासः। शिवनारायणदुर्गादिविषये तारादि च पञ्च निजतत्त्वानि चेति। तारोऽत्र तत्तन्मूलमन्त्रस्य आद्योऽवयवः सन् प्रणवः शिवनारायणदुर्गादिषु मूलस्य च[1] बीजत्वाद् आदिशब्देन तद्बीजग्रहणम्। एतच्च मनुशिष्टेति निर्देशादेवं गम्यते। पञ्चनिजतत्त्वानि षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने इत्येवमादीनि। ततो ङेन्ता मूर्तय आत्मा च। मूर्तयः पञ्च यथास्वं वासुदेवादयः ततस्तादृगा[2]त्मान्ते स्थितो येषां शान्तादिबीजप[3]राणां ध्रु[4]वांशानां ते तथोक्ताः। शान्तशक्तिनादबिन्दुबीजानि पञ्चप्रणवांशाः। ङे[5]न्तस्वरूपीत्येतच्च मनुशिष्टं च नमश्चेति समासः। तान्यन्ते येषां तु[6]र्यातीतादीनां जागरचरमाणां तानि तथोक्तानि। ङेन्तस्वरूपीति। तरीयातीतस्वरूपिणे इत्यादिषु स्वरूपिणे इत्येतत् मनुशि[7]ष्टम्। मूलमन्त्रस्य तारादीत्युपात्तशेषावयवः। यथा नमो नारायणाय शिवनारायणाय नमः इति। तु[8]र्यातीताद्याः–तुरीयातीतं तुरीयं सुषुप्तिः स्वप्नो

1. 'स' ख न. च. पाठः,
2. 'शा' .....ङ. क. पाठः,
3. 'चरमाणां' ख. घ. च. पाठः,
4. 'वान्तांशा' ग. पाठः,
5. 'न्तं स्व' ख. न. पाठः,
6. 'तुरीयाती' क. ङ. पाठः,
7. 'ष्टम्' क. ख. ङ. पाठः,
8. 'तुरीयाती' क. घ. ङ. च. पाठः

जाग्रदिति पञ्चावस्थाः। विष्णो तावद्-ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमो नारायणाय नमः इत्यादि। दुर्गायां ओं ह्रीं दुं षौं नमः पराय श्रेष्ठाशक्त्यात्मने सें दुर्गायै शान्तात्मने तुरीयतीतस्वरूपिण्यै दुर्गायै नमः इत्यादि इति। आदौ प्रणवत्रयम् अन्ते तुरीयातीतात्मन् आगच्छेत्याद्यावाहनधर्मयोगश्च सामन्यतो लभ्यते। तत्तदावाहनानन्तरं तत्तन्मन्त्रेण व्यापकं सर्वन्ततश्च द्वाभ्यां व्यापकं द्वाभ्यां हृदि न्यासं पञ्चमेन व्यापकं च कृत्वा मूलव्यापकार्णाङ्गन्यासं व कुर्यात्। दशाणवः स्युरित्यवस्थामन्त्रा इत्यर्थः।। 43।।

The mantra for installation is hinted at in this stanza. Praṇava, bījamantra, Pañcatattva, the name of the deity with its dative case namaḥ suffixed to Śāntātman, Śaktyātman etc., up to Jāgratsvarūpin are spoken as the mantras for installations explained by the commentators. (43)

यज्ञायज्ञादि पुंसूक्तकमपि शिवनारायणे पौरुषाख्यं
त्रैलोक्याणुर्जिनार्णादिरपि मुररिपौ तारकारौ ध्रुवाणुः।
दुर्गासूक्तं कुमार्यां द्विरदवरमुखे बीजमृक् च प्रतिष्ठा
मन्त्रो ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिति विहितो गोप्तृसंज्ञः प्रभेशे।। 44।।

विमर्शिनी

प्रतिष्ठामन्त्रानाह-**यज्ञायज्ञादीति**। शिवनारायणे यज्ञायज्ञादि पुंसूक्तकमपि 'यज्ञायज्ञा वः' इत्यादि पुरुषसूक्तं च प्रतिष्ठामन्त्रो विहितः। मुररिपौ पौरुषाख्यं पुरुषसूक्तं त्रैलोक्याणुः 'ओं त्रैलोक्ये'त्यादि वक्ष्यति। जिनार्णादिः गायत्रीद्वादशाक्षराष्टाक्षरषडक्षरादिः। तारकारौ ध्रुवाणुः। ध्रुवाणुः प्रणवः 'ध्रुवा द्यौरि'त्यपि। कुमार्यां – दुर्गासूक्तं पञ्चदुर्गाः। द्विरदवरमुखे बीजमृक् च बीजं स्वबीजं 'गणनां त्वे' त्यृक् च। स्मरजिति पञ्चब्रह्माणि। प्रभेशे गोप्तृसंज्ञः 'गोप्तारमि'त्यादि 'तारोपचा(रादी'? रे)त्यादि श्लोकार्धोक्तमन्त्रैः पुटितश्च।। 44।।

विवरणम्

इदानीं प्रतिष्ठामन्त्रानु[1]पदिशति-**यज्ञायज्ञादीति**। हरिहरे 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये पुरुषसूक्तं च प्रतिष्ठामन्त्रः। पौरुषाख्यं पुरुषसूक्तम्। जिनार्णादिरिति। षडर्णद्वादशार्णाष्टार्णानां आदिशब्देन ग्रहणम्। ध्रुवाणुरिति ध्रुवा द्यौरि[2]'ति मन्त्रः प्रणवोऽपि। तदुक्तं-'ध्रुवाद्यौरिति मन्त्रवित्' 'समग्रं स्थापयेदर्चामि'ति, 'स्थापयेत् प्रणवेन त्वि'ति च। दुर्गासूक्तं-'जातवेदसे सुनवामे'त्येतत्।। 44।।

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa the mantra for installation the one beginning with "Yagña yagña" and Puruṣasūkta; for Viṣṇu, Puruṣasūkta, Gāyatrī, Ṣaḍaskṣara, Aṣṭākṣara and the three hymns beginning with Trivikrama; for Subrahmaṇya the three hymns beginning with "dhruvādi" and Praṇava, for Durgā Pañcadurgāmantra, for Gaṇapati the hymn Gaṇānām tvā etc., for Śiva the mantra of Pañcabrahma; for Śāstā the Mantra

1. 'नुद्दिश' क.ख. पाठः
2. 'रित्यादिम' ख.-ग. घ. च. पाठः,

"goptaram' etc.'. For Viṣṇu the prescribed mantra is "Trailokyavikrānta" etc. (44)

आदायाञ्चितमन्त्रलिङ्गकमजेनास्थाप्य वामाणुना
ब्रह्मग्राव्ण्यथ तन्निरोधविधिमप्याधाय घोराणुना।
सान्निध्यं प्रणमन् समर्थ्य पुरुषेणेशेन सूनार्चनं
कुर्याच्चेति शिवप्रतिष्ठितिविधौ कर्मक्रमः कीर्तितः।। 45।।

विमर्शिनी

'ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिती'ति शिवोक्ते विशेषमाह–आदायेति। अञ्चित(मन्त्र)- लि(ङ्ग?ङ्गकं) यथोक्तन्यासेन सफलीकृतं यथोक्तप्रकारेण पूजितं च शिवलिङ्गम् अजेन 'सद्योजात' मन्त्रेणादाय वामाणुना 'वामदेव'मन्त्रेण ब्रह्मग्राव्णि नपुंसकशिलायामास्थाप्य। आस्थाप्येत्यनेन प्रतिष्ठायाः सामान्यकर्माणि मन्त्राश्च सूचिताः। घोराणुना 'अघोरेण' तन्निरोधनविधिं स्थिरीकरणमप्याधाय निरोधनमुद्रां च दर्शयित्वा प्रणमन् पुरुषेण 'तत्पुरुषेण' सान्निध्यं प्रार्थ्य सान्निध्यमुद्रां च दर्शयित्वा ईशेन सूनार्चनं पुष्पाञ्जलिं च कुर्यात्। शिवप्रतिष्ठितिविधौ इति विशेषात् कर्मक्रमः कीर्तितः।। 45।।

विवरणम्

इह 'ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिती'ति यदुक्तं तत्र प्रयोगक्लृप्तिं दर्शयति–आदायेति। प्रणवोपचारमूलानि त्रिरुक्त्वा तत्त्वमन्त्रानप्युक्त्वा सद्योजातेन लिङ्गं भद्रपीठादुद्धरन् आदधीत। पीठाधिकरणताभावेऽपि पुरुषाका[1]शानुसन्धानं कार्यमेवेत्यञ्चितविशेषणेनोक्तम्। वामाणुना ब्रह्मग्राव्ण्यास्थाप्येत्यन्वयः। निरोधविधिमप्याधाय घोराणुनेति। निरोधमुद्रयेति भावः। ईशेन सूनार्चनं कुर्याच्चेति पुष्पाञ्जल्यभिप्रायम्। मूलपुटितान्येतानि पञ्च स्युः। वामदेवमूलपुटितमुक्त्वा पुनर्मूलं प्रणवं च त्रिरुच्चरेत्।। 45।।

The Pratiṣṭhā mantra for Śāstā is given here giving the synonyms of Goptā, Viśvagopta, Śāstā, Śambhu, Vibhu, Ameya, Adbhuta, Śānta and Acyuta. (45)

ओं त्रैलोक्यविक्रान्ताय त्रिविक्रमाय विष्णवे नमः।
गोप्तारं विश्वगोप्तारं शास्तारं शाम्भवं प्रभुम्।
अमेयमद्भुतं शान्तं स्थापयाम्यहमच्युतम्।। 46।।

इति।

विमर्शिनी

ततः प्रस्तुतं त्रैलोक्याणुं गोप्तृसंज्ञाणुं च पठति–ओं त्रैलोक्येति। गोप्तारमित्यादि च।। 46।।

In respect of the installation of the idol of Śiva, the Śivaliṅga which has been sanctified by the invocations and other rites shall be taken up by all chanting the mantra called Sadyojāta and planted on the altar with the chant

1. 'शाद्यनु' ख. पाठः

of Vāmadevamantra added with Mūlamantra. Aghoramantra also is to be chanted showing the mythical sign. The priest shall bow to the deity by mental action and pray chanting Tatpuruṣamantra to the effect that may the divinity be present there always. It should be concluded with the chant of Īśānamantra before offering a complete worship with the pouring of flowers. (46)

तल्लम्बसूत्रेण समं प्रकल्प्य[1]
दोर्भ्यां स्पृशन् बिम्बपदाब्जपीठम्।
ज[2]पन् ध्रुवा द्यौरिति सुप्रतिष्ठं
कृत्वाग्रतो विश्वमनुं पठेच्च।। 47।।

विमर्शिनी

ततः सामान्येन क्रियाशेषमाह–**तल्लम्बसूत्रेणेति**। तद् बिम्बं लम्बसूत्रेण बिम्बस्य नासिकाग्रे पीठस्य पुरोभागकोणद्वये च स्थापितं सूत्रं लम्बसूत्रं तेन समं यथा भवति तथा वलनं परिहृत्य प्रकल्प्य दोर्भ्यां बिम्बपदाब्जपीठं बिम्बपदाम्बुजं पीठं च स्पृशन् 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादि जपन् सुप्रति(ष्ठितं?ष्ठं) निश्चलं कृत्वाग्रतः स्थित्वा विश्वमनुं 'विश्वतश्चक्षुरि'ति मन्त्रं पठेद् उच्चरेत्।। 47।।

विवरणम्

तल्लम्बसूत्रेण समं प्रकल्प्येति। लम्बसूत्रम्। बिम्बाग्रतः तच्छिरस्सन्निधेर्लम्ब्यमानं तदीयसुषुम्ना[3]सीम्नि पार्श्वसूत्रसीम्नि च समलग्नं चेत् तद् बिम्बं ऋजु[4]संस्थितं स्यादिति भावः। बिम्बपदाब्जपीठं दो[5]र्भ्यां स्पृशन् 'ध्रुवा द्यौरि'ति जपन्। सुप्रतिष्ठं कृत्वेति सम्बन्धनीयम्। बिम्बपदाब्जं तत्स्पृश्यमानपीठोपर्युद्देशं च एकतया हस्तद्वय्या प्रतिष्ठितिकरणधिया स्पृशन्नित्यर्थः। कृत्वेति भावयित्वेत्यर्थः। अग्रतो विश्वमनुं पठेच्चेति। पुरस्तिष्ठन् 'विश्वतश्च'ति मन्त्रं साञ्जलिर्वदेदित्यर्थः।। 47।।

The idol that has been installed may be measured by a perpendicular line of thread from the tip of nose up to the front and both corners of the altar to ascertain that there is no leaning. Thereafter using both the hands the priest shall touch the tip of the feet of the idol and that of the altar and chant the three hymns beginning with dhruvādi etc. Now he shall firmly press the idol into the pit of the altar ascertaining that it does not shake. Standing before the idol he shall also chant the mantra "viśvataḥ cakṣus" etc with devotion. (47)

---

1. 'ल्प्य मूलेन कृत्वा कुसुमाञ्जलिं च।',
2. 'जप्त्वा ध्रुवा द्यौः सुदृढीकरोतु।। त्र' ख. पाठः
3. 'म्नासूत्रसी' ख. च. घ.,
4. 'समं स्थि' क. ग. ङ. पाठः,
5. 'र्भ्यां संस्पृ क. ङ. पाठः,

ब्रह्मग्राव्णि स्थापयित्वोक्तनीत्या
लिङ्गं स्थाणौ स्थापयेच्च स्वपीठम्।
तत्रोमा शक्तीषुतत्त्वादिनाष्टा-
र्णेनौमेयेनान्तवामध्रुवेण ।। 48 ।।

विमर्शिनी

ततः शिवे विशेषमाह–ब्रह्मग्राव्णीति। स्थाणावुक्तनीत्या ब्रह्मग्राव्णि लिङ्गं स्थापयित्वा तत ओमा ओंकारेण शक्तीषुतत्त्वादिना भुवनेश्वरी पञ्चतत्त्वानि चादौ युक्तेन अन्तवामध्रुवेण अवसाने 'वामदेवेन' 'ध्रुवा द्यौरि'ति प्रणवेन च औमेयेन उमायाः अष्टाक्षरेण स्वपीठं स्थापयेत्।। 48 ।।

विवरणम्

शिवे पीठस्य यन्त्रोपरिगतत्वात् तत्प्रतिष्ठामिदानीमाचष्टे–ब्रह्मग्राव्णीति। [1]तत्र पीठं औमेयेन अष्टार्णेन स्थापयेच्चेत्यन्वयः। तत्रेति स्थापितलिङ्गायां प्रतिष्ठायतनभुवीत्यर्थः। औमेयाष्टार्णं कर्मशेषे वक्ष्यति। 'तारस्सशक्तिवाग्भव' इत्यादि। स्थापयेदिति। यन्त्राद्[2] बलिभिः सुकुशलैर्मूर्तिपैस्तल्लिङ्गपरिलम्बनक्रमेण अवतारयन् दोर्भ्यामादाय प्रतिष्ठापयेदिति भावः। ओमेति। प्रणवेन सहप्रणवमादौ त्रिरुक्त्वेति यावत्। यद्वा उमेत्युमाप्रणवोऽभिप्रेयते। शक्तिर्हृल्लेखा। इषुतत्त्वानि च शक्तिपुटितानि स्युः। अन्ते वामो वामदेवो ध्रुवः प्रणवश्च यस्य अष्टार्णस्य तत्तथोक्तम्। प्रणवात् पूर्वं शक्तिरपीष्यते। उक्तनीत्येत्यनेन विराट्प्रकृत्याद्यनुसन्धानं तदोजोव्यतिषङ्गानुसन्धानं चास्मिन् समये कार्यमित्युक्तम्।। 48 ।।

Having fixed properly on the altar made of stone of the neuter gender in the above mentioned manner mantras like Praṇava; Umā, Praṇava, Śakti and Pañcatattva may be chanted as part of the installation. (48)

सद्येन स्वहृदम्बुजादथ समादाय प्रसूनाञ्जलिं
कुर्वंस्थापितलिङ्गके शिवमहः प्रावेश्य वामाणुना।
मुद्रामाकलयन् निरोधनमघोराख्याणुना सन्निधिं
पुंसाधाय शिवात्मकेन मनुना मन्त्री समभ्यर्चयेत्।। 49 ।।

विमर्शिनी

अथ मन्त्री आवाहनोपदेशज्ञः स्वहृदम्बुजात् 'सद्येन' शिवमहः शिवमयं तेजः आदाय 'वामा'णुना स्थापितलिङ्गके प्रसूनाञ्जलिं कुर्वन् प्रावेश्य योजयित्वा 'अघोरा'ख्याणुना निरोधनमुद्रामाकलयन् बन्धयन् निरोधनं स्थिरीकरणं चाधाय पुंसा 'तत्पुरुषेण' सन्निधिं तन्मुद्रया आधाय शिवात्मकेन 'ईशानेन' मनुना समभ्यर्चयेत्।। 49 ।।

विवरणम्

पीठे शिवभागलक्षणस्य लिङ्गस्य स्थितिकरीं क्रियामाह–सद्येनेति। समादायेति। शिवमह इति

---

1. 'तत्पीठं' ख. घ. च. पाठः,
2. 'न्' क. ग. ङ. पाठः

सम्बध्यते। स्थापितलिङ्गके प्रसूनाञ्जलिं वामाणुना कुर्वन्नित्यन्वयः। प्रसूनमञ्जलिपुटे गृहीत्वा हृदयादादानमित्यर्थाद् गम्यते। लिङ्गकं लिङ्गस्य मूर्धोद्देशे अघोराख्याणुना निरोधनमुद्रामाकलयन् इति। आधायेति सम्बन्धनीयम्। मुद्राकलनं निरोधमुद्राबन्धनम्। अत एव समादाने प्रावेशने च आवाहनमुद्रयेति लभ्यते। पुंसा सन्निधिमाधायेति। तन्मुद्रयेति ज्ञेयम्। शिवात्मकेनेति। ईशानेन। इह सद्योजातस्य प्रणवोपचारमूलपूर्वकत्वं पञ्चानामपि मूलपुटितत्वं समादानादिषु ओं भगवन्नागच्छ ओमावाहयामि, ओं सन्निरुद्धो भव, ओं सन्निहितो भव, इत्येवंयोगश्चेत्येतत् सर्वं मन्त्रीत्यनेनोक्तम्। विद्वानिति वा पाठः। शिवभागविशेषवपुषः स्वपीठशक्तेश्चौजसा मिथो व्यतिषङ्गं विद्वानिति च तदभिप्रायः। तल्लम्बसूत्रेणेत्येतदवधार्य पीठमवतारयेत्। इदानीमीशानेन सम्पूज्य दोर्भ्यां स्पृशन्नित्यादि विदध्यादिति ज्ञेयम्।। 49।।

Now the preceptor well versed in the mantra shall invoke with the Sadyojāta hymn the Śivacaitanya from his own heart and transfer it on the idol along with the showering of flowers. Aghora mantra is to be used then to present the spirit from going out of the idol in an act of control. Thus again he shall chant the hymn to. the effect that it may be present there for eternity using particular signs. Once again he shall chant mantras like Dhruvādi touching the idol with palm. (49)

बीजेन पीठं प्रकृतिस्वरूपं मूलेन बिम्बं पुरुषात्मकं च।
इष्ट्वाष्टबन्धं सकलेषु कुर्यात् स्थेम्ने मिथः सङ्कलनस्य धाम्नोः।। 50।।

विमर्शिनी

ततः सर्वतोऽष्टबन्धं स्थापयेदित्याह–बीजेनेति। सकलेषु प्रकृतिस्वरूपं पीठं बीजेन स्वस्वशक्तिबीजेन पुरुषात्मकं बिम्बं मूलेन चेष्ट्वा धाम्नोस्तेजसोः मिथोऽन्योन्यं संकलनस्य सम्मेलनस्य स्थेम्ने स्थिरतायै अष्टबन्धं कुर्यात्।। 50।।

विवरणम्

अथ प्रतिष्ठादृढताद्यर्थमष्टबधकरणमिति, तदभिधत्ते–बीजेनेति। इष्ट्वेत्यावाहनतदुचितन्यासाङ्ग-न्यासपूर्वकन्यस्तमन्त्रार्चनमभिप्रेतम्। वक्ष्यति हि–'बीजेनावाह्य पीठे प्रकृतिमि'त्यादि। सकलेष्विति। विष्ण्वादिषु शिवे चेत्यर्थः। धाम्नोर्मिथस्सङ्कलनस्य स्थेम्ने इत्यान्तरं फलमुक्तम्। बिम्बपीठविवरगूहनं तद्विवरपूरितरत्नादिपरिरक्षणं पुनर्बिम्बासञ्चलनदिगाश्रयपरिहारादिः इत्येतत् सर्वं स्थूलं फलम्। यद्वा पीठसमवायिनीनां नवशक्तीनां बिम्बमयमष्टबन्धः। वक्ष्यति हि–'आत्मनवशक्त्यात्माष्टबन्धं विदु'रिति। तासां स्वास्पदे स्थापनं तासामेव च बिम्बात्मनि देवे तत्तच्छक्त्युचित नैमल्याकरणाभिमत-सर्जनादिफलवितरण[1]सामर्थ्योचिततया ताभिस्तयोजनं च बाह्यं फलमिति। धाम्नोरिति स्वेनौजसेत्युक्तयोः बिम्बपीठौजसोस्ते[2]जोविशेषरूपयोर्ग्रहणम्। यद्वा बिम्बपीठात्मनोः पुरुषप्रकृतिलक्षणयोर[3]व्यपदेश्य-

---

1. 'णादिसा' ख. पाठः,
2. 'जोरूपविशेषयो',
3. 'रप' क. ङ. पाठः,

रूपयोस्तेजसोरिति। तयोश्च सौजसा व्यतिषङ्गः एव। प्रतिष्ठाप्रक्रमादारभ्येदानीमपि सम्यगनुसन्धीय-मानस्सङ्कलन[1]मित्युच्यते। तस्य स्थेमा स्थायिता यावद्बिम्बपीठवस्थानं शैथिल्याभावः[2]। धाम्नोरित्यनेनैतदपि सूचितम्। प्रागुक्ताकाशपृथिवीभावनायां तद्गतनिरतिशयभास्वरतेजोमात्रा-परिणामविशेषरूपतया तयोरेव पूजोचिता। अत्यन्तपरिच्छिन्नतद्बिम्बपीठाकारेणावस्थानमपि भावनीयमिति। तदुक्तम्–

आकाशं तस्य मूर्तिः स्यात् पृथिवी तस्य पीठिका।
विग्रहं कल्पयेत् तस्य तैजसैः परमाणुभिः।।

इति। स्थेम्न इति नवशक्त्यनुगतायास्तत्सामान्यशक्तेर्व्यापारोऽयमिति भावः।। 50।।

In respect of the installation of all idols on the pedestal Aṣṭabandha may be used to fix them on the pedestal or altar. It is to ascertain the fixity of the idol and the base.

(Aṣṭabandha is a medicinal compound to fix the idol to its base. The preparation involves the pounding together of the following items continuously for 41 days. The items are :powder of conch, powder of the ink nut (Terminalia chebula) ; powder of resin of Pinus Dammer; a type of soil; river sand; powder of myrobalan; sealing wax; cotton. In a prescribed proportion these are pound to form a -paste or gum. Gingely oil is used to mix them) (50)

संपातं नवशक्तिजं सुमहिते सिक्त्वाष्टबन्धे तथा
रत्नैस्तद्विवरं सहेमसिकतैरापूर्य तत्रापि च।
वस्त्राद्यैः परिभूष्य शक्तिपुरुषौ तारोपचारासना-
भीज्याशक्तिमनुध्रुवेण कलयेत् तत्राष्टबन्धं दृढम्।। 51।।

विमर्शिनी

तत्क्रियाप्रकारमाह–**सम्पातमिति**। नवशक्तिजं पूर्वं नवशक्तिहोमेन गृहीतं संपातं सुमहिते नवशक्तिभिः पूजितेऽष्टबन्धे सिक्त्वा तथा सहेमसिकतैः हेम्ना सिकतादिभिश्च युक्तै रत्नैः तद्विवरं तत्रालरन्ध्रमापूर्य तत्रापि च सिक्त्वा शक्तिपुरुषौ शक्तिपुरुषात्मकौ पीठदेवौ वस्त्राद्यैः परिभूष्य तारोपचारासना-भीज्याशक्तिमनुध्रुवेण प्रणवोपचारपीठमन्त्रपूजा-मन्त्रशक्तिमन्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः तत्र पीठबिम्बसन्धौ दृढं तदुभयं निश्चलं यथा भवति तथाष्टबन्धं कलयेत् बन्धयेत्।। 51।।

विवरणम्

अष्टबन्धप्रकारमेव विवृणोति–**सम्पातमिति**। सुमहितेऽष्टबन्धे नवशक्तिजं सम्पातं सिक्त्वेत्यन्वयः। फटन्तप्रणवप्रोक्षणतालत्रगादिशोषणादिशक्तिप्राणायामतद्व्यापकनवशक्तिन्यासतत्पूजनं सुमहित इत्यभिप्रेतम्। नवशक्तिभिः तत्सम्पातस्पर्शनं भवति पुनस्तन्मन्त्रैः पूजा जपश्चेष्यते। तथा तद्विवरं रत्नैः

---

1. 'नमुच्य' घ. च. पाठः,
2. 'वात्' क. ग. पाठः

प्रपूर्य। तत्रापि चेति। सुमहिते सम्पातं सिक्त्वेत्यनुक्[1]ष्यते। तद्विवरं तद्बिम्बपीठविवरम्। तत्रापीति। तद्विवरे रत्नानामनियमः सहेमसिकतैरिति। रत्नहेमपू[2]र्णेऽपि विवरपरिजिहीर्षया सिकतापूरण-मित्यर्थाल्लभ्यते। तद्विवरेऽपि नवशक्त्यादिपूजापूर्वकं तन्मन्त्रैस्तन्न्यासक्रमेण तत्सम्पातशेषस्पर्शनं विधाय तत्पूजां कुर्याद् इति शक्तिपुरुषौ वस्त्राद्यैः परिभूष्येति। पीठबिम्बयोः शक्तिपुरुषप्रतिपत्तिरनुवर्तत एव। बीजेन पीठमित्यादि ह्युक्तम्। पुरुषस्य वस्त्रद्वयेन शक्तेरेकेन चालङ्करणम्। गन्धानुलेपनमालादीनामादिशब्देन ग्रहणम्। तारोपचारयोस्त्रिर्वचनम्। आसनाभीज्यामनवः धर्मादिसमष्ट्यन्तमनवः। शक्तिमनवः नवशक्तिमन्त्राः। शक्तिबीजं च पुनर्ध्रुवः प्रणवः। नवशक्तयस्तु शक्तिबीजपुटितास्त्रिरावर्तनीयाः। तदावृत्तिसमये च अष्टबन्धकलनं तदुभयाग्रसन्धानं च बिम्बपराग्भागे कार्यमिति सम्प्रदायः। बिम्बपीठयोः नीराजनपूर्वकमेतदिष्यते।। 51।।

Sampāta- the leftovers of the sacrifice kept in a vessel shall be propitiated with hymns may be brought into contact with the Aṣṭabandha. Thereafter the crevice between the idol and the pit may be filled up with gold, sand and jewels. Again the leftovers may be put into contact with the idol. The Pītha- pedestal forming the Śakti and idol representing the Puruṣa may be decorated with cloth and garland before propitiating them with Praṇava and Upacāra- items of worship. The Aṣṭabandha may be put around the stalk like portion of the idol to fix the pedestal and idol on a firm footing. (51)

कृत्वा ध्रुवात्ममनुमर्शनमादिनाभि-
व्याप्य द्विधा प्रकृतिपूरुषयोर्विभाव्य।
अन्योन्यसङ्कलनमातनुयात् स्वमूल-
मन्त्राभिवाहनसहावयवक्रियाद्यम् ।। 52।।

विमर्शिनी

ध्रुवात्ममनुमर्शनं 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादिमन्त्रैरभिमर्शनं स्थिरीकरणं च कृत्वा आदिना प्रणवेन द्विधा पीठमूलादिबिम्बाग्रास्तं बिम्बाग्रादिपीठमूलपर्यन्तं च अभिव्याप्य प्रकृतिपूरुषयोरन्योन्यसङ्कलनं विभाव्य ध्यात्वा स्वमूलमन्त्राभिवाहनसहावयविक्रियाद्यं मूलमन्त्रेणावाहनं सकलीकरणम् आद्यशब्देनोपहारदानपूजां च आतनुयात्।। 52।।

विवरणम्

कृत्वा ध्रुवात्ममनुमर्शनमिति। 'ध्रुवा द्यौः' इत्यादिभिर्दोर्द्वयेनाभिमृ[3]शंस्तमष्टबन्धं सुप्रतिष्ठं विभाव्य पुनरात्ममनुभिर्नवशक्तिमनुभि[4]र्मर्शनं कुर्यात्। शक्तिबीजेन तदष्टबधे प्रागादि परितो व्यापय्य नवशक्तिम[5]न्त्रैर्दिङ्मध्येषु तस्मिन्विन्यस्य शक्तिबीजेन व्यापयेदिति भावः। आदिना द्विधाभिव्याप्येति।

1. 'षज्यते' क. ङ. पाठः,
2. 'पूरणे' क. ख. ग. ङ. पाठः
3. 'मृश्य तदष्ट' क. पाठः,
4. 'भिरभिमर्श' क. ङ. पाठः,
5. 'न्त्रं दिङ्म' ग. घ. च. पाठः,

प्रणवेन पीठमूलादि बिम्बमूर्धान्तं तदादि पीठमूलान्तं च त्रिवारं व्यापकमुक्तम्। तदा प्रतिपत्तिमप्युपदिशति-प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसङ्कलनं विभाव्येति। स्वेनौजसेत्यत्र प्रतिपत्तिः इदानीं तथा क्रियेति भेदः। इह भोग्यावस्थस्यामृतमयप्रभाकारेण भोक्त्रवस्थस्य चाग्निमयप्रभाकारेणेतरस्मिन्ननुगमश्चिन्त्यते। दुर्गाया[1]श्च भोक्तृभावापेक्षया पुरुषरूपत्वम्। तत्पीठशक्तेरपि तदीयभोग्यभावापेक्षया प्रकृतिरूपत्वमप्युपपन्नमेव। स्थेम्न इत्युक्तत्वात् स्थेमानमपि पीठबिम्बसंयोगलक्षणेऽष्टबन्धे शक्तिव्यापकनवशक्तिन्याशक्तिव्यापकेन विभाव्येत्यपि गम्यते। आतनुयादित्यादि वाक्यान्तरम्। सहावयविक्रिया सकळीकरणम्। प्राक्शक्तिबीजमूलमनुनवशक्तिमनुभिः पीठबिम्बाष्टबन्धेषु समर्चनं पुनर्बिम्बे मन्त्रावाहनन्यासानन्तरं मूलाङ्गैः समर्चनं चोक्तम्।। 52।।

Now the priest shall touch the Aṣṭabandha used to fix the idol and chant the hymn "dhruvādi" and sweep with his palms from head of the idol up to the base of the pedestal and vice- versa chanting Praṇava. He shall conceive the identity of Prakṛti and Puruṣa by that process of sweeping of his palms. Using the Mulamantra he shall place the alphabets of the Lipitattva on the idol. (52)

नीराज्य मूर्ध्नि कृतहेम्नि घटेश्वरेणा[2]-
सिच्य त्रितत्त्वमनुभिर्न्यसनं च कृत्वा।
निद्राघटेन च तथाखिलतत्त्वम[3]न्त्रै-
रासिच्य तन्न्यसनचर्चितमातनोतु।। 53।।

विमर्शिनी

पुनर्नीराज्य कृतहेम्नि मूर्ध्नि बिम्बमूर्ध्नि हिरण्यं न्यस्य त्रितत्त्वमनुभिः घटेश्वरेण कुम्भेशेनासिच्य सिक्त्वा तन्न्यसनं च चकारेण पूजां च कृत्वा तथा नीराजनादिपुरस्सरमखिलतत्त्वमन्त्रैर्निद्राघटेन चासिच्य तन्न्यसनचर्चितं तत्तन्यासं मूलमन्त्रसम्बन्धिनो न्यासांश्च तथा पूजां च आतनोतु।। 53।।

विवरणम्

मूर्ध्नि कृतहेम्नीति बिम्बविशेषणम्। बिम्बमस्तके हेम निधाय तस्मिन् बिम्बे त्रितत्त्वमनुभिः कुम्भेशेनाभिषिच्य तदाधारेषु त्रितत्त्वन्यासं मूला[4]र्णाङ्गन्यासं च कृत्वा त्रितत्त्वमूला[5]ङ्गैः पुष्पाराधनं विदध्यात्। निद्राघटेन च तथेति। नीराजनादिपूर्वकमित्यर्थः। तन्न्यसनचर्चितमिति। तत्त्वन्यास-मूलार्णाङ्गन्यासं तदाराधनं चाचरेदित्यर्थः।। 53।।

Placing the golden pot over the head of the idol he shall pour sanctified water from the Kumbheśa pot and conceive Tattvanyāsa. Thereafter he shall

1. 'यां च' घ. च. पाठः
2. 'ण सिक्त्वा त्रि',
3. 'मूलैरा' इति मूलकोशपाठः,
4. 'लाङ्ग' क. ङ पाठः,
5. 'लांशैः पु' क. ङ. 'लगैः पु' ख. पाठः

pour water from the Nidrāghaṭa again with the chanting of Praṇava. He shall conclude the act by placing the alphabets of tattva and perform propitiation with flowers and mental devotion. (53)

ततो मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां
नीराजयेन्मूर्ध्नि शिवे घटाभ्याम्।
दूर्वाङ्कुरैः कादिषु सर्पिरादीन्
समर्पयेत् तन्मनुभिर्मुरारौ।। 54।।

विमर्शिनी

ततः शिवे मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां घटाभ्यां मूर्ध्नि नीराजयेत्। मुरारौ सर्पिरादीन् पूर्वं शय्यानिकटस्थापितान् कादिषु पञ्चस्थानेषु तन्मनुभिः पञ्चतत्त्वैर्दूर्वाङ्कुरैः समर्पयेत्। तथेतरेष्वपि स्वस्वस्थाननिहितैरुपहारैः स्वस्वमन्त्रैः समर्पयेत्।। 54।।

विवरणम्

इदानीं 'घृतादिपात्राण्यपरैर्विधार्य चे'ति यद्बिम्बेन सहान्तरानेयतयोक्तं तत्प्रतिपत्तिमाचष्टे-**ततो मधुक्षीरसुसम्भृताभ्यामिति**। तन्मनुग्रहणमिहापि योज्यम्। कादिषु सर्पिरादीनिति। यथोपकल्पनमिति भावः। यथा हि पुरोक्तं 'मौलिपदपार्श्वयुगाग्र भाञ्जीति'। हरिहरादिषु हरिवत् स्कन्दविघ्नयोः शिववदित्यर्थादवसेयम्। इदानीं जीवावाहनमिष्यते। वक्ष्यति चैतदत्यन्तगोपनार्थतया कर्मशेषे स्थूलात्मतोन्मेषविधायिके'त्यादि। स्कन्दशास्त्रोर्भेदोऽपि तत्रैव वक्ष्यते - 'स्वनिद्राघटयुक्तितोऽत्रे'त्यादि। सूक्ष्मावाहनमपि द्वादशाक्षरप्रासादादिभिरिष्यते। वक्ष्यति च जीवोद्वासनविधौ-'स्थलं च सूक्ष्मं च परं च रूपमि'त्यादि।। 54।।

In the case of Śiva the pouring of honey and milk are needed. For Viṣṇu the articles placed on the couch shall be sprinkled on the idol with handful of green grass. (54)

स्थूलात्मकं त्रितनुसंपुटितेन रूप-
मावाह्य मूलमनुना मनुबिम्बकेऽथ।
विन्यस्य तत्तदणुसिद्धषडध्वकाद्यं
स्वस्वाणुना सुमहितीकृतमातनोतु।। 55।।

विमर्शिनी

स्थूलावाहनमाह-**स्थूलात्मकमिति**। अथ 'स्थूलात्मतोन्मेषविधायिका चिदावाहनासुन्यसनादि कृत्वा।' इति द्वादशपटलान्ते सूचयिष्यमाणं जीवावाहनं प्राणन्यासादिकं च कृत्वा तदनन्तरं त्रितनुसुंपुटितेन त्रितनुः प्रणवस्तत्पुटितेन मूलमनुना मूलमन्त्रेण स्थूलात्मकं रूपं मनुबिम्ब आवाह्य तत्तदणुसिद्धषडध्वकाद्यं तत्तन्मन्त्रोक्त- षडध्वादिकं विन्यस्य स्वस्वाणुना सुमहितीकृतं पूजितमातनोतु।। 55।।

विवरणम्

अथ स्थूलावाहनमाह-**स्थूलात्मकमिति**। रूपमावाह्येति सम्बध्यते। त्रितनुसस्पुटितेनेति। प्रणवपुटितेन

मूलेन प्रणवत्रयादिपूर्वकत्वं स्थूलात्मन् आगच्छेत्यादि योगश्च न्यायसिद्ध एव। सुमहितीकृतमिति। तन्मन्त्रमूलाङ्गैः पूजितमित्यर्थः।। 55।।

Thereafter performing Jivāvāhana- invocation of life and conception-of vital airs with the chant of Praṇava on the idol pray to the deity to be present there in the gross form. In this the priest shall follow the Ṣaḍadhva nyāsa of the particular deity with usual ritualistic worship. (55)

स्तोत्रावाहनमाचरेदथ शिवे यस्येतिपूर्वाणुना
सेनान्यामपि शीघ्रमादिमनुनोमावाहयाम्यन्वितम्।
आयात्वित्युदितप्रतिष्ठितिविधेः प्रागेव वेहार्यके
श्रीशे बिम्बविशुद्धि विध्यवसितौ वावाहयाम्यादिना।। 56।।

यस्य सिंहा रथे युक्ता व्याघ्रभूतास्तथानुगाः।
ऋषयो लोकपालाश्च देवस्कन्दस्तथा वृषः।। 57।।

प्रिया गणो मातरश्च सोमो विष्णुः पितामहः।
नागा यक्षाः सगन्धर्वा ये च दिव्या नभश्चराः।। 58।।

तमहं त्र्यक्षमीशानं देवं स्थाणुमुमापतिम्।
आवाहयामि सगणं सपत्नीकं वृषध्वजम्।। 59।।
आगच्छागच्छ भगवंस्थिरो भव शिवो भव।

ध्रुवो भव प्रसन्नो भव नमोऽस्तु ते। ओं हौं नमः शिवाय। ओं जूं सः। शिव शर्व सर्वदात्र सान्निध्यं कुरु कुरु। अधिष्ठाय तिष्ठस्वाहा। निरोधनं च नो भव पूजां प्रतिगृह्णातु भवान्। मन्त्रपूतमिदमर्घ्यमिदं पाद्यम् इदमाचमनीयम् एतदासनं ब्रह्मणा विहितं स्वयं स्वाहा। इति।

Thereafter the priest shall perform Stotrāvāhana- invocation using hymns of the deity. For Śiva the Stotra begins with "yasya simha". For Subrahmanya it is "śighramādimanu" etc. For Śāstā "Āyātu Śāstā" etc. for Viṣṇu it is "Āvāhayāmi" etc. (for Durgā, Śaṅkaranārāyaṇa and Gaṇapati no specific hymn is given and hence the Mūlamantra may be used). (56)

After performing the invocation to the accompaniment of Stotras they shall be propitiated with specific acts of adoration.

The three stanzas give synonyms of Śiva in the form of Stotras. The prayer is concluded with the invocation of the deity to be pleased with his presence on the idol. (57-59)

शीघ्रमायातु भद्रं ते सुकुमार! सुपद्मजा!।
मयूररथयुक्तश्च वारणानुचरो गुहः।। 60।।

अन्नाद्यप्रियशीलस्तु शक्तितोमरवज्रधृक्।
कार्त्तिकेय! सुरश्रेष्ठ! असुरेन्द्रप्रमर्दन!।। 61।।

ओमावाहयामि ।।

The two stanzas contain the synonyms of Subrahmaṇya whose presence is sought in the idol that is being installed. (60-61)

आयातु शास्ता सगणो मुदे नो
हयेन नागानुचरेण शीघ्रम्।
भवात्मजो वारिनिधीश्वरोऽयं
स्व[1]केतुना कृष्णनिभेन गोप्ता ।। 62 ।।

ओमावाहयामि ।।

The stanza contains the mode of invocation in regard to Śāstā seeking his presence in the idol. (62)

आवाहयाम्यमरवृन्दनताङ्घ्रियुग्मं
लक्ष्मीपतिं भुवनकारणमप्रमेयम्।
आद्यं सनातनतनुं प्रणवासनस्थं
पूर्णेन्दुभास्कर[2]हुताशसहस्रभासम् ।। 63 ।।

ध्येयं परं सकलतत्त्वविदां च वेद्यं
वाराहकापिलनृकेसरिसौम्यमूर्तिम्।
श्रीवत्सकौस्तुभमहामणिभूषिताङ्गं
कौमोदकीकमलशङ्खरथाङ्गहस्तम् ।। 64 ।।

सर्वत्रगोऽसि भगवन्! किल यद्यपि त्वा-
मावाहयामि हि यथा व्यजनेन वायुम्।
गूढो यथैव दहनो मथनादुपैति
ह्यावाहितोऽपि हि तथा त्वमुपैषि चार्चाम् ।। 65 ।।

मालाधराच्युत! विभो! परमार्थमूर्ते!
सर्वज्ञ[3]! नाथ! परमेश्वर! सर्वशक्ते!।
आगच्छ मे कुरु दयां प्रतिमां भजस्व
पूजां गृहाण मदनुग्रहकाम्ययाद्य ।। 66 ।।

विमर्शिनी

अथ स्तोत्रावाहनं कुर्यादित्याह–स्तोत्रावाहनमिति। अथ स्थूलावाहनानन्तरं शिवे यस्येतिपूर्वाणुना 'यस्य सिंहा रथे युक्ता' इत्यादिना मन्त्रेण स्तोत्रावाहनमाचरेत्। सेनान्यां शीघ्रमादिमनुना 'शीघ्रमायातु

1. 'स'
2. 'रसहस्रहुताशया' क. पाठः,
3. 'स्य' ख. पाठः

भद्रं त' इत्यादिमनुनापि ओमावाहयाम्यन्वितम् 'ओमावाहयामी'त्यवसाने युक्तं यथा भवति तथा। आर्यके उदितप्रतिष्ठितिविधेः प्राग्वा इदानीं वा आयात्विति 'आयातु शास्ता सगण' इत्यादिना। अथ श्रीशे बिम्बविशुद्धिविध्यवसितौ वा बिम्बशद्धिविधानानन्तरं वा संप्रति वा आवाहयाम्यादिना 'ओं आवाहयाम्यमरवृन्दनते'त्यादिना च। इतरेषु स्वस्वागमेऽन्वेष्टव्याः स्तोत्रावाहनमन्त्राः।। 56-66।।

विवरणम्

ओमावाहयाम्यन्वितमिति। शिवादिष्वपि समानम्। आर्यके उदितप्रतिष्ठितिविधेः प्रागिहैव वा। 'आयात्वि'ति स्तोत्रावाहनमादधीतेति योजनीयम्। प्राक् चे'न्मूलाभिहूती' स्युक्तमूलावाहनन्या-सार्चनानन्तर[1]मिति ज्ञेयम्। श्रीशे बिम्बविशुद्धिविध्यवसितो वा इहैव वेति योजनीयम्। बि[2]म्बशुद्ध्यन्ते चेद् बिम्बकलशाभिषेकं कृत्वेह्ये[3]हिपूर्वमन्त्रेणेत्येतदवसरे कार्यमिति ज्ञेयम्।। 56-66।।

In these stanzas in praise of Viṣṇu, his presence is sought in the idol. The various qualities of the god are mentioned here. (63-66)

इति संस्थाप्य विश्वेषु विश्वतश्चक्षुरा[4]दिभिः।
उपतिष्ठेत लोकादिमन्त्रैश्च स्वागमोदितैः।।67।।

लोकानुग्रहहेत्वर्थं स्थिरीभव सुखाय नः।
सान्निध्यं च तथा देव! प्रत्यहं परिवर्धय।।68।।

मा भूत् प्रजाविरोधोऽस्मिन् यजमानः समृद्ध्यताम्।
सभूपालं तथा राष्ट्रं सर्वोपद्रववर्जितम्।।69।।

क्षेमेण वृद्धिमतुलां सुखमक्षयमश्नुताम्।
पूजां गृहाण सततं मामुद्धर नमोऽस्तु ते।।70।।

इति।

सर्वमन्त्रादिसंयुक्तो लोकानुग्रहकाम्यया।
अत्र लिङ्गे महादेव! सन्निधौ भव सर्वदा।।71।।

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् तिष्ठति मेदिनी।
तावत् त्वयात्र लोकेश! स्थातव्यं सर्वदा विभो!।।72।।

विमर्शिनी

इति। इति विश्वेषु देवेषु संस्थाप्य सम्यक् प्रतिष्ठां कृत्वा विश्वतश्चक्षुरादिभिः स्वस्वागमोदितैर्लोकादिमन्त्रैः 'लोकानुग्रहहेत्वर्थमि'त्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत उपस्थानं कुर्यात्। शिवोपस्थाने 'सर्वमन्त्रादिसंयुक्त' इति मन्त्राभ्यां चोपस्थानं कुर्यात्।। 67-72।।

---

1. 'रमेतदिति' ग. घ. ङ. च. पाठः,
2. 'बिम्बविशु' घ. च. पाठः,
3. 'त्येहि' क. ग. ङ. पाठः,
4. 'रित्यृचा' ख. पाठः

विवरणम्

विश्वतश्चक्षुरादिभिरिति। 'सूक्तं पौरुषमैन्दिरमि'त्यादि वक्ष्यमाणमन्त्रैरपि यथायोगमुपस्थानमुक्तम्। स्वागमोदितैरिति यथालाभमिति भावः। लोकानुग्रहहेत्वर्थमित्यादयस्तु सर्वेष्वप्युचिता एव। दुर्गायां तु सान्नि[1]ध्यं च सदा देवीत्यूह्यमिति।। 67–72।।

श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचं पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि।
शाक्वरशिवसङ्कल्पौ दुर्गायां पा[2]ठयेत् प्रतिष्ठासियुतम्।। 73।।

विमर्शिनी

उपस्थाने दुर्गायां विशेषमाह–**श्रीसूक्तमिति।** श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचमिति 'तामग्नि-वर्णामि'त्यादीनामप्युपलक्षणम्। पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि पुरुषसूक्तं, रथन्तरं गायत्रं च सामनी। शाक्वरशिवसङ्कल्पौ, शाक्वरं साम, शिवसङ्कल्पः 'येनेदं भूतमि'त्यादिसूक्तं, प्रतिष्ठासियुतं 'प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छे'त्यादियजुषा युतम्। एतान् मन्त्रान् स्वयं पठेत् मूर्तिपैः पाठयेच्च।। 73।।

विवरणम्

रथन्तरगायत्रे सामनी बिम्बशुद्धावुक्ते। महानाम्नीषु साम शाक्वरमिष्यते। 'येनेदं भूतमि'त्यादि खिलसूक्तं शिवसङ्कल्पः। प्रतिष्ठासियुतमिति। 'प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तो भूयाः स्म' इत्यादि पाठयेदिति रथन्तराद्यभिप्रायम्। स्वयमुपस्थानमेवं[3] सम्भवे सतीष्यते। पाठयेदित्यनेनैव 'सूक्तं पौरुषमैन्दिरमित्यादीनामपि यथायोगं परैर्वाचनमपि सूचितमिति।। 73।।

After installing the several deities their presence is sought here for the benefit of the world. The prayer is for the wellbeing of the world in general in addition to that of the local lord who caused the installation. (67-70)

In these stanzas special hymns for Śiva and Durgā are prescribed. The priest who installs the idols and his assistants shall use the prayers. The commentaries give details of the hymns such as Puruṣasūkta, Pañcadurgāmantra, Rathantaragāyatrī, Śrīsūkta, Śivasaṅkalpasūtra and mantras from Yajurveda. (71-73)

मूलेनोङ्कारोपचारान्वितेन मन्त्री मन्त्रावाहनं संविधाय।
त[4]त्साकल्यं मातृकातत्त्वमन्त्रवर्णाङ्गन्यासादिभिः कल्पयेच्च।। 74।।

विमर्शिनी

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह–**मूलेनेति।** मन्त्री मन्त्रचैतन्यानुप्रवेशकुशलो गुरुः ओङ्कारोपचारान्वितेन मूलेन मन्त्रावाहनं संविधाय मातृकातत्त्वमन्त्रवर्णाङ्गन्यासादिभिस्तत्साकल्यं तस्य देवस्य साकल्यं सकलभावं कल्पयेच्च।। 74।।

---

1. 'ध्यं स',
2. 'प्रार्थयेत्' क. पाठः,
3. 'व' क. ख. ग. ङ. पाठः,
4. 'लिप्या सार्धं तत्त्वमन्त्राक्षराङ्गन्यासं कृत्वाथोपहारान् प्रदद्यात् ।। 74।।

विवरणम्

मन्त्री मन्त्रावाहनमिति तात्पर्यार्थमुक्तम्। यद्वा उपस्थानानन्तरं मन्त्रप्राणायामाक्षराङ्गन्यासादिभिर्विशेषतोऽपि मन्त्रदेवतात्मानुसन्धानं विधायैवमावाहयेदिति सूचितम्। मन्त्री तत्साकल्यमिति वान्वयः। ध्यानाधिवासन्यस्तमन्त्रवित्तथा तत्साकल्यमिति। तथा चोक्तम्–

अर्चायां यानि तत्त्वानि पूर्वन्यस्तानि वै क्रमात्।
विन्यस्य तानि सर्वाणि शक्तिबीजैर्नियोजयेत्।।
मूलेन विद्यया चैव साङ्गेन सकलं क्रमात्।

इति। विद्याग्रहणमिह दुर्गाभिप्रायमिति।। 74।।

The priest proficient in mantras shall invoke the divinity with Mūlamantras prefixed with Praṇava along with Varṇa, Aṅganyāsa conceiving the deity as overlord of all powers. (74)

त[1]तः क्रमेण प्रसमर्प्य मन्त्री
पाद्यादितत्तद्विहितोपहारान् ।
समर्च्य देवं परमान्नमस्मै
निवेद्य भक्त्या परितोषयेच्च।। 75।।

विमर्शिनी

ततो मन्त्री पूजापटले वक्ष्यमाणं पूजाविधिं पूजासम्बन्धं च जानन् गुरुः पाद्यादितत्तद्विहितोपहारान् क्रमेण स्वस्वोक्तक्रमेण (प्र)समर्प्य देवं समर्च्यास्मै परमान्नं पायसं निवेद्य भक्त्या सहितस्तं परितोषयेच्च।। 75।।

विवरणम्

तत्तद्विहितेति। पाद्यार्घ्याच[2]मनादिक्लृप्त्येत्यादि पूजापटलभाविविभागाभिप्रायम्। यद्वा नात्रैषां प्रतिनिधानमुचितमित्यभि[3]प्रेतम्। स्नानं तु मानसमेव भवति। मन्त्रीत्युपचारमन्त्रेण तत्तत्समर्पणा[4]न्तेनेति भावः। समर्च्य देवमिति विग्रहपूजैव भवति। परमान्नं पायसम्। भक्त्या निवेद्येति। 'श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपह[5]रणैरि'त्येतदभिप्रेतम्। यद्वा, भक्तिर्भा[6]वो देवात्मनि सम्भवी विभा(गः ? वः)। तया भक्त्योपलक्षिततया निवेद्येति। देवान्तर्गतेषु स्थूलसूक्ष्मपरभागेषु निवेद्यान्तर्गतानां रससोमप्रकृत्यंशानां क्रमेण समर्पणम्। तदा च तदन्तर्गतावान्तरभागेषु तत्त्वसमष्टिव्यष्टिप्राणादिशक्तिष्वपि रसाद्यवान्तरांशानामपि समर्पणं कार्यमिति भावः। परितो(ष्ये? षयेच्चे)ति। निवेद्यसमये रसाद्यनुभवक्रमेण स्वरूपानन्दनिर्वृतिपर्यन्तमनुसन्धानमुक्तम्। यद्वा पुनः प्रसन्नपूजापि कार्येत्युक्तम्।। 75।।

---

1. 'दूर्वाङ्कुरैः कादिषु सर्परादीन् समाहृतांस्तन्मनुभिः समर्प्य। समर्च्य' ख. पाठः,
2. 'चामादि' क. ख. घ. ङ. च पाठः,
3. 'प्रैति' ख. घ. च. पाठः
4. 'णं तेन' क. ख. ङ पाठः,
5. 'क' क. ङ. पाठः,
6. 'भंगे सा दे' क. ग., 'भगैः सा दे' ख. ग.पाठः

Thereafter he shall propitiate the divinity with the usual presentations like Arghya and Nivedya including Pāyasa. Thus he shall please the god with his devotion. (75)

आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थ-
मावाह्य मूलमनुना सकलं विभाव्य।
देवं समस्तपरिवारसमेतमेतं
भक्त्या स्वकल्पकथितक्रमतो यजेत।। 76।।

विमर्शिनी

अथ नियमार्चनार्थं नित्यपूजायै योगकमलं योगपद्मपीठमाराध्य मूलमनुना तमावाह्य सकलं विभाव्य समस्तपरिवारसमेतमेतं देवं स्वकल्पकथितक्रमतः पूजापटले वक्ष्यमाणक्रमेण भक्त्या सह यजेत।। 76।।

विवरणम्

योगकमलं योगपीठम्। नियमार्चनार्थमिति नित्यपूजार्थम्। नित्यपूजा तावद् इदानीमेव प्रवर्तनीयेति भावः। समस्तपरिवारसमेतमिति। यथोक्तम्-

अनन्ताद्यैरुमाद्यैश्च शक्राद्यैः कुलिशादिभिः।
ध्यात्वा तु संवृतं देवं गन्धाद्यैः परिपूजयेत्।।

इति। येषामेकबेरविधौ परिवारानभ्युपगमः तेषामपि इदानीमेवं कार्यमिति चाभिप्रेतम्। एतं देवं भक्त्येति। पूर्ववन्मूलावाहनसमय एव परसूक्ष्मस्थूल रूपविभावना। पुनर्विग्रहपूजायां तेषामपि पूजेत्येतत् सर्वं कार्यमिति भावः। स्वकल्पकथितक्रमत इति। पूजापटलभाविप्रकारेणेत्यर्थः। पुष्पावरणपुष्प-पूरणाद्यभिप्रायमेतत्।। 76।।

For daily ritualistic worship he shall sanctify ,the Padmapīṭha – the lotus shaped pedestal on which the idol is installed. The god is to be conceived as present there along with his attendants. Therefore he shall follow the procedures according to his own traditional methods or those prescribed in the section on daily rituals. (76)

निवेद्य हृद्यं बहु पायसाद्यं
देवाय सन्तर्प्य तमग्निरूपम्।
द्वाःस्थादिकांस्तत्परिवारमुख्या-
नभ्यर्च्य तेभ्यो विकिरेद् बलिं च।। 77।।

विमर्शिनी

पायसाद्यं हृद्यं बहु निवेद्यं देवाय निवेद्य अग्निरूपं तं सन्तर्प्य द्वाःस्थादिकान् तत्परिवारमुख्यान् तत्परिवारेषु मुख्यान् प्रधानभूतानभ्यर्च्य तेभ्यो बलिं विकिरेच्च।। 77।।

विवरणम्

सन्तर्प्य तमग्निरूपमिति। वक्ष्यति च 'परिसमूहनपूर्वाविधावधा'वित्यादि।। 77।।

Having offered the god with tasty items like Pāyasa the god shining as effulgence of fire, the priest shall please the attendants, doorkeepers etc; and present them with offerings. (77)

तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशाशेशमात्रार्यकान्
दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वाःस्थान् समर्च्य क्रमात्।
इष्ट्वाष्टध्वजनायकानथ महापीठे तदीयावृती-
ज्यान्ते पारिषदाधिपं च धिनुयादेषात्र लध्वी वि[1]धा।। 78।।

विमर्शिनी

तत्क्रममाह–तत्तदिति। तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशाशेशमात्रार्यकान् द्वारपाः द्वास्थाः वाहनं गरुडादि द्विपमुखो गणपतिः ईशो दक्षिणामूर्तिः आशेशाः लोकपालाः तान् दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वाःस्थान् शेषभुक् निर्माल्यधारी निजनिजसभागता द्वाःस्थाश्च तानपि क्रमात् समर्च्य अष्टध्वजनायकान् कुमुदादीन् ध्वजेशानपि इष्ट्वा महापीठे महाबलिपीठे तदीयावृतीज्यान्ते तदीयावरणपूजानन्तरं पारिषदाधिपं हरिसेनादिकं धिनुयात्। एषा अत्र लध्वी अल्पा विधा क्लृप्तिः।। 78।।

विवरणम्

'द्वाःस्थादिकांस्तत्परिवारमुख्यानि'त्येतद्विवृणोति–तत्तद्द्वारपेति। त[2]स्य तस्य देवस्य द्वारपालादीन् जलगन्धादिभिः पूजयेत्। तत्तद्ग्रहणादुत्सवपटलभावी क्रम एषां भवति। द्विपमुखो गणपतिः। ईशः दक्षिणामूर्तिः। आशेशाः लोकपालाः। आर्य[3]कः शास्ता। अष्टध्वजनायकाः बहिः कुमुदनन्द्यादि-प्रथमावरणदेवताः। तदावृतिस्तदी[4]याष्टमूर्तयः। पारिषदाधिपो हरिसेनहरसेनादिः। धिनुयादिति[5]। समर्च्य धिनुयादिति सम्बध्यते। सकृत् सकृत् बलिदानेन प्रीणयेदिति भावः। लध्वी विधा बलिप्रकारः। परिवारमुख्यग्रहणात् सर्वत्र पारिषदान[6]पेक्षेति ज्ञेयम्। क्षेत्रपाले पात्रशेषार्पणं भूतबलिन्याय-सिद्धमिति।। 78।।

The door keepers of the respective deities, their vehicles, Gaṇapati, Dakṣiṇāmūrti the lords of the eight quarters, Goddess, Subrahmaṇya, Nirmālyadhārī (the personal attendant of the god who is to remove the leftovers) and the courtiers in the assembly of gods are to be properly propitiated. Thereafter the leaders of the eight flagstaffs (like Kumuda) need to be worshipped before the Mahāpīṭha- the big altar stone in front of the sanctum representing the leader of attending guards is propitiated. (78)

---

1. 'क्रिया' क. पाठः,
2. 'तस्य दे' क. ङ. पाठः,
3. 'र्यः शा' ग. घ. च. पाठः
4. 'याष्टाष्ट' ख. ग. घ. च. पाठः,
5. 'ति सम्ब' क. घ. ङ. च. पाठः,
6. 'नवेक्ष्येति' घ, 'नपेक्ष्येति' च. पाठः,

प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः
सम्प्रार्थ्य यावन्मनुनाग्रसंस्थः।
आचम्य सर्वान् परिवारमुख्या-
नन्तः प्रविष्टो विसृजेन्निवेद्यम्॥ 79॥

यावदत्र जगन्नाथो बिम्बमाश्रित्य तिष्ठति।
तावदत्रैव रक्षार्थं यूयं तिष्ठत सर्वदा॥ 80॥

इति।

विमर्शिनी

पुनः प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः अग्रसंस्थः सन् यावन्मनुना 'यावदत्रे'त्यादिमन्त्रेण सर्वान् परिवारमुख्यान् प्रार्थ्याचम्यान्तः प्रविष्टो निवेद्यं विसृजेत्॥ 79-80॥

विवरणम्

कृतप्रणाम इति। अग्र (मण्डप ? संस्थः) उपचारेणेति बोद्धव्यम्। अग्रसंस्थः यावन्मनुना सर्वान् परिवारमुख्यान् संप्रार्थ्येत्यन्वयः। प्रासादद्वार[1]बहिरग्रबलिपीठसन्निधौ तन्मुखतयैव सर्वपारिषदाभिमुखतया साञ्जलिस्तिष्ठन्निति भावः। आचम्य अन्तःप्रविष्टो निवेद्यं विसृजेदित्यन्वयः॥ 79-80॥

After circumambulating the god in Pradakṣiṇa manner (from the right of the idol to make a circular movement) and bowing to him and staying in front in devotion the priest shall chant the hymn "yāvadatra". After obtaining the permission of the attendants, he shall enter into the sanctum and complete the action of Naivedya- offering of food by ceremonially ending the process. (79)

The mantras for propitiation with devotion are indicated here- beginning with "yāvadatra". (80)

ततोऽस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं
कृत्वार्चयित्वा परितोष्य देवम्।
संस्पृश्य तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा
स्वकल्पसिद्धान् प्रजपेच्च मन्त्रान्॥ 81॥

विमर्शिनी

ततोऽस्य देवस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं कृत्वा अर्चयित्वा देवं परितोष्य तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा न्यस्तमन्त्रेण करेण संस्पृश्य स्वकल्पसिद्धान् मन्त्रान् प्रजपेच्च॥ 81॥

विवरणम्

तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णा संस्पृश्येति। प्रागवसानार्घ्यादितत् किञ्चित् सम्पूज्य कार्यम्। मन्त्रदोष्णेति।

---

1. 'रवलि' च. पाठः

दक्षिणकरतलमस्त्रेण संक्षाल्य तेन व्यापय्य गन्धालिप्तं सुधूपितं विधाय तत्र मन्त्रं विन्यस्य किञ्चित् सम्पूज्य मूलेनाभिम[1]न्त्र्यतन्मन्त्रहस्तं देवमूर्ध्नि नीचीनं विधायेति तत्प्रकारः। यदुक्तं–

'स्वहस्ते सकलं ध्यायेन्मण्डलादिकमादराद्।'

इत्यादि।। 81।।

Thereafter offering water to clean the mouth like gargling, the god may be pleased by touching the idol on its head with palm chanting mantras. (81)

सूक्तं पौरुषमैन्दिरं शरमनून् मूलत्रयं चाजिते
सश्रीरुद्रनृसूक्तकं हरिहरे मूलं जिनार्णं गुहे।
श्रीसूक्तादिकमुक्तमेव महिषारातौ यथाशक्त्यथ
स्वं स्वं मूलमनुं समाहितमना मन्त्री जपेत् सर्वतः।। 82।।

विमर्शिनी

जप्तव्यान् मन्त्रानाह–सूक्तमिति। तत्र जपे अजिते पौरुषं सूक्तम् ऐन्दिरं श्रीसूक्तं शरमनून् पञ्चतत्त्वानि मूलत्रयं द्वादशाक्षराष्टाक्षरषडक्षराणि समाहितमना मन्त्री जपेत्। हरिहरे सश्रीरुद्रनृसूक्तं श्रीरुद्रं पुरुषसूक्तं च। गुहे मूलं जिनार्णं गायत्रीम्। महिषारातौ श्रीसूक्तादिकं 'श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचम्' इत्यादिश्लोकोक्तमेव। अथ सर्वतः मन्त्री स्वस्वागमोक्तमन्त्रज्ञः स्वं स्वं मूलमनुं च यथाशक्ति जपेत्।। 82।।

विवरणम्

ऐन्दिरं सू[2]क्तं श्रीसूक्तम्। मूलत्रयं षडष्टद्वादशाक्षरम्। नृसूक्तं पुरुषसूक्तम्। श्रीसूक्तादिकमुक्तमेवेति। यत्प्रागुक्तं–'श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचम्' इत्यादि। स्वं स्वं मूलमिति यथाशक्त्यावृत्येति भावः। सर्वतः इति। विष्ण्वादिषु गणपतौ शास्तरि चेत्यर्थः। मन्त्रीति। तत्तद्गायत्र्याद्युचितजपोऽपि तयोः सूचितः।। 82।।

The mantras for propitiation of Viṣṇu are Puruṣasūkta, Śrisūkta, Pañcatattva, Dvādaśākṣara, Aṣṭākṣara, and Ṣaḍaskṣara. For Śaṅkaranārāyaṇa they are Śrīrudra and Puruṣasūkta. For Guha they are Mūlamantra and Gāyatrī. For Durgā those already mentioned like Śrīsūkta are prescribed. In all cases the priest shall chant the Mūlamantra with a controlled mind. They shall be the ones related to the particular deity. (82)

आवृत्याङ्गसमन्वितं प्रजपतु प्रासादपञ्चाक्षर–
ब्रह्मव्योममनून् समृत्युजिदनुष्टब्रुद्रकं चास्त्रकम्।
श्रीकण्ठीयमघोरवज्रकरमासूक्तं पुनः शाकुन–
स्वस्त्याख्यानि समाहितः सशिवसङ्कल्पं समूलं शिवे।। 83।।

विमर्शिनी

अथ शिवे मन्त्री शैवागमोक्तमन्त्रविशेषज्ञः समाहितो भूत्वा प्रासादपञ्चाक्षरब्रह्मव्योममनून् प्रासादं

1. 'मन्त्रितं त' घ. च. पाठः,
2. 'क्तं मू' क. घ. ङ. पाठः

पञ्चाक्षरं पञ्चब्रह्म व्योमव्यापि दशाक्षरं चतुश्शताक्षरं च अङ्गसमन्वितं स्वस्वाङ्गैः सहितमावृत्य जपतु। समृत्युजिदनुष्टुब्रुद्रकं मृत्युञ्जयेन त्र्यम्बकानुष्टुभा श्रीरुद्रेण च सहितमस्त्रकं पाशुपतम्। श्रीकण्ठीयं प्रोमिति बीजम्। अघोरवज्रकरमासूक्तम् अघोरास्त्रं प्रणवपुटितहुंफट्कारं वज्रमन्त्रं रमासूक्तम्। पुनः शाकुन-स्वस्त्याख्यानि शाकुनं 'कनिक्रदा'दि। 'स्वस्ति नो मिमीतामि'त्यादि स्वस्त्याख्यम्। सशिवसंकल्पं 'येनेदं भूतमि'त्यादि। समूलं मूलमन्त्र[1]स्यावृत्य।[2] जप उक्तः।। 83।।

विवरणम्

आवृत्येति। त्रिपञ्चवारमिति भावः। ब्रह्मेति पञ्चब्रह्मग्रहणम्। व्योममनुपदेन व्योमव्यापिद्वयमुक्तम्। रुद्रपदेन शतरुद्रीयग्रहणम्। अस्त्रकं पाशुपतद्वयम्। श्रीकण्ठीयमिति। वज्रको वज्रमन्त्रः।। 83।।

The preceptor with a composed and concentrated mind in the case of Śiva shall chant the hymns of Prāsādamantra, Pañcākṣaramantra, Pañcabrahma, Vyomavyāpidaśākṣara and Caturakṣara along with its ancillaries for five times. Further mantras like Mrtyuñjaya, Tryambakānuṣṭup, Śrīrudra, Pāśupatāstra, Śrīkaṇṭhīya, Aghora mantra, Vajramantra, Śakunasūkta, Svastisūkta, and Śivasamkalpasūkta shall also be chanted with their bījamantras. (83)

द्विद्व्येकोदि्भदुरेषुतत्त्वमनु[3]भिर्व्यापय्य मन्त्री चिद-
र्चार्चाविष्टरपीठिकायतनसंयोगं विभाव्य क्रमात्।
ब्रह्माध्वेद्धचितादिनोदवपरिव्याप्त्याभिपूर्याखिलं
काण्डं तत् परिकल्पयेदथ महासालात्मनावस्थितम्।। 84।।

विमर्शिनी

अथ चिद्बिम्बादीनामैक्यस्वरूपं रहस्योपदेशमाह–द्विद्व्येकेति। अथ मन्त्री द्विव्येकोदि्भदुरेषतत्त्वमनुभिः द्विव्येकक्रमेण भेदितैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः चिदर्चार्चाविष्टरपीठिकायतनसंयोगं चिदर्चयोः चैतन्यबिम्बयोः अर्चाविष्टरयोः प्रतिमापीठयोः पीठिकायतनयोः पीठतद्गतस्थानयोश्च संयोगं सम्यगन्योन्यमेलनं क्रमाद् विभाव्य विशेषेण भावयन् व्यापय्य पुनः आदिना प्रणवेन उदवपरिव्याप्त्या ऊर्ध्वगतेनाधोगतेन च व्यापकेन हेतुना ब्रह्माध्वेद्धचिता ब्रह्माध्वनि सुषुम्नायां दीप्तेन चौतन्येन अखिलं काण्डं ब्रह्माण्डमपि तत्प्रसरेणाभिपूर्य तद् ब्रह्माण्डमप्यथ महासालात्मना महामर्यादारूपेणावस्थितं च परिकल्पयेत्।। 84।।

विवरणम्

द्विद्वयेकेति। संयोगो मेलनम्। विष्णौ तावत् परमेष्ठिपुरुषतत्त्वाभ्यां सकृद्बिम्बे व्यापयंस्तद्गतचैतन्यस्य बिम्बेन तादात्म्यलक्षणं संयोगं भावयेत्। विश्वनिवृत्तितत्त्वाभ्यां बि[4]म्बाग्रादिपीठमूलान्तं सकृद्व्यापयन्

1. 'न्त्रे' ख. पाठः,
2. 'त्या' क. पाठः,
3. 'नुसंव्याप्यात्र चिन्मन्त्रबिम्बार्चावि' ख. पाठः
4. 'बिम्बादिपीठान्तं' क. ङ. पाठः,

बिम्बपीठयोः पुरुषप्रकृत्यादिभावतोऽर्थसिद्धं प्रागुदीरितरूपं संयोगं भावयेत्। पुनः सर्वतत्त्वेन पीठग्रादिगर्भगृहा[1]दिरूपप्रासादप्रान्तपर्यन्तधिया[2] व्यापयंस्तयोराश्रयाश्रयिभावलक्षणं संयोगमपि भावयेत्। मन्त्रीति शिवे पञ्चब्रह्मभिरेतदिति सूचितम्। स्कन्दे क्षेत्रज्ञयुतेन तत्त्वद्वयेन चिदर्चासंयोजन[3]मित्यप्युक्तम्। यद्वा एतेषु[4] त्रिषु व्यापकेषु क्रमेण प्रणवेन मूलेन शक्त्या च पुटनमुक्तम्। द्विव्येकोद्भिदुरेत्यत्र द्वे द्वे एकमित्येवं भिदुरैरिति वार्थः। द्वे द्वे तत्त्वे सम्भूयैकमेकं भवतीति। मन्त्रीति परमेष्ठिपुरुषौ पुरुषविश्वावित्येवं पूर्वपूर्वानुषंगक्रमेणेयमेकतापत्तिरित्युक्तम्। आयतनपदेन गर्भगृहाळिन्दयोर्ग्रहणम्। चत्वार्येवं व्यापकानि स्युः। चतुर्थेऽपि व्यापके शक्तिपुटितत्वमिति ज्ञेयम्। गर्भगृहाळिन्दयोरावार्यावारकतया रक्ष्यरक्षकतया वा[5]वस्थानादस्ति भेदः। यत उक्तम्–

'बिम्बपीठगृहालिन्दप्राङ्कणेषु यथायथम्। खननादिविधिं कुर्याद्'

इति। गर्भगृहादिमहामर्यादान्तं वा क्षेत्रमायतनमभिप्रेतम्। तदा च चतुर्व्यापकाभ्युपगमे प्रासादतलभूमेः तद्बाह्यभूमेश्च चतुर्थः संयोग इति। संयोगो वायं पूर्वपूर्वस्योत्तरत्तरस्मिन् अंशैरनुगमोऽभिप्रेतः। वक्ष्यति च 'कृत्वा चिच्चैत्यसम्मेलनमि'ति। बिम्बचित्संयोगमपि दर्शयति–ब्रह्माध्वेद्धचितेति। बिम्बविग्रहान्तर्गता सुषुमा ब्रह्माध्वा तत्रेद्धा सूत्ररूपेण स्फीतदीप्तितया मूलाधाराद्याद्वादशान्तमवस्थिता। चिद्देवस्य स्वरूपचैतन्यं चिदर्चेति चित्पदोक्तम्। ब्रह्माध्वेद्धचिता अखिलं काण्डं कस्य[6] ब्रह्मणोऽण्डं अबाद्यावरणावृतमभिपूर्येति। सुषुम्नान्तर्हृदब्जे प्रागावाहितजीववितोऽवस्थानम्। वक्ष्यति च–

'सुपुम्नयावेश्य दशासु चित्तादीद्धां चितिं हृत्कमले निदध्याद्।'

इति। तस्या मूलाधारान्तं द्वादशान्तावधि च सूत्ररूपेणानुगमस्तावत् स्वभावसिद्ध एवेति। एतदभिप्रायेणैव च ब्रह्माध्वेद्धचितेति सिद्धवन्निर्देशः। जीवावाहनविधौ तदीयहृद्वर्तिचैतन्यस्या–मूलाधारमाद्वादशान्तं चानुगतिरपि स्वभावतया चिन्तनीयेत्यप्यर्थात् सूचितम्। एवं च 'नीत्वा कमप्यात्मपदं पदादेरि'त्येतदुपपन्नं भवति। कथमभिपूर्येति। उच्यते। उदवपरिव्याप्तयेति। उद्व्याप्तिः द्वादशान्ततोऽप्युपरि स्तुपिकादिक्रमेण व्याप्तिः। अवव्याप्तिर्मूलाधारतोऽपि अधो ब्रह्मशिलाधारशिलादिक्रमेण व्याप्तिः। परिव्यासिश्च समन्ततो व्याप्तिः। तया त्रिविधया व्याप्त्यानवच्छिन्नतया प्रवर्तमानया ब्रह्माण्डमन्त–र्बहिरभिपूर्येति। बिम्बस्य सुषुम्नातः समन्तात् प्रसरन्तीभिस्तदीयस्थूलविग्रह भूतप्रासादव्यापिनीभि–र्नाडीभि[7]र्व्याप्तिपरिमाणं निस्सृत्य परिव्याप्तिरिष्यते। यद्वा द्वादशान्तनिस्सृतैव चित् परिव्याप्तावपि स्यात्। यतो वक्ष्यति–'तारेण तेजस्तटिदाभमन्तरि'त्यादि। प्रणवं त्रिवारमुच्चरंस्त्रिधा व्याप्तिं तदीयमुद्राभिर्भावयन् ब्रह्माण्डं तया[8] चिता परिपूर्णं भावयेत्। अथ तन्महासालात्मनावस्थितं भावयेदिति। तत्तथाविधं

---

1. 'हप्रान्त' घ. च. पाठः,
2. 'यापि व्या',
3. 'नमप्यु',
4. 'षु व्या' क. ङ. पाठः,
5. 'वा संस्था' घ. च. पाठः
6. 'तस्य' क. ख. ग. ङ. च. पाठः,
7. 'भिर्निस्सृ' ग. घ. च. पाठः,
8. 'या परि' क. पाठः,

ब्रह्माण्डमेवानवच्छिन्नमपि महामर्यादारूपेणा[1]वच्छिन्नाकारं तत्तेजोगर्भमवस्थितं तदीयमुद्रया विदध्यात्। यद्वा तदिति तथावस्थितं चिद्रूपं गृह्यते। महासालशब्देन च तदवधिकमायतनं सपरिषत्कं गृह्यते। वक्ष्यति च बहिष्ठप्राकारनिष्ठमिति। तेन ग्रस्तं समस्तं परिवारजातमिति च पूर्ववत् तद्भावनाप्रकारः। इह[2] च यावन्महासालावधिकं विष्वग्व्याप्तिपरिमाणं तावदुपरि तावदधश्चापि प[3]रिमाणमपि भावनीयम्। ब्रह्मानन्ततत्परिषदा[4]स्पदोपपत्तेरिति बोद्धव्यम्।। 84।।

The priest with the proper understanding of the Brahmā and the idol representing it shall make use of the Pañcatattva mantra and conceive the fusion of the idol and the pedestal by passing his palms on it from head to foot and vice-versa. The spirit enshrined in the Suṣumnā vein of the idol shall be conceived as spreading all over the universe and think that the present location as a part of the same. (84)

कृत्वा [5]चिद्बिम्बसम्मेलनमिति सुदृढं तल्लयाङ्गादि कृत्वा
संरक्ष्याक्षय्यदीयाक्षतकुसुमजलाद्यं समापाद्य चान्तः।
गत्वा द्वारं च बद्ध्वा बहिरथ नियतार्चास्थितिः स्थापकेन
प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृदभिमतमाराध्नुयाद् देवमेवम्।। 85।।

विमर्शिनी

इति उक्तेन प्रकारेण चिद्बिम्बसम्मेलनं चैतन्यबिम्बयोः संमेलनमैक्यं सुदृढं कृत्वा तल्लयाङ्गादि तस्य लयाङ्गादि कृत्वा संरक्ष्य अक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यम् अनश्वरं दीप[6]म् अक्षतकुसुमजलगन्धादि च पूजासाधनं चान्तः समापाद्य बहिर्गत्वा द्वारं च बद्ध्वा संघटय्य अथ स्थापकेन यजमानेन सह नियतार्चास्थितिः नित्यपूजार्थं क्षेत्रधनादिकल्पनाकृद् भूत्वा प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृद् भवेत्। एवं पटलषट्कोक्तप्रकारेणाभिमतं विष्ण्वादि[7]स्वेष्टदेवं प्रतिष्ठाप्याराध्नुयात् निजपूजादिकं कुर्यात्।। 85।।

विवरणम्

चिच्चैत्यसम्मेळनमितिः। कृत्वेत्युक्तोपसंहारः। चिद्देवचैतन्यं, चैत्यं बिम्बपीठादिप्राकारावधिकं च सपरिषत्कं क्षेत्रम्। सम्मेळनमेवं द्विधोक्तम्। संयोजनं सुदृढमिति। त्रिपञ्चावृत्याद्यभिप्रायं सुदृढप्रतिपत्त्यभिप्रायं वा। तल्लयाङ्गादि कृत्वेति। पुनः किञ्चित् सम्पूज्यावसानीयमर्घ्यं दत्त्वा लयाङ्गन्यासं तत्पादाब्जं स्पृशन् मूलावर्तनं तत्प्रसादकुसुमोपादानं च कुर्यात्। संरक्ष्येति। पुष्पास्त्रप्रविमोचनं स्वास्त्रेण तालत्रयादिकं बिम्बस्य तदीयक्षेत्रस्य चोक्तम्। अन्तरक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यं च समापाद्येति। गर्भगृहे

1. 'ण विच्छि' घ. च. पाठः,
2. 'इह च..... बोद्धव्यम्' घ. च. पाठयोर्नोपलभ्यते,
3. 'पि व्याप्तिप' क. ग. ङ. पाठः,
4. 'दाद्यस्प' क. ङ. पाठः
5. 'चिच्चैत्यसम्मेलनम्' इति विवरणानुसारी पाठः
6. 'पाक्ष' क. पाठः,
7. 'दि स्वेन यजमानेन सह नियतार्चास्थितिमत्र' क. ख. पाठः

एवाक्षय्यं त्र्यधिकदिनपर्याप्तं प्रदीपमक्षतं पुष्पनिचयं कुम्भादिगतं जलं गन्धं धूपदीपाविति सर्वं सम्यक् सम्पादयेत्। बहिर्गत्वा द्वारं च बद्ध्वेति। भूबीजेनैतदिष्यते। अथ स्थापकेन नियतार्चास्थितिरिति। प्रतिदिननिवेद्यादिमानमेककालं द्विकालं त्रिकालं वा पूजनमिति सर्वं यजमानेन सह नियतं विधेयमित्यर्थः। प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृदिति। स्थापकेन सह देवं प्रदक्षिणं विधायाग्रतो मण्डपे नमो ब्रह्मण्यदेवाय नमश्शिवाय साम्बायेत्यादिभिर्नमस्कारं विदध्यात्। पुनः स्वात्मनि मानसपूजानिष्कळीकरणलयाङ्गन्यासताल-त्रयादिकमादिशब्देनोक्तम्। अभिमतमिति। स्थापकस्याभिमतं विष्णुं शिवमन्त्रं वा। एवमिति। भूपरिग्रहादीयदन्तविधानानुवादः। आराधनं यजनं यदुक्तं 'क्रियतां विष्णुयागो मे'इत्यादि।। 85।।

Thus having firmly established the union of the Brahmā with the idol and protecting the same with mantras, the priest shall collect perpetual lamp and other articles of worship. Then he shall come out of the sanctum, close the door and make arrangement with the owner of the shrine regarding daily rituals. He shall walk around the shrine along with the owner before worship the deities like Viṣṇu with devotion. (85)

स्वर्णानां शतकं ददातु गुरवे सद्यः प्रतिष्ठाकृते
दा[1]त्रादातृमनःप्रसादजननी या दक्षिणा सोत्तमा।
गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतोऽप्येनं समाराध्नुया-
न्मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्यान्यांश्च तद्भागतः।। 86।।

विमर्शिनी

ततः कर्ता गुरवे दक्षिणां दद्यादित्याह–स्वर्णानामिति। स्वर्णकर्षाणां शतकं प्रतिष्ठाकृते गुरवे सद्यस्तदानीमेव ददातु। या दात्रादातृमनःप्रसादजननी दातुः प्रतिग्रहीतुश्च मनःप्रसादसम्पादनी सा उत्तमा दक्षिणा स्यात्। गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतः आदिशब्देन रत्नपट्टवस्त्रादिकं गृह्यते। समर्पणप्रमुखतः पादशुश्रूषात्मनिवेदनादिनाप्येनं समाराध्नुयात् मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्या गुरुदक्षिणाया दशांशप्रमाणेन। अन्यान् परिकर्मिणश्च तद्भागतः तद्दशांशेन।। 86।।

विवरणम्

अथेदानीं गुर्वादीनां दक्षिणामभिधत्ते–स्वर्णानामिति। प्रतिष्ठाकृते गुरवे स्वर्णानां शतकं सद्यो ददात्वित्यन्वयः। स्थापक इति शेषः। तुलापरिमितं हिरण्यं सुवर्णमित्यभिधीयते। तावच्छक्त्यभावविषये कथमित्याह–दात्रादातृमनःप्रसादननीति। दाता यजमानः। आदाता च गुरुः। सोत्तमेति। परिमाणतो न्यूनत्त्वेऽपि सोत्तमैवेति भावः। प्रमुखशब्देन गृहनिर्माणक्षेत्ररचनादिकमुक्त[2]म्। प्रीतिदानमेतदभिप्रेतम्। यदुक्तं–'प्रीतिदानं च दातव्यमि'ति। समाराध्नुयादिति। देवोऽयमिति बुद्ध्या पूजयेत्। यद्वा दानप्रकारसूचनमेतत्। यजमानो गणपतिं सम्पूज्य प्रदीपमलङ्कृत्य गुरुं समाचान्तं प्राङ्मुख-मुपवेश्यानुलेपनालङ्करणदानपूर्वकं जलगन्धादिभिः सम्पूज्य सगन्धपुष्पं दक्षिणां दद्यात्। मूलमन्त्रेण

---

1. 'यावद्दातृपरिगृहीतृपरितुष्टीष्टोत्तरा दक्षिणा। गो' ख. पाठः,
2. 'क्तम्। समा' घ. च. पाठः

नमस्कारं कृत्वाभिवाद्यं प्रत्यभिवादितस्तदाशिषोऽपि लभेतेति। मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्येति। परिदत्तिर्दानम्। वरणवत् समूर्तिप एव गुरुरुक्तरीत्याराधनीय इति बोद्धव्यम्। अन्यानिति। परिकर्मिसदस्यादीन्।। 86।।

The owner shall then and there make a presentation of hundred coins of gold to the priest as remuneration giving satisfaction to both the parties. Thereafter other gifts like cattle, land, jewels, silken cloth etc., shall also be given to the priest by the owner. One tenth of the remuneration shall be given to the assistants. Other participants shall also be given a portion of the remuneration. (86)

कृत्वा त्रेधा स्वसम्पादितवसुनिचयं नित्यपूजादिसिद्ध्यै
भागं देवाय भागं प्रदिशतु गुरवे दक्षिणां स्थापनार्हाम्।
तस्मै तत्रोपयुक्तं सकलमपि समर्प्याथ तार्तीयमंशं
तत्कर्ता पुत्रभार्याद्यनुगतपरिपुष्ट्यै स्वयं चाददीत।। 87।।

विमर्शिनी

प्रकारान्तरेण दक्षिणायाः क्लृप्तिमाह–**कृत्वेति**। स्वसम्पादितवसुनिचयं स्वेनार्जितमर्थसमूहं त्रेधा कृत्वा भागमेकमंशं देवाय नित्यपूजादिसिद्ध्यै। आदीति विशेषपूजोत्सवादिकं गृह्यते। तत् साधयितुं प्रदिशतु। भागं द्वितीयमंशं गुरवे स्थापनार्हां प्रतिष्ठायां योग्यां दक्षिणां प्रदिशतु। तस्मै गुरवे तत्रोपयुक्तं सकलं धनमपि समर्प्य अथ तार्तीयमंशं तत्कर्ता स्वयं पुत्रभार्याद्यनुगतपरिपुष्ट्यै पुत्रभार्याभ्रात्रादीनामनुगतानां परिपोषणाय आददीत परिगृह्णीयात्।। 87।।

विवरणम्

प्रकारान्तरमभिधत्ते–कृत्वा त्रेधेति[1]। यदुक्तं–'त्रिधा कृत्वात्मनो वित्तमि'त्यादि। देवायेति। प्रदिशत्विति सम्बध्यते।। 87।।

The owner who is causing the construction of the shrine shall divide the wealth earned by him into three parts. One part may be set apart for the ritualistic purposes of the deity including the festival. A second part may be presented to the preceptor who installed the deity as his remuneration along with the articles collected for the purpose. He shall keep the third part for his family purposes. (87)

होमादिकर्तॄन् परिकर्मिणश्च सदस्यपारायणिकादिकांश्च।
स्वदक्षिणांशैरथ गायकादीन् वस्त्रादिनान्यानपि सन्धिनोतु।। 88।।

विमर्शिनी

तत्पक्षे गुरुः स्वदक्षिणांशैः होमादिकर्तॄन् परिकर्मिणः आदेशकारिणश्च सदस्यपारायणिकादिकांश्च

---

1. 'ति। दे' घ. च. पाठः,

सदस्याः साक्षिणः पारायणिकाः वेदादिजपकारिणः आदिशब्देन मन्त्रजापकाश्च तान् सन्धिनोतु प्रसादयेत्। अथ गायकादीन् अन्यांश्च वस्त्रादिनापि।। 88।।

विवरणम्

स्वदक्षिणांशैरिति। स्वैर्गुर्वादिकल्पितदक्षिणाया अंशैस्त[1]त्तदुचितैर्भागैरित्यर्थः। सन्धिनोतु प्रीणयतु।। 88।।

The priest shall with a portion of his remuneration please with presentation the attendants who performed the sacrifices, read out the holy texts like Vedas, Musicians, Instrumentalists and others. He may supply them with fresh clothes as a token of appreciation. (88)

नोद्घाटयेद् द्वारमहस्त्रयेऽत्र
कृत्वाग्रतः स्थण्डिलमादधीत।
नित्यार्चनं स्वार्हहुतादियुक्तं
संस्नाप्य तुर्येऽह्नि यजेच्च बिम्बे।। 89।।

विमर्शिनी

कृत्यशेषमाह–**नोद्घाटयेदिति।** अत्र प्रतिष्ठानन्तरम् अहस्त्रये दिवसत्रये द्वारं नोद्घाटयेद् न विवृतं कुर्यात्। अग्रतः स्थण्डिलं कृत्वा स्वार्हहुतादियुक्तं स्वयोग्यपूजाहोमादिना सह नित्यार्चनमादधीत। तुर्येऽह्नि चतुथे दिवसे संस्नाप्य वक्ष्यमाणविधिना कलशैरभिषिच्य बिम्बे यजेच्च।। 89।।

विवरणम्

नोद्घाटयेद् द्वारमहस्त्रयेऽपीति। प्राग्बद्धं प्रासादीयं द्वारं देवस्य यथा[2]वस्थानं सम्पादितं तथैव त्रिरात्रं भाव्यम्। तादृगवस्थानरूढ्यर्थमधिवासादिवदिति द्वारानुद्घाटनम्। अत एव बिम्बं आवाहनोपहारसमर्पणादिभिर्भक्तजनावलोकनादिभिश्च व्याक्षेपाकरणमिति। यद्वा दिव्यजनपूजावसरोऽयमिति। तदुक्तम्–'यत्र नवास्पदे स्थाप्यते तत्र देवासुरगन्धर्वराक्षसाः पितरो नागा यक्षविद्याधराश देवगणास्त्रिरात्रं भगवन्तं नारायणं भक्त्या पूजयन्ति यथा 'राजानं राज्याभिषिक्तमि'ति। कृत्वाग्रतः स्थण्डिलमिति। मण्डपे स्थण्डिलं विधाय स्वस्तिकादि विरचय्य तत्रेत्यर्थः। कौतुकं वा स्वस्तिकेऽस्मिन् व्रीह्यादिपीठे न्यसनीयम्। तदुक्तम्–'स्वार्हहुतादियुक्तमि'ति। देवोचितपूजाङ्गहोमपरिषद्बलिविप्रभोजनोपेतम्। संस्नाप्येति। स्नपनपटलभाविविधा[3]नेन द्रव्यकलशैरिति शेषः।। 89।।

After the installation of the idol the door of the sanctum should not be opened for three days. In the front portion of the ground the priest shall perform the daily rituals on these days. On the fourth day he should pour sanctified water from the pot on the idol and perform the usual ritualistic worship. (89)

---

1. 'स्तदु' क. पाठः
2. 'थोप' ग. पाठः,
3. 'धानद्र' ग. ङ. पाठः

इत्यवोचाम विश्वेशमन्त्रबिम्बप्रतिष्ठितिम्।
अथ तत्परिवाराणां प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे।। 90।।

विमर्शिनी

इति उक्तप्रकारेण विश्वेशमन्त्रबिम्बप्रतिष्ठितिं विश्वेशानां सप्तानामपि देवानां मन्त्रबिम्बस्य प्रतिष्ठामवोचाम उक्तवन्तो वयम्। अथ तत्परिवाराणाम् इन्द्रादिलोकपालादीनां प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे ब्रूमहे। परिवारप्रतिष्ठा चतुर्थदिवसात् प्रागेव कर्तव्येत्यभिप्रायः।। 90।।

Thus we have narrated the installation details of the (seven) deities. Hereafter we shall narrate the installation of the attendant deities. (90)

***इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः प्राक्**
सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्य।
संक्षाल्य संशोध्य च धारणाभिः
स्वमन्त्रतादात्म्यमपि प्रकुर्यात्।। 91।।

विमर्शिनी

तत्र प्राक् प्रथमम् इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः पूर्वद्वारेऽन्यदिग्द्वारेऽपीन्द्रादीनाम् इन्द्र एवादिभूतानां (?) दिङ्नायकानां दिगीशानां पीठिकाः कारयित्वा परिगृह्य ताः सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्य संघृष्य संक्षाल्य धारणाभिः प्राणायामैश्च संशोध्य स्वमन्त्रतादात्म्यमपि स्वस्वमन्त्रेण प्राणायामाङ्गन्यासादिकमपि प्रकुर्यात्।। 91।।

विवरणम्

इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिका इति। 'दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलम्' 'भक्तायामग्रभूमाविषुभि'रित्येवं तक्षपटलोक्तानामन्तर्मण्डलबलिपीठनामिदं ग्रहणम्। प्राक्सदर्भ मृत्त्वक्सलिलैर्विशोध्येति। स्वास्पदेषु तक्षभिः स्थापितानामेतदुच्यते। प्रथमं तावद्दर्भमृत्त्वग्भिर्विघृष्य सलिलैर्विशोधयेत्। सतिसम्भवे स्थलशुद्धिरप्युचिता। संक्षाल्येति। जलाधिवासविधौ वरुणमन्त्रपूजितजलैरिति शेषः। संशोध्य च धारणाभिरिति शोषणादिचतुष्कमुक्तम्। जीवोद्वासनभूताप्ययादि तु सर्वं यथायोगं कार्यम्। स्वमन्त्रता-दात्म्यमपि प्रकुर्यादिति। तत्तद्दिगीश[1]मन्त्रप्राणायामव्यापकादिकं, तेन पूजनमर्घ्यदानं चोक्तम्। बिम्बेन सहाधिवासोपप[2]त्तौ–

"पाथोदर्भकधेनुबालघृतमासूरांबुभिः श्रीप[3]तौ"

इत्याद्युक्तनयेन घृताभ्यञ्ज[4]नाद्यपि कार्यम्। बिम्ब[5]परितोऽष्टदिक्षु जलेऽधिवासः। पुनरेकैककलशेन

*. 90 तमश्लोकविवरणव्याख्या नोपलभ्यते।

1. 'शे म' च. पाठः,
2. 'पत्तौ च पाथो' ङ. पाठः,
3. 'पतेः इ' क. पाठः,
4. 'नादि का' घ. च. पाठः,
5. 'म्ब 'प' घ. पाठः,

स्वमन्त्रपूजितेन बिम्बशु[1]द्धिः पुण्याहप्रोक्षणं च। मण्डपे वेदिपर्यन्तेऽष्टदिक्षु क्यचिदन्यत्र वा स्वस्तिकपीठेष्वाधा[2]य धारणादि[3]संशोधनं कार्यम्। तदुक्तम्–

घृतेनाभ्यज्य सर्वांस्तान् क्षालयेम्बुद्रवारिणा।
एककुम्भविधानेन स्नपनं चापि कारयेत्।।
निजमन्त्रेण देवेन्द्रं तत्र चैवाधिवासयेत्।
विन्यस्यैवं यथायोगं ....।।

इति।। 91।।

On the eastern direction the altar stone (for bestowing offerings) for Indra and other lords of the quarters are to be installed after clearing them with Darbhā grass, mud and decoction prepared by pressing the barks of four milky trees. Ceremonial rites like Bhūtasamhāra, Śoṣaṇa, Bhūtasṛṣṭi and lipinyāsa are to be carried out. The mantras for the respective lords of quarters are to be chanted with Prāṇāyāma and Aṅganyāsa. (91)

स्वस्वोत्तरे स्थण्डिलमारचय्य
सोल्लेखनाद्यत्र निधाय वह्निम्।
त[4]द्दक्षिणे पूर्णघटे[5] स्वमन्त्रै-
स्तं तं यजेत्[6] स्वाङ्गदिगीशयुक्तम्।। 92।।

विमर्शिनी

ततः स्वस्वोत्तरे स्वस्य स्वस्य स्थानस्योत्तरे स्थण्डिलमारचय्यात्र सोल्लेखनादि उल्लेखनादिभिः सहितं यथा तथा वह्निं निधाय तद्दक्षिणे पूर्णघटे पीठपूजापुरस्सरं पूर्णे कलशे स्वमन्त्रैः स्वस्वमन्त्रेण तं तं लोकपालं स्वाङ्गदिगीशयुक्तं स्वस्वाङ्गैर्लोकपालैस्तदस्त्रैश्च परिवृतं यजेत।। 92।।

विवरणम्

स्वस्वोत्तरे स्थण्डिलमिति। तत्तत्पीठोदग्भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय तस्य तद्बलिपीठस्य चान्तरे स्तस्तिकपीठे कलशं च न्यसेत्[7]। निधाय वह्निमिति। परिधानादर्वाचीनं सर्वं कृत्वेति भावः। तद्दक्षिणं इति। पीठेज्यादिपूर्वकं कुम्भसंस्कारादि[8] सर्वं विधाय जलैस्सम्पूर्य पल्लवाद्यलङ्कृते[9] तं तं

---

1. 'शुद्धि पु' क. ख. ग. ङ. पाठः,
2. 'धारधारणासं' च पाठः,
3. 'संरोध' घ. पाठः
4. 'संस्थाप्य तद्दक्षिणतो घटं च सस्पूर्य तत्तन्मनुना यजेत।।' ख. पाठः,
5. 'टैः' क. पाठः,
6. 'दङ्ग' क, 'ताङ्ग' ग. पाठः,
7. 'त्। विधाय' ख. व. ङ. पाठः,
8. 'दि पूर्वं' च. पाठः,
9. 'ते तं दि' ङ. पाठः,

दिगीशं तस्मिन्नावाह्य पूजयेत्। स्[1]वाङ्गदिगीशयुक्तमिति तदीयावरण[2]पूजोक्ता। यदुक्तम्। 'पूजामूलाङ्गलोकपैरि'ति। 'ओं इन्द्राय सुराधिपतये नमः' इत्यादयो दिगीशमनवः। 'ओं हृदयाय नमः। इन्द्राय शिरसे स्वाहा। सूराधिपतये शिखायै वषट्। नमः कवचाय हुम्। ओं इन्द्राय नेत्राभ्यां वौषट्। सुराधिपतये नमः अस्त्राय फट्' एवमङ्गानि ज्ञेयानि। तत्तत्सन्निधौ तत्तदायुधमपि पूजनीयम्। दिगीशग्रहणं वज्राद्यावर[3]णोपलक्षणम् इति।। 92।।

Towards the northern side of the respective altar stones ground may be prepared by plastering mud and cow dung where a pit may be made to kindle sacrificial fire. On the southern side of it a potful of water is to be placed on a Svastika diagram for sanctification with respective mantras of the lords of quarters. It may be propitiated invoking divinity. (92)

स्वगृह्यक्लृप्त्याग्निमुखं विधाय पक्वं च पञ्चप्रणवादिकेन।
इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन तत्तद्दिश्येन मन्त्रेण ततो जुहोतु।। 93।।

विमर्शिनी

पुनः स्वगृह्यक्लृप्त्या परिधिस्थापनाद्यग्निमुखं विधाय ततः पञ्चप्रणवादिकेन पञ्चप्रणवादौ योजितेन तत्तद्दिश्येन तत्तद्दिग्भवेन इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन 'इन्द्रक्रतुं न आभरे'त्याद्येन मन्त्रेण पक्वं जुहोतु।। 93।।

विवरणम्

स्वगृह्यक्लृप्त्याग्निमुखं विधायेति। यत् परिधानात् पूर्वमन्वाधान[4]परिसमूहनादिकं, यच्चोत्तरं परिधाना[5]ग्न्यलङ्करणं पीठपूजादिपूर्वकमिध्महोमादिकं तत्सर्वं सहोक्तमिति ज्ञेयम्। पञ्चप्रणवादिकेनेति। पञ्चप्रणवपूर्वकम्' इन्द्रक्रतुं न आभरे'त्यृचमुक्त्वा स्वाहेति पूर्वदिगग्नौ जुहुयादित्यादि।। 93।।

Thereafter kindling sacrificial fire according to one's own domestic ritual the altar stone may be sanctified with the mantra related to the particular lord of the quarters. In the case, of Indra the mantra begin with "Indrakratu". Chanting the mantra with Praṇava the oblation consisting of fruits etc. is to be put into the sacrificial fire in an act called Pakvahoma. (93)

प्राचीन्द्रक्रतुमाश्रयाशदिशि चाग्निंदूतमर्कोद्भवे
नाकेपूर्वसुपर्णमाशरधुरीणे मोषुणः पूर्वकः।
यंरक्षन्ति जलाधिराजि पवमाने वायवायाह्यणुः
सोमंराजपुरःसरो हिमरुचौ स्यात् त्र्यम्बकं त्र्यम्बके।। 94।।

---

1. 'अङ्क' ख घ. ङ च. पाठः,
2. 'णादिपू' घ. च. पाठः,
3. 'रणम्।' च, 'रणलक्षण' घ. पाठः
4. 'नादिपरि' घ. ङ. पाठः,
5. 'नाद्यलं' घ. च. पाठः

विमर्शिनी

दिग्भवान् पक्वमन्त्रानाह–**प्राचीति**। प्राचि प्राग्गते होमे तु 'इन्द्रक्रतुं' मनुः स्यात्। आश्रयाशदिशि अग्निदिशि 'अग्निं दूतमि'ति च। अर्कोद्भवे यमे नाकेपूर्वसुपर्णं 'नाके सुपर्णमि'ति। आशरधुरीणे राक्षसश्रेष्ठे निर्‌ऋतौ। मोषुणःपूर्वकः 'मोषुणः परापरे'ति। जलाधिराजि वरुणे 'यं रक्षन्ती'ति। पवमाने वायौ 'वायवायाहि दर्शते'ति। हिमरुचौ सोमे सोमंराजपुरस्सरः 'सोमं राजानमि'त्याद्यः। त्र्यम्बके ईशाने 'व्यम्बकं यजामह' इति च।। 94।।

विवरणम्

आश्रयाशोऽग्निः। अर्कोद्भवो यमः। नाकेपूर्वसुपर्णमिति। 'नाके सुपर्णमुप यत्'। आशरधुरीणो निर्‌ऋतिः तत्र। 'मोषुणः परापरा'। पवमानो वायुः। सोमं राजपुरःसर इति 'सोमं राजानं वरुणम्'। त्र्यम्बकमिति। 'त्र्यम्बकं यजामहे'। यदि मण्डपे पीठानामधिवासः तदाचार्यकुण्ड एव तत्त्वहोमविधौ तत्तद्धोमसमये प्रत्येकमष्टाष्टवारम् आज्यं हुत्वा तत्सम्पातस्पर्शनाद्यपि पीठेषु कार्यम्। प्रागेव च बिम्ब[1]नयनात् पीठानि स्वस्वास्पदसमीप एव भद्रासनेषु नीत्वा विन्यसेत्। प्रतिष्ठानन्त[2]रं चैवं दिशाहोमान् विधाय पीठप्रतिष्ठापनादि कुर्यादिति प्रयोगक्रमः।। 94।।

There are specific mantras for the particular lords of the regions. In the east it is like "Indrakratu"; in the southeast it is like "agnimdūtam". In the south the mantra is like–"nāke suparṇā". In southwest the mantra is "moṣuṇah" etc. In the west it is like "yam rakṣanti". In the northwest "Vayavāyāhi" etc. In the north it is "somam rājā 'and in the northeast it is like "tryambakm yajāmhe". These mantras are to be used in the Pakvahoma while offering oblations in the sacrificial fire. (94)

द्रव्याणि तत्तदधिवाससमीरितानि
चत्वारि वात्र जुहुयुर्दिगधीशमन्त्रैः।
पू[3]र्णा च तत्तदणुभिः समिधोऽत्र होम्याः
शर्वाधिवासविहिता द्विजवृक्षजा वा।। 95।।

विमर्शिनी

पूजाहोमान्ते अ[4]त्र तत्तदधिवाससमीरितानि तस्य तस्य देवस्याधिवासोक्तानि वा चत्वारि समिदाज्यचरुराज्यानि (?) वा द्रव्याणि दिगधीशमन्त्रैरुत्सवे वक्ष्यमाणैः इन्द्रादीनां मन्त्रैर्मूर्तिपा जुहुयुः। तत्तदणुभिः तस्य तस्य देवस्य पूर्णाहुत्युक्तैर्मन्त्रैः पूर्णां च जुहुयुः। अत्र सर्वदेवेषु शर्वाधिवासविहिताः शिवस्याधिवासोक्ता वा द्विजवृक्षजाः पालाश्यो वा समिधो होम्याः।। 95।।

---

1. 'म्बान' ङ. पाठः,
2. 'न्तरमेव दि' ङ. पाठः,
3. 'ईशाधिवासविहिताः समिधोऽत्र होम्याः प्रागादिदिक्षु निखिलेपु पलाशजा वा।। हो' ख. पाठः,
4. 'त' ख. पाठः,

In the sacrificial altars in this connection the oblations for Adhivāsa or four of them may be offered along with the mantras of the respective lords of the quarters. Here the articles narrated in connection with the Adhivāsa of Śiva may be used for all the lords of the quarters. Instead the Samit of Palāśa may also be accepted. (95)

***होमान्ते बलिपीठमर्चितपयोजान्तासने स्वे पदे**
संस्थाप्य स्वदिगीशनाममनुनात्रावाह्य तेनाथ तम्।
ताराङ्गैः सकलीकृतं स्नपितयेत् संपातकुम्भाम्भसा
न्यस्याङ्गानि समर्च्य शेषहविषा दत्त्वा बलिं तोषयेत्।। 96।।

विमर्शिनी

होमान्ते 'दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलम्' (श्लो० 73) इत्यादिद्वितीयपटलोक्ते स्वे पदे स्थाने अर्चितपयोजान्तासने पद्मपर्यन्तं पूजिते पीठे स्वदिगीशनाममनुना संस्थाप्याथात्र तेनैव मनुना तमावाह्य ताराङ्गैः प्रणवविहिताङ्गैः सकलीकृतं तं सम्पातकुम्भाम्भसा स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात्। पुनरङ्गानि न्यस्य समर्च्य शेषहविषा स्विष्टकृदवदानानन्तरं पात्रान्तरस्थापितेन हविषा बलिं दत्त्वा तोषयेत् प्रसन्नपूजां कुर्यात्।। 96।।

विवरणम्

अर्चितपयोजान्तासन इति। एतदग्नौ कलशेऽपि समानम्। स्वे पदे इति स्थाने। 'ध्रुवा द्यौरि'ति जपोऽत्राप्युचित एव। ताराङ्गैरिति विकल्पाभिप्रायम्। प्रणवेन वा ह्रस्वदीर्घस्वरमध्यग[1]तनमोन्तस्वा[2]ख्यया वा प्रागुदीरिता[3]न्येव वा अङ्गानीति तदभिप्रायः। शेषहविषेति। स्विष्टकृत्समय एवोद्धृतेनेति भावः।

'हविषा पात्रलग्ने सम्पूज्य विकिरेद् बलिम्।'

इति चोक्तम्। सर्वान्ते 'यावदत्र जगन्नाथ' इत्यर्थनापि कार्या। प्रागारभ्य[4] वाग्रबलिपीठादारभ्य वा सर्वमेतत् कार्यमिति।। 96।।

After the completion of the sacrifice like "Sviṣṭakṛt" the altars may be sanctified with the mantras of respective lords along with the Praṇava mantra the divinity may be invoked on them. Water kept in the sampātakumbha- the pot where the leftovers are kept may be poured on the altars representing the lords. Using the oblations of the sacrifice these lords may be propitiated. (96)

---

*. 95 तमश्लोकविवरणव्याख्या नोपलभ्यते

1. 'गनमोन्तस्थाख्यया' च. पाठः,
2. 'स्वाख्यतया' ख. घ. पाठः,
3. 'तान्येवा' क. ख. ग. पाठः,
4. 'भ्याग्र' क. ग., 'भ्य चा' ख. पाठः

संशोध्य संस्थाप्य च वीरभद्र-
विघ्नेशमातॄरपि पीठिकासु।
मध्यादिकुम्भैर्नवभिः स्वमन्त्रैः
सिक्त्वार्चयित्वा विकिरेद् बलिं च।। 97।।

विमर्शिनी

मातॄणां क्रियामाह–**संशोध्येति**। वीरभद्रविघ्नेशमातॄरपि संशोध्य इन्द्रादीनामुक्तक्रमेणैव संशोध्याग्निमाधाय तद्दक्षिणे नवकं वीरभद्रगणपतिब्रह्माण्यादिभिः मध्यादिक्रमेणावाह्य सम्पूज्याग्नौ वीरभद्रगायत्र्या पक्वहोमानन्तरं वीरभद्रादितत्तन्मन्त्रैरष्टाष्टशश्चतुर्द्रव्यं पृथक् पृथग् हुत्वा तत्तत्संपातं तत्तत्कलशे सिक्त्वा होमान्ते पीठिकासु च स्वस्वहोममन्त्रैः संस्थाप्य नवभिर्मध्यादिकलशैः स्वस्वमन्त्रैः सिक्त्वा अर्चयित्वा बलिं च विकिरेत्।। 97।।

विवरणम्

संशोध्येति। दर्भमृत्त्वक्सलिलैर्वारुणजलैर्धारणाभिश्चेति भावः। तत्तन्मन्त्रसकलीकरणाद्यपीष्यते। पीठिकास्विति। पृथक्पीठसम्भवे[1] तेष्वेकपीठसम्भवे तु तदंशरूपेषु पीठेष्वित्यभिप्रायः। मध्यादिकुम्भैरिति। मातृपीठशोधनाद्यनन्तरं तत्रैवोदग्भागे नव कलशान् परिपूर्य मध्ये वीरभद्रं प्राग्गणपतिमग्न्यादिसप्तकलशेषु ब्रह्माण्यादिसप्त पूजयेत्। वीरभद्रादीनां उत्सवपटलभाविनो मनवः, तदीयबीजैरेव च षड्दीर्घयोगिभिरङ्गानि। परिवारेज्योपपत्तौ तु प्रत्येकमङ्गावरणं सहैकमेव लोकपालास्त्रा-युधावरणमिति।। 97।।

Thereafter purifying the altars conceived as Vighneśa and Vīrabhadra along with the (seven) matrs (Brāhmi etc) sanctified water may be poured on them before offering them oblations. Water from the nine pots is to be used for this. For the installation of these altars respective mantras are to be used. (97)

ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही।
इन्द्राणी चामुण्डी शिवगणपत्योस्तु मातरो मध्ये।। 98।।

विमर्शिनी

ता मातॄः पठति–**ब्रह्माणीति**। शिवगणपत्योर्वीरभद्रगणपत्योर्मध्ये ब्रह्माण्याद्या मातरः स्युः।। 98।।

विवरणम्

शिवगणपत्योस्त्विति। शिवो वीरभद्रः।। 98।।

The names of seven mother deities are given here as Brāhmi, Māheśi, Kumārī, Vaiṣṇavī, Vārāhī, Indrāṇī and Cāmuṇḍi. They are to be installed in between Vīrabhadra and Gaṇapati. Mantras with reference to each of

---

1. 'वे तु' क. ग. घ. पाठः,

them like "Vīrabhadrāya namaḥ" etc., with their bīja may be chanted in this connection. (98)

निर्माल्यभाजमुदवासयुतोक्तशुद्धि-
शुद्धं स्वमन्त्रमयमुत्तरनालपीठम्।
हुत्वा घृतं स्वमनुना समिदादियुक्तं
मन्त्री स्वपीठ उदितौ कृतसंप्रतिष्ठा[1]:।। 99।।

सिक्त्वा स्वसिद्धकलशेन समर्प्य देव-
पूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैर्निवेद्य।
दत्त्वा बलिं च परितोष्य [2]समर्प्य तस्मै
देवोपभुक्तमखिलं पुनर्थयेत।। 100।।

विमर्शिनी

निर्माल्यधारिणो विधिमाह–**निर्माल्यभाजमिति**। देवस्य निर्माल्यं भजतीति निर्माल्यभाक् तं मन्त्रीति मन्त्राणां क्रियाणां च तारतम्यं विद्वान् गुरुः उदवासयुतोक्तशुद्धिशुद्धं जलाधिवाससहितैरुक्तैः बिम्बशुद्धिभिः शुद्धं भूतसंहारशोषणाद्यनन्तरं स्वमन्त्रमयं स्वमन्त्रप्राणायामपूजनादिभिः कृताधिवा[3]सं स्वमनुना समिदादिचतुर्द्रव्ययुतं घृतं हुत्वा पुनरुदितौ प्रासादस्योदितिवास्तुस्थाने उत्तरनालपीठं उत्तरभागे नालोऽम्बुमार्गो यथा भवति तथा कृतसंप्रतिष्ठः कृतप्रतिष्ठाविधिर्भूत्वा स्वसिद्धकलशेन स्वस्वमन्त्रसाधितकलशेन सिक्त्वा देवपूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैः देवस्य पूजाया अवशिष्टैः पुष्पगन्धादिभिः समर्च्य निवेद्य बलिं च दत्त्वा परितोष्य तस्मै निर्माल्यधारिणे देवोपभुक्तमखिलं समर्प्य पुनः अर्थयेत प्रार्थयेत्।। 99–100।।

विवरणम्

उदवासयुतोक्तशुद्धिशुद्धमिति। प्राक्सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोधनं भूतसंहारपूर्वकं वरुणपूजादिभाजि जलेऽधिवासनं पुनर्भूतसर्गादिकरणं तदास्पदसन्निधौ निधाय भूतसंहारशोषणादि भूतसर्गलिपिभावना[4]श्चेत्येतत् सर्वमभिप्रेतम्। बिम्बपरिग्रहविधौ वा दर्भादिभिः संशोध्य घृताभ्यञ्जनं क्षाळनमपि कृत्वा बिम्बसन्निधावेव जलेऽधिवास्य बिम्बशुद्धावेककलशेनाभिषिच्य पुण्याहं विधाय मण्डपेऽपि देवोपान्ते क्वचित् स्वस्तिकपीठे निधायोक्तरीत्या ध्यानाधिवासमाचरेत्। तत्त्वहोमविधौ च स्वावसरे स्वमन्त्रहोमः इति। समिदादियुक्तं घृतं हुत्वेत्यन्वयः। समिदाद्य[5]मधिवासोक्तद्रव्यं चतुर्द्रव्यमेव वा। मन्त्रीति। गायत्रीसद्भावे तया पक्वं तदभावे स्वमन्त्रेणैव। तेनैव तु पूर्णाहुतिरिति भावः। उदितौ स्वपीठे कृतसम्प्रतिष्ठमिति। उदितिपदमस्यायतनम्। तत्र प्रणवतन्मन्त्रप्रणवेन दक्षिणाभिमुखं प्रतिष्ठाप्य

1. 'ष्टम्' इति मूलकोशपाठः
2. समर्प्येति स्थाने समर्च्येति विवरणपाठः
3. 'सं स्वं स्वं' ख. पाठः,
4. 'नाश्चैतत्' क. ङ. च. पाठः,
5. 'द्यधि' क. ख. पाठः,

"ध्रुवा द्यौ"रिति जपेत्। मण्डपे चेद् बलिपीठैस्सहानीय स्वायतनसन्निधौ भद्रपीठे वि[1]धाय काले प्रतिष्ठापयेत्।। ९९।।

स्वसिद्धकलशेन सिक्त्वेति। तदास्पदोदग्भागे होमो द्वयोर्मध्ये च होममध्ये च कलशपूजा तेन कलशेन प्रतिष्ठित आवाहनादि कृत्वाभिषिञ्चेत्। देवपुजावशिष्टकुसुम प्रमुखैः समर्च्येति। प्रागेव प्रासादे देवपूजायामवशिष्टं गन्धकुसुमादि निवेद्यं चैतदर्थं सम्भृत्य तदीयकवाटबन्धनादि कार्यमित्यर्थादवसेयम्। पद्मान्तं पीठम्। मन्त्रांस्तु वक्ष्यति।। विष्वक्सेनोन्तवोङ्कारो नमोऽन्तः परिकीर्तितः।

क्लीं मुण्डिन्यै नम इति मुण्डिनीमनुरीरितः।।
चण्डेश्वरस्य मन्त्रोऽथ धुनिचण्डहुम[2]न्त्रकम्। इति।
तस्य वि वां नमः ष्वं वीं स्वाहेति च यथाक्रमम्।
क्सें वूं वषट् तथा विष्वग्वैं हुमित्यपि कल्पयेत्।।
सेनवः फडितीमानि पञ्चाङ्गानि मदर्चने।

इति। चण्डेश्वरस्य मन्त्रवर्णैः षडङ्गानि मुण्डिन्या स्वबीजेन षड्दीर्घभाजा षडङ्गानि। शेषाणां प्रणवनति[3]मध्ये चतुर्थ्यन्ताख्या मनवः। प्रणवेन वा षड्दीर्घयुग्मान्तस्थेन स्वचतुर्थ्यन्तेन स्वनाम्ना वाङ्गानीति। निवेद्य दत्त्वा बलिं चेति। निवेद्यमध्य एव बलिः। वक्ष्यति च–'अन्नाद्यं विनिवेद्य तत्र विकिरेदि[4]'ति। परितोष्येति प्रसन्नपूजोक्ता। देवोपभुक्तमखिलं तस्मै समर्प्येति। यदुक्तं–

"देवोपयुक्तं यद् द्रव्यं प्रासादाभ्यन्तरे स्थितम्।
तच्चण्डाय प्रदातव्यम्–"

इति। प्रसन्नार्घ्यदानानन्तरं प्रागेव देवोपयुक्तं कुसुमादि पात्रान्तर उद्धृतं समर्पणीयम्। प्रार्थनानन्तरमवसानीयार्घ्यदानादि कृत्वा पुनर्देवोपयुक्तं निवेद्याद्यखिलं समर्प्य तालत्रयादि विदध्यात्। तदुपयुक्तेन कथं भाव्यमिति, तदप्युक्तम्–

"उपस[5]गृह्य नैवेद्यमगाधेऽम्भसि निक्षिपेत्"।

इति। निर्माल्यभुगभावविषयमेतदिति मन्तव्यम्। इति। यादि वाहनमण्डपे मुखमण्डपे वा प्रतिष्ठाप्यते तदापि तद्बिम्बस्य दर्भादिशोधनजलाधिवासकलशधारणादि[6]कं संस्कारं पूजाप्रतिष्ठापना[7]वाहनादि-स्नाननिवेद्यबलिदानरूपं कर्म स्यात्। एवं द्वाःस्थादिष्वप्यूहनीयम्।। 100।।

For installing Nirmālyadhārī—the priest shall take up the idol or the liṅga or an altar after the Jalādhivasa and actions like whetting and drying for installation. The proper place for it is the northern part of the shrine.

1. 'निधाय' ख. ग. च. पाठः
2. 'मस्त्रक' ग. ङ.च. पाठः,
3. 'ति च' च. पाठः,
4. 'दित्यादि। प ',
5. 'संहृत्य नै' ख. ग. घ. च. पाठः,
6. 'दिसं' घ. च. पाठः,
7. 'स्नपन' ख. ग. घ. च. पाठः,

The propitiation of this idol termed as Nirmālyadhārī involves a sacrificial ritual (in the case of Siva the chaṇḍeśvaragāyatri is to be used). The oblations to be offered in the sacrificial fire are the four items usually accepted like Samit, ghee etc. (99)

After pouring the sanctified water from the pot (using the mantra of Nirmālyadhārī) the deity is to be worshipped with flowers and other articles and propitiated by giving oblations to please him as also the leftovers of the god, he may be solicited in the following lines. (100)

यावदत्र जगन्नाथो बिम्बमाश्रित्य तिष्ठति।
तावदत्रैव रक्षार्थं त्वं तिष्ठस्व प्रत[1]र्दन!।। 101।।

इति।

विमर्शिनी

प्रार्थनामन्त्रः-यावदत्रेति।। 101।।

As long as the lord of the universe remains in the idol you be pleased to be present here for his protection, O mighty one! (101)

विष्वक्सेनो नरकदमने धूर्तसेनः कुमारे
शर्वे चण्डेश्वर इह पुनर्मुण्डिनी चण्डिकायाम्।
विघ्ने कुम्भोदरसमभिधश्चण्डसेनो हरीशे
भूताधीशे पुनरभिहितो घोषवाञ्छेषभोगी[2]।। 102।।

विमर्शिनी

विष्णवादौ निर्माल्यधारिणां नामानि कथयति-विष्वक्सेन इति। नरकदमने विष्णौ विष्वक्सेनः शेषभोगी निर्माल्यधारी। कुमारे धूर्तसेनः। इह शर्वे चण्डेश्वरः। चण्डिकायां दुर्गायां पुनर्मुण्डिनी शेषभोगिनी। विघ्ने कुम्भोदरसमभिधः कुम्भोदरः। हरीशे चण्डसेनः। भूताधीशे घोषवांश्च।। 102।।

The Nirmālyadhārī- the ones who remove the leftovers for the different deities are: Viṣvaksena for Viṣṇu, Dhūrtasena for Subrahmaṇya, Caṇḍeśvara for Śiva, Muṇḍinī for Durgā, Kumbhodara for Gaṇapati, Caṇḍasena for Śaṅkaranārāyaṇa and Ghoṣavān for Śāstā are the attendants. (102)

प्राक् पञ्चगव्यं परिपूज्य ताम्र-
पात्रे स्वपीठाधिपमन्त्रकेण।
हुत्वाष्टयुक्तं शतमाज्यमस्मिन्
संपातमायोज्य सवह्निवीर्यम्।। 103।।

---

1. 'तर्जन' ग. पाठः
2. 'जी' क. पाठः

तत्पीठमध्ये भुवि शक्तिगर्भे
गर्भं निशि न्यस्य तदीशमस्मिन्।
आवाह्य संपूज्य ततः प्रसाद्य
संरक्ष्य तक्ष्णा रचयेच्च पीठम्।। 104।।

विमर्शिनी

अथ महाबलिपीठप्रतिष्ठामाह–प्रागिति। महापीठरचनात् पूर्वं ताम्रपात्रे पञ्चगव्यं स्वपीठाधिपमन्त्रकेण परिपूज्य तथाग्निमाधाय तथाष्टयुक्तं शतमाज्यं च तेनैव हुत्वा अस्मिन् गर्भपात्रे सवह्निवीर्यमग्निगतचैतन्येन सह संपातमायोज्य तत्पीठमध्ये महापीठस्य मध्यस्थाने भुवि शक्तिगर्भे पीठपूजानन्तरं शक्तिमावाह्य सम्पूज्य तस्या गर्भस्थाने निशि गर्भं गर्भपात्रं यथोपदेशं न्यस्य तदीशं तत्पीठाधिपं तस्मिन् आवाह्य सम्पूज्य ततो निवेद्य अनन्तरं प्रसाद्य संरक्ष्य तक्ष्णा पीठं रचयेत् कारयेच्च।। 103–104।।

विवरणम्

इदानीं महाबलिपीठप्रतिष्ठां प्रस्तौति–प्रागिति। पुरैव तन्निर्मित्सावसरे इति भावः। बलिपीठास्पदस्योदग्भागे क्वचिदन्यत्र वा होमः। तद्दक्षिणतः स्वस्तिके गर्भसम्भरणं च कार्यम्। स्वपीठाधिपमन्त्रकेणेति हुत्वेत्यत्रापि योज्यम्। सवह्निवीर्यमित्यग्न्युद्वासनमुक्तम्। सम्पाते हुतभस्मादियोगोऽपि सूचितः।। 103।।

तदिति। पञ्चगव्यं गर्भमिति च तस्य तत्कालविशेषणम्। पीठमध्ये भुवीति। तदायतने ऽपानह्युपपीठापेक्षायां तस्मिन् वा निर्मिते तद्रूपायां भुवि तदायतनमध्योद्देश इत्यर्थः। शक्तिगर्भ इति। स्थलशुद्धिर्यथायोगं कार्या। ततो विष्टरं न्यस्य पीठमिष्ट्वा शक्तिमावाह्य सम्पूज्य तस्या गर्भाशय इत्यर्थः। यदुक्तं–'गर्भाकारेऽत्र गते न्यसत्वि'ति। तदीशमिति। स्वपीठाधिपम्। संरक्ष्येति तालत्रयादिकमुक्तम्। पीठमिति। तन्महाबलिपीठं केवलं निजमण्डपसहितं वेति भावः।। 104।।

The Mahābalipīṭha – the big altar stone- is to be got prepared by the sculptor after the required rituals are carried out. At first the Pañcagavya placed in a copper vessel is to be sanctified using the mantra prescribed for Pīṭhādhipa- lord of the altar stones. Ghee is to be poured in a sacrificial fire lit for the purpose for 108 times. The Caitanya-the essence of fire may be invoked into the Sampāta- the vessel containing the remains of the sacrifice. In the centre of the altar stone Śakti- the divine power- is to be invoked with mantras, like 'dhruvādi". It is to be conceived as garbhapātra- the womb of the master of the altar stone which is to be placed underground at night. After offering such protection the sculptor may be required to give shape to the big altar stone (for offering oblations to the attendants). (103-104)

आदायारचितं विशोध्य बलिपीठं दर्भमृत्सादिकै-
राज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृत् सलिलवासे स्नापयित्वाम्बुभिः।

कृत्वा शुद्धिघटाभिषेकमपि पुण्याहावसानं तत-
स्तद्भूतप्रलयोदयादि निजमन्त्र[1]न्यासनिष्ठं चरेत्।। 105।।

विमर्शिनी

पुनरारचितं यथावन्निर्मितं बलिपीठमादाय परिगृह्य दर्भमृत्सादिकैः दर्भमृत्त्वग्भिर्विशोध्य आज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृद् आज्येनाभ्यज्य चूर्णैरुद्वर्त्याभिषेककृच्च भूत्वा सलिलवासे जलाधिवासकाले अम्बुभिः स्नापयित्वा शुद्धिघटाभिषेकं सप्तशुद्धिभिः बिम्बशुद्धिकलशैर्वाभिषेकमपि पुण्याहावसानं कृत्वा ततस्तद्भूतप्रलयोदयादि तत्स्यभूतसंहारादिकं निजमन्त्रन्यासनिष्ठं निजेन मन्त्रेणावाहनन्यासादिनिष्ठं चरेत्।। 105।।

विवरणम्

आरचितं बलिपीठमादायेति। तक्ष्या कर्त्रे समर्पितं ततः प्रदक्षिणपूर्वकं प्रणवेन दर्भेण स्पृशन् परिगृह्येत्यर्थः। दर्भमृत्सादिकैर्विशोध्येति। दर्भमृत्त्वग्भिरेव वा बिम्बोक्तद्रव्यैर्वेति भावः। "पाथोदर्भकधेनुबालघृतमासूराम्बुभिः श्रीपता" वित्यादि ह्युक्तम्। विशोध्येत्यनेनैव विधिवत् स्थलशुद्धिरपि गृह्यते। तन्मण्डपे सति तु तस्य त्रिगुणदर्भमालापरिवेष्टनमपि कार्यम्। दर्भमृत्त्वगादिशोधनादि तु सर्वं तदीयपरिपीठानामपि कार्यम्। वक्ष्यति हि–'प्रागाद्यैस्समसंस्कृतै'रिति। आज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृदिति। दर्भस्त्वग्भिरेव विशोधनेऽपि कार्यमाज्याभ्यञ्जनमिति भावः। मासूरपिष्टाद्युद्वर्तनमुष्णजलक्षालनं च कृत्वा शुचिजलैरभिषेकोऽयमभिप्रेतः। सलिलवास इति बिम्बीयपीठवदेव तदवबोद्धव्यम्। कृत्वा शुद्धिघटाभिषेकमपीति। एतदपि पीठवदेव इहावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वेत्याद्युक्तम[2]नुसरणीयम्। पुण्याहावसानमिति। जलगन्धाद्युपहरणपूर्वकं नीराज्य पुण्याहमपि प्रकुर्यादिति भावः। ध्यानाधिवासमाह– तद्भूतप्रलयेति। 'कृत्वा पाणितले जल'मित्यादि बिम्बोक्तं सर्वमिहाप्यनुसरणीयम्। पीठमात्रस्यैवेह सर्वं संस्कारजातमिष्यते। तदीयपीठे तु धारणामात्रं शक्तिमन्त्रेण पूजनं च कार्यम्। मातृकान्यासानन्तरं निजमन्त्रोदयपद्मान्तपीठन्यासादिपूर्वकं तन्मन्त्रप्राणायामं तत्पुटितमातृकान्यासं तत्त्वन्यासं च विधाय तन्मन्त्रं हृदि विन्यस्य प्रणवेन दीर्घस्वरान्तर्गतेन स्वनाम्ना वाङ्गं विदध्यात्। परिपीठानां तु दर्भैरेव प्रधानस्पर्शनेन तदेकीभूतानां सहैव भूतसंहारादि सर्वं लभ्यते। लिपिन्यासादि तु यथासम्भवं प्रत्येकं कार्यमिति बोद्धव्यम्।। 105।।

The altar stone got prepared shall be cleansed with Darbhā grass, mud and decoctions prepared using the four fig trees. It is to be anointed with ghee and washed in hot water after getting anointed with the powder of Acacia odoratissima (a particular tree). Then it should be plunged into a water trough for further washing. Sanctified water from nine or five pots containing fragrant water may also be splashed on it before it is propitiated waving light. The holy mantra "harisenaḥ prīyatām 'may be chanted while sprinkling it on stone. Now it is to be covered with fresh clothes for preservation and Dhyānādhivāsa keeping with meditation. (105)

1. 'न्त्रं' क. ख पाठः
2. 'मप्यनु' ख. घ. च. पाठः,

आस्थाप्यार्चितविष्टरे परिषदध्यक्षं स्वनामाणुना
प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः स्वपरिवारैरर्चयित्वावृतम्।
अन्नाद्यं विनिवेद्य तत्र विकिरेत् तस्मै च तेभ्यो बलिं
नै[1]वेद्यं प्रविसृज्य साधु परिशोध्याराध्य संरक्षतु।। 106।।

विमर्शिनी

पुनरर्चितविष्टरे पूजिते पीठे स्वनामाणुना स्वनाममन्त्रेण परिषदध्यक्षं बलिपीठाधिपम् आस्थाप्यावाह्य प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः पीठाधिपसमकालं संस्कृतैः स्वपरिवारैरावृतं तमर्चयित्वा अन्नाद्यमत्रं विनिवेद्य तत्र तदनन्तरं तस्मै तेभ्यश्च बलिं विकिरेत्। पुनर्नैवेद्यं प्रविसृज्य साधु निर्माल्यं परिशोध्य आराध्य प्रसन्नपूजां कृत्वा संरक्षतु।। 106।।

विवरणम्

अर्चितविष्टरे आस्थाप्येति। तत्र पीठपूजां विधाय मूर्तिं सङ्कल्प्य स्वमन्त्रेणावाहनं सकलीकरणं च कुर्यात्। प्रागाद्यैः स्वपरिवारैरावृतमर्चयित्वेति। तत्सकलीकरणानन्तरं प्रागादिषु परिपीठेषु तत्तन्मन्त्रैः पुष्पाराधनं कुर्वंस्तं तं सन्निहितं विभाव्य पाद्याद्यर्घ्यादि वा यथास्वं दत्त्वा गधपुष्पादिभिरलङ्कृत्य तन्मन्त्राङ्गैर्विग्रहपूजां परिपीठदेवताभिरावरणपूजां व कुर्यात्। परिपीठदेवताश्च उत्सवपटले वक्ष्यन्ते – 'बलिपीठस्य समन्तादि'त्यादि। प्रागाद्यैरित्यनेनैतदप्युक्तम्। प्रासादगतदेवाभिमुखोऽसौ बलिपीठाधिपः, तदभिमुखाश्च परिपीठदेवताः। तासां च प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखेऽपि बलिपीठाधिपे प्राग्दिश्येवारम्भ इति। शिवे पिङ्गलः स्कन्दे जयत्सेनो गणपतौ रुद्रवक्त्रजोऽप्यधोदिग्बुद्ध्या कुमुदकै[2]ः सह पूज्यते। समसंस्कृतैरिति। दर्भमृत्सादिभिर्विशोध्येत्याद्युक्तं संस्कारजातं बलिपीठाधिपेन सहैषां कार्यमित्यभिप्रायः। अन्नाद्यं विनिवेद्येति। तस्मै बहुभक्ष्ययुतं हविर्निवेद्येत्यर्थः। तत्र तस्मै इति। तत्र पीठ एव तस्मै निजपीठेषु तेभ्यश्च प्रागादिपरिवारेभ्यः तदन्नशेषेण बलिं दद्यात्। पीठाधिपाय सप्तवारं द्वादशवारं वा, परेभ्य[3]स्त्रिवारमिति ज्ञेयम्। साधु परिशोध्येति तन्निर्माल्यपरिहारपूर्वकं क्षालनमुक्तम्। आराध्येति तैस्सह प्रसन्नपू[4]जोक्ता। संरक्षत्विति[5] तालत्रयादिकमुक्तम्। वस्त्रेणाच्छादनमपीष्यते। बिम्बेन सहाधिवासोपपत्तौ तु बिम्बेन सह परिग्रहो जलाधिवासस्तच्छुद्धिरपि स्यात्। पुनर्घ्यानाधिवासस्तु बिम्बाधिवासमण्डप एव वा तदुपमण्डपे वा कृते कार्यः बलिपीठमण्डपे तु स्थलशुद्धिर्दर्भमृदादिभिस्तदीयपीठशुद्धिश्चैव कार्येति।। 106।।

The leader of the attendants, who is the master of the altar stone, is to be invoked on it with specific mantra. He is to be conceived as attended by his assistants. After worshipping them food and other items are to be offered to them ceremonially. After the process of Naivedya is over the food items and the flowers offered are to be removed before splashing water to clean

---

1. 'दिश्येभ्यश्च विशोध्य सम्यगभिपूज्याच्छादयेदंशुकैः।। ओं नम आ' ख. पाठः
2. 'के स' ख. ग. घ. ङ. च. पाठः,
3. 'स्त्रित्रि' ख. ग. घ. च. पाठः,
4. 'जा सं', ङ. पाठः
5. 'ति व' ख. ग. घ. च. पाठः

the area. Now the big altar stone is to be covered with fresh clothes after propitiation. (106)

उत्पाद्यानलमग्रतो नवघटांस्तद्दक्षिणे सर्पिषा
धान्यैर्गन्धजलेन वा स्वमनुभिः सम्पूर्य सम्पूज्य तान्।
गायत्र्या निजया विधाय विधिवत् पक्वं तदीशाणुना
सर्पिः साष्टशतं जुहोतु परिपीठेशाणुभिश्चाष्टशः।। 107।।

विमर्शिनी

तस्याग्रतः कुण्डेऽनलमुत्पाद्य जनयित्वा तद्दक्षिणे नवघटान् सर्पिषा वा धान्यैर्वा गन्धजलेन वा स्वमनुभिः स्वस्वाधिपमन्त्रेण परिवारमन्त्रैश्च सम्पूर्य तथा तान् सम्पूज्य निजया पीठाधिपगायत्र्या विधिवत् (विधाय) पक्वं जुहोतु। पुनस्तदीशाणुना साष्टशतं परिपीठेशाणुभिः परिवारपीठेशमन्त्रैरष्टशश्च सर्पिर्जुहोतु।। 107।।

विवरणम्

अधिवासहोममाह–उत्पाद्यानलमिति। अग्रत इति। बलिपीठसम्मुखोद्देशारचितकुण्डे यद्वा सभादौ बलिपीठोदग्भागे वा। तदुक्तम्–

मण्डपं मण्डितं तत्र गोमयालेपनादिभिः।
शोधयित्वा तु कुम्भेशं पूजयेद् वर्धनीमपि।।
कुण्डेऽग्निं जनयेत् पीठसमीपे गुरुरुत्तरे।" इति।

बिम्बा[1]धिवासोक्तरीत्याग्निजननं कुर्यात्।

शिवे षडक्षरस्यैव पञ्चाङ्गैर्नेत्रवर्जनात्।
पञ्चैव वा क्रियाः कुर्यात् क्रमान्नामा[2]वसानिकाः।।

तस्मिन्नग्नौ देवस्य वा पीठाधिपस्य वा स्वावरणयुतस्य पूजा भवति। नवघटांस्तद्दक्षिण इति। मध्येऽष्टदलं पद्मं परितोऽष्टौ स्वस्तिकानि च विधाय व्रीहिवस्त्रादिभिस्तत्र पीठं विरचय्य तत्र नवकं पूजयेत्। सर्पिषा धान्यैर्गन्धजलेन वेति नवस्वपि विकल्पः। यद्वा मध्यममेषामन्यतमेन परिकुम्भान् घृतादिभिः। तदुक्तम्–

घृतेन मधुतैलाभ्यां दध्ना तोयैर्गुडेन च।
पयसा गन्धतोयैश्च सर्वान् वा शालितण्डुलैः।।

इति।

अन्तर्गन्धोदकं दिक्षु घृतं मधु च तैलकम्।
दधि गन्धोदकं गौळं पयो गन्धोदकं क्रमात्।।

इति।

---

1. 'म्बोक्त',
2. 'साव' ङ. पाठः

नवैतान्येककान्येव शुद्धोदकलशान्वये।
पञ्चकानि पृथक् पद्मेष्वथवा नवकानि तु।।

इति। दिशाहोमविधौ अग्नेरुदग्भागे कलशपूजा चेद् इहाप्येवं स्यात्। यदुक्तम्–

"अग्नेरुत्तरसंस्थे तु मण्डले कर्णिकागतम्।"

इत्यादि। शिवादिषु तु पीठाधिपकलश एव पूर्वं पिङ्गलादीनधोभाग आवाह्य सम्पूज्य तदुपरि हरसेनादीनावाह्य पूजयेत्। तदुक्तम्–

"पिङ्गलं तदधोभागे तस्मिन्नेव समर्चयेत्।।"

इति। गायत्र्या निजयेति। देवस्य भूताधिपस्य वा गायत्री निजा गृह्यते। योऽग्नौ पूजितस्तस्य गायत्री भवति। पीठाधिपस्य गायत्र्यभावे तदीयमनुरेव ग्राह्यः। जिधिवदिति। परिधानादिकं स्वपीठपूजा–पूर्वकमावाहनादिकं प्रणवव्याहृतिपीठमन्त्राज्यहोमादिकं चोक्तम्। पीठाधिपादिहोमे तत्तन्मन्त्रेणैव पूर्णाहुतिः।। 107।।

Kindling sacred fire on the front of the big altar stone sacrificial rites are to be started using the Pīthādhipa mantra- the hymn related to the master of the altar stone.

Towards the right side of the sacrificial spot nine potfuls of water are to be placed for sanctification with mantra. A diagram of eight petalled lotus is to be drawn where the pots are to be placed- the ninth pot being placed in the centre. Aṣṭagandha water shall be used here. Mantras are required to be chanted 108 times in addition to pouring of ghee on the fire eight times each. (The leftovers are to be collected in a vessel) (107)

तन्मन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्षपान् ससक्तुयवान्।
सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान् पाञ्चरात्रिकेऽत्र विधौ।। 108।।

विमर्शिनी

अत्र पाञ्चरात्रिके विधौ। अत्र विष्णुशिवभेदेन द्विविधा तन्त्रपद्धतिः। तत्र पाञ्चरात्रादयो वैष्णवागमाः पाशुपतादयः शैवागमाश्च। तयोर्मार्गयोर्मध्ये पञ्चरात्रसम्बन्धिनि विधौ तन्मन्त्रेण पीठाधिपमन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्षपान् ससक्तुयवान् सक्तुसहितयवांश्च सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान् दधीनि क्षीराणि मधूनि, पुष्पे पद्मानि गृह्यन्ते, फले कदलीफलानीति सम्प्रदायः। एतेषां संख्यानुक्तितः पूर्वोक्तप्रकारेण पीठाधिपमन्त्रेणाष्टशतं तत्परिवारमन्त्रैरष्टशश्चेत्यायाति।। 108।।

विवरणम्

तन्मन्त्रेणेति। पीठाधिपमन्त्रेण। पालाश्य एव समिधः। पाञ्चरात्रिके विधाविति। वैष्णवदौर्गादिषु।। 108।।

If one is inclined to follow the rules of the Pañcarātra system the Pīṭhādhipa mantra is to be used while offering the following items (thirteen)

as oblations in the sacrificial fire. They are Samit, ghee, havis, parched rice, mustard, fried and powdered rice, yava, sesamum, curd, milk, honey, lotus flower and Kadali (banana). (108)

पाशुपते समिदन्नं धृतधानालाजतिलफलीकरणम्।
दधिमधुघृतान्युडुम्बापूपान् पृथुकान् पयश्च तत्र हुनेत्।। 109।।

विमर्शिनी

तत्र पाशुपते विधौ समिदन्नं घृतधानालाजतिलफलीकरणं, फलीकरणं पूपविशेषः दधिमधुघृतानि उडुम्बापूपकान् पयश्च एतानि पूर्वं व्याख्यातानि यथोक्तसङ्ख्यं हुनेच्च।। 109।।

विवरणम्

पाशुपत इति। शैवस्कन्दादिषु।। 109।।

If one is inclined to follow the Pāśupata system the following fourteen items are to be offered as oblations in fire. They are Samit, havis, ghee, fried paddy, parched rice, sesamum, powdered rice fried with ghee, curd, honey, ghee, fried paddy, rice-cake with molasses, Pṛthuka (rice, bruised and dried)and milk. (109)

बलिपीठतद्घटेषु प्रसमर्प्याज्यं प्रपूज्य भूतेशम्।
सावरणं तं बलिमपि दद्यात् तस्मै व दिग्गणेभ्यश्च।। 110।।

विमर्शिनी

बलिपीठतद्घटेषु बलिपीठेषु तत्कलशेषु व सम्पाताज्यं प्रसमर्प्य बलिपीठे सावरणं भूतेशं प्रपूज्य तस्मै च दिग्गणेभ्यश्च बलिमपि दद्यात्।। 110।।

विवरणम्

बलिपीठतद्घटेष्विति। नवसु बलिपीठेषु च नवसु कलशेषु च प्राक्तनाज्याहुतिसम्पातं निजनिजेषु समिदादिहुतसम्पातं तु विभज्य नवस्वप्यर्पयेदिति बोद्धव्यम्। पुनः पुष्पाञ्जलिः तत्तन्मन्त्रजपश्च सामान्यसिद्ध एव। बलिमपि दद्यादिति। प्राग्वन्निवेद्यमपीति भावः।। 110।।

In the Balipīṭha and the nine pots where the leftovers of the sacrifice are preserved worship may be performed with relevant mantras. Usual offerings are to be made and the Pithadhipa may be offered havis along with the lords of the quarters using respective hymns. (110)

ओं नम आद्या[1]श्चतसृषु हरौ हरेऽष्टासु दिक्षु बलिमन्त्राः।
दशमूर्त्याद्या द्वितये ये भूताद्यास्तु वेह सकलेषु।। 111।।

विमर्शिनी

तत्र हरौ दिक्षु ओंनमआद्याश्चत्वारो बलिमन्त्राः। हरे अष्टासु दिक्षु दशमूर्त्याद्या द्वितये द्विविधाः। इह

1. 'द्या विष्णौ चतसृषु दिक्ष्वीश्वरे स्युरष्टासु। द' ख. पाठः,

सकलेष्वपि देवेषु ये भूताद्या वा। प्रथममत्र हरौ चतुरो मन्त्रान् पठति। पुनः शिवे दशमूर्त्यादिद्वितयं मन्त्रं पठति। 'ये भूताद्या' इत्युत्सवबलौ वक्ष्यते च।। 111।।

विवरणम्

हरौ चतसृषु दिक्षु ओं नम आद्या बलिमन्त्राः। हरेऽष्टासु दिक्षु दशमूर्त्याद्या द्वितये बलिमन्त्रा इति च सम्बन्धनीयम्। द्वितय इति प्रथमाबहुववनम्। इह सकलेषु ये भूताद्यास्तु वेति पृथग्योज्यम्। हरिहरयोरधिकतया मन्त्रो विकल्प्यते। शेषेषु त्वयमेव मन्त्रो भवति। यद्वायमिहाशयः–स्कन्दे गणपतौ च शिववदेते द्वितये[1]ऽपि स्युः। दुर्गायां तु अष्टमूर्ति[2]पार्षदेभ्यः सद्भ्योऽसद्भ्य इत्यूहेनैत एव द्वितये स्युः। हरिहरे तु यथास्वं विकल्प इति। तथा च सकलेष्वपि ये भूताद्यास्तु वेति विकल्पोऽनुगृह्यते। उत्सव पटलवक्ष्यमाणवदिह पञ्च नव वा दिशो ग्राह्या इति।। 111।।

In the case of Viṣṇu, the mantras like "Om Namaḥ" are to be used with regard to the four quarters. For Śiva the mantras "daśamūrti" and Prāg gaṇebhyaḥ" are to be used in all eight directions. With regard to other deities the mantra "ye bhūtāḥ" is to be used. The offerings of oblations are to be made in four directions as well as directed towards the sky so that five regions are covered. (111)

The prose passage details the mantras suggested here.

ओं नमः प्राच्येभ्यो भूतेभ्यो विश्वभूतेभ्यो नमोऽस्तु विश्वरूपेभ्यो विविधरूपेभ्यश्च वो नमः नमः। ओं नमो दक्षिणेभ्यश्च शार्ङ्गधन्वनो हाहाभ्यश्च सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमो नमः। ओं नमः पाश्चात्येभ्यो भूतेभ्यो भैरवेभ्यो विष्णुपालकेभ्यो वियद्गृहोदरवर्तिभ्यो हुं फट् गच्छत स्वाहा विष्णुगणानामतो बलिमुपहरामि भद्रं नो ददत प्रीणयत स्वाहा। ओं नमो विष्णुभूतेभ्य उदीच्येभ्यः सकलजन्तुहितकरेभ्यः स्वाहा इति।

दशमूर्तिपार्षदेभ्यः सद्भ्योऽसद्भ्यः सदसद्भ्यः सर्वगणेभ्यो नमो नमः स्वाहा। प्राग्गणेभ्यो बहुरूपेभ्यो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यो सद्भ्योऽसद्भ्यः सदसद्भ्यः सर्वगणेभ्यो नमो नमः स्वाहा आग्नेय्यां गणेभ्य इत्यादि*।

निर्माल्यं व्यपनीय प्रार्च्याच्छाद्याधिवासयेद् रात्रौ।
प्रातस्तनार्चनान्ते देवं तत्स्थापनाय चार्थयतु।। 112।।

विमर्शिनी

ततः क्रियाशेषमाह–निर्माल्यमिति। निर्माल्यं पीठगतं निर्माल्यं व्यपनीय प्रार्च्य वस्त्रेणाच्छाद्य रात्रावधिवासयेत्। प्रातस्तनार्चनान्ते देवस्य प्रातःकालपूजान्ते तत्स्थापनाय बलिपीठप्रतिष्ठायै देवम् अर्थयतु प्रार्थयेत्।।

1. 'ये स्युः' क. ङ. पाठः
2. 'पारिष' ख. ग. पाठः,
*. एतदनन्तरं ख. पाठः उत्पाद्ये'त्यादिश्लोकचतुष्टये दृश्यते। तत्रापि क्वचित् क्वचित् पाठा भिन्नाः।

विवरणम्

प्रार्च्येति प्राग्वत् प्रसन्नपूजोक्ता। आच्छाद्येति रक्तवस्त्राच्छादनमभिप्रेतम्। तदुक्तं–'पीठं रक्तेन वेष्टयेदि'ति। रात्रावधिवासयेदिति। पीठनवकं कलशनवकं चैवं रात्रावधिवासयेदित्यर्थः। प्रातस्तनार्चनान्त इति सामान्यतोऽभिधानम्। बिम्बप्रतिष्ठा[1]पनानन्तरमेव दिशाहोमेऽतीते यदि महाबलिपीठप्रतिष्ठासम्भवः तदा आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थमित्येतदेव प्रातस्तनमर्चनम्। तदवसाने चान्तर्मण्डल[2]–बलिपीठस्थापनार्थं महाबलिपीठस्थापनार्थं चार्थना कार्या। यदा द्वितीये तृतीये वा दिन एतत्सम्भवः तदा 'कृत्वाग्रतः' स्थण्डिलमादधीतेयेतत् प्रातस्तनमर्चनं, तदन्ते च प्रासादद्वारसन्निधिमासाद्य मनसानुज्ञापयेत्। तुर्यदिने दिनान्तरे वा यदि तद्दिने प्रातरर्चनं विधाय अर्थना कार्या। वक्ष्यति च–'कुर्यात् तुर्यदिनात्यये यदी'ति।। 112।।

Taking away the Nirmālya- the leftovers of the offerings- and washing the altar with water and performing the ritualistic worship it should be preserved and protected for the night covering with fresh clothes. The next morning after the worship of the main deity the priest shall seek the permission to install Balipīṭha as noted here. (112)

निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्येष्ट्वाम्बुजान्तासनं
मन्त्री मन्त्रमयं प्रकल्प्य बलिपीठं तत्र तन्मन्त्रतः।
संस्थाप्य ध्रुवमन्त्रजापमपि कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं
मध्यस्थास्नुघटाम्भसा समभिषिच्याद्यङ्गकानि न्यसेत्।। 113।।

विमर्शिनी

पुनर्निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्य अम्बुजान्तासनं 'पद्माय नमः' इति पर्यन्तं पीठमिष्ट्वा मन्त्री प्रतिष्ठाकर्मणः तन्मन्त्राणामतिदेशं जानन् बलिपीठं मन्त्रमयं प्रकल्प्य तत्र पूजिते पीठे तन्मन्त्रतः संस्थाप्य ध्रुवा द्यौरि'ति मन्त्रजपं कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं तन्मध्यस्थास्नुघटाम्भसा पूजितनवकमध्यस्थब्रह्मकलशेन समभिषिच्य च आद्यङ्गकानि प्रणवेनाङ्गानि च चरेत्।। 113।।

विवरणम्

मन्त्री तत्र तन्मन्त्रतः संस्थाप्येत्यन्वयः। प्रणवपञ्चतत्त्वादित्वं प्रणवान्तत्वं च तन्मन्त्रस्य मन्त्रिशब्दोक्तम्। यद्वा मन्त्रान्तरमपि–

ओं विश्वाय विश्वरूपाय सर्वभूतसुखाय च।
देवभूतमहापीठं स्थापयाम्यहमों नमः।।

इति। तदीयपीठे शक्तिभावना सामान्यसिद्धा। यदा त्वन्यत्र मण्डपेऽधिवासस्तदातोऽपि विधिवदानीयैवं प्रतिष्ठाप[3]ना स्यात्। तदा च तदीयपीठिकायां नवगर्तेषु निजदेवोक्तनवरत्नन्यासोऽपीष्यते। तदा प्रागेवाङ्कुरार्पणं विधाय ह्योधिवासे योज्यते। तदुक्तं–

1. 'ष्ठानन्त' ख. ग. घ. च. पाठः,
2. 'ले व' क. ङ. पाठः
3. 'पनं' च. पाठः

"बीजाङ्कुरध्वजारोहबलिमङ्गलपूर्वकम्।"

इति। बलिपीठमण्डपेऽपि सति सम्भवे तोरणध्वजस्थापनाद्यपीष्यते तदप्युक्तं–

पीठं तु मध्यतः कृत्वा कुर्यान्मण्डपमुज्ज्वलम्।
तोरणध्वजसंयुक्तं द्वार[1]कुम्भैरलङ्कृतम्।।

इति। तत्रैवाग्निजननादिसम्भवे कुम्भेशवर्धन्यावपि स्यातामिति। मध्यस्थास्नुघयम्भसेति। ह्योधिवासितनवकगतमध्यमकलशग्रहणमेतत्। नीराजनादि स[2]र्वं सिद्धमेव। आद्यङ्गकानीति। प्रणवाङ्गानि। यद्वा अ आ इत्यादिवर्णयुगलैर्ङेनत्यन्ताख्यागर्भैरङ्गान्यभिप्रेतानि।। 113।।

After removing the Nirmālya- the leftovers from the Mahāpīṭha- the big altar stone it should be properly washed. Conceiving the altar as identical with the mantra shall use respective mantra for worship. Praṇava may be used to enclose it while the one beginning with dhruvādi may be used to invoke divinity which is the Pīṭhādhipa- the master of the altar. Thereafter sanctified water from pots may be showered on it before offering oblations. The water from the trot kept at the center may be used to complete the process. (113)

मूर्तीरष्ट यथाक्रमं स्वकलशैः संस्थाप्य संस्नाप्य ताः
प्राग्वत् प्राच्र्य तदावृतं तदधिपं तस्मै निवेद्याग्रतः।
पीठोपर्युपपीठकेषु च बलिं दत्त्वा विशोध्याखिलं
सम्पूज्य प्रणिपत्य यावदिति सम्प्रार्थ्याभिरक्षां चरेत्।। 114।।

विमर्शिनी

पुनः परितः स्थित्वा अष्ट मूर्तीर्यथाक्रमं प्रागादिप्रादक्षिण्येन स्वस्वमन्त्रैः संस्थाप्य स्वस्वकलशैः संस्नाप्य तदावृतं तदधिपं प्राग्वत् प्राच्र्य तस्मा अग्रतः पूर्वं निवेद्य पीठोपरिभागे उपपीठकेषु च बलिं स्वस्वमन्त्रतो दत्त्वा अखिलं निर्माल्यं विशोध्य सम्पूज्य प्रसाद्य प्रणिपत्य 'यावदत्र जगन्नाथ' इति प्रार्थ्याभिरक्षां तालत्रयादिकं चरेत्।। 114।।

विवरणम्

संस्थाप्य स्वकलशैस्संस्नाप्येति सम्बन्धनीयम्। तस्मै निवेद्याग्रत इति। पुरतो निवेद्यं सम्पाद्यं 'अन्नाद्यं विनिवेद्येत्याद्युक्तनीत्या निवेदनीयमित्यर्थः'। सम्पूज्येति प्रसन्नपूजोक्ता। यावदिति। 'यावदत्र जगन्नाथ' इत्यादि पूर्वोक्तमनुग्रहणम्।। 114।।

The eight deities (like Indra) located at the eastern direction onwards shall be installed in smaller altar stones. They shall be bathed in the water kept near them with their own mantras. They may also be given oblations

---

1. 'रं कु' च. पाठः,
2. 'सर्वं प्रसि' ख घ. ङ. च. पाठः

which are to be removed later before the final splashing of water is made to bathe them. They also be requested to be present as long as the divinity of the main stone is present in the idol (like that of Viṣṇu) (114)

तुर्येऽहन्यभिषिच्य देवमभिपूज्यावस्त्रुतप्रोक्षणं
कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः प्रदद्याद् बलिम्।
कुर्यात् तुर्यदिनात्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनं
तत्तुर्यऽह्न्यभिषिच्य देवमिह तच्छेषोक्षणाद्यं चरेत्।। 115।।

विमर्शिनी

तुर्येऽहनि देवप्रतिष्ठायाश्चतुर्थे दिवसे देवं यथोक्तकलशैरभिषिच्याभिपूज्या-वस्त्रुतप्रोक्षणं देवस्य कलशाभिषेके तच्छिष्टमवस्त्राव्य तेन अवस्त्रुतेन प्रोक्षणं कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः स्थापितासु पीठिकासु स्थितेभ्यः परिवारेभ्यो बलिं प्रदद्यात्। महापीठप्रतिष्ठापनं तुर्यदिनात्यये चतुर्थदिवसादूर्ध्वमेव कुर्याद् यदि तत्तुर्येऽह्नि तस्यापि चतुर्थदिवसे देवं यथोक्तकलशैरभिषिच्य इह महापीठे तच्छेषोक्षणाद्यं तच्छेषेणोक्षणं बलिं चाचरेत्।। 115।।

विवरणम्

तुर्येऽहनीति। बिम्बप्रतिष्ठादिनापेक्षयैतदिति ज्ञेयम्। पीठिकास्थपरिवारेभ्य इति इन्द्रादिपीठिकानां महाबलिपीठतत्परिपीठिकानां च ग्रहणम्। अत एवावस्त्रुतप्रोक्षणमप्यासु सर्वासु भवति। सद्यो बलिरिहाभिप्रेतः। पीठिकाः संक्षाल्य स्वमन्त्रपुष्पाराधनतः तं तं विभाव्य पाद्यार्घ्याचमनं दत्त्वा तन्मन्त्रतोऽवस्त्रवप्रोक्षणं विधाय संक्षाल्य जलगन्धादिपूजापूर्वकं देवं निवेद्य शेषेण बलिं विकीर्य सकृज्जलं दत्त्वाराध्य प्रणमेदिति तत्प्रकारः। यद्वा भूतबलिरेवेष्यते। वक्ष्यति च स्नपनपटलान्ते 'सावस्त्रुतोक्षं परिषद्बलिं चे'ति। यदा तु महाबलिपीठे प[1]रिपीठिकाभावत्, यदुक्तं:-

"वर्जिताः पीठिकाश्चाष्टौ मध्यमाधमयोस्तथा।"

इति, तदैकमेव कलशमग्नेर्दक्षिणतः सम्पूजनीयम्। होमे बलौ च न विशेषः। शिवादिषु तु मध्यमकलशेन हरसेनादिपीठेऽभिषिच्यते। नैव कुमुदके पिङ्गलादिबुद्ध्याप्यभिषिञ्चेदिति बोद्धव्यम्। कुर्यात्तुर्यदिनात्यये यदीति। दिशाहोमेष्वपि समानमेतत्। तत्तुर्येऽह्न्यभिषिच्येति। न देवार्थमेतत् किं तु परिवारार्थमिति ज्ञेयमिति।। 115।।

On the fourth day after the installation of the god who is to be bathed in sanctified water and worshipped properly using the remaining portion of the water the attendants shall be sprinkled and they are to be offered oblations. If the construction of the big altar is not completed by the time an auspicious time has to be fixed for this purpose on another day. (115)

वक्ष्ये ध्वजप्रतिष्ठामङ्कुररोपं तदर्थमत्रादौ।
कृत्वा तदर्हकाले वाहनमावासयेज्जले लौहम्।। 116।।

---

1. 'परिपीठाभा' ख. न., 'परिवाराभा' घ. च. पाठः

विमर्शिनी

परिवाराणां प्रधानभूतस्य बलिपीठस्य प्रतिष्ठामुक्त्वा तादृशस्य ध्वजस्यापि प्रतिष्ठामाह–**वक्ष्य** इति। ध्वजप्रतिष्ठा वक्ष्ये, अहमिति शेषः। तदर्थं ध्वजप्रतिष्ठां कर्तुम् आदौ यथोक्तदिने अङ्कुररोपं बीजवापं कृत्वा लौहं लोहमयं वाहनं तदर्हकाले–

"त्रिरात्रमश्मनो लोहमेकरात्रं मणिं निशाम्।।"

इत्येकरात्रस्यैव लौहस्य विधानाद् अधिवासदिवसात् पूर्वेद्युर्गृहीत्वा जले आवासयेत्।। 116।।

विवरणम्

अथ ध्वजप्रतिष्ठामपि वक्तुमारभते–**वक्ष्य** इति। तदर्हकाल इत्यध उपरि च सम्बन्धनीयम्। वाहनपीठाधिपादीनामधिवासो देवाधिवासमण्डप एव कर्तव्यः। तथाङ्कुरारोपणेऽपि। यदाह–'मण्डपमपि च यथोक्तमि'ति। यद्वा स्वायतनैशभागेऽधिवासमण्डपः। तदुक्तम्–

"ऐशान्य[1]ां दिशि कुर्वीत मण्डपं चतुरश्रकम्।"

इति। तत्समीपे क्वचिदन्यत्र वा बीजाङ्कुरमण्डपः स्यात्। लौहं वाहनमिति द्रव्यनियमोऽप्युक्तः। स च प्रतिष्ठाधस्तृतीयदिने प्रातरेव बिम्बपरिग्रहोक्तनयेन परिगृह्य तदैव संस्कृतजले तटाकादौ कटाहादौ वाधिवासनीयः। यथोक्तं–

"त्रिरात्रमश्मनो लोहमेकरात्रं मणिं निशाम्।।"

इति।। 116।।

Hereafter the details of the installation of the flagstaff are being enumerated. After the sowing of seeds and ceremonial bath carried out by the priest on the fourth day he shall seek the permission of the deity to erect the flagstaff on a suitable day. An idol - portable replica of the main idol - made in metal shall be prepared with all suitable rites like opening of the eye. It shall be put into a holy ghat or a water trough for submersion. (116)

मण्डपमपि च यथोक्तं कृत्वा संस्कृत्य तत्र शय्यां च।
निद्राकलशसमेतां कृत्वा परिपूजयेद् विधिवत्।। 117।।

विमर्शिनी

मण्डपमपि यथोक्तं देवाधिवासमण्डपवत् कृत्वा संस्कृत्य तत्र निद्राकलशसमेतां शय्यां च कृत्वा विधिवत् पीठपूजानन्तरं प्रकृतिमप्यावाह्य पूजयेत्।। 117।।

विवरणम्

यथोक्तं संस्कृत्येत्यन्वयः। द्वितीयदिन एतद् भवति। कुम्भेशादिपूजा शय्याशिरस्समीपकृतकुण्डेऽग्निजननं च बिम्बोक्तवत् कार्यम्। कुण्डे तु देवस्य वाहनस्य वा पूजा स्यात्। विधिवदिति शय्यायां शक्तिपूजनमुक्तम्। निद्राकलशे वाहनस्यैव पूजा।। 117।।

---

1. 'न्यामपि' क. ख. ग. ङ. पाठः

A pavilion also shall be made for placing a couch upon which the idol is to be laid with ceremonial rites. The couch shall be sanctified and Nidrākalaśa- the pot designated for this also be placed and worshipped along with some other pots. (117)

विष्णौ तु वज्रगारुडमौक्तिकशङ्खाब्जरागकलशेषु।
दिक्पतिविपतीन् प्रयजेच्छयनचतुर्दिङ्महेशदिक्स्थेषु।। 118।।

विमर्शिनी

कलशपूजायां विष्णौ विशेषमाह–**विष्णाविति**। तुर्विशेषद्योतकः। शयनचतुर्दिङ्महेशदिक्स्थेषु शयनस्य चतसृषु दिक्ष्वीशकोणस्थिते च वज्रगारुडमौक्तिकशङ्खाब्जरागकलशेषु वज्रेण गरुडशिलया मौक्तिकेन शङ्खाख्यरत्नेन पद्मरागेण व क्रमाद् युक्तेषु कलशेषु पञ्चसु क्रमेण दिक्पतिविपतीन् इन्द्रादिदिक्पालान् गरुडं चावाह्य पूजयेत्।। 118।।

विवरणम्

दिक्पतिविपतीनितीन्द्रयमवरुणसोमा गरुडश्चोक्ताः। प्रत्येकं पीठमिष्ट्वा कलशे संस्कृतपू[1]रिते तत्तन्मन्त्रेणावाह्य सावरणं पूजा कार्या। नेह विद्येश्वरकलशपूजेष्यते।। 118।।

If the main deity happens to be Viṣṇu on all four sides of the couch and northeast direction diagram of Svastika may be drawn upon which diamond, Marataka stone, pearl, conch and Padmarāga jewels may be placed with a Kūrca- a knotted pair of Darbhā grass. Thereafter the five divinities like Indra, Yama, Varuna, Soma and Garuḍa may be propitiated and the articles may be covered with fresh clothes. (118)

शय्याग्रे नव कलशानापूर्य सहेमरत्नगन्धोदैः।
वाहनमन्तस्थघटे परितः शर्वे तु दिक्पतींश्च यजेत्।। 119।।

विमर्शिनी

शिवे विशेषमाह–**शय्याग्र** इति। शर्वे तु शय्याग्रे सहेमरत्नगन्धोदैः हेमरत्नगन्धसहितैर्जलैः नव कलशानापूर्य अन्तस्थघटे मध्यकलशे वाहनमृषभं परितो घटेषु दिक्पतीनिन्द्रादीनष्टौ च यजेत्।। 119।।

विवरणम्

शय्याग्र इति। यद्दिक्संमुखं वाहनं तद्दिग्भागे मण्डपवेद्यामेवेति भावः। यदुक्तं–"वृषाग्रे स्थण्डिलं कृत्वा" इति। **सहेमरत्नगन्धोदैरि**ति। मध्ये स्वं स्वं सङ्घातपठितं रत्नजात[2]मितरेषु यथालाभमिति ज्ञेयम्। विष्णौ शर्व इति चाभिधानमितरेषूहनार्थं, दौर्गे विष्णुवद् इतरेषु शिववदिति। तेषु प्रधानकलशे स्वं स्वं वाहनं पूजयेत्।। 119।।

---

1. 'पजिते' ग. पाठः,
2. 'तमितरेतरेषु' क. घ. ङ. पाठः

At the end of the couch nine pots may be filed up with gold, jewels and fragrant water and another pot at the center shall hold the seat. Thereafter all the lords of quarters beginning with Indra in the east shall be offered sacrifices. (119)

संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि कुम्भान्
क्वाथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः।
मध्याद्युदङ्निष्ठतया प्रपूर्य
यजेत विष्णौ नवकं परेषु॥ 120॥

विमर्शिनी

वाहनस्य बिम्बशुद्धिकलशपूजामाह–संस्थाप्येति। अपरधाम्नि अन्यस्मिन् गृहे विष्णौ पञ्च कुम्भान् संस्थाप्य क्वाथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः कषायेण मृज्जलेन धान्यजलेन गव्येन गन्धजलेन च मध्याद्युदङ्निष्ठतया क्रमात् प्रपूर्य यजेत। परेष देवेषु यथोक्तप्रकारेण नवकं च प्रपूर्य यजेत॥ 120॥

विवरणम्

बिम्बशुद्धिकलशपूजामाह–संस्थाप्येति। अपरधाम्नीति। मण्डपान्तरे क्वचिदन्यत्र वेत्यर्थः। क्वाथादिकं वैष्णवे स्नपने ज्ञेयम् धान्यं त्वङ्कुरोक्तं ग्राह्यम्। नवकं परेष्विति। गन्धोदेन वा स्वस्वोक्तबिम्बशद्धिकलशद्रव्यैर्वा पूरणमभिप्रेतम्॥ 120॥

On the north-eastern side five other pots may be placed in which several items may be put. For Viṣṇu a kind of decoction is to be filled up in the central pot. In east muddy water, in the south water with seeds, in the west pañcagavya and in the north Aṣṭagandha water are to be poured into the pots. For other deities nine pots sanctified with fragrant water may be used. Vāhanamantra like Ṛṣabhādi may be chanted during the ritual. (120)

बिम्बं बिम्बवदम्बुनः समुपनीयास्थाप्य पीठेऽक्षिकृद्
गोदः क्षालनपूर्वकृत् कलशतोयैः स्नापयेत् स्वोदितैः।
पुण्याहावधिकं विधाय शयने विन्यस्य तत्त्वाप्ययं
कृत्वा धारणया विशोध्य तनुयात् तत्तत्त्वसृष्ट्यादिकम्॥ 121॥

विमर्शिनी

बिम्बं वाहनबिम्बं बिम्बवद् देवबिम्बवद् अम्बुनो जलात् समुपनीय स्नानमण्डपं नीत्वा पूजिते पीठे आस्थाप्याक्षिकृद् यथोक्तक्रमेण नेत्रोल्लेखनं कृत्वा नेत्रपटं हृत्वा गामपि दर्शयित्वा दत्त्वा क्षालनपूर्वकृत् स्वस्वद्रव्यैः स्वस्वोक्तक्रमेण क्षालनं कृत्वा पुनः स्वोदितैः। 'संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि' इत्यादि श्लोकोक्तैः कलशतोयैः संस्नापयेत्। पुनरुपहारसमर्पणमपि पुण्याहावधिकं विधाय ततो मण्डपं नीत्वा शयने विन्यस्य शाययित्वा तत्त्वाप्ययं प्रोक्तक्रमेण तत्त्वसंहारं कृत्वा धारणया शोषणादिभिर्विशोध्य तत्तत्वसृष्ट्यादिकं तत्त्वसृष्टिमन्त्रप्राणायामादिकं तनुयात्॥ 121॥

विवरणम्

बिम्बमिति। वाहनबिम्बम्। बिम्बवदिति तत्तद्बिम्बोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। 'समभिवाह्याराध्ये'ति यावदेतदनुवर्तनीयम्। अम्बुन इति। अधिवासो यत्र जले कृतस्तत इत्यर्थः। पीठे संस्थाप्येति तत्पूजादि प्रागेव कार्यम्। सर्वेषु स्वायतनसम्मुखतया स्थापनं विष्णौ प्राङ्मुखतया वा। यदुक्तं–न्यस्येत् त्रिधाम्नि हरिदिङ्मुखमि'ति। अक्षिकृदिति। बिम्बोक्तवदाज्यमध्वभ्यञ्जनोद्वर्तनंक्षालनमपि कार्यम्। बिन्बवदिति ह्युक्तम्। सर्वेष्वपीह बिम्बशुद्धिस्नपनतः प्रागेव नेत्रोन्मीलनं, तच्च मधुमन्मन्त्रजप्तेन मध्वाज्येन हेमशलाकया निजनेत्रमन्त्रेण कार्यम्। पुनस्तेनैव पूरणं च। गोद इति। गां दर्शयेत्। तां च कर्ताचार्याय दद्यात्। तथा चोक्तम् 'गामग्रगाम्' इत्यादि। क्षालनपूर्वकृदिति। बिम्बवदित्यनुवर्तते यदुक्तं–'दर्भाद्यैः परिहृष्य शोधयतु दुर्गाया'मित्यादि। पुण्याहावधिकं विधायेति। तदानीमावाहनाद्यमपि बिम्बवत् कार्यम्। यथोक्तम्–'आवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वे'त्यादि। विघ्नादिष्वावाहनादि कृत्वैतत्स्नपनम्। पुनर्वस्त्रभूषणादि दत्त्वा जलगन्धादिभिः सम्पूज्यार्घ्यं दत्त्वा नीराज्य पुण्याहं कुर्यात्। पुनः शाकुनस्वस्तिसूक्तं जपन् मण्डपे नीत्वा शय्यायां स्वायतनसम्मुखतया शाययेत्। तत्त्वाप्ययं कृत्वेति। वाहनबलिपीठादिविषये देवस्यैव मूलमन्त्रविधानेनात्मनः सकलीकरणादि कार्यमिति बोद्धव्यम्। 'कृत्वा पाणितले जल'मित्यादि सर्वमिहानुसरणीयम्। तत्त्वसृष्ट्यादिकमिति। लिपिन्यासस्तन्मन्त्रन्यासः पीठपूजा मूर्तिभावना पञ्चतत्त्वैरावाहनन्यासौ व्यष्टिसमष्टिभावनेत्येतत् सर्वमादिशब्देनोक्तम्।। 121।।

The Vāhanabimba - the metallic idol that is carried in a chariot during festival- shall be taken from the holy ghat after the ceremony of Jalādhivāsa- plunging in water and performing ritualistic action of Bhūtaṣṛṣṭi may be carried in a procession with the sounding of musical instruments. It may then be placed in a Bhadrapīṭha- a stool and acts like Netronmīlana – opening of the eye with sharp instrument. The priest shall be presented with the gift of cattle before the idol is anointed with ghee and washed with the rubbing of the powder of the Bengal gram. The cleansing shall be completed with barks of particular trees. It may be placed in a couch and worshipped with Pañcopahāra- the five processes, mental devotion and waving of lights. Puṇyāha mantra is to be chanted using particular hymns like "kanikrad". Thereafter as in the case of the Mūlabimba- the basic idol installed in the shrine the priest shall perform physical purification and acts of expiation. After the acts like Prokṣaṇa- sprinkling the idol chanting Praṇava and Nāḍīsandhāna- conceiving the spirit with invocation, he shall connect that Pañcabhūta and perform acts of whetting. The Jīvacaitanya- the soul- may be ceremonially transferred to the Vāhanabimba – the portable idol before performing acts like Prāṇāyāma, Pīthanyāsa and Mantranyāsa (conceiving of installation to the accompaniment of rituals). (121)

तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य गत्वा बहिः
सम्मृष्ट्यादिविशुद्धतत्स्थललसत्पीठादिकं पूर्ववत्।

संस्कृत्य ध्वजदण्डघर्षणमपि प्राधाय दर्भादिभिः
संक्षाल्य ध्वजदण्डपीठदृषदोः पुण्याहमप्याचरेत्।। 122।।

विमर्शिनी

ततः पूजिते पीठे तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य बहिर्गत्वा संमृष्ट्यादि विशुद्ध-तत्स्थललसत्पीठादिकं मुष्ट्यादिभिः शोधिते ध्वजस्थाने प्रकाशमानं पीठादिकं पीठं नपुंसकशिला च पूर्ववत् पूर्वोक्तक्रमेण संस्कृत्य दर्भादिभिः दर्भमृत्त्वग्भिर्ध्वजदण्डघर्षणं ध्वजदण्डस्य शोधनमपि प्राधाय संक्षाल्य ध्वजदण्डपीठदृषदोः ध्वजदण्डस्य पीठस्य च पुण्याहमप्याचरेत्।। 122।।

विवरणम्

समभिवाह्येति। लिपितत्त्वन्यासाद्यपि कार्यम्। आराध्येति वाहनबिम्बे पूजोक्ता। स्वस्तिकेऽष्टदलकमले वापि पूजेष्यते। वक्ष्यति च–'इष्ट्वा वाहनमण्डलादिष्वि'ति। स्कन्दे तु षड्दलमण्डलं भवतीति। वाहने कर्तव्यमुक्त्वा तदायतने तदाह – गत्वा बहिरिति। सस्मृष्ट्यादिविशुद्धेति तदायतने मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिरुक्ता। तत्स्थलेति तदायतनाभिप्रायम्। पीठादिकमिति तदीयपीठतदुचि-तनपुंसकशिलयोर्ग्रहणम्। पूर्ववदिति। बिम्बोक्तवत्। यदुक्तं–'पीठं ब्रह्मशिलायुतमि'त्यादि। दर्भादिभिरिति दर्भमृत्त्वग्ग्रहणम्। संक्षाल्येति वारुणजलैः से[1]चनमप्युक्तम्। ध्वजद[2]ण्ड (पिण्ड?पीठ)दृषदोरिति ध्वजदण्डतदीयपीठयोः, औचित्यात् नपुंसकशिलायाश्च पुण्याहः स्यात्।। 122।।

The portable idol which is termed as dhvajāvāhana- the one to be placed atop the flagstaff- is to be invoked and propitiated with the respective mantras. The priest shall than proceed to the spot where the flagstaff is to be erected, There he shall clean the spot and sanctify the Pīṭha – the altar, Nampumasakaśilā- the base and the dhvaja- the flagstaff and put them for Jaladhivasa- submersion in water. A potful of water with fragrance shall be presented there and propitiated with Praṇava, Śakti and again Praṇava. The flagstaff may be whetted with substances like Darbhā grass, mud and barks of trees. Thereafter Puṇyāha shall be performed with the chant of "Puṇyāhadevatāḥ prīyantām". (122)

दण्डं धारणया विशोध्य महितीकृत्यादिना मूलम-
ध्याग्रस्थान् वृषषण्मुखौ च निजनाम्ना मारुतं चाञ्चतु।
पीठाद्यं च तथा विशोध्य महितीकृय स्वशक्त्यादि[3]तः
संरक्ष्याखिलमन्तरेत्य तनुयात् तत्तत्त्वहोमादिकम्।। 123।।

विमर्शिनी

दण्डं धारणया शोषणादिभिर्विशोध्य आदिना प्रणवेन महितीकृत्य सम्पूज्य तस्य मूलमध्याग्रस्थान्

1. 'स्नपन' क. पाठः,
2. 'दण्डदृषदो' ख. च. पाठः,
3. 'न' ख. पाठः

मूलमध्याग्रेषु वृषषण्मुखौ मारुतं च निजनाम्ना 'ओं ऋषभाय नमः' 'ओं स्कन्दाय नमः' 'ओं वायवे नमः' इति नाममन्त्रैः अञ्चतु पूजयेत्। पुनः पीठाद्यं च तथा शोषणादिभिः संशोध्य स्वस्वशक्त्या महितीकृत्य आदितः प्रणवेन नपुंसकशिलां च तथा महितीकृत्य अखिलं संरक्ष्य मण्डपान्तरेत्य गत्वा तत्तत्त्वहोमादिकं तनुयात्।। 123।।

विवरणम्

महितीकृत्यादिनेति प्रणवप्राणायामः। तदंशानां त्रिस्थानेषु न्यासो व्यापकं तेन पूजनं चोक्तम्। मूलमध्याग्रस्थानिति। शिवविषयमेतत् यदुक्तं–

दण्डस्य मूले मध्येऽग्रे वृषषण्मुखमारुतान्।
तत्तन्मन्त्रेण सम्पूज्य गीतवाद्यादिमङ्गलैः।।
वृषकुम्भं समानीय ध्वजोपान्ते तु विन्यसेत्।

इति। 'वृषषण्मुखौ स्वमनुभिः शम्भौ यजेन्मारुतम्' इति वा पठनीयम्। विष्ण्वादिष्वेवं पूजायां वृषस्थाने स्वं स्वं वाहनं योज्यम्। तथा विशोध्येति। धारणाभिरिति भावः। स्वशक्त्या महितीकृत्येत्यादि। प्रणवेन नपुंसकशिला पूजनीया। आदित इति। पूर्वमेव। तत्त्वहोमापेक्षयैतदुक्तम्। अन्तरेत्येत्यादि वाक्यान्तरम्।। 123।।

The flagstaff may be subjected to Bhūtasamhāra and lipinyāsa and worshipped using Praṇava. Vṛṣabha, Ṣaṇmukha and Māruta located at the base, middle and tip shall be propitiated using the mantras related to them. Similarly Pītha also may be subjected to similar worship. Śakti in Pīṭha, Praṇava in the base may be used for worship. Thereafter both the base and the staff are covered with clothes. They may be taken inside the pavilion and rites like Tattvahoma shall be performed. (123)

स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिर्हुत्वा निजोक्तक्रमात्
सर्पिः प्राप्र्य ततोऽधिवासहवनाद्यं कल्पयेत् कल्पवित्।
इष्ट्वा वाहनमण्डलादिषु बलिं दत्त्वा प्रसाद्य स्तुतिं
कुर्याद् देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रासादसंस्थं ततः।। 124।।

विमर्शिनी

स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिः स्वस्वदेवस्योक्तैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः निजनिजोक्तक्रमात् हुत्वा सर्पिः सम्पातं वाहनबिम्बे प्राप्र्य ततः कल्पवित् स्वस्वागमोक्तं कर्मविशेषे विद्वानाचार्यः अधिवासहवनाद्यम् अधिवासहोम शान्तिहोमाद्यं कल्पयेत् कुर्यात्। ततोवाहनमण्डलादिषु, आदिशब्देन ब्राह्मणभोजनं विवक्षितं, तेष्विष्ट्वा बहिर्बलिं दत्त्वा अन्तः प्रविश्य प्रसाद्य स्तुतिं कुर्यात्। ततः प्रासादसंस्थं देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रीणयेत्।। 124।।

विवरणम्

तत्त्वहोममाह–**स्तस्तेशोदितेति**। निजोक्तक्रमादिति। शिव उद्धातावृत्या शेषेष्वष्टोत्तर–

शतावृत्त्येत्यभिप्रायः। प्राप्येंति तत्सम्पातस्पर्शनादिकमुक्तम्। अधिवासहवनाद्यमिति। तत्सम्पातस्पर्शनं प्रणवशक्तिप्रणवैर्ध्वजदण्डतत्पीठनपुंसकशिलानामष्टशो हुत्वा तत्सम्पातस्पर्शनं प्रणवेन रत्नहुतं चोक्तम्। कल्पविदित्यग्निमुखादिहोमक्रमविदित्यर्थः। वाहनमण्डलादिष्विति गुरुकुण्डे द्विजेषु चेति भावः। यथोक्तं–

'हुत्वांशेन निजाग्नौ सदक्षिणं भोजयेदुदग्विप्रान्।'

इति। प्रसाद्येति वाहनादिषु प्रसन्नपूजोक्ता। स्तुतिं कुर्यादिति। वक्ष्यमाणमन्त्रेणेति भावः। धिनुयादिति प्रसन्नपूजाभिप्रायम्।। 124।।

The priest proficient in the Kalpa manual shall perform sacrifices acording to the Pañcatattva mantras prescribed for the particular deity in the collective as well as creative modes. He shall submit the leftovers on the Vāhanabimba. The materials prescribed for the Adhivāsahoma and Śāntihoma may be consigned to the sacrificial fire, the leftovers of which shall be applied to the flagstaff, the stone forming the base and Pīṭha. In the sacrificial process Praṇava, Śakti and again Praṇava shall be used. After propitiating the Vāhana and offering it the Naivedya including Pāyasa, some Brahmins may be fed in the ritualistic way and please them. The priest shall also enter the sanctum of the main god and perform the evening services with a view to please the divinity. (124)

वह्निं विहृत्य जुहुयुर्गुरुमूर्तिपालाः
पक्वं जिनार्णमनुना ध्वजवाहनस्य।
देवस्य वाथ सकलेषु समिद्घृताद्यं
वाहाणुना स्वभुवि दिग्भिदुरेण तेन।। 125।।

विमर्शिनी

अधिवासहोमादौ विशेषमाह–वह्निं विहृत्येति। गुरुमूर्तिपालाश्च यथोक्तक्रमेण वह्निं विहृत्य ध्वजवाहनस्य देवस्य वा जिनार्णमनुना गायत्र्या पक्वं जुहुयुः। अथ सकलेषु देवेषु समिद्घृताद्यं द्रव्यं स्वस्ववाहाणुना जुहुयुः। स्वभुवि विष्णौ दिग्भिदुरेण अनन्तरवक्ष्यमाणदिग्भेदयुक्तेन तेन वाहाणुना जुहुयुः।। 125।।

विवरणम्

इदानीमधिवासहोमक्लृप्तिमभिधत्ते–वह्निं विहृत्येति। अथ सकलेषु वाहाणुना समिद्घृताव-मित्यन्वयः। जुहुयुरित्यनुषङ्गः। स्वभुवि दिग्भिदुरेण तेनेति। विष्णौ दिग्भेदभिन्नेन वाहाणुना जुहुयुरित्यर्थः।। 125।।

The chief priest along with his attendants shall lit fire in the four sacrificial pits taking it from the central sacrificial pit. Using the Gāyatri mantras related to Dhvajāvāhana or of the god, they shall offer oblations consisting of fruits to all the deities. Or they put samit, ghee and the four materials to the fire for consumption. While performing the rites for Viṣṇu, Vāhanamantra may also be used with alphabets. (125)

पूर्वादिमध्यान्तिमपञ्चकुण्ड-
क्रमोदितैः कादिकपञ्चवर्गैः।
स्याद् वैनतेयाय पदं द्विठान्तं
मन्त्रः समुक्तो मधुकैटभारौ।। 126।।

विमर्शिनी

'दिग्भिदुरेणे'त्युक्तमेवाह–**पूर्वादीति**। मधुकैटभारौ विष्णौ पूर्वादिमध्यान्तिमपञ्चकुण्डक्रमोदितैः पूर्वादिवतुर्दिक्षु मध्ये च पञ्चसु कुण्डेषु क्रमेणोक्तैः कादिकपञ्चवर्गैः कचटतपवर्गैः सहितं द्विठान्तं स्वाहान्तं वैनतेयायेति पदं वाहनमन्त्रः समुक्तः स्यात्। 'ओं कं खं गं घं ङं वैनतेयाय स्वाहा' इत्यादयो मन्त्राः।। 126।।

विवरणम्

दिङ्निबन्धनं भेदमेव दर्शयति–**पूर्वादीति**। कादिकैः पञ्चवर्गैरुपलक्षितं[1] द्विठान्तं वैनतेयायेत्येतत् पदमिति व्याख्योयम्। यथा ओं कं खं गं घं ङं वैनतेयाय स्वाहेत्यादि।। 126।।

In the case of Viṣṇu the Vāhanamantra related to Vainateya shall be pronounced in connection with the five sacrificial pits from east onwards around the central one. (126)

ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नम इत्यष्टदिक्षु बलिमन्त्रः।
ध्वजवाहनभूत इति श्रीरमणे वाहनस्य नुतिमन्त्रः।। 127।।

विमर्शिनी

श्रीरमणे विष्णौ अष्टदिक्ष्वपि 'ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नमः' इति बलिमन्त्रः स्यात्। 'ध्वजवाहनभूतोऽसावि'ति नुतिमन्त्रः स्तुतिमन्त्रः स्यात्।। 127।।

विवरणम्

बलिं दत्त्वेत्यत्र म[2]न्त्रमाह–**ध्वजवासिभ्य** इति। स्तुतिं कुर्यादित्यत्र स्तुतिमाह–**ध्वजवाहनभूत** इति। नुतिः स्तुतिः। शिवे–'वाहनाय महाशम्भो'रित्यनेन स्तुतिः स्यात्।। 127।।

In eight directions the Balimantra is related to the Bhūtas that dwell in the flagstaff (as noted here) For Viṣṇu the mantra for propitiation is related to Dhvajavāhanabhūta. (127)

ध्वजवाहनभूतोऽसौ विष्णोर्विष्णुपराक्रमः।
सुपर्णः प्रीयतां मह्यं विनताकुलनन्दनः।। 128।।

इति।

---

1. 'तद्वि' क. पाठः,
2. 'क्रम' क. ङ. पाठः

विमर्शिनी

तमेव पठति–ध्वजेति।। 128।।

The form of the mantra for Dhvajāvāhana of Viṣṇu is given here. May Suparṇa the son of Vinatā, possessing great powers be pleased. (128)

प्रातः प्रसाद्य भगवन्तमुपेत्य केतुं
नान्दीमुखादिसहितं विहितक्रमेण।
संस्थाप्य पाददृषदं प्रसमर्प्य सर्पिः
सर्वत्र विन्यसतु तत्र सहेमरत्नम्।। 129।।

विमर्शिनी

एवमधिवासं कृत्वोत्तरेद्युः प्रातर्भगवन्तं देवं परिपूज्य प्रसाद्य केतुं केतुस्थानमुपेत्य विहितक्रमेण देवप्रतिष्ठायामुक्तक्रमेण नान्दीमुखादिसहितं नान्दीमुखपुण्याहादिभिः सह पाददृषदं नपुंसकशिलां संस्थाप्य सपिः संपातं (प्र)समर्प्य सर्वत्र देवेषु तत्र नपुंसकशिलायां सहेमरत्नं सुवर्णसहितरत्नानि विन्यसतु।। 129।।

विवरणम्

प्रातः प्रसाद्य भगवन्तमिति तदनुज्ञापनार्थनैमित्तिकपूजोक्ता। नान्दीमुखादिसहितमिति संस्थाप्येत्यत्र क्रियाविशेषणम्। विहितक्रमेणेति 'आचार्योऽसौ नववसनधृगित्याद्यु'क्तं सर्वं गृह्यते। प्रणवेनैव नपुंसकशिला स्थाप्यते। तत्र च तद्गर्तमूलोद्देश आधारशिलां संस्थाप्य तत्राधारशक्तिमिष्ट्वा तदुपरि सुवर्णकूर्मं सु[1]वर्णकलशे संस्कृतं निधाय तन्मन्त्रेण सम्पूज्य तदुपरीयं नपुंसकशिला स्थापनीया। तदुक्तम् – 'हेमकूर्मं निधायादावि'ति। प्रसमर्प्य सर्पिरिति। रत्नेषु तद्धोमसम्पातस्पर्शनमुक्तम्। सर्वत्रेति। शिवादिषु। सहेमरत्नमिति। पच्छिलाया मध्यगर्ते इति भावः। रत्नं चैतन्मौक्तिकम्। यद्वा देव[2]रत्नन्यासे मध्यविहितं 'मध्ये न्यस्यतु पद्मरागमपी'त्यादि।। 129।।

In the morning having propitiated the main deity the priest shall approach the place destined for installing the flagstaff and perform Nāndīmukha and other rites of purification. There he shall fix the base stone and place jewels and gold in appropriate places. (129)

पूर्वादिमध्यनिष्ठं काद्यैर्वर्गैः क्रमेण विन्यस्येत्।
वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणिक्य[3]संज्ञितानि हरौ।। 130।।

विमर्शिनी

तत्र हरौ तु वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणिक्यसंज्ञितानि पञ्चरत्नानि काद्यैर्वर्गैः 'ओं कं खं गं घं ङं नम' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वादिमध्या निष्ठं क्रमेण विन्यसेत्।। 130।।

---

1. 'सवर्णकमले' च. छ. पाठः,
2. 'वन्या' ग. घ. च. छ. पाठः,
3. 'क्व' इति मूलकोशपाठः

विवरणम्

काद्यैर्वर्गैरिति। यथा ओं कं खं गं घं ङं नमः इति। वैडूर्यं पूर्वंगर्त इत्यादि। वैनतेयपदं च सर्वत्र योज्यम्। लोहादिन्यासोऽपि सति सम्भव इष्यते। तदुक्तम्–

वैडुर्यं पुष्यकं चैव मौक्तिकं चैव गारुडम्।
माणिक्यं मध्यमे न्यस्य पञ्चलोहं तथैव च।।
पञ्च धान्यानि बीजानि पञ्चवर्गेण विन्यसेत्।

इति। लोहादिपञ्चकानि च हरौ स्वरत्नन्यासे चतुर्दिङ्मध्योक्तानि ग्राह्याणि। शिवादिष्वपि रत्नलोहादिपञ्चकानि स्वस्वरत्नन्यास एवो[1]क्तानि उचितानि। वाहनमूलेनैव सर्वेषु रत्नन्यासः। तदुक्तम्–

'एवं संस्थाप्य मूलेन पूजयित्वा विधानतः।'

इति। पुनस्तत्र पद्मान्तं पीठमिष्ट्वा वस्त्रेण तां नपुंसकशिलां तं च ध्वजदण्डं प्रणवपूजितमाच्छाद्य तालत्रयादि कुर्यात्। वक्ष्यति च–'अभीष्टपीठे तत्केतुदण्डमि'ति।। 130।।

From the eastern direction onwards and in the centre with the mantras starting with alphabets "ka" etc he shall place the jewels like Vaidūrya, Pushyarāga, mauktika, gāruḍa (Marataka) and Māṇikya in the case of Viṣṇu. (130)

गत्वा मण्डपमखिलं प्रोद्वास्य न्यस्य तण्डुलसुपूर्णे।
पात्रे सपताकाद्यं वाहनबिम्बं समस्तमानाय्य।। 131।।
गर्भालयं समेत्य प्रसाद्य देवं तदग्रसन्निहितात्।
वाहनतः सपताके वाहनमावाह्य वाहने मन्त्री।। 132।।
केतुस्थानमुपेत्य ध्वजकलशाद्यैः समन्वितं सकलैः।
प्राज्ञान् प्रसाद्य[2]विप्रांस्तदाज्ञया स्थापनं प्रकुर्वीत।। 133।।

विमर्शिनी

पुनः सर्वेषु देवेष्वपि मण्डपं गत्वा अखिलं तत्रत्यं तोरणध्वजादिकं प्रोद्वास्य तण्डुलसुपूर्णे पात्रे सपताकाद्यं पताकाघण्टास्त्रक्सहितं वाहनबिम्बं न्यस्य तत् समस्तं मूर्तिपैरानाय्य देवस्य गर्भालयं समेत्य देवं संपूज्य प्रसाद्य मन्त्री आवाहनमन्त्रज्ञो गुरुः (देवा? तद)ग्रसन्निहितात् देवस्य परिवारत्वेनाग्रतः स्थिताद् वाहनतो वाहनात् सपताके वाहने पताकासहिते वाहनबिम्बे वाहनं स्वस्ववाहनमावाह्य संपूज्य पुनः ध्वजकलशाद्यैर्निद्राकलशकुम्भेशादिभिः सकलैः समन्वितं यथा भवति तथा केतुस्थानमुपेत्य प्राज्ञान् विदुषो विप्रान् प्रसाद्य तदाज्ञया तेषामनुज्ञया स्थापनं च प्रकुर्वीत।। 131–133।।

विवरणम्

अखिलं प्रोद्वास्येति। वाहनं सम्पूज्य बिम्बविहितक्रमेण सर्वं वाहनमुद्वासयेत्। यथोक्तम्–'ततो

1. 'वमुक्ता' ख. घ. च. पाठः,
2. 'विप्रान् सुविलग्ने' इति विवरणपाठः

मण्डले दीप्यमाने च वह्नावि'त्यादि। तण्डुलसुपूर्णपात्रे सपताकाद्यं वाहनबिम्बं न्यस्येत्यन्वयः। यदाह – 'घण्ट्यस्त्रगुज्ज्वलपताक'मिति। समस्तमा[1]नाय्येति।' स्यात्रीराजनमग्रत' इति पुरोक्त एवेह क्रमः। किं तु यद् ध्वजकलशं पञ्चकं नवकं वा तत् तथैव नेयम्। तत्पृष्ठत एव कुम्भेशो नेतव्यः। समस्तग्रहणेनैतत् सर्वमुक्तम्।। 131।।

गर्भालयं समेत्येति। निद्राकलशादि सर्वं ध्वजास्पदसन्निधावेव स्वस्तिकपीठेषु निधेयम्। यदुक्तम्–

'वृषकुम्भं समानीय ध्वजोपान्ते तु विन्यसेत्।'

इति। वक्ष्यति च–' ध्वजकलशाद्यैस्समन्वितं सकलैरि'ति। प्रसाद्य देवमिति। देवे किञ्चित् पूजोक्ता। तदग्रसन्निहिताद् वाहनतः इति। देवस्य पुरोभागे नित्यसन्निहितात् तदानीं च तत्र कल्पितपीठे तन्मन्त्रावाहनादिक्रमतः सन्निहितादित्यर्थः। मन्त्रीति। वाहनमनुपुटितैः पञ्चतत्त्वैः शङ्खेन गन्धाक्षतकुसुम-गर्भेणावाहनमुक्तम्। पुनस्तन्न्यासस्तु अर्थसिद्ध एव। सपातक इति। वाहनेऽभिवाह्य तच्छेषेण पताकायामपि वाहनाङ्कितायामावाहनमुक्तम्। यद्वा मन्त्रीति पुनर्मन्त्रावाहनन्यासपूजनमुक्तम्। अथवा मन्त्रीति 'कनिक्रदत् स्वस्ति'सूक्तादिजपेन केतु[2]स्थानोपगमनमुक्तम्। देवे तदग्रवाहने च लयाङ्गादि विधाय नीराजनपूर्वकं वाहनादिपात्रयुक्तः परिमण्डपान्तर्बहिरपि प्रदक्षिणं विधाय ध्वजस्थानमपि प्रदक्षिणं कुर्यात्।। 132।।

सुविलग्न इति मौहूर्तिकानुज्ञापनमप्युक्तम्। स्थापनं प्रकुर्वीतेति।। 133।।

Reaching the pavilion the priest shall invoke the deities and deposit a vessel filled with rice. The vessel should contain the flag and Vāhanabimba for installation. (131)

Having entered the sanctum sanctorum the priest shall propitiate and please the god. He shall invoke the power of divinity into the Vāhana and flag in the proper way. (132)

Reaching the fixed place for the flagstaff, along with flagstaff and potful of sanctified water he shall please the Brahmins and obtaining their permission install the flagstaff properly. (133)

तत्र ध्वजाग्रेऽर्चितयोगविष्टरे तद्वाहनं क्लृप्तपराभिवाहनम्।
संस्थापयेदाद्युपचारमूलतः सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः।। 134।।

विमर्शिनी

तत्र स्थापनकाले अर्चितयोगविष्टरे ध्वजाग्रे केतोरग्रे पीठपूजानन्तरं क्लृप्तपराभिवाहनं कृतपरावाहनादिकं तद्वाहनम् आद्युपचारमूलतः, आदिशब्द उभयथा योज्यः, आदौ प्रणवोपचारमूलानन्तरं सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः, निजाणुशब्दश्च द्विधा योज्यः, निजाणुपुटितपञ्चतत्त्वानन्तरं निजाणुप्रणवेन संस्थापयेत्। निजाणुरिति वाहनमन्त्रो मूलमन्त्रश्च गृह्यते।। 134।।

---

1. 'मवनाम्य' ख. पाठः,
2. 'स्थानोद्गमन' ख. पाठः

विवरणम्

कथमित्याह–तत्रेति। वाहनस्य ध्वजदण्डाग्रे तस्य च तदायतनगर्ते स्थापनं तस्मिन् सुविलग्ने कार्यमिति भावः। अर्चितयोगविष्टर इति। पद्मान्तं पीठमिष्ट्वा शक्त्या पूजनमपि सूचितम्। क्लृप्तपराभिवाहनमिति। तन्मन्त्रपुटितेन प्रणवेन प[1]रावाहनं, तन्न्यासपूजनं त्वर्थसिद्धम्। आद्युपचारमूलत इति। प्रणवोपचारादेव मूलमनुग्रहणम्। पञ्चतत्त्वाणवश्च तन्मन्त्रपुटिताः स्युः।। 134।।

Then at the top portion of the flagstaff after performing the ritual and invoking divinity with the chanting of Vāhanamantra and assigning the lipinyasa and performing Mānasapūjā the priest shall fix the Vāhanabimba. For this Jīvanyāsa is required and the mantra 'dhruvādyam" has to be chanted along with the Praṇava. (134)

विन्यस्तमन्त्रमभिपूज्य निजाणुना त-
मासिच्य वाहनघटी[2]भृतवारिणाथ।
कृत्वा सजीवकरणं प्रविधाय मन्त्र-
न्यासार्चनाद्यमिह सुस्थितमारचय्य।। 135।।

संस्थाप्य सम्मुखमदक्षिणपार्श्वलम्बि-
घण्टास्रगुज्ज्वलपताकमभीष्टपीठे।
तत्केतुदण्डमभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं
संभाव्य साध्वभिमृशन् प्रजपेद् ध्रुवाणुम्।। 136।।

विमर्शिनी

विन्यस्तमन्त्रं मन्त्रन्यासानन्तरमभिपूज्य वाहनघटीभूतवारिणा वाहनकलशस्थजलैः निजाणुना स्वमन्त्रेण तमासिच्याथ सजीवकरणं जीवावाहनाद्यं च कृत्वा मन्त्रन्यासार्चनाद्यं मन्त्रावाहनन्यासपूजाद्यं प्रविधाय इह ध्वजाग्रे सुस्थितं कीलस्थापनादिना सुस्थिरमारचय्य अभीष्टपीठे पूजितपीठे गर्ते अदक्षिणपार्श्वलम्बिघण्टास्त्रगुज्ज्वलपताकम् अदक्षिणे उत्तरे वामे वा पार्श्वे लम्बिन्यो घण्टास्त्रगुज्ज्वलपताका च यस्मिंस्तत् केतुदण्डं देवस्य सम्मुखं यथा भवति तथा संस्थाप्य अभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं पूर्वोक्तमन्त्रैः प्रतिष्ठितं साधु संभाव्य ध्यात्वा तदभिमृशन् ध्रुवाणु 'ध्रुवा द्यौरि'त्याद्यान् मन्त्रान् प्रजपेत्।। 135–136।।

विवरणम्

विन्यस्तमन्त्रमिति ध्रुवादिजा[3]पस्तन्मन्त्रावाहनसकलीकरणं चोक्तम् वाहनघटीभृतवारिणा निजाणुना तमासिच्येत्यन्वयः। तन्मन्त्रव्यापकन्यासपूजनादि सर्वमर्थसिद्धम्। कृत्वा सजीवकरणमिति। तत्र विशेषं तदवसर एव वक्ष्यामः। मन्त्रन्यासार्चनाद्यमिति पुनर्मन्त्रावाहनन्यासपूजाद्यभिप्रायम्। सुस्थित[4]मारचय्येति। तदीयनाळध्वजाग्ररन्ध्रे कीलयोजनादिभिरिति भावः।। 135।।

---

1. 'वावाह' ग. पाठः,
2. 'टान्वितवा' ख. पाठः,
3. 'जप' 'र' घ. ङ. च. पाठः
4. 'म' ख. घ. ङ. च. छ. पाठः,

तत्केतुदण्डं समिष्टपीठे सम्मुखं संस्थाप्येत्यन्वयः। प्रागेव कृतपूजे तदायतने तद[1]ग्रप्रतिष्ठित-वाहनध्वजदण्डं प्रासादस्थदेवसम्मुखतद्वाहनतया तदुचितयन्त्रोत्थापनाद्युपायैर्बलवद्भिः सुकुशलैः संमोर्ध्वतया संस्थापितं कृत्वेत्यर्थः। संस्थाप्येत्यनेनैव तन्मूले तदीयपीठयोजनं तदुचितवेदिविरचनं चोक्तम्। अदक्षिणपार्श्वलम्बिघण्टास्त्रगुज्ज्वलपताकमिति भूतकालविशेषणम्। वाहनस्थापनानन्तरमेव तदुपदण्डे पताका माला घण्टा च तत्तन्मन्त्रैर्लम्बनीयेति भावः। अदक्षिणपदेन वाहनवामभागोऽभिप्रेतः। यदा पताकापि प्रधानभूतैव तदा त्वदक्षिणपदेन ध्वजदण्डस्य सौम्यभाग एव गृह्यते। अभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं सम्भाव्येति। तद्ध्वजदण्डं स्पृशन् प्रागुक्तमनुजातं जपंस्तं तैस्संस्थापितमपि प्रतिष्ठितं भावयेदित्यर्थः।। 136।।

After the Mantranyāsa and invocation with Vāhanamantra and lipinyāsa, waving of light is required as part of worship. Jīvahoma and Jīvanyāsa the offering of Pāyasa is essential as part of the ritual. As the final item Vāhanabimba is to be nailed at the top of the flagstaff. (135)

Towards the left side of the pit where the Pīṭha was sanctified shall be fixed the flag along with small bells and garlands. Now the flagstaff may be raised up by Brahmins in such a manner that the Vāhanabimba will be facing the god installed. The priest shall touch at the bottom of the flagstaff and chant Pratiṣṭhā mantra including 'dhruvādyam". Puṇyāhajala shall also be sprinkled there for sanctification. (136)

विन्यस्तवाहनमनुं[2] दिगधीशकुम्भैः
सिक्त्वाग्रतस्तमधिवेदि तदीयमन्त्रैः।
अस्त्रोदकेन परिषिच्य घटेशनिद्रा-
कुम्भाम्भसा समभिषिञ्चतु च क्रमेण।। 137।।

विमर्शिनी

विन्यस्तवाहनमनुं वाहनमन्त्रावाहनविन्यासानन्तरं (तं) दिगधीशकुम्भैः विष्णौ चतुर्भिरन्येष्वष्टभिश्च तदीयमन्त्रैः अधिवेदि वेद्यामेवाग्रतः सिक्त्वा पुनः अस्त्रोदकेन क[3]र्करीजलेन परिषिच्य परितः सेचयित्वा क्रमेण घटेशनिद्राकुम्भाम्भसा च समभिषिञ्चतु।। 137।।

विवरणम्

विन्यस्तवाहनमनुमिति। पुनस्तदग्रगतवाहने तन्मन्त्रावाहनन्यासः। तद्दण्डे च प्रणवव्यापकं त्रिस्थानेषु तदङ्गन्यासो वाहनषण्मुखमारुतन्यासोऽङ्गन्यासश्चोक्तः। अधिवेद्यग्रतः तद्दिगधीशकुम्भैस्तदीय-मन्त्रैस्सिक्त्वेति। पञ्चके नवके वा प्राग्विनियुक्तवाहनकुम्भस्य परिकलशा दिगधीशकुम्भा उक्ताः। वेद्यां ध्वजदण्डपुरोभागे तद्गतवाहनाभिषेकधिया तैर्नीराजनपूर्वकं क्रमेणेन्द्रादिपूजितमन्त्रैरभिषिञ्चेदित्यर्थः। पुनर्न्यासनीराजनादिकं वाहने स्यात्।। 137।।

---

1. 'मण्डपं' क. पाठः,
2. 'मु' क. पाठः,
3. 'र्त' ख. पाठः

After the chant of Vāhanamantra and placing of Lipitattva the place shall be drenched with the holy water from the pots assigned to the lords of the quarters. After the waving of light Astrodaka, water from the metallic vessel with a nose shall be poured thrice. Thereafter the water from the Kumbheśa pot purified by Pañcatattva and water from Nidrākalaśa purified by Tritattva may be splashed all over the site before performing the rituals. (137)

तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा
तस्मै निवेद्य च हविर्विकिरेद् बलिं च।
अन्नं विसृज्य परिशोध्य भुवं प्रसाद्य
बद्धाञ्जलिः स्वमनुना स्तुतिमादधीत।। 138।।

विमर्शिनी

तदा तदा तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा तस्मै हविर्निवेद्य बलिं च विकिरेत्। अन्नं निर्माल्यं विसृज्य भुवं परिशोध्य प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं स्वस्वमंनुना स्तुतिं चादधीत।। 138।।

विवरणम्

तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमिति। कुम्भेशानन्तरं त्रितत्त्वन्यासो निद्राकलशानन्तरं पञ्चतत्त्वादिन्यासश्चोक्तः। यद्वा तत्तन्मनुन्यसनमिति तत्तद्वाहनमन्त्रावाहनन्यासाभिधानमेतत्। पीठोक्तवन्निवेद्यबलिक्रमः। प्रसाद्येति प्रसन्नपूजोक्ता।। 138।।

Along with the respective Mantranyāsa and invoking with Vāhanamantra, havis may be offered to the deity. After the presentation of the oblation is over the priest shall pray with folded hands. (138)

ओं नमोऽष्टकुलनागभूषणाय नागशोणितलिप्ताङ्गाय समस्तपातालवासिजनविक्षोभण-कराय देवदानवगन्धर्वोरगमथनाय मातुरर्थे नागमोहनाय हन हन विघ्नं नाशय स्वाह्ला।।

विमर्शिनी

विष्णौ वाहनस्य स्तुतिमन्त्रं पठति–ओं नम इत्यादि।।

"Om Namo 'etc.

This is the prayer for praising the Vāhana of Viṣṇu. The purpose is the eradication of hindrance.

नमस्तेऽस्तु त्रिणेत्राय ध्वजाधिपतये नमः।
नन्दिने तु नमस्तुभ्यमुत्सवस्य प्रसिद्धये।। 139।।

विमर्शिनी

शिवे च पठति–नमस्त इत्यादि।। 139।।

This is the mantra applicable to the Vāhana of Śiva. The praise is made to arouse the success and popularity of the festival. (139)

गत्वा गर्भगृहं य[1]थोचितविभूत्याराध्य देवं स्वयं
कुर्वीत ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणां समन्ताद् बलिम्।
नीत्वा त्रीणि दिनानि तुर्यदिवसे संस्ना[2]प्य देवं सुधीः
कुर्यादेतदवस्रुतोक्षणबली चैवं ध्वजस्थापनम्।। 140।।

विमर्शिनी

पुनर्गर्भगृहं गत्वा यथोचितविभूत्या स्वशक्तियोग्येन विभवेन देवं स्वयं, स्वशब्दस्याव्ययत्वादत्र द्वितीयाविभक्त्यन्तत्वमवगन्तव्यम्। आराध्य ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणां ध्वजवाहनसहितानां परिवाराणां पूर्ववत् समन्ताद् बलिं कृत्वा त्रीणि दिनानि नीत्वा गमयित्वा सुधीः कलशानां युक्तिविशेषं जानन्नाचार्यः तुर्यादिवसे चतुर्थे[3] दिवसेऽहनि देवं संस्नाप्य एतदवस्रुतोक्षणबली अवस्रवप्रोक्षणं भूतबलिं च कुर्यात्। एवं ध्वजस्थापनम्, उक्तमिति शेषः।। 140।।

विवरणम्

यथोचितविभूत्येति पूजानिवेद्ययोर्विस्ताराभिप्रायम्। ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणामिति भूतबल्यभि-प्रायम्। तदा च सभातो निष्क्रम्यैव वा ग्रहावरणादर्वागेव वा ध्वजबलिर्भवति। कुर्यादेतदवस्रुतोक्षणबली चेति। ध्वजस्यैवार्थादवस्रुतप्रोक्षणम्। बलिस्त्वयमपि भूतबलिरेव। यदा तु महाबलिपीठस्थापनानन्तरमेव तद्दिने परदिनेषु वा ध्वजप्रतिष्ठासम्भवः, तदा'गत्वा गर्भगृहं यथोचितविभूत्ये'त्येतदसम्भवो देवप्रतिष्ठातुर्यदिनस्नपनावस्रुतप्रोक्षणं सर्वबलिपीठनां ध्वज[4]दण्डस्यापि कार्यम्। वक्ष्यति च–'सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिं च कृत्वे'ति। एवं ध्वजस्थापनमिति प्रकरणोपसंहारः।। 140।।

Now the scholarly priest shall enter the sanctum and worship the deity as required by rituals including Nivedya. He shall assure that Brahmins are properly fed by the owner of the shrine. Both inside and outside the sanctum offerings are to be made to the attendants as also to the Vāhana. After three days of similar rituals, on the fourth day the main deity is properly fixed. Rest of the sanctified water may be used to sprinkle the area.

This is in short the rituals connected with the installation of the flagstaff. (140)

इति तन्त्रसमुच्चये रहस्या-
गमसारः पटलः समापि षष्ठः।

प्रकटीकृतपादपीदपीठ-
प्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः ।। 141।।

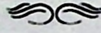
---

1. 'यथाविभवमाराध्य प्रसाद्येश्वरं कु' ख. पाठः,
2. 'स्था' क. पाठः,
3. 'र्थेऽह' क. पाठः,
4. 'जस्यापि' ख. घ. पाठः

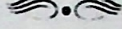
पटलमुपसंहरति–इतातिः। (इति) एवं तन्त्रसमुच्चये षष्ठः पटलः समापि समाप्तोऽभूत्। कथंभूतः रहस्यागमसारः रहस्यानामागमानां सारभूतः प्रतिष्ठाकथनात्। प्रकटीकृतपादपीठपीठ–प्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः प्रकाशीकृतया नपुंसकशिलापीठप्रतिमानां तदावरणपीठानां च प्रतिष्ठया युक्तः।।

Thus the sixth chapter of Tantrasamuccaya detailing the essence of Āgama comes to an end. Herein the subjects treated are Pratiṣṭhā- the installation of the deity, altar fixing the base of the idol, Ratnanyāsa, Jīvāvāhana, Bali for Indra and other lords of quarters, installation of attendants and finally the fixation of the flagstaff. (141)

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे षष्ठः पटलः

अथ सप्तमः पटलः

अथाखिलेशर्चनमुच्यतेऽधुना
पुमर्थसर्वस्वविधायि यज्वनाम्।
तदीयसंस्थापनकर्म यत्कृते
समीरितं स्वागमसारसङ्ग्रहात्।। 1।।

विमर्शिनी

प्रतिष्ठितस्य देवस्य पूजाया अवश्यकर्तव्यत्वात् प्रतिष्ठानन्तरमेव पूजाविधानं सप्तमेन पटलेनाभिदधानस्तत्सङ्गतिं योजयति–**अथाखिलेति**। अथ प्रतिष्ठाकथनानन्तरम् अधुना इदानीं प्राप्तकालत्वाद् अखिलेशार्चनम् अखिलेशानां विष्ण्वादिकानां सप्तानां देवानामर्चनमुच्यते। अस्माभिरिति शेषः। तदर्चनां यज्वनां यजमानानां पुमर्थसर्वस्वविधायि पुरुषार्थचतुष्टयस्यापि सम्पादनस्वभावम्। यत्कृते यस्यार्चनस्यापेक्षया तदीयसंस्थापनकर्म तत्प्रतिमानां सम्यक् प्रतिष्ठाकर्म स्वागमसारसङ्ग्रहात् स्वस्वागमानां सारं संगह्य समीरितं सम्यग्विभज्योक्तम्।। 1।।

विवरणम्

अथ प्रतिष्ठायामेव 'आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थं' 'कृत्वाग्रतः स्थण्डिलम्' इत्येवं प्रवर्तिताया नित्यपूजाया विधानं वक्तुमारभते–अथाखिलेशार्चनमिति। पुमर्थसर्वस्वविधायीति कर्तुस्तद्वंश्यानाञ्च धर्मार्थादिपुरुषार्थानां तदवान्तरभेदानाञ्च सम्पादकम्। देवस्य नित्यपूजायास्तत्प्रतिष्ठाशेषत्वेऽप्यस्ति प्राधान्यमिति भावः। यद्वा नित्यपूजेयं यज्वनामेवाभिप्रेयते, यद् ग्रथारम्भ उक्तं 'नित्यं समाराध्नुयामि'ति। तया चोक्त्या देवस्य नित्यपूजैवोक्ता स्यात् प्रकाराविशेषात्। तस्याश्च स्वयमेव प्राधान्यमिति। प्राधान्यमेव दर्शयति – तदीयसंस्थापनकर्मेति। यत्कृत इति यदर्थतया। स्वागमसारसंग्रहादित्यखिलेशार्चनामित्यत्रापि योज्यम्।। 1।।

Now the ritualistic worship of the deities is to be narrated here after the narration of the installation. This is to ensure the welfare of the owner of the temple and the details are the essence tken from all important texts on Āgama. (1)

स्नात्वाचम्य विधानतः सुरगृहं सम्प्राप्य सम्पूज्य च
द्वास्थावन्तरुपेत्य देवमाभिवन्द्यापास्य निर्माल्यकम्।
बिम्बाद्यं म[1]नुविद् विशोध्य सलिलैराराध्य पुष्पैर्लिपि-
न्यासान्तं विदधीत दर्शितदिशासीनः स्वयं दक्षिणे।। 2।।

---

1. 'सालेलैर्विशोध्य कुसुमं चाराध्य तद्दक्षिणे स्वासीनः कथितक्रमेण लिपिविन्यासान्तिमं प्राचरेत्।। प्र' ख. पाठः,

विमर्शिनी

नित्यपूजारम्भे परिपाटिमाह—**स्नात्वेति**। विधानतः स्नात्वा विधानत आचम्येति मन्त्रस्नानं मन्त्राचमनं चोक्तम्। सुरगृहं देवालयं सम्प्राप्य द्वास्थौ स्वस्वमन्त्रेण संपूज्य चकारात् तदनुज्ञां गृहीत्वान्तरुपेत्य देवमभिवन्द्य मनुविद् निर्माल्यापासनादिमन्त्रज्ञो गुरुः निर्माल्यमपास्य बिम्बाद्यं बिम्बपीठगर्भगृहादिकं सलिलैर्विशोध्य पुष्पैराराध्य स्वयं दक्षिणे भाग आसीनः दर्शितदिशा अधिवासपटलोक्तमार्गेण लिपिन्यासान्तं विदधीत।।2।।

विवरणम्

स्नात्वाचम्य विधानत इति।

अस्त्रेणादाय मृ[1]त्स्नां शुचिसलिलतटे न्यस्य संप्रोक्ष्य भङ्क्त्वा
द्वेधैकांशान्मलस्नानकृदुचितमनुर्न्यस्तमन्त्रोऽपरांशम्।
त्रेधा भङ्क्त्वाभिजप्यास्त्रमनुमपरस्तैः क्रमात्तोयगस्सन्
दिग्बन्धं दिव्यतीर्थानयनमपि चरेद्विग्रहालेपनञ्च।।
मन्त्री मूलकृताघमर्षणविधिः स्नातोऽथ मूलाङ्गकैः
प्रोक्ष्यान्याम्बरधृक् कृताचममनुन्यासोऽरुणोपस्थितिम्।
कृत्वा कल्पविदासनादिमनुभिस्सन्तर्प्य हुत्युक्तव-
द्देवादीनपि भूय आत्महृततत्तीर्थो लयाङ्गं चरेत्।।

इति। संप्रोक्ष्येति। अस्त्रेणेत्यनुषङ्गः। मलस्नानकृदिति। यथोक्तम्—

कक्षपक्षादिरन्ध्रेषु समालिप्य मृदैकया।
मृदास्त्रेणैव तत्स्नानं मलस्नानं विदुर्बुधाः।।

इति। उचितमनुरिति च तत्कालविशेषणम्। प्रणवोऽस्त्रं वोचितो[2] मनुरभिप्रेतः। मज्जेत्त्रिरोमि[3]त्यप्युक्तम्। न्यस्तमन्त्र इति। पुनरुत्तीर्य मूलमन्त्रस्य प्राणायामादिपू[4]र्वकमक्षराङ्गन्यास उक्तः। अस्त्रमनुमपरत इति। तानंशानस्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः क्रमादभिजप्येत्यर्थः। तैरिति। तैरभिजप्तांशैस्तैरेव च मन्त्रैरित्यर्थः। तत्रास्त्रजप्तेनास्त्रेण पूर्वादिदिक्षु क्षेपेण तद्बन्धनं, मूलजस्तेन मूलेनैव तत्र जले समालोडनेन दिव्यतीर्थभावना। द्वादशान्तादादित्यमण्डलाद्वा मन्त्रमयतीर्थावाहनमप्यानयनपदेन सूचितम्। विग्रहालेपनञ्चेति। प्रणवज[5]प्तेन प्रणवेन मूर्धादिस्वविग्रहे समालेपनमुक्तम्। तदुक्तम् —**'आलिप्यापादत'** इति। यद्वा जलेन सहाभिषेकः। यदप्युक्तं—

'ब्रह्मजप्तेन मूर्धादिपादान्तमभिषेचयेत्'।

---

1. 'मृत्सां' ग. घ. च. घ. पाठः
2. 'तम' क. ङ. पाठः,
3. 'मिति ह्यप्यु' ख. घ. ङ. च. पाठः,
4. 'पूर्वम',
5. 'जप्तप्र' ग. पाठः,

इति। प्रोक्ष्येति तत्रैव स्थित्वात्मन्यभिषेक उक्तः। म[1]न्त्रीति तत्तद्देवमन्त्रविदित्युक्तम्। अरुणोपस्थितिस्सूर्योपस्थानम्।

कल्पविदिति यथोक्तम्–

तैरेव प्रोक्षणं कृत्वा ततः कुर्यादुपस्थितिम्।
अर्कमण्डलमध्ये तं देवं ज्योतिर्मयं विभुम्।।
ध्यात्वार्घ्यं विधिवद्दद्यान्मूलमन्त्रमनुस्मरन्।
तेनैवोपस्थितिं कुर्याद्।।

इति। हुत्युक्तवदिति। वक्ष्यति च–'सतारभूरादिकपीठिकाणुभि'रित्यादि। प्रणवव्याहृतयस्तु न तर्पणे स्युरिति ज्ञेयम्। देवादीनपीति। संग्रहतो विस्तारतो वा देवर्षिपितर इति।

पित्रादयस्त्रिभिः पानैर्ब्रह्माद्या मार्जनैस्त्रिभिः।
सूर्यसोमौ परैः प्राणापानौ नासत्यदस्रकौ।।
हृदीश्वरो महाविष्णुर्वा मूर्धनि सदाशिवः।
स्मर्तव्यो वा सदा विष्णुर्मन्त्रिणाचामकर्मणि।।

इति। पित्रादय इति पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च। ब्रह्माद्या इति ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च, ब्रह्मा दक्षोऽग्निश्च वा। परैरिति चक्षुषोर्नसोः श्रोत्रयोश्च स्पर्शनैः। शिवस्कन्दादिष्वीश्वरस्सदाशिव[2]श्च, विष्णुदुर्गादिषु महाविष्णुस्सदाविष्णुश्च। मन्त्रिणेति। मनसा ओं पितरस्तृप्यन्त्वित्याद्यनुस्मरणमुक्तमिति। सम्पूज्य च द्वास्थाविति। तत्तन्मन्त्रेण पुष्पाराधनपूर्वकमर्घ्यदानं वन्दनञ्चोक्तम्। तदनुज्ञापनार्थमेतत्। द्वास्थौ च बहिरन्तर्वोभयतोऽपि वा सम्भविनो गृह्येते। वक्ष्यति च–'प्रासादान्तर्बहिरित्यादि। अन्तरुपेत्येति। विधानत इत्यनुषङ्गः। यथोक्तं–

वायुना द्वारमुद्घाट्य दक्षिणाङ्घ्रिपुरस्सरम्।
निभृतं प्रविशेदन्तरग्रसूत्रमनाक्रमन्।।

इति। देवमभिवन्द्येति।

ह्योनीतान्तर्मुखावस्थं ध्रुवेणोभयतोमुखीम्।
नीत्वावस्थां प्रदीपञ्च दर्शयेन्मङ्गलानि च।।
नेत्रेण पु[3]ष्पं त्वाराध्य दत्त्वार्घ्यमुपचारतः।
अभिवाद्याभिवन्द्याथानुज्ञां गृह्णीत तारतः।।

इति। नेत्रेण दर्शयेदिति योज्यम्। अपास्य निर्माल्यकमिति मनुविद्विधानत इति च योज्यम्। वक्ष्यति च–

"निर्माल्यं व्यपनीय विश्वमनुना विष्णौ परेष्वस्त्रतो मन्त्री"

---

1. 'तन्त्री' च. पाठः
2. 'व विष्णु',
3. 'ष्पमा' क. पाठः,

इति। तच्च निर्माल्यं तत्तन्निर्माल्यधारिण्यर्घ्यपूर्वकं विनियोज्य पुनरेव तदीय-निर्माल्यापा[1]सनादिकमिति ज्ञेयम्। समर्प्य तस्मै देवोपभुक्तमखिलमिति चोक्तम्। मनुविद् विशोध्य सलिलैरिति। लौकिकमार्जनसंक्षालनानन्तरमस्त्रेण सोपाना[2]दि सर्वं संक्षालयेत्। यदुक्तं-

मण्डपादिबहिस्सर्वं मार्जनं क्षालनं तथा।
परिवारकैस्तु कर्तव्यं बलिपीठान्तमेव च।।

इति।

'सम्मार्ज्यालेपयेत् तत्र प्रोक्षयेद् गन्धवारिणा'।

इति च। ततः कचहसंभृतेन शोषणादिसंस्कृतेन जलेन पीठं बिम्बं पुनः पीठञ्च निजनिजास्त्रेण संक्षाल्य पुनः स्वस्वोचि[3]तैर्मूलपञ्चतत्त्वादिमनुभिः पुरुषरुद्रसूक्तादिभिश्च बिम्बं शक्तिश्रीसूक्तादिभिश्च पीठमभिषिञ्चेदिति भावः। आराध्य पुष्पैरिति। सद्यो बिम्बे पुष्पचूडनं विधाय मूलेन बिम्बे शक्त्या पीठे च पुष्पाराधनं विदध्यात्। तदुक्तम्-

'अशून्यमस्तकं लिङ्गमभिषेकार्चनादिषु'।

इत्यादि। स्वयं दक्षिण आसीनो दर्शितदिशा लिपिन्यासान्तं विदधीतेत्यन्वयः।

'विदिक्सूत्रं परित्यज्य दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः'।

इति चोक्तम्। दक्षिणशब्देन देवस्य याम्यदिग्भाग उक्तः। तदाभिमुख्योपपत्तेर्दक्षिण-दिक्सूत्रपरित्यागोऽपि लभ्यते। तत्र स्वासने प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वासनं स्यात्। दर्शितदिशेति ध्यानाधिवासप्रकरण इति भावः।। 2।।

The priest well versed in mantras shall take his bath as per ritualistic rites and come to the shrine. After obtaining the permission of the door keepers after propitiating them he shall enter the sanctum and salute the deity. First he shall remove the leftovers of the altar and idol and splash water on them in an act of purification. Offering flowers and Trimadhura-the mixture of fruit, honey and sugar he shall again put garlands on the idol. Taking his seat on the right side of the idol he shall purify his limbs up to the lipinyāsa- placing of alphabets ceremonially on his limbs. (2)

प्रत्यक्चितिं परिजपन्नहहेति मूल-
चक्रादुदस्य परमात्मनि संविलाप्य।
मन्त्रात्मना परिणमय्य सुधीर्हृदब्ज-
मध्ये सुयोजयतु सादिमनुप्रजापी।। 3।।

---

1. 'वसाना' क. ग. घ. च. पाठः,
2. 'नतलादि' ख. ग. ङ. च. पाठः
3. 'दि' क. पाठः,

विमर्शिनी

सुधीः बुद्धिकौशलयुक्तो गुरुः अहहेति परिजपन् प्रत्यक्चितिं जीवात्मानं मूलचक्राद् मूलाधाराद् उदस्य ऊर्ध्वं नीत्वा परमात्मनि संविलाप्य मन्त्रात्मना परिणमय्य मूलप्राणायामेन मन्त्रमूर्तिरूपत्वं भावयित्वा सादिमनुप्रजापी आदिः प्रणवः मनुः मूलमन्त्रः प्रणवसहितमूलं जपन् हृदब्जमध्ये हृदयकमलकर्णिकायां सुयोजयतु सुस्थितं यथा भवति तथा योजयेत्।। 3।।

विवरणम्

अथ तत्र यत्प्रदिष्टं 'तदनु पवनयामाद्यर्चनाख्यास्यमानक्रमत' इति तदुक्तेरयमवसर इत्याशयेनाह- **प्रत्यक्चितिमिति**। अहहेति परिजपन् मूलचक्रात् प्रत्यक्चितिमुदस्य परमात्मनि संविलाप्येति योजना। प्रत्यक्चितिः स्वजीवचैतन्यं मूलचक्रं मूलाधारपद्मं परमात्मा द्वादशान्तपद्मा[1]वस्थितः। सादिमनुप्रजापीति। आदिः प्रणवः। सुधीरित्यस्यायमाशयः प्रत्यक्चिति[2] कुण्डलिन्यभिन्नमहहेत्युद्बोध्य प्रणवेनोदानमुद्रयोर्ध्वं प्रणवेनो[3]दानगुद्रयोर्ध्वं नयन् बीजबिन्द्वाद्यंशविलयक्रमेण शान्तदशायां द्वादशान्तस्थपरमात्मनि सम्यग्विलयं नीत्वा पुनश्शान्तशक्त्याद्यंशप्रसरक्रमेण मूलमन्त्रमुच्चरंस्तदाकारेण परिणामं नयन्नानीतिमुद्रया हृदि योजयेदिति।। 3।।

The wise preceptor chanting "ahaha" in exaltation raise his Jīvātman from the Mūlādhāra and leading it to Paramātman where it is enjoined he shall turn himself to Mantrātman- consisting of mantra in entirety. Thus he shall chant the mantra beginning with Praṇava and place it well in the lotus of his heart. (3)

त[4]स्यैशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्म-
भावक्रमात् परिणतिं विदधद् विधाय।
मूलेन वायुयमनत्रितयं तदाधा-
रार्थं प्रविन्यसतु चात्मनि योगपीठम्।। 4।।

विमर्शिनी

तस्य आत्मनः ऐशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्मभावक्रमात् परसूक्ष्मस्थूलस्वरूपमूर्तित्वेन परिणतिं परिणामं विदधत् कुर्वाणो मूलेन वायुयमनत्रितयं प्राणायामत्रयं विधाय तदाधारार्थं तस्योपाधिसिद्धये चात्मनि स्वशरीरे योगपीठं प्रविन्यसतु। इह पीठन्यासे मन्त्रा वक्ष्यमाणायाः पीठपूजाया अवगन्तव्याः।। 4।।

विवरणम्

तस्येति। ऐशलैङ्गिकविराण्मयविग्रहात्मशब्दैः समष्टिमयानां परसूक्ष्मस्थूलरूपाणामात्मनां ग्रहणम्। मूलेन वायुयमनत्रितयमिति। अयमेवंविध एव प्राणायामः' 'तदनु पवनयामे'ति पुरोक्त इति प्रतिपत्तव्यम्। सो[5]ऽयं मन्त्रोदयप्राणायामः।। 4।।

---

1. 'द्मेऽव' ङ. छ. पाठः,
2. 'तिकु' ख. ग. घ. च. पाठः,
3. 'नादायसमु' क. 'नोदासमु' ख. ग. ङ. छ. पाठः,
4. 'तत्तादृगात्मतनुतत्परिषत्प्रपञ्चभावेन तत्परि' ख. पाठः,
5. 'यो' ङ. पाठः

That Caitanya may be conceived as Parā-Sūkṣmā and Sthūlā bodies. By Mūlamantra performing Prāṇāyāma three times one may create a Yogapītha- a base for its existence in one's own body. Pīṭhanyāsa is to be performed here in this connection using particular mantras known as Pīṭhanyāsa mantra. (4)

न्यस्येद् गुरून् मूर्धनि मूलचक्रे गणेश्वरं चाहृदयं तदादि।
आधारशक्त्यादि गणं क्रमेण तथा पृथिव्यन्तिममूर्ध्वमूर्ध्वम्।। 5।।

विमर्शिनी

गुरून् मूर्धनि न्यस्येत्। मूलचक्रे मूलाधारे गणेश्वरं च, तदादि मूलाधारादि आहृदयं हृदयान्तम् ऊर्ध्वमूर्ध्वमाधारशक्त्यादि पृथिव्यन्तिमं गणं च क्रमेण न्यस्येत्।। 5।।

The priest shall conceive his own preceptors as occupying his head. Gaṇapati in Mūlādhāra. From there upwards five gaṇas shall be conceived up to Pṛthivi (From Mūlādhāra up to Hṛdaya five mantras starting with Ādhāraśakti up to Pṛthivi shall be conceived as one above the other). (5)

ऊर्वंसयुग्मोरुषु नाभिमूलपार्श्वास्यपार्श्वेषु च दक्षिणादि।
अष्टौ प्रविन्यस्यतु धर्मपूर्वान् सत्त्वादिकं व्यापितयेह मध्ये।। 6।।

विमर्शिनी

ऊर्वंसयुग्मोरुषु ऊरावंसयुग्मे ऊरौ च नाभिमूलपार्श्वास्यपार्श्वेषु नाभिमूले पार्श्वे आस्ये पार्श्वे च दक्षिणादि क्रमेण धर्मपूर्वान् धर्मज्ञानादीनष्टौ प्रविन्यस्यतु। सत्त्वादिकं व्यापितया व्यापकत्वेन इह मध्ये धर्माद्यष्टानां मध्यप्रदेशे च।। 6।।

विवरणम्

दक्षिणादीति। दक्षिणोर्वादीत्यर्थः। प्रादक्षिण्येनैषां[1] न्यास इति भावः।। 6।।

The eight mantras- four starting from dharma and four beginning with adharma may be deposited on the eight limbs such as right thigh, right shoulder, left shoulder and left thigh to start with. Then navels, right ribs, face and left ribs. In the central part of the body across the heart the three beginning with Satva and Māyāvidyās downwards may also be ceremonially deposited. (6)

हृत्पुण्डरीकेऽर्चनवक्ष्यमाणन्यायेन पद्मादिसमष्टिनिष्ठम्।
विन्यस्य तस्मिन् परिकल्पयेच्च मान्त्रं चिदानन्दघनं महस्तत्।। 7।।

विमर्शिनी

हृत्पुण्डरीके हृदयपद्मे अर्चनवक्ष्यमाणन्यायेन पूजायां वक्ष्यमाणरीत्या पदमादिसमष्टिनिष्ठं

1. 'ष न्या' क. ङ. पाठः

पद्मादिसमष्टिपर्यन्तं सर्वं विन्यस्य तस्मिन् मान्त्रं मन्त्रसम्बन्धि चिदानन्दघनं धृतकाठिन्य-वच्चैतन्यामृतसान्द्ररूपं तत् प्रस्तुतं महस्तेजः परिकल्पयेच्च।।7।।

विवरणम्

हृत्पुण्डरीक इति। सत्यनन्ते तं पद्मञ्च मध्ये तदीयदलकेसरेषु अध आरभ्य विष्वङ्मण्डलद्वयं तृतीयं कर्णिकायामेवैवमात्मन्यासो, नवशक्तीस्त्वध आरभ्याष्टदलेषु कर्णिकायाञ्च मध्ये समष्टिं न्यसेदिति। तस्मिंस्तन्मान्त्रं महः परिकल्पयेच्चेत्यन्वयः।।7।।

In the lotus heart mantras beginning with "Padmāya namaḥ" up to Samaṣṭi (as detailed in Pīṭhapūjā) may be deposited In that Pīṭha the receptacle -the effulgence of the intense bliss may be conceived. (The divinity and propitiated with Praṇava- Upacāra and Mūlamantras invoking the power of the god as occupying the place.) (7)

तत् तेजः प्रियदर्शनं विभुमभिध्याया[1]र्चयित्वा धिया
सञ्जप्याप्ययवर्त्मना मनुममुं तेजोमयं भावयेत्।
धाम्नोऽस्मात् परचित्सुधाद्रवमयात् तेजःकणं स्वाञ्जलौ
मन्त्री पिङ्गलया निपात्य करयोस्तद्भावनां प्राचरेत्।।8।।

विमर्शिनी

तदेव तेजः प्रियदर्शनं मनोहररूपं विभुं देवम् अभिध्याय ध्यात्वा धियार्चयित्वा मानसपूजां कृत्वा। मानसपूजामन्त्रास्तन्मुद्राश्च द्वादशात् पटलाद् ग्राह्याः। अमुं मनुम् अप्ययवर्त्मना प्रातिलोम्येन संजप्य अमुं देवं तेजोमयं भावयेत्। मन्त्री मन्त्रतेजसोरेकरूपत्वं जानन् परचित्सुधाद्रवमयात् परचैतन्यामृतद्रवरूपाद् अस्माद् धाम्नः तेजसः तेजःकणं तेजोलेशं स्वाञ्जलौ पिङ्गलया पिङ्गलाद्वारेण निपात्य पातयित्वा करयोः तद्भावनां मन्त्रभावनां प्राचरेत्।।8।।

विवरणम्

तदिति। निगमागमादिप्रसिद्धं यद्वा 'मन्त्रात्मना परिणमय्य' 'तस्ये'त्येवं प्रकृतं परामृश्यते। मान्त्रशब्देनैव मूलोच्चारणेनेति लभ्यते। परिकल्पयेदिति तत्रावाहनमुद्रया कल्पनामात्रमुक्तम्। यद्वा द्वादशान्तात्प्रणवोपचाराद्यावाहनधर्मेणावाहनमुक्तम्। मूर्तिरपि पू[2]र्वं कल्पिता चेत्तस्यामावाह्य व्यापकाङ्गन्यासाद्यपि कार्यम्। प्रियदर्शनं विभुमिति तत्कालविशेषणम्। पक्षत्रयेऽपि समानमेतत्। अर्चयित्वा

---

1. 'य स्वयं मन्त्रवित्
कर्मात्मा हृदयाम्बुजाग्रदलसंस्थः कर्णिकासंस्थितम्।
तारोच्चारपरिस्रवाद्भिरमृतै रक्तारविन्दोदरा-
दभ्यहैंरुपहारकैर्निजमहाभूतात्मकैस्तं यजेत्।।
यो ब्रह्माद्यणुना समर्प्य परमायात्मानमप्यात्मने
सञ्जे' ख. पाठः,
2. 'पूर्वक' क. घ. पाठः

धियेति प्रणवं शक्तिं वोच्चरन् द्वादशान्तादमृतमयं जलगन्धादि विभाव्य तेन मानसपूजोक्ता। सञ्जप्याप्ययवर्त्मना मनुमिति। अप्ययः संहारः। अष्टार्णषडर्णयोरक्षरवैलोम्यमितरेषां पदवैलोम्यम्। अमुमिति प्रकृतविभोर्ग्रहणम्। मन्त्रीति सकृन्मनसा मन्त्रोच्चारणमुक्तम्। यद्वोक्ताप्ययभेदविदित्यर्थः। करयोस्तद्भावनामिति। मन्त्रभावनां सकलविग्रहन्यास[1]जपपूजादिशेषतयेति भावः। स्वदेहस्य तदाधारभावना स्वान्तर्मुखजीवचिद्रूपस्य तद्भावना हृदयभावनेत्यप्यर्थात्सुचिता[2] ।। ८ ।।

The preceptor who is proficient shall worship that charming effulgence by mental devotion and chant the mantra touching his heart in the reverse order and conceive divinity as effulgence itself. For Viṣṇu and Śiva the alphabets are to be chanted in the reverse order while for, Durgā and others by the reverse order of words. From that divine effulgence he shall transfer to his hands through the Piṅgalā vein some portion (by control of breath through the right nasal cavity in the process of release) and thus he shall perform Karanyāsa- transfer into his hand. (8)

व्यापय्य तारपुटितेन मनूत्तमेन
दोष्णोः क्रमेण तलपृष्ठकपार्श्वकेषु।
ताराभिरुद्धमनुवर्णगणं सहार्दं
न्यस्येत् स्वकल्पकथितक्रमतोऽङ्गुलीषु।।९।।

विमर्शिनी

तारपुटितेन मनुत्तमेन मूलेन दोष्णोः करयोस्तलपृष्ठकपार्श्वकेषु क्रमेण व्यापय्य ताराभिरुद्धमनुवर्णगणं प्रणवपुटितान् मूलमन्त्राक्षरान् सहार्दम् अन्ते नमोयुक्तानङ्गुलीषु स्वस्वकल्पकथितक्रमतो न्यस्येत्।।९।।

विवरणम्

तारपुटितेनेति। नमोन्तेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। सहार्दमिति। नमोन्तम्।

न्यासोऽङ्गुष्ठे प्रदेशिन्या तेनाङ्गुलिषु दोस्तले।
स्यादनामिकया प्रायो देहे साङ्गुष्ठया तया।।

इति।।९।।

With the Mūlamantra qualified by Praṇava he shall deposit the group of alphabets into the palm- both inside and outside as if enclosing and thus deposit the Mūlākṣara in to his fingers as prescribed in his own ritual. (Mūlamantra is to be suffixed and prefixed by Praṇava as noted in the commentary). (9)

सृष्टिर्दक्षिणतर्जनीप्रभृतिवामैतद्विरामा स्थिति-
स्तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठाष्टाक्षरे संहृतिः।

---

1. 'सपू' छ. पाठः,
2. 'तम्' ख. छ. पाठः

सृष्टिन्यासविपर्यया त्रयमिदं सृष्टिस्थितिभ्यां युतं
न्यस्येत् सृष्टिवदष्ट पञ्च युगपज्ज्येष्ठाद्यमङ्गानि च।। 10।।

विमर्शिनी

तद् विवृणोति–**सृष्टिरिति**। हरावित्यध्वाहर्तव्यम्। हरावष्टाक्षरे मन्त्रे दक्षिणतर्जनीप्रभृतिवामैतद्विरामा दक्षिणतर्जन्यादिवामतर्जन्दान्ता सृष्टिः। तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठा दक्षिणतर्जन्यादितत्कनिष्ठान्तः वामतर्जन्यादितत्कनिष्ठान्ता च स्थितिः। सृष्टिन्यासविपर्यया वामतर्जन्यादिदक्षिणतर्जन्यन्ता संहृतिः। इदं त्रयं सृष्टिस्थितिसंहारान् पुनरपि मुष्टिस्थितिभ्यां युतं न्यस्येत्। अष्टाङ्गानि सृष्टिवत् सृष्टिन्यासस्थानेषु पञ्चाङ्गानि ज्येष्ठाद्यं युगपद् न्यस्येत्।। 10।।

विवरणम्

स्वकल्पकथितक्रमत इत्येतदेव विवृणोति–**सृष्टिरिति**। तर्जन्यादिकनिष्ठिकाद्वितयनिष्ठा स्थितिरिति दक्षिणतामतर्जनीप्रभृतितदुभयकनिष्ठिकान्तेत्यर्थः। सृष्टिन्यासविपर्यया[1] संहृतिरिति। वामतर्जनीप्रभृति दक्षिणतर्जन्यन्तेत्यर्थः। अष्टाक्षरपदेन विष्णुहरिहरदुर्गाशास्तृमूलग्रहणम्। वक्ष्यति च – 'श्रीशश्रीशशिवार्यकेषु' इत्यादि। सृष्टिस्थितिभ्यां युतमिति। सम्भूय पञ्च न्यासा भवन्ति। सृष्टिवदष्टाङ्गानि पञ्चाङ्गानि युगपज्ज्येष्ठाद्यमिति योज्यम्। युगपदिति ज्येष्ठाद्वयाद्यङ्गुलियुगलेषु पञ्चस्विति भावः।। 10।।

In the case of Aṣṭākṣara mantra (the eight syllabled hymn), for Viṣṇu, Durgā, Śaṅkaranārāyaṇa and Śāstā, the process of Sṛṣṭi (generation) is from the forefinger of the right hand up to the little finger and from the little finger up to the fore finger of the left hand. The process of Sthiti (location or existence) is from the forefinger of the left hand up to the little finger of the same. The Samhārakrama – the process of cessation is the reverse order of the above mentioned practice, the process of Sṛṣṭi and Sthiti shall be practised five times to effect the deposit of mantra in the fingers. Aṣṭaṅgas are to be conceived in the way of Sṛṣṭi Pañcāṅgas by doing together (from thumb to little). (10)

पञ्चार्णे युगपच्छिवे पुरुषघोरौ सद्यवामेशकां-
स्तर्जामध्यमयोर्न्यसेत् सहकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठयोः।
मन्त्रार्णानिषुजेऽग्रजादितलनिष्ठं सार्यविघ्ने गुहे
षण्मन्त्रानपि वेति सुम्भजिति दुर्गापञ्चकं चातलम्।। 11।।

विमर्शिनी

शिवे पञ्चार्णे पञ्चाक्षरविधाने पुरुषघोरौ सद्यवामेशकांश्च तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानसंज्ञा मूर्तीः 'मं तत्पुरुषाय नम' इत्यादिभिः 'मं तत्पुरुषतर्जनीभ्यां नम' इत्यादिभिर्वा मन्त्रैस्तर्जामध्यमयोः सहकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठयोश्च तर्जनीमध्यमाकनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठानां युग्मेषु युगपन्न्यस्येत्। इषुजे मन्त्रार्णान्

1. 'यात्' ख. ग. घ. च. छ. पाठः

मन्त्रस्य षडक्षरान् अग्रजादितलनिष्ठम् अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु तले च। सार्यविघ्ने गुहे षण्मन्त्रानपि इति वा, स्कन्दस्य मूलाक्षरवद् न्यस्येद् वा। वेति समच्चयार्थः। सुम्भजिति दुर्गापञ्चकं पञ्चदुर्गाश्च अतलं तलरहितम् अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीष्वेव।। 11।।

विवरणम्

पुरुषघोराविति। तत्तदर्णपूर्वकानिति ज्ञेयम्। सार्यविघ्ने गुहे षण्मन्त्रानपीति वेत्यन्वयः। इति वेत्येवं वा अग्रजादि तलनिष्ठं वेत्यर्थः। सुंभजिति दुर्गापञ्चकञ्चातलमिति वेत्यनुषङ्गः। अतलं तलरहितम् अग्रजादिकनिष्ठिकान्तमित्यर्थः।। 11।।

In regard to Śiva while assigning the five letters the mantras to be used are Tatpuruṣa, Aghora Sadyojāta, Vāmākeśa and Īśāna forms shall be conceived. The places for assignment are forefinger, middle finger, little finger, ring finger and thumb. These are to be assigned with mantras together using their names along with the mantras. For Subrahmaṇya, the Mūlākṣara and Ṣaṇmantra- the six alphabets of the mantra – are to be placed together on all the five fingers starting from the thumb and inside of the palms. For Śāstā, Gaṇapati and Subrahmaṇya the placing of six letters is in the same way. In regard to Durgā the five alphabets are to be placed in fingers and no letter is to be assigned to the palm. (11)

अङ्गुष्ठादितलान्तं न्यसतु षडङ्गानि दोर्युगे युगपत्।
दोर्भावनेत्यभाषि प्रायः सर्वत्र मूलमन्त्रविधौ।। 12।।

विमर्शिनी

सर्वत्र षडङ्गानि दोर्युगे करद्वये युगपद् अङ्गुष्ठादितलान्तं न्यसतु। सर्वत्र मूलमन्त्रविधौ दोर्भावना करभावना इति एवं प्रायः समभाषि उक्तम्।। 12।।

विवरणम्

प्राय इति न्यासान्तरसद्भावोऽपि सूचितः। यथा पञ्चार्णे युगपदित्ययं स्थितिन्यास एवं तत्र पूर्वं सर्गादिचतुष्कमपि स्यात्। मन्त्रार्णानिषुज इत्ययं सर्गन्यासः। तत्र पुनः स्थित्यादित्रयमपि स्यादित्यादि। सर्वत्रेति। विष्णुशिवादिषु।। 12।।

In all cases the Ṣaḍaṅgas- the six letters shall be assigned to the fingers of both hands together from thumb to little finger. Usually the Mūlamantras of the respective gods are required to be presented there in this matter. (12)

आभ्यां कराभ्यां निजमूलतस्त्रिर्व्यापय्य देहे सकलीकरोतु।
षडध्वभिर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैः स्वमन्त्रविन्यासमिह ब्रवीमि।। 13।।

विमर्शिनी

आभ्यां कराभ्यां निजमूलतो देहे त्रिर्व्यापय्य षडध्वभिर्वा पूर्वोक्तैः षडध्वन्यासैर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैरेव वा सकलीकरोतु। इह पूजायां स्वमन्त्रविन्यासमेवाहं ब्रवीमि।। 13।।

विवरणम्

निजमूलत इति करव्यापकवत् प्रणवपुटितत्वं नमोन्तत्वञ्चेष्यते। लिपितत्त्वमन्त्रैः षडध्वभिरपि वेति सोपस्कारमन्वयः। स्वमन्त्रविन्यासमित्यन्यत् सर्वमधिवासविधावेवोक्तमिति भावः।। 13।।

With these fingers of two hands the priest shall rub the whole body from head to foot three times. Or he may do this act with Ṣaḍadhvā mantra or Lipitattva mantra. This is to give definite shape to the Caitanya- the divine effulgence which is present in the heart. (13)

श्रीशश्रीशशिवार्यकेषु म[1]नुवित् काक्ष्यास्यहृन्नाभिषु
न्यस्येत् सध्वजजानुपत्सु मनुवर्णांस्ताररुद्धान् क्रमात्।
नत्यन्तानिति सृष्टिरत्र हृदयान्ता नाभिपूर्वा स्थितिः
संहारश्चरणादिकस्त्रयमिदं न्यस्येत् ससृष्टिस्थिति।। 14।।

विमर्शिनी

श्रीशश्रीशशिवर्यकेषु विष्णौ शिवनारायणे शास्तरि च काक्ष्यास्यहृन्नाभिषु मूर्धनेत्राननहृदयनाभिषु सध्वजजानुपत्सु लिङ्गे जानुनोः पादयोश्च ताररुद्धान् प्रत्यक्षरं प्रणवपुटितान् नत्यन्तान् नमोन्तांश्च मनुवर्णान् मन्त्राक्षरान् न्यस्येद् इति सृष्टिः। अत्र एषु स्थानेषु नाभिपूर्वा नाभ्यादिपादान्ता मूर्धादिहृदयान्ता च स्थितिः। चरणादिकः पादादिमूर्धान्तः संहारः। इदं त्रयं सृष्टिस्थितिसंहाररूपं ससृष्टिस्थिति पुनरपि सृष्टिस्थितिभ्यां सहितं यथा तथा न्यस्येत्। क्रमादिति सृष्ट्यादित्रयेऽपि क्रमेणैव मन्त्राक्षरा न्यस्तव्या इत्यर्थः। मनुविदित्यस्यायमभिप्रायः–वैष्णवाष्टाक्षरेऽष्टावेव वर्णाः। शिवनारायणे त्वेकादशाक्षरे मूले आदिमं प्रणवम् अन्तस्थं नमस्कारं च हित्वा अष्टौ वर्णा ग्राह्याः। शास्तरि पुनर्नवाक्षरे मूले आदिमं प्रणवं वर्जयित्वाष्टौ ग्राह्या इति।। 14।।

विवरणम्

मनुविदिति। श्रीशशिवे मूलार्णेषु प्रणवनमसोरितरेष्वभितो योगः। आर्यके प्रणवस्य शेषेषु योगश्चोक्तः। ध्वजो गुह्यम्। इति सृष्टिरिति। एवं सर्गन्यास इत्यर्थः। नाभिपूर्वा हृदयान्ता स्थितिरिति नाभिगुह्यजानुपत्सु मूर्धाक्ष्यास्यहृत्सु चेत्यर्थः। संहारश्चरणादिक इति पादादिमूर्धान्तेषु न्यासः। ससृष्टिस्थितीति प्राग्वदिह पञ्च न्यासाः स्युः।। 14।।

The priest proficient in mantras shall deposit the eight limbs viz, head, eyes, speech, heart, navel, penis, knees and tip of the feet with mantras in the order prefixed with Praṇava in the case of deities of Visnu, Śaṅkaranārāyaṇa and Śāstā. This is the mode of Srsti- the generation. In the case of Sthiti - preservation- the same limbs are to be assigned, but the last one shall be the heart. In the Samhārakrama or withdrawal one is to begin with the tip of the feet ending with the head. Thus the Mūlākṣaras are to be deposited on these limbs by the priest in these states. (14)

---

1. 'सशिरोदृग्वक्त्रहृन्ना' ख. पाठः

योज्या मूर्धनि मध्यमा नयनयुग्मे तर्जनीमध्यमे
साङ्गुष्ठोपकनिष्ठिका वचसि हृद्यङ्गुष्ठयुक्तर्जनी।
नाभौ सावरजाग्रजा प्रथमजान्या वा शिवे जानुनो-
र्व्यग्रा वा व्यनुजा तु[1] वा पदयुगेऽङ्गुल्यः समस्ताः सदा।। 15।।

विमर्शिनी

उक्ते न्यासेऽङ्गुलिनियममाह–योज्येति। मूर्धनि मध्यमाङ्गुली योज्या। मध्यमाङ्गुल्या मूर्धनि न्यस्येदित्यर्थः। नयनयुग्मे तर्जनीमध्यमे योज्ये। वचसि आस्ये साङ्गुष्ठोपकनिष्ठिका अङ्गुष्ठानामिके। हृदि अङ्गुष्ठयुक्तर्जनी अङ्गुष्ठतर्जन्यौ। नाभौ सावरजाग्रजा कनिष्ठाज्येष्ठे। शिवे लिङ्गे प्रथमजा वा अन्या अङ्गुष्ठरहिता वा, जानुनोः व्यग्रया अङ्गुष्ठरहिता वा व्यनुजा कनिष्ठिकारहिता वा पदयुगेऽपि समस्ता अङ्गुल्यां योज्याः। सदा स्थितिसंहारयोरपि तथा स्थानेष्वङ्गुल्यो योज्या इत्यर्थः।। 15।।

विवरणम्

योज्येति। एतत् सर्वत्र योज्यम्। प्रथमजान्या वा शिवे इति। गुह्येऽङ्गुष्ठो वा प्रदेशिन्यादिचतस्रो वेत्यर्थः। जानुनोर्व्यग्रया वा व्यनुजास्तु वेति वाक्य[2]म्। गुह्येऽङ्गुष्ठं चेत् जानुनोरितराश्चतस्रः। गुह्ये ताश्चेज्जानुनोरकनिष्ठिकाश्चतस्र इति भावः। पदयुगे अङ्गुल्यः समस्ताः सदेति। पक्षद्वयेऽपीति भावः।। 15।।

In the act of nyāsa- assigning of letters- the middle finger may be put on the head, for both the eyes; the index finger (ring finger may also be used if there are three eyes), for face, the thumb along with ring finger, for heart, index finger and thumb together, for navel, little finger and thumb. For liṅga, the thumb or other fingers shall be used. In the knees, the four fingers except the thumb are to be used. On both feet all fingers of both hands could be used for placing the Mūlākṣaras. (15)

मूर्धक्षणास्ये हृदि नाभिगुह्यपादेषु सुम्भद्विषि मन्त्रवर्णान्।
निर्बीजके सप्त सबीजकेऽष्टौ मन्त्रे न्यसेज्जानुयुतेषु तेषु।। 16।।

विमर्शिनी

दुर्गायां मन्त्राक्षरस्थानान्याह–मूर्धेति। सुम्भद्विषि निर्बाजके दुम्बीजेन रहिते मन्त्रे सप्त मन्त्रवर्णान् मूर्धेक्षणास्ये मूर्धनेत्राननेषु हृदि नाभिगुह्यपादेषु न्यसेत्। सबीजके दुम्बीजसहिते मन्त्रे अष्टौ वर्णान् गुह्यानन्तरं जानुयुतेषु तेषु न्यसेत्।। 16।।

In respect of the nyasa of alphabets on the limbs of the priest relating to goddess Durgā, the seven alphabets of the mantra taking away the Bījākṣara the process is as follows. Head, eyes, mouth, heart, navel, private parts and tip of the feet are the location. In case the Bījākṣara is to be included the knees may be considered as the eight locations. (16)

---

1. 'स्तुं' इति मूलकोशपाठः,
2. 'क्यस्य गु' क. पाठः

आस्ये हृदङ्घ्रिध्वजमूर्धसु प्राग्याम्याप्यसौम्योर्ध्वमुखेष्वपा[1]शे।
न्यस्येत् षडर्णे नरघोरसद्यवामेशकान् स्वाक्षरतत्पदाढ्यान्।। 17।।

विमर्शिनी

ईशे षडर्णे नरघोरसद्यवामेशकान् तत्पुरुषाघोरद्योजातवामदेवेशानान् स्वाक्षरतत्पदाढ्यान् स्वाक्षरैर्मूलमन्त्रस्य स्वीयैः स्वीयैरक्षरैः तत्पदैस्तत्तत्तत्पुरुषादिपदैस्तद्वक्त्रादिपदैश्च युक्तान् आस्ये वक्त्रो हृदङ्घ्रिध्वजमूर्धसु हृदयपादगुह्यमूर्धसु प्राग्याम्याप्यसौम्योर्ध्वमुखेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्ववक्त्रेष्वपि न्यस्येत्। अयमत्र न्यासक्रमः सूत्रन्यासे–'मं तत्पुरुषवक्त्राय नमः' 'शिं अघोरहृदयायां नमः' 'यं सद्योजातपादाभ्यां नमः' 'वां वामदेवगुह्याय नमः' 'न ईशानमूर्घ्ने नमः' इति। वक्त्रन्यासे 'मं तत्पुरुषपूर्ववक्त्राय नमः' 'शिं अघोरदक्षिणवक्त्राय नमः' 'यं सद्योजातपश्चिमवक्त्राय नमः' 'वां वामदेवोत्तरवक्त्राय नमः' 'नं ईशानोर्ध्ववक्त्राय नमः' इति।। 17।।

विवरणम्

स्वाक्षरतत्पदाढ्यानिति। स्वाक्षराणि पञ्चार्णवर्णास्तेषाञ्च द्वितीयतृतीयपञ्चमचतुर्थप्रथमक्रमेणेह योगः। तत्पदानि मुखहृदयपादगुह्यमूर्धानः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्ववक्त्राणि च।। 17।।

In the case of Siva while depositing the Mūlamantra with six alphabets one has to add the five synonyms such as Tatpuruṣa, Aghora, Sadyojāta, Vāmadeva and Īśāna along with the names of the location. The places are the face, heart, tips of feet, penis and head. In regard to the Vaktranyāsa the names shall also be used along with the places of deposit. (17)

ईशानादिषु योज्या ज्येष्ठाद्याः केवलाः स्युरङ्गुलयः।
ज्येष्ठोपगृहीता वा सोपग्राह्या तु तर्जन्या।। 18।।

विमर्शिनी

तत्राङ्गुलीनियममाह–**ईशानादिष्विति**। ईशानादिषु ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातेषु। ज्येष्ठाद्याः अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठिका अङ्गुलयः केवलाः स्युः। ज्येष्ठोपगृहीता वा अङ्गुष्ठेन युक्तास्तर्जन्याद्या वा। सा तु ज्येष्ठा पुनस्तर्जन्योपग्राह्या योज्या।। 18।।

---

1. 'न्'।।
   कास्यात्मान्धुपदेषु केन्द्रयमसोमाप्याननेष्वप्यमू–
   नीशादीननज वा न्यसेत् स्मररिपौ स्कन्देऽथ कास्यात्मसु।
   गुह्ये जानुपदाग्रयोश्च मनुवर्णान् षण्मनूंश्च न्यसेत्
   षण्मन्त्रान् गणपेऽप्यजानुषु सनाभिष्वेपु तानार्यके।।
   स्वमूलमन्त्रन्यसनं समासादित्युक्तमष्टार्णदशाङ्गकाद्यम्।
   कल्पान्तरोद्दिष्टविधिप्रपञ्चदिङ्मात्रसिद्ध्ये कथयामि किञ्चित्।।
   आधार' ख. पाठः

विवरणम्

ईशानादिष्विति। स्थितिप[1]क्षे सर्गपक्षेऽपि समानमेतदिति बोद्धव्यम्।। 18।।

With reference to nyāsa in mantras like Īśāna relating to Śiva the five fingers beginning with the thumb shall be used one after another. Or one may use the index finger with the other four for the nyāsa. (18)

ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या करयुजि वपुषीशानमूर्धाभिक्लृप्त्या
न्यस्येद्वा पञ्चमूर्तीः स्मरजिति महिषारौ तथा पञ्चदुर्गाम्।
कास्ये हृद्गुह्यजान्वङ्घ्रिषु च मनुलिपीः षण्मुखे षण्मनून् स-
द्वैपास्येऽस्मिन्नथार्ये न्यसतु विगतजानुष्वमून् नाभिमत्सु।। 19।।

विमर्शिनी

शिवे पक्षभेदाह–ईशाङ्गुष्ठेति। स्मरजिति उक्ताः पञ्चमूर्तीः करयुजि करयोर्न्यासे ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या च क्रमेण वपुषि देहे सूत्रन्यासे वक्त्रन्यासे च ईशानमूर्धाभिक्लृप्त्या 'नं ईशानमूर्ध्ने नमः' इत्यादि 'नं ईशानोर्ध्ववक्त्राय नम' इत्यादिक्लृप्त्या च न्यस्येद्वा। महिषारौ तथा मूर्धादिक्रमेण पञ्चदुर्गान्यसेत्। षण्मुखे कास्ये मूर्धाननयोर्हृद्गुह्यजान्वङ्घ्रिषु च मनुलिपीः मन्त्राक्षरान् न्यस्येत्। सद्वैपास्येऽस्मिन् गणपतिस्कन्दयोः षण्मन्त्रांश्च उक्तेषु षट्सु स्थानेषु न्यस्येत्। अथार्ये अमून् स्वषण्मन्त्रान् विगतजानुषु नाभिमत्सु षट्सु स्थानेषु न्यसतु।। 19।।

विवरणम्

मतान्तरं करन्यासे देहन्यासे च दर्शयति–ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्येति। उभयोरपि सर्गक्रमेण न्यासोऽयमुक्तः। महिषारौ तथा पञ्चदुर्गामिति। सेंदुर्गाद्याः। मनुलिपीरिति। मन्त्रवर्णान्। षण्मनून् सद्वैपास्येऽस्मिन्निति। षण्मुखे गणपतौ च। आर्य इति। कास्यहृन्नाभिगुह्यपादेषु षण्मनूनित्यर्थः।। 19।।

In the case of Śiva while performing Karanyāsa one should begin with Īśāna all the five forms shall be deposited both in Sūtranyāsa and Vaktranyāsa. The first location is head. In the matter of Durgā, the five mantras shall be deposited from head onwards. For Subrahmaṇya the order is head, face, heart, private parts, knees, tips of feet. In these six parts the six alphabets of the mantra are to be assigned. This is applicable to Gaṇeśa also. For Śāstā the six mantras are required but in his case the place is to be changed from knees to the navel. (19)

आधारहृद्वदनदोःपदमूलनाभौ
कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे।
कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च दोःप-
त्सन्ध्यङ्गुलीषु हृदि धातुषु सानिलेषु।। 20।।

---

1. 'क्षे च समा' क. ख. पाठः

मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजङ्घा-
पादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु क्रमेण।
गण्डांसकोरुचरणेषु रथाङ्गशङ्ख-
श्रीमद्गदाम्बुजपदेषु समाहितात्मा।। 21।।

विमर्शिनी

विष्णावष्टाक्षरवर्णैर्दशावृत्तिन्यासमाह–आधारेति। आधारहृद्वदनदोःपदमूलनाभौ मूलाधारे हृदये वदने च करचरणयोर्मूलेषु चतुर्षु नाभौ च अष्टाक्षरस्य लिपिशः अक्षरशः क्रमेण न्यसतु इति प्रथमावृत्तिः। कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे नाभौ हृदये स्तनयोः पार्श्वयोः पृष्ठे च इति द्वितीया। कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च मूर्ध्नि आस्ये नेत्रयोः श्रोत्रयोः नासिकयोश्च इति तृतीया। दोःपत्सन्ध्यङ्गुलीषु करयोः पदयोश्च प्रत्येकं सन्धित्रये पञ्चस्वङ्गुलीषु[1] चतस्र आवृत्तयः। एवं सप्तावृत्तयो गताः करयोः। हृदि हृदये, एवं धातुषु त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लेषु सानिलेषु अनिलसहितेषु, प्राणे चेत्यर्थः। अत्र तु 'ओं ओं ओं त्वगात्मने नमः' 'ओं नं ओं असृगात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्रा ऊहनीयाः। इत्यष्टम्यावृत्तिः। मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजङ्घापादद्वयेषु मूर्ध्नि नेत्रद्वये वक्त्रे हृदये जठरे ऊरुद्वये जङ्घाद्वये पादद्वये च नवम्यावृत्तिः। गण्डांसकोरुचरणेषु गण्डद्वयेऽसद्वये ऊरुद्वये चरणद्वये च चतुरो वर्णान् यस्य रथाङ्गशङ्खश्रीमद्गदाम्बुजपदेषु रथाङ्गदिस्थानेषु चक्रे शङ्खे कौमोदक्यां पद्मे च स्वस्वमुद्राभिः सह चतुरो वर्णान् न्यस्येत्। एषा दशम्यावृत्तिः। समाहितात्मा अष्टार्णद्वादशार्णयोर्मन्त्रयोर्योगं,

ततोऽष्टाक्षरपूर्त्यर्थं स्मर्तव्यो द्वादशाक्षरः

इति प्रपञ्चसारोक्तस्थितिं जानन्नित्यर्थः।। 20–21।।

विवरणम्

विष्णौ न्यासान्तरं दशावृत्तिरूपमाह–आधारेति। दोःपदमूलेति स्तनपार्श्वेतीक्षणश्रवणगन्धवहेति दोःपदिति च द्वयं द्वयं गृह्येते। हृदि धातुषु सानिलेष्विति। हृद्येवं न्यासः। तत्र च त्वगादिसप्तधातुषु प्राणे चेति भावः।। 20।।

रथाङ्गं चक्रम्। पदशब्दः स्थानवचनः। चक्रादीनां तत्तन्मुद्रया न्यासः। समाहितात्मेति तादृग्विधमूर्तिदशानुसन्धानमुक्तम्।। 21।।

The priest possessing a composed mind shall place the Mūlākṣaras of the mantras of Viṣṇu (both of eight syllables and twelve syllables as needed) in a tenfold manner as indicated.

(1) Mūlādhāra, Hṛdaya, mukha, right armpit, base of right foot, base of left foot, navel – a total of eight locations.

(2) Neck, navel, Hṛdaya, right breast, left breast, right ribs, left ribs and back – a total of eight locations.

1. 'षु त्र च' क. पाठः

(3) Head, face, right eye, left eye, right ear, left,ear, right nose, left nose- a total of eight locations.

(4, 5, 6, 7) Three joints each of arms and legs, five fingers (of both right and left parts) totalling eight locations.

(8) Heart and the seven dhātus like tvag (skin) asṛk (blood) māmsa (flesh) medas (fat) Asthi (bone), mail (marrow of bone) Śukla (semen) and Prāṇa (vital air) - totalling eight locations.

(9) Head, eye, face, heart, belly, thighs, shanks, feet- totaling eight locations.

(10) Cheeks, arms, thighs, feet- the first four letters in them and the balance of four letters in Cakra, Śaṅkha, Gadā and Padma (of Viṣṇu). Both totalling together eight places. (In the matter of Cakra etc. their mudrās- signs- may also be conceived. (20-21)

न्यस्याष्टार्णदशाङ्गमित्यलिककुक्ष्योर्हृद्गलेऽर्काक्षरै-
र्न्यस्येद् दक्षिणपार्श्वकांसगलवामैतत्त्रयीपृष्ठके।
मूर्तीः केशवपूर्विकाः ककुदि चार्कार्णं च के विन्यसेत्
तद्भावप्रतिपत्तये परिजपेन्मन्त्रं किरीटात्मकम्।। 22।।

विमर्शिनी

इत्यष्टार्णदशाङ्गम् अष्टार्णस्य दशाङ्गाभिधानं न्यासं न्यस्य अलिककुक्ष्योः फालजठरयोः हृद्गले हृदये गले च दक्षिणपार्श्वकांसगलवामैतत्त्रयीपृष्ठके दक्षिणभाग गतपार्श्वंसगलेषु वामत एतत्त्रय्यां पार्श्वंसगलेषु च पृष्ठे च ककुदि गलपृष्ठे च अर्काक्षरैः द्वादशाक्षरस्य द्वादशभिरक्षरैः बीजभूतैः सह केशवपूर्विका मूर्ती चक्रपूजायां प्रोक्ताः क्रमेण न्यस्येत्। के मूर्ध्नि अर्कार्णं द्वादशाक्षरं स्वयं च विन्यसेत्। तद्भावप्रतिपत्तये विष्णोस्तादात्म्यप्राप्तये किरीटात्मकं मन्त्रोद्धारं वक्ष्यमाणं मन्त्रं परिजपेत्।। 22।।

विवरणम्

इत्यष्टार्णदशाङ्गं न्यस्येत्यन्वयः। अर्काक्षरैः केशवपूर्विका मूर्तीर्न्यस्येद् अर्कार्णं च के विन्यसेदित्यन्वयः। तत्पुरोक्तं विष्णुमधुसूदनावित्यादि तत्र केशवादिचतुष्कं पुनर्विष्ण्वाद्यष्टकं चेति केशवादिद्वादश मूर्तयः स्युरिति ज्ञेयम्। अर्काक्षरपदेन द्वादशार्णस्याक्षराणां ग्रहणं तैस्सहिता द्वादश मूर्तीरित्यर्थः। वामैतन्त्रयीति वामपार्श्वांसगलग्रहणम्। किरीटमनुः कर्मशेषे वक्ष्यते।। 22।।

Having thus assigned the alphabets of the eight syllabled mantras in ten different locations, the twelve murtis- deities- like Keśava are to be placed ceremonially. The twelve locations are forehead, belly, heart, neck, right ribs, right arms, right side of neck, left side of neck, left arm, left side of neck, back of neck, base of neck. In these parts a letter each of the mantra is to be deposited. The twelve mantras are Keśava, Nārāyaṇa, Mādhava, Govinda, Viṣṇu, Madhusūdana, Trivikrama, Vāmana, Śrīdhara, Hṛṣīkeśa,

Padmanābha and Dāmodara. Thereafter the Kirīṭamantra is to be chanted to have a complete idea of Viṣṇu.

(The Kirīṭamantra is given by the commentator "Kirīṭa keyūra" etc ending with "tejase namaḥ"). (22)

आत्मास्यांसोरुयुग्मे षडथ सगलनाभिद्विपार्श्वाख्यपृष्ठा
त्मोद्देशे कास्यदृङ्नोयुजि करपदसन्ध्यग्रकेषु स्मरारौ।
न्यस्येत् कास्यात्मकुक्ष्यूरुपदसरसिजे हृत्प्रदेशास्यटङ्कै-
णाभीतीष्टे मुखांसात्मपदसरसिजोरूदरे मन्त्रवर्णान्।। 23।।

विमर्शिनी

शिवे गोलकान्यासमाह–आत्मेति। अथ स्मरारौ षण्मन्त्रवर्णान् आत्मास्वांसोरुयुग्मे हृदये वक्त्रे अंसयोरूर्वोः न्यस्येदिति प्रथमावृत्तिः। सगलनाभिद्विपार्श्वाख्यपृष्ठात्मोद्देशे गले नाभौ पार्श्वयोः पृष्ठे हृदये च द्वितीयावृत्तिः। कास्यदृङ्नोयुजि मूर्ध्नि अस्ये नेत्रयोर्नासिकयोश्च तृतीया। करपदसध्यग्रकेषु करयोः पदयोः सन्धिपञ्चकेष्वग्रेषु च चतस्र आवृत्तयः। एवं सप्तावृत्तयो गताः। कास्यात्मकुक्ष्यूरुपदसरसिजे मूर्ध्नि आस्ये हृदये जठरे ऊरुद्वये पादद्वये चाष्टमी। हृत्प्रदेशास्यटङ्कैणाभीतीष्टे हृदये आस्ये कुठारे मृगे अभीतौ वरदे च नवमी। तत्रायुधचतुष्के तत्तन्मुद्राभिः सह न्यासः कर्तव्यः। मुखांसात्मपदसरसिजोरूदरे मुखे अंसद्वये हृ[1]दये पांदद्वये ऊरुद्वये जठरे च दशमी चावृत्तिः।। 23।।

विवरणम्

शिवेऽपि तथा न्यासान्तरमाह–आत्मास्येति। आत्मेति हृदयम्। कास्यदृङ्नोयुजीति। मूर्धास्यनेत्रद्वयनासिकाद्वयेषु। करपदेति द्विद्विग्रहणं। पञ्च सन्धयोऽभिप्रेयन्ते। टंकादिपदैः परशु-मृगाभयवरदानां ग्रहणम्। तत्तन्मुद्रादिभिश्च तेषां न्यासः।। 23।।

In the case of Śiva also the six letters of his mantra is to be placed on the limbs by the priest in ten different modes (as detailed in the case of Viṣṇu). The modes are as follows.

(1) Heart, face, right arm, left arm, right thigh and left thigh - all six locations.

(2) Neck, navel, right rib, left rib, back and heart- at six locations.

(3) Heart, face, right eye, left eye, right nose and left nose- the six locations.

(4) The six joints of right hand.

(5) The six joints of left hand.

(6) The six joints of right leg.

(7) The six joints of left leg.

(8) Head, face, heart, belly, the two thighs, the feet.

1. 'ङ्ये पदद्वये च' क. पाठः,

(9) Heart, face and the four insignias of Paraśu (axe), Hariṇa (deer), Abhaya (the sign of protection) and Varada (the sign of giving gifts)

(10) Face, two arms, heart, tips of palms, thighs and belly.

(In all the ten modes the six lettered mantra of Śiva is to be ceremonially deposited). (23)

मूलेनोर्ध्वाधःक्रमाद् गोलकावद्
व्याप्य न्यस्येत् पूरुषाघोर[1]वामान्।
सद्येशौ फालांसयुक्कुक्षिहृत्स्व-
प्येतत्स्फूर्त्यै स्थाणुमन्त्रं जपेत् त्रिः ।। 24 ।।

विमर्शिनी

पुनर्मूलेन ऊर्ध्वाधःक्रमात् ऊर्ध्वमुखमधोमुखं च गोलकावत् गोलकास्थापनवद् व्याप्य फालांसयुक्कुक्षिहृत्सु फाले अंसयोः कुक्षौ हृदये च पुरुषाघोरवामान् सद्येशौ च न्यस्येत्। एतत्स्फूर्त्यै एतन्मन्त्रमूर्तिस्फुरणाय स्थाणुमन्त्रं 'नमोऽस्तु स्थाणुभूतायेति' मन्त्रं त्रिः त्रिष्कृ[2]त्वा जपेत् ।। 24 ।।

विवरणम्

ऊर्ध्वाधःक्रमादिति। पादतलादिकेशान्तं तदादि पादतलान्तं च।।

In the conception of Śiva in a globular form (round shaped as globe- the liṅga) using the Mūlamantras the nyasa shall be from head to foot or foot to head. Thus the locations are (five as) forehead, right arm, left arm, belly and heart. The mantras also are (five) Tatpuruṣa, Aghora, Sadyojāta, Vāmadeva and Iśāna (added with Bījākṣara and suffixed with namaḥ) (24)

हृत्फालान्तशिखासु बाहुयुगमध्ये लोचने दोस्तले
सर्वेषु स्वषडङ्गकानि विनिमय्याक्ष्यस्त्रयोस्तु क्रमम्।
लक्ष्मीनाथषडास्यसुम्भरिपुमूलेष्वेषु निर्नेत्रकं
पञ्चाङ्गानि पिचण्डपृष्ठसहितेष्वष्टाङ्गकानि न्यसेत् ।। 25 ।।

विमर्शिनी

अथ सामान्येनाङ्गन्यासमाह–हृदिति। हृत्फालान्तशिखासु हृदये फालान्ते शिखायां च बाहुयुगमध्ये लोचने दोस्तले च सर्वेषु देवेषु स्वस्वषडङ्गकानि न्यस्य्त्। लक्ष्मीनाथषडास्यसुम्भरिपुमूलेषु विष्णुस्कन्ददुर्गाणां मूलमन्त्रेषु तु अक्ष्यस्त्रयोः नेत्रास्त्रयोः क्रमं विनिमय्य व्यत्यासं कृत्वा। अस्त्रानन्तरमेव नेत्रं न्यसेदित्यर्थः। पञ्चाङ्गकानि एषु स्थानेषु मध्ये निर्नेत्रकं नेत्ररहितं न्यसे[3]त्। अष्टाङ्गकानि पिचण्डपृष्ठसहितेषु हृदयादिषे[4]ट्सु उदरे पृष्ठे च न्यसेत्। अङ्गानां मन्त्रा मुद्राश्च द्वादशात् पटलादवगन्तव्याः ।। 25 ।।

---

1. 'रसाद्यान्। वामेशौ' ख. पाठः
2. 'कृत्वो' ङ. पाठः,
3. 'स्ये' ख. पाठः,
4. 'षूदरे' क. पाठः,

विवरणम्

अथ सर्वेष्वङ्गन्यासं दर्शयति–हृत्फालान्तेति। तत्तन्मुद्राभिरङ्गा[1]नां न्यासः। विनिमय्याक्ष्यस्त्रयोस्तु क्रममिति। मन्त्रयोः क्रमव्यत्ययं तु वक्ष्यति' नेत्रास्त्रक्रमविनिमयवन्ति हरिस्कन्ददुर्गास्वि'ति। तथा चेहाक्ष्यस्त्रशब्दाभ्यां तदीयस्थाने लोचने दोस्तले इत्येते ल[2]क्ष्येते। मन्त्रविनिमयतस्तयोः स्थानविनिमयोऽपि स्यादिति भावः। लक्ष्मीनाथे त्वष्टाङ्गविषयमेतदिति बोद्धव्यम्। निर्नेत्रकं पञ्चाङ्गानीति। नेत्रस्थानरहितमित्यर्थः। पिचण्डमुदरम्। सर्वत्रास्त्रातिरिक्तं सर्वमुपाङ्गमिति मन्तव्यम्।। 25।।

With reference to all deities in places like heart, forehead, tuft, middle of both hands, eyes, palm of hands, the respective Ṣaḍaṅganyāsa shall be made. For Viṣṇu, Subrahmaṇya and Durgā the Mūlamantra, the order of placement may be changed. Eyes may be the last preceded by Astra. Pañcāṅgas without the eye and Aṣṭāṅga with addition of belly and back may be deposited (along with mantras) (25)

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हं
कृत्वा धियेष्ट्वा हृदये प्रकल्प्य।
जप्त्वा यथाशक्ति मनूत्तमं स्वं
बहिः सपर्यादिकमारभेत।। 26।।

विमर्शिनी

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हं स्वस्वध्यानश्लोकादवगम्य कृत्वा हृदये प्रकल्प्य धियेष्ट्वेति योजना। हृदि मन्त्रमूर्तिं प्रकज्य मानसपूजां कृत्वेत्यर्थः। मानसपूजामन्त्राश्च द्वादशे पटले वक्ष्यन्ते। पुनः स्वं स्वं मनुत्तमं यथाशक्ति जप्त्वा बहिःसपर्यादिकं बाह्यपूजाया आदिभूतं शङ्खपूरणमारभेत।। 26।।

विवरणम्

भूषायुधादिन्यसनं यथार्हमिति। विष्णौ किरीटमकुटमकरकुण्डलवनमालाश्रीवत्सकौस्तुभानि भूषणानि। यद्वा कल्पान्तसिद्धानि दिवात्पने किरीटय नमः, वर्णात्मने पट्टबन्धाय, सावित्र्यात्मने तिलकाय, शब्दादिविषयात्माभ्यां मकरकुण्डलाभ्यां, ललितादिरागात्माभ्यां कर्णावतंसाभ्यां, षड्जादिस्वरात्मने ग्रीवाभूषणाय, व्याहृत्यात्मने स्कन्धभूषणाय, शब्दादितन्मात्रात्मने वदनाय, विज्ञेयादिविषयात्सभ्यां केयूराभ्यां, अणिमाद्यात्माभ्यां हस्तकटकाभ्यां कर्मेन्द्रियात्मभ्योऽङ्गुलीयकेभ्यः, ज्ञानेन्द्रियात्मभ्या-मिषुधिभ्यां, मनोवेगात्मने चक्राय, अहंकारात्मने शंखाय, बुद्ध्यात्मने गदायै, इन्द्रियात्मने पद्माय, प्रणवात्मने शार्ङ्गाय, तत्त्वात्मने ज्यायै, नादात्मने बाणाय, विद्यात्मने खड्गाय, मायात्मने चर्मणे, प्रकृत्यात्मने श्रीवत्साय, पुरुषात्मने कौस्तुभाय, पञ्चभूतात्मने वनमालायै, उदात्तादिस्वरात्मने हाराय, नागादिवाय्वात्मने ब्रह्मसूत्राय, वचनादिविषयात्सभ्यः सन्धिबन्धनेभ्यः, मन्त्रात्मने कुक्षिबन्धनाय, प्राणादिवाय्यात्मने नाभिकमलाय, दिगात्मने पीतांबराय, अथवाङ्गिरसात्मने कटिसूत्राय, अथर्वात्माभ्यां जङ्घाभूषणाभ्यां ऋग्यजुः

---

1. '.. ग्या' क. छ. पाठः,
2. 'विवक्ष्येते' ङ. पाठः

सामात्माभ्यः कटकान्दुकनूपुरेभ्यः, इति शार्ङ्गादीनां तद्योग एव न्यासः। यथार्हमिति[1] ह्युक्तम्। शिवे तु चन्द्रकलाकपर्दकुण्डलद्वयमहगस्त्रनां न्यासः। यद्वा अं जटामकुटाय नमः, कं गङ्गायै, खं चन्द्रकलायै गं नागाभ्यां, घं पट्टबन्धाय, ङं ललाटभूषणाय, चं दक्षिणकर्णावतंसाय, छं सव्यकर्णावतंसाय जं दक्षिणकर्णतटस्थाय, झं सव्यकर्णतटस्थाय, ञं दक्षिणकर्णकुण्डलाय, टं सव्यकर्णाकुण्डलाय, ठं गलभूषणाय, डं पतगाय, ढं हाराय, णं मालायै, तं ब्रह्मसूत्राय, थं दक्षिणहस्ताङ्गदाय, दं सव्यहस्ताङ्गदाय, धं दक्षिणहस्तकटकाय, नं सव्यहस्तकटकाय, पं दक्षिणहस्ताङ्गुलीयकेभ्यः, फं सव्यहस्ताङ्गुलीयकेभ्यः, बं परशवे, भं मृगाय, मं अभयाय, यं वरदाय, रं उदरबन्धाय लं काञ्च्यै, वं चर्माम्बराय, शं दक्षिणपादकटकाय, षं सव्यपादकटकाय, सं दक्षिणपाद नूपुराय, हं सव्यपादनुपुराय, ळं दक्षिणपादाङ्गुलीयकेभ्यः, क्षं सव्यपादाङ्गुलीयकेभ्यो नम इति। एवं हरिहरादिष्वपि। वक्ष्यमाणध्यानश्लोकेषु तत्तदायुधोक्तिः। भूषणमात्रन्यासविधावेव पृथगायुधन्यास इष्यते। भूषायुधादित्यसनमित्यादिशब्देन सति संभव आवरणन्यासः पुनरङ्गा[2]दिन्यासस्तत्तदुक्तमुद्राबन्धनञ्चोक्तम्। वक्ष्यति च–विष्णुशिवे[3]–लिङ्गमुद्रापञ्चमुखीप्रसादनीवन्दनीप्रणाममुद्राः, दुर्ग[4]ायां–योनिमुद्राञ्जलिवन्दनीप्रणाममुद्रा इत्यादि। हृदये प्रकल्प्य धियेष्ट्वेत्यन्वयः। षड्भिष्षोडशभिर्वोपचारैरयं मानसो या[5]गोऽभिप्रेतः। जलगन्धादिसमर्पणञ्च तन्तुद्राभिः कार्यम्। तन्मन्त्राश्च कर्मशेषपटलभाविनः। स्वं मनुत्तममिति। तदर्थप्रतिपत्तियुक्तमिति भावः। षोडशोपचारसंभवे प्रणामब्रह्मार्पणप्रसन्नार्घ्याद्यपि कार्यम्। षडुपचारसंभवे प्रणामब्रह्मार्पणे भवतः। मानसपूजान्ते लयाङ्गन्यासोऽर्थ–'सिद्ध इति। बहिस्सपर्यादिकमिति आत्माराधनपीठपूजादिसर्वग्रहणम्। तदात्यभशशङ्ख–पूरणमिति। 'शुचिजलैरापूर्ये'ति 'वर्धन्यां प्रतिषिच्ये'ति च वक्ष्यमाणत्वात्। पूर्वं तावत्करकादिभाजने शुचिजलं संगृह्य तस्मिन् गन्धपुष्पाक्षतं प्रणवेन निक्षिप्य मूलेनाभिमन्त्र्य 'इमा आपः शिवाः सन्त्वि'ति मन्त्रेणाप्याभिमन्त्रयेत। करक्षालनाद्यर्थं सोदकं भाजनान्तरमपि सन्निधापनीयम्। तदुक्तं–

वर्धनीं वामतः स्थाप्य क्षालनीञ्च तथा न्यसेत्।

इति। वक्ष्यति च 'पुष्पादिकं दक्षिणे', 'उत्पूतं जलमन्यत' इति।। 26।।

After assigning the ornaments, weapons etc. of the particular deities (as mentioned in the Dhyānaślokas) mental worship may be performed conceiving the deity in the heart chanting the Mūlamantra.

After that external items of worship shall be enunciated. (26)

कृत्वा गोमयवारिणा सुचतुरश्रं स्थण्डिलं तारतो
निक्षिप्याक्षतगन्धपुष्पकममुष्मिन्नस्त्रसंशोधितम्।

---

1. 'त्युक्तम्' क. ङ. पाठः,
2. 'ङ्गर्ष्यादि' ख. न. छ. ङ पाठः,
3. 'पञ्चलिङ्ग' ग. पाठः,
4. 'दुर्गायाः' च. पाठः,
5. 'योगो' च. पाठः

शङ्खाङ्घ्रिं प्रणिधाय शङ्खमपि तत्तन्मन्त्रतो मन्त्रवि-
च्छङ्खे न्यस्य हृदात्मकेन मनुना गन्धप्रसूनाक्षतम्।। 27।।
सक्षाद्येन शिखो[1]णुना शुचिजलैरापूर्य गन्धार्तवं
न्यस्याग्न्यर्कसुधांशुबिम्बमनुभिः प्राच्र्याङ्घ्रिशङ्खोदकम्।
गालिन्या शिखयोत्प्रपूय विविषीकृत्यामृतीकृत्य तत्
तोयं नेत्रनिरीक्षितं करयुजा प्रच्छाद्य वर्माणुना।। 28।।
बद्ध्वास्त्रेण दिशोऽथ तीर्थमनुना तीर्थं रवेर्मण्डला-
दावाह्यार्चितपीठके स्वहृदयाद् देवं च मूलाणुना।
आवाह्याङ्गयुतं समर्च्य परमीकृत्य प्रजप्याष्टशो
वर्धन्यां प्रतिषिच्य किञ्चिदमुनाल्पान्तं त्रिरभ्युक्षतु।। 29।।

विमर्शिनी

शङ्खपूरणक्रममाह—कृत्वेति। मन्त्रविदित्यनेन शङ्खपूरणस्य सारांशो गुरुमुखादवगन्तव्य इति सूचितम्। मन्त्रसहिता एव सर्वाः क्रियाः कार्या इति च सूचितम्। गोमयवारिणा स्वस्याग्रतः सुचतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा अमुष्मिन् तारतोऽक्षतगन्धपुष्पकं निक्षिप्य तत्र अस्त्रसंशोधितम् अस्त्रमन्त्रेण क्षालितं शङ्खाङ्घ्रि शङ्खमपि तत्तन्मन्त्रतः स्वस्वमूलमन्त्रेण वा वह्निसूर्यमण्डलमन्त्राभ्यां वा प्रणिधाय शङ्खे हृदात्मकेन मनुना हृदयमनुना गन्धप्रसूनाक्षतं न्यस्य सक्षाद्येन लिपिप्रतिलोमसहितेन शिरोणुना शुचिजलैः पूर्वमेव गालितैः वर्धनीपात्रे पूरितैः क्षिप्तगन्धाक्षतपुष्पैः

इमा आपः शिवाः सन्तु शुभाः शुद्धाश्च निर्मलाः।
पावनाः शीतलाश्चैव पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः।।

इति जप्तैर्जलैरापूर्य गधार्तवं गन्धपुष्पाक्षतं न्यस्य अग्न्यर्कसुधांशुबिम्बमनुभि 'मं वह्निमण्डलाय नमः' 'अं सूर्यमण्डलाय नमः' 'उं सोममण्डलाय नमः इति मन्त्रैः अङ्घ्रिशङ्खोदकं शङ्खपादं शङ्खजलं च क्रमेण प्राच्र्य गालिन्यामुद्रया शिखया मन्त्रेण च उत्प्रपूय उत्पवनं कृत्वा विविषीकृत्य गरुडमुद्रया सह निर्विषीभवेति निर्विषीकरणं कृत्वा, अमृतीकृत्य सुरभिमुद्रया सहामृतीभवेति अमृतमुद्रयामृतीकरणं च कृत्वा नेत्रनिरीक्षितं नेत्रमन्त्रेणावलोकितं तत् तोयं करयुजा हस्तद्वयेन वर्माणुना कवचमन्त्रेण प्रच्छाद्यास्त्रेण दिशो बद्ध्वाथ रवेर्मण्डलात् तीर्थमनुना

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु।।

इति मनुना वा 'ओं ह्रीं गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतायै नारायण्यै नमो नम इति मनुना वा तीर्थमावाह्य अर्चितपीठके 'ओं पद्माय नमः' इति पीठमिष्ट्वा स्वहृदयाद् मूलाणुना देवं चावाह्य अङ्गयुतम् अङ्गं कृत्वा मूलेन समर्च्य प्रणवेन परमीकृत्य निष्कलीकृत्याष्टशो मूलं प्रजप्य वर्धन्यां वर्धनीपात्रे किञ्चित् प्रतिषिच्य अमुना जलेन आत्मान्त पूजासाधनान्यात्मानं च त्रिः त्रिकृत्वोऽभ्युक्षतु।। 27-29।।

---

1. 'रो' इति मूलकोशपाठः

विवरणम्

सुचतुरश्रं स्थण्डिलमिति। वामतश्च स्वाग्रत एतदिति सम्प्रदायः। तारत इति कृत्वा निक्षिप्येत्युभयत्रापि सम्बद्ध्यते। अमुष्मिन्निति स्थण्डिले। तत्तन्मन्त्रत इति। शक्तिमूलाभ्यां वा वह्निसूर्यबिम्बमन्त्राभ्यां वा क्रमेणानयोर्न्यासः। एतदर्थं मन्त्रविदित्येतत्।। 27।।

साक्षाद्येन शिरोणुनेति। लिपिप्रतिलोमं शिरोमन्त्रञ्चोच्चरन्नित्यर्थः। प्राग्बिम्बमन्त्रयोगे सोममण्डलमन्त्रोऽपि मध्य उच्चार्यते। गन्धार्तवं न्यस्येति। तस्मिन्नुदके गन्धालोळनं पुष्पक्षेपञ्च प्रणवेन हृदैव वा कृत्वेत्वार्थः। मन्त्रविदिति ह्युक्तम्। प्राच्येंति जलगधपुष्पैरर्चनमुक्तम् गालिन्या शिखयोत्प्रपूयेति। गालिनीमुद्रा वक्ष्यत एव, तया तदुदकस्योत्पवनं कार्यम्। विविषीकृत्येति गरुडमुद्रया निर्विषीकरणमुक्तम्। मन्त्रोऽपि गरुडबीजं 'ओं क्ष्रौं नमः' इत्येतत् अमृतीकृत्येति वक्ष्यमाणामृतबीजेन सुरभिमुद्रा बन्धनमुक्तम्। तत्तोयमिति संबन्धनीयम्। करयुजा प्रच्छाद्य वर्माणुनेति वाक्यम्।। 28।।

तीर्थमनुनेति। 'ओं गां गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवामृतायै नारायण्यै नमो नम' इति मन्त्रः। देवञ्चेति आवाह्येति संबध्यते। प[1]रमीकृत्येति वामकरतले शंखं कृत्वा प्रणवव्यापकेनैतदिष्यते। प्रजप्याष्टश इति। मूलमिति शेषः। वर्धन्यां प्रतिषिच्य किञ्चिदिति वाक्यम्। अमुनेति। शंखे शिष्टोदकेन। आत्मान्तमिति गन्धपुष्पादिसकलसाधनम्। मण्डलादिपूजायां तदपि पुनरेवात्मानमिति भावः। त्रिरभ्युक्षत्विति। मन्त्रविदित्यनुवर्तत एव। द्रव्याणि स्थण्डिलादिपूजायां तच्चात्मानं च फडन्तप्रणवेनास्त्रेण वा त्रिः संप्रोक्षेदित्यर्थः।। 29।।

After cleaning a space in front and splashing the floor with water mixed with cow dung, the priest shall chant mantras and sprinkling flowers and Akṣata (unbroken paddy). Chanting Astramantra he shall place a conch along with its four legged stand to support. Now using the Hṛdaya mantra and putting fragrant substances and flowers on it, the conch may be filled with sanctified water along with lipinyāsa and Śikhāmantra. Once the conch is thus filled he shall propitiate both the conch and its stand using mantras in praise of Sun, Moon, with its periphery to purify the same. The priest shall shake the conch, so that water contained in it moves up and down. Using Garuḍamantra he is to assure that there is no poisonous element in it and using Surabhimudrā he shall snake it as pure as nectar to assure longevity. Now using Netramantra he shall carefully examine it before closing the mouth of conch with his palms to protect it from the sunrays. Now using Tīrthamantra he shall conceive the presence of the holy waters from such rivers as present in it. Thus the sanctified water from the conch may be sprinkled thrice on the articles for worship collected there as well as on his own body. (The commentary mentions the holy rivers Gaṅgā, Yamunā, Godāvarī, Sarasvatī, Narmadā, Sindhu and Kāverī whose presence is sought). (27-29)

---

1. 'चरमीकृत्येति' च. पाठः

न्यासक्रमान्निजतनौ प्रयजेत पीठं
हृद्वारिजन्मनि समर्च्य परं महस्तत्।
त्र्याधारभाञ्ज्यणुमहांसि निरञ्जनांशै-
रिष्ट्वा नयेत् प्रणवतः क्रमवित् तदैक्यम्।। 30।।

विमर्शिनी

अथात्माराधनमाह—**न्यासक्रमादिति**। निजतनौ न्यासक्रमात् पीठन्यासक्रमेण पीठं प्रयजेत। हृद्वारिजन्मनि हृदयकमले तद् मूलमन्त्रात्मकं परं परमात्मरूपं महस्तेजो मूलेन समर्च्य आवाहनादिपूर्वं सम्यगर्चयित्वा त्र्याधारभाञ्जि मूलाधारहृदयभ्रूमध्यस्थानि अणुमहांसि आत्मान्तरात्मपरमात्मभूतानि मन्त्रतेजांसि निरञ्जनांशैः 'अं नमः' 'उं नमः' 'मं नमः' इति मन्त्रैरिष्ट्वा प्रणवतः पुष्पाराधनेन तदैक्यं नयेत्। क्रमविदित्यनेनात्माराधने केषाञ्चित् पक्षे क्रमव्यत्यासः सूचितः।। 30।।

विवरणम्

इदानीमात्माराधनमाह—**न्यासक्रमादिति**। हृद्वारिजन्मनीति हृदयपद्मे। समर्च्य परं महस्तदिति। प्राक् तस्मिन् परिकल्पयेच्चेत्यत्र कल्पनामात्रं चेदिहापि कल्पनैव। तत्रावहनादि कृतश्चेदिहापि तत्कर्तव्यमिति ज्ञेयम्। नात्र विग्रहः, किन्तु तेजोरूपमेवेति। परं महस्तदिति यदेवोक्तं मूलमा[1]त्रेणैव च समर्चनं त्र्याधारभाञ्ज्यणुमहांसीति तदेव मान्त्रं महो मूलाधारे हृदये पुनर्भ्रूमध्ये ब्रह्मरन्ध्रे वा तदीयपद्मकर्णिकायां प्रणवांशैरकारादिभिस्तारपुटितैर्नमोन्तैर्विहृत्य तैरेव जलगन्धादिभिः पूजयेत्। पीठपूजायां कृतायां मूर्तिपूजामपि कृत्वा तस्यामाधारत्रयमपि शक्त्यंशैर्विभाव्य पुनर्हृदि मान्त्रम्महः पूजनीयम्। क्रमवित्पदेनैतत्सर्वमुक्तम्। प्रणवतस्तदैक्यं नयेदिति। प्लुत[2]प्रणवमुच्चरन् मूलाधारगतमहसो हृदवधि नीवारशूकाभतयोद्गमनं तदा तन्महसैकीभावं ततश्च तदुपर्याधारावधि तथोद्गमन तदा च तद्गतेनैकीभावः। पुनर्द्वादशान्तावधि तथोद्गमनं च विभावयेदिति भावः।। 30।।

The priest shall worship in his body the Pīṭha in tune with the procedures of nyāsa- deposit of mantra alphabet. In his lotus heart, supreme power of the nature of effulgence shall be conceived and invoked as having three bases like Mūlādhāra, Hṛdaya and Bhrūmadhya. They are respectively referred to as Ātmā, Antarātmā and Paramātmā. Using Praṇava and sanctifying them he shall bring out their unity or oneness. To facilitate this he has to worship the same with flowers. (30)

आचम्य वायुमणुना सकलीक्रियां च
कृत्वासनाद्युपहृतिं क्रमशः समर्प्य।
तारोपचारनिजमूलतदक्षराद्यै-
र्न्यासक्रमादभियजेज्जलगन्धपूर्वैः।। 31।।

---

1. 'मन्त्रेणैव' घ. च. पाठः,
2. 'तं' ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः

विमर्शिनी

मूलेनाणुना वायुमायम्य सकलीक्रियां च कृत्वा आसनाद्युपहृतिं क्रमशः समर्प्य जलगन्धपूर्वैरुपहारैस्तारोपचारनिजमूलतदक्षराद्यैर्न्यासक्रमादभियजेत्।। 31।।

विवरणम्

पुनर्मूलमन्त्रेण त्रिवारं प्राणायामं कृत्वा दे[1]हत्रयव्याप्तिमपि विभाव्य व्यापकाक्षराङ्गायुधन्यासैः सकलीकुर्यात्। जलगन्धपूर्वैरिति दीपान्तानां ग्रहणम्।। 31।।

Having controlled breath with the Mūlamantra the priest shall offer seat and worship to the supreme power after purifying his limbs. He shall offer water, incenses etc., in the order of nyāsa of alphabets already made. (31)

मूलेन गन्धरसलिप्ततनुर्मुरारौ
स्वैर्मूर्तिपञ्जरपदेष्वणुभिर्द्विषड्भिः।
फाले गलेंऽसयुगले हृदि पञ्चमन्त्रै-
रीशेऽनुलिम्पतु परेष्विति मूलतोऽथ।। 32।।

विमर्शिनी

अथ मूलेन गन्धरसलिप्ततनुः अष्टगन्धरसेनानुलिप्ताङ्गोभूत्वा मुरारौ मूर्तिपञ्जर पदेषु मूर्तिपञ्जरन्यासस्थानेषु स्वैः केशवादिभिः द्विषड्भिः (अणुभि) द्वादशमन्त्रैरूर्ध्वपुण्ड्राण्यनुलिम्पतु। ईशे फाले गलेंऽसयुगले हृदि च पञ्चमन्त्रैस्तिर्यक्पुण्ड्राण्यनुलिम्पतु। परेष्विति पञ्चस्थानेषु मूलतश्च।। 32।।

विवरणम्

तत्र पुष्पानन्तरं किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्याह–मूलेनेति। लिप्तेति मूर्धादिपादान्तं गन्धार्द्रकरतलद्वयेन व्यापकाभिप्रायम्। मुरारौ स्वैर्द्विषड्भिरणुभिर्मूर्तिपञ्जरपदेष्वनु लिम्पत्विति सम्बन्धः। द्वादशमूर्तिमन्त्राः केशवनारायणादिमन्त्राः। तत्स्थानानि चाळीककुक्ष्योर्हृद्गल इत्याद्युक्तानि। द्वादशार्णवर्णयोगस्त्विहापीष्यते। ऊर्ध्वपुण्ड्रानुलेपन श्चैतत्। ईशे फाले गलेंऽसयुगले हृदि पञ्चमन्त्रैरनुलिम्पत्विति। ईशानादिपञ्चब्रह्माणीह पञ्च मन्त्राः। तिर्यक् त्रिपुण्ड्रानुलेपनमेतत्। यदुक्तम्–

आत्मानमभ्यर्च्य सुगन्धपिष्टेनालिप्य पुण्ड्राणि ललाटमध्ये।
कण्ठे च अंसद्वितये सितेन हृदन्तरे पञ्चपवित्रमन्त्रैः।।

इति। पुनर्भस्मनिक्षेपोऽपि वा कार्यः। यथोक्तम्–

के वक्त्रे हृदि गुह्ये च पादयोर्व[2]चनेषु च।
ईशादिपञ्चमन्त्रैस्तु निक्षिपेद्भस्म मन्त्रितम्।।

---

1. 'तेजस्त्रय' ङ. पाठः
2. 'द' घ. च. पाठः

अष्टत्रिंशत्कलास्थानेष्वादरात्ताभिरेव च।
जप्त्वाग्निहृद्दयं तेन रक्षार्थं दिक्षु निक्षिपेत्।।

इति। 'स्नात्वाचम्य विधानत' इत्येतदनन्तरं वैवं कृत्वा सुगन्धपिष्टेनेत्याद्युक्तनयेन तेन भस्मनैव सर्वं विधाय पुनरपि विधानेनाचम्य सुरगृहं सम्प्राप्येत्यादि सर्वं कार्यम्। पुनरिह चैतावद्विधेयमिति। परेष्विति मूलत इति। हरिहरादिष्वेवं गन्धरसालेपनपूर्वकं फालगलादिपञ्चस्थानेषु मूलतोऽनुलिम्पत्वित्यर्थः। दुर्गायां हरिवत् स्कन्दगणपत्योश्शिववदितरयोस्तिर्यगूर्ध्वपुण्ड्रविकल्प इति।। 32।।

The priest shall anoint his body with Aṣṭagandha (the powder of eight medicinal herbs) chanting the Mūlamantra in the matter of the Mūrtipañjaranyāsa of Viṣṇu. He shall touch his body from head to foot taking the incenses and put an upward mark in his forehead with sandal paste. In the case of Śiva the mark on the forehead shall be across. It shall be marked on the limbs like forehead, neck, both arms, heart chanting the five hymns of Isa. In regard to other deities all these locations shall be marked with horizontal lines using respective Mūlamantras. (32)

मूलेन मूर्ध्नि मनुना निखिलेषु पञ्च-
कृत्वः किरीटमनुना च रथाङ्गपाणौ।
स्थाण्वात्मकेन कुसुमाञ्जलिमीश्वरे च
कृत्वा यजेद् [1]द्विविधसूनवरैरथेति।। 33।।

विमर्शिनी

पुष्पपूरणमाह–मूलेनेति। निखिलेषु देवेषु मूलेन मनुना, रथाङ्गपाणौ किरीटमनुना, ईश्वरे स्थाण्वात्मकेन स्थाणुमन्त्रेण च मूर्ध्नि पञ्चकृत्वः पञ्चावृत्या कुसुमाञ्जलिं पूर्णपुष्पाञ्जलिं कृत्वाथ द्विविधसूनवरैः श्वेतारुणवर्णविशिष्टपुष्पैः इति वक्ष्यमाणक्रमेण यजेत।। 33।।

विवरणम्

किरीटमनुना चेति। स्थाण्वात्मकेन मनुना वेत्यत्रापि पञ्चकृत्व इति सम्बध्यते। स्थाण्वात्मकः स्थाणुमन्त्रः। अथ विविधसूनवरै[2]रिति। यजेदित्यन्वयः। विविधानि सूनवराणि विशिष्टकुसुमानि। इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकारार्थः।। 33।।

Flowers shall be showered in the case of all deities using the Mūlamantra. For Viṣṇu the Kirīṭamantra and for Śiva the Sthāṇumantra shall be used respectively five times. For this flowers of white and red colours shall be used. (33)

श्वेतारुणक्रमकृतोभयपार्श्वयोगान्
कुर्याद्धरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान्।

---

1. विविधेति विवरणानुसारी।
2. 'रैर्यजे' क. ङ. पाठः,

नाभ्यात्पचिल्ल्यवधि ते षडशेषमङ्गे
शेषे शिवेऽर्कयुगपू[1]र्वकमेतदिष्टम्।। 34।।

विमर्शिनी

तदेव वक्ति–**श्वेतेति**। हरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान् द्विविधान् श्वेतरक्तवर्णविशिष्टान् तुलसीकणवीरपद्मान् नाभ्यात्मचिल्ल्यवधि नाभिहृदयभ्रूमध्यावधि यथा भवति तथा श्वेतारुणक्रमतोभयपार्श्वयोगान् सितरक्तक्रमेण संपादितं दक्षिणं वामं च पार्श्वं यथा भवति तथा योगमाश्रितांस्तान् कुर्यात् सम्पादयेत्। के मूर्धनि षट् उक्तानि षट् कुसुमानि, शेषेऽङ्गे अशेषं कुसुमं कुर्यात्। शिवे एतत् पुष्पपूरणम् अर्कयुगपूर्वकम् अर्ककणवीरपद्मक्रमेणेष्टं स्यात्। अन्यदेवेष्वनयोर्मार्गयोः सदृशं कुर्यात्।। 34।।

विवरणम्

तदेवाह–**श्वेतारुणेति**। हरौ द्वितुलसीकणवीरपद्मान् नाभ्यात्मविल्ल्यवधि कुर्यादित्यन्वयः। पादतलादिनाभ्यन्तं तुलसीद्वयं तदादिहृदयान्तं कणवीरद्वयं तदादि चिल्लीपर्यन्तं पद्मद्वयञ्च कुर्यात्। श्वेतारुणक्रमकृतोभयपार्श्वयोगानिति तेषां तत्कालविशेषणम्। श्वेतारुणक्रमेण कृत उभयपार्श्वयोगो येषामिति समासः। यथा तुलसीद्व[2]ये श्वेततुलसीं पाद[3]तलादिनाभ्यन्तं दक्षिणे भागे रक्ततुलसीं वामे भागे कुर्यादित्यादि दक्षिणवामकरयोर्गन्धार्द्रं श्वेतरक्ततुलसीनिचयं पृथगादाय प्रणवोपचारमूलान्ते तुलसीद्वयं समर्पयामीति मूलञ्चोच्चरन् दक्षिणवामपादतलादि तन्नाभ्यन्तमारोपक्रमेण पूरणधियाराधयेत्। एवं कण[4]वीरद्वयं पद्मद्वयमपि। के षडिति शिरसि षडिमानि कुसुमानि कुर्यात्। प्राग्वद्विशेषणयोजना। दक्षिणकरे श्वेततुलसीकणवीरपद्मनिचयं वामकरे रक्ततुलसीकणवीर पद्मनिचयं चादाय तेनैव मन्त्रेण चिल्ल्यादिकेशावधि कुर्यादिति भावः। अशेषमङ्गे शेष इति[5] पदम्। करद्वयेनोच्चावचं कुसुमनिचयमादाय तेनैव मन्त्रेण पादतलादिकेशान्तं परिपूरणधियाराधयेदिति भावः। श्वेतरक्ततुलस्याद्यसम्भवेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यैव तुलसीमात्रेणाप्येतत्कार्यम्। शिवेऽर्कयुगपूर्वकमेतदिष्टमिति। तुलसीद्वयस्थानेऽर्कद्वयं पुनः कणवीरद्वयं पद्मद्वयं च एवमेतत् पुष्पपूरणमागमविद्भिरिष्टमित्यर्थः। दुर्गायां हरिवत् स्कन्दविघ्नयोः शिववद्धरिहरे समुच्चयः शास्तरि विकल्प इति पुष्पेज्या तावदेवमुक्ता।। 34।।

In the case of selection of flowers it may be noted that for Viṣṇu white and red flowers shall be used from navel to the location of the heart. The Tulasī flower is to be used for this. Then from the location of heart up to brow the Kaṇavīra (Narium odorum). Again the lotus flower shall be used for the same location. The priest shall hold white flowers in, his.right hand and red flowers in his left hand. From brows up to head six flowers shall be

---

1. 'संभिदुरं त' ख. पाठः,
2. 'द्वयं' ग. पाठः,
3. 'दादि' ख. पाठः,
4. 'कर' ङ. पाठः,
5. 'ति। अशेष इति प्' ख. ग. घ. ङ. पाठः

showered. For the other limbs from head to foot flowers of all sorts could be made use of. For Śiva the Arka (Calotropis gigantia) is required in the place of Tulasī for Viṣṇu. (34)

धूपं च दीपं समर्प्य तस्मै
निवेद्यबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यम्।
दत्त्वार्चयित्वा परितोष्य चैनं
लयाङ्गनिष्ठं च समादधीति।। 35।।

विमर्शिनी

धूपं च दीपं च तत्तन्मुद्रया समर्प्य तस्मै देवाय निवेद्यबुद्ध्या निवेद्यसमर्पणबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यं परचैतन्यामृतरूपमर्घ्यं दत्त्वार्चयित्वा चैनं परितोष्य लयाङ्गनिष्ठं च समादधीति।। 35।।

विवरणम्

पुनर्धूपादीज्यामाह–धूपञ्चेति।'तारोपचारनिजमूलतदक्षरा'द्यैरित्यनुवर्तत एव। मुद्रयैव मानसमेतदिति बोद्धव्यम्। निवेद्यबुद्ध्या परचित्सुधार्घ्यं दत्त्वेति। शङ्खे जलं गृहीत्वा तच्छक्त्या निवेद्यरसधिया सम्पूज्य मूलेनापीष्ट्वा तत्प्रणवोपचारमूलपूर्वकं सर्वरसमयमर्घ्यं समर्पयामीति स्वात्मनि देवे तद्भोक्तरि तदमृतं तत्तेजसि जुह्वदिव तच्छिरसि विनियोगधिया समर्पयेदिति भावः। पुनर्मानसपूजां कुर्यात्। अर्चयित्वेति प्रसन्नपूजोक्ता। परितोष्येति ताम्बुलादिसमर्पणं राजोपचारसमर्पणं पुष्पाञ्जलिजपस्तुतिप्रणामाद्यपि मनसा शक्तितोऽनुष्ठेयमित्युक्तम्। ललाङ्गनिष्ठञ्च समादधीतेति। सम्यग्विदध्यादित्यर्थः। ब्रह्मार्पणं प्रसन्नार्घ्यमवसानीयार्घ्यञ्च कृत्वा लयाङ्गेनात्माराधनं समापयेदिति[1] भावः।। 35।।

Having applied dhūpa- smoke- and dīpa- light- for the deity in the heart the priest shall offer Nivedya- offering of oblation. He shall chant the words that are for the welfare of him in this as well as in the other world. Thereafter mental worship, Brahmārpaṇa and regular offers shall be performed. At last collecting the leftovers of flowers and other things he shall present it to Nirmālyadhārī the assistant who is to serve the god with his own mantra. (35)

कृत्वात्मयागमिति तत्त्वनिवेशितात्मा
शङ्खादिकं च परिशोध्य भृतार्घ्यकाद्यः।
पीठार्चयोः प्रविकिरेत् कुसुमं स्वबीज-
मूलाणुतश्चरतु चानलसालनिष्ठम्।। 36।।

विमर्शिनी

इति उक्तप्रकारेण आत्मयागं कृत्वा तत्त्वनिवेशितात्मा स्वयं कालस्वरूपी देवोऽहमिति भावयुक्तः पूजां कुर्यात्। तत्र पूजायां प्रथमं शङ्खादिकं च परिशोध्य भृतार्घ्यकाद्यः संभृतार्घ्यपाद्याद्युपहारो भूत्वा

---

1. 'दित्युपसंहारः' ख. पाठः

पीठार्चयोः पीठे प्रतिमायां च स्वबीजमूलाणुतः स्वशक्तिबीजेन स्वमूलेन च क्रमात् कुसुमं प्रविकिरेत्। अनलसालनिष्ठं तालत्रयादिग्बन्धाग्निप्राकारान् चरतु च।। 36।।

विवरणम्

कृत्वात्मयागमितीत्युपसंहारः। तत्त्वनिवेशितात्मेति समाराधकस्य यत्तत्वं वास्तवं स्वरूपं कालेश्वरादिलक्षणं तस्मिन्नहम्भावेन निवेशितात्मेत्यर्थः। तदुक्तं–'कालतनुः स्वयं हि कर्ते'ति। शङ्खादिकञ्च परिशोध्येति। सपादं शङ्खं तत्स्थलञ्च यथास्वं परिशोध्य तथा स्वदेहमपि निर्माल्यकुसुमादि सर्वं परिहृ[1]त्येत्यर्थः। भूतार्घ्यकाद्य इति। भृतिस्संभरणं सम्पादनम्। प्रथमं तावत् सपादं शङ्खं प्राग्वन्निधाय वर्धन्युदकेन पूरयेत्। पुनः 'पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्ये'ति वक्ष्यमाणविनियोगक्रमेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कानुपकल्पयेत शङ्खेष्वेषां कल्पनं, शङ्खपूरणवच्च तत्साधनक्रमः। यदुक्तम्–शङ्खपूरणवदर्घ्यादिपूरणक्रम इति। एकस्मिन् पात्रे गन्धमन्यस्मिन् पात्रेऽक्षतं भाजनान्तरे कुसुमनिचयं चोपकल्पयेत। स्नानोपपत्तौ तु प्रागेव कलशपूजापि कार्या। तच्चैककं पञ्चकं नवकं वा स्यादिति। चरतु चानलसालनिष्ठमित्यस्त्रेण तालत्रयादि सर्वमुक्तम्।

देवभागस्थितं देवं स्वयं तद्भागसंस्थितः।
अर्चयेत प्रयत्नेन पैशाचासुरवर्जितम्।।
ब्रह्मस्थानगतं वापि देवदेवं समर्चयेत्।
देवभागस्थितस्त्वेवं द्रव्यैस्तद्भागसंस्थितैः।।

इति।। 36।।

Having thus performed the Ātmārādhanā- self deification- and having become endowed with divinity, the priest shall empty the conch pouring out the sanctified water. Again filling up with fresh water he shall put it in the proper place. Now he shall sprinkle flowers on the pedestal along with the chant of Bījākṣara. Incenses, light, oblations etc. shall be made available. Both Pīṭha- the pedestal and bimba- the idol shall be worshipped together by proper methods and protect with the lustration of fire. (36)

गुरूनुदग् दक्षिणतो गणेशं
प्रपूज्य पीठस्य यजेदधस्तात्।
आधारशक्तिं प्रकृतिं च कूर्मं
स्वमन्त्रतोऽनन्तवसुन्धरे च ।। 37।।

विमर्शिनी

पीठपूजामाह–गुरूनित्यादिभिः। पीठस्योदग्भागे 'गुं गुरुभ्यो नमः' इति मन्त्रेण गुरून्, दक्षिणतो 'गं गणपतये नमः' इति मन्त्रेण गणेशं च प्रपूज्य अधस्ताद् अधोभागे आधारशक्तिं प्रकृतिं कूर्मं चानन्तवसुन्धरे च स्वमन्त्रतः 'ओं आधारशक्त्यै नमः' 'ओं मूलप्रकृत्यै नमः' 'ओं आदिकूर्माय नमः' 'ओं अनन्ताय नमः' 'ओं पृथिव्यै नमः' ' इति मन्त्रैर्यजेत्।। 37।।

1. 'गहीत्यर्थः' घ. पाठः

विवरणम्

गुरूनुदगिति दक्षिणतो गणेशमिति। उ[1]भयत्रापि पीठस्येति सम्बन्धनीयम्। तत्रापि प्राग्भाग एव गुरुगणपतिस्थानमिति ज्ञेयम्। स्वमन्त्रत इति सर्वत्रापि योजनीयम्। ओं गुं गुरुभ्यो नमः, ओं गं गणपतये नमः इति। प्रपूज्येत्यनेन जलगन्धादिभिः सम्पूज्य गुरुभ्योऽर्घ्यं दत्त्वानुज्ञा ग्राह्या। गणपतये निवेद्यमर्घ्यं वा दत्त्वानुज्ञा ग्राह्या इत्यप्युक्तम्। पीठस्याधस्तादिति। प्रासादे तावत्पुरा प्रतिष्ठापितेषु निधिकलशादिषु बुद्ध्युद्दिष्टेष्वाधारशक्त्यादि पञ्चकं पूजनीयम्। मण्डलादिषु तथा विभाव्येति बोद्धव्यम्। धर्मादिष्वपि समानमेतत्। यद्वा प्रणवेन तत्तच्छक्तिमन्त्रेण वा पीठे पुष्पेणावाहनबुद्ध्याराध्य तत्र सर्वं यथास्थितरूपेण विभाव्याधारशक्त्यादि सर्वं पूजनीयम्। तदुक्तम्–

'तारेणावाह्य सङ्कल्प्य तोयाद्यैः पीठमर्चयेत्।'

इति। स्वमन्त्रत इति स्वेन स्वनाम्नैव मन्त्रः स्वमन्त्र[2]ः। ओं आधारशक्त्यै नमः 'ओं मूलप्रकृत्यै नमः' इत्यादि।। 37।।

To the north of the Pīṭha the preceptors are to be worshipped while to the south Gaṇapati is to be invoked. Under the Pīṭha he should offer worship to Ādhāraśakti, Mūlaprakṛti, Adhikaraṇa, Ananta and Pṛthivi using their respective mantras. (37)

अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिषु धर्मसंज्ञं सज्ञानवैराग्यकमर्चयेत।
ऐश्वर्यसंज्ञं च चतुष्कमेतत् प्रागादिगात्रेषु च नञ्विशिष्टम्।। 38।।

विमर्शिनी

पुनरग्न्यादिपीठाङ्घ्रिषु पीठस्याग्निकोणादिपादेषु धर्मसंज्ञं सज्ञान वैराग्यकमैश्वर्यसंज्ञं च। स्वमन्त्रत इति सर्वत्र पूर्वस्मादायाति। 'ओं धर्माय नमः' 'ओं ज्ञानाय नमः' 'ओं वैराग्याय नमः' 'ओं ऐश्वर्याय नमः' इत्यर्चयेत। एतद् धर्मादिकं चतुष्कं नञ्विशिष्टं नञ्समासेन युक्तं प्रागादिगात्रेषु। पादोपरिस्थप्रागादिगात्रेषु। 'अधर्माय नमः' इत्यादिमन्त्रैरर्चयेत।। 38।।

विवरणम्

अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिष्विति। प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखे च देवे इति भावः। नञ्विशिष्टमिति। यथा अधर्मायाज्ञानायेत्यादि।। 38।।

Then from the south east direction onwards the four concepts of dharma, jñāna, vairāgya and Aiśvarya (virtue, knowledge, detachment and prosperity) shall be worshipped on the four feet of the Pīṭha. From the four directions of the east, the same concepts with a negative prefix (like non-virtue) shall also be propitiated. (38)

---

1. 'चोभयत्र' ख. पाठः,
2. 'न्त्रः यथा ओं' ख. पाठः

स्वाद्यक्षरैः सत्त्वरजस्तमांसि सम्पूज्य सूत्रत्रितयेऽथ मायाम्।
विद्यां च तच्छादनवस्त्रयुग्मे तन्मध्यभागे प्रयजेच्च पद्मम्।। 39।।

विमर्शिनी

सूत्रत्रितये गात्रगतसूत्रत्रये सत्त्वरजस्तमांसि स्वाद्यक्षरैः सह 'सं सत्त्वाय नमः' 'रं रजसे नमः' 'तं तमसे नमः' इति सम्पूज्य अथ तच्छादनवस्त्रयुग्मे सूत्रोपरि संस्तीर्णवस्त्रद्वये 'मं मायायै नमः' 'विं विद्यायै नमः' इति सम्पूज्य तन्मध्यभागे पीठमध्ये 'पं पद्माय नमः' इति पदम् प्रयजेच्च।। 39।।

विवरणम्

स्वाद्यक्षरैरिति। सं रं तमित्येभिस्सहितानीत्यर्थः। सूत्रत्रितय इति। तद्गात्रकलितेषु त्रिविधेषु सूत्रेषु। तच्छादनवस्त्रयुग्म इति। अधश्छद उपरिच्छदे चेत्यर्थः।। 39।।

Thereafter on the three directions (like south-north etc) Satva, Rajas and Tamas shall be invoked with mantras using the initial letters of the three concepts. The cloth that covers the pedestal shall also be worshipped with same concepts of Māyā and Vidyā, while in the centre the lotus shall be thought of with devotion. (39)

साद्यक्षराणि दलकेसरकर्णिकासु
विष्वग् दिनेशशशिपावकमण्डलानि।
आत्मान्तरात्मपरमात्मन एवमेव
ज्ञानात्मकं यजतु चोपरि शक्तियुक्तम्।। 40।।

विमर्शिनी

दलकेसरकर्णिकासु पद्मस्य दलेषु केसरेषु कर्णिकायां च विष्वक् परितः साद्यक्षराणि आदिः प्रणवः तस्याक्षरैर्युक्तानि दिनेशशशिपावकमण्डलानि 'अं सूर्यमण्डलाय नमः' 'उं सोममण्डलाय नमत्' 'मं वह्निमण्डलाय नमः' इति यजतु। आत्मान्तरात्मपरमात्मन एवमेव दलकेसरकर्णिकासु साद्यक्षराणि 'अं आत्मने नमः' 'तं अन्तरात्मने नमः' 'मं परमात्मने नमः' इति यजतु। तेषामुपरि शक्तियुक्तं शक्तिबीजेन युक्तंः ज्ञानात्मकम् 'ओं ह्रीं ज्ञानात्मने नमः' इति यजतु च।। 40।।

विवरणम्

साद्यक्षराणीति। आदिः प्रणवः तदक्षरेरं उं ममित्येतैर्युक्तानि सूर्यसोमवह्निमण्डलानि। विष्वगिति पद्मपत्रपङ्क्तौ मण्डलाकारेणावस्थितायां तथावस्थितं सूर्यमण्डलमित्याद्युक्तम्। एवमेवेति। साद्यक्षरान् दलकेसरकर्णिकासु विष्वगित्यर्थः। मण्डलाना[1]मभेदेनेति चोक्तम्। ज्ञानात्मकमिति। ह्रीं ज्ञानात्मने नमः, इति मन्त्रः।। 40।।

In the petals of the lotus as well as in the filaments and pericarp (of the lotus) alphabets like "sa" may be propitiated in praise of Sūryamaṇḍala, Somamaṇḍala and Vahnimaṇḍala. Thus Ātman, Antarātman and

1. 'ना भे'

Paramātman may also be thought of above which Jñānātman may be conceived and worshipped. (40)

प्रागादि तत्केसरकर्णिकासु शक्तीर्नवाराध्य निजाः क्रमेण।
समष्टिमन्त्रेण यजेन्निजेन समीरिता पीठसमर्चनेति।। 41।।

विमर्शिनी

ततः तत्केसरकर्णिकासु पद्मस्य केसरेषु कर्णिकायां च प्रागादि यथा तथा निजाः निजनिजाः नव शक्तीः क्रमादाराध्य निजेन निजनिजेन समष्टिमन्त्रेण च यजेदिति सामान्येन पीठसमर्चना समीरिता।। 41।।

विवरणम्

निजेन समष्टिमन्त्रेणेति। पीठे तदभिमानिनि तद्व्यापितया पूजेत्यर्थादवसेयम्। गुरवो देवाकाराः,

ध्यायेद् गजाननं रक्तं बृहत्कुक्षिं चतुर्भुजम्।
पाशाङ्कुशधरं भ[1]क्ष्यं दधानं दन्तमेव च।।

इति।

धर्मं रक्तं वृषाकारं ज्ञानं श्यामं मृगाधिपम्।
वैराग्यं पीतभूतं स्यादैश्वर्यं वारणं सितम्।।

इति।

श्वेता कृष्णा रक्ता पीता श्यामानलोपमा शुक्ला।
अञ्जनजपासमाना तेजोरूपाश्च शक्तयः प्रोक्ताः।।

इति।। 41।।

In the filament and pericarp of the lotus from eastern direction onwards in all eight directions as well as in the centre the nine powers of the respective deities are to be propitiated and sacrificial rites are performed with Samaṣṭimantra- to effect the wholeness. This is how the worship of Pītha - the pedestal is ordained. (41)

पीठं पङ्कजपश्चिमं महिषजिद्वर्जं समानक्रमं
प्रायः प्रागपि पङ्कजादिदमहीन्द्राढ्यं रमावल्लभे।
बिम्बात्मोपरिपर्युपेतनवशक्त्येतत् कुमारीहरि-
श्रीशेशेषु ततः परेषु नवशक्त्यूर्ध्वस्थबिम्बाल्पकम्।। 42।।

विमर्शिनी

महिषजिद्वर्जं दुर्गां वर्जयित्वान्येषु पङ्कजपश्चिमं पद्मान्तम् इदं पीठं प्रायः समानक्रमम्। रमावल्लभे इदं पीठं पङ्कजात् प्रागपि अहीन्द्राढ्यम् 'अनन्ताय नमः' इत्यनेन युक्तं भवति। कुमारीहरिश्रीशेशेषु दुर्गाविष्णुशङ्करनारायणेषु एतत् पीठं बिम्बात्मोपरिर्युपेतनवशक्ति मण्डलानामात्मनां

---

1. 'भक्तं' ग. पाठः

चोपरिभागस्थिताभिर्नवशक्तिभिर्युतं, ततः परेषु नवशक्त्यूर्ध्वस्थबिम्बात्मकं नवशक्तीनामूर्ध्वस्थितेन मण्डलत्रयेणात्मत्रयेण च युक्तं स्यात्।। 42।।

विवरणम्

पीठं पङ्कजपश्चिममिति गुर्वादिपद्मान्तम्। महिषजिद्वर्जमिति दुर्गायामेव भेदः। प्राय इति क्वचिद् भेदमात्रसद्भावाभिप्रायम्। तदेवाह–प्रागपीति अहीन्द्रोऽनन्तः। बिम्बात्मोपरीति मण्डलानामात्मनामप्युपरि नवशक्तयो विष्णुदुर्गाहरिहरेष्वित्यर्थः। एतदिति पीठम्। परेष्विति शिवस्कन्दविघ्नार्येषु नवशक्तीनामुपरि मण्डलान्यात्मानश्चेत्यर्थः।। 42।।

For all deities except Durgā the procedure up to 'Padmāya namaḥ" is common. For Viṣṇu it is to be conducted before the beginning of the above mantra where "Anantāya, namaḥ" is prescribed. For Durgā, Viṣṇu and Śaṅkaranārāyaṇa Maṇḍalatraya (Sūrya, Soma, Vahni) and Ātmacatuṣṭaya (Ātman, Antarātman, Paramātman and Jñānātman) are to precede the Navaśakti- the nine powers. In the case of Śiva, Subrahmaṇya, Gaṇapati and Śāstā the Navaśakti is to precede Maṇḍalatraya and Ātmacatuṣṭaya worship. (42)

मायाब्रह्मयुतावधः प्रकृतिकूर्मौ पीठके केवलैः
स्वाद्यर्णैरपि गात्रगाः सलवकैः सौम्यां च भद्रां जयाम्।
इष्ट्वार्यां च पुनर्बलप्रबलकै क्लीबार्णसंभिन्नभं-
बीजाढ्यान् सुबलं महाबलमपीहाग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगान्।। 43।।

सत्त्वादीनि यथोदितं यजतु कन्दं नालपद्मौ क्रमाद्
बिन्द्वन्तैः क्लनलाक्षरैर्विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते क्रमात्।
भास्वच्छीतगुमण्डले हुतभुजो बिम्बं सरंबीजकं
दुर्गायामियती भिदात्र नवशक्त्याद्यं पृथक् प्रोच्यते।। 44।।

विमर्शिनी

दुर्गायाः पीठे भेदमाह–मायेति। दुर्गायाः पीठके अधः अधोभागस्थौ प्रकृतिकूर्मौ मायाब्रह्मयुतौ भुवनेश्वर्या ककारेण च क्रमाद् युक्तौ 'ह्रीं प्रकृत्यै नमः' 'कं कूर्माय नमः' इतीष्ट्वा गात्रगाः गात्रस्थाः सौम्यां भद्रां जयाम् आर्यां च केवलैः स्वाद्यर्णैः स्वस्याद्यक्षरैः सल (वैः? वकैः) बिन्दुसहितैरपि बीजैः सह 'सं सौम्यायै नमः' इत्याद्यैर्मन्त्रैरिष्ट्वा पुनरिह गात्रार्चनानन्तरम् • अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगान् अग्न्यादिपीठपादगतान् क्लीबार्णसंभिन्नभंबीजाढ्यान् नपुंसकाक्षरैः संभिन्नेन युक्तेन भमिति बीजेन युक्तान् बलप्रबलकौ सुबलं महाबलमपि 'भूं बलाय नमः' 'भूं प्रबलाय नमः' इत्यादिमन्त्रैरिष्ट्वा सत्त्वादीनि सत्त्वरजस्तमांसि मायाविद्ये च यथोदितं यथोक्तं यजतु। कन्दं नालपद्मौ च क्रमात् बिन्द्वन्तैः क्लनलाक्षरैः सह 'क्लं कन्दाय नमः' 'नं' नालाय नमः' 'लां पद्माय नमः' इति मन्त्रैर्यजतु। भास्वच्छीतगुमण्डले सूर्यमण्डलं सोममण्डलं च क्रमाद् विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते बिन्दुरहिताभ्याम् अ उ इति बीजाभ्यां सह 'अ सूर्यमण्डलाय नमः' 'उ सोममण्डलाय नमः' इति मन्त्राभ्यां यजतु हुतभुजो वह्नेः बिम्बं सरंबीजकं 'रं

वह्निमण्डलाय नमः' इति मन्त्रेण यजतु। दुर्गायामियती भिदा एतावान् भेदः। अथ नवशक्त्याद्यं पृथक् प्रोच्यते। अस्माभिरिति शेषः।। 43-44।।

विवरणम्

महिषजिति भेदं दर्शयति–मायाब्रह्मयुताविति। अध इति। पीठमन्त्राणां प्रक्रमोद्देशे पीठस्याधस्तादिति वार्थः। मूलप्रकृतेर्माया शाक्तिबीजम् आदि कूर्मस्य ब्रह्म कमित्येतद् बीजम्। स्वाद्यर्णैस्स्लवकैरिति। सं भं ज आं इत्येभिस्सहिताः पुनर्बलप्रबलकाविति। अग्न्यादिपीठाङ्घ्रिगानिष्ट्वेति संबन्धः। क्लीबार्णसंभिन्नभंबीजाढ्यानिति। ऋकारादिचत्वारो नपुंसकार्णाः तैस्संभि[1]न्नं भंबीजं 'भृं' बलायनमः, इत्येवमादिक्रमेण तद्युक्तानित्यर्थः।

सौम्या भद्रा जयार्या च गात्रगा[2]स्सितवर्णका[3]ः।
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णस्तु समनन्तरम्।।

इति। बलादय इति शेषः। धर्माधर्मादयो बुद्धेरवान्तरभेदाः सौम्याद्याश्च बलादयोऽहंकृतेरिति भेदः। तदुक्तम्–

धर्मो ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यं सत्त्वबुद्धयः।

इत्यादि। प्रकृतिस्तावत्स्वविकारैस्सह पुरुषस्य मूर्त्यवस्थायां पीठरूपेणावतिष्ठते। तदुक्तं–"बी[4]जार्चित प्रकृतिरूपमिलात्मकञ्च' इति। तस्यासनं सुषुप्तप्रलयेक्षणाद्यवस्थं किञ्चिद्बहिर्मुखसदात्मकं कारणशरीरमिति च 'आसनं शुद्धविद्या[5]न्त'मिति अनन्तमासनं विद्यात्' 'शक्तिमेवासनं केचिदि'ति च।। 43।।

कन्दमिति। 'क्लं कन्दाय'। 'नं नालाय' 'लां पद्मायेति मन्त्राः विगतबिन्द्वोबीजयुक्ते क्रमादिति। ओं इत्यकारस्य उकारस्य च ग्रहणम्। सर्वेष्वनयोर्बिन्दुयोग इह तु तदयोग इति भावः। 'रं वह्निमण्डलाय नमः' इति वह्निमण्डलमन्त्रः।। 44।।

In the Pīṭhapūjā of Durgā located under the altar are Prakṛti and Kūrma who are to be propitiated after which the mantras of Saumyā, Bhadrā, Jayā and Āryā the other parts of Pīṭha are to be worshipped. Thereafter located at the feet of the Pīṭha along with Agni, the powers of Subala and Mahābala may be pleased. Now Satva, Rajas, Tamas and Vidyā are due for adoration. Kanda and nala of the lotus need also to be adored using mantras like Kandāya, Nālāya and Padmāya.

Thereafter the three maṇḍalas of Sūrya, Soma and Vahni are to be worshipped with respective mantras containing the names of the forces. The propitiation of Navaśakti will be discussed later. (43-44)

---

1. 'भृं' क. ङ. पाठः,
2. 'का' ख. न. घ. च. पाठः,
3. 'मा' 'क्व' ङ. पाठः,
4. 'पीठात्मकं प्र' क. पाठः,
5. 'न्तक' ङ. पाठः

विमलोत्कर्षिण्यौ च ज्ञानाख्याना क्रिया च योगा च।
प्रह्वी सत्येशानुग्रहाश्च नवशक्तयो हरिहरीशे।। 45।।

विमर्शिनी

हरिहरीशे हरिहरीशयोः विमलाद्या नव शक्तयः। सर्वासां नवशक्तीनां ताराद्याश्चतुर्थीनत्यन्ता एव मन्त्राः। ज्ञानाख्याना ज्ञानेत्याख्यानयुक्ता।। 45।।

In the matter of Viṣṇu and Śiva the Navaśakti- are Vimalā, Utkarṣiṇī, Jñāna, Kriyā, Yoga, Prahvī, Satya, Īśa and Anugraha. They are to be propitiated using the mantras suffixed with "namaḥ"). (45)

वामा ज्येष्ठा रौद्री काली कलबलपदादिविकलिन्यौ।
सबलप्रमथिन्यौ सर्वभूतदमनी मनोन्मनी च शिवे।। 46।।

विमर्शिनी।

शिवे वामाद्या नव शक्तयः। कलबलपदादिविकलिन्यौ कलबल इति पदाद्यौ विकलिन्यौ कलविकलिनी बलविकलिनी चेत्यर्थः। सबलप्रमथिन्यौ बलप्रमथिनी चेत्यर्थः।। 46।।

विवरणम्

कलबलपदादिविकलिन्याविति कलविकलिनी वलविकलिनी च सबलप्रमथिन्या विति। तयोर्विशेषणेन बलप्रमथिनी गदिता।। 46।।

The Navaśaktis of Śiva are given as – Vāma, Jyeṣṭha, Raudrī, Kalivikalinī, Balavikalinī, Balapramahinī. Sarvabhūtadaminī and Manonmanī. (46)

प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा च यथाक्रमम्।। 47।।
आदित्रिदीर्घैर्बिन्द्वन्तैः सन्ध्यर्णैश्च समन्विताः।
एता बिन्दुविसर्गाभ्यामपि स्युर्महिषद्विषि।। 48।।

विमर्शिनी

महिषद्विषि प्रभाद्या नव शक्तयः। एता यथाक्रमं बिन्द्वन्तैः आदित्रिदीर्घैः आं ईं ऊं इत्येतै, कन्ध्यर्णैश्च एं ऐं ओं औं इत्येतैश्च, बिन्दुविसर्गाभ्यां अं अः इत्येताभ्यां च सम[1]न्विताः 'आं प्रभायै नमः' 'ईं मायायै नमः' इत्याद्या इत्यर्थः।। 47-48।।

विवरणम्

बिन्दुविसर्गाभ्यामिति। अतः परं समन्विताः स्युरिति योज्यम्। बिन्द्वन्तैरिति च सर्वैस्सम्बध्यते यदुक्तम्–

1. 'मापिताः' ख. पाठः,

सर्वे बिन्दुयुताः कार्या वर्जयित्वा तथान्तिमम्।
ऊष्णान्तस्स[1]भवेद्वर्णः तस्मात्तत्र न स[2]म्भवेत्।।

इति।

देवीरूपेण रूपिण्यः सर्वाः प्रहसिताननाः।

इति। विष्ण्वादिषु तु रूपाभ्युपगमे तत्तच्छक्तिरूपा इति च ज्ञेयम्।। 48।।

The Navaśakti of Durgā are Prabhā, Māyā, Jayā, Sūkṣamā, Viśuddhā, Nandinī, Suprabhā, Vijayā and Sarvasiddhidā. They are to be chanted with respective Bījākṣaras, Bindu and Visarga with the ending of namaḥ (like Om Prabhāyai namaḥ etc.) (47-48)

विद्या शान्तिः स्मृतिर्मेधा प्रज्ञा कान्तिर्द्युतिर्धृतिः।
व्यापिन्यपि कुमारे स्युरामन्तव्यापकाक्षरै।। 49।।

विमर्शिनी

कुमारे आमन्तव्यापकाक्षरैः आं इत्यन्तैः यरलवादिभिरक्षरैः सह विद्यादयो नव शक्तयः। 'यां विद्यायै नमः' इत्याद्या इत्यर्थः।। 49।।

विवरणम्

आमन्तव्यापकाक्षरैरिति। समन्विता इति शेषः। यादीनि व्यापकाक्षराणि। ळकारो न ग्राह्यः।। 49।।

The Navaśaktis of Subrahmaṇya are – Vidyā, Śānti, Smṛti, Medhā, Prajñā, Kānti, Dyuti, Dhṛti and Vyāpinī. They should be chanted adding Bījākṣara and suffixed with 'namaḥ' in either case (as Vidyāyai namaḥ' etc.) (49)

तीव्राख्या ज्वालिनी नन्दा भोगदा कामरूपिणी।
उग्रा तेजोवती सत्या विघ्नेऽन्त्या विघ्ननाशिनी।। 50।।

दीप्तिः सत्या प्रभा कान्तिर्विभूतिर्मालिनी पुनः।
संसृष्टिः पुष्टिरप्यार्ये नवमी कामरूपिणी।। 51।।

इति सप्तसु देवेषु समुक्ता नवशक्तयः।
तत्तत्समष्टिमन्त्रांश्च तत्पूर्त्यै कीर्तयाम्यहम्।। 52।।

विमर्शिनी

विघ्ने तीव्राख्या तीव्रेत्याख्यायुक्ता। ज्वालिनी इत्याद्या नव शक्तयः अन्त्या विघ्ननाशिनी अवसाने विघ्ननाशिनीत्यर्थः।। 50।।

आर्ये दीप्त्याद्या नव शक्तयः। नवमी अन्त्या कामरूपिणीत्यर्थः।। 51।।

---

1. 'स्वं' ग. पाठः,
2. 'तद्भवै' क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः

इति सप्तसु देवेषु नवशक्तयः समुक्ताः। तत्पूर्त्यै तस्य पीठस्य पूर्णतायै तत्तत्समष्टिमन्त्रांश्चाहं कीर्तयामि।। 52।।

विवरणम्

तत्पूर्त्यै इति। पीठस्य परिपूर्त्यर्थम्। समष्ट्यनुगमाद्धि व्यष्टिजातं परिपूर्णं सम्पद्यत इति।। 52।।

The Navaśakti for Gaṇapati are, Tīvrā, Jvālinī, Nandā, Bhogadā, Kāmarūpiṇī, Ugrā, Tejovatī, Satya, Vighnanāśini. The suffix "namaḥ' is to be added with their dative case (as Tīvrāyai namaḥ) (50)

The Navśaktis for Śāstā are Dīpti, Satyā, Prabhā, Kānti, Vibhūti.Mālinī, Samṣṛsti, Puṣṭi and Kamarūpiṇī (suffixed with namaḥ in their dative case as Diptyai namaḥ) (51)

Thus the Navaśaktis of seven deities are narrated. In order to complete the Pīṭhapūjā I am going to narrate their Samaṣṭi mantras hereafter. (52)

अत्रोन्नमो भगवते विष्णवे वर्णकान् क्रमात्।
सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति च कीर्तयेत्।। 53।।
सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः।
इत्ययं स्यात् समष्ट्यात्ममनुर्हरिहरीशयोः।। 54।।

विमर्शिनी

अत्र हरिहरीशयोः 'ओं नमो भगवते विष्णवे' इति वर्णकान् क्रमाः कीर्तयेत्। 'सर्वभूतात्मने वासुदेवाय' इति च कीर्तयेत् उच्चरेत्। 'सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः' इति च कीर्तयेत्। अयं समष्ट्यात्ममनुः समष्टिस्वरूपो मन्त्रः स्यात्।। 53-54।।

For Viṣṇu and Śaṅkaranārāyaṇa the mantras may be added with "Pīṭhātmane namaḥ". This forms the Samaṣṭimantra (Sarvabhūtātmane Vāsudevāya and Pīṭhātmane namaḥ" is noted in the commentary to form the Samaṣṭisvarūpamantra. (53-54)

प्रणवनतिभगवतेयुतसकलगुणात्मादिशक्तियुक्ताय।
ङेन्तानन्तादिकयोगान्ते पीठात्मने च नमश्च शिवे।। 55।।

विमर्शिनी

शिवे प्रणवनतिभगवतेयुतसकलगुणात्मादिशक्तियुक्ताय प्रणवेन नत्या भगवते इत्यनेन च युतानि सकलगुणात्म इत्यक्षराण्यादौ युक्तानि शक्तियुक्तायेत्यक्षराणि ङेन्तानन्तादिकयोगान्ते चतुर्थ्येकवचनान्तानन्तशब्दादिकस्य योगशब्दस्यान्ते पीठात्मने नम इति 'ओं नमो भगवते सकलगुणात्मकशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठात्मने नमः' इत्यर्थः।। 55।।

विवरणम्

ङेन्तानन्तादिकेति। ङेन्तानन्त आदि यस्य योगस्येति समस्यते।। 55।।

For Śiva the mantra consists of Praṇava, nāma, bhagavān with all qualities ending with Yogapīthātmane namaḥ. (as noted in the commentary.) (55)

तारादि वज्रनखदंष्ट्रायुधपदमायसंयुतं वदतु।
समहासिंहायार्णं हूं नम इत्यपि च महिषमर्दिन्याम्।। 56।।

विमर्शिनी

महिषमर्दिन्यां तारादि प्रणवादि वज्रनखदंष्ट्रायुधपदं वज्रनखदंष्ट्रायुध इति पदम् आयसंयुतम् आय इत्यनेन युक्तं वदतु। समहासिंहायार्णं महासिंहायेत्यक्षरैः सह हुं नम इत्यपि च वदतु। 'ओं वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय हुं नम' इत्यर्थः। अपि चेत्यनेन 'महासिंहाय हुं फट् नमः' इति पक्षान्तरः सूचितः।। 56।।

विवरणम्

आयसंयुतमिति। यथा वज्रनखदंष्ट्रायुधायेति सर्वसमष्टीनामपि रूपयोगस्तेजोरूपतापि विकल्प्यत एव।। 56।।

For Durgā along with Praṇava the words Vajranakhadaṃṣṭrāyudhāya and ending with Mahāsimhāya (as noted in the commentary). (56)

ओङ्कारशक्तिगणपतिबीजयुतं वदतु स[1]र्वशक्त्यर्णम्।
कमलासनायवर्णं प्रणतियुतं विघ्नराजे च।। 57।।

विमर्शिनी

विघ्नराजे ओङ्कारशक्तिगणपतिबीजयुतम् आं ह्रीं गं इति बीजैर्युतं सर्वशक्त्यर्णं सर्वशक्तीत्यक्षरान्, पुनः कमलासनायवर्णं कमलासनाय इति वर्णान्, प्रणतिद्युतं नम इत्यनेन युतं, वदतु। 'ओं ह्रीं गं सर्वशक्तिकमलासनाय नमः' इत्यर्थः।। 57।।

विवरणम्

ओंकारशक्तीति। 'ओं ह्रीं गं सर्वशक्तिकमलासनाय नम' इति।। 57।।

For Gaṇapati, Praṇava, Bījākṣara, Sarvaśakti and Kamalāsana with namaḥ (see commentary) (57)

तारं प्रभूतसिंहासनायसर्वाक्षराणि शक्त्यर्णम्।
ब्रूयान्मयाय पद्मायेति नमोन्तं पुनः प्रभानाथे।। 58।।

विमर्शिनी

प्रभानाथे तारं प्रभूतसिंहासनायसर्वाक्षराणि प्रभूतसिंहासनाय सर्व इत्यक्षराणि पुनः शक्त्यर्णं शक्तीत्यक्षरद्वयं पुनर्मयाय पद्मायेति स्वरूपम् एतन्नमोन्तं ब्रूयात्। 'ओं प्रभूतसिंहासनाय सर्वशक्तिमयाय पद्माय नम' इत्यर्थः।। 58।।

---

1. 'सकल' क. पाठः

विवरणम्

सर्वाक्षराणीत्यादि। सर्वशक्तिमयाय पद्मायेत्येतदुक्तम्।। 58।।

For Śāstā, Praṇava and words like Prabhūtā, Simhasenā with Māyā and Padmā with namaḥ (see commentary) (58)

ओं सर्वशक्तियुक्तेत्यादि मयूराक्षरादिकं वदतु।
कमलासनायनम इति गुहे च ते कीर्तिताः समष्ट्यणवः।। 59।।

तत्तत्समुक्तविधिनेति समर्च्य पीठं
तोयादिभिस्तदुपधां प्रकृतिं प्रतर्प्य।
मूर्तिं च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्य
तत्राभिवाहयतु मन्त्रचितिं च म[1]न्त्री।। 60।।

विमर्शिनी

गुहे च ओंसर्वशक्तियुक्तेत्यादि यथा तथा मयूराक्षरादिकं मयूर इत्यक्षरत्रयादिकं कमलासनाय नम इति वदतु।'ओं सर्वशक्तियुक्तमयूरकमलासनाय नमः' इत्यर्थः। ते समष्ट्यणवः समष्टिमन्त्राः कीर्तिताः।।

इति तत्तत्समुक्तविधिना तत्र तत्रोक्तविधिनानेन पीठं तोयादिभिरुपहारैः समर्च्य तदुपधा पीठोपाधौ स्फुरन्तीं प्रकृतिम् अर्घ्यदानेन प्रतर्प्य तत्र पीठे मनुबिम्बमयीं मूर्तिं च स्वस्वमूलमन्त्रपूर्वं 'विष्णुमूर्तये नम' इत्यादिमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिना प्रकल्प्य तत्र मन्त्री मन्त्रचैतन्यावाहनविधिज्ञः मन्त्रचितिं मन्त्रचैतन्यमावाहयतु।। 60।।

विवरणम्

पीठपूजाक्लृप्तिमप्युपदिशति-तत्तत्समुक्तविधिनेति। तोयादिभिरिति जलगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः। जलगन्धयोस्तु कूर्चेन[2] दानं भवति। तदुपधां प्रकृतिं प्रत[3]र्प्येति तत्पीठोपाधिकां 'प्रकृतिरूपमिळात्मकञ्चे'त्युक्तां प्रकृतिं शक्त्यैव कुसुमाराधनेन विभाव्य तोयादिभिस्समर्च्य 'निवेद्यबुद्धया परचित्सुधार्घ्यं दत्त्वे'त्युक्तनीत्या मानसपूजान्वितं प्रीणयेदिति भावः। मूर्त्तिञ्च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्येति। मन्त्रदेवताकारेण बि[4]म्बं निष्पादितमिति तथाविधबिम्बमयीम्। यद्वा मनुमयीं बिम्बमयीञ्च मूर्तिमिति बिम्बलक्षणायाः स्थूलमूर्तेस्तदन्तर्लिङ्ग शरीरव्यक्तिरूपस्य च विद्यादेहस्य ग्रहणम्। मन्त्रीति। 'तद्देवता नामविभित्रङेन्तनत्यन्तमूर्त्यक्षरतोऽत्र मूर्तिम्' इति 'विद्यादेहात्मानमावाह्य तस्मिन्' इति च वक्ष्यमाणनयेन मूर्तिद्वयविभावनमुक्तम्। सति संभवे स्थूलदेहे लिपिन्यासौ विद्यादेहे च पञ्चतत्त्व[5]पञ्चमन्त्रादिन्यासः। यदुक्तम्-

---

1. .... (ष्व?ष्वात्म)कः स्मररिपावुपचारमन्त्रो विष्णौ जितन्त इति सेशहरौ कुमार्याम्। शक्तिध्रुवाभिपुटितं स्वजिनार्णमाये स्यात् षण्मुखाणुरिखुजे गणपे गणानाम्।। ता क. पाठः,
2. 'नादानं' ग. पाठः,
3. 'कल्प्येति' क. पाठः,
4. 'म्बान्निष्पा' ङ. 'म्बनिष्पा' च. पाठः,
5. 'त्त्वमन्त्रादि' घ. च. पाठः

'अन्तः करणविन्यासं देवमूर्तौ समाचरेत्।'

इति।

'अष्टत्रिंशत्कलान्यासं विद्यादेहे तु विन्यसेत्।'

इति च। कलातत्त्वन्यासावपि तयोरुचितौ। यदप्युक्तं–

निष्पत्तये तदेशानशरीरस्यानयात्मनः।
शान्त्यतीतकलामूर्धा शान्तिवक्त्रसरोरुहा।

इत्यादि। शिवे तु मन्त्रलिङ्गमयीमेव स्थूलमूर्तिं विभाव्य तदुचितन्यासं कृत्वा तदेव तदविभक्तं सकळाकारं विभाव्य लिपिन्यासादि सर्वं विदध्यात् तदुक्तम्–

लिङ्गस्य लक्षणे न्यस्याः स्वराः षोडश देशिकैः।
लक्षणे पार्श्वयोश्चैव रेखयोरुभयोरपि।।
तथैव मणिरेखायामष्टाश्रे चतुरश्रके।
पञ्चवर्णान्न्यसेन्मन्त्री कादीन्पञ्च क्रमेण तु।।
लिङ्गस्य हृदये यादीन् न्यसेद्धातुः स्वरूपिणः।

इति।

देहे पूर्वोक्तमार्गेण देवमूर्तौ तथैव तत्।

इति। विद्यादेहेऽपि तत्त्वन्यासे समानमेतत्। तदुक्तं–

लक्षणे विन्यसेन्मन्त्री तत्त्वान्यादौ त्रयोदश।
लिङ्गस्य हृदयस्थाने बुद्ध्यादित्रितयं न्यसेत्।।
पञ्च पञ्च च शब्दादीन् लक्षणादिषु विन्यसेत्।
पञ्चस्थानेषु मतिमान् हृदि हृत्पुण्डरीककम्।।
मण्डलत्रितयञ्चैव हृद्येव विनियोजयेत्।

शान्त्यतीतादितत्त्वानि पञ्चब्रह्माण्यपि लक्षणादिषु पुनः प्रसिद्धवत्तत्त्वन्यास इति। [1]तत्राभिवाहयतु मन्त्रचितिश्चेति। तस्यां तथाविधायां मूर्तौ 'स्वात्मतस्तत्त्वनिवेशितात्मे'त्येवमुक्तरूपतस्तथैवानुवर्तमानतो मन्त्रतत्त्वमयञ्चैतन्यमावाहयेत् परमपरोक्षमपि सकलोपहारयोग्यतया प्रत्यक्षतां प्रापयेदिति। तत्र च मनस एव कर्तृत्वं तदारूढतयैव तच्चितेरागमात्। साधकस्तु तदपेक्षया प्रयोजको भवति। 'मनसावाह्य विन्यसे'दिति चोक्तिम्। ततश्चावाहयेदित्येव[2] निर्देशोपपत्तिः।

दशा ह्यन्तर्मुखी नित्या यत्नजोभयतोमुखी।
देवस्यावाहनाल्लभ्या केवला तु बहिर्मुखी।।
स्तोका विशद्धिसान्निध्यसमृद्धिरपि लभ्यते।
मन्त्रावाहनविन्यासाद् भूयसी कलशादिभिः।।

1. 'तत्रावा' क. ग. पाठः
2. 'वं' क. ख. च. पाठः,

नित्योऽप्यावाहितांशैक्याद्देवस्तद्धर्मभाक् तु सन्।
कृत्स्ना[1]मप्यासनस्वागतादीज्यां स्वयमर्हति।।

इति।

केवला त्विति। केवलबाह्यविषयसुषुप्तस्य तद्विषयतयैव प्रबोधपूर्वकं केवलबाह्यविषयतया बहिर्मुखी दशावाहनतोऽपूर्वा भवति। विशुद्धीति। विशुद्ध्यादिरपि देवस्य तत्त्वविनिवेशितात्मना स्वहृदयादेव तच्चैतन्यकलावाहनन्यासादितः स्यात्। विशुद्ध्याद्युपपत्तिंतूत्तरपटलारम्भे वक्ष्यामः। नित्योऽपीति। नित्यमात्रतायां देवस्यासनस्वागताद्युपहारसमर्पणायोग इति चिन्मात्रमेव विद्यादेह आवाह्यते। परशरीरं तु विद्यादेहान्तर्गतमेव। तदेव हि विद्यादेहतया विक्रियते। यदुक्तम्–शक्तिर्मूर्त्तिस्तद्वा[2]ञ्छिवोऽपि चेति। मूर्तिस्त्वन्त[3]र्मुखसदात्मकं ब्रह्मज्ञानं मूर्तिमांस्तु स्वयं साक्षी'ति।

चिदेवावाह्यते देहे शक्तितत्कार्यकल्पिते।

यदुक्तम्–

'सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमस्मिन् परमकारणम्।'

इति।

'विद्यादेहेऽथवा शक्तिका[4]र्ये चिच्छक्तिशालिनि।'

यदुक्तम्–

'सर्वज्ञादिगुणैर्युक्तमनादिं परमेश्वरम्।'

इति।

पद्मोदकादौ सावाह्य सकलीक्रियते तदा।
विद्यादेहोऽपि भवति नात्रान्या मूर्तिरिष्यते।।

यदुक्तम्–

प्रणवेन स्मरेद्विष्णुमव्यक्तस्योपरि स्थितम्।
अमूर्तं तं ततो ध्यात्वा सर्वतेजोमयं विभुम्।।
कर्णिकोपरि सञ्चिन्त्य निरोध्य सकलीकृतम्।

इति।

बिम्बेऽग्नौ कलशे मन्त्री देहे वा मूर्तिभाविते।
सावाह्य सकलीकार्या विद्यादेहस्तदा भवेत्।।

यदुक्तम्–

---

1. 'मस्यास' क. ख. ग. ङ. छ. पाठः,
2. 'द्वा जीवोऽपि' ख. पाठः,
3. 'न्तर्गतं मुख' ख. ङ. पाठः,
4. 'कार्यचि' च. पाठ'

'ध्यात्वा तु निष्कलं विष्णुं सकलं भावयेत्ततः।'

इत्यादि।

मूर्तिञ्च तत्र मनुबिम्बमयीं प्रकल्प्ये'ति च।
स्थूलसूक्ष्मपरो देहो बिम्बे वा मण्डलेऽपि वा।
कल्प्यतेऽथ परोऽस्यात्मा तस्मिन्नावाह्यते तदा।।
सूक्ष्मस्थूलात्मता तु स्यात् क्रमतः सकलीकृतौ।
प्रतिष्ठायां क्रिया प्राय एवं ह्यनुसृ[1]ता भवेत्।।
यदि वा परसूक्ष्मस्थूलात्मैवावाह्यते तदा।
सकलीकरणं त्वस्य तत्तद्देहांशयोजनम्।।

यदप्युक्तम्–

परं सूक्ष्मं तथा स्थूलं रूपमुद्भाव्य चेतसा।
सुषुम्नायोगमार्गेण पिङ्गलातः कराञ्जलौ।।

इत्यादि।

मन्त्रचितिञ्च विद्वानिति वा पाठः। प्रकृतितपर्णानन्तरं देवमन्तर्मुखदशाप्रधानमीषद्बहिर्मुखम-वतिष्ठमानमनुचिन्त्य प्रणवपुष्पाराधनेनावाहनाभ्यनुज्ञां गृहीत्वा तन्मूर्तिद्वयमेवावाहनाद्यर्हमूर्त्तिद्वयतया भावयेदित्यप्येतेन लभ्यत इति।। 60।।

For Subrahmaṇya, Praṇava and Mayūrākṣara with Sarvaśakti etc., ending in namaḥ (see commentary) (59)

The priest having propitiated the Pīṭha with the respective mantras as prescribed shall invoke the deity on to it and offer worship of flowers and oblations. He should conceive god as represented by the mantra and shall invoke Mantracaitanya upon the altar. (60)

तारत्रयं चलनसङ्ग्रहणोद्गमार्थ-
मुक्त्वोपचारनुतिकृन्निजहृत्सरोजात्।
उन्नीय चेतनकलां विरहय्य बन्धात्
तारेण चात्मनि परे ध्रुवतो विलाप्य।। 61।।

मन्त्रात्मना परिणमय्य सुधीः ससंबु-
द्ध्यागच्छयुग्ममभिधाय ततोऽञ्जलिस्थे।
आवाहयामिमनुना भृतगन्धपुष्प-
तोयेऽवतार्य तनुयादथ मन्त्रमूर्तौ।। 62।।

विमर्शिनी

आवाहनविधिमाह–तारेति। तारत्रयं चलनसंग्रहणोद्गमार्थं तत्र प्रथमप्रणवेन चलनं स्वस्थानाद्

1. 'कु' क. पाठः

भेदनं द्वितीयेन संग्रहणं स्वीकरणं तृतीयेनोद्गमः ऊर्ध्वं गमनम् एतन्त्रयार्थमुक्त्वा उपचारनुतिकृद् उपचारेण स्तुतिं कुर्वन् निजहृत्सरोजात् चेतनकलां चैतन्यांशम् उन्नीय ऊर्ध्वं नीत्वा तारेण बन्धाद् विरहय्य स्वस्मात् पृथक् कृत्वा ध्रुवतः परे आत्मनि विलाप्य मूलमुच्चरन् मन्त्रात्मना परिणमय्य मन्त्रस्वरूपितां संपाद्य ससंबुद्धि सम्बुद्ध्या सह, सुधीरिति सम्बुद्धौ भगवच्छब्दोपादानञ्च इत्यर्थः, आगच्छयुग्मं 'भगवन्नागच्छागच्छ' इत्यभिधाय ततस्तस्मात् अञ्जलिस्थे 'भृतगन्धपुष्पतोये गन्धजलाभ्यां सह भृते पुष्पे आवाहयामिमनुनावतार्याथ मन्त्रमूर्तौ तनुयात् योजयेत्।। 61-62।।

विवरणम्

कथमावाहयेदित्यत्राह–**तारत्रयमिति**। तिजहृत्सरोजाच्चेतनकलामिति निर्देशादेव तत एव तस्याश्चलनसंग्रहोद्गमा इति लभ्यते। हृत्सरोजग्रहणं मूलाधारपद्मविकल्पोपलक्षणम्। तत्र सरोजे नित्यावस्थितं यत् स्वात्मनस्तत्त्वनिवेशितात्मेत्युदीरितावस्थानस्य सतश्चैतन्यं ततस्तदंशमात्रविभागलक्षणञ्चलनं संग्रहणञ्च, ततोऽञ्जलिस्थ इत्युक्तावाहनाञ्जलौ करणं तत्स्थे तदाकारभाजिमनसि समुपारोहणमुद्गमश्च ततो द्वादशान्तावधि तेनैव ब्रह्मपथेन गतिः तदर्थमिति। [1]यदुक्तम्–

'त्रिशः प्रणवमुच्चार्य चलनाकर्षणोद्गमैः।'

इत्यादि, प्रथमं तारत्रयमुच्चरन्नित्यर्थं प्रतिपत्तिं कुर्यादिति भावः। उपचारनुतिकृदिति। जितन्तस्थाणुमन्त्रादिः यथास्वमुपचारमन्त्रः। तेन नुतिस्तस्या एव चेतनकलायाः स्तुतिः। सैव चेतनकला विष्णुशिवादेरावाह्यदेवताया यथोक्तलक्षणं स्वरूपमिति तस्याः स्तुत्युपपत्तिः–पाद्यार्घ्यादावप्युपचारमनोः स्तुतिरेव फलमित्यप्यर्थादुक्तं भवति। तारेण चात्मनि परे ध्रुवती विलाप्य विरहय्य बन्धादित्येवं सम्बन्धनीयम्। पुनस्सकृत्प्रणवमुच्चरेत्। तदा तस्याश्चेतनकलाया द्वादशान्तकमलस्थायिनि परमात्मनि निरुपाधिकपरब्रह्मलक्षणे विलयश्चिन्तनीयः। ततश्च तस्या बन्धविरहो लभ्यते इति भावः। यद्यपि तत्त्वनिवेशितात्मेत्येवमवस्थायां कर्तुरीश्वरस्वरूपतयैव कर्त्रवस्थासम्भाव्यमानाज्ञानमलादिबन्धानुपपत्तिः तथापि तदा तथा भावनासंस्कारदौर्बल्यतस्तद्बन्धानुवृत्तिसम्भवादेतदुपपत्तिः।। 61।।

मन्त्रात्मना परिणमय्येति। पुनस्सकृन्मूलमुच्चरन् मन्त्रचितिरूपेण यथोक्तलक्षणेन परिणतिं तस्या विभाव्येत्यर्थः। सुधीरिति सम्यक् प्रतिपत्तिकौशलमुक्तम्। ससम्बुद्ध्यागच्छयुग्ममभिधायेति। मन्त्रीत्यनुवर्तत एव। तेन भगवन् भगवतीति वा यथास्वमिह सम्बोधनमिति लभ्यते। तत आवाहयामि मनुना अञ्जलिस्थे भृतपुष्पगन्धतोये ततोऽवतार्येत्यन्वयः। मनुशब्दोऽत्र मन्वेकदेशपरः। प्रणवत्रयाद्यावाहयाम्यन्तोऽयमेक आवाहनमन्त्रः तत्रावाहयामी त्यमुनांशेनेत्यर्थः। अञ्जलिस्थ इत्यञ्जलिमात्रम् आवाहनमुद्रा-काराञ्जलिर्वाभिप्रेयते। भृतपूष्पगन्धतोय इति। तारत्रयमित्यतोऽपि प्रागेव सम्भृते पुष्पगन्धतोये। तस्मिन्नपि तदानीमेवाञ्जलिगृहीते इत्यर्थः। जलगन्धक्लिन्नकुसुमनिचयाभिप्रायमेतत्। सत्यक्षते तद्योतोऽपीष्यत एव। ततोऽवतार्येति। द्वादशान्तगतपर[2]मात्मसकाशतो ब्रह्मपथेनैवाधारान्तमवतार्य ततः पिङ्गलापथेनाञ्जलावतार्येति। यदुक्तं–

---

1. 'तदु' ख. ग. च. छ. पाठः
2. 'रात्म' क. पाठः

सुषुम्नायोगमार्गातु पिङ्गलातो निजाञ्जलौ।
गन्धपुष्पाक्षतोपेते ध्यात्वा देवतनौ न्यसेत्।।

इति।

'वहत्पुटेन निर्याण्ये'ति मतान्तरम्। तनुयादथ मन्त्रमूर्ताविति। मन्त्रीत्यनुवर्तत एव। विद्वानिति वा। मन्त्रमूर्तौ बिम्बे तारनत्यन्तेन मूलेन पुनस्तदिडापथेन तदीयहृत्पद्मान्तर्गतं भावतेदिति भावः। यदुक्तम्–

'आवाह्य हृदयाम्भोजान्मूलमन्त्रेण विन्यसेत्।'

इति,

लिङ्गान्तर्भाविनः शम्भोरिडारन्ध्रपथा परम्।
रूपं तेजोमयं मन्त्री हृत्पद्मे भावयेत्सुधीः।।

इति च। स्वाञ्जलौ स्वपिङ्गलापथेन मूलाधारद्वारा ब्रह्मपथेन द्वादशान्तावधि ततस्तद्वैलोम्येन पिङ्गलारन्ध्रतो बाह्यपथेन बिम्बेडापथेन तद्धृदयावधि तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं नयनमिष्यत इति।। 62।।

The priest shall chant Praṇava three times, the first to move from the base, second to receive and the third to lift up. The element of divinity is to be lifted up from his lotus heart. Once it is lifted up and separated it should be merged with the Ātman chanting Mūlamantra. Invoking the presence of god saying O god, please come, please come- with his hands holding fragrant flowers he shall bring divinity in the Mantramūrti. (61-62)

आवाहितोभवमुखैरभिवाह[1]नी च
संस्थाप[2]नी समुपरिस्थनिरोध[3]नी च।
कार्याः समादिकनिधापनिका प्रसाद[4]-
न्याख्या च पञ्च मनुभिः क्रमशोऽत्र मुद्राः।। 63।।

विमर्शिनी

तदनन्तरमेव तन्मुद्राश्च प्रदर्शयेदित्याह–आवाहितोभवमुखैरिति। आवाहितोभवमुखैः 'आवाहितो भव' 'संस्थापितो भव' 'सन्निरुद्धो भव' 'सान्निध्यं कुरु कुरु' 'प्रसीद' इति मन्त्रैः क्रमशः पञ्च मुद्राः कार्याः। कास्ताः, अभिवाहनी आवाहनीत्यर्थः। संस्थापनी च समुपरिस्थनिरोधनी च सन्निरोधनी चेत्यर्थः। समादिकनिधापनिका सान्निधापनीत्यर्थः। प्रसादन्याख्याप्रसादनी च। अत्र मुद्रा इति पक्षान्तरे मुद्राणां[5] तन्मन्त्राणां च बहुविधत्वमुक्तम्।। 63।।

---

1. 'हि',
2. 'पि' क. पाठः,
3. 'थि' इति मूलकोशपाठः,
4. 'दि' क. पाठः,
5. 'णां मन्त्र' ख. पाठः

विवरणम्

आवाहितोभवमुखैरिति। मुद्रासमाख्याभिरेव मन्त्रसिद्धिरभिप्रेयते। तद्घृदम्बुजेऽवतारसमये ओमावाहितो भवेति मन्त्रेणावाहनीमुद्रा कार्या। संस्थापनीति। संस्थितो भवेति मन्त्रः। समुपरिस्थनिरोधनी चेति। सन्निरुद्धो भवेति। समादिकनिधापनिकेति। सन्निधापनी सन्निहितो भवेति। प्रसादन्याख्या चेति। प्रसीदेति मन्त्रः। मुद्राश्चैताश्चरमपटले वक्ष्यन्ते–उत्तानिताञ्जल्युदरद्वयनामिके'त्यादि।

स्वात्मतो बिस्बहृत्पद्मानीतिरावाहनं भवेत्।
विद्यादेहे स्थिरीकारः सन्ततं स्थापनन्ततः।।
त[1]स्या पूजावधि स्थैर्यानपायस्सन्निरोधनम्।
देहे स्वस्वामिसम्बन्धात् स्वसामर्थ्यप्रदर्शनम्।
सान्निध्यकरणं प्रीतिस्साधके स्यात् प्रसादनम्।।

इति।

विद्वानित्यनुवर्तत एव। प्राक् प्रसादन्याः प्रणवेन तदावाहितस्य नित्येनैक्यमपि भावनीयमित्यप्यनेन सिद्धयतीति।। 63।।

Thereafter using the five appropriate mudras the priest shall invoke the divinity saying " be present here as invoked, be firmly established here; be present here as prevented from going out, be pleased to be present here and be kind enough to be pleased. (The mudrās are respectively called as Āvāhinī, Samsthāpanī, Sannirodhīnī, Samnidhāpanī and Prasādinī) (63)

केशादिपादचरमं मनुवर्यजापी
व्यापय्य गन्धरसचर्चितदोर्युगेन।
विन्यस्य सर्वमिह सायुधभूषणान्तं
देवं विभावयतु तत्तदणूपपत्त्या।। 64।।

विमर्शिनी

ततः क्रियाशेषमाह–**केशादीति**। गन्धरसचर्चितदोर्युगेन गन्धरसालिप्तकरद्वयेन मनुवर्यजापी मूलमन्त्रं जपन् केशादिपादचरमं व्यापय्य इह देवे सायुधभूषणान्तं सर्वं लिपितत्त्वमन्त्राक्षराङ्गायुधभूषणादीनि विन्यस्य तत्तदण्णूपपत्त्या तत्तन्मन्त्रस्य योग्यया प्रतिपत्त्या देवं विभावयतु ध्यायतु।। 64।।

विवरणम्

मनुवर्यजापीति। प्रणवरुद्धनत्यन्तमूलमन्त्रेण त्रिवारं व्यापकमुक्तम्। परसूक्ष्मस्थूलभावाभिप्रायेण त्रिवारं व्यापकावृत्तिः। यद्वा तद्धृदि कृतायाश्चितस्तद्विग्रहे सामान्यन्यासो व्यापकं तादात्म्यद्रढिम्ने चावृत्तिः। परसूक्ष्मस्थूलभावस्तु मन्त्रस्यैव तत्र्यंशरूपवाचकतयैव स्यात्। तथा च तदक्षरादिन्यासेऽपि तत्र्यंशेऽपि न्याससिद्धिरिति। विन्यस्य सर्वमिहेति 'षडध्वभिर्वा लिपितत्त्वमन्त्रैः भूषायुधादिन्यसनं यथार्हमि'त्येवं प्रागुदीरितन्यासजातमुक्तम्। शिवे लिङ्गन्यासस्त्विदानीं वा कार्यः। वक्त्रन्यासे तु विशेषः। यथोक्तं–

1. 'अ', घ. च. पाठः

पश्चिमाभिमुखे लिङ्गे सव्यवक्त्रे तु पौरुषम्।
वक्त्रयागे तु मूर्त्याख्ये सद्यादिपरिकल्पना।।

इति।

न्यासमूर्ध्वादिवक्त्रेषु पूर्वयाम्योत्तराप्यतम्।
पश्चिमाभिमुखे देवे त्वाप्ययाम्योत्तरैन्द्रगम्।।

इति च।

तत्तदणूपपत्त्येति। तत्तन्मन्त्रौचित्येन तत्तन्मन्त्रबिम्बौचित्येनेति वार्थः।। 64।।

The priest with palms dipped in sandal paste shall smear the idol from head to foot with the chanting of mantra and depositing Lipitattva, Mantrākṣara, Āyudha and ornaments. Using particular mantras he shall meditate upon the god. (64)

भास्वद्भास्वत्सहस्त्रप्रभमरिदरकौमोदकीपङ्कजानि
द्राघिष्ठैर्बाहुदण्डैर्दधतमजितमापीतवासो वसानम्।
ध्यायेत् स्फायत्किरीटोज्ज्वलम[1]कुटमहाकुण्डलं वन्यमाला-
वत्सश्रीकौस्तुभाढ्यं स्मितमधुरमुखं श्रीधराश्लिष्टपार्श्वम्।। 65।।

विमर्शिनी

ध्यानानि पृथक् पृथगाह–**भास्वदित्यादिभिः**। अजितं ध्यायेत्। कथंभूतं, भास्वद्भास्वत्सहस्त्रप्रभं भास्वतां दीप्तिमतां भास्वतामादित्यानां सहस्त्रस्य प्रभया तुल्यप्रभम्। द्राघिष्ठैः दीर्घतरैर्बाहुदण्डैः अरिदरकौमोदकीपङ्कजानि चक्रशङ्खगदापद्मानि दधतं धारयन्तम्। आपीतवासो वसानम् आपीतं वासो वस्त्रं वासयन्तम्। स्फायत्किरीटेज्ज्वलमकुटमहाकुण्डलं प्रकाशयता किरीटेनोज्ज्वलानि मकुटमहाकुण्डलानि यस्य तम्। वन्यमालावत्सश्रीकौस्तुभाढ्यं वनमालया श्रीवत्सेन श्रीकौस्तुभेन च परिपूर्णम्। स्मितमधुरमुखं स्मितेन माधुर्ययुक्तवक्त्रं श्रीधराश्लिष्टपार्श्वं लम्या भूम्याचाश्लिष्टपार्श्वद्वयम्। अत्रायुधानां भूषणानां च न्यासेन पूजायां च मन्त्राः क्रमश्च सूचिताः। 'चक्राय नम;' 'शङ्खाय नमः' 'गदायै नमत' 'पद्माय नमः' इत्यायुधमन्त्रास्तत्तत्स्थानेषु न्यस्याः पूज्याश्च। तथा 'किरीटाया नमः' 'मकुटाय नमः' 'मकरकुण्डलाभ्यां नमः' 'वनमालायै नमः' 'श्रीवत्साय नमः' 'श्रीकौस्तुभाय नमः' 'श्रियै नमः' 'पुष्ट्यै नमः' इति भूषणादीनां मन्त्राः। एवं सर्वदेवेष्वपि तत्तद्ध्यानश्लोकादायुधभूषणन्यासाः पूजा च ग्राह्याः।। 65।।

विवरणम्

भास्वद्भास्वत्सहस्त्रप्रभामिति। दीप्तिमदर्कबिम्बसहस्त्रद्युतिम्। **अरिदरकौमोदकी पङ्कजानीति** चक्रशङ्खगदापद्मानि। **द्राघिष्ठैरिति** आयतैः। **स्फायच्छब्द** उज्ज्वलदर्थः। **वन्यमाला** वनमाला। **श्रीधराश्लिष्टपार्श्वमिति**। तदुक्तम्–

1. 'करम' क. पाठः

लक्ष्म्या च पद्मकरया पद्मरागसवर्णया।
दूर्वादलश्यामलया पुष्ट्या चोत्पलहस्तया।।

इति।। 65।।

One shall meditate upon Ajita- Viṣṇu possessing the lustre of a thousand blazing suns holding Ari (disc) dara (conch) kaumodakī(the weapon gadā) and Paṅkaja (lotus) by his long arms.; wearing an yellow cloth on his loins; embellished with Kirīṭa (diadem) Makuṭa (head gear) and Mahākuṇḍalam - great ear pendants; donning Vanyamālā - the garland of colourful flowers, Śrīvasta and Śrīkaustubha (the ornaments) possessing smiling face and embraced by Lakṣmī and Bhūmī.

Relevant mantras of Cakra, Śaṅkha, Gadā, Padma are to be assigned in respective parts of the body and worshipped. Then Kirīṭa, Makuṭa, Mahākuṇḍala, Vanamālā (garland) Śrīvasta (mark), Kaustubha (jewel), Śree (goddess Lakṣmī) and Puṣṭi- are to be worshipped using respective mantras. (a total of four Āyudhas and ten embellishments are to be meditated upon as noted in the commentary) (65)

विभ्रद्दोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः
सर्वालङ्कारदीप्तः सरसिजनिलयो व्याघ्रचर्मात्तवासाः।
ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पञ्चवक्त्र-
स्त्र्यक्षः कोटीरकोटीघटिततुहिनरोचिष्कलातुङ्गमौलिः।। 66।।

विमर्शिनी

तथा च महेशो ध्येयः ध्यातुं शक्यः। दोर्भिः करैः कुठारं मृगमभयवरौ च विभ्रद् धारयन्। सुप्रसन्नः सुतरां प्रसन्नः। सर्वालङ्कारदीप्तः सर्वैरलङ्कारैः शोभमानः। सरसिजनिलयः पद्मस्थः व्याघ्रवर्मात्तवासाः वैयाघ्रं चर्म वसानः। मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः मुक्ताफलानां चूर्णैरमृतरसमिश्रितैर्निर्मितपर्वताकारः। पञ्चवक्त्रैः पञ्चभिराननैर्युक्तः। त्र्यक्षः वक्त्रेषु प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिर्नेत्रैश्च युक्तः। कोटीरकोटीघटिततुहिनरीचिष्कला तुङ्गमौलिः जटाभारस्याग्रभागे घटितया चन्द्रकलया युक्तः उन्नतो मौलिर्यस्य सः।। 66।।

विवरणम्

कुठारमिति। परशुम्। मुक्तापरागेति। मौक्तिकपरागैरमृतरसेन च कलितः सम्पिण्डिततया निर्मितोऽद्रिर्यः स्यात् तस्य प्रभेव प्रभा यस्येति समासः। कोटीरकोट्यां जटावलयाग्रे घटितया बद्धया तुहिनरोचिश्चन्द्रस्तत्कलया तुङ्गो मौलिर्यस्येति समासः।

'ऊर्ध्वदक्षिणवामाधो वामदक्षिणबाहुषु।'

इति सर्वेष्वायुधक्रमः। शिवे तु-

अक्षसूत्रकपालेऽधः शूलखट्वाङ्गमूर्ध्वतः।
वहन्तं दक्षिणे वामे ध्यात्वा हस्ते सदाशिवम्।।

इति विकल्पः।। 66।।

Holding in his four hands Kuṭhāra (axe) mṛga (deer) Abhaya (the sign of protection) and Varada (the sign of compassion) always pleased ; the great god (Śiva), embellished with all ornaments, sitting on a lotus, wearing the skin of a tiger, looking like a mountain of the substance of pearls, nectar, having five faces, three eyes wearing a crown having the crescent moon and elevated head- may be meditated upon.

(The four weapons- Paraśu, Hariṇa, Abhaya and Varada –are to be worshipped. As embellishments the commentator gives a twenty one items all to be worshipped) (66)

ध्येयो जटामकुटचन्द्रकलेद्धमूर्धा
त्र्यक्षस्तरक्ष्वजिनपीतदुकूलवासाः ।
ई[1]शाच्युतस्त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान्
विभ्रत् सितासितवपुर्द्व्युचितात्मभूषः।। 67।।

विमर्शिनी

तथा ईशाच्युतश्च ध्येयः। जयमकुटचन्द्रकलेद्धमूर्धा जयभिः मकुटेन चन्द्रकलया च दीप्तो मूर्धा यस्य सः। त्र्यक्षस्त्रिनेत्रः। तरक्ष्वजिनपीतदुकूलवासाः व्याघ्रवर्म पीतदुकूलं च वासो यस्य सः। त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान् शूलं चक्रं कपालं शङ्खं च विभ्रद् भरमाणः। सितासितवपुः वपुषो दक्षभागे श्वेतवर्णः वामभागे कृष्णवर्णश्च। द्व्युचितात्मभूषः शिवस्य विष्णोश्च उचितया योग्यया भूषया युक्तः।। 67।।

विवरणम्

जयमकुटेत्यर्धाभिप्रायम्। त्रिशिखचक्रकपालशङ्खानित्युभयत्रापि दक्षिणवामक्रमः। यद्वा–

देवं चतुर्मुखं ध्यायेत् परमेष्ठीशमव्ययम्।
वहन्तं परशुं बाह्वोश्शङ्ख दक्षिण (सौम्य?सव्ययोः)।।
वामबाहुः कटौ न्यस्तो दक्षिणे वरदः स्थितः।।

इति।

दक्षिणे तु करे चक्रं त्रिशूलं वामके तथा।
अभयं दक्षिणेऽधस्ताद्वरदं वा प्रकल्पयेत्।।

इति।

दक्षिणे शूलटङ्कौ च शङ्खचक्रे च वामतः।
बिभ्राणं वा कपालं च शूलमब्जं सुदर्शनम्।।
दक्षिणेतरपार्श्वस्थपार्वतीश्रीविराजितम् ।।

1. 'विभ्रद् भुजैस्त्रिशिखचक्रकपालशङ्खान् श्वेतासितो द्विविधभूषणभृद्वरीशः।।' ख. पाठः

इति।

द्व्युचितात्मभूषः इति भस्मचन्दनाद्यभिप्रायम्। नागालङ्कृतोपलक्षणश्चैतत्। यदुक्तम्-
'भोगिभिर्भूषणैर्युत'मिति।। 67।।

The head possessing matted locks and crescent moon, shining with three eyes wearing skin of a tiger and yellow clothes, holding trident, disc, skull and conch in his hands , body with two colours the right side is white and the left side is black wearing ornaments of both Viṣṇu and Śiva, the god Śaṅkaranārāyaṇa may be meditated upon. (67)

दुर्गां ध्यायतु दुर्गतिप्रशमनीं दूर्वादलश्यामलां
चन्द्रार्धोज्ज्वलशेखरां त्रिनयनामापीतवासोवसम्।
चक्रं शङ्खमिषुं धनुश्च दधतीं कोदण्डवाणांशयो-
र्मुद्रे वाभयकामदे सकटिबन्धाभीष्टदां वानयोः।। 68।।

विमर्शिनी

दुर्गां ध्यायतु। दुर्गतिप्रशमनीं दुर्गतिर्दारिद्र्यं तत् प्रकर्षेण शमनशीलाम्। दूर्वादलश्यामलां दूर्वादलवत् श्यामवर्णाम्। चन्द्रार्धोज्ज्वलशेखरां चन्द्रकलयोज्ज्वलेन शिरोलङ्कारेण युक्ताम्। त्रिनयनां नेत्रत्रययुक्ताम्। आपीतवासोवसम् आपीतं वासो वस्त्रं वस्त्र इत्यापीतवासो वाः तम्। वक्रं शङ्खमिषुं धनुश्च चक्रशङ्खशरचापान् दधतीम्। कोदण्डबाणांशयोः धनुश्शरयोः स्थाने अभयकामदे अभयवरदे मुद्रे वा, अनयाः करयोः सकटिबन्धाभीष्टदां वा कट्यां बन्धः कटिबन्धेन वरदेन च युक्तां वा।। 68।।

विवरणम्

आपीतवासोवसमिति चीरवसमितिवद् द्रष्टव्यम्। दक्षिणाधस्तादिषुः स्यात्। कोदरडबाणांशयोरिति नोपर्यायुधयोर्विकल्प इति भावः। यद्वा-

'वामतस्तर्जनीचापचर्मशङ्खांस्तु विभ्रती।'

इति।

'शूलेषुखड्गचक्राणि दक्षिणेऽष्टभुजा यदा।।'

इति।

'सिंहासने वा स्वासीना स्थिता वा महिषोपरि।'

इति च।

शङ्खं चक्रं गदां खड्गं शरञ्च धनुरेव च।
अङ्कुशञ्च तथा पाशं वहन्तीं दक्षिणेतरे।।

इति।

अरिशङ्खासिचर्मोद्यत्करपल्लवशालिनीम्
चतुर्भुजां वाष्टहस्तां श्यामलां वारुणोज्ज्वलाम्।
नेत्रत्रयलसद्वक्त्रां वा द्विनेत्रां शुचिस्मिताम्।।

इति।

'रक्ताम्बरां सतीं ध्यायेद्विष्णुरूपां च विष्णुवत्।'

इति च।। 68।।

Goddess Durgā who puts an end to bad luck, dark as the blades of Dūrvā grass, donning a crescent on her head, possessing three eyes, wearing yellow clothes, holding disc, conch, arrow, bow or possessing the signs of Abhaya (protection) and Varada (giving boon), placing hands at the hips may be meditated upon. (68)

स्फुरन्मकुटपत्रकुण्डलविभूषितं चम्पक-
स्त्रजाकलितकन्धरं करयुगेन शक्तिं पविम्।
दधानमथवा कटीकलितवामहस्तेष्टदं
गुहं घुसृणभासुरं स्मरतु पीतवासोवसम्।। 69।।

विमर्शिनी

गुहं च स्मरतु। स्फुरन्मकुटपत्रकुण्डलविभूषितं स्फुरता शोभमानेन मकुटेन पत्रमयाभ्यां कुण्डलाभ्यां च विशेषेण भुषितम्। चम्पकस्त्रजाकलितकन्धरं चम्पकमय्या मालायालङ्कृतग्रीवम्। करयुगेन करद्वयेन शक्तिं पविं च दधानम्। अथवा कटीकलितवामहस्तेष्टदं कटीकलितवामहस्तेन युक्तं। दक्षिणेनेष्टदं च। घुसृणभासुरं कुङ्कुमवद्भासमानं कुङ्कुमेन भासमानं वा। पीतवासोवसं पीतं वासो वस्त्र इति पीत वासोवाः तम्।। 69।।

विवरणम्

पविमिति। वज्रम्। घुसृणभासुरमिति। कुंकुमद्युतिम्। यद्वा–

कुमारं कुङ्कुमाभासं द्विभुजं हेमपङ्कजे।
आसीनं वा स्थितं वापि यानारूढमथापि वा।।

इति।

शक्तिवज्रशरासेषुविलसद्वाहुमेव वा।
सदा वयसि कौमारे वर्तमानं सनातनम्।।
चूडारत्नविहीनेन मकुटेन विराजितम्।।

इति।।

षणमुखो द्वादशभुजो द्वादशाक्षः सुमङ्गलः।
षड्भुजो वा चतुर्हस्तो मयूरस्थः स्थितोऽपि वा।।
अभयं शक्तिशूलेषून् कुलिशं चाङ्कुशं करैः।
दक्षिणैर्धारयंस्तद्वत् कटिस्पर्शं वरप्रदम्।।
दण्डं च तोमरं चापं घण्टा पाशं च वामतः।
अधोहस्तात् प्रभृत्यूर्ध्वं स्याद् द्वादशभुजो विभुः।।

अभयं पङ्कजं शक्तिं दक्षिणे वरतोमरे।
कुलिशं षड्भुजो बिभ्रत् कर्तव्याः षण्मुखो विभुः।।
दक्षिणे पङ्कजं शक्तिं मातुलुङ्गं च वामतः।
पाशं च बिभ्रत् षड्वक्त्रस्त्वेकास्यो वा चतुर्भुजः।।
द्विभुजश्चेद् गुहः शक्तिकटिस्पृग्वरदान्वितः।
शक्तिवज्रधरो वा स्याद्दण्डशक्तिधरोऽथवा।।

इति।

कटिघण्डान्वितं सौम्यं पद्मयुक्तकरद्वयम्।
दिववाससं गुहं बालमन्यत्र वसनान्वितम्।।
व[1]र्णं कुंकुमसंकाशं षोडशे वयसिं स्थितम्।
चतुर्भुजं द्विहस्तं वा केयूरादिविभूषितम्।।
करयोश्शक्तिवज्रौ च कार्यौ नित्यं चतुर्भुजे।

इति।। 69।।

Subrahmaṇya may be contemplated by the mind- the god who is donning a crown and ear pendants, wearing garland of Champaka flowers, holding a spike and Vajrāyudha in his hands. Or he may be holding the mudra sign of Varada with one hand while other hand is resting on the hip. He possesses the colour of Sindura and wears yellow clothes. (69)

विघ्नेशं सपरश्वधाक्षपटिकादन्तोल्लसल्लड्डुकै-
दोर्भिः पाशसृणिस्वदन्तवरदाढ्यैर्वा चतुर्भिर्युतम्।
शुण्डाग्राहितबीजपूरमुरुकुक्षिं त्रीक्षणं संस्मरेत्
सिन्दूराभमिभास्यमिन्दुशकलाद्याकल्पमब्जासनम्।। 70।।

विमर्शिनी

विघ्नेशं च तथा संस्मरेत्। सपरश्वधाक्षपटिकादन्तोल्लसल्लड्डुकैः परशुना अक्षमालया स्वदन्तेन उल्लसद्भिर्लड्डुकैः चतुर्भिर्दोर्भिः करैर्युतम्। पाशसृणिस्वदन्तवरदाढ्यैः पाशाङ्कुशस्वदन्तवरदसहितैश्चतुर्भिः करैर्वा युतम्। शुण्डाग्राहितबीजपूरं शुण्डाया नासाया अग्रे गृहीतेन बीजपूरेण युतम्। उरुकुक्षिं बृहज्जठरम्। त्रीक्षणं त्रिनेत्रम्। सिन्दुराभं सिन्दूरवद् रक्तवर्णम्। इभास्यं गजवदास्येन युक्तम्। इन्दुशकलाद्याकल्पं चन्द्रकलादिभि रलङ्कारैर्युतम्। अब्जासनं पद्मस्थं च उपविष्टं च।। 70।।

विवरणम्

सृणिरङ्कुशम्। इभास्यमिति। गजाननम्। यद्वा–

ध्यायेद्गजाननं रक्तं बृहत्कुक्षिं चतुर्भुजम्।
पाशांकुशधरं भ[2]क्ष्यं दधानं दन्तमेव च।।

---

1. 'वर्णकु', क. ख. ङ. पाठः
2. 'भक्ष्यान्' ङ. पाठः,

इति ।। 70 ।।

One may fix his mind upon Vighneśa holding axe, rosary, one of his tusk and sweet laddu in his four hands. Or he may be holding a noose Srṇi (a goad), tusk and Varadamudrā in them. He may be holding a lime fruit in his trunk. He has a big belly, three eyes and colour of Sindūra. The face is like that of an elephant and he may sometimes have a crescent on his head and occupying a lotus. (70)

स्निग्धारालविसारिकुन्तलभरं सिंहासनाध्यासिनं
स्फूर्जत्पत्रसुक्लृप्तकुण्डलमथेष्विष्वासभृद्दोर्द्वयम्।
नीलक्षौमवसं नवीनजलदश्यामं प्रभासत्यक-
स्फायत्पार्श्वयुगं सुरक्तसकलाकल्पं स्मरेदार्यकम्।। 71 ।।

विमर्शिनी

अथार्य[1]कं स्मरेत्। स्निग्धारालविसारिकुन्तलभरं स्निग्धेन अपरुषेणारालेन वक्रेण विसारिणा विष्वक्प्रसरणशीलेन कुन्तलभरेण केशभरेण युक्तम्। सिंहासनाध्यासितं सिंहलाञ्छितमासन-मधिरुह्यासीनम्। स्फूर्जत्पत्रसुक्लृप्तकुण्डलं स्फुरता पत्रेण सुष्ठु कल्पितकुण्डलयुतम्। इष्विष्वासभृद्दोर्द्वयं शरचापभृता करद्वयेन युतम्। नीलक्षौमवसं नीलवर्णं क्षौमं वसा[2]नम्। नवीनजलदश्यामं नूतनमेघवत् श्यामवर्णम्। प्रभासत्यकस्फाय त्पार्श्वयुगं प्रभाख्यया भार्यया सत्यकाख्येन पुत्रेण च शोभमानाभ्यां पार्श्वभागाभ्यां युक्तम्। सुरक्तसकलाकल्पं सुतरां रक्तैः सकलैरलङ्कारैर्युतं च।। 71 ।।

विवरणम्

अरालेति कुटिलग्रहणम्। प्रभा भार्या सत्यकश्च पुत्रः। यद्वा–

पार्श्वस्थापत्यदारं वटविटपितलन्यस्तसिंहासनस्थं
श्यामं का[3]लाम्बरं च श्रितकरयुगलादर्शचिन्तामणिं च।
शस्त्रीनिस्त्रिंशबाणासनविशिखधृतं रक्तमाल्यानुलेपं
वन्दे शास्तारमीड्यं घनकुटिलबृहत्कुन्तलोदग्रमौलिम्।।

इति।

प्रभूतसिंहासनाब्जे स्वासीनं वामपादतः।
दक्षिणेन तु पादेन लम्बेनाक्रान्तपङ्कजम्।
शरं च क्षुरिकां चापं खड्गं बिभ्रच्चतुर्भुजम्।
कटिसूत्रोल्लसद्रक्तवसनं चारुनूपुरम्।।
निबिडाबद्धानिस्त्रिंशं श्यामलं कोमलाकृतिम्।
नीलोत्पलकरा शास्तुर्वामभागावलम्बिनी।।

---

1. 'कं च स्म' पाठः
2. 'समान' ख. पाठः,
3. 'कालाम्बराभम्',

प्रभा दक्षिणपार्श्वस्थः सत्यकोऽष्टाब्दबालवत्।

इति।

र[1]क्तां रक्तोज्जव[2]लाकल्पां सुरूपां कान्तयौवनाम्।
धृतवीणां प्रभां वन्दे देवीं रक्तान्तलोचनाम्।।
तमालश्यामलं भद्रं पिशङ्गाकल्पसुन्दरम्।
अधिज्यकार्मुकं वन्दे सत्यकं व्यक्तयौवनम्।।

इति।

तदेतत्सर्वमित्यादितत्तत्समभीष्टेत्यादिशब्देनभिप्रेतम्।। 71।।

Āryaka- Śāstā may be meditated upon with devotion. Possessing hair long and curling, occupying a throne, wearing ear ornaments made of ivory, holding bow and arrow in both hands, donning blue garments. His colour is just like that of afresh rain cloud. On his sides may be seen his wife Prabhā and his son Satyaka. He shines with a red colour. (71)

इत्यादितत्तत्समभीष्टमन्त्र-
कल्पप्रक्लृप्तक्रमतोऽत्र देवम्।
निध्याय बुद्ध्या निशिताग्रयाङ्ग-
प्रत्यङ्गभङ्ग्या प्रकरोतु साक्षात्।। 72।।

विमर्शिनी

अत्र पूजायाम् इत्यादितत्तत्समभीष्टमन्त्रकल्पप्रक्लृप्तक्रमतः एवमाद्युक्तप्रकारेण तस्य तस्य स्वाभिमतस्य मन्त्रस्य कल्पे निर्दिष्टेन मार्गेण देवं निशिताग्रया बुद्ध्या निध्याय बुद्ध्यावलोक्य अङ्गप्रत्यङ्गभङ्ग्या अङ्गानां मुखादीनां प्रत्यङ्गानां चक्षुःश्रोत्रादीनां भङ्ग्या सौष्ठवेन साक्षात् प्रकरोतु प्रत्यक्षीकरोतु।। 72।।

विवरणम्

निशिताग्रया बुद्ध्या निध्यायेत्यन्वयः। अङ्गप्रत्यङ्गभङ्ग्या साक्षात् प्रकरोत्विति। मुखकरचरणाद्यङ्गभङ्ग्या तदन्तर्गतललाटलोचनादिप्रत्यङ्गभङ्ग्या च प्रत्यक्षतयावतिष्ठमानमध्यवस्येदित्यर्थः।। 72।।

Thus one shall meditate upon the deities possessing such ornaments and embellishments. The devotee should try to meditate upon the details of the god including the limbs and minor details so that the divinity will appear as real before his eyes. (72)

तस्मै निजेष्टमनुरूपतया स्वभक्त्या
प्रादुस्सते दिशतु विष्टरमिष्टपीठम्।

1. 'रक्ताकल्पोज्ज्वलां रक्ता' इति च मुद्रितशिल्परत्नपाठः,
2. 'त्पला' ङ. पाठः

आराध्य मूलमनुनाङ्घ्रियुगे प्रसूनै-
स्तं स्वागतं प्रवहतूपहृतीश्च दद्यात्।। 73।।

विमर्शिनी

स्वभक्त्या निमित्तेन निजेष्टमनुरूपतया स्वस्येष्टमन्त्ररूपत्वेन प्रादुस्सते प्रकाशीभवते तस्मै देवाय इष्टपीठं पूजितपीठं विष्टरम् आसनं स्मृत्वा दिशतु दद्यात्। अङ्घ्रियुगे तस्य पादयोः मूलमनुना प्रसूनैराराध्य तं दैवं प्रति स्वाततं स्वागतमिति वदतु। उपहृतीश्च दद्यात्।। 73।।

विवरणम्

निजेष्टमनुरूपतया प्रादुस्सते तस्मै इष्टपीठं विष्टरं मन्त्री दिशित्वित्येवं सम्बन्धः। स्वाभीष्टमन्त्रमूर्तिरूपेणैवं प्रादुर्भूतो ह्यसौ देवः तस्मै तत्पूजितं पीठमासनतया तावन्मन्त्रविदुपहरेदित्यर्थः। स्वभक्त्येति प्रादुर्भावनिबन्धनमुक्तम्। तथा चासनाद्युपहृतिष्वपि भक्तियोगो लभ्यते। यदुक्तम्– 'श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरि'ति। प्रणवं मूलं बोक्त्वा आसनं समर्पयामि नमः इति वा देवनाम चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा असनं निवेदयामि नम इति वा पीठ[1] स्पृशंस्तदासनं दद्यादिति मन्त्री दिशत्वित्यभिप्रेतम्। 'स्वेनौज़सा तदुभयं व्यतिषज्य तिष्ठदि'तीयमवस्था तत्र तदुपवेशनानन्तरं प्रतिपत्तव्या 'स्थेम्ने मिथस्सङ्कुलनस्य धाम्नो'रिति ह्युक्तम्। पीठपूजायाश्चैवमेवोक्तविस्ताराद्युपपत्तिरिति। तमाराध्य स्वागतं वदत्विति सम्बन्धः। ओं स्वाततमस्त्विति तद्वादः। उपहृतीश्च दद्यादिति। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः।। 73।।

The priest shall offer seats to the deity appearing before him saying here is your seat. Then he shall offer flowers as a devotee and pronounce words of welcome. Thereafter the god may be offered oblations. For all these Mūlamantras of the respective deities may be chanted. The mantra is like "O God, here is your seat; kindly be seated. I offer you welcome" (73)

पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्योपहारा–
नीशार्धेशश्रीशविघ्नेश्वरेषु ।
देवेष्वन्येष्वर्घ्यपाद्यादिक्लृप्त्या
दद्यान्मन्त्री षोडश प्रायशोऽत्र।। 74।।

विमर्शिनी

अत्र ईशार्धेशश्रीशविघ्नेश्वरेषु शिवशिवनारायणगणपतिषु पाद्यार्घ्याचामादिक्लृप्त्या पाद्यार्घ्या-चमनीयक्रमेण, अन्येषु विष्ण्वादिषु देवेषु अर्घ्यपाद्यादिक्लृप्त्या प्रायशः सर्वत्र षोडशोपहारान् दद्यात्। तथा च प्रपञ्चसारे–

आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च।।
सगन्धसुमनोदीपधूपनैवेद्यवन्दनाः ।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश।।

1. '..स्पृक त' ङ. पाठः

इति। मन्त्रीत्यनेनात्रोपहारसमर्पणे स्वस्वमूलानन्तरम् 'ओं अर्घ्यमिदं समर्पयामि' इत्यादिमन्त्रविशेषयोजनम् उपहाराणां प्रत्येकमाद्यन्तयोर्जलदाने चोक्तम्।। 74।।

विवरणम्

प्रायशष्षोडशोपहारान्मन्त्री दद्यादित्यन्वयः। प्रायश इति कालदेशाद्यवस्थापेक्षया। पञ्चोपहारसद्भावो दशोपहारसद्भावस्तथा पञ्चविंशत्याद्युपहारसद्भावोऽपि सूचितः। तदुक्तम्–

आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च।।
सगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश।।
अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमान्यपि।
गन्धादयो निवेद्यान्ता उपवा[1]रा दश क्रमात्।।
गन्धादिका निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिणी।

इति। यद्यपीहासनं स्वागतञ्चास्ति किन्तु उपवीतजलयोगेनैव षीडशसङ्ख्येत्युपहृतीश्च दद्यादिति वदतोऽभिप्रायः। वक्ष्यति च–'देवे युनक्तु सकले जलगन्धपुष्पे'त्यादि।

अर्घ्यं पाद्यं तथाचामं स्नानं गन्धश्च पुष्पकम्।
धूपदीपनिवेद्यानि नमत्कारश्च ते दश।।

इति।

आसनं स्वागतं मालादर्शनीराजनान्यपि।
होमः प्रदक्षिणमपि स्तुतिः पूजासमर्पणम्।।

इति। पञ्चविंशतिसम्भवे नवाधिकानि। तत्र पुष्पानन्तरं माला दीपानन्तरं दर्पणनीराजने निवेद्यानन्तरं वैश्वदेवहोमः प्रदक्षिणं च पुनर्नमस्कारानन्तरं स्तुतिरवसानीया[2]र्घ्यमपीति क्रम इति। यद्वा षोडशोपचारपरिग्रहेऽप्यासनस्वागताद्यपि विद्यत एव। किन्तु मन्त्रीत्युपचारमन्त्रेण ओमर्घ्यं समर्पयामि नमः, ओं पाद्यं समर्पयामि नमः इति वा देवनाम चतुर्थ्यन्तमुक्त्वार्घ्यं निवेदयामि नमः पाद्यं निवेदयामि नम इति वेत्येवमुपचा[3]रमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम्। यद्वोपचारमन्त्र एव त्रिप्रणवनमोन्तः सर्वत्र स्यात्। यदुक्तम्–

'दद्यात्सर्वं जितन्तेन त्रितारनतिमौलिना।'

इति। यदा त्वमुख्यद्रव्यसम्भवो यदुक्तं–'गधपुष्पाक्षतोदकैरि'त्यादि तदाप्येवमेव मन्त्रो भवति। मानसे तु कल्पयामीति स्यादिति।। 74।।

The priest shall serve the deity giving Pādya (water for washing feet), Arghya (oblation), Ācamanīya (water for sipping and rinsing the mouth)

1. 'हा' ङ. पाठः,
2. 'र्घ्यमिति' क. ङ. पाठः,
3. 'हा' क. घ. पाठः

in that order in the case of Śiva, Śaṅkaranārāyaṇa and Gaṇapati. For others the sequence shall be like Arghya, Pādya and Ācamanīya. Here the priest shall offer Ṣoḍaśopacāra – the sixteen modes of worship.

(The commentator has quoted a stanza from Prapañcasāra giving the names of the sixteen items as follows. (1) Āsana(seat) (2) Svāgata(welcome) (3) Arghya (oblation) (4) Pādya (water for washing) (5) Ācamanīya (water for sipping and rinsing the mouth) (6) Madhuparka (a mixture of honey having five ingredients- curd, ghee, water, honey and sugar) (7) Punarācamanam (water again to wash) (8) Snānam (bath) (9) Vasanam (cloth) (10) Ābharaṇam (ornament) (11) Gandha (incense) (12) Puṣpa (flower) (13) Dhūpam (smoke to dry hair, body etc.) (14) Dīpa (light for waving as in lustration) (15) Naivedya (offering of food items) and (16) Vandanam (prostration as the final item) (74)

अर्घ्यं स[1]मर्पयतु दक्षिणदोष्णि दोर्भ्यां
मूर्ध्न्येव वा दरभृतं पदयोश्च पाद्यम्।
आचामकं च मधुपर्कमपि प्रदद्यात्
पाणौ पुरेव पुनराचमनीयकं च।। 75।।

विमर्शिनी

तत्रार्घ्यादिदाने क्लृप्तिमाह–अर्घ्यंमिति। दरभृतं शङ्खे गृहीतमर्घ्यम् उभाभ्यां कराभ्यां तस्य दक्षिणदोष्णि दक्षिणे करे वा मूर्ध्न्येव वा समर्पयतु। तथा दरगृहीतं पाद्यं पादयोश्च। आचामकं च मधुपर्कं च दक्षिणे पाणौ प्रदद्यात्। पुनराचमनीयकं च पुरेव पूर्वाचमनीयवत्।। 75।।

विवरणम्

तेषामुपहृतिनियममपि दर्शयति–अर्घ्यं समर्पयत्विति। दरभृतमर्घ्यं दोर्भ्यां देवस्य दक्षिणदोष्णि मूर्ध्न्येव वा समर्पयत्विति सोपस्कारमन्वयः। दरः शङ्खस्तस्मिन् पूजारम्भ एव सम्भृतम्। वक्ष्यति च– 'अर्घ्याद्यङ्गान्यार्येऽर्घ्यमि'त्यादि।

द्रव्यालाभे तु सर्वाणि गन्धपुष्पाक्षतोदकैः।
पूरयेन्मतिमान्मन्त्री तत्तत्सङ्कल्पसंयुतम्।।

इति। सर्वोपहारेष्वभितो जलदानमपि कार्यम्। तदुक्तम्–

'अन्तरा मूलमन्त्रेण दत्त्वा कूर्चेन पाथसी।'

---

1. 'हरेद् दरभृतं वदने कराभ्यां
पाद्यां पदाब्जयुजि चाचमनं तथास्ये।
तद्दक्षदोष्णि मधुपर्कमुदप्रतोष-
पोषं ददातु पुनराचमनं पुरोवत्।।
दद्यात् क्रमात् स्नपनवस्त्रयुगोपवीतसम्भू' ख. पाठः,

इति। वक्ष्यति च–'प्रतिसपर्यं वारि चाद्यन्तयोरि'ति। द्वयोरानन्तर्ये त[1]न्त्रेण सकृज्जलदान-मित्यर्थादुगम्यते। यद्वा जलगन्धपुष्पैरिज्यामात्रमिष्यते। य[2]दुक्तं पदयोश्च पाद्यमिति दरभृतं पाद्यं दोर्भ्यं देवस्य पदयोः समर्पयत्विति सानुषङ्गं सर्वत्र योजना। पदयोरिति सकृदादाय द्विर्दानमपि सूचितम्। आचामकञ्चेति। पाणाविति सम्बन्धः। त्रिराचमनाद्यपि यथास्वं कल्पनीयम्। मधुपर्कमपि पाणाविति। दधिमधुघृतयोगो मधुपर्कः। पुरेव पुनराचमनीयकञ्चेति। दक्षिण एव पाणावित्यर्थः। पुरेवेत्यनेन तदेवैतदाचमनीयमित्यपि सूचितम्। यदुक्तम्–'पूर्वत्रितयं त्ववशेषयेदि'ति। पाद्यार्घ्याचमनीयमित्यर्थः। यद्वा परमेव। यदप्युक्तम्–

'पुनराचमनीयेषु शस्तमम्भस्सुगन्धि यत्।'

इति। पात्रमेकञ्चेत्तदेव प्रत्येकं संक्षाल्य सर्वं देयम्। तदुक्तम्–

'शङ्खं प्रक्षाल्य पाद्यञ्च दद्यादाचमनीयकम्'।

इति।। 75।।

Arghya may be poured from the conch on the right shoulder or on the head while Pādya may be given at his feet. Ācāmaka and Madhuparka shall be given to his right hand. Punarācamanīya shall also be given as in the case of Ācamanīya. (75)

संस्नाप्य रातु वसनद्वितयोपवीत-
सम्भूषणान्यथ यजेज्जलगन्धपूर्वैः।
प्राक् स्नानतः परिषहोऽत्र विहृत्य विष्वक्
ताभ्यः पृथक् प्रदिशतूपहृतीर्यथार्हम्।। 76।।

विमर्शिनी

संस्नाप्य स्नानं कारयित्वा वसनद्वितयोपवीतसम्भूषणानि वस्त्रद्वयमुपवीतं भूषणं च रातु दद्यात्। अथ जल्याधपूर्वैः जलगन्धपुष्पधूपदीपैर्यजेत्। अत्र स्नाततः प्राक् परिषदः परिवारान् विष्वक् समन्ताद् विहृत्य देवान् पृथक् कल्पयित्वा ताभ्यः परिषद्भ्य उपहृतीः यथार्हं यथायोग्यं पृथक् प्रदिशतु।। 76।।

विवरणम्

स्नानादिशेष[3] विततत्वात् पूर्वं तावत्सङ्ग्रहेणाह–**संस्नाप्येति**। रात्विति। रा दाने प्रदद्यादित्यर्थः। स्नानारम्भे किञ्चित्कर्तव्यान्तरमाह–प्राक् स्नानत इति। परिषद इह पूजापरिवारदेवताः। विहरणं देवमूर्तिसकाशात्तत्तत्स्थानेषु परिकल्पनम्। विष्वगिति। समन्तात्। यथार्हमिति। अन्तरङ्गबहिरङ्ग-विशेषौचित्येनेति भावः। एतदेव[4] च वक्ष्यति–'**मूर्त्यङ्गपश्चिममिह स्वपनादिभूषानिष्ठमि**'त्यादि।। 76।।

---

1. 'म' ङ पाठः,
2. 'तदु' च पाठः
3. 'ष विहित' च. पाठः,
4. 'व ब' ङ. पाठः

Water may be given for his bath saying that "here is water". The two pieces of cloth, sacred thread and ornaments shall also be given. Thereafter he may be worshipped with water, incenses and flowers. Before the time of bath his attendants may be separated from his side and they shall be given Pādya and other requirements separately. (76)

आराध्य तत्र कुसुमं प्रणवेन भाव्यं
देवात् तथा प्रसरणं परिषद्गणस्य।
सिन्धोर्यथोर्मिपटलस्य यथा च वह्ने-
रिद्धात् स्फुलिङ्गनिकरस्य भिदाभिदावत्।। 77।।

विमर्शिनी

परिषत्प्रसरणक्लृप्तिमाह–आराध्येति। तत्र देवे प्रणवेन कुसुममाराध्य देवात् परिषद्गणस्य प्रसरणं पृथग्भावं तथा भाव्यं कल्पनीयं, यथा सिन्धोः समुद्रात् ऊर्मिपटलस्य लहरीसमूहस्य यथा चेद्धाद् दीप्ताद् वह्नेः स्फुलिङ्गनिकरस्याग्निकणानां समूहस्य तथा भिदाभिदावद् भेदवदभेदवच्च।। 77।।

विवरणम्

कथं परिषदां विहरणमित्याह–आराध्य तत्रेति। करपुटे कुसुमं गृहीत्वा प्रणवमुच्चरन् देवबिम्बात्तत्र बहिरावरणोद्देशे सर्वसामान्यप्रसरभाव[1]नया प्रसरमुद्रया तदाराधयेदिति भावः। देवात् परिषद्गणस्य भिदाभिदावत् प्रसरणं तथा भाव्यमित्यन्वयः। भिदाभिदावदिति भेदाभेदयुतम्। देवापेक्षया तेषां[2] ततो भेदाभावः तदपेक्षया तु देवस्य ततो भेदस्तेषां च परस्परतो भेद इति भावः। तथेति कथमित्याह–सिन्धोरिति। सामान्यविशेषाभिप्रायेण दृष्टान्तद्वयमिति ज्ञेयम्। तेनैतदपि गम्यते–प्रणवेन सर्वसामान्यतो विहृत्य पुन[3]रङ्गेभ्यो नमो मूर्तिभ्यो नम इति वर्गसामान्यतो विभज्य पुनस्तत्तन्मन्त्रैराराध[4]यन् 'स्वाभीष्टमन्त्रपरिवार गणान् स्वपद्मेष्वि'त्येतद्विदध्यादिति। यदुक्तम्–'तत आवरणस्थाने तत्तत्सामान्यमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं कुर्यादि'त्यादि। देवस्य बिम्बसमवायित्वेऽपि बहिः स्वावरणादिष्वभेदेनानुगमस्तावत्पुरोक्त एव 'ब्रह्माध्वेद्धचितादिने'त्यादिः। वक्ष्यति च–'तारेण तेजस्तडिदाभामि'त्यादि।। 77।।

Thereafter using Praṇava the God may be worshipped with flowers. Here again the attendants shall be separated from the deity. It is like separating waves from the ocean and blazing flames from the fire. (77)

ईशे षडावृतिरियं परिवारक्लृप्तिः
पञ्चावृतिः पयसिजाक्षनिसुम्भहन्त्र्योः।

---

1. 'वतया' च. पाठः,
2. 'षामन्ततो भे' ङ. च. पाठः,
3. 'नरंशेभ्यो' ख. पाठः,
4. 'धयेत्' क. पाठः

प्रोक्ता परेषु चतुरावृतिरङ्ग[1]पूर्वा
सर्वेषु शर्वगुहयोरपि मूर्तिपूर्वा ।। 78 ।।

विमर्शिनी

ईशे इयं परिवारक्लृप्तिः परिवाराणां व्यवस्था षडावृतिः षड्भिरावरणैर्युक्ता। पयसिजाक्षनिसुम्भहन्त्र्योः विष्णुदुर्गयोः पञ्चावृतिः। परेषु चतुरावृतिः प्रोक्ता। सवेषु अङ्गपूर्वा तास्वावृतिष्वङ्गावरणपूर्वा प्रोक्ता। शर्वगुहयोरपि मूर्तिपूर्वा मूर्त्यावरणपूर्वा च।। 78 ।।

विवरणम्

इदानीं वर्गसामान्यावरणक्लृप्तिं दर्शयति–ईशे षडावृतिरियमिति। प्रोक्तेति सम्बन्धः। पयसिजाक्षो विष्णुः। तत्रापि नियमं दर्शयति–अङ्गपूर्वा सर्वेष्विति। इयं परिवारक्लृप्तिरित्यनुषङ्गः।। 78 ।।

In the case of Śiva this surrounding of attendants are in six layers (or enclosures). For Durgā there are six enclosures of attendants while for other deities they are four. For them this acts as personal protection. In the case of Śiva and Subrahmaṇya the first one is self protection as his own idol. (78)

अङ्गान्यष्ट हरौ यजेच्छतमखाद्याशासु वर्मान्तिमं
दिक्ष्वस्त्रं विदिशीति पञ्च च कुमार्यां तत् तथाग्रेऽक्षि च।
अग्नीशाशरवायुहिक्षु पुरतोऽक्ष्यन्तं दिशास्वस्त्रकं
षट्छेषेष्विति षण्मुखेऽस्त्रयजनान्ते नेत्रमग्रेऽन्तिमम्।। 79 ।।

विमर्शिनी

हरौ अष्टाङ्गानि शतमखाद्याशासु पूर्वाद्यष्टदिक्षु यजेत्। तत्र पञ्चाङ्गानि पूर्वादिदिक्षु वर्मान्तिमं कवचान्तिममङ्गचतुष्कं, विदिशि अग्न्यादिकोणेष्वस्त्रं च। कुमार्यां तद् अङ्गार्चनं तथा हरेः पञ्चाङ्गवत्, अग्रेऽक्षि नेत्रं च। शेषेषु देवेषु षडङ्गानि अग्नीशाशरवायुदिक्षु अग्नीशाननिरृतिवायुकोणेषु पुरतश्चाक्ष्यन्तं, पूर्वादिदिशास्वस्त्रकं च। षण्मुखे इति उक्तप्रकारेणास्त्रयजनान्ते अग्नीशाशरवायुदिक्षु चत्वार्यङ्गानि, पूर्वादिदिक्ष्वस्त्रं चेष्ट्वा अग्रेऽन्तिमं नेत्रं च यजेत्।। 79 ।।

विवरणम्

अङ्गान्यष्ट हरौ यजेच्छतमखाद्याशास्विति वाक्यम्। शतमख इन्द्रः। वर्मान्तिमं दिक्ष्वस्त्रं विदिशीति पञ्च चेति वाक्यम्। अङ्गानि यजेदित्यनुषङ्गाः। कुमार्यां तत्तथाग्रेऽक्षि चेति वाक्यान्तरम्। षट्स्वङ्गेषु मध्ये हृदयादिकवचान्तं दिक्ष्वस्त्रं विदिक्षु, एवं तदङ्गपञ्चकं, नेत्रं पुनरग्रे यजेदित्यर्थः। आशरो नितरृतिः।

---

1. 'म्बुजाक्ष-
हेरम्बयोरपि षडावृतिका कुतश्चित्।।
अङ्गादिका परिवृतिर्गदिताखिलेषु
मूर्त्यादिका तिरिशशक्तिभृतोर्गणेशे।
तद्वत् षडावृतियुते त्चरमद्वयी द्रवज्रादिकात्र सकलेपु पूथग्(ध्रु?ब्रु) वेऽन्याः।।
अङ्गान्यष्टं हरौ' ख. पाठः

अक्ष्यन्तमिति। हृदयादिनेत्रान्तं पञ्चकमिति। षट्च्छेषेष्विति। शिवादि[1]ष्वेवं षडङ्गानि यजेदित्यर्थः। स्कन्देऽत्रापि भेदमाह–षण्मुख इति।

हारस्फटिककलायाञ्जनपिङ्गलवह्निरोचिषो ललनाः।
अभयवरोद्यतहस्ताः प्रधानतनवोऽङ्गदेवताः कथिताः।।

इति। अत्र पिङ्गलेति नेत्राभिप्रायम्। उदराद्युपाङ्गप्रधानवर्णमित्यपि ज्ञेयम्। इति।। 79।।

In the case of Viṣṇu the eight paraphernalia shall be propitiated from the eastern direction onwards. These four layers each in respect to east up to Varmāntima and Kavacāntima shall be conceived. In all corners Astra may also be propitiated. For Durgā the same pattern applies, but as the first item the eye may be taken up. For other gods the corners of south-east, north-east, south-west and north-west the worship shall be up to the eyes. Astramantra shall be used in all the four directions beginning from the east. For Subrahmaṇya at the conclusion of the worship with Astramantra, Netra shall also be propitiated. (79)

हरौ प्रचेतस्यपि वैनतेयं
सुदर्शनं प्रेतपतौ सुधांशौ।
कौमोदकीमावरणद्वयान्ते
कोणेषु चाग्न्यादिषु पाञ्चजन्यम्।। 80।।

शोषास्पदे शार्ङ्गमथेषुधी द्वौ
सुग्रीवके भृङ्गपदे च खड्गम्।
मुख्ये च खेटं वितथे श्रियं च
पुष्टिं दितावग्र[2]भुवि स्वमालाम्।। 81।।

श्रीवत्सचिह्नं च भृशे यजन्ते
श्रीकौस्तुभं च न्यसतु त्रिधाम्नि।
एवं समुक्तावृतिदिग्व्यवस्था
व्यत्यस्यते कैश्चिदियं क्वचिच्च।। 82।।

विमर्शिनी

त्रिधाम्न्यावरणद्वयान्ते अष्टाङ्गपञ्चाङ्गावरणयोरन्ते हरौ इन्द्रे प्रचेतस्यपि वरुणेऽपि वैनतेयं, प्रेतपतौ यमे सुदर्शनं, सुधांशौ सोमे कौमोदकीम्, आग्न्यादिकोणेषु च पाञ्चजन्यं च, शोषास्पदे वरुणवाय्वोर्मध्ये शार्ङ्गं, सुग्रीवके निरृतिवरुणयोर्मध्ये द्वाविषुधी च। तत्र 'इषुधिभ्यां नम' इति मन्त्रः। भृङ्गपदे यमनिरृत्योर्मध्ये खड्गम्, अथ मुख्ये वायुसोमयोर्मध्ये खेटं, वितथे अग्नियमयोर्मध्ये श्रियं, दितौ

1. 'दिष्वेत्र' ख. पाठः,
2. 'र्यमणि ख' क. पाठः,

सोमेशानयोर्मध्ये पुष्टिम्, अग्रभुवि पुरोभागे स्वमालां वनमालां च, भृशे इन्द्राग्न्योर्मध्ये श्रीवत्सचिह्नं श्रीवत्साख्यं चिह्नं, जयन्ते ईशेन्द्रयोर्मध्ये श्रीकौस्तुभं च न्यसतु कल्पयतु। परिवाराणां सर्वेषां ताराद्याश्चतुर्थीनमोन्ता एव मन्त्राः। एवं समुक्ता इयमावृतिदिग्व्यवस्था आवृतेर्दिशां क्लृप्तिः। कैश्चिद् दैशिकैः क्वचित् पश्चिममुखादौ व्यत्यस्यते व्यत्यासः क्रियते।। 80-82।।

विवरणम्

हरौ प्रचतस्यपीत्यादि क्वचिच्चेत्यन्तं विष्णौ मूर्त्यावरणार्थम्। वैनतेयमित्यादिपदानां त्रिधाम्न्यावरणद्वयान्ते न्यसत्त्विति दूरे सम्बन्धः। हर्यादिपदैर्वास्तुपदानि गृह्यन्ते। सप्तदश-देवतात्मकमेतदेकमेवावरणम्। हरिरिन्द्रः। प्रचेता वरुणः। स्वमालामिति वनमालाम्। एवं समुक्तेति। येयमावृतिदिग्व्यवस्था समुक्ता यथा प्राङ्मुखे प्रत्यङ्मुखे च देवे हरिपदे वरुणपदे चैव वैनतेय इत्यादि, सेयं कैश्चिदाचार्यैः क्वचित् क्वचिदंशे व्यत्यस्यतेऽन्यथा परिगृह्यते। यथोक्तम्-

प्राजापत्येन मार्गेण विधानमिदमीरितम्।
दैविके तु विपर्यासस्तदौचित्येन नीयते।।

इति। किञ्च पुरतः पृष्ठतश्च वैनतेयं, सुदर्शनं दक्षिणतः, कौमोदकीमुत्तरतः, पाञ्चजन्यं कोणेषु, वामपृष्ठतः शार्ङ्गं, दक्षिणपृष्ठत इषुधी, तत्र खड्गं वामतः, खेटं श्रियं दक्षिणतः, पुष्टिमुत्तरतो वनमालाञ्च पुरतस्तत्रैव श्रीवत्सकौस्तुभाविति।

अग्रे मरतकच्छायो ध्वजस्थो विहगेश्वरः।
पृष्ठतो विद्रुमप्रख्यस्साञ्जलिश्चित्रपक्षतिः।।
सुदर्शनं महाज्वालमनेकार्कशतद्युतिम्।
दक्षिणे चक्रिणश्चक्रशिरसं चक्रमर्चयेत्।।
मुकुटाघटितात्युग्रहेतिविग्रहभीषणाम्।
गदामङ्गारदीप्ताङ्गीं वामे कौमोदकीं यजेत्।।
पाञ्चजन्याभिधानेन कम्बुराजश्चतुर्ष्वपि।
कोणेषु देवदेवस्य हंसक्षीरामलं यजेत्।।
शार्ङ्गाङ्कितमहामौलिं शार्ङ्गं शान्तेतराकृतिम्।
सव्यपाश्चात्यदिग्भागे चित्रवर्णं समर्चयेत्।।
अवामे वैनतेयस्य विद्युत्पुञ्जसमत्विषम्।
स्फुरत्तूणीरशिरसं पूजयेदिषुधिद्वयम्।।
निर्मलाकाशसङ्काशं नन्दकं देवनन्दकम्।
वामतो हेतिराजस्य पूजयेदसिधारिणम्।।
हाटकक्षुद्रघण्टाढ्यखेटाघटितमौलिनम्।
दक्षिणेन यजेत् खेटं गदाया जितविद्युतम्।।
स्वस्वायुधप्रधानान्यहेतिभाजश्चतुर्भुजाः।
चक्रादिमूर्तयो ध्येया भीषणा भूषणोज्ज्वलाः।।

पद्मद्वयकरा लक्ष्मीः पद्मरागसमप्रभा।
श्यामा नीलोत्पलं शालिचुम्बिनं बिभ्रती शुकम्।।

पुष्टिरिति शेषः।

अनेकवर्णां विमलां मालां मूर्तिमतीमिव।
श्रीवत्सलक्षणं वत्सं कौस्तुभं भास्करप्रभम्।।

इति।। 80–82।।

The locations of the Āvṛti - periphery with regard to Viṣṇu are narrated here. The items mentioned are to be assigned to these locations. These are assigned at the end of the Aṣṭāṅga and Pañcāṅga type of Āvaraṇas-peripheries.

In the east and west locations the mantra "Vainateyāya namaḥ" is to be designated. In the south, "Sudarśanāya namaḥ". In the north, "Kaumodakyai namaḥ". In the four corners beginning with Agni (south east etc.) the mantra, "Pāñcajanyāya namaḥ" is assigned. In between Varuṇa and Vāyu- north-west – "Śaṅgāya namaḥ" is assigned. Between south west, the mantra "Iṣudhibhyo namaḥ." Between south west, (yama-nirti) khaḍgāya namah. Between Vāyu-Soma, the mantra "Kheṭāya namaḥ." Between Agni-Yama "Śriyai namah." Between Soma- Īśāna, "Puṣṭyai namaḥ."

In the front portion in the ground "Vanamālayai namaḥ." Between Indra- Agni "Śrīvatsāya namaḥ." Between Īśāna and east in the centre 'Kaustubhāya namaḥ." Some authorities suggest some changes in these locations with regard to the nyasa of the items connected with Viṣṇu. (The four directions, the four corners and the locations in between these are considered here). (80-82)

गौरीपतौ पुंबहुरूपसद्यवामेशमूर्तीः प[1]रितः क्रमेण।
इन्द्रार्किवारीड्वसुपा[2]ळजदिक्षु[3] मूर्त्तीस्त[4]तोऽङ्गावरणं प्रकल्प्य।। 83।।
अनन्तसूक्ष्मौ च शिवोत्तमैकनेत्रैकरुद्रांश्च पुनस्त्रिमूर्तिम्।
श्रीकण्ठसंज्ञं च शिखण्डिनं च वृषेशपूर्वासु च दिग्विदिक्षु।। 84।।

विमर्शिनी

तौरीपतौ परितः इन्द्रार्किवारीड्वसुपालदिक्षु इन्द्रः स्वयमेव आर्किर्यमः वारीड् वरुणः वसुपालो वैश्रवणः एषां दिक्षु ऐश्यां च क्रमेण पुंबहुरूपसद्यवामेशमूर्तीः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानमूर्तीः

1. 'दलमूलकेपु' ख. पाठः,
2. 'पाजदि' विवरणपाठः,
3. 'क्स्था मू' क. क्स्थेषूर्ध्वं ततोऽङ्गाव ख. पाठः,
4. 'रथाङ्गा' इति मूलकोशपाठः विवरणपाठ्य

प्रकल्प्य ततोऽङ्गावरणं च प्रकल्प्य वृषेशपूर्वासु-वृषा इन्द्रः ईश ईशानः इन्द्रादिदिक्षु ईशादिविदिक्षु च क्रमेणानन्तसूक्ष्मौ द्वौ शिवोत्तमैकनेत्रैकरुद्रांश्च त्रीन् पुनस्त्रिमूर्तिं श्रीकण्ठसंज्ञं शिखण्डिनं च न्यसेत् कल्पयेत्।। 83-84।।

विवरणम्

गौरीपताविति। बहुरूपोऽघोरः आर्किर्यमः वारीड् वरुणः। वसुपो वैश्रवणः। अजो ब्रह्मा। तस्य दिगैश्येव स्यात्।

सर्वाभरणसंयुक्तास्त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः ।
कुन्दकाञ्चननीलाभ्ररक्तभास्करसन्निभाः ।।
पुरुषाद्याश्चतुर्वक्त्राः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः।
ईशो दशभुजोऽघोरश्चाष्टबाहुश्चतुर्भुजः।।
आद्यः प्रासादवद् ध्येयः पुरुषो ब्रह्मरूपवत्।
शूलं परश्वधं खड्गं पिनाकं नागमुज्ज्वलम्।।
वज्रमग्निम्महाघण्टां प्रशान्तं दधतं स्मरेत्।
टङ्कं शूलं कपालञ्च वरदं दधतं भुजैः।।
वामदेवं स्मरेद्देव्या वामोरुगतयान्वितम्।
शलं ट[1]ङ्कं महापाशमङ्कुशं दधतं वरम्।।

इति। 'ललितस्त्रीविलासश्चे'ति वामदेवे विकल्पः। अथाङ्गावरणं प्रकल्प्येति। शर्वगुहयोरपि भूतिपूर्वेति ह्युक्तम्। एकनेत्रश्चतुर्थो भवति। वृषेशपूर्वासु चेति।

'इन्द्रपूर्वासु दिक्ष्वीशपूर्वासु च विदिक्ष्विति।'

इत्यर्थः।

जटामण्डलिनो रुद्रा नागाभरणभूषिताः।
शूलाशनिशरेष्वासबद्धदोर्दण्डभीषणाः ।।
रक्तोऽतिरक्तस्सुसितश्चारुणः शशिसन्निभः।
रक्तोऽरक्तः श्यामवर्णस्त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः।।

इति।

'विद्येश्वराश्चतु[2]र्वक्त्राश्चतुर्भुजसमन्विताः।'

इति च।

मुखसङ्ख्यायान्तु विकल्प इति ज्ञेयम्।। 83-84।।

उमां च चण्डेश्वरनन्दिनौ च
तथा महाकालगणेश्वरौ च।

---

1. 'लोप च वरदम' छ. पाठः
2. 'तुर्वृत्ताश्च' ख. पाठः

वृषं न्यसेद् भिङ्गिरिटिं क्रमेण
स्कन्दं च सोमाद्यनिलान्तदिक्षु।। 85।।

विमर्शिनी

तथा तद्बहिः सोमाद्यनिलान्तदिक्षु उत्तरादिवाय्यन्तदिक्षु प्रादक्षिण्यक्रमेण उमां च चण्डेश्वरनन्दिनौ च द्वौ महाकालगणेश्वरौ च द्वौ वृषं भिङ्गिरिटिं स्कन्दं च न्यसेत्।। 85।।

विवरणम्

सोमाद्यनिलान्तदिक्ष्विति। सोमेशादिवाय्वन्ताष्टदिक्षु क्रमेणेत्यर्थः।

उमा तु रक्तवर्णा सा पाशाङ्कुशवराभया।
चतुर्भुजा त्रिनयना सेन्दुखण्डा मनोरमा।।
खट्वाङ्गं परशुं शूलं तर्जनीं दधतं करैः।
त्रिनेत्रं धूम्रवर्णं तु ध्यायेच्चण्डेश्वरं विभुम्।।
नन्दिनं शूलखट्वाङ्गवरदाभयधारकम्।
पद्मरागप्रतीकाशं वैष्णवं मां स्मरेद् बुधः।।
श्यामवर्णं विलोलाक्षं दण्डकोदण्डधारकम्।
त्रिनेत्रं च महाकालं ध्यायेद्रक्ताम्बरं विभुम्।।
पाशाङ्कुशौ स्वदन्तञ्च डाडिमं दधतं सुतम्।
सुरत्नमकुटं रक्तं तुन्दिलं हि गजाननम्।।
वृषाकारं वृषं ध्यायेत् त्रिनेत्रं कुन्दसन्निभम्।
पीतवर्णं विलोलाक्षं शूलटङ्कधरं विभुम्।
ब्रह्माञ्जलिधरं ध्यायेद् ध्यायन्तं परमेश्वरम्।।
स्कन्दञ्चापि ततो ध्यायेत् कुङ्कुमाभं षडाननम्।
शक्तिवज्रधरं सौम्यं धनुर्बाणं कराम्बुजैः।।

इति।। 85।।

In the case of Śiva the five forms of the god Tatpuruṣa, Aghora, Sadyojāta, Vāmadeva and Īśāna may be conceived in the directions like east, south, west, and north and above. The Aṅgāvaraṇa is to be worshipped in these locations. Thereafter in all the eight directions- cardinal and corners presided by the lords of the quarters using mantras mentioning the names of (1) Ananta (2) Sūkṣma (3) Śivottma (4) Ekaṇetra (5) Ekarudıa (6) Trimūrti (7) Śrīkaṇṭha and (8) Śikhaṇḍī. Thereafter the attendants are also propitiated in these directions starting from the east and mentioning their names in mantras. They are (1) Umā (2) Caṇḍeśvara (3) Nandiṇī (4) Mahākāla (5) Gaṇeśvara (6) Vrṣa (7) Bhriṅkīriṭi and (8) Skanda in that order. (83-85)

स्कन्दे न्यसेद् दिक्षु सनत्कुमारं
स्कन्दं च बाणं च सहेमचूडम्।
भद्रादिसेनं भवपुत्रदेव-
सेने शिवाद्यश्रिषु देवयानीम्।।86।।

विमर्शिनी

स्कन्दे दिक्षु सनत्कुमारं स्कन्दं च बाणं च सहेमचूडं हेमचूडं च, शिवाद्यश्रिषु ईशादिकोणेषु भद्रादिसेनं भद्रसेनं भवपुत्रदेवसेने भवपुत्रं देवसेनां च देवयानीं च न्यसेत्।।86।।

विवरणम्

स्कन्द इति। दिक्षु सनत्कुमारादयः। शिवादिविदिक्षु च भद्रसेनादयः। भवपुत्रो देवसेना चेति द्वन्द्वः।

द्विभुजा मूर्तयः सर्वा मुण्डमालासमन्विताः।
कुङ्कुमाभाः सुवसनाः सर्वाभरणभूषिताः।।
उभयांसोपवीताश्च ध्येया देवस्य मूर्तयः।
तथा च देवसेना तु ध्येया चम्पकसन्निभा।।
ध्यायेत्कुङ्कुमसङ्काशां देवयानीं सुलक्षणाम्।

इति।।86।।

In relation to Skanda the mantras for the worship of attendants in the cardinal directions are four such as (1) Sanatkumāra (2) Skanda (3) Bāṇa and (4) Hemacūda. In the four corners the mantras to be used are (1) Bhadrasena (2) Bhavaputra (3)Devasenā and (4) Devayānī. (86)

अङ्गान्ते पुरुषादिसद्यचरमाः स्वाशासु शैवीः क्रमा-
दन्याश्चाश्रिषु पावकादिषु चतस्रो वासुदेवादिकाः।
मूर्ती कल्पयतु त्रिलोचनहरौ प्राक् चण्डसेनादिह
स्वं वाहं वृषसंज्ञकं च गरुडात्मानं सुधीरग्रतः।।87।।

विमर्शिनी

त्रिलोचनहरौ तत्राङ्गान्ते अङ्गावरणान्ते स्वाशासु स्वस्वदिक्षु पुरुषादिसद्यचरमाः तत्पुरुषादि-सद्योजातान्ताः शैवीश्चतस्रः, पावकादिष्वश्रिष्वन्या वासुदेवादिकाश्चतस्रश्च मूर्ती क्रमात् कल्पयतु। इह तु चण्डसेनाद् निर्माल्यधारिणः प्राक् पूर्वमग्रतो वृषसंज्ञकं गरुडात्मानं 'वृषाय गरुडात्मने नमः' इति स्वं वाहनं व कल्पयतु। सुधीरिति उक्तैः परिवारनामभिर्मन्त्रयोजनं विद्वानित्यर्थः।।87।।

विवरणम्

अङ्गान्त इति। शैवीरिति मूर्तीः कल्पयत्विति सबंध्यते। स्वाशास्विति प्राग्दक्षिणोदक्पश्चिमदिक्षु। क्रमादिति। नव शिववदिति भावः। वासुदेवादिका अन्या मूर्तारित्यन्वयः।

वासुदेवस्तितो ध्येयश्चक्रशङ्खगदाम्बुजैः।
बन्धूकाभो दरार्यब्जगदी नीलाम्बरः परः।।

सङ्कर्षण इत्यर्थः।

'ऊर्ध्वाधोविनिहितवासुदेवहेतिप्रस्थानः प्रतिनवकर्णिकारवर्णः'

प्रद्युम्न इति शेषः।

'गदाशङ्खारिकमलैश्वरमः शक्रनीलभाः।'

अनिरुद्ध इत्यर्थः। वृषसंज्ञकञ्च गरुडात्मानं सुधीरिति। यदुक्तम्–

'इष्ट्वा वृषार्धगरुडं मण्डपस्थं बलिं क्षिपेत्।'

इति। यद्वा–

वृषञ्च वैनतेयञ्च पृथग्रूपेण कारयेत्।
वृषोपरि यथा पक्षी वैनतेयः सुतुण्डवान्।।

इति।। 87।।

The wise priest shall worship (the attendants of) Śaṅkaranārāyaṇa in the cardinal directions Tatpuruṣa, Aghora, Sadyojāta and Vāmadeva. In the corners four other forms like Vāsudeva, Saṅkarṣana, Pradyumna and Aniruddha. Before worshipping the Nirmālyadhārī named Caṇḍeśa he shall worship the vehicle of Garuḍa prefixed by the word Vṛṣa which stands for the vehicle of Śiva. The mantra shall be "Vṛṣāya Garuḍātmane namaḥ" (87)

न्यस्य जयां विजयामपि कीर्तिं प्रीतिं प्रभां तथा श्रद्धाम्।
मेधां श्रुतिं द्वितीयावरणे प्रागादिदिक्क्रमात् तदनु।। 88।।
चक्रं शङ्खं सगदं खड्गं पाशाङ्कुशौ शरं च धनुः।
स्थापयतु सुम्भहन्त्र्यां षोडशकेऽत्रादिमाक्षरं बीजम्।। 89।।

विमर्शिनी

सुम्भहन्त्र्यां द्वितीयावरणे प्रागादिदिक्क्रमात् जयां विजयामपि कीर्तिं प्रीतिं प्रभां तथा श्रद्धां मेधां श्रुतिं च न्यस्य तदनु तद्बहिः पूर्वक्रमेणैव चक्रं शङ्खं सगदं गदां च खड्गं पाशाङ्कुशौ द्वौ शरं धनुश्च स्थापयतु कल्पयतु। अत्र षोडशके परिवारमन्त्रे आदिमाक्षरं स्वस्य स्वस्याद्यमक्षरं बीजं स्यात्।। 88–89।।

विवरणम्

सगदमिति गदाञ्चेति भावः। अत्र षोडशक इति। दूत्यावरण आयुधावरणे च।। 89।।

कीर्तिप्रीत्योर्मेधायाश्चाद्यस्वरयुतं विरेफं च।
चक्रे रमेव संबुद्ध्यन्तमिहास्त्राष्टकं फडन्तं च।। 90।।

विमर्शिनी

कीर्तिप्रीत्योर्मेधायाश्च तिसृणामेतासाम् आद्यस्वरयुतम् अकारयुक्तं विरेफं रेफरहितं च 'कं कीर्त्यै

नमः' पं प्रीत्यै नमः' 'मं मेधायै नमः' इति पन्त्रा इत्यर्थः। चक्रे रमेव रं इत्येव बीजम्। इहास्त्राष्टकम् आयुधाष्टकं सम्बुद्धयन्तं सम्बोधनप्रथमैकवचनान्तं फडन्तं च। 'रं चक्र फण् नमः' शं शङ्ख फण् नमः,' 'गं गदे फण् नमः' इत्याद्या मन्त्रा इत्यर्थः।। 90।।

विवरणम्

आद्यस्वरयुतमिति 'कं कीर्त्यै मं मेधायै' इति चोक्तम्। विरेफश्चेति पं प्रीत्यै' इत्युक्तम्। चक्रे रमेवेति नत्वादिमाक्षरमिति भावः। संबुद्ध्यन्तमिहेति। यथा 'रं चक्र फण् नमः शं शङ्ख फण् नम्' इत्यादि।

भ्राजन्मरतकप्रख्याः सर्वाश्चटुलदृष्टयः।
दधत्यस्सायकं हस्तैश्शूलकार्मुकतर्जनीः।।
रात्रीशखण्डविलसन्मकुटाञ्चितमस्तकाः ।
जयाद्याः पूजनीयाः स्युः स्वबीजाद्यर्णसंयुताः।।

इति। विष्णुवच्चक्रशङ्खादयः।

पाशाङ्कुशौ क्रमाद् ध्येयौ स्वस्वस्वङ्कितमस्तकौ।
स्वायुधं दक्षिणेऽन्यत्तु वामे च दधता करे।।

इति।। 90।।

In regard to Durgā the paraphernalia to be placed in the second Āvaraṇa-periphery are the eight forms like (1) Jayā (2) Vijayā (3) Kirtī (4)Preeti (5) Prabhā (6) Śraddhā (7) Medhā and (8) Śruti. Thereafter the weapons like Cakra (disc), Śankha, Gadā, Pāśa, Aṅkuśa, Khaḍga, Śara and Dhanus - totalling eight. For all the sixteen Bijaksara should be added to form the mantra like Jam jayayai namah etc. For weapons also suffix has to be added to form the mantra (as detailed in the commentary) (88-90)

दिक्षु क्षुरिकां खड्गं धनुः शरं हुंफडादिकं न्यसतु।
शार्वे मधुकरमग्नौ शम्बरमप्यार्यकेऽङ्गवृत्यन्ते।। 91।।

विमर्शिनी

आर्यके अङ्गवृत्यन्ते अङ्गावरणान्ते दिक्षु क्षुरिकां खड्गं धनुः शरं च हुंफडादिकं न्यसतु। 'हुं फट् क्षुरिकायै नमः' इत्याद्या मन्त्राः। शार्वे कोणे मधुकरम् अग्नौ शम्बरं च।। 91।।

विवरणम्

दिक्षु क्षुरिकामिति। 'ओं हुंफट् क्षुरिकायै नम' इत्यादि।

तत्तदङ्कितमूर्धानः शास्तुरायुधमूर्तयः।
क्षुरिका स्त्री पुमांसोऽन्ये दधाना स्वायुधं वरम्।।
विद्युद्वर्णेन्द्रनीलाभचित्रवर्णातिभास्वराः ।
स्कन्दो गणपतिश्चाथ शम्बो मधुकरस्तथा।।

दिक्षु पूज्यास्तु कोणेषु खड्गश्च क्षुरिका धनुः।
शरश्च नामधेयैः स्वैः पूज्याः स्युर्हुंफडन्तकैः।।

इति विकल्पः।। 91।।

For Śāstā the paraphernalia of objects to be assigned at the end of Aṅgāvaraṇa are as follows. Kṣurikā (dagger) Khaḍga, Dhanus and Śara (arrow). Bījākṣaras are to be prefixed like "Humphaṭ ksurikāyai namaḥ" etc. In the corner of Īśāna Madhukara may be assigned while in the Agni corner Śambara may also be assigned. (91)

न्यसतु गणञ्जयविघ्नेशैकादिकदंष्ट्रवीरगजवक्त्रान्।
लम्बोदरवरदाभिधभक्तप्रियमष्टदिक्क्रमतः ।। 92।।

ओजस्वरबीजयुतान् विघ्नेशे चावृतौ द्वितीयायाम्।
गदितमसाधारणमित्यावरणं कीर्तयेऽथ सामान्यम्।। 93।।

विमर्शिनी

विघ्नेशे द्वितीयायामावृतौ अष्टदिक्क्रमतः ओजस्वरबीजयुतान् अयुग्मस्वरैर्वृतेन गमिति बीजेन युतान् गणञ्जयविघ्नेशैकादिकदंष्ट्रवीरगजवक्त्रान् एकादिकदंष्ट्र एकदंष्ट्र एतान् पञ्च, लम्बोदरवरदाभिधभक्तप्रियं लम्बोदरं वरदं भक्तप्रियं च न्यसतु। इत्यसाधारणं प्रत्येकं नियतमावरणं गदितम्। अथ सामान्यमावरणं कीर्तये।। 92-93।।

विवरणम्

न्यसत्विति। एकदन्तस्तृतीयः।। 92।।

ओजस्वरबीजयुतानिति। प्रथमतृतीयाद्या ओजस्वराः दिक्पालवर्णाः प्रधानतनवश्चैते इति। अथ सामान्यं कीर्तये इति। विष्ण्वादिषु साधारणमावरणद्वयम्।। 93।।

For Gaṇapati in the second Āvṛti- periphery the eight locations are to be assigned to deities like (1) Gaṇañjaya (2) Vighneśa (3) Ekadanta (4) Vīra (5) Gajavaktra (6) Lambodara (7) Varada and (8) Bhaktapriya (all synonyms of Gaṇeśa). Bījākṣaras should be appropriately prefixed to these synonyms to form the mantra. (92-93)

प्रागाद्याशास्विन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानान्।
निर्ऋतावनन्तमीशे ब्रह्माणं मन्त्रवित् क्रमेण यजेत।। 94।।

विमर्शिनी

प्रागाद्याशासु क्रमेण इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानान् निर्ऋतौ अनन्तम् ईशे ब्रह्माणं व यजेत। मन्त्रविदित्यनेन 'इन्द्राय सुराधिपतये विष्णुपारिषदे नमः' इत्यादिमन्त्रविशेषज्ञ इत्यर्थः।। 94।।

विवरणम्

मन्त्रविदिति निजनिजजात्यधिपतिपदयोग उक्तः। जातयस्तूत्सवपटले वक्ष्यन्ते-'सुरतेजःप्रेताख्या' इत्यादि।

वज्रपाणिं सहस्त्राक्षं श्यामलं गजवाहनम्।
त्रिनेत्रं त्रिशिखं रक्तमश्वगं शक्तिपाणिनम्।।
रक्ताम्बरधरं कृष्णं महिषोपरि दण्डिनम्।
खड्गपाणिं नरारूढं श्यामवर्णं त्रिलोचनम्।।
मेषस्थं पाशपाणिञ्च श्वेतवर्णं त्रिलोचनम्।
पीतवर्णं मृगारूढं ध्वजहस्तं त्रिलोचनम्।।
शशारूढं गदापाणिं श्वेतं श्यामं विमानगम्।
शूळिनं कपिलं ध्यायेद् वृषस्थं चन्द्रशेखरम्।।
अनन्तं पूर्ववत् पीतं पद्मस्थं पद्मलोचनम्।
जटामकुटसंयुक्तं नानाभरणभूषितम्।।
कुम्भमक्षस्त्रजं मुद्रां पङ्कजं दधतं स्मरेत्।

इति।

पीतः पिङ्गः कृष्णो धूम्रः श्वेतश्च धूम्रसितशुक्लाः।
काशारुणाम्बुजाभा लोकेशा वासवादयः प्रोक्ताः।।

इति वर्णविकल्पः।

पीतो वज्राशनिकर इन्द्रोऽग्निस्तप्तहेमरुक्।
कुण्डिकां जपमालां च वरदं चाभयं दधत्।
कृष्णाकल्पोऽतिकृष्णाभो दण्डपाशध[1]रो यमः।
कृष्णो दंष्ट्री कृष्णवासा निर्ऋतिः खड्गवर्मधृक्।।
पीताकल्पः सुधवळो वरुणः पाशदोर्द्वयः।
ध्वजांकुशक[2]रो वायुर्धूम्रो नीलः स्वलंकृतिः।।
हेमाभासो मधुपिङ्गाक्षसौम्यो दिव्याकल्पो नरवाहो गदाभृत्।
तुन्दी किञ्चिद्वहलो ह्रस्वबाहुर्यक्षाधीशो निधिभिश्चावृतः स्यात्।।
त्रिशूली श्वेत ईशानः श्वेताकल्पो जटाधरः।
श्वेतारक्तनिभोऽनन्तः................ ।।
साक्षस्त्रक्कुण्डिकास्त्रुक्स्त्रुवाढ्यो ब्रह्मा चतुर्मुखः।

इति।

शक्तिस्वस्तिककरो वाग्निः स्यात्। यदुक्तं–

'दक्षिणेन शितशक्तिधारिणं स्वस्तिकं दधतमन्यपाणिना'

इ[3]त्यादि।

---

1. 'करो' घ. च. पाठः,
2. 'धरो' ङ. पाठः
3. 'इति' ख. च. पाठः,

पीतहिमजलदगनाचिरप्रभारक्तकुन्दनीलरुचः ।
कुरुविन्दारुणवर्णाः प्रोक्ताः स्युर्वर्णतोऽपि वज्राद्याः।।

इति।

वज्राद्याः स्वायुधाकारा यद्वा स्वायुधमस्तकाः।
स्वायुधं बिभ्रतो ध्येयास्तीक्ष्णभासोऽतिभीषणाः।।

इति। वा[1]योर्ध्वजो वायुधम्। यदुक्तं 'खङ्गं पाशं तथा ध्वजम्' इति।। 94।।

The priest proficient in mantras shall worship the divinities like Indra in all eight directions beginning with the east in the Pradakaṣiṇa order. The deities are (1) Indra (2) Agni (3) Yama (4) Nirti (5) Varuṇa (6) Vāyu (7) Soma and (8) Īśāna. In the corner of Nirti, Ananta and in Īśāna corner Brahmā also shall be worshipped. (94)

वज्रं शक्तिं दण्डं खङ्गं पाशाङ्कुशौ गदां शूलम्।
चक्रं पद्मं च तथा न्यस्येदिन्द्रादिबाह्यतः क्रमतः।। 95।।

विमर्शिनी

इन्द्रादिबाह्यतः इन्द्रादीनां बाह्यावरणे क्रमेण तथा वज्रं शक्तिं दण्डं खङ्गं पाशाङ्कुशौ गदां शूलं चक्रं पद्मं च न्यस्येत्।। 95।।

In the outer periphery of the lords like Indra their respective weapons shall also be propitiated. They are ten as follows. (1)Vajra (2) Śakti (3) Daṇḍa (4) Khaḍga (5) Pāśa (6) Aṅkuśa (7) Gadā (8) Triśūla (9) Cakra and (10) Padma. (95)

विष्वक्सेनप्रमुखं निर्माल्यभुजं निजं निजं यजतु।
दिक्पालास्त्रावसितौ दिक्[2]पावृत्यन्तरे च दितिभागे।। 96।।

विमर्शिनी

दिक्पालास्त्रावसितौ दिक्पालानां तदस्त्राणां चावसाने दितिभागे सोमेशानयोर्मध्ये दिक्पावृत्यन्तरे दिक्पावरणस्यान्तर्भागे विष्वक्सेनप्रमुखं निजं निजं निर्माल्यभुजं यजतु।। 96।।

विवरणम्

विष्वक्सेनप्रमुखमिति।'विष्वक्सेनो नरकदमन' इत्यादि हि प्रागुक्तम्।

'विष्वक्सेनोदितो कृष्णशङ्खचक्रगदाधरः।
तर्जयन् वामतर्जन्या नासाग्रासन्नया जगत्।।
खट्वाङ्गं परशुं शूलं तर्जनीं दधतं करैः।
त्रिनेत्रं धूम्रवर्णं तु ध्यायेच्चण्डेश्वरं विभुम्।।

---

1. 'वायु' ख. पाठः,
2. 'दिक् पीतभागे च सर्व देवेषु क. पाठः

टङ्कं चक्रं त्रिशूलञ्च चण्डसेनस्तु तर्जनीम्।
दधानो धूम्रकृष्णाभद्व्यर्धेशहरिवेषभृत्।।
शङ्खचक्रगदाहस्ता मुण्डिन्यपि सतर्जनी।
यादृशा मूर्तयस्त्वेते धूर्तसेनस्तु तादृशः।।
शक्तिं च तर्जनीं बिभ्रच्चिन्तनीयो महाबलः।।

यादृशा मूर्तयस्त्विति सनत्कुमारस्कन्दाद्याभिप्रायम्। कुम्भोदरघोषवतोश्चैवमूह्यमिति। दिक्पावृत्यन्तरे चेति। लोकपालावरणतोऽप्यन्तरे च। तत्रापि दितिवास्तुस्थाने इत्यर्थः।। 96।।

After worship of the lords of quarters and their weapons in the inner periphery the deities like Viṣvaksena and the respective Nirmālyadhārī of the deities shall be propitiated. (96)

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् [1]स्वपद्मे-
ष्वेवं निवेश्य दिशतूपहृतीश्च तेषु!
मूर्त्यङ्गपश्चिममिह स्नपनादिभूषा-
निष्ठा जलादिभिरथ प्रयजेदशेषान्।। 97।।

विमर्शिनी

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् स्वस्याभीष्टस्य मन्त्रस्य परिवारगणान् एवं स्वपद्मेषु स्वस्य स्वस्याधारभूतेषु पद्मेषु क्रमेण निवेश्य कल्पयित्वा तेषु परिवारेषु मध्ये इह मूर्त्यङ्गपश्चिमं यथा भवति तथा स्नपनादिभूषानिष्ठा उपहृतीः पृथक् प्रदिशतु। अथाशेषान् परिवारान् जलादिभिः प्रयजेत्।। 97।।

विवरणम्

अथ यत् पूर्वमुक्त 'माराध्य तत्र कुसुममि'त्यादि तत्र विशेषमपि दर्शयन्नाह–**स्वाभीष्टेति**। मन्त्रशब्देन मन्त्रदेवताग्रहणम्। स्वपद्मेष्वेवं निवेश्येति। तदुक्तं–

'सर्वेषामपि चैतेषां प्रत्येकं पद्ममासनम्'।

इति। तेषां पुष्पाराधनेन पद्मासनभाजामेव विभावना कार्या। यद्वा पीठशक्तेरेव परिवारपद्मप्रसरणपूर्वकं बिम्बमूर्तेस्तत्परिवारप्रसरणं कार्यम्। शक्तिपुष्पाराधनेन च पद्मप्रसरणमिति प्रसरणपुष्पाराधनं विदधदावाहनमुद्रया तान् स्वपद्मेषु भावयेदिति निवेश्येति सूचितम्। तेषु उपहृतीश्च दिशत्विति। कथमित्याह –मूर्त्यङ्गपश्चिममिति। देवे स्नपनादिशेषोपहरणं तावत् पूर्वमेव संस्नाप्य रात्वित्यादिना संग्रहेणोक्तम्। तत्र च परिवारविहारानन्तरं देवे स्नपनादि भू[2]षणान्तमुपहृत्य परिवारेषु तदुपहरणीयम्। तदुक्तं–

'दत्त्वा देवाय भूषान्तं स्नानाद्यङ्गेषु कल्पयेत्।'

इति। वक्ष्यति च–तत्रोङ्कारनिजोपचारे'त्यादि। मूर्त्यङ्गपश्चिममिति मूर्तिपश्चिममङ्गपश्चिमं वा। यथास्वं स्नपनादिभूषान्ता उपहृतीर्दद्यादित्यर्थः। तत्र स्कन्द एव अङ्गपश्चिमं मूर्त्यङ्गक्रमत्वात्, शास्तरि मूर्त्यभावादङ्गमात्रग्रहणं भवति। विष्ण्वादिषु मूर्तिपश्चिमं विष्णौ वैनतेयाद्यावरणान्तम्। यदुक्तं–

1. 'समन्तादेवं' ख. पाठः
2. 'षान्त' च. छ. पाठः

'स्नानादि पश्चादङ्गादेर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।'

इति। शिवे गणेश्वरावरणान्तम्। यदत्त्युक्तं–

स्नानादि पश्चादङ्गादेर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।
गणेश्वरान्तं सर्वेषां गन्धादीनि प्रकल्पयेत्।।

इति। एवमन्येष्वप्यवगन्तव्यमिति।

ततस्नानार्थमासीनं ध्यात्वैतं तदनुज्ञया।
पाद्याद्यर्घ्यादि वा दद्याद्यथास्वं त्रितयं सुधीः।।

इति। वक्ष्यति च कर्मशेषपटले–'पुरः स्नपनत' इति 'आवामावधिकं त्रयं रात्वि'ति च तत्र सम्बध्यत इति। स्नपनविस्तारोऽपि तत्रैव वक्ष्यते–'स्नानानि पञ्चामृतपञ्चगव्ये'त्यादि। पञ्चामृताद्यसम्भवे तु कलशाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे गधजलेन, विमलाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे शुद्धजलेन पात्रान्तरे शङ्खमात्रे वापि संस्कृतेन स्तपनमवश्यं कार्यम्। यत उक्तम्–

'अलाभे भावनातोऽपि योज्यं स्नानमिदं बुधैः'

इति।

कलशैर्वा यथोद्दिष्टैः शङ्खैर्वा गड्डुकैरपि।।
ब्रह्मभिस्संहितामन्त्रैस्सरुद्रपवमानकैः ।

इत्यादि।

पर्याप्तौ गन्धतोयेन कृत्वा स्नानं सवैदिकम्।
मार्जयेत् सितवस्त्रेण यथा निर्जलतां व्रजेत्।।

इति च। पुनस्स्नानावसानीयार्घ्यदानपूर्वकमङ्गवस्त्रादि देयम्। तदुक्तं–

कृत्वा स्नानावसानार्घ्यमङ्गमार्जनिकाद्वयम्।
पीतकौशेययुगलमुत्तरीयोपवीतके ।।
किरीटमकुटाद्यैः स्वैर्धियैव सुविभूषितम्।

इति। विष्णुविषयमेतत्। शिवादौ तु स्वं स्वं वस्त्रभूषणादि ग्राह्यम् धियैवेति प्रदर्शनम्। पीताम्बरादीनां सौवर्णाद्याभरणानां च सम्भवे तत्समर्पणं तदभावे तत्तन्मुद्रया तद्विभावना वा कार्येति। प्रागुक्तरूपेणोपचारमन्त्रेण सर्वमिदमुपहरणीयम् कूर्चेन जलदानमपि प्रत्येकमभित इष्यत एव। पुनर्यथास्वं पाद्याद्यर्घ्यादि वा देयम्। वक्ष्यति चान्ते 'वस्त्रभूषाविधे'रिति। पाद्याचमयोरेव दानं स्यादिति। मूर्त्यङ्गानां तु स्नानं शङ्खोदकेन दत्त्वा वस्त्रादि सर्वं धिया भावनीयमिति। जलादिभिरथ प्रयजेदशेषानिति। मूर्त्यङ्गपरिवारान् दिगीश्वरतदायुधपरिवारान् निर्माल्यधारिणश्चेत्यर्थः।। 97 ।।

After accommodating the servants in their respective places, they may be provided with personal worship like bath, ornaments and appropriate oblations to their liking. As the final item all the attending deities may be provided with water, incenses and flowers. (97)

टङ्कं चक्रं त्रिशूलञ्च चण्डसेनस्तु तर्जनीम्।
दधानो धूम्रकृष्णाभद्वयर्धेशहरिवेषभृत्।।
शङ्खचक्रगदाहस्ता मुण्डिन्यपि सतर्जनी।
यादृशा मूर्तयस्त्वेते धूर्तसेनस्तु तादृशः।।
शक्तिं च तर्जनीं बिभ्रच्चिन्तनीयो महाबलः।।

यादृशा मूर्तयस्त्विति सनत्कुमारस्कन्दाद्याभिप्रायम्। कुम्भोदरघोषवतोश्चैवमूह्यमिति। दिक्पावृत्यन्तरे चेति। लोकपालावरणतोऽप्यन्तरे च। तत्रापि दितिवास्तुस्थाने इत्यर्थः।। 96।।

After worship of the lords of quarters and their weapons in the inner periphery the deities like Viṣvaksena and the respective Nirmālyadhārī of the deities shall be propitiated. (96)

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् [1]स्वपद्मे-
ष्वेवं निवेश्य दिशतूपहृतीश्च तेषु!
मूर्त्यङ्गपश्चिममिह स्नपनादिभूषा-
निष्ठा जलादिभिरथ प्रयजेदशेषान्।। 97।।

विमर्शिनी

स्वाभीष्टमन्त्रपरिवारगणान् स्वस्याभीष्टस्य मन्त्रस्य परिवारगणान् एवं स्वपद्मेषु स्वस्य स्वस्याधारभूतेषु पद्मेषु क्रमेण निवेश्य कल्पयित्वा तेषु परिवारेषु मध्ये इह मूर्त्यङ्गपश्चिमं यथा भवति तथा स्नपनादिभूषानिष्ठा उपहृतीः पृथक् प्रदिशतु। अथाशेषान् परिवारान् जलादिभिः प्रयजेत्।। 97।।

विवरणम्

अथ यत् पूर्वमुक्त 'माराध्य तत्र कुसुममि 'त्यादि तत्र विशेषमपि दर्शयन्नाह–**स्वाभीष्टेति**। मन्त्रशब्देन मन्त्रदेवताग्रहणम्। स्वपद्मेष्वेवं निवेश्येति। तदुक्तं–

'सर्वेषामपि चैतेषां प्रत्येकं पद्ममासनम्'।

इति। तेषां पुष्पाराधनेन पद्मासनभाजामेव विभावना कार्या। यद्वा पीठशक्तेरेव परिवारपद्मप्रसरणपूर्वकं बिम्बमूर्तेस्तत्परिवारप्रसरणं कार्यम्। शक्तिपुष्पाराधनेन च पद्मप्रसरणमिति प्रसरणपुष्पाराधनं विदधदावाहनमुद्रया तान् स्वपद्मेषु भावयेदिति निवेश्येति सूचितम्। तेषु उपहृतीश्च दिशत्विति। कथमित्याह –मूर्त्यङ्गपश्चिममिति। देवे स्नपनादिशेषोपहरणं तावत् पूर्वमेव संस्नाप्य रात्वित्यादिना संग्रहेणोक्तम्। तत्र च परिवारविहारानन्तरं देवे स्नपनादि भू[2]षणान्तमुपहृत्य परिवारेषु तदुपहरणीयम्। तदुक्तं–

'दत्त्वा देवाय भूषान्तं स्नानाद्यङ्गेषु कल्पयेत्।'

इति। वक्ष्यति च–तत्रोङ्कारनिजोपचारे 'त्यादि। मूर्त्यङ्गपश्चिममिति मूर्तिपश्चिममङ्गपश्चिमं वा। यथास्वं स्नपनादिभूषान्ता उपहृतीर्दद्यादित्यर्थः। तत्र स्कन्द एव अङ्गपश्चिमं मूर्त्यङ्गक्रमत्वात्, शास्तरि मूर्त्यभावादङ्गमात्रग्रहणं भवति। विष्ण्वादिषु मूर्तिपश्चिमं विष्णौ वैनतेयाद्यावरणान्तम्। यदुक्तं–

1. 'समन्तादेवं' ख. पाठः
2. 'षान्त' च. छ. पाठः

'स्नानादि पश्चादङ्गादेर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।'

इति। शिवे गणेश्वरावरणान्तम्। यदत्त्युक्तं–

स्नानादि पश्चादङ्गादेर्भूषान्तमुपकल्पयेत्।
गणेश्वरान्तं सर्वेषां गन्धादीनि प्रकल्पयेत्।।

इति। एवमन्येष्वप्यवगन्तव्यमिति।

ततस्नानार्थमासीनं ध्यात्वैतं तदनुज्ञया।
पाद्याद्यर्घ्यादि वा दद्याद्यथास्वं त्रितयं सुधीः।।

इति। वक्ष्यति च कर्मशेषपटले–'पुरः स्नपनत' इति 'आवामावधिकं त्रयं रात्वि'ति च तत्र सम्बध्यत इति। स्नपनविस्तारोऽपि तत्रैव वक्ष्यते–'स्नानानि पञ्चामृतपञ्चगव्ये'त्यादि। पञ्चामृताद्यसम्भवे तु कलशाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे गधजलेन, विमलाम्बुभिश्चेत्यस्मिन् पाठे शुद्धजलेन पात्रान्तरे शङ्खमात्रे वापि संस्कृतेन स्तपनमवश्यं कार्यम्। यत उक्तम्–

'अलाभे भावनातोऽपि योज्यं स्नानमिदं बुधैः'

इति।

कलशैर्वा यथोद्दिष्टैः शङ्खैर्वा गड्डुकैरपि।।
ब्रह्मभिस्संहितामन्त्रैस्सरुद्रपवमानकैः ।

इत्यादि।

पर्याप्तौ गन्धतोयेन कृत्वा स्नानं सवैदिकम्।
मार्जयेत् सितवस्त्रेण यथा निर्जलतां व्रजेत्।।

इति च। पुनस्स्नानावसानीयार्घ्यदानपूर्वकमङ्गवस्त्रादि देयम्। तदुक्तं–

कृत्वा स्नानावसानार्घ्यमङ्गमार्जनिकाद्वयम्।
पीतकौशेययुगलमुत्तरीयोपवीतके ।।
किरीटमकुटाद्यैः स्वैर्धियैव सुविभूषितम्।

इति। विष्णुविषयमेतत्। शिवादौ तु स्वं स्वं वस्त्रभूषणादि ग्राह्यम् धियैवेति प्रदर्शनम्। पीताम्बरादीनां सौवर्णाद्याभरणानां च सम्भवे तत्समर्पणं तदभावे तत्तन्मुद्रया तद्विभावना वा कार्येति। प्रागुक्तरूपेणोपचारमन्त्रेण सर्वमिदमुपहरणीयम् कूर्चेन जलदानमपि प्रत्येकमभित इष्यत एव। पुनर्यथास्वं पाद्याद्यर्घ्यादि वा देयम्। वक्ष्यति चान्ते 'वस्त्रभूषाविधे'रिति। पाद्याचमयोरेव दानं स्यादिति। मूर्त्यङ्गानां तु स्नानं शङ्खोदकेन दत्त्वा वस्त्रादि सर्वं धिया भावनीयमिति। जलादिभिरथ प्रयजेदशेषानिति। मूर्त्यङ्गपरिवारान् दिगीश्वरतदायुधपरिवारान् निर्माल्यधारिणश्चेत्यर्थः।। 97।।

After accommodating the servants in their respective places, they may be provided with personal worship like bath, ornaments and appropriate oblations to their liking. As the final item all the attending deities may be provided with water, incenses and flowers. (97)

तत्रोङ्कारनिजोपचारमनुवर्णाङ्गायुधाद्यैः सुधी-
देवं विन्यसनक्रमेण जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च।
याजं याजमथैतदीयपरिवारांश्चान्तरङ्गक्रमा-
न्निर्माल्याश्यवसानिकान् निजनिजस्थानेषु संपूजयेत्।। 98।।

विमर्शिनी

तत्र यजने सुधीः जलगन्धाद्युपहाराणां देवे चित्पर्यन्तां [1]व्याप्तिं ध्यायन् (देवम्) ओङ्कारनिजोपचार-मनुवर्णाङ्गायुधाद्यैः प्रणवेन निजनिजोपचारेण मूलेन च तथा तदक्षरैरङ्गैरायुधमन्त्रै[2]र्भूषणमन्त्रैश्च न्यासस्थानेषु विन्यसनक्रमेण जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च याजं याजमिष्ट्वेष्ट्वा निर्माल्याश्यवसानिकान् स्वस्वनिर्माल्यधार्यवसानभूतानेतदीयपरिवारान् अन्तरङ्गक्रमात् अन्तराद्यावरणक्रमात् निजनिजस्थानेषु सम्पूजयेत्।। 98।।

विवरणम्

देवस्य जलाद्युपहरणं तु प्रागुक्तम् 'अथ यजेज्जलगन्धपूर्वै'रिति। अथ तदिदमुभयमपि विवृणोति –तत्रेति। जलादियागे एवं यजेदित्यर्थः। देवं जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन च याजं याजमथैतदीयपरिवारांश्च संपूजयेदिति योजनीयम्। याजं याजमिति णमुल्यत्ययः। इष्ट्वेष्ट्वेत्यर्थः। जलेन देवमिष्ट्वाथ जलेनैव परिवारान् पूजयेत्[3] गन्धेन देवमिष्ट्वा गन्धेनैव परिवारान् पूजयेत्[4] पुनः पुष्पेणाप्येवमित्यभिप्रायः। ओंकारो निजोपचारो मूलमनुः तदक्षराण्यङ्गान्यायुधानि भूषणानि सति सम्भवे मूलपुटितमातृकातत्त्वानि चेत्येभिर्विन्यसनक्रमेण देवं यजेत्। निजनिजस्थानेष्वित्येतदिहापि समानम्। प्रणवोपचारमूलैर्विग्रहे तद्वर्णादिभिस्तदवयवेषु तत्तन्न्यासस्थानेषु याग इति भावः। यत्पूर्वमावाहनारम्भे तन्मन्त्रमूर्तिरूपेण परिणत[5] चिन्मात्रं तत्तन्मन्त्रमूर्तिनिदानं तन्मूर्त्यन्तर्गतमवतिष्ठते तदभिप्रायेण पूर्वमावाहनारम्भे प्रथमं प्रणवेनोपहारः। पुनः परसूक्ष्मसूलमन्त्रमूर्त्यभिप्रायेणोपचारेणोपहारः। न्यस्तमन्त्रेषु प्रथमं हि मूलम्। तदेव च सा मन्त्रमूर्तिस्तदेव चाक्षराङ्गायुधादिसर्वसमष्टिः तच्चापि परसूक्ष्मस्थूलात्मकमिति तदभिप्रायेण मूलेनोपहार इति विभागोऽवबोद्धव्य इति।। 98।।

The wise priest shall worship the deities with three chants of Praṇava, three kinds of offerings, Mūlamantras, Bījākṣaras, Aṅgas, weapons and ornaments according to the deity concerned. Thereafter their servants like Nirmālyadhārī as final one shall be propitiated in their respective places. (98)

सूनावसानैरिति सावृतिं तं संपूज्य पुष्पावृतिमातनोतु।
पूर्तिं च पुष्पैस्तुलसीद्वयाद्यैर्गन्धाम्बुसिक्तैर्गदितक्रमेण।। 99।।

---

1. 'प्रा' क. पाठः,
2. 'न्त्रैश्च' ख. पाठः
3. 'त् पुनर्गन्धेन' ङ. पाठः,
4. 'त् अथ पुं' ङ. पाठः,
5. 'तचिन्मा' क. च. पाठः

विमर्शिनी

इति सूनावसानैः पुष्पावसानैः सावृतिमावरणसमेतं तं देवं सम्पूज्य पुष्पावृतिमातनोतु। तुलसीद्वयाद्यैर्गन्धाम्बुसिक्तैः विविधैः पुष्पैर्गदितक्रमेण पूर्तिं पुष्पपूरणं च।। 99।।

विवरणम्

सूनावासानैस्तं सावृतिमिति। सम्पूज्येत्यन्वयः। इतिशब्द उक्तप्रकारपरामर्शार्थः। पुष्पैः पूर्तिञ्च गदितक्रमेणेति। आतनोत्वित्यनुकृष्यते। 'श्वेतारुणक्रमकृतोभय पार्श्वयोगानि'त्यादि ह्यात्माराधनविधौ गदितमिति गन्धाम्बुसिक्तैरित्येतत् पुष्पावरणेऽप्युचितम्।। 99।।

After worshipping the attending deities with items ending with the offering of flowers the god himself shall be accorded suitable propitiation with flowers and incenses. Suitable mantras shall also be chanted saying that I am offering a pair or Tulasī flowers dipped in fragrant water. (99)

आद्या कार्या प्रसूनावृतिरिह यजता सोपचारेण पुष्पै-
मूर्लेनापि त्रिवारं हरिमखिलपरीवारकानेकशश्च।
मूलार्णैस्तं द्वितीया दिगधिपरहितावृत्युपेतं तृतीया
मूलेनाङ्गावृतं केवलमथ परतत्त्वेन तुर्या त्रिरेनम्।। 100।।

विमर्शिनी

पुष्पावृतिमाह–आद्येति। इह पुष्पावृतौ। यजता साधकेन। हरिमित्यनेन विष्णावेवायं विशेष इति द्योत्यते। हरिं सोपचारेण मूलेनापि (पुष्पैः) त्रिवारं अखिलपरीवारकान् अङ्गादिनिर्माल्यधार्यन्तानखिलान् परिवारान् एकशश्चेत्याद्या प्रसूनावृतिः कार्या। ततः तं हरिं मूलार्णैः त्रिवारं दिगधिपरहितावृत्युपेतम् इन्द्रवज्राद्यावरणरहितैरन्यैरङ्गादिभिस्त्रिभिरावरणैरुपेतं द्वितीया पुष्पावृतिः। अङ्गावृतम् अङ्गावरणद्वयेनैवोपेतं तं मूलेन त्रिवारं तृतीया पुष्पावृतिः। अथ केवलमेनं परतत्त्वेन प्रणवेन त्रिः त्रिवारं तुर्या चतुर्थी पुष्पावृतिः।। 100।।

विवरणम्

पुष्पावृतिं विवृणोति–आद्या कार्येति। इह हरिं सो[1]पचारेण मूलेनापि त्रिवारं निखिलपरिवार-कानेकशश्च पुष्पैर्यजता आद्या प्रसूनावृतिः कार्येति संबंधनीयम्। यजतेति च तत्कालविशेषणम्। आद्या[2] पुष्पावृतिः। चतस्त्रः पुष्पावरणस्यावान्तरावृतयः, तासु प्रथमावृतिरियमिति भावः। मूलार्णैस्त्रिवारं तद्दिगधि-परहितावृत्युपेतं यजता द्वितीया पुष्पावृतिः कार्येत्यनुषङ्गेण संबन्धनीयम्। अत्र दिगीशादिशेषो न ग्राह्य इ[3]ति भावः। मूलेन त्रिवारं तमङ्गावृतं यजता तृतीया पुष्पावृतिः कार्येति। अङ्गावरणद्वयमेवेह ग्राह्यमिति भावः। अ[4]थ परतत्त्वेनैनं केवलं त्रिर्यजता तुर्या पुष्पावृतिः कार्येति। नत्विहावरणं किमपि ग्राह्यमिति भावः। पञ्चतत्त्वैस्तुर्या चेत् पञ्चमीयं भवति। परतत्त्वं प्रणव एव।। 100।।

---

1. 'स्वोप' छ. पाठः,
2. 'द्या प्रसूनावृतिरिति च' छ. पाठः,
3. इत्यर्थः ङ. पाठः,
4. 'अथवा त' छ. पाठः

Here the priest shall offer worship to Viṣṇu with Upacāras and Mūlamantras thrice while the attendant deities shall be propitiated. Once flowers shall be offered to Viṣṇu four times each is designated as Āvaraṇas. Mūlamantras shall be chanted on each occasion. The last worship is called the prāṇatattva concept which comes after worships of flowers, Aṅgāvaraṇa, Mūlākṣara respectively. (100)

दुर्गां प्रागुपचारतोऽखिलपरीवारैरमा मूलतो
द्वेधाथाङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्यान्ते स्वयं विद्यया।
पुष्पैः शाम्भवपक्षतोऽखिलपरीवारैश्च मूर्त्त्यङ्गकैः
सार्धं केवलमप्युपार्हतु शिवे त्रेधा तथा वाखिले।। 101।।

विमर्शिनी

दुर्गां प्राग् आदौ उपचारतः उपचारमन्त्रेण अखिलपरीवारैरमा सर्वपरीवारैः सह पुष्पैराराधयेद् इत्येकधा, अथ तां मूलतः अङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्या अङ्गावरणयोगेन इति द्वेधा द्विप्रकारेण कृत्वा पुनरन्ते विद्यया स्वयं द्वादशे पटले वक्ष्यमाणेन विद्यामन्त्रेण प्रधानभूतेनेत्यर्थः। शिवे तु शाम्भवपक्षतः। शम्भुपक्ष इति शिवस्य विग्रहपूजोक्ता, तेन शम्भुपक्षेण अखिलपरीवारैश्च सह तं शिवं पुष्पैरुपार्हतु इत्याद्या। पुनः मूर्त्त्यङ्गकैः मूर्त्तिभिरङ्गैश्च सह तमुपार्हत्विति द्वितीया। पुनः केवलं तमुपार्हत्विति तृतीया। शिवे इति त्रेधा त्रिप्रकारेण। अखिलेऽपि तथा त्रिप्रकारेण वा।। 101।।

विवरणम्

दुर्गामिति। प्राग्दुर्गामुपचारतस्त्रिवारमखिलपरिवारैरमेत्यन्वयः यजेतेत्यनुवर्तते। अमेति सहेत्यर्थः। मूलतो दुर्गां द्वेधाङ्गपुरस्सरावरणयुक्त्याच यजेतेत्येवं सम्बन्धनीयम्। मूलतो द्वेधेति विष्णुवदक्षरैस्समस्तेन चेति भावः। मूलाक्षरैः देवीं त्रिवारमङ्गदूत्यायुधपरिवारांश्च पुनर्मूलेन तां त्रिवारमङ्गावरणञ्चेत्यभिप्रायः। अन्ते स्वयं विद्ययेति च यजेतेत्यनुषङ्गः। प्रसूनावृतिश्चतुरावृत्तिशालिनी कार्येति च वाक्यशेषः। विद्ययेति मूलमेव। पुष्पैरिति शिवे त्रेधोपार्हत्वित्युपरि सम्बन्धः। सेयं शिवे पुष्पावृतिरिति भावः। तत्र शाम्भवपक्षान्तमखिलपरिवारैस्सार्धमिति प्रथमावृतिः। शाम्भवपक्षान्तमूर्त्त्यङ्गैरेव सार्धमिति द्वितीया। केवलमिति शिवमिति ग्राह्यम्। केवलशम्भुपक्षाभिप्रायमेतत्। मूलेन व्योमविद्यया वा तुरीयावृतिरपीष्यत एव। पञ्चब्रह्मभिस्तुर्या चेदियं पञ्चमी भवति। तथा वाखिल इति। वाशब्दोऽयं योग्यतया न विकल्पार्थः। क्रियते चेत्तथैव कार्येत्यर्थः।।

शस्ते द्वे तुलसी सिताम्बुजमथो रक्ताब्जपालाशके
जातीकुब्जकमाधवींदमनकैः पुन्नागनागासनैः।
नन्द्यावर्त्तशमीस्थलाब्जविजयासन्मल्लिकाचम्पकै-
र्बिल्वं चोत्पलकेतकानि च नवं कुन्दं तथा पाटलम्।।
लक्ष्मीदेविसहासभृङ्गमुसलीभीतेन्द्रवल्यस्सदा
भद्रा श्रीपतिलङ्घिका च दशमी दूर्वांथ जन्बूच्छदम्।

कल्हारं करवीरमेकदलकं पद्मं कुशाः कैरवं
रत्नञ्चेति विलोमतोऽधिकफलं पुष्पं भवेद्वैष्णवम्।।

इति।

श्वेतार्कं करवीरकं च कमलं धुर्धूरकारग्वधे
राजार्कञ्च सिताम्बुजञ्च तुलसी साशोकसच्चम्पके।
कल्हारं बकपाटले बकुलकं[1] द्वे मल्लिके मालती
पालाशस्थलपद्मदर्भमदनापामार्गदूर्वाङ्कुरैः।।
तद्वद्ग्रन्थिशमीबृहन्मरुवकैः पुन्नागनागासनैः
नन्द्यावर्त्ततमालकुब्जविजयामन्दारकाश्मीरकैः।
शस्तान्युत्पलकर्णिकारकुसुमैः कादम्बबैल्वाद्यथो
नीलञ्चोत्पलमित्यमूनि कुसुमान्युक्तानि शैवान्यलम्।।
अम्भोजोत्पलबन्धुजीवविजयापुन्नागनागान्यथो
जातीकुन्दकुरण्डचम्पकजलायूथीरमापाटलैः।
बिल्वाशोकहयारिकुब्जमदनैर्मन्दारदूर्वादलै-
र्नन्द्याह्वाप्यपराजिते च कुसुमान्युक्तानि शाक्तान्यलम्।।

इति।

हरीशवद्धरीशे स्युः स्कन्दहेरम्बशास्तृषु।
शिवशक्तिवदार्यायां कुसुमान्यथ शक्तिवत्।।

इति।

नन्द्यावर्त्तैः प्रातरेवापराह्णे प्राग्रात्रे वा मालतीमल्लिकाभिः।
अह्नयेवाब्जैरुत्पलैः सर्वदा वा हैमैः प्रातः केसरैः पूर्वरात्रे।।
आ वैवर्ण्यात् केसराणां सरोजं बैल्वं पत्रं दामनञ्च त्रिरात्रम्।
पूजायोग्यं कर्णिकारं तु पक्षं न स्याज्जीर्णं मासषट्कं बकाख्यम्।।

इति।

सच्छिद्रं मुकुलं जीर्णं पतितं पात्रवर्जितम्।
भुक्तशेषमगन्धं च केशकीटादिमिश्रितम्।।

इति। हेयमिति शेषः। एवमन्यदपि द्रष्टव्यमिति।। 101।।

In the case of Durgā the goddess may be offered worship first along with other attendant deities. Next Mūlākṣara, Aṅga and Śrīvidyā mantra are to be employed. As for Śiva is concerned, he too needs worship along with attendants. Second worship shall be with Mūrtyāvaraṇa and Aṅgāvaraṇa mantras. Third may be with Pañcabrahma and

---

1. 'कं द्वे मालती' क. पाठः

Vyomvyāpidaśākṣara. The worship prescribed for Śiva can be adopted in the case of other deities also. (101)

ससान्द्रघण्टानिनदेन नीचैर्धूपेन दीपेन समर्च्य चोच्चैः।
देवं ससर्वावरणं प्रदद्यात् सकृत्सकृद्वारि तदावृतिभ्यः।। 102।।

विमर्शिनी

ततः कर्मशेषमाह–ससान्द्रेति। ससान्द्रघण्टानिनदेन गम्भीरेण घण्टनादेन सह धूपेन नीचैः नाभिमूलदर्शितेन, तथा दीपेन उच्चैः नेत्रदर्शितेन च ससर्वावरणं सर्वावरणैर्युक्तं देवं समर्च्य तदावृतिभ्यः तस्मै चावरणेभ्यश्च सकृत् सकृद् वारि प्रदध्यात्।। 102।।

विवरणम्

ससान्द्रघण्टानिनदेनेति धूपस्य दीपस्य च विशेषणम्। सान्द्रेण घण्टानिनदेन सहितेनेत्यर्थ। त्वक्चक्षुरिन्द्रिययोर्नाडीद्वारा हि प्रसरस्तेन च नाडीशक्ती घण्टनादेनैव सम्यक् प्रबुद्धे स्यातामित्युपहारविदामुपदेशः। नीचैर्धूपेनेति। तथाहि–धूपोऽसौ कृत्स्नं त्वगिन्द्रियं व्याप्नुयादिति भावः। दीपेनोच्चैरिति। तथाहि–दीपश्चक्षुरिन्द्रियस्य समप्रसरस्य पुरोदेशे स्यादिति भावः।

कर्पूरोशीरसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनैः।
विधूमदहनाङ्गारविप्रकीर्णैर्घृताप्लुतैः ।।
दन्दह्यामानं मरुता सुरभीकृतदिङ्मुखम्।
नीचैस्सघण्टानिनदं दद्याद् धूपं स्वमुद्रया।।
कर्पूरवर्तिकासान्द्रसौरभं सुरभीभुवा।
सर्पिषा दीपितं दीपं दद्यादुच्चैः स्वमुद्रया।।

इति।

स्वमुद्रयेत्येतज्जलगन्धपूष्पेष्वप्युचितम्। देवं ससर्वावरणमिति। समर्च्येत्यधः सम्बन्धः। जलगधादीनामप्यभितो जलदानं कार्यम्। देवस्य तु सकृत् परिवाराणां च सहैव सकृद् इति ज्ञेयम्। तदावृतिभ्यस्सकृद्वारि प्रदद्यादिति पृथङ्निवेद्याभावादर्घ्यधियैतदिति बोद्धव्यम्।।

In worshipping the deities the bell shall be sounded by the priest aloud before offering dhūpa and dīpa. After worshipping the deity with all Āvaraṇas water shall also be offered once. (102)

तारेण देवेऽनुगतं विभूतिजातं प्रसूनार्पणतो विभाव्य।
किञ्चित् समभ्यर्च्य ददातु तस्मै तथार्घ्यपाद्याचमनीयकानि।। 103।।

विमर्शिनी

पुनस्तारेण प्रसूनार्पणतः प्रणवपुष्पाञ्जलिना विभूतिजातं परिवारव्यूहं देवेऽनुगतं विभाव्य लीनं ध्यात्वा मूलेन किञ्चित् समभ्यर्च्य तस्मै देवायार्घ्यपाद्याचमनीयकानि तथा पूर्वक्रमेण ददातु।। 103।।

विवरणम्

देवेऽनुगतं लीनं प्रसरवैलोम्येनैतत् कार्यम्। किञ्चित् समभ्यर्च्येति। मूलेनैव जलगन्धपुष्पैरिति भावः। अर्घ्यपाद्याचमनीयकानीति। शिवादिषु पाद्यार्घ्याचमनीयानीति ज्ञेयम्।। 103।।

With Praṇava the god may be worshipped showering flowers on all attendants. Again chanting Mūlamantra water, incenses and flowers may be given along with Arghya, Pādya and Ācamanīya as noted earlier. (103)

भूमिं विशोध्य विनिधाय हिरण्मयाद्यं
पात्रं पवित्रमभिघार्य विभोः पुरस्तात्।
सम्पादयेद् रुचिरमत्र निवेद्यजातं
प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतं च।। 104।।

विमर्शिनी

अथ विभोः देवस्य पुरस्ताद् भूमिं विशोध्य हिरण्मयाद्यं सुवर्णरजतादिभिर्निर्मितं पवित्रं शुद्धं पात्रं विनिधाय अभिघार्य उपस्तीर्यात्र प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतं प्रभूतेनाज्येन कदलीफलैः गुलैरुपदंशैश्च परितः क्षिप्तं रुचिरं रुचिकरं निवेद्यजातं पायसादि विविधं हविःसम्पादयेत्।। 104।।

विवरणम्

भूमिं विशोध्येति। अस्त्रेण जलेनेति शेषः। पवित्रं पात्रमित्यस्त्रक्षालनाद्यभिप्रायम्। पादसम्भवे पादपात्रयोः शक्तिमूलाभ्यां वह्निसूर्यमण्डलमन्त्राभ्यां वा निधानं कार्यम्। ताभ्यामेव पूजनं च। अभिघार्येति। हृदयेन प्रणवेन वैतत्। अत्र रुचिरं निवेद्यजातं सम्पादयेदिति शिरसा मूलेन वैतत्। रुचिरमिति। पाकप्रसाधनविन्यासविशेषैरिति भावः। निवेद्यजातमिति। यदुक्तम्—

अतिनिर्मलशाल्यन्नबहलं सगुलोदनम्।
दौग्धदाधिकहारिद्रकृसरादिपरिश्रितम् ।।

इति।

प्राज्याज्यकादलगुलादिपरिष्कृतञ्चेति। प्राज्यशब्देन यथोक्तम्—

कलाचीसम्भृतानेकद्रव्यव्यञ्जनलेह्यवत् ।
घृतभर्जितवृन्ताककदलीनालिकेरकैः ।।
गुलखण्डकसम्मिश्रं दधिक्षौद्रघृताप्लुतम्।
मथितक्षालितस्वच्छनवहैयङ्गवीनवत् ।।

इति। सम्भवतः सम्पाद्यं सर्वमेतदिति ज्ञेयम्। पुनः प्रत्यभिघारणं पिधानमपि सामान्यसिद्धम्।। 104।।

For offering oblations the priest shall clear the front portion of the sanctum and sanctify it showering Akṣata and flowers. Vessels of gold or silver may be utilised to contain the oblations which shall consist of ghee, bananas and molasses. (104)

प्रोक्ष्यास्त्रेण सुरक्ष्य वायुसलिलैः *संशोध्य दग्ध्वाग्निम-
द्दोष्णा वामकरामृताप्लुतमिदं मन्त्रामृतीभावितम्।
जप्त्वा मूलमथाष्टशः सुरभिमुद्रातः सुधापूरितं
प्राच्यैतद्ग्रहणस्पृहां कुसुमसंराध्या विभोर्भावयेत्।। 105।।

विमर्शिनी

अथ इदं निवेद्यं प्रोक्ष्य अस्त्रेण स्वस्वास्त्रमन्त्रेण सुरक्ष्य वायुसलिलैः वायुबीजेन सलिलैः संशोध्य अग्निमद्दोष्णा अग्निबीजयुक्तेन दक्षिणकरेण दग्ध्वा दहनं भावयित्वा वामकरामृताप्लुतं वामकरस्थामृतबीजेनाप्लावितं मन्त्रामृतीभावितम् अमृतबीजजपेन अमृतीभावितमिदं मूलमष्टशो जप्त्वा सुरभिमुद्रातः सुरभिमुद्रया सह अमृतेऽमृतोद्भवेऽमृतवर्षिण्यमृतं स्त्रावय स्त्रावयेति मन्त्रेण सुधापूरितं तद् मूलेन प्राच्य कुसुमसंराध्या पुष्पसमाराधनेन विभोः देवस्य एतद्ग्रहणस्पृहाम् एतत्परिग्रहेच्छां भावयेत्।। 105।।

विवरणम्

प्रोक्ष्यास्त्रेण सुरक्ष्येति। दिग्बन्धनेन रक्षा कार्या। यद्वा विष्णवादौ चक्रमुद्रया शिवादौ त्रिशूलमुद्रया स्कन्दे शक्तिमुद्रया शास्तरि क्षुरिकामुद्रया च परितो भ्रमणेन रक्षाभिप्रेयते। यदुक्तम्–'चक्रमुद्रया[1] परिभ्रमणेनाभिरक्ष्ये'ति। वायुसलिलैः संशोष्येति करतले जलमादाय वायुबीजेन त्रिवारमभिमन्त्र्य तेन जलेन तेनैव बीजेन शोषणधिया प्रोक्षणमुक्तम्। दग्ध्वाग्निमद्दोष्णेति। दक्षिणकरतलेऽग्निबीजमालिख्य तेन त्रिवारमभिमन्त्र्य तेन करतलेन इतरकरोपगृहीतेन तेनैव बीजेन दहनधिया निवेद्येऽभिमर्शनमुक्तम्। वामकरामृताप्लुतमिदमिति। वामकरतलेऽमृतबीजमालिख्य तेनैवाभिमन्त्र्य तेन करतलेनेतरकरोपगृहीतेन तेनैव बीजेन प्लावनधियाभिमर्शनमुक्तम्। मन्त्रामृतीभावितमिति तदुक्तम्–मूलमन्त्राभिमन्त्रितजलेन प्रोक्षयित्वा तदाखिलममृतात्मकं ध्यात्वेति। यद्वा सोममण्डलमन्त्रेणाभिमृश्य शिखया सम्प्लवनं विधाय वमित्यविषीकरणमुद्रां क्ष्रौं इति गरुडमुद्रां व कृत्वा ठमित्यमृतमुद्रयामृतीकृत्य मूलप्रोक्षणेनामृतमयं ध्यायेदिति। सुरभिमुद्रत इति। सुं इति वा वौमिति वात्र मन्त्र इष्यते। पुनस्सति नेत्रे तेन निरीक्षणं कवयेनावकुण्ठनमस्त्रेणदिग्बन्धनं च कार्यम्। तदुक्तं कवचास्त्राभ्यां संरक्ष्येति। प्राच्येति मूलेन जलगन्धादिभिः पूजोक्ता यद्वा शक्तिमन्त्रेण मूलेन चार्चनमुक्तम्। कुसुमसंराध्या विभोरेतद्ग्रहणस्पृहां भावयेदित्यन्वयः। कुसुमसंराधनं मूलेन पुष्पाराधनं जलगन्धपुष्पैर्वा पूजनम्। पुनर्नेत्रपुष्पाराधनेन निवेद्य देवस्येक्षामपि भावयेत्।। 105।।

The oblations shall be sprinkled with sanctified water and chanting Astramantra the area may be purified and dried. Amṛtabīja shall be conceived in the palm of the priest and Mūlamantra be chanted eight times. Showing Surabhimudrā to shower Amṛta the oblation may be made nectar filled concealing under it the mineral and waste (dhātvamśa and malāmśa).

---

* संशोष्येति विवरणरीत्या पाठः

1. 'द्रापात्' च. छ. पाठत्

Flowers shall be sprinkled on it and Nivedya may be shown to the god invoking his attention by chanting Netramantra to it and making him ready to accept the same. (105)

कृत्वा यथोक्तं परिषेचनादिकं
दोर्भ्यां सपुष्पं रसनारुचीरिह।
विसार्य मन्त्री विनिवेद्य* दोर्युजा
ततोऽमृतं तद्वदने समर्पयेत्।। 106।।

विमर्शिनी

मन्त्री परिषेवनादिस्वगृहोक्तमन्त्रज्ञः यथोक्तं स्वस्वगृह्योक्तं परिषेवनादिकं कृत्वा दोर्भ्यां सपुष्पं पुष्पसहिताभ्यां कराभ्यां देवस्य रसनारुचीः रसनाया दीप्तीः इह निवेद्ये विसार्य (विनिवेद्य) निवेदयामी त्यादिमन्त्रेण निवेदनं कृत्वा ततो दोर्युजा सपुष्पाभ्यां कराभ्याममृतं तद्दने देवस्यास्ये समर्पयेत्।। 106।।

विवरणम्

यथोक्तमिती। स्वस्वकल्पोदितरीत्येत्यर्थः। परिषेचनादिकमिति जलेन निवेद्यजातस्य स्वकल्पोक्तमन्त्रेण सार्थप्रतिपत्तिपरिषेचनं तथा तदभिमर्शनं देवे शङ्खेनोपस्तरणीयजलसमर्पणं चोक्तम्। दोर्भ्यां सपुष्पमिति। यदुक्तं–सकुसुमयावाहनमुद्रया तद्वक्त्रकुहरात् तेजो निर्गतं तत्र विसार्येति। जिह्वामन्त्रेणैतदिति मन्त्रीत्युक्तम्। विनियोज्य दोर्युजेति प्रागुक्तवदुपचार मन्त्रेणैतत् कार्यम्। ततोऽमृतं तद्वदने समर्पयेदिति। करयुजेत्यनुषङ्गः। तत इति। निवेद्यत इत्यर्थत्।। 106।।

The priest following his own domestic rituals shall sprinkle drops of water around the oblations. He shall offer water for sipping along with flowers (chanting the mantra "rasanāyai namah" this is to generate the interest to partake the food. Ṇow he shall offer water as Amrta by both hands and submit oblations to the god (for consumption) (106)

निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे!
हरौ मन्त्रोऽयमन्येषु **हरिस्थाने स्वनामवान्।। 107।।

विमर्शिनी

हरौ निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे इति निवेदनमन्त्रः। अन्येषु हरिस्थाने हरे इति स्थाने स्वनामवान् स्वस्वनामसहितः। जुषाणेदं हविर्हर इत्यादीत्यर्थः।। 107।।

विवरणम्

तत्समर्पणे मन्त्रमाह–निवेदयामीति। विनिवेदनं समर्पणपर्यन्तमेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम्। पूर्व

---

* विनियोज्ये'ति विवरण पाठः

** हरिस्थानस्वनामवानिति विवरणादृतः पाठः 'ह।।
ततो निवेद्य मुद्रिकां प्रधानया करद्वये
स्पृशन्नामिकां निजं मनुं जपन् प्रदर्शयेत्। वे' ख. पाठः

निवेद्यसमर्पणमेतत्तदीयामृतसमर्पणमिति भेदः। हरिस्थानस्वनामवानिति। यथा जुषाणेदं हविर्हर जुषाणेदं हविर्गुहेति जुषाणेदं हविर्विभो इति त्रा सर्वत्र। दुर्गायां निवेदयामि भवत्यै जुषाणेदं हविर्दुर्गे इति वा भवति।। 107।।

For Viṣṇu the mantra states "O god accept this offering of havis given by me. For other gods their names may be used in this connection. (107)

प्राणादिमुद्रोज्ज्वलक्षदोष्णा सग्रासमुद्रान्यकरः स्वमन्त्रैः।
अन्नाद् रसांशं मलधातुवर्जमायोजयेत् तद्वदनार्चिषीह।। 108।।

विमर्शिनी

इह निवेदनकाले प्राणादिमुद्रोज्ज्वलदक्षदोष्णा द्वादशे पटले वक्ष्यमाणाभिः प्राणादिमुद्राभिरुज्ज्वलेन दक्षिणकरेण सग्रासमुद्रान्यकरः ग्रासमुद्रा सहितवामकरो भूत्वा स्वमन्त्रैः तत्रैव वक्ष्यमाणैः प्राणापानादिमन्त्रैः अन्नाद् हविषः मलधातुवर्ज मलं धातुं च वर्जयित्वा रसांशं तद्वदनार्चिषि तद्वदनतेजसि आयोजयेत्।। 108।।

विवरणम्

प्राणाहुतीर्दर्शयति–प्राणादिमुद्रोज्ज्वलदक्षदोष्णेति। अन्नाद्रसांशं तद्वदनार्चिष्यायोजयेदिति सम्बध्यते। दक्षिण[1]हस्तेन प्राणादिमुद्रां विदधत् तेन करेण निवेद्यजाततो रसांशं तस्य देवस्य वदनगते जिह्वेन्द्रियलक्षणे अर्चिषि सम्यग्योजयेत्। स्वमन्त्रैरिति। प्राणादीनामेव मन्त्रैः। वक्ष्यति चान्त्यपटले– 'कनिष्टिकाद्याः क्रमशः प्रधानये'त्यादि 'प्राणपानव्याने'त्यादि। च। यद्वा तद्वदनार्चिषीति तच्छब्देन प्राणादीनां ग्रहणं, तोषां मुखार्चिषीत्यर्थः। देवस्य मूलाधारत्रिकोणगतशक्तिबिन्दूदरभाग[2]मध्यप्राग्वारुण–सौम्यदक्षिणोद्देशेषु प्राणापानादीन् पञ्च तेजोरुपांस्तेषां मुखानि च शि[3]खारूपाणि प्रागेव प्रणवेन शक्त्या वापि भावयेत्। तेषु प्रा[4]णादिमुखार्चिष्वित्यभिप्रायः। सग्रासमुद्रान्यकर इति। वामकरेणाल्पग्रासमुद्रां विदधदेवमायोजयेदिति। वक्ष्यति च। 'स्याद् ग्रासमुद्रा स्फुरदुपुत्पलाकृतिरि'ति। मलधातुवर्जं रसांशमिति। जलगन्धाद्युपहारद्रव्यं मलधातुरसभेदेन त्र्यंशं भवति। तदुक्तं–

'मलधातुरसाभिधानमेतत् पृथिवीवह्निजलात्मकं जलाद्यम्।'

इति। तत्र मलधात्वंशतोऽत्यन्तविविक्तं सन्तं रसांशमायोजयेदिति तत्तन्मुद्रया निवेद्यजात–तस्तदुपादानसमय एव रसविवेको[5] विभावनीय इत्यर्थोक्तम्। यद्वा प्राच्येत्येतदनन्तरं लं रं वमित्याभिमर्शनेन सर्वाधो मलांशस्तदुपरि धात्वंशः सर्वोपरि कृत्स्नरसविवेकयोगतो भूयिष्ठो रसांशश्च भावनीय इति देवान्तर्गतप्राणेष्वपि रस एव विनियुज्यते। एवं च तद्वदनार्चिषीति वदनग्रहणमप्यर्थवद् भवतीति। पीठे तावत् शक्तेर्बिम्बस्थानीयतया तस्य विग्रहत्वान्नानुपयोग्यंशोऽस्ति पाद्यर्घ्यादिषु तु सारभातो विद्यत एव। कलशादिष्वपि बिम्बस्थानीयत्वेऽपि तदीयचितोऽभिषेकविधौ देवे लीनत्वादुदकमात्रं निर्माल्यं

1. 'णकरेण' ख. घ. छ. पाठः,
2. 'मे म' छ. पाठः,
3. 'शिला' छ. पाठः,
4. 'प्राणादिषु मु' छ. पाठः,
5. 'कोऽपि भा' छ. पाठः

मलस्थानीयमेव भवतीति। किं च प्राणादिमुद्रेत्यादिशब्देन ग्रासमुद्रा निवेद्यमुद्रापि गृह्यते। दक्षिणकरेण ग्रासमुद्रया रसायोजने वामकरो हृदग्रे वन्दनमुद्रया निवेद्यमुद्रया वा कार्यः। निवेद्यमुद्रापि वक्ष्यते– 'अनानिकामूललसत्प्रधानमि'त्यादि। स्वमन्त्रैरिति तत्तद्देवमन्त्राभिप्रायम्। यद्वा प्रणवोपचारमूलाभिप्रायम्। स्वाहान्ततया चेह मन्त्रप्रयोगः स्यात्। मूलेन त्रिवारं पञ्चवारं वा रसायोजनं स्यात्। तद्वदनार्चिषीति देवस्यैव रसनेन्द्रियार्चिर्ग्रहणम्। निवेद्यमुद्रया रसायोजने स्वमन्त्रोऽपि वक्ष्यत एव 'यन्तामृतौ लवे'त्यादि।। 108।।

Now the Prāṇāhuti mantra (invoking Prāṇa, Apāna, Samāna, Vyāna and Udāna) may be chanted showing appropriate actions. The left hand may be shown as holding the havis in which the right hand is to be engaged in the act. The priest shall take away the malāmśa (the portion that is to be reduced as faeces or refuse) and dhātvamśa (the portion that represents the elementary substance) and taking only the Rasāmśa – the portion representing the juice or essential part. This he may offer to the effulgent part of the mouth of the god. (108)

देवे युनक्तु सकले जलगन्धपुष्प
धूपप्रदीपकनिवेद्यगतान् रसांशान्।
तोयोर्व्यनन्तपवनानलवारिसारान्
जिह्वानसोः श्रवणनाभिदृगाननेषु।। 109।।

विमर्शिनी

अन्नरससमर्पणकथनप्रसङ्गात् षण्णामप्युपहाराणां समर्पणरीतिमाह–देव इति। सकले सावयवे देवे जिह्वानसोः श्रवणनाभिदृगाननेषु षट्सु स्थानेषु तोयोर्व्यनन्तपवनानलवारिसारान् अप्पृथिव्याकाश-वायुतेजोजलानां षण्णां सारांशान् सूक्ष्मभूताकारान् जलगन्धपुष्पधूपप्रदीपकनिवेद्यगतान् पञ्चीकृतमहा-भूतात्मकेषु षट्सु जलगन्धदिषु स्थितान् रसांशान् क्रमेण युनक्तु योजयेत्।। 109।।

विवरणम्

इदानीं जलादिसर्वोपहारक्लृप्तिं दर्शयति–देवे युनक्त्विति। सकले देवे इति। मुखकरवरणा-द्यवय[1]वयोगिनि स्थूलमूर्त्यभिमानिनि विश्ववैश्वानरादिपदाभिधेये सकलांशेऽशत्वेऽपि स्वापेक्षया कृत्स्नात्मनि देवे इत्यर्थः। रसांशानिति मलधात्वंशतोऽत्यन्तविविक्तान् रसांशानित्यर्थः। तोयोर्वीति। अनन्तमाकाशः। पवनो वायुः। जलं तावत्तोयमेव। गन्धस्तु पार्थिवः। पुष्पं पार्थिवतया प्रसिद्धत्वेऽपि स्वसमवेताकाशांशस्यैव वा स्वोपलक्ष्याकाशमात्राया वा देवोपभोग्यत्वादाकाशात्मकमभिप्रेतम्। धूपोऽप्येवं वाय्वात्मकः। दीपोऽग्न्यंश एव। निवेद्यजातं तु पार्थिवाप्यत्वेऽप्यपां विकृतितयैव देवोपभोग्यमिति जलादीनां पञ्चीकृततोयादिभूतात्मकत्वम्। तदुक्तं–

पञ्चीकृतमहाभूतपञ्चकं कारणान्वितम्।

1. 'यवायो' च. पाठः

सपर्यावस्तु निर्दिष्टम्।

इति। तेषां सारानिति। यत्तत्र पञ्चीकृतौ प्रधानं यथा तोये रसतन्मात्रं पृथिव्यां गन्धतन्मात्रमित्यादि स सारोऽत्र विवक्षितः। तन्मयत्वाद्रसांशानां सारमुक्तम्। यदुक्तं–

तत्र सूक्ष्माणि भूतानि भोग्यान्येव दिवौकसाम्।
तान्यादाय तदाकारो रसस्तमनुगच्छति।।

इति। तान् जिह्वानासिकाद्यङ्गेषु तत्समवायीन्द्रियशक्तिषु युनक्तु योजयेदित्यर्थः। 'तत्तत्समर्पणविधा' वित्येतदधोऽपि विकल्पेन सम्बध्यते। यत् पूर्वमुक्तं जलगन्धाभ्यां प्रसूनेन चैति, धूपेन दीपने समर्च्य चेति च तदिह तत्तत्समर्पणं गृह्यते। तदापि प्रत्येकं जलगन्धादिरसांशान् देवे युनक्त्विवति तत्पूर्त्यर्थमनुसन्धानम्। तदुक्तं–'गधादनन्तरं गन्धमुद्रां पुष्पानन्तरं पुष्पमुद्रां च दर्शये'दित्यादि।

जलगन्धाद्युपहृतौ तत्तन्मात्रान्विता रसाः।
ब्रह्माण्डपरिमाणाः स्युस्तचन्मात्रानिभाः स्फुटम्।।
देवाक्षैस्तत्तदर्चात आनिवेद्य विसर्गतः।
अस्वाद्यन्ते च तेऽत्यर्थमियत्यो ह्यर्थशक्तयः।।

इति। जलगन्धादिद्रव्यशक्तीनां तन्मात्रविष्टरसलक्षणानां देशकालाभ्यां परिमाणमेतदुक्तमिति।। 109।।

Apply to the god for consumption all the essential ingredients represented as Rasāsmśa of water, incense, flowers, smoke, and light from oblation. The places for the application are six as Jihvā(tongue) nāsika(nose) Śravaṇa (ear) nābhi (navel) dṛk (eye) and ānana(mouth) (The Rasāmśas of the offerings may be united with the respective sense organs appropriately) (109)

तत्तत्समर्पणविधौ निजभूतशक्तिः
स्वाक्षादुदेत्य विमलाञ्जलिगं स्वसारम्।
देवैतदक्षभवशक्तिकरे समर्प्य
तादात्म्यमेति तरसेत्यनुसन्दधीत।। 110।।

विमर्शिनी

तत्तत्समर्पणविधौ तस्य तस्य जलादेः समर्पणकाले **निजभूतशक्तिः** स्वस्य साधकस्य पञ्चभूतात्मिकासु शक्तिषु मध्ये सा सा शक्तिः **स्वाक्षात्** स्वस्वेन्द्रियाद् **उदेत्य** उद्गम्य **विमलाञ्जलिगं** विमलं विगतमलधातुकं तदेवाञ्जलिगं शक्तेः कराञ्जलिगतं **स्वंसारं** स्वसारभूतं रसं **देवैतदक्षभवशक्तिकरे** देवस्यैतस्मादेवेन्द्रियादुद्गच्छन्त्याः शक्तेः कराञ्जलौ **समर्प्य तरसा** वेगेन **तादात्म्यम्** ऐक्यम् **एति** गच्छतीति **अनुसन्दधीत** ध्यायेत्।। 110।।

विवरणम्

इह रसानां देवे तदिन्द्रयशक्तिभिर्योजनैव भावनीया। सेयं भावना न सुकरेति सुकरामेतद्गर्भा भावना भालनान्तरशालिनीमुपदिशति–तत्तत्समर्पणविधाविति। निजभूतशक्तिरिति। पूजयितुः

स्वदेहारम्भिणी तत्तदुपहारोचिता भुतशक्तिः। सा च निजनिजपञ्चतत्वेषु तत्तद्द्रव्योचितैव गृह्यते। यथा विष्णौ जले निवृत्तिः, गन्धे सर्वतत्वमिति। शिवे जले प्रतिष्ठा, गन्धे निवृत्तिरिति। स्वाक्षदिति स्वेन्द्रियाद्रसना-नासिकादेरित्यर्थः। विमलेति धवला। तदुक्तं-'कन्यका स्फटिकप्रभे'ति। उदेत्येति। आविर्भूयोपह्रियमाणद्रव्यसन्निधिमपि प्राप्येत्यर्थः। अञ्जलिगं स्वसारमिति। स्वकीय द्रव्यस्य जलगन्धादेरुपह्रियमाणस्य सारं तन्मात्राविष्टरसलक्षणं ब्रह्माण्डपरिमितमप्यञ्जलिपुटेनोपादाय तमिति भावः। देवैतदक्षभवशक्तिकरे समर्प्येति। तदा देवस्याप्येतदिन्द्रियाद्रसनानासिकादेरेव शक्तिस्तत्तद्भूतवर्णा कन्यका सती प्रादुर्भूय तद्रव्यसन्निधिं तद्रसादित्सया प्राप्नोति तस्याः करे अञ्जलिभूते सा स्वशक्तिस्तं रसं समर्पयति। ततश्च रसतादात्म्यमेति सद्य एव तद्रस एव लयमुपैतीत्येवं तत्तत्समर्पणविधावनुसन्धानं विदध्यादिति। न केवलमिह जलगन्धादिद्रव्यार्पणमेव अपि तु तद्द्वारा स्वोपाधिसमर्पणमप्यधिकमनुसन्धेयमिति। यदुक्तं ग्रन्थारम्भ एव 'स्वारम्भभूतात्मकै'रिति।। 110।।

While offering the particular oblation the priest shall bring out the forces of the five elements from his own body and taking the Rasāmśa (the portion represented by the juice) leaving away the malāmśa and dhātvamśa (faeces and metallic portion) in his hands shall enjoin them with the respective organs of th god and conceive the unification of the same by devotion. (110)

प्रत्येत्य शक्तिरपि सा निजाञ्जलिगतं रसम्।
समर्प्य सकले तास्मिन् विलीनेति च भावयेत्।। 111।।

विमर्शिनी

सापि शक्तिः प्रत्येत्य देवं प्रतिगम्य निजाञ्जलिगतं रसं सकले तस्मिन् समर्प्य विलीना च भवतीति च भावयेत्।। 111।।

विवरणम्

प्रत्येत्येति। यतस्ता शक्तिस्स्वयमायाता तदैव प्राप्येत्यर्थः। तस्मिन् सकले समर्प्येति। तत्तदिन्द्रियतत्समवेतमनोहङ्कारबुद्धिमये सकलात्मनीत्यर्थः। [1]कदा पुनरियं भावनेति तत्तत्समर्पण-विधावित्येवं निर्देशात् जलगन्धाद्यर्चनविधौ चावश्यं तद्रसोपभोगानुसन्धानस्येष्टत्वात् तदा तावदियं भावना कार्या। निवेद्यग्राससमर्पणविधौ इदानीमेतदभिधानादधुनापीयं भावना भवति। तत्तत्समर्पणविधाविति ग्राससमर्पणानन्तरं कर्मशेषपटलभाविनीभिर्मन्त्रमुद्राभिर्जलगन्धादीनां प्रागुपहृतानामपि प्रधानतया समर्पणं कार्यम्। तदा च तत्तत्समर्पणसमय इत्थं भावनापि कार्येति वक्ष्यति च-'तत्तद्भूतनिदाने'त्यादि 'अनामिकामग्रजये'त्यादि चेति।

प्राग्दत्तजलगन्धादेराविसर्गमवस्थितिः ।
तस्य चास्वाद्यमानत्वं देवेन च तथेष्यते।।
रसेषु व्यक्तयो बह्व्यो यतोऽतस्तावतीः क्रमात्।
भावयेदक्षशक्तीश्च देवतायास्तथात्मनः।।

---

1. 'तदा' च. छ. पाठः

स्वाक्षोत्था शक्तिरेका वा बह्व्यो देवे तु शक्तयः।
सादायादाय तद्धस्ते रसव्यक्तीः समर्पयेत्।।

इति।। 111।।

Conceiving that power of the god has returned to him the priest shall submit the essence of oblation from his hand to the deity. He may imagine that the essence of oblation has submerged with the divinity. (111)

भूयो नैवेद्यसारामृतमयरसयोगेन हृन्मूर्त्यभिख्यं
देवं जाज्वल्यमानज्वलनरुचिमनुध्याय तां धेनुमुद्राम्।
बद्ध्वा नद्धाञ्जलिः सन् मनुवरमभिजप्याष्टशोऽस्त्रेण रक्षां
कृत्वा बद्ध्वा कवाटं बहिरथ हविषा तन्मयेऽग्नौ जुहोतु।। 112।।

विमर्शिनी

भूयः तदनन्तरं नैवेद्यसारामृतमयरसयोगेन नैवेद्यसारभूतेन अमृतमयेन रसेन योगात् जाज्वल्यमानज्वलनरुचिम् अतिशयेन ज्वलदग्निनिभं हृन्मूर्त्यभिख्यम् उपहारप्रकाशिकायां 'हृन्मूर्तिं केचिदिच्छन्ती'त्याद्युक्तस्वरूपं देवमनुध्याय ताम् अमृतवर्षं कुर्वतीं धेनुभूद्रां बद्ध्वा नद्धाञ्जलिः सन् बद्धाञ्जलिर्भूत्वा अष्टशो मनुवरं मूलमन्त्रमभिजप्यास्त्रेण रक्षां कृत्वा कवाटं बद्ध्वाथ बहिः तन्मये देवमये अग्नौ हविषा जुहोतु।। 112।।

विवरणम्

बाह्यमूर्तौ जलगन्धादिसमर्पणं तावदेवमुक्तम्। अथाभ्यन्तरमूर्तावाह–भूय इति। पुनरित्यर्थः। नैवेद्यसारस्य रसस्य सकले योगस्तावदयमुक्तः। नैवेद्यसारोऽमृतमयोऽप्यस्ति रसस्तद्योगस्तु हृन्मूर्त्यभिख्ये देवे भावनीयः। तदा [1]चासौ जाज्वल्यमानज्वलनरुचिरनुसन्धेय इति। हृन्मूर्तिनिदेशादयमपि सकलो जाज्वल्यमानज्वलनरुचिग्रहणादग्न्याकारो निष्कलोऽपि विकल्पनीयः। यद्वा भूयान् नैवेद्यसारो येषां ते भूयोनैवेद्यसाराः जलगन्धादिषडुपहारद्रव्यसारांशाः। यदुक्तम्–'अन्नरसोभूयानद्भ्यः प्रकृतिबृंहणादि'ति। भूयोग्रहणेन निवेद्ये रसस्य प्रधानत्वं तदङ्गत्वं चेतरेषां रसानामुक्तं भवति। भूयोनैवेद्यसाराणामेषा–मस्त्यांन्तरोऽमृतमयो रसः। तदुक्तं–'स पुनस्त्रिविधो रसस्सुधांशुप्रकृतिश्चे'ति। सुखोत्तरैः स्वरूपैरिति तद्योजना हृन्मूर्त्यभिख्ये देवे भावनीया। कीदृशोऽसौ देव इत्याह–ज्वलनरुचिमिति। तदुक्तम्–'अनलत्वमतीव भासुरत्वादि'त्यादि।

'भगवत्यनलात्मके विदध्यात् प्रतते तेजसि तद्गते सुधांशुम्।'

इति च। ज्वलनरुचित्वाद् देवस्य द्रव्यस्य चामृतमयत्वात्तद्योजनाप्रकारोऽपि सूचित एव। तद्योगे तदवस्थामाह–जाज्वल्यमानमिति। यदुक्तं–

घृतसेकाद्यथा यज्ञे वर्धते हव्यवाहनः।
तथैव फलदानाय वर्धते भगवांस्तथा[2]।।

---

1. 'च सुजा'
2. 'स्तदा' छ. पाठः,

इति। भूयो नैवेद्यसारेति भूयोग्रहणेनैतदपि सूचितम्। नैवेद्यामृतस्य प्राधान्यं तेन सहैकीभावो जलगन्धाद्यमृतानामेवं तदमृतमेकमेव सम्पन्नं स्यादिति। अमृतमयेति सोमो नामायं रसकरोंऽश इति सूचितम्। यद्वा जलगन्धादिरसेषु यथा रसगन्धादिशक्तय एवमिहामृतमये भूतादिशक्तिरिति तदुक्तं–

व्यष्ट्या चापि समष्ट्या च भूतानामीशयायिनाम्।
कारणेनापि सम्भेदाद्रसस्तु त्रिविधो मतः।।

इति। ग्रन्थार[1]म्भे चैतत् सूचितं–'स्वारम्भभूतात्मकै'रिति। रसयोगानुसन्धानरीत्यैव सोमयोगानुसन्धानमिष्यते

भूतादिशक्तिरपी तैजसतः स्वकीयाद्
द्राङ्निःसृता सकलवर्तिरसेभ्य इन्दुम्।
कृत्वाञ्जलौ तदनलोदितशक्तिहस्ते
सम्प्राप्य तत्र विलयं व्रजति क्षणेन।
सापि तं स्वाञ्जलिगतं सोमं सकलनिष्कले।
समर्प्य सर्वतोऽग्न्यात्मन्यथ तत्रैव लीयते।।

इति। जाज्वल्यमानग्रहणेन द्वि[2]विधैव समर्पणभावेनेत्यपि सूचितम्। हृन्मूर्त्यभिख्यमित्यनेन रहस्यं समर्पणान्तरमपि सूचितम्। हृन्मूर्तेरभिख्या यस्मिन्निति समासः। तस्मिन् सकलनिष्कलेऽन्तस्सकलस्य हृन्मूर्तेरभिख्या यस्मिन्निति समासः। तस्मिन् सकलनिष्कलेऽन्तस्सकलस्य हृन्मूर्तिर्नामरूपमहमहमित्येव-मवभासमानमवतिष्ठत इति। तदुक्तं–

'सकलं तदपीति केचिदाहुः स्फुरणं तत् किल हृद्गतास्य मूर्तिः'

इति। परमपि तन्निष्कलं रूपं पूजनीयांशेषु प्रधानत्वाद् दुरनुसन्धानत्वाच्च स्वेच्छयैव सकलतामापन्नं भवति। मूर्तित्वादेवामृतसारस्य प्रकृतिलक्षणस्यंशा एव रसगन्धादिरूपाः समर्पणीयाः। तद्भावना त्वेवमुक्ता–

पञ्चभूतात्मभूताः स्युः शक्तयस्तत्समद्गताः।
भोक्तुर्यथोक्तदेशेषु रसात्तस्मात्समर्पितात्।।
आदायाञ्जलिना दिव्यभूतसूक्ष्माणि केवलम्।
रसनादिप्रदेशेषु हृन्मूर्तौ विनिधाय ताः।।
लयं तत्रैव हृन्मूर्तौ सर्वकारणे।

इति। मूर्तिद्वयाभिप्रायमेतत्।

'चिन्मयी सा परा शुद्धा बाह्या मायामयी मता।'

इति युक्तम्। मूर्तित्रयाभिप्रायोण त्विह व्याख्यातम्। तदा चानलसमर्पितात् सोमादेव दिव्यानां रसगन्धाद्यंशानां समर्पणं भवति।

1. 'रम्भे'ऽपि च' छ. पाठः,
2. 'द्विधैवैवे' ख. घ. छ. पाठः

स्वप्राज्ञतः प्रकृतिशक्तय एव मात्रा-
रूपा उदेत्य सकलेऽप्यनला[1]र्पितेन्दोः।
दिव्यान् रसानपि षडञ्जलिभिर्गृहीत्वा
हृन्मूर्तिशक्तिषु समर्प्य तथा वियन्ति।।
ताः स्वाञ्जल्यार्पितांस्तास्तु हृन्मूर्तेरक्षशक्तयः।
तदक्षेषु समर्प्याथ तत्रैव प्राप्नुयुर्लयम्।।

इति। तथा वियन्तीती। प्राग्वत् तद्रसेषु लीयन्त इत्यर्थः। सोमसमर्पणे निवेद्य मुद्रैव। मुद्रामन्त्रे तु [2]शक्तिर्बीजं भूतयोनिपदमाख्या वासुदेवेश्वरादिर्मूर्त्तिः सोमपदं च योज्यम्। हृन्मूर्तौ रससमर्पणे सकळवदेव मन्त्राः। किन्तु दिव्यं जलं दिव्यं गन्धमित्यादि पदं योज्यमिति। किञ्चैवंसम्भवे प्रागुक्तं प्राणाहुतिपञ्चक[3]मपि रससोमप्रकृतिभावनया त्रिवारमुचितम्। प्राणेषु पृथग्रसाः प्राणादिसमवायिन्या प्राणशक्तौ सोमः तच्छक्तिमान्। प्राणेषु पृथग्रसाः प्राणादिसमवायिन्यां प्राणशक्तौ सोमः तच्छक्तिमात्रे चिद्रूपे प्रकृतिसमर्पणं भावनाप्रधानमिति। किञ्च[4] विभक्तविनियोगोपगमे निवेदित जलगन्धाद्यन्वितनिवेद्यजातत एव सकलाविषयं सोमांशं सकलान्तर्वर्तिन्यनलात्मन्यायोज्य पुनर्मन्त्रमुद्राभ्यामियं भावना कार्या। विनियुक्तविभागोपगमे तु सकलस्य जिह्वाघ्राणाद्यक्षा[5]र्पितजलगन्धादिरसान्वित[6]जिह्वार्पितनिवेद्यजातरसतस्तदविषयं सोमांशं तदन्तर्वर्तिन्यनलात्मन्यायोज्येति भेदः। एवं प्रकृतिसमर्पणेऽपि सकलनिवेदितद्रव्यतो वा सकलसमर्पितरसतो वा तदनलसमर्पितसोमतो वा तदविषयं प्रकृतिं तदन्तर्गतहृन्मूर्त्तावायोज्य पुनर्मन्त्रमुद्राभ्यामियं भावना स्यादिति। सकुसुमाभ्यां हस्ताभ्यां तन्मुद्रया तद्बीजेनोद्वासनपदायोजना स्यात्। केवलहस्ताभ्यामेव तन्मुद्रया तन्मन्त्रेण भावनेति। नि[7]र्भेद इति निवेद्यमाहङ्कारिकं वा स्यात्। तथा चोक्तम्-

अहङ्कारात्मकं चान्नं बुद्धिरूपं रसत्रयम्।
मन्त्रं गुणात्मकं चैशं ज्ञानशक्त्या समर्पयेत्।।

इति। सकृदर्पणाभिप्रायमेतत्।

भोक्तैको विग्रहैकत्वे द्रव्यं चैकं सकृच्च तत्।
तस्मिन्नर्प्यं तदा तस्मिन् कृत्स्नैकानन्दसम्भवे।।

इति। सकृदर्पणेऽपि स्थूलसूक्ष्मादितदंशानां भोक्तर्यपि स्थूलसूक्ष्माद्यंशेष्वन्वयो भवति। अहङ्कारात्मकं चान्नमित्यत्रान्नं तदीयसाररूपरसलक्षणमेव। तच्च द्रव्यं, तदीयो गुणो, 'बुद्धिरूपं रसत्रय' मित्युक्तो रसः। स च सत्त्वादिगुणभेदतो मधुरकटुतिक्ताद्यवान्तरभेदात् [8]त्र्यंशो भवति। द्रव्यस्यैवान्न-

1. 'लार्चि' घ. पाठः,
2. 'शक्तिबी' घ. ङ. च. पाठः
3. 'कमिति' घ. ङ. च. पाठः,
4. 'ञ्च भक्त' च. पाठः,
5. 'क्षजलार्पितग',
6. 'तनिवेद्य' ख. पाठः,
7. 'भेद इति' ख. घ. पाठः,
8. 'त्र्यङ्गो भ' घ. च. पाठः,

सारूपस्येदमित्थमित्येवं विशेषाकाररूपस्तद्विमर्शलक्षणो मन्त्रः। द्रव्यस्य तेजोरूपस्य द्युतिस्थानीयो रसः प्रकाशस्थानीयो मन्त्र इति। यद्यप्यत्र एवैतदुक्तं तथापि जलगन्धादिष्वपि तदीयसाररूपरसलक्ष[1]णेषु समानमेतत्, गुणविशेषाकारोपपत्तेः। पृथगर्पणेऽपि सममेवैतत्। तत्र सकल एतत् सर्वं भवति। सकलनिष्कले त्वनलात्मनि सोमो द्रव्यं तदीयो रसश्च त्र्यंशस्तद्विशेषाकाररूपो मन्त्र इति। गुणात्मकं चैशमित्यैशशब्देन मन्त्रोऽभिप्रेयते। ईशस्याधिपतेः सम्बन्धिनं मन्त्रमिति। पृथिव्यादीनामधिपतयश्च पुरोक्ता एव 'शर्वो रुद्रः पशुपतिरथे'त्यादि। तत्र तु पशुपतीशानमहादेवा अहङ्कारबुद्धित्रिगुणानामीश्वराः। तदीयमन्त्राश्च तद्विशेषान्विता द्रष्टव्याः। यथा ओं ह्रीं वं नमः शिवायात्मने भवाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नम इत्यादि। ओ ह्रीं वौं नमः शिवायाहङ्कारात्मने पशुपतये शब्दादिसामान्यतन्मात्रात्माकायात्रात्मने नमः। ओं ह्रीं सां सीं सूं नमः शिवाय बुद्धयात्मने ईशाानायात्ररसगुणात्मकाय मधुरमध्यमतीक्ष्णरसात्मने नमः। ओं ह्रीं अं नमः शिवाय त्रिगुणात्मने महादेवायात्ररसप्रकाशात्मकाय मन्त्रात्मने नमः इति। गन्धादिष्वत्रगुणात्मकादिपदस्थाने जलगुणात्मकाय जलप्रकाशात्मकायेत्यादि पदं योज्यमिति। सकृदर्पणे जलगन्धादिषु द्रव्यरसमन्त्राणां क्रमेणैकभोक्त्रात्मनि देवे समर्पणम्। पृथगर्पणे पूर्वमेषा सकले भोक्त्रात्मनि पुनस्सोमरसमन्त्राणामनलात्मनि ततः प्रकृत्यंशानां दिव्यरसगन्धादिद्रव्यतद्गुणमन्त्राणां ह्न्मूर्त्ताविति विभागः। यदा जलात्मकमेव निवेद्यं यदुक्तम्–'तोयोर्व्यनन्तपवनानलवारिसारानि'ति तदा स्वपञ्चमूर्तय एव भूताधिपतयो ग्राह्याः। वक्ष्यति च 'अबाद्यर्णयुतात्मनार्णसहितं टान्तस्वमूर्त्याह्वय'मिति। ओं ह्रीं वं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नमः इत्यादि। ओं ह्रीं वं नमः शिवायाबात्मने वामदेवाय रसतन्मात्रात्मकाय जलात्मने नमः इत्यादि। रसे तु ओं ह्री श्रीं सां सीं सूं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय जलरसगुणात्मकाय मधुरमध्यतीक्ष्णरसात्मने नमः इत्यादि। मन्त्रे तु ओं श्रीं अं नमः परायाबात्मनेऽनिरुद्धाय जलरसप्रकाशात्मकाय मन्त्रात्मने नमः इत्यादि। एवं शिवादिष्वपि ज्ञेयम्। सोमे तु ओं श्रीं नमः पराय भूतसामान्यात्मनेऽमृतात्मकाय सोमात्मने नम इत्यादि इति। यद्वा पञ्चमूर्तय एव द्रव्यरसादिरूपाः। तदुक्तम्–

'वीर्यरूपरसावस्थैर्जुष्टं सङ्कर्षणादिभिः।'

इति। तत्र वीर्यं देवानन्दकरत्वं, रूपं द्रव्याकारादि प्रकाशात्मकं, रसश्च मधुरादित्रिरूपः, द्रव्यन्तु नारायणः तदुपभुज्यमानं द्रव्यशक्तिमात्रं स्यात्। तदनुगतमेव च तद् द्रव्यं भवति। तच्छक्त्यवस्थो वासुदेव इति सम्प्रदायः। शिवादिषु सद्योजातादयो द्रव्यादिरूपाः तन्मन्त्राश्च प्राग्वदूह्या इति। [2]जलगन्धादीनि च तत्तन्मन्त्रैर्महनीयानीति च ज्ञेयम्। ज्ञानशक्त्या समर्पयेदिति भावनाभिप्रायम्, यद्वा भावनाप्रकाराभिप्रायम्। तत्तत्समर्पणसमये स्वहृदयतो[3] ज्ञानशक्तिरतिविमलाभा कन्यकारूपा निरेत्य तत्तद्द्रव्यसन्निधिं प्राप्य ततो द्रव्यरसमन्त्रांशान् सकृत् पर्यायेण वा स्वाञ्जलिनोपादाय देवस्य तत्तदिन्द्रियेषु मनोबुद्धिसमवायिषु सकलात्मान्वितेषु सम[4]र्प्य तिरोभवति इत्येवं भावयेदिति। अथ रससोमप्रकृ[5]त्यंशसमर्पणानन्तरं किं

1. 'क्षणमेषु' क. ङ. च. पाठः
2. 'जलादीनि' ख. ग. घ. पाठः,
3. 'तो शाक्त' च. पाठः,
4. 'र्च्यति' ङ. छ. पाठः,
5. 'त्यङ्गानां' ख. पाठः

कार्यमिति तदाह–तां धेनुमुद्रां बद्ध्वेति। सकळानलहृन्मूर्त्यात्मकदेवसम्मुखतयैतत्। ठ्वौमिति मन्त्रेण सुरभिमुद्राबधनं भवति। तामिति दिव्यामृतदोहनीयमिति प्रसिद्धिः सूचिता। तदुक्तम्–'धेनुमुद्रेयं दिव्यामृतसुवर्षिणी'ति। ततश्चैतत् सूचितम् सुरभिमुद्राकलनसमये तत्सन्निहितसुरभिशक्तेरूधःस्थलाद् दिव्यामृतवर्षयोततो रससोमप्रकृत्यंशानां स्फीतततापत्तौ सकलादीनां तदुपभोतानन्दवृद्धिक्रमेण तेषामानन्दार्णवनिमग्नतावस्थापि भावनीयेति। एतदेभिप्रायेण च ग्रन्थारम्भ उक्तं 'सदापि पूर्णानन्दरसानुभूस्सन्तर्पित' इति। नद्धाञ्जलिस्सन् मनुवरमभिजप्याष्टश इति वाक्यम्। नद्धाञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः। मनुवरमिति तत्तन्मूलमन्त्राभिप्रायम्। तदा भावनादरार्थ वरग्रहणम्। अस्त्रेण रक्षां कृत्वेति। एवमवस्थस्य देवस्य[1] तालत्रयादिना रक्षाकरणमुक्तम्। बद्ध्वा कपाटं बहिरिति। तदनुज्ञापूर्वकं बहिर्निर्यन् प्रासादीयं कपाटं कववेन बद्ध्वेति भावः।

येनाध्वना प्रविष्टोऽन्तस्तेनैव निरियाद् बहिः।
वामपादेन देवाय पृष्ठं परिहरन्निजम्।।

इति। अस्त्रेण रक्षां कृत्वेत्येतदिहापीष्यते। कपाटबन्धनानन्तरमस्त्रेण प्रासादपरितोऽग्नि–प्राकारकरणमेतदुक्तम्। द्वाःस्थानुज्ञा[2]पनमपीष्यते। अथ हविषा तन्मयेऽग्नौ जुहोत्विति। पूजाङ्गतया होमोद्देशः। निवेद्यस्यांशं प्रागेव[3] पृ(थक्)पात्रान्तरे होमाद्यर्थं सम्पादठनीयम्। तेन हविषायं होमः। यदुक्तं–'कृत्वांशेन निजाग्ना'वित्यादि। पूजादक्षिणभागे चायं [4]तदङ्गहोमः। तथा चोक्तम्–

'पूजादक्षिणभागे तु होमस्थानं प्रकीर्तितम्।'

इति। तन्मयेऽग्नावित्यावाहनात् पूर्वमग्नौ मूलाराधनेन प्रासादस्थदेवस्य कलया सन्निधानमपि भावनीयमिति सूचितम्।। 112।।

After performing the mental worship and imagining the god as pleased with the essence of nectar from the oblation offered in his subtle and gross form the priest shall show the sign of Surabhimudrā and salute the deity with folded hands. Now the mantra may be chanted eight times and protecting the god as well as the oblation with Astramantra the priest shall get out of the sanctum closing the door. Outside he shall kindle sacrificial fire and offer havis in it. (112)

परिसमूहनपूर्वविधावधौ परिसमर्चितपीठनिवेशितम्।
यजतु देवममुं सकलीकृतं सपरिवारमथो जुहुयादिति।। 113।।

विमर्शिनी

पूजाहोमं विवृणोति–परिसमूहनेति। परिसमूहनपूर्वविधावधौ परिसमूहनादि क्रियावसाने

1. 'स्य कालताल' ङ. पाठः,
2. 'जापन' ग. घ. ङ. पाठः,
3. 'व पात्रा' ङ. छ. पाठः,
4. 'तदङ्गो हो' ङ. पाठः

परिसमर्चितपीठनिवेशितं पूजितपीठे आवाहितं सकलीकृतं देवम् सपरिवारं परिवारसहितं यजतु। अथो इति वक्ष्यमाणविधिना जुहुयाच्च। 113।।

विवरणम्

होमक्लृप्तिं दर्शयति–**परिसमूहनपूर्वविधावधाविति**। परिसमूहन पूर्वकस्य होमपुरस्तात्तन्त्ररुपस्य विधानस्यान्ते इत्यर्थः। स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य परिसमूहनपर्युक्षणानन्तरं हविष[1]: पर्याग्निकरणं विधाय गन्धपूष्पाभ्यामग्नाराधनमभितः पर्युक्षणेन सह कुर्यादिति। निवेशितशब्देन मूर्तिकल्पनापूर्वकं विधिवदावाहनमुक्तम्। देवमनुमिति। तन्मयेऽग्नावित्येवं प्र[2]कृतमिति भावः। अथो इति। जुहुयादित्यन्वयः। वक्ष्यमाणविधयेति भावः।। 113।।

Kindling fire in a sacrificial pit and worship the same by offering sandal paste and flowers around the same, the god may be conceived in his gross form on the Pīṭha. After invoking his presence lipinyāsa shall be made and a complete procedure of worship be made. Thereafter he may offer oblations to the fire in the sacrificial pit. (113)

सतारभूरादिकपीठिकाणुभिः
सकृत्सकृत् साष्टशतं स्वमूलतः।
दशांशमङ्गाणुभिरेकशः परै–
र्निजावृतिव्याहृतितारकैः क्रमात्।। 114।।

विमर्शिनी

सतारभूरादिकपीठिकाणुभिः प्रणवेन व्याहृतिभिः पीठमन्त्रैश्च सकृत् सकृत् स्वमूलतः साष्टशतम् अष्टसहितं शतम्, अङ्ताणुभिर्मूलाद् दशांशं परैरन्यैः निजावृतिव्याहृतितारकैः निजनिजावरणमन्त्रै–र्व्याहृतिभिस्तारेण च (एक शः) क्रमात् जुहुयादिति पूर्वस्माच्छ्लोकादानयेत्।। 114।।

विवरणम्

साष्टशतं स्वमूलत इति। प्रणवोपचारहोमपूर्वकमिति भावः। साष्टशतमित्यष्टविंशत्यादि–सङ्ख्याविकल्पोपलक्षणम्। दशांशमङ्गाणुभिरिति मूर्तिमन्त्रोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम्–

'दशांशमङ्गमूर्तीनामन्येषामेकशः क्रमात्।'

इति।

'मूर्त्यङ्गैस्तद्दशांशं तु विद्येशाद्यैः सकृत् सकृत्।'

इति च। साष्टशतसङ्ख्यायामेकादशसङ्ख्या दशांशोऽष्टाविंशतिसङ्ख्यायां त्रिसङ्ख्या अष्टसङ्ख्यायान्तु सकृत्सकृदिति चावगन्तव्यम्। परैरित्येतदेव दर्शयतिनिजावृतिव्याहृतितारकैरिति। यदुक्तम्–

---

1. 'षा पर्यग्नि' छ. पाठः,
2. 'प्रकृतिभावः' ङ. पाठः

मूलेनाष्टशतं त्रिस्त्रिरङ्गैश्शिष्टैः सकृत् सकृत्।
त्रिशोऽपि विष्वक्सेनाय व्याहृतिप्राणवैस्सकृत्।।

इति। त्रिस्त्रिरङ्गैरिति सङ्ख्याविकल्पोऽर्थाद् भवति। विष्वक्सेनग्रहणं निर्माल्यधार्युपलक्षणम् इति। ब्रह्मार्पणेनापि सकृद्हुत्वा व्याहृतिप्रणवहोमः। होमेऽपि पूजोक्तैव। देवस्य जलगन्धादिहूयमानहविरन्तोपहारोपभोगभावना कार्येत्यवगन्तव्यम्। हुतान्ते मूलमन्त्रानुजपश्च हुतसङ्ख्ययेष्यते। यदुक्तम्-

'परिषिच्यं पुनर्जप्त्वा होमशेषं समाप्य च।'

इति।। 114।।

Using the Praṇava and mantras for Pīṭhapūjā and chanting Mūlamantras eight times, also using Aṅganyāsa mantra once, the priest shall put havis-the oblations in the sacrificial fire. Nirmālyadhāri mantra also is required for this. (114)

प्रसन्नयज्वा परिषद्बलिं च
मन्त्री हुताशेऽथ समीरणे वा।
द्वारोपसन्ने प्रविधाय चाचा-
न्तोऽन्तर्विशेद् द्वाःस्थकृताभ्यनुज्ञः।। 115।।

विमर्शिनी

प्रसन्नयज्वा अग्नौ प्रसन्नपूजाकृद् मन्त्री बलिमन्त्रज्ञः हुताशे वाथ समीरणे वा द्वारोपसन्ने द्वाराभ्याशे परिषद्बलिं च प्रविधाय च आचान्तः आचमनकृद् द्वाःस्थकृताभ्यनुज्ञः द्वाःस्थाभ्यां कृतानुज्ञः अन्तः प्रासादान्तः प्रविशेत्।। 115।।

विवरणम्

प्रसन्नयज्वेति। इहैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रसन्नपूजोक्ता। लयाङ्गानन्तरं प्रणवेन पीठावरणविलापनपूर्वकं निष्कलीकृत्योद्वासनमपि कार्यमिति। हुताशेऽथवा समीरणे द्वारोपसन्ने मन्त्री परिषद्बलिं च प्रविधायेत्यन्वयः। हुतशेषेणेति शेषः। हुताशने समीरणे इति[1] चाष्टमूर्तिमध्येऽग्नेर्वायोश्च ग्रहणम्। तेन तत्पीठिकायामित्यपि लभ्यते। द्वारोपसन्न इति। तत्र नियमार्थमुक्तम्। प्रासादद्वारस्य योऽनयोरुपसन्नः सन्निहितस्तस्मिन्निति। प्रायिकं चैतत्। प्रत्यग्द्वा[2]रेऽप्यग्नौ बलिविधानं सामान्यतो दृश्यत इति। मन्त्रीति बलिमन्त्रप्रयोगविदित्युक्त[3]म्। तदुक्तम्-

'अनिले वानले पीठे द्वारयोग्यं बलिं हरेत्।'

अग्नये तेजोधिपतये देवमुखाय रुद्रपारिषदे नमः।

त्रिवारं पञ्चवारं वा बलिं दत्त्वाऽमुना हरेत्।

---

1. 'ति च वाष्ट' ख. पाठः
2. 'द्वारेऽग्नौ' च. पाठः,
3. 'क्तम्। अनिले' ङ. पाठः,

ओं नमो रुद्रपारिषदेभ्य स[1]र्वेभ्यो नम इति। वायवे देवात्मने इत्यपि द्रष्टव्यम्। रुद्रपदं विष्ण्वादिपदोपलक्षणम्। बलिप्रकारस्तूत्सवपटले द्रष्टव्यः। वक्ष्यति च 'प्रोक्ष्याराध्ये'त्यादि। रुद्रपरिषदेभ्य इत्येवं मन्त्राम्नानात्तस्मिन्नेव पीठेऽयं बलिर्न पार्श्वमण्डल इत्यवसीयते। सति सम्भवे पूजाङ्गतया ब्राह्मणभोजनमपि शक्तित इष्यते।

'रुद्रमूर्तिमयान् विप्रान् भोजयेद् घृतपायसम्।'

इति चोक्तम्। रुद्रमूर्तिग्रहणं तत्तद्द्वादशमूर्त्याद्युपलक्षणम्। पुनः प्रदक्षिणप्रणामा[2]वप्युपचारेण मूलेन वोचितौ। यदुक्तम्–

'ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेद् दण्डवत् क्षितौ।'

इति। आचान्त इति। बलिकरणादाचमनमेतत्। द्वाःस्थकृताभ्यनुज्ञोऽन्तर्बिशेदित्यन्वयः। वायुबीजेन द्वारोद्घाटनं भवति।। 115।।

After performing Prasannapūjā and invoking the presence of deity the priest shall offer the oblation to the doorkeepers. He shall climb the pavilion-Mandapa- in front of the sanctum- and prostrate god. Then obtaining the permission of the doorkeepers he shall enter the sanctum. Before doing this he has to please the lords of the quarters with suitable offerings. (115)

संवन्द्य पानीयसमर्पणं[3] च
कृत्वा समुद्घास्य मुखार्चिरास्ये।
दत्त्वा पिधानीयजलं तदन्नं
निर्माल्यभुक्सात् प्रकरोतु मन्त्री[4]।। 116।।

विमर्शिनी

देवं संवन्द्य मन्त्री पानीयसमर्पणादिमन्त्रज्ञः पानीयसमर्पणं च कृत्वा मुखार्चिः रसनारुचीरास्ये समुद्घास्य पिधानीयजलं दत्त्वा तदन्नं निर्माल्यभुक्ताः प्रकरोतु निर्माल्यभुजोऽधीनं कुर्यात्।। 116।।

---

1. 'सर्वेभ्यो नमो नमः' ख. घ. च. छ. पाठः,
2. 'मावुप' क. ङ. पाठः,
3. 'णाद्यं कृ' ख. पाठः,
4. 'न्त्री।।
उर्वी विशोध्य वितरेत् परमाय पुंसे गण्डूषदन्तपवनादियुतं क्रमेण।
हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारान् देवं समर्च्य तमपूपमुखैर्धिनोतु।।
एनं प्रसन्नं जलगन्धपुष्पैरभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिमादरेण।
मन्त्रैर्मनीषी निगमागमाप्तैः कुर्वीत सर्वेश्वरतोषणाय।।
गुरुभ्य इदमेवमादिपदपूर्वकेणाणुना करोतु कुसुमाञ्जलिं गुरुपितृस्वमात्रात्मनः।
सहोदरकुटुम्बिनीतनयवंश्यसाध्यांस्तथा महीतलसमाश्रितांस्त्रिभुवनाश्रितांश्चोद्दिशन्।।
प्रीणातुमन्त्रेण समर्प्य कर्म तज्जप्त्वा पदाब्जस्पृगणुं सहस्रशः।
गुह्यातिगुह्येत्यणुना जपार्पणं समाचरेत् सोदकमङ्घ्रिमूलके।।
-इतः पूर्वं' ख. पाठः

विवरणम्

संवन्द्येति। स्वात्म[1]ने प्राग्वद्दे[2]वभावनापूर्वकमिति ज्ञेयम्। पानीयसमर्पणं च कृत्वेति। यदुक्तम्–

एलापाटलकर्पूरपाटीरसुरभीकृतम् ।
हिमशीतलमच्छाच्छं पानीयं च निवेदयेत्।।

इति। तदपि पात्रान्तरे सम्पाद्यास्त्रप्रोक्षणादि सर्वं विधाय मूलेनोपचारेण वा पानीयामृतं निवेदयामि समर्पयामीति वोक्त्वा समर्पणीयम्। शङ्खेनैव वा समर्प्यते। अत्रापि रस एव देवमञ्चतीति ज्ञेयम्। समुद्वास्य मुखार्चिरास्य इति। पुनरपि त्रिवारं पञ्चवारं वा ग्रासनिवेदनं तन्मुद्रया विधाय प्रागभिध्यातरससोमप्रकृ[3]त्यंशसमर्पणानुसन्धानं तन्मन्त्रैरेव विधायैतत् कार्यम्। प्राग्यदुक्तं 'दोर्भ्यां सपुष्पं रसनारुचीरिह विसा[4]र्य मन्त्रीति' तेनैव मन्त्रेण तद्वैलोम्येनैतत् कार्यम्। कृत्स्नसोद्वासनपूर्वकं चैतदुचितम्। पुनरपि पञ्चीकारसद्भावेन मलधातुरसयोतोपपत्तेः। शेषभुजि तन्निसर्माल्योपहरणोपपत्तिः। यथोक्तम्– 'मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्चे'ति।

कार्या जलादिष्वपि तत्तदक्षरुक्
प्रसारधीः प्राग्विदुषा निवेद्यवत्।
पश्चादरुगुद्वासनधीश्च शेषभु–
ज्यथार्पणं पुष्पनिवेद्ययोः सतोः।।

इति। जलगन्धादीनामुपहृतानामनवस्थानं पुष्पनिवेद्ययोरेव निर्माल्यतया सद्भाव इति। तयोरेव सतोः शेषभुजि प्रतिपत्तिरिति। दत्त्वा पिधानीयजलमिति। तत्मन्त्रेण शङ्खेनेति भावः। कृत्वा यथोक्तं परिषेचनादिकमित्युपस्तरणीयजलदानस्याप्यभिप्रेतत्वादेतद्विधानम्। जलस्यैव कोऽप्यंशो रससोमप्रकृत्यंशात्मकस्यात्रस्योपस्तरण[5]मपिधानं च रसे[6]नेन्द्रियलिङ्गदेहहृन्मूर्तिरसनेन्द्रियेषु भावनीयोऽर्था–दवसीयते। विनियुक्तानामप्येषां रसनेन्द्रियादिषु यावत्प्रसन्नार्ध्यं सकलादिभोक्तॄणामानन्दकरतयावस्थानमपि गम्यते। तदेतद् द्रव्यस्य वीर्यमवगन्तव्यम्। तदा च तच्छक्तिमात्रतया स्वरूपा[7]नन्दतादात्म्यानुपैति। यदुक्तं– द्रव्यंदेवतासम्बन्धश्चैकात्म्यलक्षणः सूचित इति, सदापि पूर्णानन्दरसानुभूरिति च, तदन्नं निर्माल्यभुक्सात् प्रकरोतु मन्त्रीति। तद्वि[8]सृष्टं निर्माल्यमन्नं निवेद्यजातं स्वस्वनिर्माल्यभुजे निवेदयेदित्यर्थः। तदन्नमिति पुनरपि पञ्चीकारवशाद् रसाद्युपपत्तिरपि सूचिता। निर्माल्यभुक्सात्प्रकरोत्विति तदधीनवचने सातिप्रत्ययः। तदधीनकरणं च कामं तदुपभोग्यतापादनं निवेदनमेव। तदुक्तम्–

---

1. त्मनः प्रा' घ. पाठः,
2. 'देव भा' ख. पाठ,
3. 'कृत्यांश',
4. 'धाय' ख. पाठः
5. 'णविधा' क. पाठः,
6. 'सेनेन्द्रि' ख. पाठः,
7. 'पतानन्द' छ. पाठः,
8. 'सृष्टनि' घ. पाठः,

'अन्नशेषं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत्।'

इति। मन्त्रीति। तन्मन्त्राभिज्ञः सन्नित्यर्थः। यदुक्तम्–

अपिधानीयपाथोऽपि दत्त्वोत्त[1]रत उद्धृतम्।
तन्निवेद्यं स[2]निर्माल्यं विष्वक्सेनाय कल्पयेत्।।

इति।

नमो भगवते विष्वक्सेनायेति पदत्रयात्।
इदं निवेदयामीति ताराद्यस्तन्मनुः स्मृतः।।

इति।

कृत्वा तदेव निखिलं चण्डेशाय निवेदयेत्।
तत्समीपं समानीय तन्निर्माल्यपुरस्सरम्।।

इति च। 'तारेण देवेऽनुगतं विभूतिजातमि'त्यत्र निर्माल्यभुजो न विलापनमित्यर्थादवसेयम्। यद्वा स्थापितस्यैव निर्माल्यभुजोऽन्तर्भावनेदानीं कार्येति। तस्य पूजने तु जलगन्धाद्युत्पाद्यः। पुष्पं तु निर्माल्यमुत्पाद्यं च युक्तमिति ज्ञेयम् इति।। 116।।

The wise priest shall salute the god and provide the water saying that it is nectar and pour the same from the conch. He shall touch the mouth of the god and offers drinking water saying "Amṛtāpidhānamasi"–here is the nectar. Thus ending the offering of oblations he shall offer the remaining portion to Nirmālyadhārī the personal attendant. Prāṇāhuti etc., shall be performed in his case also. (116)

गण्डूषदन्तपवनादियुतं प्रदाय
हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारान्।
देवं समर्च्य विनिवेद्य च लड्डुकाद्यं
वाद्यादिभिः प्रधिनुयाच्च नृपोपचारैः।। 117।।

विमर्शिनी

गण्डूषदन्तपवनादियुतं गण्डूषदन्तधावनादिना युतं यथा भवति तथा हस्तास्यमार्ष्टिमुख-वासमुखोपहारान् इस्तमार्जनिकामास्यमार्जनिकां मुखवासदिकांश्चोपहारान् प्रदाय देवं समर्च्य लड्डुकाद्यं लड्डुकापूपादिकं विनिवेद्य वाद्यादिभिः वाद्यगाननृत्तादिभिः नृपोपचारैः राजोपचारैः प्रधिनुयात् प्रकर्षेण प्रीणयेत्।। 117।।

विवरणम्

गण्डूषदन्तपवनादियुतमिति। प्रदायेत्येतद्विशेषणम्। मूलेन चतुर्वारं गण्डूषं शङ्खेन दत्वा हस्तावसेचनं

1. 'त्करक उ' ख. घ. पाठ,
2. 'सुनि' ख. पाठः

च दत्वा दन्तशोधनं किञ्चिदस्त्रोक्षणादिसंस्कृतं समर्प्य पुनरपि गण्डूषं द्वादशवारं दत्त्वा हस्तोद्वर्तनं दत्त्वा यथास्वमर्घ्यपाद्याचमनीयानि दद्यात्। वक्ष्यति च–'नैवेद्यविधेः परं त्रयमिदं[1] इति।'

'पाद्यमर्घ्यं तथाचामं चन्दनं पुष्पमेव च।'

इति चोक्तम्। मूलमुक्त्वा गण्डूषं समर्पयामीत्येवं[2] मन्त्रो भवति। हस्तास्यमार्ष्टिमुखवासमुखोपहारानिति। मार्ष्टिर्मार्जनम्। हस्तमार्जनं मुखमार्जनं च तदुचितपटासम्भवे तथा प्रतिपत्तिः, कल्पयामीति च मन्त्रभेदः। मुखवासग्रहणं करवासोपलक्षणार्थम्। करवास्यं मुखवास्यमिति। मुखोपहारं समर्पयामि[3] कल्पयामीति वा। यद्वाञ्जनं समर्पयाम्यनुलेपनं समर्पयामीति। दर्पणस्याष्टमङ्गलानां माल्यभूषणानां चोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम्–

'गण्डूषदन्तपवनाचमानास्यहस्त मृज्यानुलेपमुखवासकमाल्यभूषा।'

इति। सर्वत्रान्तरान्तरा जलदानं सामान्यसिद्धम्। देवं समर्च्येति जलगन्धादिभिः प्रसन्नपूजाभिधानम्। परिवारान् प्रग्वत् पृथक् ध्यात्वा तैरावृतस्यैतदर्चनं भवति। तदुक्तं–'पुरेव गन्धादिभिः सपरिवारमि'ति। (वि)निवेद्य च लड्डुकाद्यमिति। तदुक्तम्–

'लड्डुकापूपबालाम्बुप्रभृतीनि निवेदयेत्।'

इति। कादलपृथुकाद्यभिप्रायमेतत्। ता[4]म्बूलैलाद्युपलक्षणं चैतद् भवति। तदुक्तं–'ताम्बूलमप्यभिसमर्प्ये'ति। ताम्बूलादी[5]नि निवेद्य वेयं प्रसन्नपूजा स्यात्। तदप्युक्तं–

गण्डूषदन्तपवनादिप्रदानोक्त्यनन्तरम्।
कर्पूरखण्डक्रमुकैस्ताम्बूलं च निवेदयेत्।

इति। वाद्यादिभिर्नृपोपचारैश्च प्रधिनुयादित्यन्वयः। वा[6]द्यादीनि समुचितानि मृदुवाद्यानि। अदिश्ब्देन ललितगीतनृत्तग्रहणम्। राजोपचाराछत्रचामर ध्वजगजाश्वरथादयः। यतुक्तं–दर्पणादिकमेतैर्मन्त्रैः प्रयच्छेत्।

बुद्धिस्सवासना क्लृप्ता दर्पणं मङ्गलानि च।
मनोवृतिर्विचित्रा ते नृत्तरूपेण कल्पिता।।
ध्वनयो गी[7]तिरूपेण शब्दा वाद्यप्रभेदत[8]ः।
छत्राणि तव पद्मानि कल्पितानि मया प्रभो।।
सुषुम्ना ध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चामरात्मना।
अहङ्कारो गजत्वेन क्लृप्तो देहो रथात्मना।

---

1. 'दमिति गण्डूषं द्वादशत इति' ङ. पाठः,
2. 'व मन्त्रो' ख. पाठः,
3. 'मीति वा, यद्वा' ख. पाठः
4. 'म्बूलाद्यु' ख. घ. च. छ. पाठः,
5. 'दि निवेद्य वेयं' घ. च. पाठः,
6. 'वाद्यानि स' ख. घ. च. पाठः,
7. 'गीत' च. पाठः,
8. 'कः' घ. पाठः,

इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादी रथवर्त्मना।
मनः प्रग्रहरूपेण बुद्धिः सारथिरूपतः।।
सर्वमन्यन्मया क्लृप्तं तवोपकरणात्मना।

इति। बुद्ध्यादिशक्तीनां दर्पणादिरूपेण परिणामोपपत्तेरेवं[1] मन्त्रार्थोपपत्तिरिति ज्ञेयम्। प्रकारान्तरेण स्वोपाधिसमर्पणमप्येवं देवे कृतं भवति।। 117।।

Then water is to be provided for washing the mouth, gargling and cleaning the palms. Thereafter sweet items like laḍḍuka, tāmbūla, betel nut, camphor powder etc; shall be offered to the deity. Performance of dance and music is also recommended for the pleasure of the deity in a royal manner. (117)

भूयः समर्च्य कुसुमाञ्जलिमिष्टमन्त्रैः
कृत्वा विधाय मनुवर्यसहस्रजापम्।
गुह्यातिगुह्यमनुना प्रसमर्प्य भक्त्या
स्तुत्वा प्रदक्षिणविधिं प्रणतिं च कुर्यात्।। 118।।

विमर्शिनी

भूयः समर्च्य इष्टमन्त्रैः ईप्सितैर्मन्त्रैः कुसुमाञ्जलिं कृत्वा तत्पादपद्मं स्पृशन् मनुवर्यसहस्रजापं मूलमन्त्रसहस्रावृत्तिजपं विधाय गुह्यातिगुह्यमनुना द्वादशे पटले वक्ष्यमाणेन जपं प्रसमर्प्य भक्त्या सह स्तुत्वा प्रदक्षिणविधिं प्राणतिं प्रणामं च कुर्यात्।। 118।।

विवरणम्

भूयः समर्च्येति। जलगन्धपुष्पैरर्चनमुक्तम्। कुसुमाञ्जलिमिष्टमन्त्रैः कृत्वेति। पूजितैर्मन्त्रैः प्रणवमूल-मन्त्रतद्भेदपुरुषसूक्तश्रीरुद्रवेदागमादिमूलमन्त्रेणावृत्त्या पुनस्तदङ्गादि-मन्त्रैरपि। यद्वा पूजितैर्[2]भ्यर्हितैः सिद्धैरपवर्गान्वयभाग्भिर्मनुभिः। यद्वेष्टैः तत्तदिष्टार्थकरैः श्रीकरशैवाष्टाक्षरनरसिंहाघोरादिजातीयैः काम्यमनुभिः। सङ्ख्या तु यथार्थं शतपञ्च-शतादिरूपा भवति। जलगन्धदिषड्भ्यसेष्वस्ति स्थूलसमष्टि-स्मोमप्रकृतिशलिनी सैव पुष्पाञ्जलौ देवे[3] रसनादीन्द्रिय समष्टिभाज्यान्तरे सकलेऽनलह्रन्मूर्तिशलिन्यमृतमयं विनियुज्यत इति सम्प्रदायः। विधाय मनुवर्यसहस्रजापमिति। वर्यग्रहणं मूलमन्त्रपरिग्रहार्थम्। जलगन्ध-पुष्पार्चनपूर्वकमेतदपि कार्यम्। गुह्यातिगुह्यमनुना प्रसमर्प्येति तज्जप समर्पणमुक्तम्।

ओं गुह्यातिगुह्यतोप्ता त्वं गृहाणस्मत्कृतं जपम्।
सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिता।।

'ओन्नम इति। त्वत्प्रसादाद्धृदि स्थिता ओं नम इति वेति। भक्त्येति सर्वत्रापि सम्बन्धनीयम्।

---

1. 'व तत्रार्थो' क. ङ. पाठः
2. 'तैः सिद्धैः' ख. छ. पाठः,
3. 'वे समष्टिरस' ङ. पाठः

पुनर्जलगन्धपुष्पार्चनं स्तुतिं प्रदक्षिणं प्रणतिं च कुर्यात्। स्तुतिमन्त्रा वैदिकास्तान्त्रिकाश्च यथार्थ ग्राह्याः। यथा 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्' 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने चिरं इत्यादि।

प्रसीद भगवन्मह्यमज्ञानात् कुण्ठितात्मने।
नमो विरिञ्चिविष्ण्वीशभेदेन परमात्मने।।

इत्यादि। प्रदक्षिणं तत्रैव सतो देवं प्रति प्रादक्षिण्येन परिवर्तनम्। तच्चोपचारेण मूलेन वा स्यात्। तथा तदग्रे पञ्चाङ्गनमस्कारोऽपि। यद्वा नमो ब्रह्मण्यदेवाय'नमश्शिवाय साम्बाय'इत्यादि मन्त्रग्रहणमिष्यते।। 118।।

Again handfuls of flowers may be offered to the god chanting sacred mantras many times; the priest shall touch the feet of the deity in devotion. Thereafter circumambulating the deity from the right he shall prostrate before him and praise him. (118)

अथाराध्य तत्पादमूले समस्तं
सुधीरर्पयेत् सोदकं दक्षदोष्णा।
इतःपूर्वमित्यादिना मां मदीयं
च पूर्वाणुनोंतत्सदित्यात्मना च।। 119।।

विमर्शिनी

अथाराध्य तत्पादमूले सुधीः 'प्रीणातु भगवानि' त्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रेण कर्मसमर्पणज्ञः सोदकं दक्षदोष्णा समस्तं कर्म समर्प्य पुनः इतत्पूर्वमित्यादिना ब्रह्मार्पणमन्त्रेण मां मदीयं च पूर्वाणुना 'मां मदीयं चास्मत्स्वमिने नारायणाय समर्पयामी'त्यादिना च ओंतत्सदित्यात्मना 'ओं तत्सदि'ति मन्त्रेण च सर्वं समर्पयेत्। ब्रह्मार्पणमनुरपि द्वादशे पटले वक्ष्यते।। 119।।

विवरणम्

अथाराध्येति। जलगन्धपुष्पैरिति भावः तत्पादमूले इतः पूर्वमित्यादिना समस्तमर्पयेदित्ये-दित्येवमन्वयः[1]। दक्षदोष्णा सोदकमर्पयोदित्यर्पणप्रकारोपदेशः। सुधीरिति मन्त्रार्थानुसन्धानार्थमुक्तम्। यद्वासनस्वागतादिभिर्जलगन्धादिभिर्भूयो राजोपचारपुष्पाञ्जलिज[2]पादिभिश्च यथास्वमानन्दभाजः सम्भूय महानन्दभाजो देवस्य सस्यगनुसब्धानमुक्तम्। इहेतः पूर्वमिति ब्रह्मार्पणं, मां मदीयञ्चेत्यात्मार्पणं, ओं तत् सदिति सर्वार्पणमिति भेदः। ओं तत्सदित्यात्मना चेत्येवंरूपेण च मन्त्रेणेत्यर्थः। समस्तमर्पयेदित्यनेनैव पूर्वं तावत् कर्मसमर्पणमित्यप्युक्तम्। वक्ष्यति च-'प्रीणातु भतवानि'त्यादि।। 119।।

Submitting everything at the feet of the deity he shall pour sacred water in act of Brahmārpaṇa- surrender of all stating that he is submitting his entire wealth to his master Lord Nārāyaṇa. (119)

---

1. 'त्यन्वयत्' क. छ. पाठः
2. 'जला 'ङ. पाठः

तारसावित्रिकाम्नायाद्यणुभिः परितोष्य तम्।
प्रसन्नाय प्रसन्नार्घ्यं प्रदद्यात् प्रश्रयान्वितः।। 120।।

विमर्शिनी

तारसावित्रिकाम्नायाद्यणुभिः प्रणवेन व्याहृतिभिः वेदादिमन्त्रैश्च तं परितोष्य प्रसन्नाय तस्मै प्रश्रयान्वितः विनयेन युक्तः प्रसन्नार्घ्यं प्रदद्यात्।। 120।।

विवरणम्

तारसावित्रिकेति। नित्यस्वाध्यायबुद्ध्या जपाभिधानं सावित्री तत्सवितुरितीयं गायत्री, आम्नायमनवः स्ववेदगतसूक्तानुवाकादिरूपाः। आदिशब्देन तान्त्रिकमन्त्रग्रहणम्। यथा विष्णौ जितन्तमूलत्रयपञ्चादि। शिवे स्थाणुमन्त्रमूलपञ्चतत्त्वप्रासादव्योमविद्यादि इति। प्रसन्नायेति सकलगुणप्रधानोपहार-संप्रीतावस्थानुसन्धानं सूचितम्। प्रश्रयान्वित इति। प्रणय .... ।। 120।।

The god may be pleased with chanting of Praṇava, Daśapraṇava, Gāyatrī, Vedic mantras and Iṣṭasūkta holding water in his hands. Thereafter as a humble devotee the priest shall offer oblations that are sure to please the god. (120)

देवपादसविधाहितशङ्खप्रेङ्खदाहरतु वारि वरीयः।
तत्करात्तकलशामृतरूपं स्वीयपुण्यफलमित्यवगच्छन्।। 121।।

विमर्शिनी

देवपादसविधाहितशङ्खप्रेङ्खत् देवस्य पादसमीपे आहिते शङ्खे प्रेङ्खत् स्फुरत् वरीयः श्रेष्ठं वारि जलम् आहरतु स्वीकुर्यात्। कथंभूतमित्यत्राह स्वीयपुण्यफलं स्वस्य पुण्यकर्मणः फलं तत्करात्तकलशामृतरूपं तस्य देवस्य करगृहीतकलशस्थामृतात्मकं तदित्यवगच्छन्नाहरत्वित्यर्थः।। 121।।

विवरणम्

सर्वोपहारसमाराधनमुक्त्वा तदीयफलानुग्रहलाभमप्याह—देवपादसविधेति। देवस्य पादसन्निधौ सजलं शङ्खमाधाय तत्स्थं जलं प्रेङ्खत् कुर्यात् शङ्खेन परिचालयेत्। तज्जलं तदोरुतरं वरतरं च भवति। तज्जलं सशङ्खं पुनराहरतु। तदानुसन्धानमाह तत्करात्तेति। स्वीयपुण्यफलमित्यवगच्छन्नाहरत्विति सम्बन्धः। यदेतत् स्वीयं पुण्यमुक्तविधसमाराधनलक्षणं तस्य फलमपूर्वरूपमेवैतदिति दृढप्रतिपत्तिमानित्यर्थः। पुण्यफलरूपत्वादेव वरीयस्त्वोपपत्तिः। तस्य विशेषणं तत्करात्तकलशामृतरूपमित्येतत्। यस्य पादसविधात्तच्छङ्खजलमाह्रियते स सकलो देवस्तच्छब्देन गृह्यते। स हि देवस्तदा परितृप्तः स्वेच्छाविभावितमेव तदीयफला पूर्वामृतपरिपूर्णकलशं करेण साध्याभिषिषिक्षयादत्ते तदेव तच्छङ्खो[1]दकं तदाहृत्य तेनात्मन्यभिषेकधिया प्रोक्षेदिति। तदुक्तम्—

तत्कराकलितोदारकुम्भसंस्थं भवेत् फलम्।
तत्तत्क्रियानुसारेण सौम्यं क्रूरमथापि वा।।

1. 'दकं यथानुगृह्यते' ङ. पाठः,

तेनाभिषिक्तः साध्योऽपि तत्र तत्कलभाग्भवेत्।
तद्धि कालानुसारेण भवेदिति विनिश्चयः।।

इति। यद्यपि हृन्मूर्तावेतदुक्तं तथापि तदेवानलसंक्रम[1]णे क्रमेण सकलेऽप्यवतिष्ठत इत्येवमभिधानोपपत्तिः। इह च देवपादेति न देवस्सकलमात्रं गृह्यते अपि कृत्स्न एव सकलपर्यन्तस्त्र्यवस्थो देव इति।। 121।।

He should think that the water contained in the conch and which is held in his hand along with flowers and sandal paste as nectar itself which he obtained through his own considerable merit. The water may be treated as having procured from the pot held in the hands of the deity. (121)

अग्रे गुरून् हरनिशाचरदिक्प्रपन्नान्
देवासुरान् भुवि पितॄंश्च पुरो विभाव्य।
उक्षेत् स्वदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैः
स्वं च स्वसाध्यमपरानपि भक्तिनम्रान्।। 122।।

विमर्शिनी

ततः स्वदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैः स्वदक्षिणकरस्थैस्तीर्थजलैः अग्रे भुवि गुरून् विभाव्योक्षेत्। हरनिशाचरदिक्प्रपन्नान् देवासुरान् ईशदिक्प्राप्तान् देवान् निर्ऋतिदिक्प्राप्तानसुरांश्च पुरोभागे विभाव्य पितॄंश्च स्वं च स्वसाध्यं च भक्तिनम्रानपरांश्चोक्षेत्।। 122।।

विवरणम्

तदभिषेकक्लृप्तिमपि दर्शयति-अग्रे गुरून् इति। ननु स्वीयपुण्यफलं तच्छङ्ख[2]जलमित्युक्तं तत् कथं गुर्वादिष्वपि विनियुज्यत इति। उच्यते सामान्यविशेषात्मकं हि सर्वं फलम्। तत्र सामान्यांशस्य विनियोगोऽयमुच्यते। विशेषांशविनियोगस्तु स्वसाध्यमित्युक्तः। यद्वा तदा प्रपन्नेष्वपि देवस्यानुग्रहसंभवात् तत्फलमपि स[3]हशङ्ख आहृतमिति। अथ वा वार्याहरत्वित्येव तस्य स्वात्मनि विनियोगपर्यन्तमाहरणमभिप्रेतम्। पुनशशङ्खे[4] जलमादाय तद्देवसविधात् प्रसादतीर्थधिया परिगृह्य[5]ते। अस्यैवायं विनियोगोऽपि वक्ष्यते देवस्याग्रे गुरून् देवं प्रपन्नान् विभाव्य उक्षेत्। हरदिशि प्रपन्नान् देवान् निर्ऋतिदिशि प्रपन्नानसुरान् पुनर्देवस्य पुरतः प्रपन्नान् पितॄनुक्षेत्। पुनः पुरतः एव प्रपन्नं स्वमा[6]त्मानं तथा स्वसाध्यमपि यदि तदर्थेयं पूजा स्यात्, तथान्यानपि पुरत एव भक्त्या प्रपन्नानिति। स्वसाध्यादीनामपरोक्षत्वात् न भावनापेक्षा। साध्यस्तु दूरेऽवस्थितश्चेद् भावना स्यादिति।

1. 'णं क्रमेण' घ. च. पाठः
2. 'ङ्खे जल' ख. घ. पाठः,
3. 'सह शङ्खं संह' छ. पाठः,
4. 'खजल' ङ. पाठः,
5. 'ह्य-तस्यै' ख. पाठः,
6. 'स्वात्मा' क. ङ. पाठः,

स्तदक्षिणशयार्पिततीर्थतोयैरुक्षेदिति। शङ्खाहृतं प्रसादतीर्थं स्वदक्षिणे शये स्वदक्षिणकरचुलुके पृथक् पृथगर्पयित्वा तैस्तोयेरित्यर्थः। स्वतस्तावत् स्वपरायणानधुना च स्वं प्रपन्नानित्येव प्रसादनिबन्धनमिति महाराजस्वभावोऽयमिति च बोद्धव्यम्। यतश्चोक्तं[1] प्रधिनुयाच्च नृपोपचारैरि'ति।। 122।।

The holy water held in the right hand shall be sprinkled by the priest in his front with the concept that it is in reverence to his preceptors. He may also conceive the presence of gods and demons in the different quarters and corners and sprinkle the holy water to please them. He shall first sprinkle his body with the sacred water and then on the devotee waiting for the opening of the door of the sanctum. (122)

भूयो नत्वा मान इत्यादिनैन-
मेनो[2] ज्ञाताज्ञातजातं विशोध्य।
तारेणाराध्यावसानीयमर्घ्यं
दत्त्वा देवं निष्कलीकृत्य रक्षेत्।। 123।।

विमर्शिनी

भूयो 'मान एकस्मिन्नागसी'त्येनं देवं नत्वा ज्ञाताज्ञातजातं ज्ञातेन जातमज्ञातेन जातं च एनः अपराधं विशोध्य तारेणाराध्यावसानीयमर्घ्यं दत्त्वा देवं निष्कलीकृत्य रक्षेत्।। 123।।

विवरणम्

भूयो मान इत्यादिना एवं नत्वेत्यन्वयः। 'मान एकस्मिन्नागसी'ति मन्त्रेण नमस्कारं विधायेत्यर्थः। ज्ञाताज्ञात[3]जमेनः संविशोध्येति। मानुषभावसुलभानां ज्ञाततया जातानां च अज्ञाततया जातानां च संभाविनां निष्कृतिविशेषानुचितानां सामान्यतो निष्कृतिरियमिति ज्ञेयम्। तारेणाराध्येति। न तु मूलेनेति भावः। प्राक् परिवारविभावनायां तारेण तद्विलापनपूर्वकमेतत् कार्यमिति। अवसानीया[4]र्घ्यं दत्त्वेति। पुष्पगन्धाद्यवशेषं तत् कल्पितमन्त्रशक्त्युद्वासनार्थतया शङ्खे कृत्वा वर्धन्युदकेन पूरयित्वा मूलेनोपचारेण वावसानीयमर्घ्यं समर्पयामीत्येवमेतद्देयम्। वक्ष्यति च अर्घ्यं प्रसादान्ते प्राक्[5] च विसर्जनादिति। देवं तिष्कलीकृत्य प्रणवेन किञ्चित् संपूज्य निष्कल[6]नानुज्ञा[7]पनपू[8]र्वकं मूलव्यापकाङ्गन्यासैर्निष्कलं भावयेत्। निष्कलता नाम बहिर्मुखावस्थातोऽन्तर्मुखावस्था पादनमिति। रक्षेदिति। अस्त्रेण तालत्रयादिभिरिति भावः। बिम्बे पूजेयमिति तस्य स्थायित्वाद्रक्षणाभिधानम्। मण्डलादिषु तु पुनः प्रणवेन परिपूज्योद्वासनमेवात्मनि कार्यम्। तदुक्तं–

---

1. 'क्तः प्र' क. ङ. पाठः
2. ज्ञाताज्ञातजं संविशोध्य इति विवरणानुसारी पाठः
3. 'तमेनः' क. घ. पाठः,
4. 'यमर्घ्यं' ख.घ. पाठः,
5. 'ग् वि' क. ङ. पाठः,
6. 'लानु' च. पाठः,
7. 'ज्ञापू' ङ. पाठः,
8. 'पूर्वम्' ख. पाठः,

पद्मस्थं जङ्गमस्थं वा संहृत्यात्मनि योजयेत्।
आगच्छावाहने योज्यं क्षमस्वेति विसर्जने।।
कलशात्तोयरूपेण प्रतिमायां नियोजयेत्।
नो[1]द्धरेत् प्रतिमासंस्थं मुक्त्वा जीर्णादिदूषितम्।।

इति। एकवेरविधौ परिवारपूजा न कार्या केवलं विग्रहपूजैव स्यात्। तदुक्तम्–

उद्वासनं न कुर्वीत स्थापितस्यार्चनाविधौ।
परिवारैर्विना तत्र पूजनं कीर्तितं बुधैः।।

इति। यद्वैकबेरविधावपि परिवारपूजेष्यत एव यथोक्तं–

'द्वारपालावथाभ्यर्च्य प्रविश्य भगवद्गृहम्।'

इति, 'अपनीय च निर्माल्यमि'ति, 'आदावाधारशक्तिं तामि'त्यादि, 'तन्मध्ये, लिङ्गसदृशमि'ति 'अग्रकेसरगं नेत्र'मिति, 'दले विद्येश्वरांस्त[2]द्वाह्ये तु गणेश्वरानि'त्यादि। अत्रैकवेर इयं पूजोक्तोत्यर्थतोऽवगम्यत इति। नवशक्तीनां मध्ये नवमी शक्तिः पीठपद्मकर्णिकासमवायिनी, तस्यां देवविग्रहरुपं बिम्बमवस्थितम्। तदुक्तं–

मनोन्मनीति या शक्तिः कर्णिकोपरि संस्थिता।
तस्यामावाहयेद्देवं पूर्वं हृत्पद्मभावितम्।।

इति।

अनुग्रहं यया युक्तो नित्यं स कुरुते प्रभुः।
स्थितस्तस्यां सदा पूज्यः परात्मा हरिरव्ययः।।

इति। तद्बहि[3]र्दलेषु तद्वाह्ये च सूक्ष्मविग्रहाण्यावरणानि स्युः। पीठस्यैव सर्वावरणचक्रगर्भत्वात्। यदुक्तम्–

'सर्वदेवताचक्रगर्भात्मने नम' इति। यद्वा पीठेऽङ्गशक्तिपर्यन्तम्, इतरत् सर्वं तद्बहिरेव। पीठशक्तेरेव विधूतितयावरणपद्मानि विभाव्य तेषु कल्पनीयमिति ज्ञेयम्। तथा च शेषभुगपि पीठबाह्ये स्यात्। यदुक्तम्–

'विष्वक्सेनं तथैशान्यां द्वितीयावरणाद् बहिः। इति।। 123।।

Again he shall bow to the god in devotion and pray for the omissions and commissions in his act of worship knowingly and unknowingly. Giving water to the god and conceiving him as a formless soul or spirit. For this the mantra states that is the final oblation. (123)

अथ तत्प्रसादकुसुमं शिरसि प्रणिधाय क्लृप्तपवनायमनः।
परिपूज्य तं हृदि कृताङ्गविधिः परिरक्ष्य तत्कृतमना विहरेत्।। 124।।

---

1. 'तरेत्' च. पाठः
2. 'द्वाह्ये' ङ. पाठः,
3. 'हिर्देवेषु छ. पाठः

विमर्शिनी

अथ तत्प्रसादकुसुमं गृहीत्वा शिरसि प्रणिधाय क्लृत्पपवनायमनः कृतप्राणायामः कृताङ्गविधिश्च भूत्वा तं हृदि परिपूज्य मानसपूजां कृत्वा परिरक्ष्य तत्कृतमनाः तन्मनस्को भूत्वा विहरेद् आत्मानं पृथक् कुर्यात्।। 124।।

विवरणम्

अथ पूजारम्भे यत् सकलीकरणादि कृतं तदुपसंहारक्रममपि दर्शयति अथ तत्प्रसादकुसुममिति। क्लृप्तपवनायमन इति। कालमूर्तेर्मूलमन्त्रात्म[1]नो यजनव्यापारविरतौ पूजारम्भादपि प्रागिवावस्थानार्थत[2]या मूलेन धारणेयमुक्ता। परिपूज्य तं हृदीति मानसपूजोक्ता। यद्वा जलगन्धादिपूजापि। तदुक्तं–

'उद्वास्य हृदये देवं गन्धाद्यैः स्वतनुं यजेत्।'

इति। कृताङ्गलिधिरिति। तिष्कलीकारपूर्वकमिति भावः। परिरक्ष्येति। आत्मनोऽस्त्रेण तालत्रयादिना रक्षणमुक्तम्। तत्कृतमना विहरोदिति। ततस्तत्प्रासादा[3]द् बहिर्निष्क्रम्य स्वेच्छया वर्तेत। देवे स[4]न्तता स्मृतिरेव नियम इतिभावः। निष्क्रमोऽपीच्छयेति निष्क्रमानभिधानमित्यवगन्तव्यमिति।। 124।।

Thus adoring the flower used for worship as the sign of the pleasure of god on his head, the priest shall perform Prāṇāyāma twenty five times. He may conceive that the god is occupying his heart and such worship him. Having completed usual procedures he shall get out of the sanctum. (124)

अथ द्वादशवर्णादिमन्त्रान्तरसमर्चने।
न्यासावरणक्लृप्त्यादौ भिदामात्रं प्रदर्श्यते।। 125।।

विमर्शिनी

एवं सप्तविधं पूजाविधानं सामान्येनोक्त्वा विष्ण्वादीनामुत्सवादौ कालत्रयपूजायै द्वादशाक्षरादिमन्त्रान्तरसमर्चने भेदमाह–अथेति। अथ द्वादशवर्णादिमन्त्रान्तरसमर्चने द्वादशाक्षरषडक्षरादि- मन्त्रभेदानां समचंने न्यासावरण क्लृप्त्यादौ न्यासे आवरणक्लृप्तौ ध्यानादौ च भिदामात्रं प्रदर्श्यते।। 125।।

विवरणम्

नित्यपूजाविधानं तावदेवमुक्तम्। अथ नित्याद्युत्सवेषु द्वादशाक्षरादिभिस्सवनपूजापि नित्यैव। वक्ष्यति च–'कालेषु त्रिषु सावनैः स्व[5]मनुभिरि'ति। अतस्तद्विधानमपि वक्तुमारभते अथ द्वादशव[6]र्णादीति। मन्त्रोदयादि सर्वं सामान्यतो लभ्यते।। 125।।

---

1. 'त्मना' घ. पाठः,
2. 'ता मू' छ. पाठः,
3. 'दतो व' ख. घ. छ. पाठः,
4. 'सन्ततस्मृ' ख, 'सततस्मृ' घ. च. पाठः,
5. 'समनु' च. पाठः,
6. 'पर्णानदीनिति' छ. पाठः

Hereafter the specific changes in the procedures of worshipping Dvādasākṣara, Prasādamantra, Pańcabrahma as also in the matter of Akṣaranyāsa, Dhyāna related to attendant deities are being dealt with. (125)

अङ्गुष्ठादितलान्तमर्कलिपिवर्णान् षट् करे दक्षिणे
षड् वामेऽपि कनिष्ठिकादितलनिष्ठं सर्गक्लृप्त्या ततः।
विन्यस्येद् द्विषडङ्गकान्यपि तथा पञ्चाङ्गकानि द्वयो-
रङ्गुष्ठादिकमङ्गुलीषु युगपत् प्रोक्तेति दोर्भावना।। 126 ।।

विमर्शिनी

अर्कलिपिवर्णान् द्वादशाक्षरमन्त्रस्याक्षरान् दक्षिणे करे अङ्गुष्ठादितलान्तं षट्, वामेऽपि करे कनिष्ठिकादितलनिष्ठं षट् च सर्गक्लृप्त्या च विन्यस्येत्। तदनुसारेण स्थितिसंहारौ च कुर्यात्। ततो द्विषडङ्गकानि द्वादशाङ्गान्यपि तथा सृष्टिवद् विन्यस्येत्। पञ्चाङ्गकानि द्वयोः करयोरङ्गुलीषु अङ्गुष्ठादितलान्तं युगपन्न्यस्येत्। इति दोर्भावना करभावना प्रोक्ता।। 126 ।।

विवरणम्

अर्कलिपिवर्णानिति। द्वादशाक्षरार्णान दक्षिणे[1] करेऽङ्गुष्ठादितलान्तं षड् वामे करे कनिष्ठिकादितलनिष्ठं षडित्येवं तेषां न्यासक्रमः। मूलेन करतलादिव्यापकं सामान्यसिद्धम्। सर्गक्लृप्त्येति। सर्गक्लृप्तिरियम्। स्थिति क्लृप्तिस्संहारक्लृप्तिरप्यस्तीति भावः। द्विषडङ्गकान्यपि तथेति। अक्षरन्यासवदित्यर्थः। पञ्चाङ्गकानि द्वयोः करयोरङ्गुलीषु युगपद्विन्यस्य[2]दिति सोपस्कारमन्वयः। मूलपुटितलिपिन्यास[3]तत्त्वन्यासादि सर्वं सामान्यसिद्धमेव।। 126 ।।

The mode of placing the alphabets is follows. In the right hand from thumb onwards to the little finger and the centre of the palm six alphabets. In the left hand from the little finger to thumb and the centre of the palm six- thus the twelve alphabets may be placed along with Praṇava ending with "namaḥ". It should be in the order of generation- Sṛṣṭikrama similarly in Sthiti and Samhāra also these twelve letters may be assigned. From thumb to little finger in the five fingers the Pañcāṅga may be assigned. This is how the assignment of the alphabets of the twelve lettered mantra is to be done. (126)

हरिलिपिमनुजाक्षराणि मौलौ
हरिमुखदिक्षु विलोचनद्वये च।
वदनहृदयनाभिगुह्यजान्व-
ङ्घ्रियुजि च विन्यसतूदयक्रमेण।। 127 ।।

---

1. 'णकरे' ङ. पाठः,
2. 'न्यसेदि' छ. पाठः,
3. 'सादि सर्वं घ. पाठः

विमर्शिनी

हरिलिपिमनुजाक्षराणि हरय आदित्याः तत्सङ्ख्या लिपयो यस्य मनोस्तज्जातानि द्वादशाक्षराणि, मौलौ, हरिमुखदिक्षु इन्द्रादिदिक्षु, विलोचनद्वये युगपत्, वदनहृदयनाभिगुह्यजान्वङ्घ्रियुजि च उदयक्रमेण सृष्टिक्रमेण विन्यसतु। तदनुसारेण स्थितिसंहारावप्यूह्यौ। अत्र यन्त्रोच्यते तदष्टाक्षरविधानादवगन्तव्यम्।। 127 ।।

विवरणम्

हरिलिपिमनुजाक्षराणीति। रविवर्णम[1]नूद्भवान्यक्षराणि। हरिमुखदिक्ष्विति। हरिरिन्द्रः। शिरसः प्रागादिचतु[2]र्षु दिक्ष्विति भावः। विलोचनद्वयमेकं स्थानम्। तथाङ्घ्रियुगपि। उदयक्रमेणेति। स्थितिसंहारन्यासोऽपि सति संभवे सूचितः। अङ्गद्वयादिक्लृप्तिस्तु कर्मशेषे वक्ष्यते– 'मन्त्रार्णैर्द्विषडङ्गकानीत्यादि।। 127 ।।

The alphabets of Dvādaśākṣara mantra shall be assigned to the head and to the four quarters beginning with the east. Thereafter on the two eyes, face, heart, navel, private parts, knees and feet. This method is called Srstikrama- the order of generation. (127)

चक्रं च शङ्खं च गदां च पद्मं चाबिभ्रतं शुभ्रतरावभासम्।
स्फुरत्किरीटादियथार्हभूषं ध्यायेद्धरिं द्वादशवर्णरूपम्।। 128 ।।

जितादिना प्रोक्तवदर्घ्यकाद्यं दत्त्वार्चयित्वा परिवारयागे।
पूर्वादितोऽङ्गानि दलेषु शेषं गरुत्मदाद्यं प्रयजेद् यथोक्तम्।। 129 ।।

विमर्शिनी

ध्यानमाह–चक्रमिति। द्वादशवर्णरूपं द्वादशाक्षरमन्त्रमूर्तिरूपं हरिमेव ध्यायेत् – चक्रं च शङ्खं च तदा च पद्मं च आविभ्रतं धारयन्तं शुभ्रतरावभासं श्वेततरवर्णं स्फुरत्किरीटादियथार्हभूषम् अष्टाक्षरमन्त्रोक्तभूषणं च।। 128 ।।

उपहारदानादौ विशेषमाह–जितादिनेति। जितादिना' जितन्ते'न पूर्वप्रोक्तवदर्घ्यकाद्यं दत्त्वा तथार्चयित्वा परिवारयागे तु दलेषु द्वादशदलपद्मस्य दलेषु पूर्वादितो द्वादशाङ्गानि यजेत्। तरुत्मदाद्यं वैनतेयाय नमः' इत्याद्य शेषं च यथोक्तं प्रयजेत्।। 129 ।।

विवरणम्

पूर्वादितोऽङ्गानि दलेष्विति। पूर्वदिशि ततोऽवान्तरदिग्द्वये दक्षिणदिशि ततोऽवान्तरदिग्द्वय इत्येवं द्वादशाङ्गानि। पूर्वादिचतुर्दिक्षु हृदयादीनि कोणेष्वस्त्रमित्येवं पञ्चाङ्गानीति भावः। शेषं गरुत्पदाद्यमिति वैनतेयाद्यावरणमिन्द्रादिवज्राद्यावरणं च।। 129 ।।

Hari personified in the twelve letters may be meditated upon. He holds

---

1. 'मनुभवा' ख. पाठः,
2. 'तुर्दि' ख. ङ. छ. पाठः

Cakra (disc), Gadā(club) and Padma (lotus) in his hands. He is white in colour and shines with a crown and suitable ornaments. (128)

Chanting the Upacāramantra (like "jitam tena" etc) and giving Arghya etc. and worshipping the god the twelve alphabets may be placed in the twelve petalled lotus diagram. Thereafter mantras like "Vainateyāya namaḥ" may be made use of in the worship. (129)

अङ्गुष्ठादितलान्तिमं न्यसतु षड्वर्णान् करे दक्षिणे
वामे चापि तथाङ्गकान्यपि मनौ षड्वर्णके शार्ङ्गिणि।
षड् वर्णान्यथ मौलिफालहृदये नाभ्यूरुपादद्वये
सृष्टौ स्यादितरद्वये तदुपपत्त्याङ्गान्यपि स्वास्पदे।। 130।।

विमर्शिनी

वैष्णवषडक्षरविधातमाह–**अङ्गुष्ठादीति**। शार्ङ्गिणि षड्वर्ण के मनौ दक्षिणे वामे चापि करे अङ्गुष्ठादितलान्तिमं षड् वर्णान् न्यसतु। तथा तद्वद् अङ्गान्यपि न्यसतु। अथ मौलिफालहृदये मौलौ फाले हृदये च नाभ्यूरुपादद्वये नाभावूरुद्वये पादद्वये च षड् वर्णानि न्यसतु। इति सृष्टौ न्यासः स्यात्। इतरद्वये स्थितिसंहारयोत् तदुपपत्त्या नाभ्यादिहृदयान्ता स्थितिः, पादादिमौल्यन्तः संहार इत्यर्थः। अङ्गान्यपि स्वास्पदे स्वस्वस्थानेषु।। 130।।

विवरणम्

तथाङ्गकान्यपीति। करद्वयेऽङ्गुष्ठादितलान्तं युगपदित्यर्थः। इतरद्वये तदुपपत्त्येति। नाभ्यूरुपादद्वये मौलिफालहृदये च स्थितिः, पादादिमूर्धान्ता संहृतिरिति भावः।। 130।।

The worship of Ṣaḍaskāara is as follows. From thumb onwards to little finger and centre of the palm the six alphabets may be assigned (in respect of Viṣṇu). Similarly the same method is to be followed in the finger and palms of the left hand. Now in the Sṛṣṭikrama these letters are to be assigned to head, forehead, heart, navel, two thighs and two feet. Similar method may be adopted in Sthiti and Samhāra by the priest. (130)

शङ्खं सचक्रं सगदं सपद्मं
शार्ङ्गं सखङ्गं सशरं सखेटम्।
श्यामः षडात्माष्टभुजैर्दधानो
जिनार्णतोऽर्ध्याद्युपहृत्य पूज्यः।। 131।।

विमर्शिनी

षडात्मा षडक्षरमूर्तिर्हरिः। शङ्खं सचक्रं सगदं सपद्मं शार्ङ्गं सखङ्गं सशरं सखेटं चाष्टभुजैर्दधानः श्यामश्च ध्येयः, जिनार्णतः गायत्र्या अर्घ्याद्युपहृत्य दत्त्वा पूज्यश्च।। 131।।

विवरणम्

षडात्मेति। षडक्षरात्मा। जिनार्णत इति। गायत्रीहोपचारमनुर्नतु 'जितन्त' इति भावः।। 131।।

The god (Viṣṇu) holding Śaṅkha, Cakra, Gadā, Padma, Śārṅga (bow), Khaḍga, Śara, Kheṭa (shield), black in colour and personified as the six alphabets of the mantra is to be worshipped with offerings and chanting the Gāyatrī mantra. (131)

वर्मान्तानि वृषादिदिक्षु विदिशास्वग्न्यादितोऽस्त्रं पुरो-
ऽक्ष्यन्त्यं दिक्षु विदिक्षु च क्रमवशान्मूर्तीश्च शक्तीरपि।
शङ्खादीनि दिशासु कार्मुकमुखान्यस्त्राणि कोणेषु त-
स्याग्रे तार्क्ष्यमथो यथाविधि यजेदिन्द्रादिवज्रादिकम्।। 132।।

विमर्शिनी

वर्मान्तानि चत्वार्यङ्गानि वृषादिदिक्षु इन्द्रादिदिक्षु, आग्न्यादितो विदिशास्वस्त्रं च पुरोभागे अन्त्यम् अन्तभवम् अक्षि नेत्रं च यजेत्। पुनर्दिक्षु मूर्तीः विदिक्षु शक्तीश्च क्रमवशादपि यजेत्। शङ्खादीनि चत्वारि दिशासु। कार्मुकमुखानि शार्ङ्गादीनि चत्वार्यस्त्राणि कोणेषु च, अथो तस्याग्रे तार्क्ष्यं गरुडं च यथाविधि इन्द्रवज्रादिकं च यजेत्।। 132।।

विवरणम्

वृषादिदिक्ष्विति। इन्द्र[1]यमवरुणसोमदिक्षु। पुरोऽक्ष्यन्त्यमिति। षड्भिः मूलार्णैः षडङ्गानि तदा ष[2]ष्ठार्णेन नेत्रद्वयं, तच्चान्त्यं भवति। तच्चेह देवाग्रत इति भावः। पञ्चाङ्गानि तु प्रागुक्तवदेव। दिक्ष्विति। प्रागादिदिक्षु वासुदेवादिमूर्तयः क्रमेणाग्न्यादिकोणेषु शान्त्यादिशक्तयश्चेत्यर्थः। शङ्खादीनीति। शङ्खादिष्वायुधेषु चत्वारि दिक्षु चत्वारि च कोणेषु।। 132।।

In the four cardinal directions like east the four aṅgas and the four corners, Astra and in the front Netra shall be worshipped. In cardinal directions and corners the four murtis like Vāsudeva and the four Śaktis shall be propitiated. Again in the cardinal directions Śaṅkha and Astras may be placed. In corners etc. (four of them) have to be placed. In front of the god, Garuḍa his vehicle is due for worship. Finally Indra, Vajra etc; are to be propitiated with Nirmālyadhārī the personal attendant. (132)

विलोमाष्टमवर्गार्णैर्वासुदेवो विबिन्दुभिः।
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च मूर्तयः।। 133।।

विमर्शिनी

मूर्तिशक्तक्त्यादीनां पूजामन्त्रानाह–विलोमेति। विलोमाष्टमवर्गार्णैः अष्टमवर्गस्य प्रतिलोमाक्षरैः हसषश इत्येतैः विबिन्दुभिः बिन्दुरहितैर्बीजैर्युक्ताः वासुदेवः सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च मूर्तयः। अथवा विलोमाष्टमवर्गार्णैः शादिवर्गमारभ्य विलामाष्टमवर्गः स्वरवर्गः, तत्रत्यैः आर्णैरिति पदच्छेदः, अकाराक्षरैः सह। 'अ वासुदेवाय नमः' 'आ सङ्कर्षणाय नमः' 'अं प्रद्युम्नाय नमः' 'अः अनिरुद्धाय नमः' इति।। 133।।

---

1. 'न्द्रवरुणयमसोम' ङ. पाठः,

विवरणम्

कोणेषु मूर्तिशक्तीस्तन्मन्त्रांश्चाह–विलोमेति। वैलोम्येनाष्टमो वर्गः स्वरवर्गः। तत्र आर्णाः अ आ अं अः इत्यमी चत्वारो वर्णाः। अ वासुदेवाय नम इत्यादि।

द्राघितैर्हाहिशान्तार्णैः शान्तिः श्रीश्च सरस्वती।
रतिश्च सलवैर्युक्ताश्चतस्त्रो मूर्तिशक्तयः।। 134।।

विमर्शिनी

द्राघितैः दीर्घयुक्तैः सलवैः बिन्दुसहितैः हादिशान्तार्णैः हकारादिशकारान्तैः प्रतिलोमाक्षरैर्युक्ताः शान्तिः श्रीः सरस्वती रतिश्च मूर्तिशक्तयः मूर्तीनां शक्तयश्चतस्त्र स्युः।। 134।।

विवरणम्

द्राघितैरि[1]ति। दीर्घीकृतैः। शां शान्त्यै नमः इत्यादि।। 134।।

With the alphabets like Vilomāṣṭamavarga the four murtis are Vāsudeva, Sankarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha. These names are to be incorporated in the mantras from the four quarters starting from the east (like Vāsudevāya namaḥ)

The Śaktimantras for the corners are to be formed by the including the names of Śānti, Śrī, Sarasvatī and Ratī (like Śāntyai namaḥ "etc.) (133-134)

स्वाद्यर्णबीजै सह शङ्खचक्रपद्मा गदा शार्ङ्गसखेटखड्गौ।
शरो रलाभ्यामरिपद्ममिन्द्रवज्रादिकं वर्गमुखद्वितीयैः।। 135।।

विमर्शिनी

स्वावर्णबीजैः स्वस्वाद्यक्षरबीजैः सह शङ्खाद्याः। अरिपद्मं चक्रं पद्मं च रलाभ्यां रेफलकाराभ्यां सह। 'शं शङ्खाय नमः' 'रं चक्राय नमः' इत्याद्या मन्त्राः। वर्गमुखद्वितीयैः वर्गमुखैरकारादिभिः तद्द्वितीयैः आकारादिभिश्च सह इन्द्रवज्रादिकं इन्द्रादिकं वज्रादिकं च स्यात्।। 135।।

विवरणम्

रलाभ्यामरिपद्ममिति। चक्रे रं बीजं पद्मे लं[2] बीजं न तु स्वाद्यक्षरमित्यर्थः। वर्गमुखद्वितीयैरिति। अकचटतपयशेत्यमीभिर्बीजैरिन्द्रादिकं, आ खछठथफरषेत्यमीभिर्वज्रादिकम् इति।। 135।।

With the respective Bījākṣara the eight concepts like Śankha, Cakra, Padma, Gadā, Śārṅga (bow), Kheṭa (shield), Khaḍga and Śara are to be worshipped. Thereafter Indravajrādika- eight each shall be propitiated. (135)

***प्रासादमन्त्रे कर[3]योरथेशाङ्गुष्ठादिक्लृप्तया न्यसनं करोतु।**
ईशानमूर्धप्रमुखक्रमेण तत्सूत्रवक्त्रन्यसनं तनौ च।। 136।।

---

1. 'रित्यादि' क. ङ. पाठः,
2. 'लं न तु' म. घ. पाठः,
3. 'योः प्रधानेशानादिक्लृ'
* 'योः प्रधानतर्जादिक्लृप्त्या' इति विवरणानुसारी पाठः

विमर्शिनी

शिवस्य प्रासादमन्त्रविधाने विशेषमाह–प्रासादमन्त्र इति। अथ प्रासादमन्त्रे करयोरुभयोरपि ईशाङ्गुष्ठादिक्लृप्त्या ईशानादिक्रमेण अङ्गुष्ठादिक्रमेण च न्यसनं करोतु। तनौ शरीरे च ईशानमूर्धप्रमुखेण मन्त्रेण तत्सुत्रवक्त्रन्यसनं तेषां सूत्रन्यसनं वक्त्रन्यसनं च करोतु।। 136।।

विवरणम्

प्राधानतर्जादिक्लृप्त्येति। नाविधौ विश्वपूर्वविषमाभिरित्यादिवक्ष्यमाणानां हों हेमादियुतेशानादि-मूर्तीनामङ्गुष्ठतर्जन्यादिषु क्रमेण[1] न्यासः मूलेन करतलादिव्यापकं पश्चादङ्गुष्ठादितलान्तमङ्गन्यासश्च सामान्यतो लभ्यते।। 136।।

In the Prāsāda mantra pūja for Śiva both hands are to be employed. The sequence is from Īśāna and Aṅguṣṭha for the Karanyāsa. In the body of the priest Sūtra- Vaktra nyāsa are to be performed. (136)

शूलाही टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीश्च दोर्भि-
र्बिभ्राणं देवदेवं दशभिरथ चतुर्भिस्तु वा दक्षिणाद्यैः।
रुद्राक्षस्त्रक्कपाले त्रिशिखमपि सखट्वाङ्गकं चाध ऊर्ध्वं
ध्यायेत् प्रासादरूपं स्फटिकमणिनिभं पद्मसंस्थं प्रसन्नम्।। 137।।

विमर्शिनी

प्रासादरूपं देवदेवं देवानामपि देवमेवं ध्यायेत्–दशभिदोर्भिः शूलाही शूलं नागं च, टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीः टङ्कं कुठारः घण्टा स्वयमेव असिः खङ्गः सृणिरङ्कुशः कुलिशो वज्रः पाशाग्न्यभीतयः स्वयमेव एतानि बिभ्राणम्, अथवा दक्षिणाद्यैश्चतुर्भिदोर्भिरध ऊर्ध्वं च यथा तथा रुद्राक्षस्त्रक्कपाले त्रिशिखं शूलं सखट्वाङ्गकं खट्वाङ्गाभिधमायुधविशेषं च बिभ्राणं स्फटिकमणिनिभं श्वेतवर्णं पद्मसंस्थं प्रसन्नं च।। 137।।

विवरणम्

शूलनागादीनां दक्षिणवामक्रमेण विन्यासः। पञ्चवक्त्रत्वं[2] न्यासोक्तेरेव प्रासादपञ्च-ब्रह्मणोरवबोद्धव्यम्।। 137।।

Śiva holds in his ten hands, holding the items Śūla (trident), Ahi (serpent), Paragu (axe) Ghaṇṭā (bell), Sword, Sṛṇi (Aṅkuśa), Vajra, Pāśa, Agni and Abhaya (the ten articles)

In the four hands on the right side he holds Rudrākṣamālā, Kapāla, Śūla and Khaṭvāṅga (the weapon club with a skull at the top). His colour is crystal white and he sits on a lotus with a pleasant face. Such a form shall be meditated upon. (Mantras are like Śūlāya namaḥ etc). (137)

---

1. 'ण सू' ख. पाठः
2. 'त्वं तन्त्र्या'

ईशादिसूत्रवदनादिकविग्रहेज्यां
कृत्वाप्यसौम्ययमवासवधातृदिक्स्थैः।
सद्यादिभिः प्रभिदुरां परिवारपूजां
पञ्चाक्षरोक्तविधिनात्र च सन्तनोतु।। 138।।

विमर्शिनी

पुनः ईशादिसूत्रवदनादिकविग्रहेज्याम् ईशादिभिः सूत्रवक्त्रक्रमेण विग्रहपूजां कृत्वा आप्यसौम्ययमवासवधातृदिक्स्थैः पश्चिमोत्तरदक्षिणपूर्वोपरिदिक्स्थितैः सद्यादिभिः प्रभिदुरां भेदयुक्तां परिवारपूजां पञ्चाक्षरोक्तविधिनात्र च सन्तनोतु।। 138।।

विवरणम्

आप्यसौम्येति। पश्चिमोदग्दक्षिणप्रागैशदिक्षु सद्योजातवामदेवादयः। प्राग्वदने प्रत्यग्व[1]दने च न भेदः। पञ्चाक्षरोक्तविधिनेति। पुनरङ्गविद्येशगणेशेन्द्रादिवज्राद्यावरणमुपचारश्च स्थाणुमन्त्रेणेति भावः।। 138।।

For Mūrtipūjā Praṇava Upacāra and Mūlamantra are to be employed. Sūtravaktranyāsa, Aṅgāyudha, bhūṣaṇamantra are to be utilised in the worship of the deity. Attendants also need to be propitiated appropriately. The sequence of worship is like Sadyojāta in the west, Vāmadeva in the north, Aghora in the south, Tatpuruṣa in the east and Isana in the northeast corner. Nirmālyadhārī also should be worshipped in this connection. (138)

पञ्चब्रह्मविधौ सुधीः करयुजीशानादिसूक्ताणुका-
नङ्गुष्ठादिकनिष्ठिकावधि तलान्तं षट् तदङ्गान्यपि।
न्यस्येत् सूक्तमनून् ससूत्रमुखक्लृप्त्या विग्रहे तद्भवा-
स्त्रिंशत्सङ्ख्यकलास्तथाष्टसहिता मन्त्री तदङ्गान्यपि।। 139।।

विमर्शिनी

अथ पञ्चब्रह्मविधानमाह–पञ्चेति। पञ्चब्रह्मविधौ सुधीः सामान्योक्तं विशेषोक्तं च ज्ञात्वा कर्तुं कुशलः करयुजि करद्वये अङ्गुष्ठादिकनिष्ठिकावधि ईशानादिसूक्ताणुकान् 'ईशानः सर्वविद्यानामि' त्यादिसूक्तमन्त्रान् न्यस्येत्। तथा षट् तदङ्गान्यपि तलान्तं न्यस्येत्। विग्रहे देहे ससूत्रमुखक्लृप्त्या सूत्रवक्त्रक्रमेण सूक्तमनून् ईशानादिसूक्तमन्त्रान् तद्भवाः ईशानादिसूक्तभवाः अष्टसहितास्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः कलास्तदङ्गान्यपि च न्यस्येत्। मन्त्रीत्यनेन अधिवासपटलोक्ताष्टत्रिंशत्कलान्यासे द्वादशपटलोक्तशशिन्यादिशक्तियोतस्तदङ्गविधिश्च सूचितः।। 139।।

विवरणम्

सूक्तमनून् ससूत्रमुखक्लृप्त्येति। ईशानादिसूक्तमन्त्रानेव सूत्रवक्त्रेषु विन्यसेदित्यर्थः। प्राग्लिपितत्त्वन्यासः सामान्यसिद्ध एव।। 139।।

---

1. 'दने च भेदः' ङ. पाठः

Pañcabrahmapūjā is to be performed carefully. The priest shall in, his two hands together place the five mantras of Īśāna etc. from the thumb and up to the little finger. The six aṅgas of Pañcabrahma should be similarly assigned in the five fingers and the sixth in the center of the palm. In the limb like head, face, heart, private parts and feet, Sūtranyāsa is required. Vaktranyāsa is required in Urdhvamukha, Prāṅmukha, Dakṣiṇamukha, Uttaramukha and Paścimamukha with Pañcākṣara mantra itself. The priest has to assign the 38 kalas beginning with Śaśinī along with the aṅgas of Pañcabrahma. (139)

प्राग्वत् प्रार्चितपीठके समभिवाह्येशादिसूक्ताणुभिः
सद्याद्यैरभिवाहनाप्रभृतितन्मुद्राश्च कृत्वा क्रमात्।
देवं भावयतु प्रक्लृप्ततदणुन्यासेन साङ्गीकृतं
साक्षस्त्रक्सकपालशूलविलसत्खट्वाङ्गराजद्भुजम्।। 140।।

विमर्शिनी

पुनः प्राग्वत् प्रार्चितपीठके पञ्चाक्षरविधानवदर्चिते पीठे ईशादिसूक्ताणुभिः समभिवाह्य अभिवाहनाप्रभृति तन्मुद्राश्च सद्याद्यैः सूक्तैः क्रमात् कृत्वा प्रक्लृप्ततदणुन्यासेन प्रकर्षेण क्लृप्तेस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिः अष्टत्रिंशत्कलान्यासादिना च साङ्गीकृतं सकलीकृतं देवं भावयतु ध्यायेत्। कथम्भूतं, साक्षस्त्रक्सकपालशूलविलसत्खट्वाङ्गराजद्भुजम् अधोभागे दक्षिणवामयोरक्षस्त्रजा कपालेन ऊर्ध्वभाते शूलखट्वाङ्गाभ्यां च शोभमानभुजं ध्यायेत्।। 140।।

विवरणम्

प्राग्वदिति पञ्चाक्षरवद् प्रासादवदिति भावः। समभिवाह्येशादि सूक्ता[1]णुभिरिति। त्रितारस्थाणुमन्त्रद्वितारपूर्वकमीशानादिपञ्चके भगवन्नित्यादिकं चोक्त्वा पुनरपीशानादिपञ्चकेन प्रतिमायां नियुञ्ज्यादित्यर्थः। सद्याद्यैरिति। सद्योजातमन्त्रमुक्त्वा आवाहितो भव इत्यादिप्रकारेणेति भावः। यदुक्तम्– 'सद्येनावाहनं प्रोक्त[2]मिति। तत्रेशानेन प्रा[3]सादमुद्रा पुष्पाञ्जलिश्च्चेष्यते। देवमक्षस्त्रगादिराजद्भुजं भावयत्वित्येवं संबन्धनीयम्।। 140।।

The god is to be meditated upon having four hands holding Rudrākṣamālā, Kapāla, Śūla and Khaṭovāṅga in them. Pīṭhapuja and Praṇavopacāra are to precede this as also the invocation of Īśānādi, Pañcabrahma, Lipinyāśa and Tattvanyāsa are needed along with Vaktranyāsa and Sūtranyāsa. 38 kalās may also be conceived as his qualities. Such a god is to be worshipped by the devotee. (140)

---

1. 'शनस' च. पाठः,
2. 'क्तमित्यादि' घ. छ. पाठः,
3. 'प्रसाद' च. पाठः

ईशेनोपहृतीः प्रदाय मपरेण स्थाणुसंज्ञाणुना-
थेशानादिकपञ्चसूक्तमनुभिस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिः।
कृत्वा विग्रहपूजनं परिवृतावीशादिसूक्तैर्यजेत्
स्वस्वाशाधिगतैस्तदङ्गमनुभिर्विद्येश्वराद्यैरपि ।। 141।।

विमर्शिनी

पुनरीशेनोपहृतीः प्रदायाथ मपरेण प्रणवेन स्थाणुसंज्ञाणुना 'नमोऽस्तु स्थाण्वि'त्यादिना ईशानादिकपञ्चसूक्तमनुभिस्तत्सूत्रवक्त्रादिभिश्च विग्रहपूजनं कृत्वा परिवृतौ परिवारयागे स्वस्वाशाधिगतैः स्वस्वदिक्प्राप्तैरीशादिसूक्तैस्तदङ्गमनुभिरप्युक्तक्रमेण विद्येश्वराद्यैः, विद्येश्वरा अनन्तसूक्ष्मादयः आद्यशब्देव उमाचण्डेश्वरादयः इन्द्रादयो वज्रादयश्च विवक्षिताः तैः सर्वैः सह यजेत्।। 141।।

विवरणम्

ईशेनोपहृतीः प्रदायेति। यदुक्तम्-

'सर्वत्रोपचरेद्देवमीशं मन्त्रेण मन्त्रवित्।'

इति। स्थाणुमन्त्रेण सहावाहने पाद्यादिष्वपि स्थाणुमन्त्रेण सहेशानमन्त्रः स्यादिति ज्ञेयम्। मपरेणेति कृत्वा विग्रहपूजनमित्यत्र सम्बन्धः। सामान्यतः सिद्धौ तु पञ्चब्रह्मणांबृ[1]हत्त्वात् कथं प्रयोगक्लृप्तिरिति व्याकुलता स्यादिति कृत्स्नाभिधानम्। तस्सूक्तवक्त्रादिभिरित्यङ्गायुधग्रहणम्। ईशादिसूक्तैर्यजेदिति। तदुक्तम्-

'तारादिपञ्चऋग्भिस्तु पञ्चब्रह्मार्चने स्मृताः।

इति। तारनत्योरन्तरतो योग इष्यते। स्वस्वाशाधिगतैरिति। ईशेन्द्रयमसोमवरुण दिग्गतैरित्यर्थः। विद्येश्वराद्यैरिति गणेशेन्द्रादिवज्रादिग्रहणम्। यद्यपिदुर्गादिष्वप्युत्सवेषु नित्यतया सवनपूजा विधीयते। यथा[2]-

सपर्यास्त्रिविधा ज्ञेयाः कालत्रयविभागतः।
वैदिकी तान्त्रिकी चैव तथा वैदिकतान्त्रिकी।।

इत्यादि। किंतु तथा पूजा नाचर्यते। वक्ष्यति च-

'कालेषु त्रिषु सावनैः स्वमनुभिर्मूलेन वा सर्वतः।'

इति।

ततो न तद्विधानमपीहोक्तमिति बोद्धव्यम्। तथापि तद्विधानमिहोच्यते-

वैदिकतान्त्रिकमिश्रितमन्त्रैः सवनार्चनं कुमार्यां स्यात्।
स्कन्दे स्वसूक्तमूलोपचारकैरुत्सवे निजबलौ च।।

1. 'बहुत्वात्' ङ. पाठः
2. 'तथा' छ. पाठः

इति। दुर्गाबलौ कौमारबलौ चेति भावः।

अङ्गंज्यावसितौ निजादिलिपिबीजैः श्वेतरूपा तथा
स्त्रीरूपाप्यृषिकाश्यपाग्निपदपूर्वा देवता भामिनी।
दुर्गावैदिकमन्त्रपञ्चकविधाने कौशिकी विश्वरू-
पाख्या दिग्विदिशाक्रमात् सबह्रुरूपाथेन्द्रवज्रादिकम्।।
पूजा तान्त्रिकपञ्चकेऽङ्गनिजश[1]क्त्यस्त्रेन्द्रवज्रादिभिः
स्याद् दुर्गा वरवर्णिनी तदनु सूर्याख्या च तच्छक्तयः।
अष्टाभिः कनकाक्षरोपपदवर्णा कृत्तिका च स्वरैः
ऋदन्तैरभयप्रदा च कथिता कन्या सुकदूरपि।।
शङ्खचक्रगदाखड्गशरपाशांकुशा[2]न् रुजम्।
अष्टास्त्राणि वदन्तीह दुर्गातान्त्रिकपञ्चके।।
[3]नवदुर्गायजनविधौ परिवाराः स्युरिह मूलदुर्गोक्ताः।
कालोक्तमनुभिरावाह्योपहरेद्वा स्व[4]मूलमन्त्रेण।।

इति। जातवेदसे, तामग्निवर्णं, अग्ने त्वं, विश्वानि, पृतनाजितमिति वैदिकपञ्चकम्।

तत्राद्यायाः स्वकैर्वर्णैरङ्गानि परिचक्षते।
नवभिः सप्तभिः षड्भिः क्रमात् सप्ताष्टपञ्चभिः।।

इति। मारीचः[5] कश्यपे ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, दुर्गा देवता। दुर्गादिभिरु[6]भयाङ्गुष्ठाद्यंगुलीषु न्यस्याङ्गन्यासः। दुंबीजपुटितमातृकातत्त्वन्यासं दुर्गाभिः मूर्धास्यहृ[7]द्गुह्यपादेषु पुनरप्यङ्गादिन्यासः। स्वे पीठे पञ्चकेनावाह्य सकलीकुर्यात्।

'चक्रं शङ्खं तथा खड्गं गदां च दधतीं भुजैः।'

इति। जातवेदसे इत्यनयैव सर्वोपचारदानमिति। ओं सें दुर्गायै नमः, ओं दं आर्यायै नमः, ओं वे देव्यै नमः, ओं तं भगवत्यै नमः, ओं जां क[8]न्यायै नमः इति तान्त्रिकपञ्चकम्। ए हृदयाय नमः ऐं शिरसे स्वाहा, ओं शिखायै वषट्, औं कवचाय हुं, अं नेत्रत्रयाय वौषट्, अः अस्त्राय फट्, मूलदुर्गावद्दृष्यादयः। पञ्चमन्त्रैरुभयाङ्गुष्ठादिषु मूर्धादिषु चेति भेदः। स्वे पीठे पञ्चकेनावाहनम्-

---

1. 'शक्तीन्द्रादिव' ख. ङ. छ. पाठः,
2. 'शास्त्रजम्' च, ...जम् ङ. पाठः,
3. 'नवदुर्गा' घ. पाठः,
4. 'समूल' छ. पाठः,
5. 'चः कश्य' घ पाठः,
6. 'दूर्गाभि' घ. पाठः,
7. 'हृदयगु' क. ङ. पाठः,
8. 'कन्यकायै' च. पाठः

'चक्रं शङ्खं गदां खड्गं शरं चापं तथाङ्कुशम्।
जटां च दधतीं भुजैः'

इति। ओं ह्रीमोमित्युपचारदानं, शेषं प्रसिद्धम्। अथ मिश्रितनवकं, तत्र पञ्चकं वैदिकं पुनश्चतुष्कं ता[1]न्त्रिकम् ओं विश्वकरी सर्वासुर[2]प्रमर्दिनी सर्तदुष्टनिमर्दिनी सर्वपापप्रणाशिनी यागप्रियवाहिनी दुर्गा देवी प्रसादं करोतु नमः। ओं सिंहवाहिनी चक्रायुधिनी शङ्खघोषिणी महिषराक्षसमुख्यप्रमर्दिनी दुर्गा देवी प्रसन्नतां शीघ्रमापादयतु नमः। ओं आ[3]र्यावर्तिनी सर्वायुधवाहिनी सर्वशमनी रौद्ररूपिणी रौद्रकरी दुर्गा देवी सर्वसम्पदमापादयतु नमः। आं श्री[4]वल्लभायै मुख्यरूपायै सर्वदोषप्रशमनायै सर्वभूतगणाधिपायै सर्वास्त्रधरायै सर्वमूर्तिधरायै सर्वशुद्धिकरायै स्वसर्वव्यापारभक्तायै[5] दुर्गायै देव्यै परायै नमः इति। जातवेदस इत्यस्या एवात्र षडङ्गानि। वैदिकानां क[6]श्यपादयः तान्त्रिकाणां मूलदुर्गावदृष्यादयः। प्रथममङ्गुष्ठद्वये शेषानष्टावष्टाङ्गुलीषु पुनरङ्गन्यासं प्रथमेन देहे व्याप[7]कं शेषान्मूर्धललाटाननहृन्नाभिगुह्यजानुपादेषु पुनरङ्गादिन्यास[8] इति। स्वे पीठे नवकेनावाहनम्।

पूर्वाभां रक्तवसनां शङ्खं चक्रं गदामसिम्।
शरधन्वाङ्कुशं खड्गं दधती ह्युभयात्मिका।।
यागमन्त्रेण ओं ह्रीं ओं इत्येव सर्वोपचारदानमिति।
कौमारसूक्तयोग्य[9]न्यसनं प्रागीरितं सर्वम्।
ऋक्पञ्चकाङ्गकं वा पूजा मूलोदिताखिले ग्रा[10]ह्या।।

इति प्रागिति षडध्वन्यासावसर इत्यर्थः।। 141।।

Īśānamantra is to be used for giving items like Pādya, Arghya etc., to the god. As already mentioned Pañcabrahma pūjā is needed using the five Mūlamantras. For Parivārapūjā also similar worship is required. Nirmālyadhāri too is to be propitiated. (141)

इति तन्त्रसमुच्चये श्रुतार्चाक्रमसिद्ध्यै रविजन्मसंप्रणीते।
पटलः प्रतिपादितात्पदेवार्चनकर्मापि च सप्तमः समाप्तः।। 142।।

---

1. 'तान्त्रिकं वि' छ. पाठः,
2. 'रम' ङ. पाठः,
3. 'शय्याव' घ. पाठः,
4. 'श्रीं स्त्रीव' ङ. छ. पाठः,
5. 'यै ...... घ. च. पाठः,
6. 'कश्य' ख. घ. च. पाठः,
7. 'पकशे' च. पाठः,
8. 'स इति पीठे' ङ. पाठः,
9. 'ग्यं न्य' छ.पाठः,
10. ' ...... ग्रा' क. ख. पाठः

विमर्शिनी

पटलं समापयति–इतीति। इति उक्तप्रकारेण तन्त्रसमुच्चये ग्रन्थे श्रुतार्चाक्रमसिद्ध्यै श्रुतस्यार्चाक्रमस्य स्थापनाय रविजन्मसंप्रणीते रविनाम्नः पुत्रेण नारायणाख्येन विरचिते तस्मिन् प्रतिपादितात्मदेवार्चनकर्मा उक्तमात्मनः साधकस्य देवस्य चार्चनकर्म यस्मिन् सोऽपि च सप्तमः पटलः समाप्तोऽभूत्।। 142 ।।

Thus the seventh Paṭala of Tantrasamuccaya composed by Ravijanmā- son of Ravi dealing with the details of worship has come to an end. Herein the worship of Ātman and Paramātman– the supreme deity- is enunciated to understand the sequence of worship. (142)

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे सप्तमः पटलः

अथ अष्टमः पटलः

अथाभिधास्याम्यभिषेचनं विभो-
र्दिने तुरीये विहितं प्रतिष्ठितेः।
निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितं
विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्।। 1।।

विमर्शिनी

एवं प्रतिष्ठितस्य देवस्यावश्यकर्तव्यमर्चनमुक्त्वा प्रतिष्ठाचतुर्थदिवसे कर्तव्यस्य स्नानस्य विधिमाह –अथेति। अथ पूजायाः कथनानन्तरं विभोः देवस्याभिषेचनम् अभिधास्यामि वक्ष्यामि। तत् तु प्रतिष्ठितेः तुरीये दिने विहितम्। न केवलं चतुर्थदिवस एव तत् कर्तव्यं, विशेषतो विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकं च अशुद्धिपरिहारार्थं सान्निध्यार्थं समृद्ध्यर्थं च साधनम्। तत्रापि निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितं, निमित्तं हेतुः वित्तं धनम् आदिशब्देन देशकालादय उक्ताः तेषामुपपत्त्या बहुधा भेदितं च।। 1।।

विवरणम्

स्नपनपटलमारभते–**अथाभिधास्यामीति**। दिने तुरीये इति। संस्नाप्य तुर्येऽह्नीति ह्युक्तम्। निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितमिति वक्ष्यमाणबाहुविध्यनिबन्धनमुक्तम्। बिम्बस्य तदीयबलिपी[1]ठस्य ध्वजस्य च प्रतिष्ठेह निमित्तम्। वित्तं कर्तुः प्रतिष्ठावशिष्टं धनम्। बिम्बप्रासादादिद्रव्यभेदस्तत्[2] संस्थानादिभेदो देशकालावस्था चेत्येतत्सर्वमादिशब्देन गृह्यते। तदुपपत्तिस्तद्योग्यता तया भेदितं सप्तदशद्रव्य-पञ्चविंशतिद्रव्यादिभेदेन बहुधा विकल्पितम्। विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारक[3]मिति। फलाभिधानम्। प्रतिष्ठानन्तरं त्रिदिनसंभाविताज्ञातदोषक्षपणं विशुद्धिः। प्रतिष्ठासमयसंसिद्धसान्निध्यप्रकर्ष एव सान्निध्यम्। समृद्धिश्च प्रतिष्ठाभिमतफलस्फीतता। यद्वा निमित्तशब्देन 'स्थाने मृतिर्जननमित्यादीनि निष्कृतिपटल-भावीनि निमित्तान्यभिपेतानि। द्वादश्यष्टम्युपरागादीन्यपि निमित्तानि ग्राह्याणि। वित्तं घनमेव। विशुद्धीति। कदाचित् स्नपनेनैव बिम्बशुद्धि स्यात् यथा–प्रत्यब्दं सभाविताज्ञातदोषविषये स्नपनमिति। सान्निध्येति सत्यामपि शुद्धौ स्यात्कदाचित्सान्निध्यस्यायथापूर्वत्वमभावो वा। तदापि कार्यं स्नपनम्। समृद्धीति कर्तुर्विशिष्टाभ्युदयसिद्धिर्विद्यमानप्रजापश्वाद्यभिवृद्धिर्मन्त्रदीक्षादिसंस्कारप्रकर्ष इति सर्वमभिप्रेतम्। स्नपनस्यैव चतुर्थदिनातिरिक्तं विषयान्तरमपीत्थं प्रतिपादितं भवति।। 1।।

---

1. 'ठ....जस्य' घ. पाठः,
2. 'त् स्वस्थान' ङ. पाठः,
3. 'तारक' घ. पाठः

Hereafter (the narration of details of worship) I shall discuss the ceremony of bath after the fourth day of the installation of god to be carried out according to the situation of the owner in respect of wealth and social status. This is essential to the increase of the divinity and prosperity of the shrine. (1)

अत्राप्यङ्कुररोपणं स्वसमये कुर्वीत तत्वान्तिमान्
होमान् निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना चाथात्र पुर्वेऽहनि।
नागेऽलिन्दभुवि प्रकल्प्य निजकुण्डं मण्डपे देशिक:
कुर्यान्मण्डपसंस्क्रियामपि घटीभ्रान्त्यान्तिमां पूर्ववत्।। 2।।

विमर्शिनी

अत्रापि न केवलं प्रतिष्ठायामेव अत्र कलशेऽपि। स्वसमये स्वोक्तकाले अङ्कुररोपणं बीजावापं कुर्वीत। निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना प्रायश्चित्तपटले वक्ष्यमाणेन विधानेन तत्त्वान्तिमान् तत्त्वहोमपर्यन्तान् होमांश्च कुर्वीत। अथात्र कलशे कर्तव्ये पूर्वेऽहनि कलशस्नानात् पूर्वदिवसे। देशिक: मण्डपे कलशपूजार्थं कल्पिते मण्डपे अलिन्दभुवि वेदेर्बहि: नागे वायो: पूर्वभागे निजकुण्डम् आचार्यकुण्डं प्रकल्प्य कारयित्वा घटीभ्रान्त्यन्तिमां कुम्भेशपरिभ्रमणपर्यन्तां मण्डपसांस्क्रियां पूर्ववत् कुर्यात्।। 2।।

विवरणम्

स्नपने बाह्यं परिकरमाचष्टे–**अत्रापीति**। न केवलं प्रतिष्ठायामेवेत्यपिशब्दार्थ:। चतुर्थदिनस्नपने प्रायश्चित्तादिस्न[1]पनेऽपि। तदुपयोगितया प्रथमं तावन्मङ्गलाङ्कु[2]रारोपणं कार्यमिति भाव:। प्रतिष्ठाङ्कुरमण्डप एव वा मण्डपान्तरे वैतत्कार्यम्। स्वसमये स्वोचितकाले। यदुक्तम्–

'कुर्यात् प्रागाधिवासकर्मदिवसान्मित्राङ्कसङ्ख्ये दिने'

इत्यादि। तत्त्वान्तिमान् होमानिति। प्रायश्चित्तशान्तितत्त्वहोमान् कुर्वीतेति चकारादनुकर्ष:। त्रिदिनसंभाविताज्ञातदोषक्षपणा[3]न्येवेतैर्भवति। कदा पुनरेतद्धोमत्र[4]यं कार्यमिति। यथा चतुर्थदिने द्वारविवरणानन्तरमर्वाक्स्नपनतस्तदीयकलशाभिषेकसंभव: स्यात् तथा तत्पूर्वेद्यु: कार्यमित्यर्थादवसीयते। वक्ष्यति च 'संस्नाप्य तं सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहोमकलशैरिति। अथात्र पूर्वेऽहनि मण्डपसंस्क्रियामपि कुर्यात् इत्यन्वय:। नागेऽलिन्दभुवि निजकुण्डं प्रकल्प्येति। स्नपने भेद उक्त:। निजकुण्डमाचार्यकुण्डम्। परिकुण्डानां तु देशसङ्ख्यासंस्थानमर्थात् प्रतिष्ठावद् भवति। घटीभ्रान्ति: कु[5]म्भेशकर्करी[6]भ्रमणम्। इहाग्निजननविधौ स्वस्वगायत्र्या होम: ससम्पात:[7] कार्य:। यद्वक्ष्यति कुम्भसंस्कारे–'जिनार्णजनितं सम्पातमापातयेत्। इति।। 2।।

---

1. 'पनेऽपि तदु' ङ पाठ:,
2. 'ररो' ङ छ. पाठ:,
3. 'णाद्येवैतै' घ. च. पाठ:,
4. 'त्रयम्। यथा' ङ. पाठ:,
5. 'क्षपेशकर्करीपरिभ्र' छ. पाठ:,
6. कर्करीपरिभ्रमणम्' ख. घ. च. पाठ:,
7. 'तं कार्य:' छ. पाठ:,

For this Kalaśābhiṣeka also one should sow the seeds in the prescribed day. On the previous day sacrificial rites also shall be done up to the Tattvahoma. Towards the east of the corner assigned to Vāyu the main sacrificial pit shall be dug. Kumbheśaparibhramaṇa and sanctification of Maṇḍapa are required as in previous occasions. (2)

आस्फाल्य सूत्राणि घटानुरूपा-
ण्यत्राभिपूर्यद्रविणप्रमाणि।
[1]खण्डानि कृत्वाथ यथार्हमेता-
न्यापूरयेच्चित्रतरै रजोभिः[2]॥ 3॥

विमर्शिनी

अथ अत्र मण्डपे घटानुरूपाणि घटसङ्ख्यासदृशानि सूत्राणि आस्फाल्य अभिपूर्यद्रविणप्रमाणि अभिपूर्यमाणानां द्रव्याणां प्रमाणयुक्तानि खण्डानि कृत्वा यथार्हमेतानि खण्डानि चित्रतरै रजोभिरापूरयेत्॥ 3॥

विवरणम्

आभ्यन्तरं परिकरं प्रस्तौति–**आस्फाल्येति**। घटानुरूपाणि सूत्राण्यास्फाल्यात्राभिपूर्यद्रविणप्रमाणि खण्डानि कुर्यादित्यन्वयः। अत्रास्फालितसूत्रे क्षेत्रे। अभिपूर्यद्रविणप्रमाणीति समासपदमभि-पूरणीयद्रव्यप्रमाणानि। प्रायिकमेतत् पञ्चविंशतिद्रव्येऽपि शताधिक्य एवैवमस्ति तदर्वाक्तु सप्तदशैव खण्डानि। अथैतानि चित्रतरै रजोभिर्यथार्हमापूरयेदिति। एतानीति खण्डानि। यथायथमेकद्विबहुपदानि चित्रतरैरिति शुक्लरक्तैरेव वा शुक्लरक्तादिपञ्चवर्णैर्वा। यथार्हमिति। ब्राह्मे महदष्टदलं सकर्णिकं यथा स्यात्तथा आपूरयेत्। देविकादिषु ब्राह्मपदे स्वस्तिकमितरपदेषु पदव्यत्ययेनापूरयोदिति भावः। पदपर्यन्तरेखा अङ्गुलोन्मिता तदर्धोन्मितश्च पदान्तर्भागः स्यात्। चित्रतरमिति वा पाठः॥ 3॥

Diagrams made of powder to place the pots according to the necessity shall be made with enough columns and sizes with equal specifications. (3)

स्युर्द्रव्यसप्तदशके शरशैलनन्द-
वर्गा नवोत्तरशतद्विशते व कुम्भाः।
सप्तादिविश्वचरमासमसङ्ख्यकेषु
सप्तोल्लसद्दशसु चापि पुटेषु कार्याः॥ 4॥

---

1. 'खण्डानि कुर्यादिह पञ्चवर्ग द्रव्ये विधिं पूर्वमहं ...वीमि। सङ्ख्याः कुम्भगता' ख. पाठः,
2. भिः॥
क्षेत्रे पञ्चपुटेऽम्बुजं नवपदैस्तत्त्वोन्मितैः केवलै-
र्द्रव्यैः स्यात् स्नपनेऽन्तरत्र नव तद्बाह्ये घटाः षोडश।
वीथीः सप्तपुटेऽभितोऽब्दमधिका यावत् तु तत्क्षेत्रकं
मृग्यं स्यादुभयत्र सप्तदशभिर्यद्यन्तरालाष्टकम्॥
स्यु' क. पाठः

विमर्शिनी

अत्र कलशद्रव्याणां सप्तदशकं पञ्चविंशतिकमिति प्रायेण द्वौ मार्गौ। तत्र पूर्वं सप्तदशद्रव्ये कलशक्लृप्तिमाह–स्युरिति। द्रव्यससप्तदशके द्रव्याणां सप्तदशके सप्तादिविश्वचरमासमसङ्ख्यकेषु। सप्तसङ्ख्यामारभ्य विश्वशब्देन लक्षितां त्रयोदशसङ्ख्यामवधीकृत्य तन्मध्ये याः असमसङ्ख्याः ओजसङ्ख्याः सप्त नव एकादश त्रयोदश च, तत्सङ्ख्यकेधु पुटेषु। पुटो नाम सूत्रयोरन्तर्भाग उच्यते। सप्तोल्लसद्दशसु सप्तसङ्ख्याभिरधिकेषु दशसु क्रमात् शरशैलनन्दवर्गः शरशैलनन्दानां वर्गाः, शरवर्गः पञ्चविंशतिः, शैलवर्ग एकोनपञ्चाशत्, नन्दवर्ग एकाशीतिः, नवोत्तरशतद्विशते च नवोत्तरं शतं नवोत्तरं द्विशतं च। एवं पञ्चविधेषु पुटेषु पञ्चविधाः कुम्भाः कार्याः स्युः।। 4।।

विवरणम्

[1]ननु कति तावत्कुम्भाः स्युः कथं तदनुरूपाणि सूत्राणि कियन्ति वा द्रव्याणि कथं तद्योग्यानि खण्डानि इति त[2]त्सर्वमाचक्षाणः प्रथमं तावत्केवलद्रव्यविषये सर्वमेतद्दर्शयति क्षेत्र इति। केवलैस्तत्त्वोन्मितैर्द्रव्यैः स्नपने पञ्चपुटे क्षेत्रेऽन्तर्नवपदैरम्बुजं स्यात्। अत्र नव तद्बाह्ये षोडश[3] घय इत्यन्वयः। निर्वीथिकपक्षोऽयमुक्तः। अत्राम्बुजे नवेति कर्णिकायामेकोऽष्टसु दलेष्वष्टाविति भावः। तद्बाह्य इति। परितष्षोडशसु पदेष्विति भावः। अथ स[4]वीथिकपक्षः सप्तपुटेऽब्जमभितो वीथिरधिकेति शेषं समानमित्यर्थाल्लभ्यते। मध्ये नवपदैः पद्मं विधाय तदभितो दक्षिणोत्तरयोः पूर्वपश्चिमयोश्च भागयोरेकैकपुटेन वी[5]थीर्मृज्यात्। यावत्तु तत्क्षेत्रकमिति, तावती च सा वीथी स्यात् नतु खण्डवीथिरित्यर्थः। मृज्यं स्यादिति। केवलैस्सप्तदशभिर्द्रव्यैर्यदि स्नपनं तदोभयत्र पञ्चपुटे सप्तपुटे च मध्यरचितपद्मबाह्या-वरणगतान्तरालपदाष्टकं मार्जनीयं स्यात्। पञ्चपुटे तेषां मार्जनमात्रं, सप्तपुटे तु विथिषु योजनमिति।।

केवलद्रव्यविषय एतदुक्तम्। अथ शुद्धोदकान्वितद्रव्यविषय उच्यते। तत्र चतुर्थदिने सप्तदशद्रव्यस्नपनमपि मुख्यमेवेत्यभिमन्यमानः प्रथमं तद्विषये कुम्भसङ्ख्यादि सर्वमाह–स्युर्द्रव्यसप्तदशक इति। सप्तपुटे पञ्चविंशतिः कुम्भाः नवपुटे एकोनपञ्चाशत् एवं शिष्टमपि द्रष्टव्यम्। प्रागग्राण्युदगग्राणि च पृथगष्टौ सूत्राण्यास्फालयेत्। त[6]दा प्रागायता उदगायताश्च पृथक् सप्त पुटाः सम्भवन्ति एवं सर्वत्र न्याय[7]ः।। 4।।

The preparation of Padma (diagrams made of powder) for placing seventeen objects shall vary from seven to eleven columns. Other specifications vary from twenty five, forty nine and eighty one. Pots numbering 109 and 209 shall also be accommodated as required. (4)

---

1. 'क्षेत्रे पञ्चपुटे' इत्याद्यधिकपाठमाश्रित्य.... व्याख्या पद्यं तु 304 तमे पुटे लिखितम्।
2. 'तत्तत्स' क. ङ. पाठः,
3. 'श च घ' ख. घ. द. पाठः,
4. 'सवीथिप' ङ. पाठः,
5. 'वीथि मृ' छ. पाठः,
6. 'तथा प्रा' ङ. पाठः,
7. 'यात्।। त्र्ये' घ. च. छ. पाठः'

त्र्येकाङ्गाब्धिनवाङ्कगोविकृतयस्तत्त्वेषुवर्गा बहि-
र्दिक्कोणेषु घटा हयादिकपुटक्षेत्रक्रमाच्छूलिनि।
मध्ये पङ्कजकर्णिकादलगताः कुम्भा नव स्युः सदा
श्रीशे दिक्तिथयो बहिर्वसुशते शेषः समानक्रमः।। 5।।

विमर्शिनी

तत्र शूलिनि शिवे हयादिकपुटक्षेत्रक्रमात्, हयाः सप्त, सप्तपुटादीनां क्षेत्राणां क्रमात् त्र्येकाङ्गाब्धिनवाङ्कगोविकृतयः तत्त्वेषुवर्गाश्च बहिर्दिक्कोणेषु घटः स्युः। तत्र सप्तपुटे बहिः त्रिकमेककं च। नवपुटे अङ्गान्यब्धयश्च, अङ्गानि षट् अब्धयश्चत्वारः। एकादशपुटे, नवाङ्काश्च, अङ्का नव। त्रयोदशपुटे गावो विकृतयश्च, गावो नव विकृतयः षोडश। सप्तदशपुटे तत्त्वेषूपवर्गाः, तत्त्वानि पञ्चविंशतिः, इषुवर्गश्च पञ्चविंशतिः। इति विभागः। मध्ये पङ्कजकर्णिकादलगताः पद्मस्य कर्णिकागता दलगताश्च सदा पञ्चस्वपि विभागेषु नव कुम्भाः स्युः। श्रीशे वसुशते, वसवोऽष्टौ, अष्टसहिते शते, बहिः दिक्तिथयः, दिशो दश, तिथयः पञ्चदश। शेषः वसुशतादन्यः समानक्रमः शिववदेव।। 5।।

विवरणम्

त्र्येकेति। चतसृष्वपि दिक्षु प्रतिखण्डं त्रयः कुम्भाः विदिक्ष्वेक एव। मध्ये पङ्कजेत्याद्य-भिधानात्सर्वमध्येऽर्थसिद्धं नवपदं पद्मार्थं निधाय तदभितः केवलद्रव्योक्तनीत्या वीथीर्विदध्यात्। तदा दिक्षु त्रिपदात्मकानि खण्डानि भवन्ति। विदिक्षु तु[1] एकपदात्मकानि। सदेति। पञ्चस्वपि सङ्ख्याभेदेषु त्रिपुटसम्भवे[2] पञ्चपुटसम्भवेऽपीत्यर्थः। तत्त्वेषुवर्गा इति। एकत्रैव मध्यतः पञ्चपुटसम्भव इतरत्र त्रिपुटसम्भव इत्यवगन्तव्यम्। गोविकृतय इति। अत्र दिक्षु त्रिपु[3]टलोपः। स च खण्डान्तर्भागे[4] भवति। नवके मध्यमं प्रधानं, कोणगतषोडशकेष्वपि बाह्यं प्रधानं नान्तरं, श्रीश इति। दिक्खण्डेष्वन्त[5]र्भागगतकोण पदद्वयलोपः। कोणखण्डेषु चाभ्यन्तरकोणपदलोपः। दुर्गायां हरिहरे च विष्णुवत्पदक्लृप्तिः स्याद्, वक्ष्यति हि-'स्याद्विष्णुभागाभिहिता कुमार्यामि'ति, 'आज्यादिभिर्हरिवदि'ति च। गणपतौ शिववत्। वक्ष्यति हि-'विघ्नेशेऽपि महेशवदि'ति। शास्तरि त्वनभिधानादर्थाद्विकल्प इ[6]ति। इतीहाद्यं त्रयमधममितरन्मध्यमं नवोत्तरद्विशतन्तूत्तममिति बोद्धव्यम्।। 5।।

In the case of Śiva in the Padma diagrams starting with seven pots numbering three, one, six, four, nine, nine, twenty five, twenty five may be placed at the cardinal and corner location outside the periphery of the border line.

---

1. 'तु चैकपदात्मकानीति' ख. ङ. छ. पाठः,
2. 'वेऽपीत्यर्थः ख. छ. पाठः,
3. 'पदलो' घ. च. पाठः,
4. 'गेव भ' घ. पाठः,
5. 'न्तर्गतको' ङ. पाठः,
6. 'इति। इहाद्य' घ. छ. पाठः

In a seven column diagram three each in the cardinal points and one each in corners.

In a nine column diagram six each in cardinal points and four each in corners.

In an eleven column diagram nine each in cardinal points as well as corners.

In a thirteen column diagram nine each inside and sixteen each in corners.

In a seventeen column diagram twenty five each in cardinal points. as well as in corners.

In all cases of eight petalled lotus in the centre, there shall be nine pots. For Viṣṇu, ten each in cardinal points and fifteen each in the corners. Other rules are the same as in the case of Śiva. (5)

स[1]ङ्ख्या: कुम्भगता: शराद्रिनववर्गाश्चाष्टयुक्तं तथा
षट्पञ्चाशदुपेतमेकशतमत्यष्ट्या शतद्वन्द्वकम्।
लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं त्रिशत्येकसं-
युक्ता पञ्चशती[2] च पञ्चकृतिकद्रव्येषु साहस्त्र्यपि।।6।।

विमर्शिनी

पञ्चविंशतिद्रव्ये कलशक्लृप्तिमाह–सङ्ख्या इति। पञ्चकृतिकद्रव्येषु पञ्चानां कृतिवर्ग: पञ्चविंशति: तत्सङ्ख्येषु द्रव्येषु। शराद्रिनववर्गा: शराद्रिनवानां वर्गा:, शरवर्ग: पञ्चविंशति: अद्रिवर्ग: एकोनपञ्चाशत् नववर्ग: एकाशीति:। अष्टयुक्तमेकशतं, तथा षट्पञ्चाशदुपेतं चैकशतम्, अत्यष्ट्या सप्तदशकेन सहितं शतद्वन्द्वकं शतद्वयं, लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं लोकास्त्रय: तै: सहितेन शतार्धेन पञ्चाशता संयुतं शतद्वन्द्वं च, एकसंयुक्ता त्रिशती, तथा एकसंयुक्ता पञ्चशती, एकसंयुक्ता साहस्त्र्यपि कुम्भगता: सङ्ख्या: स्यु:।।6।।

विवरणम्

अथ पञ्चविंशतिद्रव्यविषये सर्वं प्रस्तौति –[3]कुम्भानामिति। सशुद्धोदके शरकृति द्रव्ये कुम्भानामिमा: सङ्ख्या इत्यर्थ:। गिरिगोकृती सप्तवर्गो नववर्गश्च। एकशतमित्येतदष्टयुक्तमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं त्र्यधिकपञ्चाशत्संयुतद्विशतम्। तथेति। एकसंयुक्तेत्यर्थ:।। 6।।

In the case of a twenty five (Potful) materials the number of pots to be placed in diagram vary as 25, 49 and 81. Also 109 and 157. Thereafter 217, 253, 301, 501 and 1001 (smaller pots are to be filled up with the materials). (6)

---

1. 'कुम्भानां गिरिगोकृती शरुकृतिद्रव्येऽयुक्तं' क. पाठ:
2. 'ती तथा दशशती सङ्ख्या: सशुद्धोदके'।। क,
   'ती तथा दशशती चोक्ता सुमत्यादिभि:'।। ख. पाठ:
3. कुम्भानां गिरिगोकृतीत्यादि पाठमनुसृत्येदं विवरणम्। सच पाठ: 307 तमे पुटे लिखत:।

घटपुटपरिसङ्ख्याः प[1]ञ्च पूर्वं शिवादि-
त्रिसहितकृतिनिष्ठा[2]स्तत्परस्तात् क्रमेण।
निखिलविषमसङ्ख्या विंशतिर्नन्दयुक्ता
तदनु नवसमेतत्रिंशदप्यागमोक्ताः।। 7।।

विमर्शिनी

उक्तसङ्ख्यानां कलशानां पुटक्लृप्तिः क्रमेणाह–घटपुटेति। घटपुटपरिसङ्ख्याः घयनां पुटगताः सङ्ख्याः पूर्वं पञ्च। तत्परस्तात् तदनन्तरं शिवादित्रिसहितकृतिनिष्ठाः शिवा एकादश तदादिः कृतिर्विंशतिः त्रिसहिता कृतिः त्रयोविंशतिः तदवसानाः निखिलविषमसडख्याः सर्वा ओजसङ्ख्याः। एकादश, त्रयोदश, पञ्चदश, सप्तदश, एकोनविंशतिः, एकविंशतिः, त्रयोविंशतिश्चेत्यर्थः। नन्दयुक्ता नन्दा नव तैः सहिता विंशतिश्च, तदनु नवसमेतत्रिंशदपि एकोनचत्वारिंशदपि आगमोक्ताः आगमेषूक्ताः।। 7।।

विवरणम्

घटपुटपरिसङ्ख्या इति। अत्र घटपुटपरिसङ्ख्याः क्रमेणैवमागमज्ञैः संप्रदिष्टा इत्यन्वयः। त्रिसहिता कृतिस्त्रयोविंशतिः सप्तवर्गे एकादश, नववर्गे त्रयोदश। एवं शेषे[3]ऽपि द्रष्टव्यम्। तन्त्रेष्वन्या अपि सङ्ख्या उक्ताः। पूरणादिप्रक्रियासौकर्यादियत्य एव तन्त्रविद्भिः परिगृहीता इत्यागमज्ञैरिति सूचितम्। यद्वाधममध्यमोत्तमव[4]र्गभेदेनेयं नवधा[5]ध्यवस्थेत्यभिप्रेतम्। यदुक्तम्–

'अथाल्पस्नपनं पूर्वं कनिष्ठत्रितयं ततः।'

इत्यादि। अत्र नवकमात्रमल्पस्नपनम्। यद्वा पञ्चनवपञ्चविंशतिभेदेन तदपि त्रिभेदं भवति।। 7।।

The number of pots can be further seen sanctioned in Āgamas. All odd numbers from 11 to 23 (meaning 11, 13, 15, 17, 19, 21 and 23) as also 29 and 39 are thus ordained. (7)

क्षेत्रे रुद्रपुटेऽत्र पञ्चकृतिकोष्ठैर्मध्यगैरम्बुजं
न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु कलशान् वीथिं समन्तादपि।
तद्बाह्येऽनुदिशं विरचयेत् कोणे चतुष्कं द्विकं
तत्राभ्यन्तरतोऽद्रिवर्गकलशे माष्ट्र्वन्यकोष्ठानि च।। 8।।

विमर्शिनी

तत्र पञ्चपुटे शुद्धोदकरहितत्वात् पञ्चविंशतिरेव कलशाः। तत्र खण्डविभाग कल्पना न कार्येति तत् पृथक्कृत्य तदन्येषां खण्डविभागमाह–क्षेत्रे रुद्रपुट इत्यादिभिः। अद्रिवर्गकलशे एकोनपञ्चाशत्कलशे

---

1. 'अत्र चैकादशादि'.
2. 'ष्ठाः सम्प्रदिष्टाः क्र' क. पाठः
3. 'षेष्वपि' क. ङ. पाठः,
2. 'वर्गभेदेन या न' ख. पाठः,
3. 'धा व्यवस्थे' क. ख. पाठः,

विधौ रुद्रपुटे एकादशपुटे क्षेत्रे अत्र एषु पदेषु मध्ये मध्यगै: पञ्चकृतिकोष्ठै: पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं विरचयेत्। एतद्दलकर्णिकासु पद्मस्य कर्णिकायां दलेषु च नव कलशान् न्यस्य समन्ताद् वीथिमपि, तद्बाह्येऽनुदिशं दिशि दिशि द्विकं, कोणे चतुष्कं, तत्राभ्यन्तरत: अन्तरालेषु द्विकं च विरचयेत्। अन्यकोष्ठानि एतद्रहितकोष्ठानि मार्ष्टु मार्जनं कुर्यात्।। 8।।

विवरणम्

क्षेत्रे रुद्रपुटेऽत्रेति। न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु कलशानीति नवकलशाभिप्रायम्। दलकलशा[1]श्चात्र दैविकावरणमिति बोद्धव्यम्। [2]वीथिं समन्तादपीति। कृत्वेत्युपस्कार:। यावत्तत्क्षेत्रन्तावत्यश्चौता वीथय:। द्विकेषु चतुष्केषु चाभ्यन्तराणि प्रधानानि। मार्ष्ट्वन्यकोष्ठानि चेति दिगन्तरालद्विकमध्येषु महा[3]वीथीसंस्थायिन्य: खण्डवीथय उक्ता:।। 8।।

When 49 pots are to be sanctified the diagram square in shape in the cases of 11 and 121 columns the five middle columns may be covered by a lotus of eight petals. In the peripheries smaller Brahmakalaśa and in the centre the main Brahmakalaśa may be placed. Around these there shall be a corridor outside columns may be made in these in places like cardinal and corner locations. 4 in cardinal points and 2 in corners can be accommodated. (8)

क्षेत्रे त्रयोदशपुटे शरवर्गकोष्ठै:
पद्मं पुरोऽवदथ दिक्षु बहिस्त्रिकाणि।
कुर्याद् विदिक्षु नवकानि तदन्तराल-
भाञ्जि त्रिकाणि नववर्गघटामिषेके।। 9।।

विमर्शिनी

नववर्गघटाभिषेके एकाशीतिकलशे विधौ त्रयोदशपुटे क्षेत्रे शरवर्गकोष्ठै: पञ्चविंशतिपदै: पुरोवत् पूर्ववत् पद्मं कुर्यात्। अथ बहिर्दिक्षु त्रिकाणि, विदिक्षु नवकानि, तदन्तरालभाञ्जि दिक्कोणयोरन्तरालगतानि त्रिकाणि च कुर्यात्।। 9।।

विवरणम्

क्षेत्रे त्रयोदशपुट इति। पुरोवत् पूर्वोक्तवत्। न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु। कलशानित्येतदिहापि समानमिति भाव:। दिक्षु बहिरिति। नवकबाह्यतो वीथि: ततोऽपि बहिरित्यर्थ:। इहापि मार्ष्ट्वन्यकोष्ठानि चेत्युक्तनयेन खण्डवीथय: स्यु:।। 9।।

In a Kalaśābhiseka having 81 numbers the diagram shall be in the multiple of 13 making a total of 169 columns. In the centre 25 columns shall

---

1. 'शांश्चात्र' च. पाठ:,
2. 'वीर्थी स' घ. च. पाठ:
3. 'हावीथिसं, च. पाठ:'

be taken to draw a lotus of eight petals. Here again on the peripheries other pots be placed, 3 in cardinal locations and nine in corners. The rest of the columns can be rubbed away. (9)

नालीकं नवभिः पदैस्तिथिपुटे हीनं दलस्थैर्घटैः
पङ्क्त्या वीथिमथ त्रिकं दिशि विदिश्याकल्पयेदेककम्।
पङ्क्त्या वीथिमथारचय्य नवकं दिश्यष्टकं कोणत-
श्चादध्यात् त्रिकमन्तरे च नवभिर्युक्ते घटानां शते।। 10।।

विमर्शिनी

घटानां नवभिर्युक्ते शते तिथिपुटे पञ्चदशपुटे क्षेत्रे मध्ये नवभिः पदैर्दलस्थैः घटैर्हीनं नालीकं पद्ममाकल्पयेत्। अथ पङ्क्त्या एकपङ्क्त्या वीथिं, ततो दिशि त्रिकं, विदिश्येककं चाकल्पयेत्। अथ पङ्क्त्या वीथिमारच्य दिशि नवकं कोणतोऽष्टकं च अन्तरे अन्तराले त्रिकं चादध्यात्।। 10।।

विवरणम्

नालीकमिति। पद्मं। हीनं दलस्थैर्घटैरिति। प्रसङ्गतः स्यात्तत्सम्भवाशङ्का तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम्। अष्टकं कोणतश्चेति। अत्रान्तर्भागगतकोणपदलोपः।। 10।।

In a 109 Kalaśa scheme 15 multiplied by the same figure a total of 225 columns are made. In the centre 9 columns may be taken to form Aṣṭadala, around which a corridor can be formed. Three in cardinal points and one in the corner. All the Khaṇḍas together is called Daivika. Another corridor may be made outside this. There nine each in cardinal points and inside three. The rest of the columns may be rubbed away. (10)

क्षेत्रे सप्तोत्तरदशपुटे मध्यतो रन्ध्रकोष्ठैः
पद्मं षट्कं दिशि विदिशि कुर्याच्चतुष्कं च दैवे।
मर्त्यांशे दिश्यथ नवकमत्राष्टकं कोणदेशे
स[1]प्ताढ्यार्धाधिकशतघटे षट्कमप्यन्तराले।। 11।।

विमर्शिनी

सप्ताढ्यार्धाधिकशतघटे सप्ताधिकपञ्चाशत्संयुतशतकलशे सप्तोत्तरदशपुटे क्षेत्रे मध्यतो रन्ध्रकोष्ठैः नवपदैः पद्मं कुर्यात्। दैवे मध्यादारभ्य बाह्यदैविकमानुषपैशाचशब्दा आवरणत्वेन व्यपदेश्या यतोऽतो दैविके दिशि षट्कं विदिशि चतुष्कं च कुर्यात्। अथ मर्त्यांशे दिशि नवकम्, अत्र कोणदेशे अष्टकम्, अन्तराले षट्कं च।। 11।।

विवरणम्

क्षेत्रे सप्तोत्तरदशपुट इति। प्रतिष्ठास्थानोदीरितरीत्या ब्राह्मदैविकमानुषपैशाचभागा यथायोगमिहापि कल्प्यन्ते। अत्राष्टकं कोणदेश इति। प्राग्वदन्तर्भागगतकोण पदलोपः।। 11।।

---
1. 'षटपञ्चाशद्युतशत' ख. पाठः

In a 157 Kalaśa scheme 17 multiplied with the same number forms 279 columns. In the centre using 9 columns a lotus of eight petals (Aṣṭadala Padma) may be formed. Inside in the cardinals of 6 each and in corners four each columns are designated as Mānuṣa and Daivika. In the Māṇuṣa region 9 each in cardinals and eight each in the corners. In the middle there shall be six columns. In all these lotus diagram shall be made. (11)

एकोनविंशतिपुटे नवकेन मध्ये
पाथोरुहं सुरनरांशगतानि भूयः।
कुर्वीत चात्र नवकानि जिनप्रमाणि
सात्यष्टिकद्विशतसङ्ख्यघटाभिषेके।। 12 ।।

विमर्शिनी

सात्यष्टिकद्विशतसङ्ख्यघटयभिषेके सप्तदशाधिकद्विशतकलशाभिषेके एकोन-विंशतिपुटे मध्ये नवकेन पाथोरुहं पद्मं, भूयः सुरनरांशगतानि दैविकमानुषगतानि जिनप्रमाणि, जिनाश्चतुर्विंशतिः, तत्सङ्ख्यानि नवकानि कुर्वीत च।। 12 ।।

विवरणम्

एकोनविंशतिपुट इति। जिनप्रमाणि चतुर्विंशतिः।। 12 ।।

In a 217 Kalaśa scheme having 19 multiplied by the same number taking nine in the center Aṣṭdadapadma may be made. This is Daivika and Mānuṣa respectively 8 and sixteen column shall be formed in both – a total of 24 each. The rest may be rubbed away. (12)

क्षेत्रे तत्रेध्मसङ्ख्यापुटजुषि नवकेनाम्बुजं ब्रह्मभागे
दैवे दिक्कोणदेशे नवकमथ समर्त्यांशकोणे करोतु।
कर्तव्यं मर्त्यभागे दिशि रविघटवत् क्षेत्रमत्रान्तराले-
ऽप्येवं कुर्यात् त्रिपञ्चाशदुपगतशतद्वन्दकुम्भाभिषेके।। 13 ।।

विमर्शिनी

त्रिपञ्चाशदुपगतशतद्वन्द्वकुम्भाभिषेके त्रिपञ्चाशत्सहितशतद्वयकलशस्नानविधौ तत्र इध्मसंख्यापुटजुषि, इध्माः एकविंशतिः एकविंशतिपुटभवे क्षेत्रे ब्रह्मभागे नवकेनाम्बुजं, दैवे दिक्कोणदेशे समर्त्यांशकोणे दैविकदिक्षु विदिक्षु मानुषकोणेषु च नवकं करोतु। मर्त्यभागे दिशि रविघटवत् द्वादशकलशयुतं[1] क्षेत्रं कर्तव्यम्। अत्र मानुषे अन्तरालेऽपि। एवं रविघटवत् क्षेत्रं कुर्यात्।। 13 ।।

विवरणम्

क्षेत्रे तत्रेति। मर्त्यांशकोणेषु सप्तदलोपः। यथा आग्नेयखण्डे पश्चिमोदक्पर्यन्त-पुटलोपः इति। अत्र चाभ्यन्तरकोणातं प्रधानं, यद्वा मध्यममेव तदनुसारेण च दिगन्तराल खण्डेष्वपि प्रधानविकल्पः।। 13 ।।

---

1. 'क्तं' क. पाठः

In the Kalaśa scheme of 253 there shall be 441 columns made of 21 multiplied by 21. In this centre nine columns may be taken up to form a lotus of eight petals. In the Daivika portion in the cardinals and corners as also in the Mānuṣa portion a Padma design of nine be made. In the Mānuṣa section there shall be a diagram with 12 pots. This may be done in the interior also. (13)

क्षेत्रे तत्र त्रयोविंशतिषुटजुषि मध्येऽम्बुजं पञ्चकृत्या
कोष्ठानां दैविके स्याद् दिशि दशकमतः कोणदेशे त्रिकं च।
दिग्देशे तत्त्वसंख्यं तदनु दशकमभ्यन्तरे कोणदेशे
कर्तव्यं सप्तयुक्तं दशकमपि बहिः स्याद् घटानां त्रिशत्याम्।।14।।

विमर्शिनी

पुनर्घटानां त्रिशत्यां त्रयोविंशतिपुटजुषि क्षेत्रे मध्ये कोष्ठानां पञ्चकृत्या पञ्चविंश-त्याम्बुजं स्यात्। दैविके दिशि दशकम्, अतः अतोऽस्मिन् कोणदेशे त्रिकं च, बहिर्दिग्देशे तत्त्वसंख्यं पञ्चविंशतिकं स्यात्। तदनु अभ्यन्तरे अन्तराले दशकं, कोणदेशे सप्तयुक्तं दशकमपि कर्तव्यं स्यात्।। 14।।

विवरणम्

क्षेत्रे तत्रेति। कोणदेशे त्रिकं चेति। अत्र बाह्यकोणपदलोपः। कोणदेशे सप्तयुक्तं दशकं कर्तव्यमित्यत्राष्टपदलोपः। अत्रान्तर्भागगतबाह्यपङ्क्तौ पञ्चानान्तदान्तरपङ्क्तौ त्रयाणाञ्च पदानां लोपः स्यात्। यद्वा बाह्यपङ्क्तावष्टावप्यन्तरालपदानि लोपनीयानि। अथवा प्रधानपदं परितः पङ्क्तिलोपः।। 14।।

In the Kalaśa scheme of 301 columns be made by 23 multiplied by 23- a total of 529. In the center 25 columns be used to form Aṣṭadala lotus. In the Daivika portion 10 each at the cardinal points and three each at corners be filled with pots. Outside 25 pots and inside ten and seventeen each at corners may be designated to pots. (14)

त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशते क्षेत्रे विधायाभितो
वीथीः पञ्चपुटान्तरेऽभिकृतिकोष्ठैर्मध्यत[1]श्चाम्बुजम्।
दैवे दिग्विदिशासु सन्तदशसंख्यातान् न्यसेन्मानुषे
दिक्कोणान्तरसंस्थितानपि घटांस्तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमान्।। 15।।

विमर्शिनी

ततो घटीशरशते घटनां पञ्चशतस्नाने त्रिंशत्सूत्रयुते एकोनत्रिंशत्पुटे क्षेत्रे अभितः आयामतो विस्तारतश्च पञ्चपुटन्तरे वीथीर्विधाय मध्यतः अभिकृतिकोष्ठै पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं, दैवे दिग्विदिशासु सप्तदशसंख्यातांश्च न्यसेत्। मानुषे दिक्कोणान्तर संस्थितानपि तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमान् पञ्चविंशतिषोडश-पञ्चविंशतिसंख्यान् घटन् क्रमान्न्यसेत्।। 15।।

---

1. 'ध्यगेरम्बु' क पाठः,

विवरणम्

त्रिंशत्सू[1]त्रयुत इति। एकोनत्रिंशत्पुटे इति यावत्। सप्तदशसंख्यातान् न्यसेदिति। अत्र दिक्ष्वन्तरालपदलोपः। अष्टीति। अत्र नवप[2]दलोपः यथाग्नेयखण्डे पश्चिमोदक्पर्यन्तपुटलोप इति।। 15।।

In the Kalaśa scheme of 501 a total of 841 columns be made by 29 multiplied by 29 lines. By rubbing 25 and another 25 of lengti and breadth Aṣṭadala Padma be made using the central part of 25 columns. In the Daiva portion- in cardinals and corners 17 each, sections may be made. In Mānuṣa portion 25, 16 and 25 pots are to be placed in cardinals, corners and centre. (15)

विश्वघ्नत्रिपुटे घटीदशशते खण्डेषु संवर्गित-
क्ष्माभृत्कोष्ठयुतेषु मध्यनवकैः पद्मं नृदेवांशयोः।
ब्राह्मे तत्त्वपदाब्जशेषितपदान्यायोज्य वीथ्यां घटान्
न्यस्येत् पद्म[3]पदेषु मानुषदिगब्जाशापलाशेष्वपि।। 16।।

विमर्शिनी

पुनर्घटीदशशते घटनां सहस्रे स्नाने विश्वघ्नत्रिपुटे, विश्वे त्रयोदश तैस्त्रिगुणिते एकोनचत्त्वारिंशत्पुटे सप्तसप्तपुयन्तरे वीथीः कृत्वा संवर्गितक्ष्माभृत्कोष्ठयुतेषु, क्ष्माभृतः सप्त, स्वेनैव गुणितैः सप्तभिः कोष्ठैः युतेषु। एकोनपञ्चाशत्कोष्ठयुतेषु खण्डेष्वित्यर्थः। तत्र मध्यनवकैः मध्यवार्तैर्नवकैः नृदेवांशयोः मानुषदैविकयोः पद्मं, जातावेकवचनं, पद्मानि कुर्यात्। ब्राह्मे तु तत्त्वपदाब्जशेषितपदानि पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं कृत्वा शेषितानि पदानि वीथ्यामायोज्य पद्मपदेषु पञ्चविंशतिपद्मेषु तत्परितो गतेषु पदेषु च मानुषदिगब्जाशापलाशेष्वपि मानुषावरणस्य दिग्भवानां पद्मानां चतुर्षु चतुर्षु दिग्दलेष्वपि घटान् न्यस्येत्।। 16।।

विवरणम्

विश्वघ्नत्रिपुट इति। त्रयोदशभिस्त्रयाणां गुणन एकोनचत्वारिंशत् प[4]दाः स्युः। संवर्गितक्ष्माभृत्कोष्ठयुतोष्विति। सप्तानां वर्वाणेन प्रतिखण्डमेकोनपञ्चाशत् कोष्ठसंभव उक्तः। त[5]त्त्वपदाब्जशेषितपदानि वीथ्यामायोज्येति। सर्वमध्यमखण्डमध्ये पञ्चविंशतिकोष्ठैरष्टदलं पद्ममारचय्य परितोऽवशिष्टपदानि वीथावायोजयेन्मृज्यात्। पद्मपदेषु घटान् न्यस्येदिति। पद्मानि पदानि चेति द्वन्द्व। पद्मानि खण्डमध्यारचितानि पञ्चविंशतिः पदानि च तेषां समन्तवर्तीनि प्रतिखण्डं चत्वारिंशत्कोष्ठानि। ब्राह्मखण्डे तु परितः पदाभाव ए[6]व तेषूभयेष्वपीत्यर्थः। दिक्कमलदिक्पत्रेधु चाद्यावृतिः।

1. 'त्र इति' ङ पाठः,
2. 'पुट' घ. पाठः,
3. 'दलेषु दिक्कमलदिक्पत्रेषु खाद्यावृतौ'।। क, विवरणानुसारी च पाठः
4. 'पुटः स्यु' घ. च. पाठः,
5. 'ततः पदा' छ. पाठः,
6. 'एते' च. पाठः,

दैविकमाद्यमावरणम्। यद्वा [1]नृदेवांशयोरित्येवं प्रकृतत्वान्मानुषमेवाद्यमावरणं, तत्र चतसृषु दिक्षु दिश्यखण्डेषु यानि पद्मानि तेषां कर्णिकागतब्राह्मसन्निधौ यानि दिश्यानि चत्वारि चत्वारि दलानि तेष्वपि संभूय षोडशैव कुम्भान् न्यसेदित्यर्थः।। 16।।

In the Kalaśa scheme of 1001 there will be a total of 1521 is made by 49 lines each length wise. In the centend Daivika portion nine columns each may be talem up for drawing Aṣṭadalapadma. In the Brahmapada there is one such diagram of lotus. Similarly in the Mānuṣa there is one in the centre. In both pots may be located Khaṇḍabrahmakalaśa and Parikalaśa (centrally located and those located in the periphery 40 pots each may be placed). In between the two categories one pot each may be placed. Then there will be four Khaṇḍas of 45 pots each and twenty Khaṇḍas 41 pots each. In the centre there is the Brahman. Altogether there will be 1001 Kalaśas. (16)

एतेष्वन्यतमं प्रगृह्य[2] कलशक्षेत्रं य[3]थार्हं सुधी-
द्रोणाद्युन्मितशालितण्डुलतिलैः पीठं ससिद्धार्थकैः।
वासोभ्यन्तरितैः करोतु कुशकूर्चान्तैः पदे ब्राह्मके
तद्वद् व्रीहिचयाग्रदर्भयुगलैः शेषेष्वशेषेष्वपि।। 17।।

विमर्शिनी

सुधीः वित्तदेशकालादिविशेषज्ञः साधकः एतेषु उक्तेष्वन्यतमं किञ्चन कलशक्षेत्रं यथार्हं यथायोग्यं प्रगृह्य गृहीत्वा ब्राह्मके पदे स्थाने द्रोणाद्युन्मितशालितण्डुलतिलैः द्रोणतदर्धतत्पादतदर्धपादप्रमाणोन्मितैः शालिभितण्डुलैः तिलैः ससिद्धार्थकैस्तैः वासोभ्यन्तरितैः वस्त्रान्तकुशकूर्चान्तैरेतेः पीठं करोतु शेषेष्वशेषेष्वपि पदेषु तद्वदेवादरेण व्रीहिचयाग्रदर्भयुगलैः व्रीहिपुञ्जैरग्रदर्भाणां युगलैश्च पीठं करोतु।। 17।।

विवरणम्

यथार्हमन्यतमं प्रगृह्येति। निमित्तवित्ता[4]दियोग्यमित्यर्थः। द्रोणाद्युन्मितेति। द्रोणोन्मितास्तावच्छालयः, तदर्धोन्मितस्तण्डुलाः, पादोन्मितास्तिलाः अष्टांशोन्मिताश्च सर्षपाः। वासोऽभ्यन्तरितैरिति। एतदुक्तं भवति। पूर्वमष्टदल[5]कमले द्रोणमितैश्शालिभिः स्थण्डिलं विधाय वस्त्रेणोपर्याच्छाद्य तदुपरि द्रोणार्धमितैस्तण्डुलैः स्थण्डिलं कुर्यादित्यादि। कुशकुर्चान्तैरिति। सर्षपोपरि वस्त्रेणाच्छाद्य तदुपरि दर्भकू[6]र्चं विष्टरं विन्यसेत्। एतन्महाब्रह्मकलशे पीठं भवतीति भावः। पदे ब्राह्मक इत्यधस्तात्संबन्धनीयम्। तद्वदिति। अशेषेष्वपि दैवि[7]केषु मानुषे[8]ऽपि ब्राह्मेषु तत्परिकलशपदेष्वपि व्रीहिचयेन स्थण्डिलं कृत्वा तदुपरि दर्भाग्रयुगलन्यासेन पीठं कुर्यात्। यथार्हमित्यनुवर्तनादौचित्याद्वा बाह्मपदेषु व्रीह्याधिक्यमितरेषु न्यूनत्वञ्च लभ्यते।

1. 'तदेवा' ख. पाठः,
2. 'कल्प्य क' क. पाठः,
3. 'स्वशक्तिक्षमद्रोणव्रीहितदर्धतण्डु' ख. पाठः
4. 'त्तादीत्यर्थः' ङ. पाठः,
5. ' ले क' ख. पाठः,
6. 'कूर्चं विन्य' क. च. पाठः,
7. 'विके मा' च. पाठः,
8. 'षेष्वपि' ख. पाठः,

तारेण सूत्रमास्फाल्य तेनैव विकिरेद्रज:।
अस्त्रेणालिप्य परित: शक्त्या पीठं प्रकल्पयेत्।।
तथैव विष्टरं न्यस्येन्महाब्राह्मे परेषु तु।
कुर्चमात्रद्विदर्भाग्रं हंसेनान्यपदेष्व[1]पि।। 17।।

The preceptor taking into account the wealth, location, time and space shall select one of the above mentioned Kalaśa scheme. Then he shall place in the Brahmapada an altar to put paddy, rice, sesamum and mustard (half portion each of the preceding ones). Then he shall spread clothes over which blades of Kuśa grass and an altar. In the remaining parts of the diagram also he may place smaller pots filled up with the above mentioned articles. (17)

[2]विन्यस्यैषु हिरणमयान् रजतजांस्ताम्रोद्भवान् मार्त्तिकान्
कुम्भान् वाङ्कुरपालिकादि परिता पुष्यादिकं दक्षिणे।
उत्पूतं जलमन्यतोऽथ विधिवत् स्नानादिकृत् स्वासने
स्वासीन: प्रकरोतु वायुयमनाद्याल्पार्चनान्तं गुरु:।। 18।।

विमर्शिनी

एषु[3] पीठेषु हिरण्मयान् वा रजतजान् वा ताम्रोद्भवान् वा मार्त्तिकान् वा कुम्भान् विन्यस्य ब्रह्मकलशस्य परितोऽङ्कुरपालिकादि, आदिशब्दात् प्रदीपादिकं च, दक्षिणेपुष्पादिकं पुष्पगन्धाक्षतादिकम् अन्यत: उत्तरभागे उत्पूतं जलं च विन्यस्याथ गुरु: विधिवन्मन्त्रकल्पोक्तक्रमेण स्नानादिकृद् ब्रह्मकुम्भाग्रत: स्वे विष्टरे स्वासीन: सुखेनोपविश्य वायुयमनाद्यात्मार्चनान्तं गुरुगणपतिवन्दनादि स्वास्त्रेण तालत्रयदिग्बन्धाग्नि-प्राकारान् विधाय स्वस्य तत्त्वसंहारादिशोषणादितत्त्वसृष्टिलिपिप्राणा-यामादिलिपिन्यासा दिकमधिवासोक्तविधिना विधाय मूलप्राणायमादितन्यासशङ्खपूरणात्माराधनपर्यन्तं कर्म पूजापटलोक्तविधिना प्रकरोतु।। 18।।

विवरणम्

हैमानिति। यथार्हमेव च कुम्भानामयं विकल्पोऽभिप्रेत:। महाब्राह्मे हैम: उपब्राह्मेषु राजत:[4] महाब्राह्मे वा राजत: इतरेषु ताम्र: परि[5]पदेषु मार्त्तिक: यथालाभं वेति। अङ्कुरपालिकादिपरित इति।

1. 'ष्वपि।। इति।।' च. पाठ:
2. हैमान् राजसताम्रजानुत घयन् मृत्सम्भवान् वा न्यसे-
देतेष्वङ्कुरपालिकादि परित: पुष्पादिकं दक्षिणे।
उत्पूतं जलमन्यतोऽथ विधिवत् स्नानादि कृत्वासने
स्वासीनस्तनुयादिहात्पयजनान्तं ब्रह्मपीठग्रत:।।
इति विवरणपाठ:।
3. 'षु तु पी' क. पाठ:,
4. 'त: शेषेषु राजत: महाब्रह्मे' ख. पाठ:,
5. 'रिकुम्भेषु' ङ. पाठ:

स्वस्वमष्टमङ्गलमादिशब्देन गृह्यते। पुष्पादिकमिति। गन्धाक्षतादेर्हेमरत्नादिद्रव्यस्य पल्लव चक्रिकावस्त्रादेरपि ग्रहणम्। उत्पूतं जलमन्यत इति। नवाम्बरोत्पूतं कुंभादौ जलं [1]वामे न्यसेदित्यर्थः। परिकर्मिकमैतत् सर्वं भवति। इदानीं कलशपूजां प्रस्तौति–अथ स्नानादि कृत्वेति। ब्राह्मपीठाग्र[2]त आसने स्वासीन इति योज्यम्।। 18।।

In the columns of these diagrams be placed a pot made of gold, silver, copper or mud as the case may be. Around the central pot called Brahmakalaśa the priest shall place small ladles made of bamboo, lamps and Aṣṭamaṅgalya- the eight auspicious things. Towards the south side flowers and broken rice along with lamps be placed. On the northern side sifted pure water shall be kept. The priest after taking holy bath shall sit on a plank facing the Brahmakalaśa. He shall perform Karanyāsa, Tattvanyāsa, tattvasamhāra and lipinyāsa. Thereafter he shall perform Mūlaprāṇāyāma and rites up to the ceremonial filling of the conch. (18)

इष्ट्वा गुरून् गणपतिं च यजेत पीठं
शय्योक्तवत् प्रकृतियागविराममत्र।
तत्त्वान्यपीह कतिचित् प्रकृतेरधस्ता–
दर्च्यान्युशन्ति कलयेदथ पद्ममुद्राम्।। 19।।

विमर्शिनी

ततो गुरून् गणपतिं चेष्ट्वा प्रकृतियागविरामं प्रकृत्यावाहनार्चनान्तं पीठं शय्योक्तवत् शय्यापूजोक्तप्रकारेण यजेत। अत्र कलशपूजायां कतिचिद् देशिकाः प्रकृतिरधस्तात् प्रकृतेः पूर्वं तत्त्वान्यप्यर्च्यानि उशन्ति इच्छन्ति। अथ प्रकृतियागावसाने कलयेत्।। 19।।

विवरणम्

शय्योक्तवदिति। समाहितः स्वकीयशक्तिं निजबीजविद्ययेत्येवं प्रकृतियाग उक्तः कतिचिदित्यागमविद इति शेषः समष्टिपूजनान्तर[3]तः पूर्वं तत्त्वानि पूजयेत्।

तत्र प्रकृत्यन्तं पीठे व्यापकतया बुद्ध्यन्तं कर्णिकायां तन्मात्राः कर्णिकायां दिग्दलेषु च श्रोत्रादीन्यपि। एवं वागादीनि कर्णिकायां विदिग्दलेषु चाकाशादीनि पञ्चतत्त्वानि च तन्मात्रावदिति तत्पूजाप्रकारः। यद्वाकाशादी[4]नि वागादीनि श्रोत्रादीनि शब्दतन्मात्रादीनि मन आदित्रयं प्रकृत्यादिशेषश्च पुनस्सर्गक्रमेण पञ्चतत्त्वानीत्येवं क्रमो भवति। स्कन्दे त्वन्ते क्षेत्रज्ञत[5]त्त्वं कर्णिकायामिति। कलयेदथ पद्ममुद्रामिति।

---

1. 'वामे तल्य' ङ. पाठः,
2. 'ग्रे आसने' ङ पाठः,
3. 'रतत्त्वादि षू' ङ, 'रत्वादि पू' छ. पाठः,
4. 'नि शब्दतन्मात्रादीनि मन' ङ. पाठः,
5. 'तत्त्वेन कर्णि' ङ. पाठः,

करा‌भ्यामञ्जलिं कुर्यात् विश्लिष्टसकलाङ्गुलिम्।
कर्णिकाङ्गुष्ठयुक्श्लिष्टा पद्ममुद्रेयमीरिता।। 19।।

After worshipping his own preceptor and god Gaṇapati, he shall perform sacrifice as noted in the adoration of the conch. Oblations and offering of flowers shall be a part of the adoration. Pītha-seat- should be invoked. Thereafter he shall assume the pose of Padmamudrā after the worship of tattva. (19)

अस्त्रेणासिच्य तोयैः कलयतु कवचेन त्रिसूत्रेण कुम्भं
मूलेनालिप्य गन्धैर्मचरममनुना धूपयेत् साधु धूपैः।
प[1]श्चात् तं न्यग्बिलं विन्यसतु मपरतः क्लृप्तपीठे यमाद्यै-
र्बीजैः शो[2]षादिरन्ध्रीकरणसमवसानां विशुद्धिं विदध्यात्।। 20।।

विमर्शिनी

अथास्त्रेण तोयैः कुम्भमासिच्य कवचेन त्रिसूत्रेण तं कलयतु। मूलेन गन्धैरालिप्य मचरममनुना तारेण धूपैः साधु अन्तर्बहिश्च धूपयेत्। पश्चात् क्लृप्तपीठे तं कुम्भं निजमनुना न्यग्बिलम् अधोमुखं न्यस[3]तु। पुनः यमाद्यैः यं रं वं लं हं इति बीजैः शोषादिरन्ध्रीकरणमवसानां शोषणदहन प्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणस्वरूपां विशुद्धिं विशेषेण शुद्धिं विदध्यात्।। 20।।

विवरणम्

कुम्भसंस्कारमाह–**अस्त्रेणासिच्येति**। पूर्वमेव जलादिभिः सामान्य शुद्धिरिष्यते। आसेचनं शङ्खेनैवाल्पजलेन क्षालनं, कलयतु कल बन्धने परिवेष्टयेदित्यर्थः। मूलेनालिप्येति अन्तर्बहिरालेपनमुक्तम्। मचरममनुः प्रणवः। साध्वित्यादरार्थमुक्तम्। पश्चात्तं न्यग्बिलं विन्यसतु मपरतः क्लृप्तपीठ इति। क्लृप्ते व्रीहितण्डुलादिभिर्विरचिते तथा जलगन्धादिविभाविते प्रकृते पीठे प्रणवेनैव पश्चादनन्तरं सादयेत्। यद्वा पश्चादिति तस्मिन् पीठ एव, न मध्ये। किन्तु किञ्चित्पश्चिमे[4] देशे। अथवा पश्चात् क्लृप्तपीठ इति प्रकृतपीठपश्चाद्भागे दर्भास्तररूपे पीठे। पश्चाच्छब्देन कलशक्षेत्रस्यापि पश्चाद्भागो वा विवक्षितः। तत्र दर्भास्तरं विधाय तस्मिन् पीठस्थानीये सादयेदिति। तदा च तत्रैव सर्वेषामपि ब्रह्मकुम्भानां न्यासः, सर्वेषां वा कलशानां तत्र पङ्क्तिशो न्यासं कुर्यादिति। यदुक्तम्–

तारेणाधोमुखान्न्यस्य पश्चिमे दर्भसंस्तरे।
यावदीशानपर्यन्तं पङ्क्तीकृत्य विचक्षणः।

इति। यमाद्यैरिति। यं [5]रं वं लं हमित्[6]येतैर्बीजैः शोषादीनि शोषणं दहन प्लावनं घनीकरणं

1. 'मूलेन न्यग्बिलं तं न्यसतु सुसहिते योगपीठे' ख. पाठः,
2. 'शोषादीनि क्रमेण प्रचरतु सुषिरीकारनिष्ठानि विद्वान्।।' क. पाठः,
3. 'न्यस्यतु' क. ख. घ. पाठः
4. '.... मोद्देशे' ख. पाठः,
5. 'रं लं वं हमि' क. ङ. पाठः,
6. 'मित्येभि' ङ. पाठः,

सुषिरीकरणमि[1]त्यादीनि। विद्वानिति[2] बिम्बसंस्क्रियोक्तनयेनेति भावः। यद्वा कुम्भबिम्बकल्पं विजानन्निति। एवञ्च पूर्वं भूतसंहारं कृत्वा शोषणादीनि कार्याणि पुनर्भूतसृष्टिं कृत्वा सकृन्मातृकां न्यसेदित्येतदपि लभ्यते। सन्धूपनानन्तरमेतत्सर्वं विधाय न्यग्बिलन्यासः स्यादिति च ज्ञेय[3]मिति। यद्वा मन्त्रीति पाठः मूलेन वा न्यग्बिवलसादनमिति [4]तदाभिप्रायः। एतावत्स[5]र्वत्र समानम्।। 20।।

Using the Astramantra the pots may be washed and using Kavacamantra thread with three strains may be tied around the same. Using Mūlamantra, water mixed with sandal paste shall be applied before smoke is applied both inside and outside. Thereafter the pot may be placed face down on the Pītha chanting Praṇava. Drying and other items may be performed as an act of purification. (20)

आद्येन न्यसतु स्वतत्त्वमनुना दर्भान् द्वितीयेन ग[6]-
न्धादिभिः प्रोक्षतु मध्यमेन कलशे तत्राक्षतैः प्रोत्किरेत्।
मूलेन प्रयजेज्जलादिभिरुपान्त्येनैनमुत्तानये-
दुन्नीयाञ्चि[7]तविष्टरे स्वमनुनिष्ठेनान्तिमेन न्यसेत्।। 21।।

विमर्शिनी

तत्र कलशे आद्येन पञ्चतत्त्वेष्वाद्येन स्वतत्त्वमनुना दर्भा[8]न् न्यसतु। द्वितीयेन[9] गन्धादिभः प्रोक्षतु। मध्यमेनाक्षतैः प्रोत्किरेत्। पुनर्मूलेन जलादिभिरुपहारैः प्रयजेत्। उपान्त्येन चतुर्थेन एनं कुम्भमुत्तानयेत्। उन्नीय ऊध्वनीत्वा अञ्चितविष्टरे पूजिते पीठे स्वमनुनिष्ठेन स्वमूलमन्त्रान्तेन अन्तिमेन स्वतत्त्वमनुना न्यसेत्।। 21।।

विवरणम्

अथ विष्णौ[10] शेषमाह–आद्येनेति। परमेष्ठितत्त्वेन। तत्र कलश इत्येतत्सर्वत्र योज्यम्। पङ्क्तिशस्सादने पङ्क्तौ दर्भन्यासः तदुक्तं 'प्रतिपङ्क्ति न्यसेद्दर्भानि'ति। मूलेन प्रयजेदिति। अत्रान्तरा निजमूलेना जलगन्धादिभिः कुम्भं पूजयेदित्यर्थः। प्रोत्तानयेत् उद्बिलं कुर्यात्। स्वविष्टराभिमुखतयैतत् कार्यम्। उद्धरेदन्त्येनेति 'सर्वतत्त्वेन मन्त्रवि[4]दि'ति गायन्त्रा वा न्यास इत्युक्तम्।। 21।।

---

1. 'मित्येतानि ख. च. पाठः,
2. 'ति संस्क्रि' छ. पाठः,
3. 'यम् यद्वा क. पाठः,
4. 'तदभि' ङ. पाठः,
5. 'त्सर्वमन्त्र' क. च. पाठः,
6. 'तं गन्धैरुक्षतु मध्यमेन विकिरेत्तस्मिञ्छुभैरक्षतैः। मू' ख. पाठः,
7. 'र्चि' इति मूलकोशपाठः
8. 'र्भं न्य' क. ख. च. पाठः,
9. 'ये द्वितीयेन' ख, 'य मप्य' ङ. पाठः,
10. 'ष्णौ विशेष' ङ. पाठः

[1]शर्वे ताराघोरपञ्चार्णवामपुंस्तारैर्मूलेन दुर्गाकुमारे।
दर्भन्यासाद्यादिनान्येषु मन्त्री कुर्यात् सर्वेष्वन्तरा स्वाणुनेज्याम्।।

विवरणम्

शिवादिपु विशेषं दर्शयति-शर्व इति। प्रणवेन दर्भन्यासः। अघोरेण ज[2]लगन्धप्रोक्षणं मूलेनाक्षतविकिरणं वामेनोत्तानीकरणं पुरुषेणोद्धरणं प्रणवेन विष्टरे न्यास इति। मूलेन दुर्गाकुमार इति। दर्भन्यासादिषट्कमपि कुर्यादित्यर्थः। आदिनान्येष्विति। हरिहरगणपतिशास्तृषु प्रणवेनैव सर्वमित्यर्थः। सर्वेष्वन्तरेज्यां स्वाणुना कुर्यादिति। अक्षतविकिरणानन्तरं या पूजा सा स्वस्वमूलेन कार्येत्यर्थः। मन्त्रीति क्वचिन्मन्त्रविकल्पः सूचितः। हरिहरे हरिवन्निजपञ्चतत्त्वप्रणवैः। शिवेऽपीशानादिपञ्चब्रह्मप्रणवैरिति।

With the first of the Pañcatattva mantra the priest shall put the Darbhā grass into the pot. With the second he may scatter Akṣata- the unbroken rice. With the Mūlamantra worship, shall be performed. The fourth is to be used in placing the pot with mouth upwards. The last one may be employed in taking up the pot from the altar and putting on the Pīṭha with its mouth opened. (21)

संप्रोक्ष्य प्रणवेन तद्घटपुटे मूलाम्बुजे पावकी-
मध्याब्जे मिहिरोद्भवा विधुभवाश्चोर्ध्वारविन्दे कलाः।
विन्यस्यर्क्सहितैः समष्टिमनुभिः संव्याप्य ताश्चार्चयेत्
पङ्क्तिद्वादशषोडशच्छदगता भूयः प्रसूनाक्षतैः।। 22।।

विमर्शिनी

तद्घटपुटे तस्य कुम्भस्यान्तर्भागे प्रणवेन संप्रोक्ष्य तस्य स्थानत्रये पद्मत्रयं संचिन्त्य मूलाम्बुजे मूलाधारस्थपद्मे पावकीः पावकोद्भवा वह्निकलाः मध्याब्जे मिहिरोद्भवाः सूर्यकलाः ऊर्ध्वारविन्दे विधुभवाः सोमकलाश्च विन्यस्य ऋक्सहितैः समष्टिमनुभिः तत्तदृग्भिस्तत्तत्समष्टिमन्त्रैश्च तत्र तत्र संव्याप्य भूयः पङ्क्तिद्वादश षोडशच्छदगताः दशद्वादशषोडशदलगताः ताः कलाः प्रसूनाक्षतैरन्यै-श्चोपहारैरर्चयेत्।। 22।।

विवरणम्

संप्रोक्ष्य प्रण[3]वेनेति। तं कुम्भमिति शेषः तद्घटपुटे तत्कुम्भान्तर्भागे। मूलाम्बुजे पावकीरिति। तन्मूलोद्देशे दशदलं सकर्णिकं पद्मं प्रणवेन विभाव्य तस्मिन्नग्निकला वक्ष्यमाणा विन्यसेदिति भावः[4]। कलान्यासादौ मूलयोग इष्यते। मध्याब्जे मिहिरोद्भवा इति। तद्वदुद्देशे द्वादशदलं पद्मं पूर्ववद्विभाव्य तत्र सूर्यकला इत्यर्थः। विधुभवाः सोमकलाः ऊर्ध्वारविन्दे अरविन्दं पद्मं कुम्भस्यैव मुखोद्देशे प्रणवेनैव

1. पद्यमिदं विमर्शिनीकारमते नास्तीति भाति।
2. 'दि गाय' ख. पाठः,
3. 'णवैरिति' ख. पाठः,
4. 'वः न्यासा' च. पाठः,

षोडशदलं पद्मं सञ्चिन्त्य तस्मिन्नित्यर्थः। ऋक्सहितैस्स्समष्टिमनुभिस्संव्याप्येति। दलेषु कला विन्यस्य ऋचा समष्टिमन्त्रेण वक्ष्यमाणक्रमेण व्यापयेदित्यर्थः। पङ्क्तिद्वादशषोडशच्छदगता इति। दशसु द्वादशसु षोडशसु च दलेषु न्यस्ताः। ऋक्समष्टिभ्याम[1]यविशेषात्पूजनं कार्यम्। प्रसूनाक्षतैरिति। पुष्पाक्षतैरेवेयं पूजा। यद्वा जलगधाद्युपलक्षणमेतत्। इह पङ्क्तिद्वादश षोडशच्छदानि पद्मानि कुम्भावयवत्वेनैवेष्यन्ते। अत एव केचिद् दर्भन्यासादि मूलपूजान्तं विधायेमाः कला बहिर्विन्यस्योत्तानीकरणादि कुर्वन्तीदानीमेव चान्तर्भागे ताः पूजयन्ति। यद्वा ताश्चार्चयेत्पुनः पङ्क्तिद्वादशषेडशच्छदगताश्चार्चयेदिति। दशदलकमलान्तर्भागे कर्णिकोद्देशे ब्रह्मकलाः सृष्ट्याद्या द्वादशकमलान्तर्भागे विष्णुकलाः स्थिराद्याः षोडशकमलान्तर्भागे रुद्रकलाश्च तीक्ष्णाद्या वक्ष्यमाणक्रमेण पूजयेदिति।। 22।।

Inside that pot water may be sprinkled chanting eight times of Praṇava and Mūlamantra. At the base, middle and top of the pot conceive Padma-the lotus shaped design with ten, twelve and sixteen petals respectively. In the Padma at the base imagine ten Vahnikalās, in the middle twelve Sūryakalās and at the top sixteen Somakalās. After the assigning of each kalās using their particular hymns; all the three groups of the ten, twelve and sixteen petalled lotus may be worshipped with dhupa and dipa along with flowers. Again flowers and Akṣata are to be strewn. (22)

कुम्भावाहनमादधीत चतुरर्णार्काणुना तन्मुखे
दिङ्मध्येषु निवेश्य बैन्दवकला ह्रामादिकाङ्गान्वितम्।
तन्मन्त्रेण यजेज्जिनार्णजनितं संतापमापातये-
न्मुद्रां कुम्भमयीं प्रदर्श्य जगदण्डाकारमेनं स्मरेत्।। 23।।

विमर्शिनी

पुनः चतुरर्णार्काणुना 'ओं ह्रीं हं सः' इत्यनेन सौरचतुरक्षरेण कुम्भावाहनं कुम्भदेवतावाहनमादधीत। तन्मुखे कुम्भमुखे दिङ्मध्येषु, बिन्दुकलाश्चतस्रश्चेच्चतसृणां दिशां मध्येषु पञ्च चेच्चतसृषु दिक्षु मध्ये च, वक्ष्यमाणा। बैन्दवकला निवेश्य न्यस्य ह्रामादिकाङ्गान्वितं 'ह्रां हृदयाय नमः' इत्यादिभिरङ्गानि न्यस्य तैः समन्वितं तन्मन्त्रेण चतुरक्षरेण यजेत्। जिनार्णजनितं स्वस्वगायत्र्याज्यहोमसम्भूतं सम्पातम् आपातयेत् कुम्भे संस्पृशेत्। पुनः कुम्भमयीं मुद्रां प्रदर्श्य एनं कुम्भं जगदण्डाकारं ब्रह्माण्डाकारं स्मरेत्।। 23।।

विवरणम्

चतुरर्णार्काणुना कुम्भावाहनमादधीतेति। ओं ह्रां ह्रीं सः इति सौरं चतुरक्षरं। अथवा ओं ह्रीं हं स इत्येतदेव। अत्र प्रणवत्रयतदामन्त्रितपदादियोगो मूलाधाराच्चित्कलोत्था-पनादिरिति सर्वोऽप्यावाहनधर्मः सामान्यसिद्ध एव। कुम्भमूर्तिरिहावाह्यते तस्य च विराड्रूपताभिधानाद्विराजश्च सूर्यमयत्वात्तद-धिष्ठातृकत्वाद्वा तदीयचतुरक्षरेण कुम्भमूर्त्यावाह[2]नोपपत्तिः। दिङ्मध्येष्विति। पीतादिबिन्दुकलानां

1. 'मविशे' छ. पाठः
2. 'हनोत्पत्तिः' ङ. पाठः,

चतुस्संख्यापक्षेऽग्न्यादिचतुर्दिशां मध्योद्देशेषु, पञ्चसंख्यापक्षेऽग्न्यादिचतुर्दिक्षु मध्ये चेति च बोद्धव्यम्। निवेश[1]नं न्यास एव। सौरचतुरक्षरे कलासु च मूलयोगः। ह्रामादिकाङ्गान्वितमिति। निवेश्य यजेदित्युभयत्रापि क्रियाविशेषणम्। तन्मन्त्रेण यजेदिति। सौरचतुर्वर्णेन कलाभिरपि सह पूजा कार्या। जिनार्णजनितमिति। जनितेऽग्नौ निजनिजगायत्र्या अष्टोत्तरशतादि-वारमाज्यं पूर्णान्वितं हुत्वा तत्सम्पातमिदानीमस्मिन् कलशे तथैव गायत्र्या सिञ्चेदित्यर्थः। सम्पातशेषेणाप[2]रेष्वपि ब्रह्मकलशेषु स्पर्शनं कार्यम्। यदा पुनस्तत्कलशक्षेत्रपश्चिमतस्सर्वकुम्भानामपि पङ्क्तिशो निधानं तदा सम्पातस्पर्शपूर्वकमेव वा सर्वेषां न्यग्बिलतया सादनम्। तदुक्तम्-

उत्पाद्याग्निं शतं हुत्वा गायत्र्या सेचयेद् घृतम्।
धूपितान् सादयेत्तेषु तारेण प्रागुदङ्मुखः।।

इति। कलशानामधिवासनार्थमेतत्। तदप्युक्तम्-'ततोऽधिवासयेच्छुद्धान् कलशानि'ति। यदैवं स्यात्तदा शोषणादि कृत्वा मूलेन संस्पूज्य सम्पातस्पर्शपूर्वकं सकलकुम्भान् न्यग्बिलं सादयित्वा दर्भन्यासादित्रयमपि विधायाधिवासयेत्। पुनरेव ब्रह्मकलशपूजारम्भ इति। मुद्रां कुम्भमयीं प्रदर्श्येति। पद्ममुद्रैवेषन्मुकुलि[3]तायताङ्गुष्ठा कुम्भमुद्रा। जगदण्डाकारं ब्रह्माण्डरूपम्।। 23।।

Thereafter using four lettered Mūlamantra of Sūrya the deity of the pot may be invoked. In the opening of the pot on all four cardinal points and in the center Aṅgas may be assigned. Gāyatrī mantra, Mūrtipūjā, Arghya and Mānasapūjā are to be performed. Showing the mudrā of the pot it may be conceived as the universal egg. (23)

न्यस्येत् तात्त्विकसंख्यदर्भकृतसन्दर्भं विराड्विग्रहे
कुम्भेऽस्मिन् प्रणवेन कूर्चमथ चार्हेत् तत्सुषुम्नात्मकम्।
त[4]न्मूले न्यसतु [5]स्वकं सुमहितं द्रव्यं सुवर्णाश्मवत्
तज्जीवात्ममयं [6]निजार्हमनुना मन्त्री ततश्चार्चयेत्।। 24।।

विमर्शिनी

विराड्विग्रहे विराडात्मकविग्रहे कुम्भेऽस्मिन् तात्त्विकसंख्यदर्भकृतसन्दर्भं पञ्चविंशत्या दर्भैः कृतविरवनं कूर्चं प्रणवेन न्यस्येत्। अथ कुम्भविग्रहस्य देवस्य सुषुम्नात्मकं तत् कूर्चं तेनैव प्रणवेन चार्हेत् पूजयेत्। तन्मूले तस्य मूलाधारे। स्वकं स्वीयं सुवर्णाश्मवत् सुवर्णेन रत्नैश्च युतं सुमहितं पूजितं च द्रव्यं न्यसतु। ततो मन्त्री द्रव्यदेवतामन्त्राणामैक्यज्ञः तज्जीवात्ममयं तस्य जीवात्मकस्वरूपं तद्द्रव्यं निजार्हमनुना द्रव्यस्य देवतामन्त्रेणार्चयेच्च।। 24।।

---

1. 'शो न्या' क. ख. पाठः,
2. 'परेषु ब्रह्मकुम्भेष्वपि' ख. घ. च. पाठः
3. 'ताङ्गुष्ठा' ङ. पाठः,
4. तन्मूलऽस्त्रविशुद्धमश्मकनकाढ्यं जीवरूपं न्यसेत्स्वं द्रव्यं महितं स्वमूलमनुतो मन्त्री इति विवराणद्दतः पाठः,
5. 'स्वकल्पकथितं',
6. 'समर्चयतु चात्माष्टाक्षरेणाणुना' इति मूलकोशपाठः,

विवरणम्

न्यस्येत् तात्त्विकसंख्यदर्भमिति। सन्दर्भो ग्रथनं यावन्ति तत्त्वानि ताव[1]द्भिर्दर्भग्रैथितम्। यदुक्तम्-

पञ्चविंशतिभिर्दर्भैर्ग्रथितं कुर्चमुत्तमम्।
मध्यं षोडशभिर्युक्तमष्टभिश्चाधमं भवेत्।।
चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां ग्रथितं क्वचिदिष्यते।' इति
ग्रन्थिरङ्गुलविस्ता[2]रः कुण्डलप्रतिकुण्डलः।
चतुरङ्गुलमग्रं स्याद् द्विसप्ताङ्गुलनालक[3]म्।।

मध्यमकुर्चे द्वादशाङ्गुलं नालमधमे दशाङ्गुलमिति। विराड्विग्रहे इति। ब्रह्माण्डाकारत्वादिति भावः। कूर्चमस्त्रोक्षितं यर[4]वलजपसंस्कृतं प्रणवजप्तं कुम्भ[5]मूलाधारे मनसा चतुर्दलकमलं विभाव्य तत्कर्णिकालग्नतया प्रणवेन कु[6]म्भे विन्यसेत्। विराड्विग्रहाद्यैचित्यादिह मूलाधारे कमलं लभ्यत इति ज्ञेयम्। तत्सुषुम्नात्मकमिति। विराड्विग्रहस्यान्तस्सुषुम्नाडीरूपमित्यर्थः। ब्रह्मादिकलेज्यासंभवे त्वेतदन्तर्मूलाद्यग्रान्तं नादकलेज्या, मूलाधारकमलक[7]र्णिकान्तस्त्रिकोणेषु शक्तिकलेज्या, द्वादशान्ताधोमुखकमलकर्णिकान्तस्सूर्यबिम्बे सोमबिम्बशालिनि शान्तक[8]लेज्या चेष्यते। तन्मूले तस्य कुम्भस्य कूर्चस्य च सुषुम्नारूपस्य मूलभागे। अश्मशब्दो रत्नवचनः। स्वं द्रव्यं स्वस्वविहितं स्नानोदक शान्त्युदकादिलक्षणम्। ब्राह्मीयं द्रव्यमस्त्रविशुद्धं सुदर्शनपाशुपताद्यस्त्रेण यथोचितं क्षाळितं प्रोक्षितं वा महितं शोषणादिसंस्कृतं यथाप्रणवद्रव्यन्यासोक्तमन्त्रपूजितम्। स्वमूलमनुत इति। न्यसेदित्यनेन सम्बन्धः। स्वमूलमनुतः स्वमन्त्रमूलमन्त्रतः। 'द्रव्याणां पुरुषः पर' ईशानः पितर' इत्येवं वक्ष्यमाण[9]: स्वमन्त्रो गृह्यते। मन्त्रीत्यात्माष्टाक्षरादियोगोऽप्युक्तः। यथा ओं प[10]रंपुरुषाय नमो नारायणाय ह्रीं हंसस्सोहं स्वाहेत्यादि। वैष्णवे षडक्षरमप्यत्र योजनीयम्। शङ्खेन चायं द्रव्यन्यास इष्यते। जीवरूपमिति प्रतिपत्तिरुक्ता। ततश्चार्चयेदिति। द्रव्यन्यासोक्त एवेह मन्त्रः।। 24।।

The pot conceived as the universal Brahman shall be worshipped with tattvas. A Kūrca-blade of Kuśa grass with a knot at the top – made of 25 Kuśa grass may be washed dried and conceiving it as the Suṣumnā vein is to be put into the pot as representing divinity. Mūlādhāra of that particular vein may be propitiated with the presentation of nine jewels and pieces of

1. 'बद्दर्भै' क. ख. ङ. पाठः,
2. 'स्तारा' ङ पाठः,
3. 'कम् इति। म' घ.पाठः,
4. 'रत्नव' च. पाठः,
5. 'म्भे मू' क. ख. च. पाठः,
6. 'कुम्भं वि' ङ. पाठः,
7. 'कर्णिकान्त' ङ. पाठः,
8. 'कलशेज्या' च. पाठः,
9. 'णसवम ख.' 'ण इह स्वम' घ. च. छ. पाठः,
10. र 'पु' क. पाठः

gold. Jivātman is then conceived and the priest shall worship that object as its personification. (24)

दोष्णा कुम्भमुखं पिधाय ससुधाबीजेन तच्चेतना-
मुन्नीयोपरिपद्मसद्मपरमात्मैक्यं प्रणीयादिना।
क्षाद्यान्ताक्षरजातमादिकृततारं शीर्षनिष्ठं जपन्
मन्त्री तत्परिपातुकामृतरसैः कुम्भं धियापूरयेत्।। 25।।

विमर्शिनी

पुनः ससुधाबीजेन अमृतबीजयुक्तेन दोष्णा वामकरेणेतरेण च कुम्भमुखं पिधाय आच्छाद्य तच्चेतनामुन्नीयोर्ध्वं नीत्वा उपरिपद्मसद्मपरमात्मैक्यं तस्य द्वादशान्तस्थपद्मगृह-स्थितेन परमात्मनैक्यम् आदिना प्रणवेन प्रणीय आदिकृततारम् आदौ कृतेन तारेण युतं शीर्षनिष्ठं स्वाहाकारान्तं क्षाद्यान्ताक्षरजातं क्षकाराद्यकारान्तमक्षरसमूहं लिपिप्रतिलोमम् 'ओं क्षं स्वाहा' 'ओं ळं स्वाहा' इत्यादि पुनरवसाने शीर्षनिष्ठमित्यनेन शिरोमन्त्रं च जपन् मन्त्री तत्परिपातुकामृतरसैः तस्मात् परमात्मनः पतनशीलैरमृतरसैर्धिया कुम्भमापूरयेत्। मन्त्रीति लिपिप्रतिलोमाक्षरमन्त्राणाममृतबिन्दुरूपेण ध्यानमुक्तम्।। 25।।

विवरणम्

मानसपूरणमाह-**दोष्णेति**। वामहस्ताभिप्रायमर्थादेतत्। उपरिपद्मं द्वादशान्त[1]गतं पद्मं सद्म स्थानं यस्य परमात्मनः स उपरिपद्मसद्मपरमात्मा वाहस्ततलेऽस्त्रक्षालिते गन्धाक्ते ठमित्यमृतबीजमालिख्य तेनैवाभिमन्त्र्य तद्धस्ततलं कुम्भमुखे कूर्चाग्रलग्नमधोमुखं निदध्यात्। पुनस्तत्कुम्भमूलाधारगत-द्रव्यमयजीवचित्कलां कूर्चमयसुंषुम्नापथेनोन्नीय यथोक्तहस्ततलरूपतदीयद्वादशान्तस्थ-कमलकर्णिकागतपूर्णेन्दु[2]मण्डलात्मयकपरमात्मनि विलापयेत्। आदिनेति प्लु[3]तप्रणव उक्तः। दक्षिणहस्ततले र[4]मिति सौ[5]रं बीजं विभाव्य तदपि वामहस्तपृष्ठेऽधोमुखं निधेयमित्याहुः। यदुक्तम्-

मूलाधारात् स्फु[6]टिततडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपो-
द्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां[7] मूलभूता।
सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सां सवित्रानुबद्धा
ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्त्रावयेत्सार्धसोमात्।।

इति। क्षाद्यान्ताक्षरजातमिति। क्षकाराद्यकरान्तं [8]वर्णनिचयम्। मन्त्रीति जपादियोग उक्तः। यद्वा

1. 'गतप' क. ङ. पाठः,
2. 'न्दुखण्डकलात्सक' ङ. पाठः,
3. 'प्लुतः प्र' .... छ. पाठः,
4. 'हमिति' क. ख. पाठः,
5. 'सारं' ख. पाठः,
6. 'स्फुरित' क. च. ल. पाठः,
7. 'सा मू' क. ख. घ. पाठः,
8. 'वायुविचयम्। मन्त्री ......' ख. पाठः

मन्त्राप्रयोगक्लृप्तिं विद्वानिति। तत्परिपातुकमृतरसैरिति। ततः सोमरूपात्परमात्मनः परिपतद्भिरमृतरसैः तत्कलशं सुषुम्नान्तर्बहिरपि विसरद्भिः मनसा संपूरयेदिति।। 25।।

With the right hand washed and smeared with Aṣṭagandha the priest shall write the Amṛtabījākṣara on his left palm with which he is to close the mouth of the pot. He is to raise up the spirit of Amṛtacaitanya and to merge it with the spirit the Paramātman located inside the twelve petalled lotus by the chanting of Praṇava. Thereafter the alphabets shall be chanted in the reverse order from "Kṣa" to "a". From that Paramātman he shall draw the nectarine water to fill up the pot by mental conception. This is called Mānasapūraṇa. (25)

उत्पूयोदगुपाहितादुदितमन्त्रेज्याजपोपस्कृता-
च्छङ्खे वारुणवारिणः समवदायाभ्यर्च्य तेनाम्भसा।
कुम्भं प्रोक्तमनुं जपन् समभिपूर्योर्ध्वार्धमप्छेषत-
श्चास्मिन्नक्षरपुष्करं परियजेदावाह्यमूर्त्याश्रयम्।। 26।।

विमर्शिनी

ततः उत्पूय गालयित्वा उदगुपाहितात् उदग्भागे स्थापितात्। उदितमन्त्रेज्याजपो पस्कृतात् पीठपूजान्तरं तीर्थं वरुणं देवं चावाह्य तत्पूजया पञ्चवारुणादिमूलमन्त्रजपेन च संस्कृताद् वारुणवारिणः वरुणदेवत्याज्जलात् शङ्खे समवदाय आहृत्य मूलेनाभ्यर्च्य तेनाम्भसा प्रोक्तमनुं तारलिपिप्रतिलोमशिरोमन्त्रान् जपन् कुम्भमापूर्य अप्छेषतश्च वारुणपात्रे शिष्टैर्जलैश्च ऊर्ध्वार्धम् ऊर्ध्वार्धपर्यन्तं च समभिपूर्य अस्मिन् कलशे आवाह्यमूर्त्याश्रयम् आवाहनयोग्याया मूर्तेराश्रयभूतं अक्षरपुष्करं लिपिपङ्कजं परियजेत्। अत्रावाह्यमूर्त्याश्रय-मक्षरपुष्करं परियजेदित्यनेन वाक्येन मूर्त्याश्रयमावाह्य मूर्त्यावाहनानन्तरं पुनरक्षरपुष्करं परियजेदित्यनेन वाक्येन मूर्त्याश्रयमावाह्य मूर्त्यावाहनानन्तरं पुनरक्षरपुष्करं परियजेदिति केषांचित् पक्षे क्रमभेदः सूचितः।। 26।।

विवरणम्

इदानीं शे[1]षपूरणं समुचितेन जलसंस्कारेण सहाभिधत्ते-उत्पूयेति। उपाहितादुपकल्पितात्। उपस्कारः संस्कारः। वारुणवारिण इति वरुणपूजाम्युक्ता। कलशक्षेत्रोदग्भागे कटाहं स्वस्तिकपीठे संसाद्य पीठपूजापूर्वकं संस्कृत्य सकू[2]र्चं नवाम्बरोत्पूतेन जलेन पूरयेत्। धारणासंस्कृते तज्जले वरुणमिष्ट्वा मूलेनापि यजेत्। मूलं शतवारमावर्त्य।

इमा आपः शिवाः सन्तु शुभाः शुद्धाश्च निर्मलाः।
पावनाः शीतलाश्चैव पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः।।

इति चाभिमन्त्र्य वस्त्रेणाच्छादयेत्। अयमिह जलसंस्कारः। पूजारम्भात्प्रागेव कार्यमेतदिति। शङ्खे

1. 'शी' क. ङ. पाठः,
2. 'कुर्वनवा' घ. पाठः,

समवदायेति शङ्खेऽस्त्र[1]संक्षालिते तज्जलात् किञ्चिज्जलं पात्रान्तरेणादायेत्यर्थः। समवदायेत्यनेनैव गन्धपुष्पाक्षतं शङ्खे हृदा निधाय शिरसा पूरणं, हृदैवाष्टगन्धा[2]लोडनमप्युक्तम्। अभ्यर्च्येति। मूलेनावाह्य पू[3]जनमुक्तम्। प्रोक्तमनुं मानसपूरणोक्तमन्त्रम्। ऊर्ध्वार्धमिति छेदः। अप्च्छेषतश्चेति। समभिपुर्येत्यनुकृष्यतेवारुण पात्रादेव शङ्खवत्तच्छेषजलं पात्रान्तरेणाहृत्य तेन तं कलशमर्धात् किञ्चिदधिकं समभिपूर्येत्यर्थः। अक्षरपुष्करं लिपिपङ्कजम्। आवाह्य मूर्त्याश्रयमिति। आवाह्याया मूर्तेराश्रयं लिपिपङ्कजमिष्ट्वा तस्मिन् मूर्तिरावाहनीयेत्यर्थः। यद्वा आवाह्या वक्ष्यमाणावाहना मूर्तिरिवाश्रयो यस्येति समासः। मूर्त्यावाहनानन्तरं त[4]त्र मूतौ लिपिपङ्कजं पूजनीयमित्यनेनोक्तम्।। 26।।

Having made a Svastika diagram on the northern side Pīthapūjā shall be performed. Thereafter purified and sifted water through fresh clothes may be collected. River Gaṅgā and Varuṇa and god may be invoked. Now taking the water from a trough the conch may be filled up. Taking water and chanting mantras in the reverse order of the alphabets the pot may be filled up. To please, the god to be invoked in the pot the priest shall adore Lipipaṅkaja. (26)

मूर्तिः शिफानालसरांसि कण्टकं
रन्ध्रं तथोपर्युपरि क्षपूर्वकैः।
सान्तस्थधर्मादिपदप्रभेदिता-
ग्नेयादिकग्रन्थिगणः स्वगोचरे।। 27।।

विमर्शिनी

मूर्तिः शिफेत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्लिपिपङ्कजपूजां ब्रुते–क्षपूर्वकैः क्ष ळ ह स ष श इत्येतैर्बीजैः सह मूर्तिः शिफानाळसरांसि कण्टकं रन्ध्रं चोपर्युपरि स्युः। 'ओं क्षं नमः पराय मूर्त्यात्मने नमः' 'ओं ळं नमः पराय शिफात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः सान्तस्याधर्मादिपदभेदिताग्नेयादिकग्रन्थिगणः अन्तस्यौर्यरलवैः सह धर्मादिपदैः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैश्च प्रभेदितः आग्नेयादिको ग्रथिगणः ग्रन्थीनां समूहः स्वगोचरे स्वस्वस्थाने आग्नेयादिकोणेषु। 'ओं यं नमः पराय धर्मायाग्नेयप्रन्थ्यात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः।। 27।।

विवरणम्

लिपिपङ्कजक्लृप्तिं दर्शयति–मूर्तिःशिफेति। क्षपूर्वकैरुपर्युपरि मूर्त्यादयः स्युः मन्त्रक्लृप्तिस्तु[5] सबिन्दुनिज[6]बीजनतीति वक्ष्यत एव। सान्तस्थेति। यरलवा अन्तस्थाः। वाद्युत्क्रमेण वा योगः। अग्नेयादयः आग्नेयनैरृतवायव्येशानाः।। 27।।

---

1. 'स्त्रक्षा' च. पाठः,
2. 'न्धालेपनालोडन' घ. पाठः,
3. 'पूजनोक्त' क पाठः,
4. 'तन्मूर्तौ' क. पाठः
5. 'ःतु वि' ङ. पाठः,
6. 'जनतीति' च. पाठः

The lipipaṅkajapūjā consists of the concept in the following prefixed on the respective Bījākṣaras like "Ksha". The conception of (1) Mūrti (form) (2) Śipha (the root or the bulb) (3) Nāla (stalk) (4) Śaras (5) Kaṇṭaka and (6) Randhra. The four Granthis like Āgneya prefixed by words like "dharma" (Dharma, Jñāna, Vairāgya and Aiśvarya) are to be worshipped in their respective directions (like dharmayāgnāyagranthyātmane namaḥ" etc., as noted in the commentary)

After Kaṇṭakātmane namaḥ four more mantras are to be added like (7) Dharmāya etc. (8) Parāya nairtagranthi, (9)Vairāgyāya vāyavyagranthi and (10) Parāya Aiśvarya Īśāna granthi. (27)

अधर्मपूर्वान्वितपूर्वपूर्वाः स्युर्ग्रन्थयो दिक्षु नपुंसकार्णैः।
पूर्वादिपत्राण्यपि कादिभान्तैस्त्रिभिस्त्रिर्दिक्षु मकर्णिकान्तः॥ 28॥

विमर्शिनी

नपुंसकार्णैः ऋ ॠ लृ लॄ इत्येतैः सह अधर्मपूर्वान्वितपूर्वपूर्वाः अधर्मपूर्वैरधर्मादिभिः सह पूर्वपूर्वाः पूर्वादयो ग्रन्थयो दिक्षु। ओं ॠं नमः परायाधर्माय पूर्वगन्थ्यात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। कादिभान्तैः कं खं गं इत्यादिभिः फं वं भं इत्यन्तैः त्रिभिस्त्रिभिः सह पूर्वादिपत्राणि पूर्वादिष्वष्टदिक्षु स्युः। 'ओं कं खं गं नमः पराय पूर्वपत्रात्मने नमः, 'ओं घं ङं चं नमः पराय आग्नेयपत्रात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। मकर्णिकान्तः मकारसहिता कर्णिकान्तर्भागे 'ओं मं नमः पराय कर्णिकात्मने नमः' इति मन्त्रः॥ 28॥

विवरणम्

पूर्वपूर्वाः। पूर्वया[1]म्यवारुणसौम्याः। ऋकारादिचतुष्कं नपुंसकाक्षरम्। पूर्वादीनि पूर्वाग्नेयादीनि। मकर्णिका अन्तः मध्यतः। पत्रान्ते केसरान्ते वैषा कर्णिका॥ 28॥

With the four letters of the neuter gender the concepts of the Adharma (four of them) shall be propitiated in the four directions from the east. It is like (1) Parāya adharmāya (2) Parāya jñānāya (3) Parāya vairāgyāya (4) Parāyaya aśvaryāya. Along with these names of the directions like Pūrva, Dakṣiṇa, Paścima and Uttara are to be affixed.

Thereafter three letters each shall be propitiated with the eight locations-four cardinal and four corners. As the ninth the central location shall also be propitiated. Mantras like "Pūrvapatrātmane "– indicating locations using the "Patra" are to be worshipped. (28)

द्वाभ्यां द्वाभ्यां सर्गबिन्द्वन्विताभ्या
मज्भ्यां पूर्वाद्यादिकाः केसराश्च।
तारांशाद्यान्यात्मविद्यापरात्म-
तत्त्वानीहोपर्युपर्यास्थितानि ॥ 29॥

---

1. 'याम्याः। ऋ' ख. पाठः,

विमर्शिनी

सर्गबिन्द्वन्विताभ्यां क्रमाद् विसर्गेण बिन्दुना च युक्ताभ्यां द्वाभ्[1]यां द्वाभ्यामज्भ्यांसह पूर्वाद्यादिकात् पूर्वादिशब्दा आदिभूताः केसराश्च स्वस्वदिक्षु स्युः। 'ओं अः आं नमः पराय पूर्वकेसरात्मने नमः', 'ओं इः ईं नमः परायाग्नेयकेसरात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। तारांशाद्यानि अं उं मं इत्याद्यानि आत्मविद्यापरात्मतत्त्वानि आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं परात्मतत्त्वं च इह प[2]द्मे उपर्युपरि आस्थितानि। 'अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः।। 29।।

विवरणम्

पूर्वाद्यादिकाः। पूर्वाग्नेयादिपदादिका अं उं मं इत्येते तारांशाः। आवाहनीय कलाकलापानुसारेण चैषां क्रमः। वक्ष्यति च–'स्वस्वध्रवांशे'ति। इहेति पद्मे।। 29।।

The mantras added with two vowels and Anusvāra and ending with "namaḥ" may be worshipped in the respective directions- four cardinal points and four corners. (The commentary gives the form like Parāyāpūrvakeṣaratmane namaḥ etc.) Ātma–vidyā- parātmatattvas may be considered in Lipipaṅkaja centre one above the others. (29)

क्रमेण सहशक्तितारसहिताः समर्च्यास्ततः
सुधीभिरिह बिन्दुनादयुतशक्तिशान्ता अपि।
सबिन्दुनिजबीजनत्युपरिस[3]त्परायाक्षरं
विरामहृदयात्मनेपदमुदीर्णमर्णाम्बुजम् ।। 30।।

विमर्शिनी

ततः इह त्रितत्त्वानामुपरि सुधीभिः तत्तत्पूजायां तत्तत्स्थाने तत्तन्मन्त्रात्मतया पद्मस्य तत्तदवयवोद्भवध्यानकुशलैः सहशक्तितारसहिताः सं हं ह्रीं ओं इत्येतैः सहिताः क्रमेण बिन्दुनादयुतशक्तिशान्ता अपि समर्च्याः स्युः। 'ओं सं नमः पराय बिन्द्वात्मने नमः', 'ओं हं नमः पराय नादात्मने नमः', 'ओं ह्रीं नमः पराय शक्त्यात्मने नमः', 'ओं ह्रीं नमः पराय शान्तात्मने नमत्' इति मन्त्राः। सबिन्दुनिजबीजनत्युपरिस[4]त्परायाक्षरं बिन्दुसहितानां निजनिजबीजानां नतीनां चोपरि सद्भिः परायेत्यक्षरैर्युतं विरामहृदयात्मनेपदं विरामेऽवसाने हृदयेन नमसा युक्तेनात्मने इति पदेन युक्तम् अर्णाम्बुजं लिपिपङ्कजम् उदीर्णम् उक्तम्।। 30।।

विवरणम्

सहशक्तितारसहिताः सकारहकारशक्तिबीजप्रणवयुक्ताः। सुधीभिरिति। कलशमूर्तिमूलाधारोद्देशे लिपिपङ्कजप्रतिपत्तिरुक्ता। यद्वा ध[5]र्माधर्मादिशालिनि पीठे लिपिपङ्कजानुसन्धानमुक्तम्। तदा च

1. 'भ्याम' क. ख. घ. पाठः,
2. 'पद्मे इत्युप' क. ख. पाठः,
3. 'ष' ख. पाठः
4. 'ष' क. ख. घ. ङ. पाठः,
5. 'धर्मादिशा' ख. पाठः,

धर्मादिविद्यान्तं संपूज्य मूर्तिशिफादिशालि लिपिपङ्कजं पूजनीयमिति। सबिन्द्विति। यान्येतान्तुक्तानि त[1]त्तद्बीजानि तानि सबिन्दुनि स्युः। ततो नतिः नमः शष्यः तदुपरि सद्विद्यमानं परायेत्यक्षरं यस्य तत्तथोक्तम्। पुनर्मूर्त्यात्पन आग्नेयग्रन्थ्यात्मने पूर्वपत्रात्मने पूर्वकेसरात्मन आत्मतत्त्वात्मने बिन्द्वात्मने नम इत्यादीनि नमोऽन्तात्मनेपदयुक्तानि तत्तन्नामानि स्युः। तदेतदाह–विरामहृदयात्मनेपदमिति। विरामेऽन्ते हृदयं नतिः यस्य तत् विरामहृदयं तथाविधमात्मनेपदं यत्रेति समसनीयम्। उदीर्णमुदीरितम्। अर्णाम्बुजं लिपिपङ्कजमिति।। 30।।

Thereafter the prescribed Bījākṣaras (numbering four) prefixed and ending with "namaḥ" the concepts of Bindu, Nāda, Śakti and Śāntātma are to be propitiated. The names of these four concepts shall be included in the mantras (as shown by the commentator as "Parāyabindvātmane" etc.) At last the mantra "Ātmane namaḥ" is required. (30)

तद्देवतानामविभिन्नङेन्तनत्यन्तमूर्त्यक्षरतोऽत्र मूर्तिम्।
आवाह्य साङ्गीकरणार्चनान्ते तस्यां कलावाहनमादधीत।। 31।।

विमर्शिनी

अथ मूर्त्यावाहनमाह–तद्देवतेति। अत्र लिपिमये पद्मे तद्देवतानामविभिन्नङेन्त–नत्यन्तमूर्त्यक्षरतः तत्तद्विष्ण्वादिदेवतानां नामयुक्तेन चतुर्थ्येकवचनान्तेन नमोन्तेन च मूर्तिशब्देन 'ओं विष्णुमूर्तये नमः' इत्यादिना। मूर्तिमावाह्य साङ्गीकरणार्चनान्ते सकलीकरणमर्चनं[2] च कृत्वा तस्यां मूर्तौ कलावाहनमादधीत।। 31।।

विवरणम्

इदानीं मूर्त्यावाहनमाह–**तद्देवतानामेति**। नारायणसदाशिवादिपदानि तत्तद्देवतानामानि तैर्वि[3]भिन्नं ङेनत्यन्तं यन्मूर्त्यक्षरं तेन मूर्तिं समावाहयेत्। मूलमन्त्रयोगोऽपीष्यते। प्रणवत्रयामन्त्रिततत्पदादियोगः सामान्यसिद्ध एव। साङ्गीकरणार्चनान्त इति। साङ्गीकरणं मातृकान्यासेन मुखकराद्यवयवयोजनं हृदयाद्य[4]ङ्गन्यासश्च। अर्चनं तेन मूर्तिमन्त्रेण तैर्मूलाङ्गैश्च पूजनम्। तस्यामिति मूर्तौ।। 31।।

In this pot where the Lipipaḍkajapūjā is made the particular deity is to be invoked by name like Viṣṇumūrtaye, Sadāśivarudramūrtaye etc. The sign of invocation and his presence is to be contemplated before Arghya etc is offered. Mūrtikalās may be invoked appropriately. (31)

आदाय शङ्खे सलिलं पुरोवद्धदाष्टगन्धं प्रविलोड्य तस्मिन्।
इष्ट्वादिना व्यस्तसमस्तरूपेणावाहयेत् तत्र कलाकलापम्।। 32।।

---

1. 'तद्वी' घ. पाठः,
2. 'नां' ङ. पाठः
3. 'भिन्ने ङेनत्य' घ., 'न्नं ङेत्य' क. ङ. पाठः,
4. 'द्यमङ्ग' ङ. पाठः,

विमर्शिनी

कलावाहतरीतिमाह–**आदायेति**। पुरोवत् पूरणारम्भवत् शङ्खे सलिलमादाय हृदा हृदयमन्त्रेण अष्टगन्धं प्रविलोड्य तस्मिन् आदिना तारेणेष्ट्वा तत्र व्यस्तसमस्तरूपेण कलामन्त्रैः कलाकलापं कलासमूहमावाहयेत्।। 32।।

विवरणम्

शङ्खे पुरोवत् सलिलमादायेति वारुणात् पात्रात् प्रागुक्तवत् समवदायेत्यर्थः। यद्वा पुरोवदष्टग[1]न्धं हृदा प्रविलोड्येति प्राक् पूरणसमयेऽपि शङ्खोदके हृदयेनाष्टगन्ध[1]विलोडनं कार्यमित्यपि दर्शितम्। तस्मिन्नि[2]ष्ट्वेति सम्बध्लते। आदिना प्रणवेन। व्यस्तसमस्तरूपपदमादिपदेनावाहयेदित्यनेन च सम्बन्धनीयम्। पूर्वं ओंनमः इति समस्तेन प्रणवेन शङ्खोदके सम्पूज्य, पुनः अं नमः उं नम[3]: म नमः मण्डलार्थतया पुनः अं नमः उं नम[4]: मं नमः ओम् इति बिन्दुनादाद्यान्ततयोक्त्वा नम इति व्यस्तरूपेण व प्रणवेन पूजयेत्। पुनः कलानां वर्गान् व्यस्तेन समस्तेन च रूपेणावाहयेत्। समस्तं रूपं समष्टिवह्निमण्डलादिरूपम्।। 32।।

First water may be taken in a conch and Aṣṭagandha applied by mental conception. After the Pīthapuja with Praṇava the respective kalas may be invoked both individually and collectively. (32)

कलाः कार्शानव्यो दश रविभवाः स्यू रविमिता
निशेशोद्भूताः षोडश दशदशोमाक्षरभवाः।
चतस्त्रो बिन्दूत्थाः श्रुतिकृतिमिता नादजनिता
जगत्सङ्ख्याः शक्तेः करपरिमिते शान्तजनिते।। 33।।

विमर्शिनी

कास्ताः कला इत्यत्राह–**कला इति**। कार्शानव्यः कृशानुसम्बन्धिन्यः वह्निकलाः दश स्युः। रविभवाः सूर्यकलाः रविमिताः द्वादश। निशेशोद्भूताः सोमकलाः षोडश। ओमाक्षरभवाः अकारोकारमकारभवाः दश दश, अकारकला उकारकला मकारकलाश्च दश दश स्युः। बिन्दूत्थाः बिन्दुकलाश्चतस्त्रः। नादजनिताः नादकलाः, श्रुतिकृतिमिताः श्रुतयो वेदाश्चत्वारः तेषां कृतिः षोडश, तैः परिमिताः। शक्तेः कलाः शक्तिकलाः जवात्सङ्ख्याः तिस्त्रः। शान्तजनिते शान्तकले करपरिमिते द्वे च।। 33।।

विवरणम्

कार्शानव्यः कृशानोरग्नेः सम्बन्धिन्यः कला दश स्युः। निशेशः सोमः। ओमाक्षरभवा दश दश स्युः। अ-उ-म ई[5]त्येतदक्षरकला इत्यर्थः। जगत्सङ्ख्या इति तिस्त्रः। करपरिमिते इति द्वे।। 33।।

1. 'गन्धं हृदयेन प्र' ङ. पाठः,
2. 'न्ध प्रबि' ख. च. छ. पाठः,
3. 'न्निति' ङ. पाठः,
4. 'मः इं नम इति म' ख., 'मः उन्नम इति म' छ. पाठः
5. 'मः ओमिति घ. छ. पाठः

There are ten Vahnikalās, Sūryakalās are twelve, and Somakalās are sixteen. Kalās pertaining to Akāra, Ukāra and Makāra (representing the letters of Praṇava) are ten each. Those pertaining to Bindu are four. There are sixteen Nādakalās, Śaktikalās are three and Śāntikalas are two. (33)

धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विष्फुलिङ्गिनी।
सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि।। 34।।

विमर्शिनी

धूम्रार्चिरित्यादिना दश वह्निकलाः पठति। हव्यकव्यवहे अपि हव्यवहा कव्यवहापीत्यर्थः।। 34।।

विवरणम्।

हव्यकव्यवहे हव्यवहा कव्यवहा व।। 34।।

तपनी तापनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः।
सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा।। 35।।

विमर्शिनी

तपनीत्यादिना द्वादश सूर्यकलाः पठति।। 35।।

अमृता मानहा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा।। 36।।

पूर्णा पूर्णामृता चेति तेजस्त्रयभवाः कलाः।
सृष्टिऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा।। 37।।

स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ता यथाक्रममकारजाः।
जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके।। 38।।

वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा चोकारसम्भवाः।
तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्री क्षुत् क्रोधिनी क्रिया।। 39।।

उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजा मताः।
पीता श्वेतारुणा तद्वदसितापि च बिन्दुजाः।। 40।।

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च।
इन्धिका दीपिका चैव रचिका मोचिका परा।। 41।।

सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा।
व्यापिनी व्योमरूपा चा[1]नन्ता वापि च नादजाः।। 42।।

विमर्शिनी

अमृतेत्यादिना षोडश सोमकलाः पठति। इति तेजस्त्रयभवाः वह्निसूर्यसोमक्रमेण सम्भूताः कलाः

1. 'च तथानन्ता च' इति मूलकोशपाठः

सृष्टिरित्यादिना दशाकारकलाः पठति। जरेत्यादिना दशोकारकलाः पठति। तीक्ष्णेत्यादिना दश मकारकलाः पठति। पीतेत्यादिना चतस्त्रो बिन्दुकलाः पठति। अनन्ता वापीति विकल्पेन पञ्चम्यनन्ताप्युक्ता। निवृत्तिरित्यादिना षोडश नादकलाः पठति। परेति नवमी कला।। 36-42।।

विवरणम्

तेजस्त्रयभवा इति। धूम्रार्चिराद्या अग्नेः, तपन्याद्याः सूर्यस्य, अमृताद्याः सोमस्येत्यर्थः।। 36-42।।

याद्यैः क्रमोत्क्रमप्रोक्तकभादिद्विद्विवर्णकैः।
आद्यैश्च कटपाद्यैश्च षाद्यैराद्यैश्च ता युताः।। 43।।

विमर्शिनी

कलानां बीजान्याह—**याद्यैरिति**। याद्यैः यकारादिक्षकारान्तैर्युतास्ता वह्निकलाः, 'यं धूम्रार्चिषे नमः' इत्याद्याः। क्रमोत्क्रमप्रोक्तकभादिद्विद्विवर्णकैः क्रमेण प्रोक्तैः काद्यैः, त्युत्क्रमेण प्रोक्तैर्भाद्यैश्च द्विद्विवर्णैर्युतास्ताः सूर्यकलाः, 'कं भं तपन्यै नमः 'इत्याद्याः। इत्यर्थः। आद्यैः अकारादिविसर्गान्तैर्युताः सोमकलाः, 'अं सृष्ट्यै नम इत्याद्याः, कटपाद्यैः कादिञान्तैर्युताः अकारकलाः 'कं सृष्ट्यै नम इत्याद्याः, टादिनान्तैर्युताः उकारकलाः, 'टं जरायै नमः' इत्याद्याः। पादिशान्तैर्युताः मकारकलाः, 'पं तीक्ष्णायै नमः' इत्याद्याः। षाद्यैः षकारादिळकारान्तैः क्षकारान्तैर्वा युताः बिन्दुकलाः, 'षं पीतायै नमः' इत्याद्याः। आद्यैः अकारादिविसर्गान्तैर्युतास्ता नादकलाः, 'अं निवृत्त्यै नमः' इत्याद्याः।। 43।।

विवरणम्

याद्यैरिति। यथा[1]यं धूम्रार्चिषे नम इत्यादि। क्रमोत्क्रमप्रोक्तेति। यथा 'कं भं तपन्यै नमः' 'खं बं तापन्यै नम' इत्यादि। आद्यैरिति। अकारादिस्वरैः। आद्यैश्चेति। अकारादिस्वरैर्युता नादकला इति वि[2]शेषः।। 43।।

The names of the kalās are narrated here and they may be appropriately prefixed and suffixed with suitable words to form the mantras.

I. The ten Vahnikalās are- (1) Dhūmrārcis, (2) Ūṣma, (3) Jvālinī, (4) Jvālinī, (5) Viṣphuliṅginī, (6) Śrī (7) Surūpa, (8) Kapila, (9) Havyavāha and (10) Kāryavahā.

II. The twelve Sūryakalās are (1) Tapanī, (2) Tāpanī (3) Dhūmrā, (4) Marīcī (5) Jvalinī, (6) Ruci, (7) Suṣumnā (8) Bhoga, (9) Viśvā (10) Bhodinī (11) Dhāriṇī and (12) Kṣamā.

III. The sixteen Somakalās are- (1) Amṛtā, (2) Mānadā, (3) Pūṣā, (4) Tuṣṭi, (5) Puṣṭi, (6) Rati, (7) Dhṛti, (8) Śaśinī, (9) Candrikā, (10) Kānti, (11) Jyotsnā, (12) Śrī, (13) Prīti, (14) Aṅgadā, (15) Pūrṇa and (16) Pūrṇāmṛta

IV. The ten Akārakalās are-(1) Sṛṣṭi, (2) Ṛddhi, (3) Smṛti, (4) Medhā, (5) Kānti, (6) Lakṣmī, (7) Dyuti, (8) Sthira (9) Sthiti and (10) Siddhi.

---

1. 'योक्तं धू' च. पाठः,
2. 'विवेकः'। ख. च. छ. पाठः

V. The ten Ukārakalās are (1) Jarā, (2) Palinī, (3) Śānti, (4) Aiśvarya, (5) Rati, (6) Kāmikā, (7) Varadā, (8) Hlādinī (9) Prītī and (10) Dīrgha

VI. The ten Makārakalās are :- (1) Tiksma, (2) Raudrī, (3) Bhayā, (4) Nidrā, (5) Tandrī (6)Kṣudhā, (7) Krodhinī (8) Kriyā, (9) Utkarī and (10) Mṛtyurūpinī.

VII. The four or five Bindukalās are (1) Pītā, (2) Śvetā, (3) Aruṇā, (4) Asitā and (5) Anantā

VIII. The sixteen Nādakalās are :- (1) Nivṛtti, (2)Pratiṣthā, (3) Vidyā, (4) Śānti, (5) Indhikā, (6) Dīpikā, (7) Recikā, (8) Mocikā,(9) Parā, (10) Sūkṣmā, (11) Sūkṣāmṛta, (12) Jñānāmṛta (13) Āpyāyinī (14) Vyāpinī (15) Vyomarūpā and (16) Anantā. (34-43)

तारस्वरशक्तिबीजाढ्याः सर्वाः प्राक् स्वोक्तबीजतः।
वक्ष्येऽष्टवर्गनिर्दिष्टानृक्समष्टिमनूनपि ।। 44 ।।

विमर्शिनी

ताः सर्वा अपि कलाः स्वोक्तवबीजतः प्राक् तारस्वशक्तिबीजाढ्याः प्रणवभुवनेश्वरी युक्ताः। स्वशक्तीत्यनेन विष्णौ श्रीबीजमुक्तम्। अष्टवर्गनिर्दिष्टान् वह्निसूर्यसोमाकारोकार मकारबिन्दुनादानां कलाः अष्टवर्गास्तेषु निर्दिष्टान् ऋक्समष्टिमनून् ऋचः समष्टिमन्त्रानपि वक्ष्ये। अहमिति शेषः।। 44 ।।

विवरणम्

तारस्वशक्तिबीजाढ्[1]या इति। प्रणवहल्लेखायोगः सर्वकलानामुक्तः। ऋक्समष्टीनामप्येतद्योग इष्यते। वैष्णवे तु श्रीबीजयोगः। तदुक्तम्–'हमास्ताररमाबीजव्यापकार्णादिका' इत्यादि। एतदेव स्वशक्तिबीजेत्युक्तम्।। 44 ।।

For all kalas before the respective Bījākṣaras Praṇava with "humkāra" axe to be added. Thus the form of Viṣṇu- "hum dhūmrārciṣe namaḥ" etc. may be coined. Now for all the eight groups of kalās the respective Ṛk as-well as Samaṣṭi mantras shall be narrated. (44)

जाततदाद्ये त्र्यम्बकहंसाद्ये अपि पुनः प्रतद्विष्णुः।
त्र्यम्बकतत्पदपूर्वे विष्णुर्योनिं च कीर्त्तितास्तदृचा।। 45 ।।

विमर्शिनी

जाततदाद्ये 'जातवेदसे सुनवाम सोमं' तत्सवितुरि'त्याद्ये द्वे। त्र्यम्बकहंसाद्ये 'त्र्यम्बकं यजामहे' 'हंसः शुचिषद्' इत्याद्ये च द्वे। पुनः 'प्रतद्विष्णुरि'त्यपि। त्र्यम्बकतत्पदपूर्वे 'त्र्यम्बकं यजामहे' 'तत्सवितुरि'ति पूर्वे द्वे। 'विष्णुर्योनिम्' 'तदृचः तस्याष्टव्यर्गस्य ऋचः कीर्तिताः।। 45 ।।

विवरणम्

जाततदाद्ये इति। जातवेदसे, तत्सवितुः त्र्यम्बकं, हंसश्शुचिषत्, प्रतद्विष्णु त्र्यम्बकं, तत्सवितुः, विष्ष्णुर्योनिमित्यृच उक्ताः।। 45 ।।

1. 'ढ्याः प्रण' क. पाठः

First the respective Ṛk for the eight groups are narrated in brief here. The commentator has given the forms like "Jātavedase sunavāma somam" etc., up to "Viṣṇuryonim" (45)

स्वस्वध्रुवांशयुतमण्डलनाम ङेन्तं
धर्मार्थकामपदमादिदशादियुक्तम् ।
भूयः प्रदादिककलात्मपदं चतुर्थ्या
नत्या च संयुतमिति त्रिसमष्टिमन्त्राः ।। 46 ।।

विमर्शिनी

स्वस्वध्रुवांशयुतमण्डलनाम स्वेन स्वेन प्रणवांशेन युतानि स्वानि स्वानि मण्डलनामानि। ङेन्तं तानि नामानि चतुर्थ्येकवचनान्तानि च। आदिदशादियुक्तं धर्मार्थकामपदम् आदौ दश द्वादश षोडश इत्येभिर्युक्तानि धर्म, अर्थ, काम इति पदानि। भूयः प्रदादिककलात्मपदं प्रद इत्यादिकं कलात्म इति पदम्। तत्तु चतुर्थ्या नत्या च संयुतं स्यात्। 'मं वह्निमण्डलाय दशधर्मप्रदकलात्मने नमः', 'अं सूर्यमण्डलाय द्वादशार्थ- 1. 'ढ्या प्रण' क. पाठः प्रदकलात्मने नमत्', 'उं सोममण्डलाय षोडशकामप्रदकलात्मने नमः' इति त्रिसमष्टिमन्त्राः तेजस्त्रयस्य समष्टिमन्त्राः।। 46 ।।

विवरणम्

स्वस्वध्रुवांशेति। मं इत्यग्नेः प्रणवांशः, साद्यक्षराणि दलकेसरकर्णिकास्वित्यादि ह्युक्तम्। अं इति सूर्यस्य उं इति च सोमस्य। मण्डलनाम ङेन्तमिति। यथा वह्निमण्डलायेत्यादि। आदिदशादियुक्तमिति। आदौ पुरोभागे दशद्वादशषोडशेत्येतैर्युक्तम्। यथा 'दशधर्मप्रदकलात्मने नम' इत्यादि। त्रिसमष्टिम[1]न्त्राः त्रयाणां समष्टिमन्त्राः।। 46 ।।

The Samaṣṭimantras for the three kalās are mentioned here referring to Vahnimaṇḍala, Sūryamaṇḍala and Somamaṇḍala. The adjectives "daśadharmapradā" "dvādaśarthapradā" and "ṣoḍaśakāmapradā" are to be affixed revectively for these kalās. (46)

[2]ब्रह्माद्यैरधिदैवतैरथ पृथिव्याद्यैश्च गन्धादित-
न्मात्रैर्घ्राणमुखैः समस्तसदुपस्थानन्दपूर्वैरपि।
तारेष्वंशभवाः समष्टिमनवः सृष्ट्यादिकृत्यैर्निवृ-
त्त्याद्याभिर्नमसैकशो निरधिदैवं चात्मनेर्णैर्युताः ।। 47 ।।

---

1. 'मन्त्रास्त्रयस्त्रयाणां वा समष्टि' घ, 'मन्त्राः यत्र त्रयाणां वा समष्टि' छ. पाठः
2. ङेन्तैः प्रगजपूर्वकैरथ पृथिव्याद्यैश्च गन्धादित-
न्मात्रैर्घ्राणमुखैस्समासिभिरुपस्थानन्दपूर्वैरपि।
तारेष्वंशभवाः समष्टिमनवः सृष्ट्यादिकृत्यैर्निवृ
त्त्याद्याष्टिं पृथगात्मनेन्तनमसोन्ते सप्तशो वैकशः।।
इति विवरणादृतः पाठः

विमर्शिनी

तारेष्वंशभवाः प्रणवस्य पञ्चांशसम्भूतानामकारोकारमकारबिन्दुनादकलानां समष्टि–मनवः ब्रह्माद्यैः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवैरधिदैवतैः, अथ पृथिव्याद्यैः पृथिव्यप्तेजो वाय्याकाशैः, गधादितन्मात्रैः गधादिशब्दादिभूतैः तन्मात्रैः गधतन्मात्रं रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं शब्दतन्मात्रम् इत्येतैः, घ्राणमुखैः घ्राणाद्यैः घ्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रैः, समस्तसदुपस्थानन्दपूर्वैरपि, समासयुक्तैः सद्भिरुपस्थानन्दपूर्वैरपि उपस्थानन्दः पायुविसर्गः पादगमनं पाण्यादानं वाग्वचनम् इत्येतैः, सृष्ट्यादिकृत्यैः सृष्टिस्थिति–संहारतिरोभावानुग्रहैः, निवृत्त्याद्याभिः निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीताभिः एतैः सप्तविधैर्युताः। एकशः प्रत्येकं नमसा संयुताः। निरधिदैवं ब्रह्माद्यधिदेवतावर्जम् आत्मनेर्णैः आत्मने इत्यक्षरैश्च युताः। 'ब्रह्मणे नमः' इत्यद्याः, 'पृथिव्यात्मने नमः' इत्याद्याः, 'गधतन्मात्रात्मने नमः' इत्याद्याः 'घ्राणात्मने नमः' इत्याद्याः, 'उपस्थानन्दात्मने नमः' इत्याद्याः, 'सृष्ट्यात्मने नमः' इत्याद्याः, 'निवृत्त्यात्मने नमः' इत्याशश्च सत्त सत्त ते समष्टिमन्त्रा इत्यर्थः।। 47।।

विवरणम्

अजो ब्रह्मा। समासिभिरुपस्थानन्दपूर्वैरपीति। उपस्थानन्दादिपदद्वयानां समासः कार्यः। यथा उपस्थानन्दात्मने नम इत्यादि। तारेष्वंशभवा इति। प्रणवस्य ये प[1]श्चांशाः अकारादिनादान्ताः तत्सम्बन्धिनः समष्टिमन्त्रा इत्य[2]र्थः। अन्ते पृथगात्मनेन्तनमस इति सम्बन्धः। पृथिव्यादिपदानां प्रत्येकमन्ते आत्मने नम इति च योज्यमित्यर्थः। सप्तश एकशो वेति समष्टिमनव इत्यनेन सम्बध्यते। यथा सप्तपदाः समष्टिमनवस्तावद् ओं ह्रीं अं ब्रह्मणे नमः। ओं ह्रीं पृथिव्यात्मने नमः। ओं ह्रीं गधतन्मात्रात्मने नमः। ओं ह्रीं घ्राणात्मने नमः। ओं ह्रीं उपस्थानन्दात्मने नमः। ओं ह्रीं सृष्ट्यात्मने नमः। ओं ह्रीं नि[3]वृत्त्यात्मने नम इत्यादि। एकपदास्तु ओं ह्रीं अं ब्रह्मणे पृथिव्यात्मने गधतन्मात्रात्मने घ्राणात्मने उपस्थानन्दात्मने सृष्ट्यात्मने निवृत्यात्मने नम इत्यादि। सकृदेवान्ते नतियोग इहौचित्याद्भवति। द्विपदास्त्वमी केषाञ्चिदिति।। 47।।

The Samaṣṭimantras for Akāra, Ukāra, Makāra and Bindukalās are mentioned in this stanza. There are seven mantras in this connection. They include the names of Brahmā, Pṛthivi, Gandha, Tanmātras, Ghrāṇa, Upasthānanḍa, Sṛṣṭyātma and Nivṛtyātman. Each has to be pronounced ending with "namaḥ". (47)

ब्रह्मा विष्णू रुद्रेश्वरै सदाशिव इहेरिता देवाः।
अन्त्यौ महासदाद्यौ विष्णू क्वापितरे गणाः प्रथिताः।। 48।।

विमर्शिनी

ब्रह्मादिवर्गान् पठति–ब्रह्मेति। तत्रान्त्यावीश्वरशिवयोः स्थाने महासदाद्यो विष्णू महाविष्णुः सदाविष्णुश्च। क्वापि विष्ण्वादिषु भवतः। इतरे गणाः प्रथिताः प्रसिद्धाः।। 48।।

---

1. 'पञ्चाङ्गाः ख.,
2. 'त्यर्थः पृथगन्ते आत्म' छ. पाठः,
3. 'नित्या' घ. पाठः,

विवरणम्

अन्त्यौ महासदाद्याविति। महाविष्णुः सदाविष्णुरिति। क्वापीति। विष्णौ दुर्गायाञ्च। हरिहरे विक[1]ल्पाः। इतरे गणास्तन्मात्रेन्द्रियादयः।। 48।।

The deities referred here are the five named as Brahmā, Viṣṇu, Rudra, Īśvara and Sādaśiva. For Viṣṇu, Durgā and Śaṅkaranārāyaṇa may be worshipped as Mahāviṣṇu and Sadāviṣṇu. The other Gaṇas, Pṛthivyādi, Srotrādi and Vāgādi – each representing five are well known. (48)

अत्रानन्दविसर्गौ गमनादाने वचनमपि विषयाः।
सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावानुग्रहास्तु कृत्यानि।। 49।।

विमर्शिनी

अत्रानन्दादीन् पठति–अत्रेति। विषयाः उपस्थादीनां विषयत्वेन प्रसिद्धाः। सृष्ट्यादिकृत्यानि पठति –सृष्टीति।। 49।।

विवरणम्

विषया इति अर्थादुपस्थादीनामिति लभ्यते।। 49।।

Here the subjects are Ānanda, Viśarga, Gamana, Ādāna and Vacana (as for the sense organs are concerned). The functions are Sṛṣṭi, Sthiti, Samhāra, Tirobhāva and Anugraha. (49)

तेजोजासु समष्ट्यनन्तरमृचो वैवं च सर्वासु वा
चन्द्रार्कानलनादबिन्दुविषरुद्राजक्रमादुद्भवः ।
सूर्याब्जानलबिन्दुनादविषविष्णूद्यत्क्रमेण स्थितिः
कर्माक्षाणि कुहापि पादकरपायूपस्थवाचः क्रमात्।। 50।।

विमर्शिनी

एतेषां क्रममाह–तेजोजास्विति। तेजोजासु वह्निसूर्यसोमकलासु समष्ट्यनन्तरमृचो वा समष्ट्यावाहनानन्तरं वा ऋग्भिरावाहना। सर्वासु कलास्वप्येवं वा क्रमः। चन्द्रार्कानलनादबिन्दु-विषरुद्राजक्रमाद् विषं मकारः, रुद्रः उकारः, (अजः अकारः) सोमसूर्यवह्निनादबिन्दुमकारोकारक्रमाद् उद्भवः सृष्टिक्रमः। सूर्याब्जानलबिन्दुनादविषविष्णूद्यत्क्रमेण अब्जः सोमः, विष्णुरकारः, सूर्यसोमवह्निबिन्दुनादमकाराकारोकारक्रमेण स्थितिः। संहारस्तु पूर्वोक्तक्रम एव। कुहापि क्वचित्पक्षे पादकरपायूपस्थवाचः क्रमात् कर्माक्षाणि कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति।। 50।।

विवरणम्

तेजोजास्विति। सर्वत्रर्वानन्तरं समष्ट्यः इहाभ्युपगताः। यदाह ऋक्समष्टिमनूनपीति। स्वर्चा चैतत्समुदितसमष्ट्यात्मना चेति च। किन्तु तेजस्त्रयकलासु समष्ट्यनन्तरमृचः ब्रह्मादिकलास्वेव

1. 'कल्पः' ङ पाठः

तु-ऋगनन्तरं समष्टयः। यद्वा सर्वास्वपि सन्तसयीष्वपि कलासु समष्ट्यनन्तरमेव वा ऋचः स्युरिति। एतदेवञ्च सर्वासु वेत्युक्तम्। चन्द्रार्केति। संहारक्रमेण तावदिह कला आम्नाताः। सोमसूर्याग्निकला नादबिन्दुमकारोकाराकारकलाश्चेति सर्वाक्रमः। विषं मकारः। रुद्र उकारः। अजेत्यका[1]र उपात्त एव। चन्द्रार्कादिभ्यो जायन्त इति तज्जाः। स्थितिक्रमः सूर्याब्जेत्यादिनोक्तः। अब्जः सोमः विष्णूद्यदित्यत्र विष्णु उद्यदिति पदविभागः। विष्णुरकारः उ इत्यु[2]कारोपादानम्। कुहापीति। तन्त्र इति शेषः। यदाम्नातं अं ब्रह्मणे नमः। पूर्वमित्यस्मिन् प्रकरणे[3] अं पश्चमं पादगमनपदतोऽप्यात्पनेपदमित्यादि (?)। इह समासिभिरित्याभिधानात् पादादिक्रमे यथास्वं गमनादिक्रमोऽपि सिद्ध एव इति।। 50।।

In respect of Vahni, Sūrya and Somakalās it is after Samaṣṭi that some prefer to invoke by hymns. It could be like this in all the kalas. The order of creation - Sṛṣṭi- is like Somakalā, Sūryakalā, Vahnikalā. Nādakalā, Bindukalā, Makarakala, Ukārakalā and Akārakalā. In the Sthiti the order is like Sūryakalā, Somakalā, Vahnikalā, Bindukalā,. Nādakalā, Makārakalā, Akārakalā and Ukārakalā. In the Samhārakalā it begins from Vahnī. The Karmendriyas are to function in the order like Pāda, Kara, Pāyu, Upastha and Vāk. (50)

उद्गीथान्वितपाशशक्तिसृणिनिर्बिन्द्वन्तधात्वर्णहों
संवर्णानुगताजपात्मतिथिवर्णैस्तत्कलानां पदम्।
सृण्यन्तैर्युतमेव वा पृथगुदीर्य प्राणजीवेन्द्रिया-
द्यूर्ध्वांशत्रित्रयप्रभेदितमथ प्राणान् प्रतिष्ठापयेत्।। 51।।

विमर्शिनी

प्राणप्रतिष्ठामाह–उद्गीथेति। उद्गीथान्वितपाशशक्तिसृणिनिर्बिन्द्वन्तधात्वर्णतहों[4]संवर्णानुगताज-पात्मतिथिवर्णैः उद्गीथः प्रणवः तदनुगताः पाशशक्तिसृणयः आं इति पाशः, ह्रीं इति शक्तिः, क्रोमित्यंकुशः, निर्बिन्द्वन्ताः धात्वर्णाः यरलवशषसेत्यमी सप्त, हों सं इति स्वरूपम् एतेषां वर्णानामनुगता पश्चाद् गता अजपा हंस इति, उद्गीथाद्यजपान्तस्वरूपैस्तिथिवर्णैः पञ्चदशाक्षरैः सह। तत्कलानां पदं तत्तद्विशेषनामयुक्तं कलानामिति पदं वह्निकलानां सूर्यकलानमित्यादिपदम्। सृष्यान्तैर्युतमेव वा प्रणवपाशशक्त्यङ्कुशैर्युतमेव वा। पृथक् त्रिवारमुदीर्य। प्राणजीवेन्द्रियासूर्ध्वांशत्रित्रयप्रभेदितं प्राणा इह प्राणा इत्यादि जीव इह स्थित इत्यादि सर्वेन्द्रियाणि इत्यादि च ऊर्ध्वांशत्रितयेन च प्रभेदितं पदमुदीर्याथ प्राणान् प्रतिष्ठापयेत् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपेदित्यर्थः।। 51।।

---

1. 'काणपंचमं पादशमनपदतोऽप्यात्मनेपदमित्यादि। इह ससासिभिरित्यभिधानात् पादादिनोक्तः,' क. पाठः
2. 'त्येकारो' छ. 'त्यकारो च. पाठः,
3. 'णे आं ह्री क्रोमित्यमूनि बीजानि पुनर्निबिन्द्वन्तस्त्वगादि धात्वर्णाया पादादिक्रमेत् यथास्वागमनादिक्रमोऽपि ङ. पाठः,
4. 'होमां सं' ख. घ. पाठः

विवरणम्

इदानीं प्राणप्रतिष्ठामनुमुद्धरति–**उद्गीथान्वितेति**। उद्गीथः प्रणवः तेनान्विताः पाशशक्तिसृणयः, सृणिरङ्कुशः। आं ह्रीं क्रोमित्यमूनि बीजानि। पुनर्निर्बिन्द्वन्तास्त्वतादि धात्वर्णा यादिसान्ताः पुनः हों सं इत्यक्षराभ्यां युक्ता अजपा हं स इत्यक्षरद्वयं एतदात्मानस्तिथिवर्णाः एवमुद्गीथाद्यजपान्तरूपाः पञ्चदशवर्णाः तैर्युतं तत्कलानां पदमुदीर्येति। तच्छब्देन वह्निसूर्यसोमाकारोकारादिग्रहणम्। वह्निकलानां सूर्यकलानामि-त्यादिपदमुक्त्वेति भावः। केचिदकारोकारादिपदस्थाने ब्रह्मविष्ण्वादिपदान्यभ्युपयन्ति सृण्यन्तैर्युतमेवेति। चतुर्वर्णैरेव युतमित्यर्थः। पृथगुदीर्येति। तच्छेषस्य त्रित्वात्तत्तदन्वयितया पृथक् त्रिरुक्त्वेत्यर्थः। प्राणेति प्राणादिना जीवादिना सर्वेन्द्रियादिना च शे[1]षभागत्रयेणान्ते विभेदितमित्यर्थः। एवंवि[2]धं मन्त्रमुदीर्य प्राणान् प्रतिष्ठापयेदिति सम्बन्धनीयम्।। 51।।

For Prāṇapratiṣtha- installation of divinity in the idol the rituals needed are chanting of Udgītha (Sāmavedic hymns) Praṇava and associated with it Pāśa, Śakti and Srṇī, dhātvarṇas (letters, seven of them) and akṣaras associated with them- a total of fifteen letters. Along with them words of Vahnikalā and Sūryakalā also are to be chanted. Chanting these separately or together the life force or divinity may be installed. (51)

पूर्वं प्राणा इह प्राणाः पुनर्जीव इह स्थितः।
पुनः सर्वेन्द्रियाण्यादिवाङ्मनश्चक्षुरक्षरम्।। 52।।
श्रोत्रघ्राणयुतप्राणा इहैवागत्यसंयुतम्।
सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेत्यूर्ध्वांशास्त्रयः क्रमात्।। 53।।

विमर्शिनी

ऊर्ध्वांशत्रितयमाह–**पूर्वमिति**। प्रथमं प्राणा इह प्राणा इत्यूर्ध्वांशः, पुनर्जीव इह स्थित इति, पुनस्तृतीयः सर्वेन्द्रियाण्यादिवाङ्मनश्चक्षुरक्षरं सर्वेन्द्रियाणि इत्यादौ युतं वाङ्मनश्चक्षुरित्यक्षरम्। श्रोत्रघ्राणयुतप्राणा इहैवागत्यसंयुतं श्रोत्रघ्राण इति पदाभ्यां सहितेन इहैवागत्येत्यनेन संयुतं सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति। इति त्रय ऊर्ध्वांशाः क्रमाद् भवन्ति।। 52-53।।

विवरणम्

प्राणजीवेन्द्रियाद्यूर्ध्वांशानाह[3]–**पूर्वं प्राणा इह प्राणा इति**। पुनरिति द्वितीयम्। पुनस्सर्वेन्द्रियाण्यादीति तृतीयमित्यर्थः।। 52-53।।

First the priest shall state "Prāṇa iha prāṇāḥ" and after the chant of fifteen Bījākṣaras he shall state "Vahnikalās jīva iha sthitāḥ". For the third chanting the mantra is "Vahnikalānām Saundaryam," etc, ending with

---

1. 'षा भाग' छ. पाठः,
2. 'विप्रम' छ. पाठः,
3. 'ह-प्राणा' क.: ङ पाठः. 'ह प्राणा इह पुनरिति द्वितीयः' ङ. पाठः,

"tiṣṭhantu svāhā" (as noted by the commentator). Thus there are three mantras for the installation of life. (52-53)

इच्छाज्ञानक्रियाः शक्त्य इह गदिताः शक्तिनाम्नाश्चिदान-
न्दात्मानौ शान्तनाम्न[1]ः स्वपदमिह समष्टिर्भवेदात्मनेन्तम्।
स्वे स्वे वा पञ्चमन्त्रास्तदुभयमनवः स्वार्हक्लृप्त्या लिपिर्वा
मूलं वा पूरणी स्याद् यदि न पुनरनन्तान्तिमा बैन्दवीनाम्।। 54।।

विमर्शिनी

शक्तिकलादिकमाह–**इच्छेति**। इह शक्तिनाम्नः षष्ठस्य प्रणवांशस्य इच्छाज्ञानक्रियास्तिस्त्रः शक्तयः कला गदिताः। शान्तनाम्नः सप्तमस्य प्रणवांशस्य चिदानन्दात्मानौ 'चिदात्मने नमः' 'आनन्दात्मने' नमः इतीमौ भन्त्रौ द्वे कले भवतः। इह शक्तिशान्तयोः। आत्मनेन्तम् आत्मने इत्यन्तम्। स्वपदं 'शक्त्यात्मने नमः' 'शान्तात्मने नमः' इति द्वयं समष्टिर्भवेत्। स्वार्हक्लृप्त्या स्वयोग्यया क्लृप्त्या त्रिद्विक्रमेण। स्वे स्वे पञ्च मन्त्रा वा तदुभयमनवः शक्तिशान्तयोर्मन्त्राः। अत्र बैन्दवीनां कलानां बिन्दुकलानाम्। अन्तिमानन्ता न यदि बिन्दुकलाश्चतस्त्र एव गृह्यन्ते चेत्। पुनरवसाने लिपिर्वा मूलं वा पूरणी चतुर्नवतिसंख्यापूरणी स्यात्।। 54।।

विवरणम्

इदानीं जगत्संख्याः शक्तेरित्याद्युद्दिष्टाः [2]शक्तिशान्तकलाः समष्टियुता दर्शयति–**इच्छाशानक्रिया इति**। प्रणवहृल्लेखापूर्वकं शक्त्यन्तं प्रणवमुच्चार्य इच्छाशक्त्यै नमः इत्यादि प्रयोज्यम्। तथा प्रणवहृल्लेखापूर्वकं शान्तान्तं प्रणवमुच्चार्य चिदात्मने नमः इत्यादि प्रयोज्यम्। इह स्वपदमात्मनेन्तं समष्टिर्भवेदिति पूर्ववत् प्रणवादित्रयमुक्त्वा शक्त्यात्मने नमः तथा शान्तात्मने नमः इति च समष्टिद्वयमित्यर्थः। यद्वा ओं ह्रीं[3] ओं सर्वेश्वराय नमः, ओं ह्रीं ओं परमात्मने नमः इति समष्टिद्वयं स्यात्। यदा अं अकारात्मने ब्रह्मणे नम इत्यादि स्यात्तदा ओं शक्त्यात्मने सर्वेश्वराय शान्तात्म[4]ने परमात्मने नमः इति ग्राह्यम्। स्वे स्वे वा पञ्च मन्त्राः स्वार्हक्लृप्त्या तदुभयमनव इति। निज निजपञ्चतत्त्वेषु मध्ये पूर्वाणि त्रीणि तत्त्वानि शक्तिकलाः उ[5]त्तरे द्वे शान्तकले इत्यर्थः। समष्टी तु पूर्ववदेव। लिपिर्वेति। कलानामासां पूरणी स्यादित्यध्याहारेण योज्यम्। त्रिनवतिस्संभूयेमा उक्ताः कलास्तासां पूरणी चतुर्नवतितमा कला मातृका वा स्यात्। स्वं स्वमूलमेव[6] वा। यदि बैन्दवीनां कलानां अन्तिमा पञ्चमी कला अनन्ता नाम न स्यात्। अथ यद्यनन्ता परिगृह्यते तदा सर्वास्संभूय चतुर्नवतिः संपन्ना एवेति न[7] पुनः पूरण्यपेक्षेति

1. न्बस्तदुभलमनव पज्वहंसा.. ची वा स्वात्माख्यान्तां समष्ट्यात्मकमनुरथ तत्पूरणी मूलरूपा लैपेयी वा कला सा न यदि' ख. पाठः।
2. 'शक्तिकलाः' ङ. पाठः,
3. 'ह्रीं सर्वे' घ. पाठः,
4. 'त्मने नम इति च. पाठः,
5. 'उत्तरे शान्तिफले' ख. पाठः,
6. 'वा। यदि' च. पाठः,
7. 'न पूरण्य' घ. पाठः, क.

भाव:। इह मातृकामूलकलापरिग्रहे समस्त एव प्रणवो बीजत्वेन ग्राह्यो न तदंश इति ज्ञेयम्। पूरणमिह वह्नयादिप्रकृतकलावस्तुपरिपोषणमप्यभिप्रेतमिति वात्र प्राणप्रतिष्ठास्तीति तदुद्धारानन्तरमासामभिधानम् यद्वा श[1]क्तिशान्तकलावाहनमिह नावश्यकमिति। प्राणप्रतिष्ठा तु स्यादेव किन्तु शान्तकलयो: प्राणा इह प्राणा इत्येवं शान्तविषये स्यात् तथा पूरणीकलाया: प्राणा इह प्राणा इति।। 54।।

Śaktis are three spoken of as Icchā, Jñāna and Kriyā – all of which are formed as mantras adding "namaḥ" to their dative forms. The seventh part of Praṇava called Śāntakalā consists of Cid and Ānanda. Thus there could be a Samaṣṭi of five mantras. To these can be added Bindukalās. Then there will be a total of 51 alphabets consisting of Mūlākṣaras. The total number of kalās is 94 including the fifth one called Pūraṇikāla. (54)

तत्तद्वर्ग्या: पृथगिह कला: सन्निधा[2]प्यैतदीये-
नावाह्याम्नायमयमनुना तत्समष्ट्यात्मना च।
दोष्णा शङ्खोदकमभिमृशन् स्वासुसंस्थापनाणुं
मन्त्री सम्मन्त्रयतु च कलावाहनप्रक्रियेयम्।। 55।।

विमर्शिनी

एवमिह तत्तद्वर्ग्या: तत्तद्वर्गभवा: कला: पृथक् सन्निधाप्यावाह्य। एतदीयेन तदीयेन। आम्नायमयमनुना ऋङ्मन्त्रेण। तत्समष्ट्यात्मना तत्तत्समष्टिमन्त्रेण चावाह्य दोष्णा शङ्खोदकमभिमृशन् स्पृशन्। स्वासुसंस्थापनाणुं स्वस्वप्राणप्रतिष्ठामन्त्रं सम्मन्त्रयतु जपतु च। इयं कलावाहनप्रक्रिया कलावाहनरीति:। मन्त्रीत्यनेन सकलीकृतात् स्वात्मनस्तत्तत्कलान्यासस्थानत: तां तां कलामावाहयेदिति विशेषकृत्यं सूचितम्।। 55।।

विवरणम्

ननु कथं कलावाहनं कार्यमित्यत्राह-**तत्तद्वर्ग्या** इति। सन्निधाप्येति। प्रकृतत्वात् शंखस्थे सलिले इति लभ्यते। प्रणवत्रयामन्त्रितपदादियोग: सामान्यसिद्ध एव। मन्त्रीति। बीजानन्तरं कलानन्तरं वा मूलमन्त्रयोगो यथायोगं सं सों ह्रीमादिविशेषयोतश्चोक्त:। यथा प्रणवत्रयं प्रणवशक्ती चोक्त्वा यं नमो नारायणाय धूम्रार्चिषे नम: धूम्रार्चिराग[3]च्छागच्छ ओं धूम्रार्चिषमावाहयामि इत्यादि। यद्वागच्छेत्येतदनन्तरं ओं सं[4] सो ह्रीं हंसस्सोहं स्वाहा इत्यादि। सन्निसधाप्येत्यनेन सकलकलानामावाहनमुद्रयैवावाहने कृते तदातदैव प्रणवेनैव निरोधनं सन्निधापनं च कार्यमित्यस्युक्तम्। स्वर्चेति। नात्रामन्त्रितपदयोग:। यद्वा मन्त्रीत्यनेनैवाग्न्यादेर्ब्रह्मादेश्चामन्त्रितत्वाद्यपि साधितमिति। स्यासुसंस्थापनाणु: स्वस्वप्राणप्रतिष्ठा-मन्त्र:।। 55।।

---

1. 'शक्तिकलाशान्त' ङ. पाठ:
2. 'धाप्य क्रमेण स्ववर्गं चैतत्समुदितसमष्ट्यात्मनाथाभिवाह्य। दो' ख. पाठ: विवरणसम्मतश्च।
3. 'तच्छ ओं' ख. पाठ:,
4. 'सा सों ह्रीं' ङ. पाठ:

In what is called the invocation of Kalā-Kalāvāhanaprakriyā- the priest shall invoke all the kalas into the water contained in the conch. With the relevant Vedic hymns and Samaṣṭi he shall touch the conch having the water and chant the mantras for the installation of vital fire. (55)

मूलमन्त्रचिदुपोदबलितं तद्
वारि मूलमनुना कलशेऽस्मिन्।
सन्निधाय कुसुमाञ्जलिपूर्वं
व्याप्य विन्यसःतु तत्र कलास्ताः ।। 56 ।।

विमर्शिनी

ततो मूलमन्त्रचिदुपोद्वलितं मूलमन्त्रावाहनपूजनाभ्यां प्राप्तचैतन्यप्रकाशम्। तत् समस्तकलासमवेतं वारि। मूलमनुना मूलमन्त्रं जपन्। अस्मिन् कलशे सन्निधाय शङ्खात् कलशे योजयित्वा। कुसुमाञ्जलिपूर्वं व्याप्य तत्र कलशे ताः कलाः विन्यसतु ।। 56 ।।

विवरणम्

मूलमन्त्रचिदुपोद्वलितमिति। पुनर्मूलेनावाहनाङ्गन्यासपूजनाद्युक्तम्। कलावाहनानन्तरं प्राग्वत् प्रणवांशैः सम्पूज्यैतत्कार्यम्। सन्निधायेति निषेचनमुक्तम्। कुसुमाञ्चलिपूर्वं व्याप्येति। मूलान्वितेन प्रणवेनेति ज्ञेयम्।। 56 ।।

That water sanctified with the chant of Mūlamantra and shining with effulgence shall be mixed with the water contained in the Brahmakalaśa. Worship it with the shower of flowers and showing the signs of invocation he shall thus assign the kalās in order, into the Brahmakalaśa. (56)

त्र्याधारे स्वकलादलाम्बुजदलेष्वग्रयादितस्तैजसीः
पद्दोः सन्धितदग्रपायुवृषणेऽन्धौ नाभिकुक्ष्योर्हृदि।
पार्श्वद्वन्द्वपराक्ककुत्सु च कला न्यस्येद् गले सानने
सभ्रूके प्रतिसंस्थितस्वरपदेष्वप्यादिपञ्चांशजा[1]ः ।। 57 ।।

विमर्शिनी

कलान्यासमाह–त्र्याधार इति। त्र्याधारे मूलाधारहृदयभ्रूमध्येषु। स्वकलादलाम्बुजदलेषु स्वस्वकलांसख्यदलवतामम्बुजानां दलेषु। अग्रयादितः अग्रगतं दलमारभ्य। तैजसीः वह्निसूर्यसोमकलाः न्यस्येत्। पद्दोस्सन्धितदग्रपायुवृषणे पादकरयोः सन्ध्यग्रेषु विंशतिस्थानेषु अकारकलादशक-मुकारकलादशकं च पुनः पायौ वृषणे अन्धौ लिङ्गमूले नाभिकुक्ष्योः हृदि। पार्श्वद्वन्द्वपराक्ककुत्सु पार्श्वयोः पृष्ठे गलपृष्ठे च मकारकलाः। गले सानने आस्ये सभ्रूके च बिन्दुकलाश्चतस्त्रश्चेत्। पञ्च चेद् भ्रुवोर्मूर्घनि च। सभ्रूक इति ककारस्य स्वार्थे कप्रत्ययत्वं मूर्घवाचकत्वं चावगन्तव्यम्। प्रतिसंस्थितस्वरपदेषु प्रतिलोमेन संस्थितेषु स्वरस्थानेषु नादकलाश्च न्यस्येत्। एवमादिपञ्चांशजाः आदेः प्रणवस्य पञ्चभ्योंऽशेभ्यः सम्भूताः कला न्यस्येत्।। 57 ।।

1. 'जाः।। तत्तद्वर्ग्यं' ख. पाठः।

विवरणम्

त्र्याधार इति। मूलाधारे दशदलपद्मदलेषु हृदये द्वादशदलपद्मदलेषु भ्रूम[1]ध्ये द्वादशान्ते ब्रह्मरन्ध्रे वा षोडशदलपद्मदलेषु सर्वत्रप्रयदलादि[2]षु प्रादक्षिण्येन तैजसीरग्निसूर्यसोमकला न्यसेत्। पादद्वयसन्ध्यग्रेष्वकारकलाः दोःसन्धितदग्रेषूकारकलाः पाय्वादि ककुदन्तेषु मकारकलाः। अन्धुर्लिङ्गं पराक् पृष्ठं ककुद् गलापरभागाधोदेशः। गले सानने सभ्रूके इति। बिन्दुकलाः सभ्रूके भ्रू[3]भ्यां सहिते। पञ्चकलापक्षे तु भ्रूभ्यां केन मूर्ध्ना च सहिते इति व्याख्येयम्। प्रतिसंस्थितस्वरपदेषु नादकलाः प्रतिलोमवर्तिषु स्वराणां स्थानेषु वदनादिमूर्धान्तेष्वित्यर्थः। अप्रतिसस्थितस्वरपदेष्विति वा पदम्। अनुलोम[4]वर्तिषु मूर्धादिवदनान्तेष्वित्यर्थः।। 57।।

In the Mūladhāra, Hṛdaya and the centre of the brows he shall assign the kalas from the petals of lotus drawn in the diagram in his front. In these places he shall assign Vahni-Sūrya- Somakalas. Into the tips of feet, hands shall be assigned Akārakala and Ukarakala. Makārakalās are to be assigned in the places of Pāyu, Vṛṣaṇa, Liṅga, Nābhi, Udara, Hṛdaya, right ribs, left ribs, back and back of neck (altogether ten locations). The four Bindukalās are to be assigned to the neck, face and brows, if they are five the last one on the head. The sixteen Nādākalās are to be assigned to the location of alphabets- vowels only. This is how one should place the kalās born out of the Pañcāmśa of Praṇava. (57)

पद्दोर्युक्तलनासिकाद्विभुजपार्श्वेषु क्रमाद् वार्णजा
न्यस्याः पायुशिवोरुजानुनलकास्फि[5]क्षुभवा मार्णजाः।
हृद्ग्रीवांसयुगोरुनाभ्युदरवत्सोरोजके बिन्दुजाः
शक्रार्कीन्दुजलेशकेष्वथ कलास्थाने कला नादजाः।। 58।।

विमर्शिनी

अकारकलादीनां पक्षान्तरेण न्यासमाह—पद्दोरिति। पद्दोर्युक्तलनासिकाद्विभुजपार्श्वेषु पादतलयोः करतलयोर्नासिकाद्वये भुजयोः पार्श्वयोश्च। क्रमादार्णजा अकारकला न्यस्या वा। पायुशिवोरुजानुनलकास्फिक्षु पायौ लिङ्गे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये स्फिग्द्वये च। उभवाः उकारकलाः हृद्ग्रीवांसयुगोरुनाभ्युदरवत्सोरोजके हृदि ग्रीवायामंसद्वये ऊरुद्वये नाभावुदरे वत्सोरोजयोश्च। मार्णजा मकारकलाः। शक्रार्कीन्दुजलेशकेषु इन्द्रयमसोमवरुणब्रह्मस्थानेषु बिन्दुजा। अथ कलास्थाने नादजाः कलाश्च न्यस्या वा।। 58।।

---

1. 'मध्ये ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्ते वा' ख. घ. छ. पाठः,
2. 'दिप्रा' छ. पाठः
3. 'भ्रुवा सहिते' ङ. पाठः,
4. 'ममूर्धादि' ङ. पाठः,
5. 'स्फिक्षु क्रमान्मार्ण क. पाठः,

विवरणम्

पक्षान्तरमाह–**पद्दोर्युक्तलेति** पादतलद्वये बाहुतलद्वये नासिकाद्वये बाहुद्वये पार्श्वद्वयेचार्णजा अकारकलाः। पायौ लिङ्गे ऊरुद्वये जानुद्वये नलकाद्वये स्फिग्द्वये च [1]ऊदिता ऊकारकलाः। नलका जंघा। हृदि ग्रीवायामंसद्वये ऊरुद्वये नाभावुदरे वत्से स्तने च मार्णजाः। वत्सो वक्षः। शक्राक्रीन्दुजलेशकेषु बैन्दवीरिति। आर्किः यमः। कशब्दः शिरोवचनः। प्राग्यान्दसौम्यपाश्चात्यशिरोभागेष्वित्यर्थः। पञ्चकलाप[2]क्षे कशब्देनैव पञ्चमो मूर्धापि ग्राह्यः। कलास्थानि काननवृत्तादिष्वेव स्तरस्थानेषु अथवा पद्दोर्युक्तलेत्याद्युकारकलास्थानमुक्तं पायु[3]शिवेत्याद्यकारकलास्थानं, क्रमव्यत्यासो गोपनार्थः। कथमयमर्थो लभ्यते इति चेत् पार्श्वेष्वार्णजा[4] इति। पार्श्वेषु उ अर्णजाः अर्ण एवार्णः तद्धितोऽप्ययं गोपनार्थ एव। वोदिता इति। वा अ उदिताः इति।। 58।।

One may assign the ten Akārakalas on the feet, both hands and both ribs. The ten Uka'rakalas may then be assigned to Pāyu, Liṅga, thighs, knees and shanks. The ten Makārakalās can be assigned to heart, neck, arms, two thighs, navel, stomach, chest and two breasts. The Bindukalās may be assigned over the mouth on locations like the east, south, north, and west and above. Nādakalās – the sixteen shall be located on the vowels. (58)

तत्तद्वर्ग्यकलान्ततस्तदुदिते स्थानेऽखिले व्यापये–
दृङ्मन्त्रैः ससमष्टिभिः सह निजप्राणप्रतिष्ठाणुभिः।
ऊर्वोस्त्रिः प्रणवं हृदि त्रिरजपां जप्त्वा हृदिस्थादिना
मन्त्रेणाभिमृशेद्धृदि न्यसनक्लृप्तिः स्यात् कलानामिति।। 59।।

विमर्शिनी

अथः तत्तद्वर्ग्यकलान्ततः तत्तद्वर्ग्याणां कलानामन्ते। तदुदिते तत्तत्कलानामुक्तेऽखिले स्थाने। ऋङ्मन्त्रैस्तत्तदृग्भिः ससमष्टिभिः तत्तत्समष्टिमन्त्रैश्च सह। निजप्राणप्रतिष्ठाणुभिः निजनिजप्राणप्रतिष्ठामन्त्रैश्च व्यापयेत्। पुनरूर्वास्त्रिस्त्रिकृत्वः। प्रणवं हृदि स्पृशन्नजपां च त्रिः जप्त्वा हृदिस्थादिना मन्त्रेण। हृद्यभिमृशेत् हृदयं संस्पृश्य जपेत्। इति कलान्यसनक्लृप्तिः स्यात्।। 59।।

विवरणम्

तदुदिते स्थानेऽखिले इति। मूलाधारपद्मादिषु तेषु व्यापकं पद्दोस्सन्धितदग्रेत्यत्र कट्यादितलान्तम् अंसाद्यङ्गुल्यन्तमित्यादि। ऋङ्मन्त्रैरिति। आवाहनवत् प्रणवशक्त्यादियोगो मूलयोगश्चर्चामप्युक्तः। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण सर्वत्र संस्पर्शनेन जप एव व्यापकत्वेनाभिप्रेतः इति। कलानां न्यसनक्लृप्तिः स्यादित्यन्वयः।। 59।।

---

1. 'उदिताः उ' पाठः,
2. 'पक्षे शब्दे' ख. पाठः,
3. 'युरिव' ख. घ. पाठः
4. 'जा इति। अर्णः' घ. पाठः

The final arrangement of the assignment of kalās is as follows. The Kalās belonging to various classes or in places mentioned along with the kalas may be assigned with the chant of relevant Vedic hymns as well as Samaṣṭi mantras. On the thighs of the idol as well as on its heart the priest shall touch and chant specific hymns three times. (59)

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदये नित्यसंस्थिताः।
हृदि सर्वं समर्पयामि हृदि प्राणे प्रतिष्ठिताः।। 60।।

विमर्शिनी

हृदिस्थादिनेत्युक्तं मन्त्रं पठति – हृदीत्यादि। इह–

सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ तु परौ यतः।
अतस्तु शक्तिशान्ताख्यौ न पठ्येते परैः सह।।

इति प्रपञ्चसारोक्तत्वात् कलावाहनं पृथगेवोक्तम्।। 60।।

The mantras to be used in this connection are like- all the deities dwelling in one's heart are permanently settled there. I shall submit everything in the heart and it is in heart that the vital airs are located. (60)

तिस्त्रो न्यसेच्छक्तिकलास्त्रिषु स्वे-
ष्वाधारपद्मेषु[1] हृदीतरे द्वे।
मन्त्रा निजाः पञ्चकला यदि स्युः
स्थानेषु ताः स्वेष्वथ मातृकां च।। 61।।
मूलाङ्गन्यासं च कृत्वार्चयित्वा
विद्यादेहात्मानमावाह्य तस्मिन्।
मूलाद्येन स्वेन नामा चतुर्थी
नत्यन्तेन न्यस्य साङ्गं यजेच्च।। 62।।

विमर्शिनी

संप्रति न्यासक्लृप्तिरपि पृथगेवोच्यते–तिस्त्रः शक्तिकलाः स्वेषु त्रिष्वधारपद्मेषु मूलाधार-हृदयभ्रूमध्येषु। इतरे शान्तकले द्वे हृदि च न्यसेत्। निजाः पञ्च मन्त्राः शक्तिशान्तयोः कलाः यदि स्युः, ताः स्वेष्वेव स्थानेषु न्यसेत्। अथ मातृकां च मूलाङ्गन्यासं च कृत्वार्चयित्वा तस्मिन् मूलाद्येन चतुर्थानत्यन्तेन नामा स्वेन स्वेन नामा मूलमुक्त्वा 'ओं विद्यामूर्तये नम' इत्यनेनावाह्य मूलाक्षराङ्गानि न्यस्य साङ्गं यजेच्च।। 61-62।।

---

1. 'ष्वथ शान्तजे द्वे। हृद्यन्तराद्यास्त्रिदलेषु मूर्ध्नि तस्योपरि द्वे द्विदले न्यसेद्वा।। 61।।
कृत्वा मूलन्यासमङ्गावसानं तेनाराध्यावाह्य विद्याभिधानम्। मूर्तिं मूलादिस्वनामा' ख. पाठः

विवरणम्

त्रिषु स्वेषु आधारपद्मेष्विति। सोमसूर्याग्न्युदितपद्मेष्वित्यर्थः। हृदीतरे द्वे इति शान्तकलयोः स्थानमुक्तम्। यद्वा–

"तिस्त्रो न्यसेच्छक्तिकलाश्च मूलाधारांबुजेऽर्कांबुरुहीतरे द्वे।"

इति। मूलाधारपद्मकर्णिकातस्त्रिकोणेषु शक्तिकलाः द्वादशान्तपद्मकर्णि कान्तरर्केन्द्वशयोश्च शान्तकले इति। समष्टिव्यापकं प्राणप्रतिष्ठायोग तव्यापकञ्च समानमेव; मन्त्रा निजाः पञ्चेति। यदा पञ्चतत्त्वान्येव शक्तिशान्तकला गृह्यन्ते तदा पूर्वमन्त्रत्रयं हृद्गुह्यपदिषु विन्यस्य समष्ट्या हृदादिपादतलान्तं व्या[1]पय्योत्तरमन्त्रद्वयं शिरोवदनयोर्विन्यस्य तत्समष्ट[2]या मूर्धादि हृदयान्तं व्यापयेदिति भावः। अथ मातृकाञ्चेति न्यसेदित्यनुवर्तत एव। यदा मातृका पूरणीकला तदैष न्यास इष्यते। मूलमेव पूरणी चेन्मूलन्यास एषितव्यः। यद्वा सकलकलान्यासे कृते सकृन्मातृकान्यासोऽयमुक्तः। [3]पूरणीन्यासस्त्वर्थादेव लभ्यते। अथवा मातृकाञ्चेति चकारेण कलाशब्दोऽनुकृष्यते। [4]मातृका कलां कलात्मिकां न्यसेदिति। सकलकलान्यासे कृते सकृत्सर्गक्रमेण मातृकान्यासस्थानेषु निवृत्यादिपञ्चाशत्कलान्यासोऽपि कार्य इति भावः। मन्त्रा निजाः पञ्चेति संक्षेपमार्गोऽपि वा दर्शितः। यदि तावन्निजाः पञ्च मन्त्रा एवाकारादिकला आवाहिताः स्यूः तदा तानेव कलारूपान् स्वेषु पादयुगदोर्युगमध्यकायमुखसूत्रवदनभागेष न्यसेत्। पुनः सकृन्मातृकान्यासमपि कुर्यादिति। ननु पूर्वं सर्गक्रमेण[5] स्थितिक्रमेणापि कलोपदेशे[6] किं फलमिति। तदुच्यते–चतुर्थदिनस्तपनं तावद् विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धि[7]कारकं प्रागुक्तमत इह कलानां संहारक्रमेणा[8]वाहनम्। अभिषेके कृते सर्गक्रमेण व तासां न्यासः। वक्ष्यति च न्यस्तमन्त्रं महितमिति। कलशे न्यासस्त्विह संहारक्रमेण सर्गक्रमेणैव वा स्यात्। यत उक्तम्–

कृत्वा च व्यापकं मूलमन्त्रेण शिरसि क्रमात्।

न्यसेद् बिन्दुकला... इत्यादि न्यासोपपत्त्यौचित्येनेह बिन्दुनादमकारादिक्रमेण सर्गन्यासोक्तिरिति ज्ञेयम्। दोषसंहारप्राधान्ये देवे न्यासोऽपि संहारक्रमेणेवोचितः। गुणाधानप्राधान्ये त्वावाहनमपि सर्गक्रमेण स्यात्। उत्सवादिषु स्तपनविधावुभयमपि स्थितिक्रमेण कार्यमिति।। 61।।

मूलाङ्गन्यासञ्च कृत्वार्चयित्वेति। न्यस्तकलासमष्टिमनुभिर्मूलार्णाङ्गैश्च पूजोक्ता। तस्मिन्मूलाद्येन चतुर्थानत्यन्तेन स्वेन नाम्ना विद्यादेहात्मानमावाह्येत्यन्वय[9]ः। प्रणवत्रयपूर्वकं मूलादिविद्यादेहात्मने नमः

---

1. 'व्यापूर्यान्तरमन्त्र' छ. पाठः,
2. 'ष्ट्याशिमूर्धा' ख. छ. पाठः
3. 'पूरणे न्या' कु. पाठः,
4. 'तृककलां ' घ. च. पाठः,
5. 'णापि कला' ख. पाठः,
6. 'शे व किं ' क. पाठः,
7. 'कारकंमिति प्रा' ङ. पाठः,
8. 'णाभिवा' कु. पाठः,
9. क.' त्यर्थः प्र ' क. पाठः

ओं विद्यादेहात्मन्नागच्छागच्छेत्युद्युस्त्वावाहयेदिति भावः। न्यस्येति विद्यादेहमन्त्रेण व्यापक[1]पूर्वकं मूलवर्णादिन्यास उक्तः। यद्वा साङ्गभामिति विद्यादेहस्य यदङ्गजातं तेन सार्धं न्यस्येति। वैष्णवे पञ्चतत्त्वपुरुषसूक्तमूलाक्षराङ्गन्यासः, शैवे पञ्चतत्त्वपञ्चब्रह्मतदष्टत्रिंशत्सकलामूलाक्षराङ्गन्यास इत्यादि सर्वमुक्तम्। तत्र,

करपादकोर्पराख्यजानुकक्षोरुमूलतः ।
कलिङ्गमुखहृन्मध्ये सूक्तं न्यस्य तु पौरुषम्।।

इति। पुरुषसूक्तन्यासभेद इति।। 62।।

The three Śaktikalās are to be assigned to the Mūlādhara, Hṛdaya and Bhrūmadhya of the (idols of) deities. The other two -Śāntakalās on its heart. If one is to accept the Pañcatattva instead of the Śāntikalās they should be assigned to their respective places. Thereafter the lipinyāsa shall also be done. (61)

Having placed Mūlākṣaras and Aṅgas the priest shall perform Mānasapūjā with Arghya on that Brahmakalaśa. He shall also assign the Vidyādehātman with the mantra ending with namaḥ after the invocation. (62)

प्राग्वच्छङ्खगृहीतवार्युपहितैतन्मूर्तिकेऽनुक्रमा-
दावाह्याखिलतत्त्वकानि मनुचैतन्योर्जितं तज्जलम्।
कुम्भेऽस्मिन् प्रणिधाय मूलमनुना व्यापय्य विन्यस्य त-
त्तत्त्वव्रातमपि स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तमभ्यर्चयेत्[2] ।। 63।।

विमर्शिनी

अथ तत्त्वावाहनमाह–प्राग्वदिति। प्राग्वत् पूर्ववत्। शङ्खगृहीतवारि शङ्खगृहीते जले। उपहितैतन्मूर्तिके तत्र मूर्तिकल्पनानन्तरम्। अखिलतत्त्वकानि पञ्चविंशतिं वा षट्त्रिंशतं वा तत्त्वानि। अनुक्रमात् सृष्टिक्रमादावाह्य। मनुचैतन्योर्जितं मन्त्रचैतन्येन वर्धितम्। तज्जलमस्मिन् कुम्भे प्रणिधाय मूलमनुना व्यापय्य तत्तत्त्वव्रातं तत्त्वसमूहमपि स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्त विन्यस्याभ्यर्चयेत्।। 63।।

विवरणम्

तत्त्वावाहनमाह–प्राग्वदिति। कलावाहनोक्तवच्छंखे जलं ग्राह्यम्। तस्मिन् वारीत्यर्थः। उपहितैतस्मूर्तिक इति। तत्तद्देवमूर्ति[3] तत्त्वानामुपाधि तया तस्मिन्विभाव्येत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। शंखमस्त्रेण संक्षाल्यगन्धालेपनसन्धूपने कृत्वाग्रतो निधाय तस्मिन् हृदा गन्धपुष्पाक्षतं क्षिस्त्वा शिरसा

1. 'पूर्वकम्' ख. पाठः
2. त्।। समन्त्रकं व्याससमासरूपं कृत्वापरन्यासमपीह केचित्। कृत्वाखिलाधारनिवेशकल्या कार्या स्थ.... क्रिया च।। आदिमनुत्रिपदाहितपरसूक्ष्ममहा... मोपेते। त्यादुचितोऽत्रानुविधिः कायो वाचार्यदशितक्रमतः।।
3. 'मूर्तित' ख. पाठः,

वारुणपात्राज्जलमापूर्य हृदैवाष्टगन्धमालोड्य तस्मिन् प्रागुक्तमूर्तिमनुना मूर्तिं विभाव्य तत्त्वान्यावाहयेदिति। अखिलतत्त्वकानीति[1]। हृत्पुण्डरीकादीनि पञ्चतत्त्वान्यपीत्यर्थः। ततश्च हरौ कोपतत्वेन स्कन्दे क्षेत्रज्ञतत्त्वेनाप्यन्तत आवाहनं कार्यम्। [2]त्रिप्रणवामन्त्रितपदादियोगः सामान्यसिद्ध एव। प्राग्वदावाह्येति वा संबधत्। प्राग्वदिति बिम्बाधिवासविधावुक्तवदित्यर्थः। ततश्च ओं सं सो ह्रीमित्यादिविशेषयोगोऽपि लभ्यते। यद्वा तत्त्वानामेवमावाहनं [3]तत्तदनन्तरं तत्तत्प्राणावाहनं च सिद्धं भवति[4] इति। यथा ओं ओं ओं मत्रमः पराय [5]जीवतत्त्वात्मने नमः। [6]जीवतत्त्वागच्छागच्छेत्यादि तदनन्तरं ओं ओं ओं मन्नमः पराय जीवात्मने जीवतत्त्वस्य प्राणापानेत्यादि। एवं सर्वत्रेति। यदेहेतावत् क्रियते तदा कलावाहनेऽपि युक्तमेतत्। यथा अग्निकला दश क्रमेणावाह्य पुनस्त्रिप्रणवदशग्निकलानन्तरं वह्निकलानां प्राणापानेत्यादि समष्ट्यावाहने कृते च पुनस्त्रिप्रणवसमष्ट्यनन्तरमग्नेः प्राणापनित्यादीति कलानां प्राणप्रतिष्ठानन्तरमग्नेश्च सा कार्या। तदुक्तम् तत्रैव व्यापककलानामग्नेश्च प्राणप्रतिष्ठा कुर्यादित्यादि। एवं [7]सूर्यादेरपीति प्रणवेन सन्निरोधनं सन्निधापनञ्च [8]तत्त्वावाहनेऽपि समानम्। मनुचैतन्योर्जितं तज्जलमिति। [9]तत्त्वचिता-मुपोद्बलकतया तत्रैव मन्त्रावाहानतप्तजनमम्युक्तम्। प्रणिधानं निषेचनमेव तत्त्वमयत्वात्तज्जलस्यैव[10] निद्देशः। [11]तत्तत्त्वव्रातमपीति। तदावाहिततत्त्वजातमपि इत्यर्थः। त्रिवारं तत्त्वन्यासोऽप्येवं गम्यते। स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तमिति न्यासक्रियाविशेषणम्। अभ्यर्चयेदिति [12]तत्तत्त्वशातं स्वमूलमनु-वर्णाङ्गान्तमित्यनुषङ्गः।। 63।।

In the water kept in the conch where the presence of deity is already invoked he may invoke 36 tattvas in the Sṛṣṭikrama. Then that water may be mixed with the contents of Brahmakalaśa. He may then worship using the entire tattvas along with Bījākṣaras and Aṅgas. (63)

अस्त्राणुना घटमुखं नवचूतबोधि-
शाखाग्रपल्लवसतण्डुलचक्रिकाभिः।
[13]दर्भादिकैरपि विभूष्य नवेन वासो-
युग्मेन वर्ममनुना परिवेष्टयेच्च।। 64।।

---

1. 'ति। पञ्च',
2. 'वमन्त्रि' ख. पाठः,
3. 'तदनन्तरं' क. ख. पाठः,
4. 'ति यथा' ख. च. पाठः,
5. 'वतात्म' ख. पाठः,
6. 'गच्छेत्यादि' घ. पाठः
7. 'र्यकलादीनाम' क. ङ. पाठः,
8. 'सत्त्वावा' ख. पाठः,
9. 'तत्तच्चि' ङ.पाठः,
10. 'वं नि च.पाठः,
11. 'तं तत्त्व' ख.पाठः,
12. 'व्रातस्थं स्व' स्व.पाठः,
13. 'ग्र' ख. पाठः,

विमर्शिनी

ततो नवचूतबोधिशाखाग्रपल्लवसतण्डुलचक्रिकाभि: नवैराश्वत्थशाखाग्रपल्ववै: सतण्डुलया चक्रिकया दर्भादिभिरपि घटमुखमस्त्राणुना विभूष्य नवेन वासोयुग्मेन वर्ममनुना परिवेष्टयेच्च।। 64।।

विवरणम्

कलशालङ्करणमाह–अस्त्राणुनेति। नवेराम्राश्वत्थयो: शाखाग्रपल्लवै: [1]सतण्डुलया चक्रिकया विभूष्येति। यद्वा पनसबिल्व[2]शाखाग्रपल्लवोपलक्षणार्थं बहुवचनम्। यदुक्तं चौतैस्तथाश्वत्थबैल्वैर्दले: पानसैश्चेति। सतण्डुलेति फलोपलक्षणम्। यदप्युक्तं–

'फलतण्डुलसम्पूर्णचक्रिकाश्चक्रविद्यया।'

इति। दर्भादिकैरपीति। अस्त्राणुनेति[3] संबध्यते। दर्भन्यासं गन्धानुलेपनम्मालालङ्करण-क्षतविकिरणञ्चास्त्रेणैव कुर्यादित्यर्थ:। वासोद्वयाच्छादने कृतेऽप्य[4]स्त्रेणैव तदुपरि दर्भन्यासोऽक्षतविकिरणञ्च कार्यम्। मूलेनास्त्रेणैव वा वासोद्वयाच्छादनमिति।। 64।।

The mouth of the Brahmakalaśa may be decorated with the twigs of mango leaves and pepul leaves sprinkled with Akṣata and Kuśa grass. Two pieces of fresh cloth shall be used to cover it chanting Kavacamantra before it is well bound. (64)

अत्राभिवाह्य मनुविग्रहमादिदेवं
कल्पक्रमेण परिपूज्य ततो धिनोतु[5]।
मन्त्रान् प्रजप्य परिरक्ष्य कृताभ्यनुज्ञो
मन्त्री ततः परिघटार्चनमारभेत।। 65।।

विमर्शिनी

अत्र प्रणवोपचारादिभिर्मनुविग्रहमादिदेवं परमपुरुषमावाह्य कल्पक्रमेण परिपूज्य निवेद्य ततो धिनोतु। मन्त्री वैदिकांस्तान्त्रिकांश्च स्वीयान् स्वीयान् मन्त्रांश्च प्रजप्य परिरक्ष्य कृताभ्यनुज्ञ: ब्रह्मकलशस्थाद् देवादनुज्ञां लब्ध्वा तत: परिघटार्चनमारभेत।। 65।।

विवरणम्

मनुविग्रहमादिदेवमत्राभिवाह्येति। पूजापटलोक्तरीत्या मन्त्रावाहनसकलीकरणमुक्तम्। विष्णुशिवादौ तदीयद्रव्यदेवतामपि पूर्वमावाह्य सम्पूज्यार्ध्यं दत्वा मन्त्रावाहनमेतत् कार्यम्। मनुविग्रहमादिदेवमभिवाह्येति। आदौ देव: आदिदेव: द्रव्यन्यासे या देवता तामावाह्येत्यर्थ:। तत्र प्रणवनतियोगेन मनुकल्पनं

---

1. 'समण्डल' छ.पाठ:,स
2. 'शाखापल्लव' घ. च. पाठ:,
3. 'ति च सं' क.पाठ:,
4. 'प्यक्षतेनैव' क. पाठ:
5. ' तु। इत्थं प्रधानकलशार्चनमुच्यते स्म वक्ष्ये विशेषमखिलेष्वनुखण्डसंस्थम्।। ह' ख पाठ:,

मनुविग्रहमित्युक्तमिति। कल्पक्रमेण परिपूज्येति। यथास्वमर्घ्यपाद्यादिसमर्पणपूर्वकं सावरणं[1] पूजनं निवेद्य। निवेदनादिकञ्चोक्तम्। ततो धिनोत्विति। प्रीणयेत्कृत्स्नां प्रसन्नपूजामपि विदध्यादित्यर्थः। पूजावसितौ प्रणवेन मूलेन वा गन्धोदकप्रोक्षणमपि कार्यम्। यदुक्तं–

प्रणवेन पुनः प्रोक्ष्य गन्धतोयेन चैव हि।

इति। मन्त्री मन्त्रान् प्रजप्येति। तदुचितमन्त्रविदित्यर्थः।

त्रिमूलपञ्चतत्त्वानि पौरुषं प्रजपेद्धरौ।
विष्णुसूक्तं रमासूक्तमथ नारायणाद्यपि।।
प्रासादब्रह्म पञ्चार्णान् [2]साङ्गं स्वव्यापिनं शिवे।
मृत्युजित्र्यंबकं रुद्रान् श्रीसूक्ताघोरकाद्यपि।।
दुर्गायां मूलतत्त्वानि दुर्गांशशन्नस्त्रिवर्गकम्।
होतृरुद्रांश्च पुंसूक्तं श्रीसूक्तादि च संयतः।।
द्विमूलपञ्चतत्त्वानि गायत्रीं नेजमेषकं।
स्वञ्च सूक्तद्वयं स्कन्दे होतृन् शान्तिद्वयाद्यपि।।
शिवनारायणे द्व्यु[3]क्तं गणेशे मूलमप्यृचम्।
शन्नोवर्गं ममाग्ने च रमासूक्तञ्च संसमित्।।
मूलमङ्गानि षण्णामान्यपि षड्विंशतिं जपेत्।
भूतनाथेऽप्रतिरथं शान्तिसूक्ताद्यपि क्रमात्।।

इति।

परिरक्ष्येति अस्त्रेण तालत्रयादिकमुक्तम्। कृताभ्यनुज्ञो मन्त्रीति। प्रणवेन पुष्पाञ्जलिपूर्वं तद्ब्रह्मकलशस्थदेवादनुज्ञालम्भनमुक्तम् इति।। 65।।

In that pot the deity identified with mantra shall be invoked with Ṣaḍahvanyāsa and imagined as having limbs. Vedic mantras, Āgamas and other hymns shall be employed by the priest while worshipping it placing his palm over it. With the permission of the deity he shall then proceed to worship the other smaller pots. (65)

संहत्या विनियोज्यं द्रव्यगणं तावदत्र कथयामि।
बहुधामिधास्यमानस्नपनविधासुप्रतीतये पूर्वम्।। 66।।

विमर्शिनी

अत्र पूर्वं बहुधाभिधास्यमानस्नपनविधासुप्रतीतये अनेकप्रकारेण वक्ष्यमाणस्नपनविधानेषु सुप्रतीतये सुखेनावगमाय। संहत्या सङ्घातरूपेण विनियोज्य योजनीयं द्रव्यगणम्। तावत् साकल्येन कथयामि।। 66।।

---

1. 'णपू' क .च पाठः.
2. 'स्वाङ्गं खं' 'छ. पाठः' साङ्गख' ङ. पाठः 'साङ्गं ख.' च पाठः
3. 'प्युक्तं' छ. पाठः,

विवरणम्

संघातद्रव्यप्रकरणमारभते–**सहत्येति**। अत्र पूर्वं संहत्या विनियोजनीयं द्रव्यगणं तावत्कथयामीति सम्बन्धनीयम्। विधाशब्दस्तु प्रकारवचन:। बहुधा हीह स्नानप्रकारा अभिधास्यन्ते। तत्र विनियोज्यो द्रव्यगणो द्विविध: संघातरूपेण केवलतया च विनियोगभेदात्। यथा – स्नानाम्बु शान्तिजलं पाद्यमर्ध्यमिति। आज्यं दधि क्षीरम्मध्विति। तत्र यथाज्यक्षी[1]राद्यभिधाने तत्प्रतीतिरेव स्नानास्विवत्याद्यभिधाने निशाशालीचूर्णाक्षतमणि हिरण्मयादिरूपद्रव्यप्रतीत्यर्थमिदानीं तद्द्रव्यगणं कथयामीति।। 66।।

Hereafter the materials to be used in the several procedures are going to be narrated in its entirety, though some of them have already been hinted at while dealing with the plunging ceremony. (66)

निशाशालीचूर्णाक्षतमणिहिरण्याढ्यमजिते
स्मृतं स्नानोदं तद्द्विचवरमयुतं गन्धसलिलम्।
शिवे शान्त्यम्भ: सुम्भजिति कुशदूर्व व शतमू-
ल्यपि व्याघ्री सिंही सुमतिभिरिहौषध्य उदिता:।। 67।।

विमर्शिनी

तत्राजिते निशाशालीचूर्णाक्षतमणिहिरण्याढ्यं निशाशालीचूर्णाभ्यामक्षतेन नवभी रत्नै: हिरण्येन च युक्तं स्नानोदमिति स्मृतम्। शिवे तद्द्विचरमयुतं तेष्वन्त्यद्वयेन रत्नै: हिरण्येन च युक्तं गन्धसलिलम्। शान्त्यम्भ: शान्त्युदकं स्मृतम्। सुम्भजिति कुशदूवे द्वे च। इत्येता: सुमतिभिरोषध्य उदितात:।। 67।।

विवरणम्

तत्र तावद्ब्रह्मकलशापेक्षितं[2] सङ्घातद्रव्यमाह–**निशाशालीचूर्णेति**। सर्वत्र तत्तद्द्रव्याङ्गाभिधान-मित्यवबोद्धव्यम्। यदुक्तं–पाद्याद्यङ्गानि क्रमात्स्वाभिषेके वक्ष्य [3]इति। तद् द्विचरमयुतं गन्धसलिलं शिवे शान्त्यंभ इति। रत्नहिरण्यसहितं गन्धोदकमित्यर्थ:। [4]तदुक्तं–

'रत्नगन्धसुवर्णादिभिर्मध्ये शान्त्युदकं क्रमात्।'

इति। गन्धशब्देन त्वष्टगन्धग्रहणम्[5]। यत उक्तं 'रत्नहेमाष्टान्धादिभरि'ति। सुम्भजिति कुशदूर्व चेति। ब्रह्मकलशेऽपेक्षितमेतदपीति ज्ञेयम्। वक्ष्यति च–'ब्राह्मे स्याद्गन्ध[6]पुष्पौषधिफलमणिहेमाम्ब्वि'ति। सुमतिभिरिति। पाकपूर्णानामासां परिग्रहार्थमुक्तम्।। 67।।

For Viṣṇu the water for bath shall be mixed with turmeric, powder of paddy, unbroken rice and gold along with the nine jewels. For Śiva the last

---

1. 'राभिधाने' ङ पाठ:
2. 'शेऽपेक्षि' ख घ. च. पाठ:,
3. 'इति। द्विचरम' ङ पाठ:,
4. 'यदुक्तं क. ङ पाठ:,
5. 'ण तत्वत उ' छ. पाठ:.
6. 'पुष्पोषधि' क. ङ पाठ:

two along with Aṣṭagandhajala is prescribed. For Durgā certain herbs like Kuśa grass, green grass, Śatamūli and two varieties of egg -plant (Solarium melogena) (termed in Sanskrit as Vyāghrī and Simhī in the stanza). (67)

क्रान्तिश्यामाकपद्मार्तवकुशतुलसीबैल्वगन्धाक्षतं स्या-
च्छार्ङ्गीशे पाद्यमाद्यमत्रितयमिह हरौ सुम्भहन्त्र्यां सराजिः।
श्यामाकः स्कन्दविघ्नस्मरजिति तिलराज्यादिमृत्साः समुक्तं
दूर्वा चैतेषु शास्तर्यथ तिलरजनीगन्धपुष्पाक्षतानि।। 68।।

विमर्शिनी

शार्ङ्गीशे क्रान्तिश्यामाकपद्मार्तवकुशतुलसीबैल्वगन्धाक्षतम्। आर्तवं पुष्पम्। बैल्वं विल्वस्य फलं पुष्पं पत्रं वा एतत्सर्वं सहितं पाद्यं स्यात्। हरौ इह द्रव्येषु मध्ये। आद्यत्रितयं क्रान्तिश्यामाकपद्मानि। सुम्भहन्त्र्यां सराजिः सर्षपसहितः श्यामाकः पाद्यम्। स्कन्दविघ्नस्मरजिति स्कन्दविघ्नशिवेषु। तिलराज्यादिमृत्सात् तिलसर्षपपर्वतमृदः पाद्यम्। एतेषु षट्सु दूर्वा च। अथ शास्तरि। तिलरजनीगन्धपुष्पाक्षतानि पाद्यं समुक्तं स्यात्।। 68।।

विवरणम्

आर्तवं पुष्पं तच्च जातिमल्लिकादि यत्किञ्चिद्ग्राह्यम्। आद्यत्रितयमिह हराविति। क्रान्तिश्यामाकपद्मानि। सुम्भहन्त्र्यां सराजिः श्यामाक इति वाक्यम्। अद्रिमृत्सा पर्वतमृत्तिका। दूर्वा चैतेष्विति। हरिहरादि षट्स्वपीत्यर्थः।। 68।।

The materials used while offering water to wash the feet of the guest-idol- in this context- are as follows. Viṣṇukrānti, Śyāmāka, Lotus, Kuśa grass, Tulasī, leaf of Bilva, Aṣṭagandha and Akṣata are the eight items presented for Śaṅkaranārāyaṇa.

For Viṣṇu first three are to be used; In the case of Durgā, Śyāmāka along with mustard. For Subrahmaṇya, Gaṇapati and Śiva the items are sesamum, mustard and sand from the hill. For the six gods mentioned above the green grass (Agrostis linearis) may be used. For Śāsta the items required are sesamum, turmeric, Aṣṭagandha, Tulasī and Akṣata. (68)

आर्येऽर्घ्यं क्षीरराज्यार्तवतिलकुशगन्धा इमे साक्षतोदा
दुर्गायां गन्धपुष्पस्थलगदधियवाः साक्षतोदास्त एव।
शर्वस्कन्दद्विपास्येऽक्षतफलयवयुक्ता विदुग्धा हरौ ते
संप्रोक्तं स्याद् वचाढ्याः पुरमुरमथने सर्व एवाखिलोक्ताः।। 69।।

विमर्शिनी

आर्य क्षीरराज्यार्तवतिलकुशगन्धा अर्घ्यं संप्रोक्तं स्यात्। दुर्गायां साक्षतोदा अक्षतोदकसहिताः। इमे क्षीराद्याः। शर्वस्कन्दद्विपास्ये शिवस्कन्दविघ्नेषु। गन्धपुष्पस्थलगदधियवाः गन्धपुष्पयोः स्थाने दधियवाभ्यां युक्ताः साक्षतोदा अक्षतोदकाभ्यां सहिताः। त एव शास्तर्युक्ताः। हरौ अक्षतफलयवयुक्ता

विदुग्धाः क्षीररहिताः। ते शास्तर्युक्ताः। पुरमुरमथने शिवनारायणे। वचाढयाः वचया युक्ताः। अखिलोक्ताः सर्वेषूक्ताः त एवार्ध्यं संप्रोक्तं स्यात्।। 69।।

विवरणम्

आयेऽर्घ्यमिति। आर्तवं पुष्पम्। तच्च पद्ममन्यद्वा जातिमल्लिकादि ग्राह्यम्। इमे साक्षतोदा दुर्गाच्चियामिति। क्षीरादिषट्कमक्षतं जलाष्टाङ्ग[1]मित्यर्थः। शर्वस्कन्दद्विपास्ये त एवेति पूर्वत्रान्वयः। त एवेति क्षीरादिषड्ग्रहणम्। पुनर्वचनादेवकारः। हरौ ते अक्षतफलयुक्ता[2] विदुग्धाश्च। क्षीरं हित्वा[3]क्षतसर्षपादीनि पञ्च ग्राह्याणि। तेष्वक्षतफलयवाश्च योज्या इत्यर्थः। फलं कादलमन्यद्वा ग्राह्यम्। पुरमुरमथनेऽखिलोक्ताः सर्व एव वचाढ्या इत्यन्वयः। यदुक्तं–

गन्धं पुष्पं दधि क्षीरं तिलं सिद्धार्थमक्षतम्।
वचायवकुशाग्राणि फलञ्चार्घ्याङ्गमीरितम्।।

इति।। 69।।

The materials for Arghya (offering or oblation to god) are as follows. For Śāstā milk, mustard, lotus flowers, sesamum, Darbhā grass and Aṣṭagandha. For Durgā, all the above mentioned and Akṣta. For Śiva, Subrahmaṇya and Gaṇapati the materials mentioned for Śāstā but instead of Aṣṭagandha and lotus curd, yava (barley) and Akṣata are prescribed. For Viṣṇu materials mentioned for Śāstā except milk, but with the addition of Akṣata, banana and yava. For Śaṅkaranārāyaṇa all the above mentioned with an addition of Vacā (Acorus calamus). (69)

तक्कोलजातिसलवङ्गशशाङ्कगन्ध–
पुष्पं हरीशितरि नान्त्ययुगं रमेशे।
नान्त्यत्रयं शिवगणेशगुहे लवङ्ग–
गन्धाम्बुपद्ममयमाचमनं प्रभेशे।। 70।।

विमर्शिनी

हरीशितरि शिवनारायणे। तक्कोलजातिसलवङ्गशशाङ्कगन्धपुष्पम्। तक्कोलं तदेव। लवङ्गः स एव। शशाङ्कः कर्पूरम्। एतान्याचमनं स्यात्। रमेशे नान्त्ययुग गन्धपुष्परहितानि। शिवगणेशगुहे। शिवविघ्नस्कन्देषु। नान्त्यत्रयं शशाङ्कगन्धपुष्परहितानि तानि। प्रभेशे लवङ्गगन्धाम्बुपद्ममयम्। एतत्स्वरूपमाचमनं स्यात्।। 70।।

विवरणम्

शशाङ्केति कर्पूरग्रहणम्। नान्त्ययुगमिति बहुव्रीहिः। अनन्त्यद्वयं तक्कोलजातिलवङ्गकर्पूरा एवेत्यर्थः। नान्त्यत्रयमित्यपि तद्वत् तक्कोलजातिलवङ्ग[4]मात्रमेवेत्यर्थः।। 70।।

1. 'ष्टाशमि' ख च. पाठः,
2. 'क्तविदु' ख पाठः,
3. त्वासर्षप ङ पाठः
4. 'इमेवे' व. पाठः

Water for rinsing the mouth or sipping is suggested as follows. For Śaṅkaranārāyaṇa- Takkola (Illicium anisatum), Jāti (nutmeg), Lavaṅga (clove), Karpūra (camphor), Aṣṭgandha and lotus flower. For Viṣṇu the last mentioned two are to be avoided. For Śiva, Gaṇeśa and Subrahmaṇya the last three items of Śaṅkaranārāyaṇa are avoided. For Śāstā it is Lavaṅga (clove), Aṣṭagandha and Patimukha (Padmaka- a fragrant herb - Cerassus Puddum) (70)

श्रीशे बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीरा हरीशे सहैतै-
र्जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकास्तुरीया कुमार्याम्।
माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसाला महेशे प्रभेदो
क्षीर्याख्यास्ते च शेषेष्वजितगिरिशयोः प्लक्षहीनाः कषाये।। 71।।

विमर्शिनी

श्रीशे कषाये बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीराः। बिल्वः प्रसिद्धः। द्विजः पलाशः। एते स्मृत्। हरीशे एतैः सह जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकाः। एते कुमार्यां तुरीयः खदिरः। महेशे माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसालाः। पनसमुक्तम्। एते। प्रभेशे क्षीर्याख्याः शेषेषु उक्तेषु पञ्चस्वपि ते च क्षीर्याख्याश्च। तत्राजितगिरिशयोस्तु प्लक्षहीना एते स्युः।। 71।।

विवरणम्

हरीशे सहैतेरिति। बिल्वादयः पञ्च जम्ब्वादयश्च षडित्यर्थः। आम्रक आम्र एव। तुरीयः कुमार्यामिति। बिल्वादिष्वेव तुरीयः खदिरः। प्रभेशे क्षीर्याख्या इति। अश्वत्थवटौदुम्बरप्लक्षाः। ते च शेषेष्विति। हरिहरादिषूक्तवृक्षेषु क्षीरिवृक्षा अपि योज्या इत्यर्थः। अजितगिरिशयोः प्लक्षहीना इति। अश्वत्थवटोदुम्बरा एवानयोरुक्तवृक्षेषु योज्याः इति भावः। कषाये इति। सर्वेष्वेतेषां त्वच एकस्मिन् पात्रे क्वथिताः स्युः। तदुदकं कषायः स्यादिति भावः।। 71।।

The materials for preparing the decoction for Viṣṇu are- Bilva, Palāśa (Butea frondosa), Granthila (Flacourtia sapida) Khadira (Mimosa catechu), Vahni (Mimosa suma) (the barks of these trees). For Śaṅkaranārāyaṇa in addition to those prescribed for Viṣṇu, the following herbs are also noted. Jambu (Syzygium jambolanum), nīpa (Nauclea cadamba), mango, Āragvadha (Cassia fistula), Panasa (Jack tree), Madhuka (Bassia latifolia). For Śiva, Madhūka (Bassia latifolia), Palāśa(Butea frondosa), Śairiṣa (Acacia oderattissima), Panasa (Jack tree) and mango. For Durgā it is Khadira (Mimosa catechu).

For Śāstā it is the four milky trees of the Fig family (Ficus Racemosa, Ficus Venosa, Ficus Religiosa and Ficus Indica). These four are prescribed in the case of five deities, but Viṣṇu and Śiva Ficus Venosa is not needed. (71)

न्यग्रोधदुरुदुम्बरश्चलदलप्लक्षौ रसालद्विजौ
शैरीषः समधूकदारुरपि सेनान्यां कषायोचिताः।

ओषध्योऽत्र सुवर्चलामलवचा ब्राह्मी तथा शङ्खपु-
ष्प्युद्दिष्टा सशतावरी सहसहा क्रान्तिश्च लक्ष्मीरपि।। 72।।

विमर्शिनी

सेनान्यां न्यग्रोधद्रु: न्यग्रोधवृक्ष:, उदुम्बर:, चलदलप्लक्षौ चलदलोऽश्वत्थ:, रसालद्विजो उक्तौ, शैरीष: उक्त:, समधूकदारु: मधूक उक्त:। एतेषां त्वच: कषायोचिता: कषाये निर्दिष्टा:। अत्र सेनान्यां अमलवचा निर्मला वचा उक्ता, शङ्खपुष्पीसैत्र शतावरी सहसहा सहया सहिता क्रान्तिरुक्ता, एता ओषध्य:।। 72।।

विवरणम्

न्यग्रोधद्रुरिति। स्कन्दे क्रमोऽपि नियत एवैषामिति पूथगभिधानम्। यद्वक्ष्यति–'सागरभवं सरिज्जमि'त्याद्युक्त्वा 'अन्यानि पूर्वगणितानि' इति। अमलवचेत्येकं, सहसहा क्रान्तिश्चेति। सहा च विष्णुक्रान्तिश्च।। 72।।

For preparing the decoction for Subrahmaṇya the items are Nyagrodha (Ficus Indica), Udumbara (Ficus Racemosa) Aśvatha (given as Caladela-Ficus Religiosa), Plakṣa (Ficus Venosa), Rasāla (Mango), Dvija (Butea frondosa), Śairīsa (Acacia oderattissima) and Madhuka (Bassia latifolia). As medicinal herbs for Subrahmanya the herbs are Suvarcala (Sochal salt), Vaca (Acorus Calamus), Brahmi, Śaṅkhapuṣpi (Clitoria hermatica), Śatāvari (Asparagus racemosa), Sahasaha (Cacalia rotundifolia), Viṣṇukrānti (Evolvulus alsinoides) and Lakṣmī (Tirutāli- one of the ten famous herbs of Kerala). (72)

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्रा सूर्यवर्तिन्यपि
प्रोक्तं मार्जनमीशशार्ङ्गभृति तत्षट्कान्वितं भूस्तृणम्।
गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं च शास्तर्यथो
रात्र्यैन्द्र्यक्षतगन्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम् ।। 73।।

विमर्शिनी

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्रा: अन्यान्युक्तानि, एता मार्जनं प्रोक्तम्। ईशशार्ङ्गभृति तत्षट्कान्वितं गन्धाढ्यं गन्धयुक्त:, तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं तुलसीद्वयी तुलसी कृष्णतुलसी एतानि। अथो शास्तरि रात्रैन्द्र्यक्षत्यान्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम्, एतत्स्वरूपं मार्जनम्। अत्र पल्लवानि गृह्यन्ते।। 73।।

विवरणम्

ईशशार्ङ्गभृति तत् षट्कान्वितं भूस्तृणं गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुत्तश्चेति वाक्यम्। यदुक्तं–

शिरीषञ्च कुशा गन्धां रजनी सूर्यवर्तिनी।
भूस्तृणञ्च सदाभद्रा पनसं तुलसीद्वयम्।।
सहदेवीति संप्रोक्तं मार्जनं...........।

Water for rinsing the mouth or sipping is suggested as follows. For Śaṅkaranārāyaṇa- Takkola (Illicium anisatum), Jāti (nutmeg), Lavaṅga (clove), Karpūra (camphor), Aṣṭgandha and lotus flower. For Viṣṇu the last mentioned two are to be avoided. For Śiva, Gaṇeśa and Subrahmaṇya the last three items of Śaṅkaranārāyaṇa are avoided. For Śāstā it is Lavaṅga (clove), Aṣṭagandha and Patimukha (Padmaka- a fragrant herb - Cerassus Puddum) (70)

श्रीशे बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीरा हरीशे सहैतै-
र्जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकास्तुरीया कुमार्याम्।
माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसाला महेशे प्रभेदो
क्षीर्याख्यास्ते च शेषेष्वजितगिरिशयोः प्लक्षहीनाः कषाये।। 71।।

विमर्शिनी

श्रीशे कषाये बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीराः। बिल्वः प्रसिद्धः। द्विजः पलाशः। एते स्मृत्। हरीशे एतैः सह जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकाः। एते कुमार्यां तुरीयः खदिरः। महेशे माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसालाः। पनसमुक्तम्। एते। प्रभेशे क्षीर्याख्याः शेषेषु उक्तेषु पञ्चस्वपि ते च क्षीर्याख्याश्च। तत्राजितगिरिशयोस्तु प्लक्षहीना एते स्युः।। 71।।

विवरणम्

हरीशे सहैतेरिति। बिल्वादयः पञ्च जम्ब्वादयश्च षडित्यर्थः। आम्रक आम्र एव। तुरीयः कुमार्यामिति। बिल्वादिष्वेव तुरीयः खदिरः। प्रभेशे क्षीर्याख्या इति। अश्वत्थवटौदुम्बरप्लक्षाः। ते च शेषेष्विति। हरिहरादिषूक्तवृक्षेषु क्षीरिवृक्षा अपि योज्या इत्यर्थः। अजितगिरिशयोः प्लक्षहीना इति। अश्वत्थवटोदुम्बरा एवानयोरुक्तवृक्षेषु योज्याः इति भावः। कषाये इति। सर्वेष्वेतेषां त्वच एकस्मिन् पात्रे क्वथिताः स्युः। तदुदकं कषायः स्यादिति भावः।। 71।।

The materials for preparing the decoction for Viṣṇu are- Bilva, Palāśa (Butea frondosa), Granthila (Flacourtia sapida) Khadira (Mimosa catechu), Vahni (Mimosa suma) (the barks of these trees). For Śaṅkaranārāyaṇa in addition to those prescribed for Viṣṇu, the following herbs are also noted. Jambu (Syzygium jambolanum), nīpa (Nauclea cadamba), mango, Āragvadha (Cassia fistula), Panasa (Jack tree), Madhuka (Bassia latifolia). For Śiva, Madhūka (Bassia latifolia), Palāśa(Butea frondosa), Śairiṣa (Acacia oderattissima), Panasa (Jack tree) and mango. For Durgā it is Khadira (Mimosa catechu).

For Śāstā it is the four milky trees of the Fig family (Ficus Racemosa, Ficus Venosa, Ficus Religiosa and Ficus Indica). These four are prescribed in the case of five deities, but Viṣṇu and Śiva Ficus Venosa is not needed. (71)

न्यग्रोधदुरुदुम्बरश्चलदलप्लक्षौ रसालद्विजौ
शैरीषः समधूकदारुरपि सेनान्यां कषायोचिताः।

ओषध्योऽत्र सुवर्चलामलवचा ब्राह्मी तथा शङ्खपु-
ष्प्युद्दिष्टाः सशतावरी सहसहा क्रान्तिश्च लक्ष्मीरपि।। 72।।

विमर्शिनी

सेनान्यां न्यग्रोधद्रुः न्यग्रोधवृक्षः, उदुम्बरः, चलदलप्लक्षौ चलदलोऽश्वत्थः, रसालद्विजो उक्तौ, शैरीषः उक्तः, समधूकदारुः मधूक उक्तः। एतेषां त्वचः कषायोचिताः कषाये निर्दिष्टाः। अत्र सेनान्यां अमलवचा निर्मला वचा उक्ता, शङ्खपुष्पीसैव शतावरी सहसहा सहया सहिता क्रान्तिरुक्ता, एता ओषध्यः।। 72।।

विवरणम्

न्यग्रोधद्रुरिति। स्कन्दे क्रमोऽपि नियत एवैषामिति पृथगभिधानम्। यद्वक्ष्यति–'सागरभवं सरिज्जमि'त्याद्युक्त्वा 'अन्यानि पूर्वगणितानि' इति। अमलवचेत्येकं, सहसहा क्रान्तिश्चेति। सहा च विष्णुक्रान्तिश्च।। 72।।

For preparing the decoction for Subrahmaṇya the items are Nyagrodha (Ficus Indica), Udumbara (Ficus Racemosa) Aśvatha (given as Caladela-Ficus Religiosa), Plakṣa (Ficus Venosa), Rasāla (Mango), Dvija (Butea frondosa), Śairīsa (Acacia oderattissima) and Madhuka (Bassia latifolia). As medicinal herbs for Subrahmanya the herbs are Suvarcala (Sochal salt), Vaca (Acorus Calamus), Brahmi, Śaṅkhapuṣpi (Clitoria hermatica), Śatāvari (Asparagus racemosa), Sahasaha (Cacalia rotundifolia), Viṣṇukrānti (Evolvulus alsinoides) and Lakṣmī (Tirutāli- one of the ten famous herbs of Kerala). (72)

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्रा सूर्यवर्तिन्यपि
प्रोक्तं मार्जनमीशशार्ङ्गभृति तत्षट्कान्वितं भूस्तृणम्।
गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं च शास्तर्यथो
रात्र्यैन्द्र्यक्षतगन्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम् ।। 73।।

विमर्शिनी

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्राः अन्यान्युक्तानि, एता मार्जनं प्रोक्तम्। ईशशार्ङ्गभृति तत्षट्कान्वितं गन्धाढ्यं गन्धयुक्तः, तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं तुलसीद्वयी तुलसी कृष्णतुलसी एतानि। अथो शास्तरि रात्रैन्द्र्यक्षत्यान्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम्, एतत्स्वरूपं मार्जनम्। अत्र पल्लवानि गृह्यन्ते।। 73।।

विवरणम्

ईशशार्ङ्गभृति तत् षट्कान्वितं भूस्तृणं गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुत्तञ्चेति वाक्यम्। यदुक्तं–

शिरीषञ्च कुशा गन्धां रजनी सूर्यवर्तिनी।
भूस्तृणञ्च सदाभद्रा पनसं तुलसीद्वयम्।।
सहदेवीति संप्रोक्तं मार्जनं..........।

इति। अथो शास्तरीति योज्यम्। रात्र्यादि मार्जनमित्यर्थः।। 73।।

Materials used for washing in respect of Viṣṇu are Rātri (turmeric), Saha (Cacalia rotundifolia), Sairīṣa (Acacia oderattissima), Kuśa (Darbhā grass), Bhadra (one of the ten popular herbs in Kerala) and Sūryāvartini (Āryavela-Cleome viscosa). For Śaṅkaranārāyaṇa along with the six herbs mentioned that for Viṣṇu the following four may be added. They are Bhūstṛṇa (Curculigo orchiodes), Aṣṭagandha, Tulasi(Holy basil), Kṛṣṇatulasi and twig of jack tree. For Śāsta the articles for rubbing and washing are turmeric, Aindri (Cissus pedata), Akṣata, Aṣṭagandha, Tulasī, Bhadrā and Kuśagra-tip of Darbha grass. (73)

धात्र्याम्रं बिल्वकेर्यौ पनसमपि फले डाडिमीभव्यरम्भा-
श्वेशार्यश्रीशविघ्नेऽष्टक इह तु गुहे मातुलुङ्गाख्यजम्ब्वौ।
धात्रीकेरस्थलेऽन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरं कुमार्यां
शार्ङ्गीशेऽतोऽतिरिक्तं सकुटचबदरीमातुलुङ्गं कपित्थम्।। 74।।

विमर्शिनी

ईशार्यश्रीशविघ्ने एतेषु फले। बिल्वकेर्यौ डाडिमीभव्यत्यभाः। गुहे त्विह अष्टके धात्रीकेर-स्थले मातुलुङ्गाख्यजम्ब्वौ। कुमार्याम् अन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरम्। अन्त्यत्रितयं डाडिमभि-व्यरम्भाः शार्ङ्गीशे अतः धात्र्याद्यष्टकात् सकुटचबदरीमातुलुङ्गं कपित्थं च अतिरिक्तम् अधिकं स्यात्।। 74।।

विवरणम्

केरी नालिकेरः। फले इति। तेषां फलानि सम्भूय फलोदकमिति भावः। गुहे त्विह धात्रीकेरस्थले मातुलुङ्गाख्यजब्वावित्यन्वयः। मातुलुङ्गाबिल्वजम्बूपनसडाडिमभव्यरम्भा इति भावः। कुमार्यामन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरमिति। डाडिमीभव्यरंभा बदरी जातिर्नालिकेरश्च। शार्ङ्गशेऽतोऽतिरिक्तमिति। एतद्धात्र्याद्युक्तं सर्वं पुनरितोऽधिकं तु कुटचादीत्यर्थः। यदुक्तं-

पनसाम्रकपित्थश्च कदल्यामलकं तथा।
बिल्व भव्यम्मातुलुङ्गं नालिकेरश्च डाडिमम्।।
बदरी कुटचश्चैव ....।

इति।। 74।।

The fruits presented for various deities like Śiva, Śāstā, Viṣṇu, Gaṇapati are- Dhātrī (Āmalaka = Emblica myrobalan) Āmra, Bilva (aegle marmelos) Nālikera (Coconut), Jack fruit, Dāḍima (Citrus medica or Pomegranate), Jambū, Lemon or lime (= Citrus acida), Kadali- (plantain, banana) - all these eight items are prescribed. For Subrahmaṇya all eight without Dhātrī and coconut are assigned in addition to Jambu and Pomegranate. For Durgā the fruits are Pomegranate, lemon, Banana, Badara (Jujube) nutmeg and

Coconut. For Śaṅkaranārāyaṇa Kuṭaca (echites pubescens), Badari (Jujube) Matulunga (Pomegranate) and Kapittha (wood apple=feronia elephantum) are the fruits in addition to the first eight items. (74)

रत्नान्याहुरिहाब्जरागमपि नीलं मौक्तिकेन्दूपलौ
चाग्नेये कुरुविन्दकाचकसमेतौ विद्रुमं वज्रकम्।
शार्ङ्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्दपुष्याजरा-
गायस्कान्तविडूरजार्कहरिनीलस्फाटिकं गारुडम्।। 75।।

विमर्शिनी

आग्नेये स्कन्दे इह अब्जरागं पद्मरागं, नीलं स्वयमेव, मोक्तिकेन्दूपलौ, कुरुविन्दकाचकसमेतौ। कुरुविन्दं स्वयमेव। एतानि रत्नान्याहुः। शार्ङ्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्दपुष्याजरा-गायस्कान्तविडूरजार्कहरिनीलस्फाटिकं। च्युतानि रहितानि काचनीलकुरुविन्दानि स्कन्दोक्तानि पुष्यादिसहितानि च। अयस्कान्तं स्वयमेव। विदूरजं स्फटिकम्। हरिनीलम् इन्द्रनीलम्। स्फाटिकं स्फटिकम् एतानि।। 75।।

विवरणम्

इन्दूपलश्चन्द्रकान्तः। शार्ङ्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्देति। स्कन्दोक्तेषु काचादीनि त्रीणि हित्वान्यानि पञ्च पुष्यरागादीनि चाष्टाविति भावः। विडूरजं वैडूर्यम्। आर्कं सूर्यकान्तम्।। 75।।

Jewels preferred for Subrahmaṇya are eight as follows- Padmarāga, Indranīla (Sapphire), Muktā (pearl), Candrakānta, Kuruvindaka(Ruby), Kacaka (glass), Vidruma (coral), Vajraka (diamond). For Śaṅkaranārāyaṇa all the five stones excepting Ruby, glass and Sapphire are preferred. In addition the following eight more are assigned to him. Puṣyarāga, Brahmarāga, Ayaskānta, Vaidūrya, Sūryakānta, Indranīla, Sphaṭika and Gāruḍa – the green stone. A total of 13 stones are thus prescribed. (75)

मुक्तावैडूर्यवज्रं मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलं
भर्गे दौर्गेऽधरार्धद्रुहिणमणिमहानीलनीलप्रवालम्।
विष्णौ मुक्ताप्रवालाभिधकुलिशविडूरोद्भवाम्भोजरागं
तच्चैवं वा प्रभेशे स्फटिकरहितहारीशमाहुर्गणेशे।। 76।।

विमर्शिनी

भर्गे शिवे मुक्तावैडूर्यवज्रं, मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलम्, मरतकं गोमेदं व स्वयमेव। अन्यात्युक्तानि। दौर्गे अधरार्धद्रुहिणमणिमहानीलनीलप्रवालम्। अधरार्धं मुक्तावैभूर्यवज्रं मणिश्च। महानीलं नीलं च स्वयमेव एतानि। विष्णौ मुक्ताप्रवालाभिधकुलिशविहरो द्भवाम्भोजरागम्। प्रभेशे तद्वा विष्णुक्तं वा, शैवं शिवोक्तं वा। गणेशे स्फटिकरहितहारीशं स्फटिकहीनहरीशोक्तं द्वादशैबाहुः।। 76।।

विवरणम्

दौर्गेऽधरार्धेति। मुक्ताद्युक्तेष्वधरार्धं पूर्वचतुष्टयं ब्रह्मरागादिचतुष्टयं च। अम्भोजरागः पद्मरागः। तच्छैवं वा प्रभेश इति। वैष्णवं तदथवा पूर्वोक्तं शैवमित्यर्थः। स्फटिकरहितहारीशमाहुर्गणेश इति। हरिहरोक्तेषु स्फटिकं हित्वेतराणि द्वादशेत्यर्थः।। 76।।

For Śiva the jewels are Pearl, Vaidūrya, Vaira, Māṇikya, Marataka, Gomedaka, Puśyarāga and Indranīla- the 8 valuable ones. For Durgā they are Muktā, Vaidūrya, Vaira, Māṇikya, Brahmarāga, Indranīla, Nīla and Pravāla totaling eight. For Viṣṇu the jewels are Muktā, Pravāla, Vaira, Vaidūrya and Padmarāga totalling five. For Śāstā the jewels prescribed for Viṣṇu or Śiva can be made applicable. For Gaṇeśa, Sphaṭika may be avoided. For Śaṅkaranārāyaṇa all except Sphaṭika are accepted making a total of twelve jewels. (76)

लोहं शास्त्रजिते सुवर्णरजतं ताम्रायसी च त्रपु
स्कन्दे सीसककांस्यपित्तलयुतं सारं हरीशेऽखिलम्।
स्वर्णोत्कीर्णसुपर्णकच्छपदरारीण्यौपमानाङ्गकं
श्रीशेऽत्रामलकं प्रविष्टमुरमांसीयुक्तधात्रीफलम्।। 77।।

विमर्शिनी

शास्त्रजिते शास्तृविष्णवोः सुवर्णरजतं सुवर्णं रजतं च, ताम्रायसी ताम्रमयश्च, एतल्लोहम्। स्कन्दे सीसककांस्यपित्तलयुतमेतत् हरीशे। सारम् आरसहितम्, अखिलमेतत् लोहम्। श्रीशे स्वर्णोत्कीर्णसुपर्णकच्छपदरारीणि स्वर्णेन कृतानि गरुडकूर्मशङ्खचक्राणि। औपमानाङ्गकम् औपमानद्रव्याङ्गानि अत्र श्रीशे प्रविष्टमुरमांसीयुक्तधात्रीफलं प्रविष्टाभ्यां मुरमांसीभ्यां युक्तं धात्रीफलम्। आमलकम् आमलकद्रव्यम्।। 77।।

विवरणम्

सारं हरीशेऽखिलमिति। तदुक्तं–

सुवर्णं रजतं ताम्रमायसं त्रपु सीसकम्।
आरं कांस्यं च लोहाम्भः पित्तलं समुदाहृतम्।।

इति। **स्वर्णोत्कीर्णेति।** श्रीशे औपमानिकाङ्गानि स्वर्णरचितानि गरुडकूर्मशङ्खचक्राणीत्यर्थः। अत्रामलकमिति श्रीशे।। 77।।

For Śāstā and Viṣṇu metals like gold, silver, copper, iron, trapu (tin). For Subrahmaṇya the metals are Sīsa (lead), Kāmsya (bell metal) and brass to be added to the above five items. For Śaṅkaranārāyaṇa all the eight metals are approved. Comparable objects for Viṣṇu are the following items made of gold, garuḍa, tortoise, śaṅkha and cakra. The objects dear to Viṣṇu are the following prepared in milk. They are Mura, Mānsī (Indian spikenard) and Dhātrī (Āmalaka -Emblic myrobalan) (77)

गन्धं रुङ्मुरवारिसेव्यघुसृणप्तायः पटीरं हरि-
द्वैपास्यार्यहरे सुरद्रुशशिनागाब्दैस्तदीशाच्युते।
सेनान्यामसृगायसेन्दुगदकीशाम्भोमुरं मालयं
दौर्गे प्राहुरिदं मुराब्गदपदप्ताचोरगोरोचनम्।। 78।।

विमर्शिनी

हरिद्वैपास्यार्यहरे विष्णुगणपतिशास्तृशिवेषु रुङ्मुरवारिसेव्यघुसृणप्तायः पटीरम् मुरं स्वयमेव गन्धं प्राहुः। ईशाच्युते सुरद्रुशशिनागाब्दैः सह तत्। सेनान्याम् असृगायसेन्दुगदकीशाम्भोमुरं मालयं च। मुरं स्वयमेव। मालयं चन्दनम्। दौर्गे इदं गन्धं मुराब्गदपदप्ताचोरगोरोचनं प्राहुः। मुराम्भोगदस्थाने प्ताचोरगोरोचनम्। गोरोचनं स्वयमेव।। 78।।

विवरणम्

गन्धमिति। रुक् कुष्ठम्। वारि हिरिवेरम्। घुसृणं कुङ्कुमं प्ता मांसी अय इति पदम् पटीरं चन्दनं द्वैपास्यो गणपतिः शशी कर्पूरम्। अब्दो मुस्ता सहार्थे च तृतीया। इन्दुः कर्पूरः। कीशो ग्रन्थिपर्णी। अम्भो हिरिवेरमेव। मालयं चन्दनम्। दौर्गे प्राहुरिति। कुङ्कुमाद्यष्टसूक्तेषु मुरहिरिवेरकुष्ठानि हित्वेतराणि पञ्च माञ्ची चोरगोरोचनाश्चेत्यर्थः।। 78।।

For Viṣṇu, Gaṇapati, Śāstā and Siva the Aṣṭagandha consists of (1) Ruk (Kustha- Costus speciosus) (2) Mura (a fragrant plant) (3) Vari (Andropogon muricatum) (4) Sevyam (Ensens grass) (5) Bhūstṛṇam (kumkumam- Saffron, Crocus sativas) (6) Mansi (Indian spikenard) (7) Āyasa (Aquilaria Agallocha) and (8) Pāṭira (sandal). For Śaṅkaranārāyaṇa the items are the same but in addition Devadāru (Sethia Indica), Karpūra(camphor), Nāga (Mesua ferrea) and Abda (Mustā= Cyperus rotundus) also may be included. For Subrahmaṇya Asrk (saffron), Āyasa (Aquilaria Agallocha), Indu (camphor), Gadā(Kustha= Costus speciosus), Kīsa (myrrh), Ambhas (Andropogon muricatum), Mura (fragrant plant), Māleya (sandal) are the eight herbs. In the case of Durgā in the place of Mura-Ambha-Gadā the items Ptā (Mānsī), Cora (Curcuma zerumbet) and Gorocana (the yellow pigment from the cow) may be replaced. (78)

मल्लीचम्पकजातिनन्दिवकुलं तुल्यं गुहान्येषु तैः
संयोज्यं शिवविघ्नयोरपरनन्यम्भमोजसौगन्धिकम्।
सैतत्कुन्दफलिन्युमापतिहरौ कुन्दाब्जयूथीस्त्रियः
श्रीशार्ये महिषद्विषीह कुसुमं साशोकनागोद्भवम्।। 79।।

विमर्शिनी

गुहान्येषु स्कन्दान्येषु षट्सु मल्लीचम्पकजातिनन्दिवकुलं तुल्यं समानम्। चम्पकं स्वयमेव। शिवविघ्नयोः तैः उक्तैः अपरनन्द्यम्भोजसौगन्धिकं संयोज्यम्। अम्भोजं पद्मम्। सौगन्धिकं स्वयमेव।

उमापतिहरौ सैतत्कुन्दफलिनी एतैः सहितं कुन्दं फलिनी च। इति दश। श्रीशार्ये श्रीशार्ययोः पूर्वोक्तैः पञ्चभिः सहिताः कुन्दाब्जयुथीस्त्रियः। कुन्दं चोक्तम्। इति नव। महिषद्विषीह साशोकनागोद्भवम्। अशोकं स्वयमेव। पूर्वोक्तैः पञ्चभिः सहितमेतद्द्वयं कुसुमं पुष्पोदकलशद्रव्यम्।। 79।।

विवरणम्

गुह्यान्येषु तुल्यमिति। विष्ण्वादिषट्स्वपि साधारणमित्यर्थः। शिवविघ्नयोस्तैः संयोज्यमिति। मल्ल्वादीनि पञ्च दक्षिणावर्तनन्द्यावर्तादीनि च त्रीणीत्यर्थः। सैतत् कुन्दफलिन्युमापतिहराविति। एतैरष्टभिः सह कुन्दं फलिन्यपीत्यर्थः। महिषद्विषीहेति। मल्ल्यादीनि पञ्चाशोकनागपुष्पे चेत्यर्थः।। 79।।

The choice of flowers for the six gods with exception of Subrahmaṇya are the same. They consist of Malli (jasminum sambat), Campaka, Jāti (Jasminum grandiflorum), Nandi (Tubernamontana coronaria) of the white colours and Bakula (Mimusos elengi) of equal measure. For Siva and Ganapati another three may also be considered along with those five. They are Nandi (of yellow variety), lotus and Saugandhika (white water lily). For Śaṅkaranārāyaṇa all the above mentioned eight flowers are acceptable with the addition of the two viz, jasmine of another variety and Phalinī (Syzgium jambolanum) - making altogether ten.

For Viṣṇu and Śāstā Kunda (jasmine) abja(lotus) and two other varieties of jasmine – a total of nine along with five mentioned earlier. In this connection, for Durgā the five stated earlier along with Aśoka flower and Nāga (Mesua ferrea) are the flowers permitted. (79)

उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकं कशेरुयुतम्।
उत्पलयुगमपि शरजे तत्तदभावेऽत्र रक्तकरवीरम्।। 80।।

विमर्शिनी

शरजे उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकम्। अम्बुजं सौगन्धिकं स्वयमेव। कशेरुयुतं उत्पलयुगम्। श्वेतोत्पलं नीलोत्पलं च। अत्र स्कन्दे तत्तदभावे एतेष्वन्यतमाभावे इति पुष्पोदकम्।। 80।।

विवरणम्

उत्पलयुगमपीति। श्वेतं नीलंचेत्यर्थः। तत्तदभावेऽत्रेति। यद्यत् पुष्पमिह गुहे न स्यात् तत्तत्स्थाने रक्तकरवीरो ग्राह्य इति भावः।। 80।।

Flowers prescribed for Subrahmaṇya are the following eight. They are Utpala (Nymphae caerulea) Kalhāra (a variety of lily), Ambuja (lotus), Kumuda (water lily), Saugandhika (white water lily), Kaśeru (red water lily) and Utpalayuga (the two varieties of – white and blue Nymphae caerulea). In the absence of any of the stated here one may replace it with flower of Raktakaravīra (Red oleander= Nerium odorum) (80)

नीवारशालियवतण्डुलवेणुबीज-
माषं हरौ हरिहरेऽक्षतमेतदेव।
सिद्धार्थकङ्कुसहितं निजगर्भगीता
विघ्नेश्वरे महिषजित्यपि धातवः स्युः।। 81।।

विमर्शिनी

हरौ नीवारादिकमक्षतम्। यवं स्वयमेव। तण्डुलं च स्वयमेव। इत्यक्षतद्रव्यम्। हरिहरे सिद्धार्थकङ्कुसहितमेतदेव। विघ्नेश्वरे महिषजित्यपि निजगर्भगीताः निजगर्भन्यासोक्ता धातवः स्युः।। 81।।

विवरणम्

हरिहरे सिद्धार्थकङ्कुसहितमेतदेवाक्षतमित्यन्वयः। प्रसिद्धमेवान्यत्राक्षतं, यदुक्तं- 'व्रीहियुतैस्तण्डुलकैरक्षततोय'मिति। निजगर्भागीता इति। प्रथमपटल एव गर्भाधानप्रकरण उक्ताः।। 81।।

The Akṣatadravya – unbroken paddy items- for Viṣṇu are Nīvāra (wild rice), Śāli (paddy), yava (barley) taṇḍula (rice), Venubīja (bamboo rice) and Māṣa (Black gram); for Śaṅkaranārāyaṇa the same materials with the addition of mustard and green gram. The materials for Gapapati, Durgā are those mentioned in connection with Garbhanyāsa (which are nine as mentioned in the commentary). (81)

क्वथितकथितवृक्षत्वक्करीषं सुदग्धं
भसितमिह समुक्तं भर्गदुर्गाहरीशे।
इह महिषनिहन्त्र्यां खादिरत्वक्पदे तु
द्विज[1]वरतरुकल्कं योजनीयं वदन्ति।। 82।।

विमर्शिनी

भर्गदुर्गाहरीशे क्वथितकथितवृक्षत्वक्करीषं कषायोक्तानां वृक्षाणां त्वग्भिः सह सुदग्धं करीषं भसितं समुक्तम्। इह महिषनिहन्त्र्यां खादिरत्वक्पदे तु खादिरस्थाने द्विजवरतरुकल्कं पलाशत्वचं योजनीयमिति वदन्त्याचार्याः।। 82।।

विवरणम्

क्यथितकथितेति। काषायार्थमुक्तानां वृक्षाणां त्वचः करीषं व सम्यग् दग्ध्वा भस्म सम्पादनीयं किन्तु दुर्गायां तद्वृक्षेषु खदिरत्वचं हित्वा पलाशत्वग्योज्येत्यर्थः।। 82।।

For the respective gods like Śiva, Durgā and Śaṅkaranārāyaṇa the Bhasma- the sacred ash for smearing – is to be prepared by drying and burning the barks of the particular trees along with dried cow dung. For Durgā the bark of Khadira may be replaced with that of the Palāśa. (82)

---

1. 'जतरुवरक' ख. पाठः

वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकोद्भवाः स्युर्मृद-
स्तुल्याः कोलनदीतटद्वयतटाकान्तः स्त्रवन्त्युद्भवाः।
शार्ङ्गीशे सरिदब्धिजे शरभवे तीर्थाखुवेश्मोद्भवे
विघ्ने शास्तरि हस्तिनाकुजविहीना वाहिनीतीरजाः।। 83।।

विमर्शिनी

वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकोद्भवा मृदस्तुल्याः सर्वत्र। वेदी अग्निहोत्रवेदी। शार्ङ्गीशे कोलनदीतटद्वयतटाकान्तः स्त्रवन्त्युद्भवाः पूर्वोक्ताभिः षड्भिः सहिता एता मृदः। शरभवे सरिदब्धिज, पूर्वोक्ताः षट् च। विघ्ने तीर्थासुवेश्मोद्भवे पूर्वोक्ताः। षट् च। शास्तरि हस्तिनाकुजविहीनाः हस्तिदन्तवल्मीकविहीनाः पूर्वोक्ताः। षडभ्यः एतद्द्वयरहिताः वाहिनीतीरजाः नदीतीरस्थाश्च मृदः।। 83।।

विवरणम्

तुल्या इति। शार्ङ्गीशादिषु साधारणाः। कोलो वराहः। अन्तःस्त्रवन्तीति नद्यन्त[1]र्भागाभिधानम्। शरभवे सरिदब्धिजे इत्यन्वयः। शास्तरि हस्तिनाकुजविहीना वाहिनीतीरजेति। वेदीक्षेत्राद्युक्तमृत्तिकासु गजशृङ्गजां वल्मीकजां च हित्वेतराश्चतस्त्रो नद्या द्वितीरजा[2] चेत्यर्थः।। 83।।

For all deities the sand collected from the sacrificial altar, fertile field, sand attached to the tusk of the elephant and bull obtained from mountain and ant hill are acceptable for rituals. In respect to Śaṅkaranārāyaṇa in addition to the six mentioned above, those obtained from the pit dug by a hog, both banks of the river, sand from pond and and river bed may also be added. For Subrahmaṇya in addition to the six mentioned at first, sand from the river and sea may be included. For Gaṇapati in addition to these six, sand from a holy ghat and the pit dug up by a rat shall be used. In the case of Śāstā, from the list of six, two items – that obtained from the tusk of elephant and from the anthill shall be omitted but that from the two banks of the river should be included. (83)

शान्त्यम्भःशिवशार्ङ्गिणीह तिलसिद्धार्थैर्यवैर्वैणवै-
नीवारैन्तुलसीद[3]लाम्बुजपलाशैर्मङ्गलाम्भः पुनः।
ब्रह्माशोककुशार्जुनेन्द्रलतिकाबोध्यङ्कुराब्जैकप-
द[4]माढ्यं भक्ष्यमिभानने पृथुकपूपाद्यं चतुष्कं विदुः।। 84।।

---

1. 'र्गता' ङ. पाठः,
2. 'जेत्यर्थः' क. घ. पाठः,
3. 'द्वयाम्बु' क. पाठः,
4. 'द्मैः स्याद् विघ्ने पृथुकादि होमविहित भक्ष्यं च' ख. पाठः

विमर्शिनी

इह शिवशार्ङ्गिणी तिलसिद्धार्थैर्यवैर्वैणवैर्नीवारैः तुलसी[1]दलाम्बुजपलाशैः तुलसीदलैः पद्मदलैश्च शान्त्यम्भः स्यात्। पुनस्तत्र ब्रह्मशोककुशार्जुनेन्द्रलतिकाबोध्यङ्कुराब्जैकपद्माढ्यम्। अशोककुशे स्वयमेव। एतानि मङ्गलाम्भः स्यात्। इभानने पृथुकपूपाद्यं चतुष्कं भक्ष्यं विदुः। बुधा इति शेषः। इति।। 84।।

विवरणम्

[2]द्विपमुखे पृथुकादिकं चतुष्कं भक्ष्यं विदुरित्यन्वयः[3]। क्व पुनरेतत्सिद्धमिति अधिवासहोमे[4] इति ज्ञेयम्। यदुक्तम्–अन्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान् शष्कुल्याज्यमिति।। 84।।

In the case of Subrahmaṇya. sanctified water may be prepared mixing the items of sesamum, mustard, yava, bamboo rice, wild rice, Tulasī leaves, lotus petals and twigs of Palāśa. This mixture of water is designated as Śāntyambhas- water for effecting peace. Then for Maṅgalāmbhas- for auspicious beginning- shall be prepared with the admixture of the twigs of Palāśa, twigs of Aśoka, shoots of Darbhā, twigs of Arjuna tree (Terminalia alata), Indralatikā (Cissus redata), twigs of Bodhi (Ficus Religiosa), leaf of lotus growing in land and leaves of normal lotus from the pond. The oblations for Gaṇeśa are the four items like Prthuka, cakes of sesamum, rice cake prepared with molasses and a cake prepared with rice powder and molasses. (84)

बीजानीषुभवे यवाः सतिलगोधूमाः ससिद्धार्थकाः
शालीमुद्गकमाषकाश्च सदनीवारा हरीशे[5]ऽथ ते।
श्यामाकच्छणकङ्गुवैणवयुता निर्माषसिद्धार्थकाः
सङ्घातद्रविणान्यजीगणमथान्यैस्तत्प्रयोगं ब्रुवे[6]।। 85।।

विमर्शिनी

इषुभवे यवाः सतिलगोधूमाः ससिद्धार्थकाः शालीमुद्गकमाषकाः सहनीवाराश्च बीजानि। अथ हरीशे निर्माषसिद्धार्थकाः स्कन्दोक्तेषु माषसिद्धार्थरहिताः श्यामाकच्छणकङ्गुवैणवयुताः। श्यामाकमुक्तम् वैणवमुक्तम् इति बीजानि। संघातद्रविणानि संघातरूपाणि द्रव्याणि अजीगणं गणितवानहेम्। अथान्यैरसंघातैः सह तत्प्रयोगं कलशविधानं ब्रुवे वच्मि।। 85।।

---

1. 'ज' ङ. पाठः,
2. 'स्यात पृथुकादिकं द्विपमुखे भक्ष्यं चतुष्कं' इति विवरणपाठः
3. 'यः पुन' छ. पाठः,
4. 'मे ज्ञे' च. पाठः,
5. 'शे च' क. पाठः,
6. वे।। स्नाना...दिशा प्रपूर्य शरवर्गद्रव्यकेऽन्तर्हरौ पाद्यादीन्तुपखण्डमध्य' ख. पाठः

विवरणम्

अथ हरीशे ते इति। स्कन्दोक्तेषु माषसिद्धार्थान् हित्वेतराणि षट्श्यामाकच्छण-प्रियङ्गुवैणवानि च बीजानीत्यर्थः। सङ्घातद्रविणान्यजीगणमिति प्रकरणोपसंहारः। सङ्घातद्रव्याण्येवं गणितवान्। विस्पष्टमुक्तवानहमित्यर्थः। अथान्यैस्तत्प्रयोगं ब्रुव इति प्रकृतपरिकलशपूजाप्रकारोपक्रमः। सहार्थे तृतीया। केवलद्रव्यैर्दधिघृतादिभिः सहैषां सङ्घातद्रव्याणां यथायथं प्रयोगमेभिरितरकलशपूरणादिलक्षणं वक्ष्यामीत्यर्थः।। 85।।

The bijas the seeds – prescribed for Subrahmaṇya are seven as yava (barley), sesamum, wheat, mustard, paddy, green gram and kidney beaṇ. For Śaṅkaranārāyaṇa Śyāmā (Panicum miliaceum), Caṇa(Indian flax), tins (millet), bamboo rice excluding kidney beans and mustard.

These are the collection of articles involved in the worship of the gods. Hereafter the mode of their usage will be narrated. (85)

आज्यादिसप्तदशभिर्द्रव्यैः श्रीशाभिषेचने।
घटादिक्लृप्तिरुद्दिष्टपूर्वा द्रव्यादिकं ब्रुवे।। 86।।

विमर्शिनी

एवं सामान्येन संघातद्रव्याण्यभिधायाथ विष्ण्वादिदेवानां कलशविधिं पृथक् पृथग् वदन् प्रथमं विष्णौ सप्तदशद्रव्यविधिमाह आज्यादीति। श्रीशाभिषेचने शीशस्याभिषेचने आज्यादिसप्तदशभिर्द्रव्यैः करणीये तत्र घटादिक्लृप्तिः घटानां पुटानां खण्डानां च क्लृप्तिः उद्दिष्टपूर्वा पूर्वोक्तैव। द्रव्यादिकं द्रव्यदेवतामन्त्रादिकं ब्रवे वच्मि।। 86।।

विवरणम्

सहप्रयोगकथनं दुष्क[1]रं दुरवधारञ्चेति मन्यमानो विष्ण्वादिषु पृथक् प्रयोगप्रकरणानि कुर्वन् वैष्णवं प्रयोग[2]प्रकरणं तावदारभते–आज्यादिसप्तदशभिरिति। घटादिस्क्लृप्तिरुद्दिष्टपूर्वेति। पटलादावेवेति भावः। त्र्येकाङ्गाब्धीत्यत्रोक्तो वैष्णवशैवभेदो न विस्मरणीय इत्यभिप्रायः। द्रव्यादिकं द्रव्यदेवतामन्त्रक्रमम्।। 86।।

In the Kalaśābhiṣeka of Viṣṇu where 17 items are made use of, the number of pots required, arrangement and sequence of the diagram with coloured powder etc. are to be noted. The subjects dealt with include articles, deities, mantras and Abhiṣekamantras in their order. (86)

आज्योष्णोदकरत्नकानि फललोहं मार्जनं गन्धकं
प्रादक्षिण्यविधानतोऽक्षतयवौ ब्राह्मे सदैवे न्यसेत्।
पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यदधि दुग्धं माक्षिकं क्वाथकं
दिक्कोणेषु बहिस्तदीशमनुभिस्तारेण शेषेष्वपः।। 87।।

---

1. 'ष्करावधारं'.. पाठः,
2. 'गकरणं' ख. घ. ङ. पाठः

विमर्शिनी

ब्राह्मे सदैवे ब्रह्मकलशे दैविके च प्रादक्षिण्यविधानतः मध्यानन्तरं पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेण आज्योष्णोदकरत्नकानि आज्यमुष्णोदं रत्नोदं च, फललोहं फलोदकं लोहोदं च, मार्जनं च, गन्धकं गधोदम्, अक्षतयवौ अक्षतोदं यवोदं च न्यसेत्। पुनर्बहिर्मानुषे दिक्कोणेषु दिक्कोणक्रमेण पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यदधि पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं पञ्चगव्यं दधि च, दुग्धं क्षीरं, माक्षिकं मधु, क्वाथकं कषायजलम्, एतानि सप्तदशद्रव्याणि तदीशमनुभिः तत्तद्देवतामन्त्रैः प्रणवादिचतुर्थीनमोन्तैः न्यसेत् पूरयेदित्यर्थः। शेषेषु द्रव्यकलशेभ्योऽन्येषु तारेणापश्च पूरयेत्।। 87।।

विवरणम्

ब्राह्म सदैवे प्रादक्षिण्यविधानतो न्यसेदिति। ब्राह्मे कलशे तावदाज्[1]यं दैविकावरणे तु तदीयदलकलशस्थानीये[2] पूर्वाग्नेयादिप्रदक्षिणक्रमेणोष्णोदकादियवान्तानि न्यसेत्। ब्रह्मकलशेष्वित्यर्थः। तदीशमनुभिरिति सर्वत्र सम्बध्यते। बहिर्मानुषावरणे प्रागादिखण्डेषु पूर्वदक्षिणादिक्रमेणा[3]ग्नेयादिकोण क्रमतश्च पाद्यादिकषायान्तानि च न्यसेदिति। शेषेषु तारेणाप इति। मानुष एवेह प्रतिखण्डं परिकलशसम्भवस्तेषु प्रणवेनैव शुद्धजलं पूरयेत्। तच्च जलं उत्पूयोदगुपाहितादित्येतदेवेष्यते। परिकलशपूरणक्रमस्तु पटलान्तेऽवसेयः। वक्ष्यति च–'स्वकीयपरिकुम्भैश्च प्रकृत्याश्रितमि'त्यादि। ब्रह्मकलशेष्वपि दधिघृतादिव्यतिरिक्तेषु स्वीयद्रव्यन्यासे[4] तु कृते सद्यस्तेनैव जलेन पूरणं कार्यम्। तथा च वक्ष्यति–द्रवद्रव्यकुम्भान्मुक्त्वा शेषानि[5]ति। ननु क्रियती पूजा स्यादिति–

सर्वेऽपि कुम्भसंस्काराः स्युस्तदावाहनार्चनम्।
कूर्चन्यासार्चनं द्रव्यन्यासोऽप्युदितमार्गत्।।
पूरणद्वयमर्णाब्जस्याक्षतैरेव पूजनम्।
देवताया द्विमूर्त्योश्च पूजावाहनपूर्वकम्।।
मन्त्रावाहनतन्न्यासपूजनानि निवेदनम्।
प्रसन्नयजनं चेयद्रूपब्रह्मघटोचितम्।।
पल्लवादिविधानं तु समं सर्वघटेष्वपि।
प्रधानस्यांशुकं त्वेकं परन्तत् खण्डभाग्भवेत्।।

इति।

पङ्क्त्याच्छादनसम्भवे तु पश्चादेव तत् कार्यम्। यदुक्तम्–

'प्रत्येकं वेष्टयेद्वस्त्रैः पङ्क्तिः पङ्क्तीरथापि वा।'

---

1. 'ज्यं मैरीका',
2. 'येषु पू' क. पाठः,
3. 'मत आग्ने' ख. पाठः,
4. 'से कृ' ख. च. छ. पाठः,
5. 'नित्यादि' च. छ. पाठः

इति। किञ्च वारुणपात्रसमीपे पात्रेषु सकूर्चकेषु वासोभिः गालयतु घृतादीन्यप्युष्णोदादीनि। पञ्चगव्यां तु,

निष्कृतिभाविक्रमतः स्वा[1]णुभिरायोज्य सपदि मथ्नीयात्।
शोषादिकृत् प्रपूज्याभिमन्त्र्य संसाधयेत् पुरैव बुधः।।

इति।

स्नानीयादिद्रव्यवच्छंख आधायाज्योष्णोदादीन्यथेष्ट्वोक्तरीत्या।
तत्तद्ब्राह्येष्वादधीताथ चै[2]त्तिं पूर्तिं कृत्वा पूरयेच्छेषतोऽपि।।

इति। ब्रह्मकल[3]शे तु घृतपञ्चगव्यसम्भवे तदेव शङ्खेऽवदाय तस्मिन् कलावाह[4]नं तत्त्वावाहनमपि कार्यमिति।। 87।।

One should put things in the Brahmakalaśa and Daivika Kalaśa in the Pradakṣiṇa style the items like hot water, jewels, fruits, and metals, materials for rubbing, Aṣṭagandha, Akṣatadravyas and yava. Outside the diagram in the Mānuṣakhaṇḍa the items like the following shall be put in the cardinal directions as well as in the corners along with the chanting of hymns with reference to the respective presiding deities of the articles.(1) Padya, (2) Arghya, (3)Acamaniya, (4)Pañcagavya, (5)curd (6)milk (7) honey and (8) decoction. The rest of the pots arranged around the diagram shall be filled up with pure water chanting Praṇava. (87)

विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरवसूंश्च विश्वान्
गन्धर्वकान् निरृत्रतिसुम्भजितौ पितृंश्च।
श्रीवाक्सदक्षकविसोमसुरेश्वरार्की-
नाज्यादिभाज्ज्यभिदधत्यधिदैवतानि ।। 88।।

विमर्शिनी

विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरवसून् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं वैश्रवणं वसूंश्च, विश्वान् देवान्, गन्धर्वकान् गन्धर्वान्, निरृत्रतिसुम्भजितौ निर्ऋतिं दुर्गां पितृंश्च, श्रीवाक्यदक्षकविसोमसुरेश्वरार्कीन् श्रियं सरस्वतीं दक्षं शुक्रं सोममिन्द्रं यमं च, आज्यादिभाञ्जि आज्यादिद्रव्यगानि अधिदैवतान्यभिदधति वदन्ति।। 88।।

विवरणम्

उष्णरश्मिरादित्यः। अजो ब्रह्मा। विश्वानिति विश्वदेवाः। सुम्भजिद् दुर्गा। कविः शुक्रः। सुरेश्वर इन्द्रः। आर्किर्यमः।। 88।।

---

1. 'स्थाणुभि' च. पाठः,
2. 'चैत्तीं' ख. पाठः,
3. 'लशेषु तु' घ. पाठः,
4. 'हनमपि का' पाठः

Starting from the Brahmakalaśa onwards in all the eight Kalaśas of the Daivika portion the following nine mantras with reference to their deities may be chanted. The deities referred to in the mantras are (1) Viṣṇu (2) Sūrya (3) Brahmā (4) Vaiśravaṇa (5) Vasus (6) Viśvedevas (7) Gandharva (8) Nirti and (9) Durgā. Mantras ten to seventeen are set apart for Mānuṣakhaṇḍa in the cardinal points and corners. (10) Pitṛs (11) Śrī (12) Sarasvatī (13) Dakṣa (14) Sukra (15) Soma (16) Indra (17) Yama. In these pots items like ghee to decoctions are to be poured with the chanting of the mantras related to the respective presiding deities. (88)

ऋचः षोडश पुंसूक्तस्येदं विष्णुरपि क्रमात्।
स्नानमन्त्रास्तदीशान्ताः प्रोक्ताः स्नानक्रमं ब्रुवे।। 89।।

विमर्शिनी

पुंसूक्तस्य षोडशर्चः 'इदं विष्णुरपि' तदीशान्ताः अन्ते तत्तद्देवतानामयुक्ताः क्रमात् स्तानमन्त्राः प्रोक्ताः। स्नानक्रमं ब्रुवे।। 89।।

विवरणम्

स्नानमन्त्रा इति। सप्तदशानां द्रव्यपूरितानां ब्रह्मकलशानामभिषेकमन्त्राः। तदीशान्ता इति। तत्तद्द्रव्याणां देवताश्च तत्तदृगन्ते प्रयोक्तव्याः पूरणे स्नपने चासां प्रणवचतुर्थ्यन्ताख्यनतिलक्षणमन्त्ररूपेण प्रयोगः। पुनरप्यस्ति भेदः। वक्ष्यति च-'सर्वत्र तत्तदणुदैवतमूलतारैः' इति।। 89।।

The sixteen hymns of Puruṣasūkta and the mantra "Idam Viṣṇu" up to "Īśa" have already been narrated in order of the deity. These are called Snānamantras- those to be used in bathing the deity. Hereafter the procedure for the same is to be narrated. (89)

मानुषदिक्खण्डघटैर्ब्रह्मघटेनाथ मानुषविदिक्स्थैः।
दैविकदिक्कोणगतैः सन्तप्तदशद्रव्यके हरिं स्नपयेत्[1] ।। 90।।

विमर्शिनी

सप्तदशद्रव्यके सप्तदशद्रव्यस्नाने पूर्वं मानुषदिक्खण्डघटैः अथ ब्रह्मघटेन, पुनर्मानुषविदिक्स्थैः खण्डैः, पुनर्दैविकदिक्कोणगतैश्च हरिं स्नपयेत्।। 90।।

विवरणम्

मानुषदिक्खण्डघटैरिति। मानुषावरेण पूर्वादिचतुर्दिग्गतखण्डवर्तिकलशेस्तावत् पूर्वं स्नपयेत्। ततो ब्रह्मकलशेन पुनस्तु मानुषावरणे आग्नेयादिकोणगतखण्डवर्तिकलशैः पश्चाद्दैविकावरणे दिक्कोण-गतकलशैरेव। नेह पूरण इव प्रादक्षिण्यक्रम इति भावः मानुषखण्डेषु पूर्वं ब्रह्मकलशेन पुनस्तदीयपरिकलशैः

1. 'त्।।
पितृलक्ष्मीवाग्दक्षा विष्णुकवीन्द्विन्द्रयमदिनेशधनदाः।
विश्वनिरृत्यजवसुगधर्वा दुर्गेति च क्रमात् स्नपने।। -द्र' क पाठः

स्नपनम्। वक्ष्यति च–'द्रव्यघटेस्तदीयपरिकुम्भैश्चे'ति। तत्र क्रमक्लृप्तिमपि तदैव वक्ष्यति–'प्रकृत्याश्रितमाश्रित्य क्रम'मित्यादि। तद्विषये मन्त्रक्लृप्तिमपि वक्ष्यति–'निर्दैवतैः परिघटै'रित्यादि। इह च मानुषदिक्खण्डगतेषु पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यद्रव्येषु[1] ब्रह्मकलशेषु सपरिकलशेषु सहस्रशीर्षेत्यादिचतस्र ऋचः तत आज्यद्रव्ये प्रधानब्रह्मकलशे तस्माद्विराडिति, पुनर्दध्यादिषु यत्पुरुषेणत्यादिचतस्र, पुनर्दैविकदिग्विदिग्गतेषूष्णोदकादिषु तस्मादश्वा इत्याद्या, यवोदकलशे त्वन्त्ये इदं विष्णुरिति विवेकः। यदुक्तम्–

प्राग्याम्यवारुणोदीच्यखण्डस्थान्मध्यगं घृतम्।
बहिः कोणगतान्मध्यदलगान् दिग्विदिक्क्रमात्।।

[2]इति तथा।

ततः पुरुषसूक्तेन दद्यात् पाद्यादिकं क्रमात्।

इति च। इह श्रीशे दिक्तिथयो बहिर्वसुशत[3] इत्येतन्मध्यमत्रयेऽधमं भवति।

क्षेत्रे मनुपुटे मध्ये पद्मं राजपुटैर्भवेत्।
बहिष्षोडशकान्यष्टौ दिक्षु मध्यममध्यमे।।
मध्ये तिथिपुटे क्षेत्रे तत्त्वकोष्ठैस्सरोरुहम्।
दिग्विदिक्ष्वङ्गुलितिथिमिताः स्युर्मध्यमोत्तमे।।
बाह्येत्यष्टिपुटे तत्त्वाष्टिमिता दिग्विदिक्ष्वथ।
मध्ये तत्त्वपदाब्जेष्टौ दलेष्वष्टौ च तद्बहिः।।

उत्तमाधममेतत्। तत्त्वेषुवर्गा बहिर्दिक्कोणेष्वित्येतत् उत्तममध्यमम्। अत्रैव मध्यम[4]खण्डे [5]दलकलशानां बहिः षोडशकलशयोग उत्तमोत्तमम्।

मध्यमोत्तममेवैषु सुनिर्वाहं पराणि तु।
दुर्निर्वाहाणि हि त्रीणि ग्राह्याण्येतान्यपीच्छया।।

इह बहिः षोडशकान्यष्टावित्यत्र वायव्यसौम्यादिखण्डयुगलेषु यान्यन्तश्चतुष्पदानि तेषां मध्ये यानि तत्क्रमादेवाग्नेयनैरृतवायव्यैशपदानि तेषु तदीयब्रह्मकुम्भाः स्युः तत्त्वाष्टिमिता दिग्विदिक्ष्वित्यत्र विदिक्ष्वन्तरमितो द्विपङ्क्तिलोपः। अष्टौ च तद्बहिरित्यष्टकलशास्ततद्दलकलशावरणस्थानीयाः। एवमुत्तमोत्तमे बहिष्षोडशकलशा अपि किन्तु कोणदलकलशावरणस्थानीयास्त्रय[6]स्त्रयः स्युरिति। किं च।

नवकानि चतुर्दिक्षु कोणेष्वष्टकमेव च।
मध्ये द्वादशपत्राढ्यं कमलञ्च प्रकल्पयेत्।।

---

1. 'षु सपरि' क. च. पाठः
2. 'इति। तथा पुरुष' ङ. पाठः,
3. 'गत' घ. च. पाठः,
4. 'ध्यखण्डे' ख. घ. च. पाठः,
5. 'कलशं ब' ङ. पाठः,
6. 'यः स्यु' छ. पाठः

इति। एकादशपुटसाध्यमेतत्।

हेमरत्नाक्षतोपेतं गन्धोदं मध्यमे न्यसेत्।
तदीयदलकुम्भेषु गन्धोदं राशिषु क्रमात्।।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः फलोदकम्।
द्रावितं कदलीतोयं दिग्विदिक्ष्वैक्षवं रसम्।।
अष्टार्णेन न्यसेत् सर्वं परमेष्ठ्यादिभिस्त्विह।
क्रमाद् गव्यानि पञ्चैवं नवद्रव्याभिषेचनम्।।
परमेष्ठ्यादिभिर्गव्यैः स्नापयेन्मूलतस्त्रिभिः।
गायत्र्या तत्परिघटैर्गन्धोदैस्त्वपि मूलतः।।
ब्रह्मकुम्भेन पुंसूक्तेनातो देवेत्यनेन वा।
तुरीयदिवसस्नानमेवैतादिति तद्विदः।।

इति।। 90।।

In the seventeen pots ritual relating to Viṣṇu at first the eight pots of the Mānuṣa division from the four quarters and then the little potful of water shall be poured. Thereafter the Brahmakalaśa is taken up along with smaller ones from the Daivika section. These are to be used along with those in the corners for bathing Viṣṇu. (90)

द्रव्ये तत्त्वमिते षडर्णमनुना स्नानोदकं मध्यतः
पाद्याहीन्दुपखण्डमध्यकलशेष्वात्तासनेज्यादिषु ।
बाह्ये दिग्विदिगन्तरालनिहितेष्वन्तश्च दिक्कोणगे-
[1]ष्वापूर्य द्रविणानि तत्तदणुभिश्चाभ्यर्चयेच्छार्ङ्गिणि।। 91।।

विमर्शिनी

विष्णावेव पञ्चविंशतिद्रव्यस्नानमाह—द्रव्य इति। शार्ङ्गिणी तत्त्वमिते पञ्चविंशतिमिते द्रव्ये, मध्यतो ब्रह्मकलशे, षडर्णमनुना स्नानोदकं निशाशालीत्याद्युक्तम्। बाह्ये मानुषे दिग्तिदिगन्तरालनिहितेषु, अन्तर्दैविके दिक्कोणगतेषु च स्थानेषु, आत्तासनेज्यादिषु कृत[2]पीठपूजासंस्कारादिषु, उपखण्डमध्यकलशेषु उपखण्डानां मध्यस्थेषु कलशेषु पाद्यादीनि द्रविणानि तत्तदणुभिः वक्ष्यमाणमन्त्रैरापूर्य चार्चयेच्च।। 91।।

विवरणम्

द्रव्ये तत्त्वमित इति। पञ्चविशतिद्रव्यारम्भः। षडर्णमनुना स्नानोदकं मध्यत इति। प्रधानब्रह्मकलशे षडक्षरेण स्वदेवतामनुयुक्तेन प्राङ्निशाशालीचूर्णे त्याद्युक्तस्नानोदकद्रव्यं विन्यसेत्। पाद्यादीन्युपखण्ड-मध्यकलशेष्विति। परिखण्डगत-ब्रह्मकलशेषु पाद्यादीनि द्रव्याणि तत्तदणुभिश्चापर्येत्युपरि सम्बन्धः। कीदृशेष्वित्याह—आत्तासनेज्यादिष्विति। कृतपीठपूजाकुम्भसंस्कारादिविधानोष्वित्यर्थः।

1. 'ष्वव्यक्तादिधरान्ततत्त्वगणरूपद्रव्यकाणि न्यसेत्।।',
2. 'तपूजापी' ख. पाठः

किंक्रमकेष्वित्याहबाह्ये दिग्विदिगन्तरालनिहितेष्विति। बा[1]ह्ये मानुषावरणं अन्तश्च दिक्कोणगेष्वि-त्यन्तर्दैविकम्।। 91।।

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa one may use six lettered mantra of Viṣṇu from among with middle of his Pancavimsatidravyakalaśa beginning with "Om namo Viṣṇave". This should be concluded with those in the corners and those located outside the periphery of the diagram. Using the specific mantras worship shall be performed. Water for Pādya may be filled up in these pots. (91)

पाद्यार्घ्यावामगव्यं सघृतदधिपयः क्षौद्रमर्काक्षरेणो-
ष्णोदं क्वाथोदकं मार्जनफलयवरत्नोदलोहोदकौशम्।
गायत्र्या गन्धपुष्पौपमिकमपि सधात्र्यक्षतं केरवारी-
क्षूज्थोदं तण्डुलोदं न्यसतु तदधिदैवान्तमष्टाक्षरेण।। 92।।

विमर्शिनी

पाद्यार्घाचामगव्यं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं गव्यं च, सघृतदधिपयः घृतं दधि पयश्च, क्षौद्रं मधु, एतान्यष्टौ द्रव्याणि अर्काक्षरेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण तदधिदैवान्तं चतुर्थीनमोन्तं तत्तद्देवतानामान्ते भवति यथा तथा न्यसतु। पुनस्तत्रान्तरालेषु उष्णोदमुष्णजलं, क्वाथोदकं कषायं, मार्जनफलयवरत्नोदलोहोदकौशं मार्जनं फलोद यवोदं रत्नोदं लोहोदं कुशोदं च। गायत्र्या च पुनर्दैविके गन्धपुष्पौपमिकमपि गन्धोदं पुष्पोदम् औपमानं च, सधात्र्यक्षतम् आमलकोदकमक्षतोदकं च, केरवारि नालिकेरोदकम्, इक्षूत्थोदं, तण्डुलोदं च, दिग्विदिक्षु अष्टाक्षरेण तदधिदैवान्तं च।। 92।।

विवरणम्

पाद्याद्यष्टसु द्वादशाक्षरं मन्त्रः, उष्णोदादिषु विष्णुगायत्री, गन्धोदादिष्वष्टाक्षरम्। तदधिदैवान्तमिति क्रियाविशेषणम्। सर्वत्र देवतामन्त्रस्तूक्तमन्त्रान्ते योज्य इति भावः। तारेण शेषेष्वप इति। एतदिहापि समानं बोद्धव्यम्।। 92।।

The materials for Pādya, Arghya and Ācamanīya shall be assigned with mantras ending in the dative case suffixed with namaḥ. First the ones in the Daivika section are to be filled up in the following order; (1) Pādya, (2) Arghya, (3) Ācamanīya, (4) Pañcagavya, (5) Ghee (6) curd (7) milk and (8) honey. For this the mantras referring to particular deity are to be employed. Thereafter (1) Uṣṇodaka (hot water) (2) Kaṣāya (decoction (3) Mārjana (rubbing materials) (4) fruits, (5) yava, (6) jewels, (7) metals and (8) Kuśa grass are to be deposited in the interior section of the diagram using the Gāyatri mantra. Through the eight parts of the Daivika section- in cardinals and corners- shall be placed the following with the Aṣṭākṣara mantra. (1) Aṣṭagandha, (2) flowers, (3) Upamānadravya (golden replica), (4)

---

1. 'बाह्यं मा' ख. च. पाठः

Āmalakadrayva (5) Akṣatodaka, (6) water from tender coconut, (7) juice from sugar cane and (8) Taṇḍulajala- water in which rice is washed, While depositing these Aṣṭākṣara and Adhidevtā mantras are to be chanted. (92)

द्रव्याणां पुरुषः पर· पितृरमावाग्दक्षविष्णूशन-
श्चन्द्रेन्द्रार्ककृतान्तविश्वधनदेरब्रह्मवस्वाह्वयाः ।
स्युः सावित्र्यपि देवता निगदिता गन्धर्ववारीश्वरा-
स्ताक्ष्यः क्ष्मानिऋृती रमाधरनृसिंहाख्यौ हयास्यः क्रमात्[1] ।। 93 ।।

विमर्शिनी

देवतां: पठति–द्रव्याणामिति। परः पुरुषो ब्राह्मे। पुनः पितृरमावाग्दक्षविष्णूशनश्चन्द्रेन्द्रार्ककृतान्तविश्वधनदेरब्रह्मवस्वाह्वयाः पितरः श्रीः सरस्वती दक्षो विष्णुः शुक्रः सोम इन्द्रः सूर्यो यमो विश्वदेवा वैश्रवणो वायुः ब्रह्मा वसवश्च, सावित्र्यपि मानुषे। गन्धर्ववारीश्वराः गन्धर्वा वरुणश्च, ताक्ष्र्यो गरुडः, क्ष्मानिऋृती पृथिवी निऋृतिश्च, रमाधरनृसिंहाख्यौ श्रीधरो नृसिंहश्च, हयास्यो हयग्रीवः दैविके। एते क्रमाद् द्रव्याणां देवता निगदिताः स्युः।। 93 ।।

विवरणम्

द्रव्याणामिति। अधिदेवता निगदिता इत्यन्वयः। पुरुषः पर इति ओं परंपुरुषाय नम इति मन्त्रः। रमा श्रीः वाक् सरस्वती अर्क आदित्यः कृतान्तो यमः विश्वेदेवाः घनदः कुबेरः इरो वायुः। वारीश्वरो वरुणः क्ष्मा भूमिः। रमाधरः श्रीधरः। हयास्यो हयग्रीवः।। 93 ।।

For the application of materials from the Brahmakalaśa onwards various deities are to be propitiated using respective hymns. The names of these deities and their locations to be worshipped are mentioned here.

---

1. 'त्।। शालीपिष्टसुवर्णरत्नरजनीचूर्णाह्वयैः स्नानकं
श्यामाकाम्बुजविष्णुपर्ण्यभिधदूर्वाभिः स्मृतं पाद्यकम्।
राजीपुष्पफलाक्षतैर्यवतिलैर्गन्धैः कुशैश्चार्घ्यकं
तक्कोलेन्दुलवङ्गजातिफलसम्पन्नं तथाचामकम्।।
प्लाक्षन्यूनपयोदुखादिरशमीबिल्वद्विजग्रन्थिलैः
क्वाथं रात्रिसहाशिरीषकुशभद्रः सूर्यवर्तिन्यपि।
षट्कं मार्जनमीरितं सकदलीबिल्वाम्रधात्रीफलं
केरीडाडिमभव्यकं सपनसं प्राहुः फलोदाङ्गकम्।।
मुक्ता विद्रुमपद्मरागाविवैडूर्याह्वयै रत्नकं
तद्वत्काञ्चनरूप्यताम्रकमयस्त्रप्यन्वितं लोहकम्।
गन्धाः शीतजलायसास्त्रमुरसेव्याप्तार्तयः पुष्पकं
मल्लीचम्पकजातिनन्दिबकुलस्त्रीकुन्दयूथ्यम्बुजम्।।
हैमं सुवर्णदरकूर्मरथाङ्गमौपमानं जयमुरयुतामलकी सपिष्टा।
ज्ञेयाजिते सयवतण्डुलमाषशालिनीवारवैणवमुदीरितमक्षताङ्गम्।।
इदमृग्धि' क. पाठः

A total of 24 deities are mentioned by name as follows (1) Pitṛs, (2) Śrī, (3) Sarasvatī, (4) Dakṣa, (5) Viṣṇu, (6) Śukra, (7) Soma, (8) Indra, (9)Sūrya, (10) Yama, (11) Viśvedevāḥ, (12) Vaiśravaṇa, (13) Vāyu, (14) Brahmā, (15) Vasu, (16) Sāvitrī, (17) Gandharva, (18) Varuṇa, (19) Garuḍa (20) Pṛthivī, (21) Nirṭi, (22) Śrīdhara, (23) Nṛsimha (24) Hayagrīva. Their mantras are hinted at in that order. (93)

इदमृग्धिरण्यवर्णा आपोहिष्ठप्रजापतेनत्वत्।
तेजोऽसीति दधिक्राव्णोऽथाप्यायस्वमन्त्रमधुमत्यः ।। 94 ।।

विमर्शिनी

स्नानमन्त्रान् पठति–इदमिति। इदमृक् 'इदं विष्णुः', 'हिरण्यवर्णाः शुचयः', 'आपोहिष्ठ', 'प्रजापते न त्वत्', 'तेजोऽसी'ति 'दधिक्राव्णो अकारिषम्', आप्यायस्वमन्त्रमधुमत्यः 'आप्यायस्व'मन्त्रो 'मधु वाता इत्यादि तिस्त्र ऋचश्च।। 94।।

विवरणम्

इदमृगिति इदं विष्ध्णुः। मधुमत्यो। मधुवातास्तिस्त्र।। 94।।

आकृष्णेनाश्वत्थे भद्रंकर्णेभिर्ऋग् गणानां त्वा।
वायो ब्राह्मोपत्वा देवस्य त्वा च मानुषे मन्त्राः।। 95।।

विमर्शिनी

'आकृष्णेन रजसा, अश्वत्थे वो निषदनं', 'भद्रं कर्णेभिः' ऋक् 'गणानां त्वा', 'वायवायाहि', 'ब्रह्मजज्ञानम्' 'उप त्वाग्ने', 'देवस्य त्वा च, एते मानुषे मन्त्राः।। 95।।

विवरणम्

भद्रं कर्णेभिर्ऋगिति। भद्रं कर्णेभिरितीयमृगित्यर्थः। वायो इति वायवायाहि। **ब्रह्म** इति **ब्रह्मजज्ञानम्।। 95।।**

Beginning with the deities in the Mānuṣakhaṇḍa are narrated as eight (1) Idam Viṣṇur (2) Hiraṇyāyanamah (3) Āpohiṣṭhāmayo (4) Prajāpate- all the four in the cardinal points. (5) Tejosi (6) Dadhikrāvṇa (7) Āpyāyasva (8) Madhūvātā– in corners and Khaṇḍakalaśas.

In the Antarāla- interior as well as Khaṇḍa the following eight mantras are assigned. (1) Akṛṣṇenarajasā (2) Āśvathe vo (3) Bhadram karṇebhi (4) Gaṇānāmtvā (5) Vāyavāyāhi (6) Brahmajajñānam (7) Upa tvagne and (8) Devasya tvā. (94-95)

विष्णोरराटमिति तत्त्वायामि सुपर्णमित्यतः स्योना।
शन्नो या दिव्या यासां च परोमात्रयाणवा दैवे।। 96।।

विमर्शिनी

'विष्णोरराटमिति, 'तत् त्वायामि' 'सुपर्णं वस्ते', 'स्योना पृथिवि', 'शन्नो देवीः' 'या दिव्या आपः', 'यासां राजा,' 'परो मात्रया,' एते दैवे दैविके अणवः।। 96।।

विवरणम्

[1]सुवर्णमितीति। सुवर्णं धर्मं'। अ[2]त इति पुनरित्यर्थः। शन्न इति। 'शन्न इन्द्राग्नी'। यासां चेति। 'यासां देवाः'।। 96।।

There are eight mantes propitiating the deities in the Daivika section as follows (1) Viṣṇorarāṭam (2) Tat Tvāyāmi (3) Suparṇam vaste (4) Syonā Pṛthivi (5) Śamno devī (6) Ya divya apah (7) Yasam raja and (8) Paro matrāya. These are for corners and Khaṇḍa Brahmakalaśa. (96)

ब्राह्येऽतो देवा इति मनवः स्नपने स्वपूरणाणुयुताः।
इति पञ्चविंशतिमितद्रव्यस्नानक्रमो हरौ प्रोक्ताः।। 97।।

विमर्शिनी

ब्राह्ये 'अतो देवा' इति स्नपने स्वपूरणाणुयुताः द्वादशाक्षरादिमन्त्राः स्वस्वदेवतानाममन्त्राश्चावसाने युक्ताः एते मनवः स्युः। इति हरौ पञ्चविंशतिमितद्रव्यस्नानक्रमः पञ्चविंशतिमितैर्द्रव्यैः स्नानक्रमः प्रोक्तः।। 97।।

विवरणम्

अतो देवा इति सूक्ताभिप्राय[3]म्। तदुक्तम्–मध्यतो देवसूक्तं त्विति। स्वपूरणाणुयुता इति। स्नानमन्त्रास्तदीशान्ता इति चोक्तम्। इह त्विदं विष्णुरित्याद्यु[4]क्तमन्त्रं द्वादशाक्षराद्युक्त मन्त्रं पितृप्रभृत्युक्तदेवतामन्त्रं च क्रमेणोक्त्वाभिषेकः। तत्तदणुदैवमूलतारैरित्येतत् सर्वत्र समानम्। परिकलशेषु तु निदैवतैः परिघटैरित्येवं नियम इति।

त्रिंशत्सूत्रयुते क्षेत्रे मध्ये सनवकं शतम्।
तत्त्वसंकृतितत्त्वानि दिग्विदिङ्मध्यतो बहिः।।
स्यात् त्रयोविंशतिपुटेऽप्येवं मध्ये बह्विः पुनः।
दिग्विदिङ्मध्यतस्तिथ्यङ्कार्का वा नवकानि वा।।

इति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तरीत्या मध्यतः सनवकं शतं विधाय वीथीं समन्ततो मृष्ट्वा त्रयोविंशतिपुटे दिग्विदिगन्तरालेषु नवकान्येव। त्रिपञ्चशद्विशतं तिथिनवार्कमिताश्चेत् सैकं त्रिशतम्। एकोनत्रिंशत्पुटे तु बहिस्तत्त्वसंकृतितत्त्वमिताश्चेत् नवाधिकं पञ्चशतमिति। तत्र च।

---

1. 'सुवर्णम्' इति विवरणपाठः,
2. अथ छ. पाठः,
3. 'यः' घ. च. पाठः,
4. 'द्युक्तं: मन्त्रं' ख. घ. पाठः

अन्तः स्नानाम्बु पैशाचे तैलं गौलं च केर्यपः।
शा[1]न्त्यपो दिक्षु कोणेषु केवलं मङ्गलोदकम्।।
मृन्मूलकादलरसशकृन्तीह भृशादिषु।
क्रमेण बिम्बशुद्ध्युक्तपल्लवादिचतुष्टयम्।।
मानुषे दिग्विदिङ्मध्येष्वपि पाद्यादिषोडश।
गन्धादितण्डुलोदान्तान्यप्याशासु च दैविके।।
वासुदेवादिशान्त्यादिविष्ण्वाद्या बहिरावृतौ।
पाद्यादिषु महाब्राह्मे चोक्तास्त्वेवेह देवताः।।

इति।

अन्तः स्नानाम्बिवति प्रधानब्रह्मकलशे स्नानोदकद्रव्यं न्यसेदित्यर्थः। कोणेष्विति चतुर्ष्वपि कोणेषु मङ्गलोदकमेवेत्यर्थः। मृण्मूलेति पैशाच एवान्तरालेषु चतुर्षु मृदादीनि चतुर्षु च पल्लवादीनीत्यर्थः। बिम्बशुद्धौ चैवमुक्तम्। क्षीरिश्रीबकुलाम्रेत्यादि। पाद्यादिषोडशेति पाद्यार्घ्याचामगव्यमित्याद्युक्तानि कुशोदकान्तानि। दैविक आशाव्याशास्विति दिग्विदिक्षु तैलादीनां वासुदेवाद्या देवताः मङ्गलोदकानां शान्त्याद्याः मृन्मूलादीनां विष्णुमधुसूदनाद्याः।

यवनीवारसिद्धार्थतुलसीद्वयैवणैवः ।
तिलैः शान्त्युदकं षड्भिश्चतुर्भिर्मङ्गलोदकम्।।
इन्द्रवल्यङ्कुरं पद्मेकपद्मञ्च पैप्पलम्।

मृन्मूलानि गर्भाधानोक्तान्येव। तैलादिचतुर्षु 'त्वं विष्णो सुमति'मिति, मङ्गलोदके 'विष्णोर्नुकमिति,' मृन्मूलाद्यष्टसु तु 'मूर्धानं दिवो', 'या दिव्या' 'या ओषधीः' 'गन्धद्वारां' 'हंसश्शुचिषद्' 'विष्णोरराटं' 'सोमं राजानं' विश्वतश्चक्षुरि'ति मन्त्राः। पाद्यादिषु तु पूर्वोक्ता एवेति।। 97।।

In pouring the water from the Brahmakalaśa the mantras "Ato devah" etc. are to be chanted. This is how the twenty five materials are to be used in the Kalaśābhiṣeka in respect of Viṣṇu. (97)

अधमाधमपूर्वमुत्तमोमपर्यन्तमिहाभिषेचनम् ।
नवधा परिचक्षते बुधाः क्रमशः शङ्करशार्ङ्गधन्वनि।। 98।।

विमर्शिनी

अथ शिवनारायणकलशक्लृप्तिमाह—**अधमाधमेति**। इह शङ्करशार्ङ्गधन्वनि अधममध्यमोत्तमेषु प्रत्येकमधममध्यमोत्तमयोगादभिषेचनं क्रमशो बुधा नवधा परिचक्षते आहुः।। 98।।

विवरणम्

अथ वैष्णवमेव हरिहरेऽपि सप्तदशद्रव्यस्नपनमिति तत्प्रकरणमिदानीं प्रस्तैति—**अधमाधमपूर्वमिति**। नवधेत्यधममध्यमोत्तमेष्वप्यधमादिभेदादिति भावः।। 98।।

---

1. 'शाल्यपो' ख. ङ. पाठः

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa the Kalaśābhiṣeka is ordered in a sequence of nine types. They are termed as (1) Adhamādhama, (2) Adhamamadhyama, (3) Adhamottama, (4) Madhyamādhama, (5) Madhyamāmadhyama, (6) Madhyottama, (7) Uttamamādhama (8) Uttamamadhyama and (9) Uttamottama. (98)

बा[1]णाद्रिनन्दकृतयः कलशा हरीशे
त्र्यूनं शतं सनवविंशतिकं शतं च।
तत्त्वोत्तरद्विशतकं द्विशती सविश्वा
सा सप्तसप्ततियुता[2] त्रिशती सताना।। 99।।

विमर्शिनी

हरीशे एतत्संख्याः कलशाः स्युः–बाणाद्रिनन्द्रिकृतयः बाणकृतिः पञ्चविंशतिः अद्रिकृतिरे-कोनपञ्चाशत् नन्दकृतिरेकाशीतिः इत्यधमत्रयम्। त्र्यूनं शतं सप्तनवतिः सनवविंशतिकं शतं च नवविंशत्यधिकशतं, तत्त्वोत्तरद्विशतकं पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयमिति मध्यमत्रयम्। सविश्वा द्विशती त्रयोदशाधिकशतद्वयं, सप्तसप्ततियुता सा सप्तसप्तत्यधिकशतद्वयं, सताना त्रिशती एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशतमिति (उत्तमत्रयम्)।। 99।।

विवरणम्

आशुगवर्गः पञ्चविंशतिरित्यादि प्रतिपत्तव्यम्। सा सप्तसप्ततियुतेति द्विशती। अद्रिकृतिस्त्रिशत्येति सहेति शेषः। एकोनपञ्चाशदधिकं त्रिशतमित्यर्थः।। 99।।

The Kalaśasaṅkhyā- the number of pots – for Adhamatraya are as 25, 49 and 81. For Madhyamatrayā it is as 87, 129 and 225. For Uttamatraya the numbers are 213, 277 and 349. (99)

आज्यादि[3]भिर्हरिवदत्र कषायनिष्ठै-
र्द्रव्यैस्तु सप्तदशभिस्त्र्यधमामिषेकाः।
शैलाङ्कशङ्करपुटाहितपञ्चसप्त-
गोवर्गसङ्ख्यकलशैर्विहिताः क्रमेण[4] ।। 100।।

---

1. 'तत्राशुगादिनववर्गमिता षयः स्युस्त्र्यूनं' क. पाठः,
2. तादिक्रृतिस्त्रिशत्याः' क. पाठः, विवरण पाठश्च,
3. दि 'कक्वथितनिष्ठहरिप्रदिष्टद्रव्यै' ख. पाठः
4. 'अ।। मुक्ताफलं कुलिशविद्रुममब्जपुष्पब्रह्मादिरागशशिसूर्यपदादिकान्तम्।
   वैडूर्यगारुडशतक्रतुनीलसायस्कान्तं त्रिलोचनहरौ स्फटिकं च रत्नम्।।
   श्रीमातुलुङ्गकुटचामलकाम्रकेरीरम्भाकपित्थबदरीफलपूरभव्यम्।
   चोचम्पलं कनकपित्तलकांस्यसीसं ताम्रायसाररजतत्रपूलोहमाहुः।।
   भद्रं भूस्तृणयामिनीकुशशिरीषं सूर्यवर्तिन्यपि
   प्रोद्दिष्टं पनसं सहा द्वितुलसीगन्धात्मकं मार्जनम्।

विमर्शिनी

अत्र शङ्करनारायणेऽपि हरिवद् विष्णुवद् शैलाङ्कशङ्करपुटहितपञ्चसप्तगो वर्गसंख्यकलशैः सप्तनवैकादशपुटेषु कल्पितैः पञ्चविंशत्येकोनपञ्चाशदेकाशीतिकलशैराज्यादिभिः कषायनिष्ठैः सप्तदशभिर्द्रव्यैः त्र्यधमाभिषेकाः अधमाधमाधममध्यमाधमोत्तमाश्चाभिषेकाः क्रमेण विहिताः।। 100।।

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa also one has to follow the methods adopted for Hari. The seventeen materials from ghee onwards are to be used in the three types of Abhiṣeka noted as Adhama, Adhamamadhyama-Adhamottma. (100)

सद्योजातकवामवक्त्रबहुरूपेशानपञ्चाक्षरा-
प्यायस्वेति पयोवधीह मधुवातब्रह्महृद्भ्यां मधु।
अश्वत्थे शिरसा जिनार्णशिखया पुष्पावतीलोचने-
नापोह्यस्त्रमयाणुना पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुनेत्याक्षतम्।। 101।।

विमर्शिनी

तेषु त्रिषु स्नानमन्त्राणामेव विशेष इति तान् पठति-**सद्य** इति सद्योजातकवामवक्त्र-बहुरूपेशानपञ्चाक्षराणि 'सद्योजातं', 'वामदेवाय', 'तत्पुरुषाय', 'अघोरेभ्यः', 'ईशानः सर्वविद्यानां', पुनः पञ्चाक्षरम्, आप्यायस्व इति पयोवधि पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यघृतदधिक्षीरेषु मन्त्राः। इह मधुवातब्रह्महृद्भ्यां 'मधु वाता' इति तिस्त्रः ऋचः, पञ्चब्रह्महृदयेन च मधु मधुस्नानम्। 'अश्वत्थे व[1]:,' शिरसा पञ्चब्रह्मशिरसा कषायस्नानम्। जिनार्णशिखया 'ओं शङ्कराय विद्महे' इत्याद्यया गायत्र्या ब्रह्मशिखया चोष्णोदकस्नानम्। पुष्णवतीलोचनेन 'पुष्पावतीः' ब्रह्मनेत्रेण च फलोदकस्नानम्। 'आपो

गन्धो रुङ्मुरवारिसेव्यधुसृणप्तायः पटीराश्च ये
सामान्याः शशिदेवदारुघननागाश्चेह तौ द्वादश।।
नीवारशालियवतण्हलवेणुबीजमाषं सकङ्गुसितसर्षपमक्षताङ्गम्।
श्यामाकबिल्वतुलसीकुशगन्धदूर्वाक्रान्त्यक्षतार्तवपयोरुहमत्र पाद्यम्।।
दध (?) न्याक्षताढ्यं तिलफलयवकौशैर्वचागन्धपुष्पै-
राज्यार्घ्यं जातितक्कोलशशिकुसुमगन्धश्रियाशमकं स्यात्
श्याथे श्रीखादिरग्रन्थिलपनसशमीनीपशम्याकजम्बू-
क्षीर्यामब्रह्माधूकमपि च भसिते तत् करीषं सुगधम्।।
राजीनीवारपद्मैर्यवतिलतुलसीब्रह्मभिर्वेणुबीजैः
शान्त्म्भो मङ्गलाम्भश्चलदलमुखजैन्द्व्यर्जुनाशोककौशैः
कार्यं पद्मैकपद्मान्वितमथ कठिनीतीरमध्यात् तटाका-
त्राकुक्षेत्रादिवेदीवृषकरिकिरिशृङ्गाच्च गृह्णातु मृत्स्नाः।।
नीवारगोधूमयवप्रियङ्गुश्यामाकशालीतिलवैणवानि
बीजानि मुद्गच्छणवन्ति कुन्दफलिन्युपेतं शिवभावि पुष्पम्।।
सद्यो' क. पाठः.

1. 'वः पञ्च' ख. पाठः

हि ष्ठ' अस्त्रमयाणुना ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण च मार्जनस्नानम्। पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुना 'तत्पुरुषेण' व्योमव्यापिदशाक्षरेण चाक्षतोदस्नानमिति। आक्षतम् अक्षतोदपर्यन्तस्नानम्।। 101।।

विवरणम्

पयोवधीहेति। सप्तानां सप्त मन्त्रा उक्ताः। ब्रह्महृदादिपदैः पञ्चब्रह्मणां हृदयाद्यङ्गा न्युक्तानि। जिनार्णो हरिहरगायत्री। पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुनेति तत्पुरुषव्योमव्यापिदशार्णयोर्ग्रहणम्। आक्षतमिति मधुकषाय-योरुष्णोदकफलमार्जनाक्षतोदकानाञ्चेत्यर्थः।। 101।।

तन्महेशदशवर्णतः परं व्योमजैनलिपिपङ्क्तिवर्णतः।
त्र्यम्बकाणुकवचेन मानऋग्विष्णुजैनलिपिना यवोदकम्।। 102।।

विमर्शिनी

तन्महेशदशवर्णतः 'तन्महेशाय' इति गायत्र्या व्योमव्यापिदशाक्षरेण च परं रत्नोदकस्नानम्। व्योमजैनलिपिपङ्क्तिवर्णतः व्योमगायत्र्या तद्दशाक्षरेण च लोहोदस्नानम्। त्र्यम्बकाणुकववेन 'त्र्यम्बकं यजामहे' ब्रह्मकवचेन च गन्धोदकस्नानम्। मानऋक् 'मा नस्तोके, विष्णुजैनलिपिना 'नारायणाय विद्महे' इत्याद्यया गायत्र्या यवोदकम्।। 102।।

विवरणम्

तन्महेशदशवर्णत इति। तन्महेशवाायत्री व्योमव्यापिदशार्णश्च व्योमजेनलिपिर्व्योमगायत्री। मानऋग्विष्णुजैनलिपिनेति। मानस्तोके विष्णुगायत्री च। [1]आयवोदकमिति। रत्नलोहगन्धयवोदकानां कोणभाजामित्यर्थः।। 102।।

In respect of Śiva there are seven mantras referring to (1) Sadyojāta, (2) Vāmadevāya (3) Tatpuruṣāya, (4) Aghorebhyaḥ (5) Īśānāḥ (6) Pañcākṣara and (7) Āpyāyasva

The commentary explains the mode of representation and the subsequent mantras required. The details of Snānavidhi are indicated here. Thus Madhusnāna, Kaṣāyasnāna, Uṣṇodakasnāna, Phalodhakasnāna, Mārjanasnāna, Akṣatodasnāna, Ratnodakasnāna, Lohodakasnāna, Gandhokasnāna and Yavodakasnāna (barley water) are mentioned. (101-102)

इत्युक्तसद्यादिकमन्त्रकाणां सहस्त्रशीर्षाद्यजितोक्तमन्त्रान्।
एकैकमादौ स[2]मुदीर्य मन्त्री संस्नापयेच्चाभिहितक्रमेण।। 103।।

विमर्शिनी

मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञः इत्युक्तसद्यादिकमन्त्रकाणां सद्योजातादिसप्तदशविधानमुक्तानां मन्त्राणाम् आदौ सहस्त्रशीर्षाद्यजितोक्तमन्त्रान् वैष्णवोक्तसहस्त्रशीर्षादिमन्त्रेषु एकैकं समुदीर्य अभिहितक्रमेण 'मानुषदिक्खण्डघटै'रित्यादि श्लोकोक्तक्रमेण संस्नापयेत्।। 103।।

---

1 'आयवोदक'मिति विवरणरीत्या पदच्छेदः।

2. 'परिजप्य' ख. च. पाठः,

विवरणम्

मन्त्रीति देवतामन्त्रयोगाद्युक्तम्। अभिहितक्रमेणेति। तदुक्तं–'मानुषदिक्खण्ड[1]घटै'रित्यादि।। 103।।

The priest shall before the chanting of mantras like Sadyojāta pronounce the hymns like "Sahasraśīrṣa"- meaning Puruṣasūkta and similar ones related to Viṣṇu one by one as prescribed in the stanza beginning with "Mānuṣadikkhaṇḍa-ghaṭaih" before the Kalaśābhiṣeka- pouring of water from the pot. (103)

तिथिसङ्ख्यपुटेऽधमाधमं रचयेच्छैलपुटेन मध्यतः।
नवकान्यपि दिग्विदिक्षु तत्परितोऽष्टाविति मध्यमाधमम्।। 104।।

विमर्शिनी

अथ मध्यमाधमादिकमाह–**तिथीति**। तिथिसंख्यपुटे पञ्चदशपुटे क्षेत्रे मध्ये शैलपुटेन सतपुटेनाधमाधमं रचयेत्। तत्परितो वीथ्या बहिः दिग्विदिक्षु अष्टौ नवकान्यपि रवयेदिति मध्यमाधमं स्यात्।। 104।।

विवरणम्

मध्यतः शैलपुटेनाधमाधमं रचयेदिति। शैलाङ्कशङ्करपुटेत्यत्र शैलपुटयहितपञ्चविंशतिकलशरूपमिति भावः। न[2]वकान्यप्यष्टौ रचयेदिति। त्रित्रिपुटयस्तद्वीथयः।। 104।।

In a square design of diagram of fifteen lines each the middle seven portions may be set apart for placing 25 pots to prepare the columns for Adhamādhama. Around which a column each should be rubbed away and at the directions of cardinals and columns, eight or nine columns are arranged for the design called Madhyamādhama. (104)

गुलेक्षुकेरोदकतैलशान्तिमङ्गल्यमृद्भस्मजलानि बाह्ये।
ब्राह्मेण बीजेन घृतादिकान्ते दिक्कोणदेशेष्वभिपूरयेच्च।। 105।।

विमर्शिनी

तत्र घृतादिकान्ते आज्योष्णोदकेत्याद्युक्तसप्तदशद्रव्यान्ते तद्बाह्ये दिक्कोणदेशेषु गुलेक्षुकेरोदक-तैलशान्तिमङ्गल्यमृद्भस्मजलानि गुलम् इक्षूदकं नालिकेरोदकं तैलं शान्तिजलं मङ्गल्यजलं मृज्जलं भस्मजलं च ब्राह्मेण बीजेन 'कं' इति ब्रह्मबीजेनाभिपूरयेच्च।। 105।।

विवरणम्

घृतादिकान्त इत्यध[3]मोक्ताज्योष्णोदकादिकषायान्तपूरणे कृते इत्यर्थः।। 105।।

In the 25 pots in the centre of the diagram the priest shall pour ghee, Usnodaka (hot water) etc numbering seventeen materials. Then in the

---

1. 'खण्डगतै' छ. पाठः,
2. 'नवकान्यष्टौ' च. पाठः
3. 'धमोत्तराज्यो' च. पाठः

corners outside the diagram having nine each pots he shall fill them with materials like (1) Molasses, (2) juice of sugar cane (3) coconut juice (4) oil, (5) Śāntyambhas- sanctified water for submission (6) Maṅgalāmbhas- water for propitiating, (7) pearls and (8) water mixed with Bhasma- sacred ashes in order chanting the Bīja of Brahmā. (105)

त्वं विष्णो इति दिक्ष्वथाश्रिषु पुनर्विष्णोर्नुकं शन्न इ-
त्यश्वक्रान्तऋगुद्धृतासि च धुरोयुक्तैः क्रमाद् ब्रह्मभिः।
केरोदावधि संहतैरथ पृथग्भूतैश्च सद्यान्तिमै-
र्मूलोङ्कारसमन्वितैः स्नपितयेत् स्नाते यवोदान्तिमै।। 106।।

विमर्शिनी

यवोदान्तिमैः सप्तदशद्रव्यैः स्नाते सति दिक्षु 'त्वं विष्णो सुमतिमि'ति, अथाश्रिषु 'विष्णोर्नुकं' 'शन्नो देवीरि'ति 'अहाक्रान्तंऋक्, 'उद्धृतासि वराहेण' इति वैष्णवमन्त्रपुरोयुक्तैः, केरोदावधि गुलेक्षुकेरोदस्तानेषु संहतैः समस्तैः ब्रह्मभिः, अथ पृथग्भूतैः सद्यान्तिमैश्च पञ्चभिर्ब्रह्मभिश्च एतेषामन्ते मूलोङ्कारसमन्वितैश्च स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात्।। 106।।

विवरणम्

त्वं विष्णो इतीति। यवोदान्तिमैः स्नाते देवे सत्येतैरपि तं स्नपित कुर्यादिति। केरोदावधि संहतैरिति गुलेक्षुनालिकेरोदकेषु पञ्चब्रह्माणि समस्तानि स्युः। तैलादिपञ्चस्वी शानादिसद्योजातान्ततया व्यस्तानि च स्युरित्यर्थः। मलोङ्कारसमन्वितैरिति। सर्वत्र तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदेवोक्तम्। देवतास्थाने च ब्राह्मण बीजेनेत्येतदेव योज्यम्।। 106।।

After pouring the 17 items ending with Yavoda (barley water) Vedic hymns should be chanted. In cardinal directions the mantra to be used are- "tvam viṣṇo" while in corners it is "Viṣṇor nu kam" etc. "Samno devi" etc., "aśvakrante rathakrānte" etc. "Uddhitāsi" etc. to be used. These should be prefixed with the name of the items- the 17 noted earlier. The last ones shall be Pañcabrahma, Mūlamantra and Praṇava. These are to be chanted while performing the Abhiṣeka. (106)

क्षेत्रे विंशतिसूत्रकेऽधमभवं मध्ये तु चेन्मध्यमं
वीथिं पङ्क्तियुजोत्तमं यदि तु पङ्क्त्यैतद्द्विहस्तत्क्रमात्।
कुर्यात् षोडश पञ्चकानि नवकान्यप्यन्तरा गन्धकं
विन्यस्येद्धरिमूलतोऽन्यदखिलं प्राग्वद् द्वयीतीतरा।। 107।।

विमर्शिनी

मध्यममध्यमं मध्यमोत्तमं चाह-क्षेत्र इति। विंशतिसूत्रके एकोनविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये अधमभवं मध्यमं चेत् पङ्क्तियुजा, मध्ये उत्तमं यदि तु पङ्क्त्या च वीथिं कुर्यात्। एतद्द्विहस्तत्क्रमात् मध्यमं चेत् षोडश पञ्चकानि, उत्तमं यदि षोडश नवकान्यपि कुर्यात्। अत्रान्तरा अन्तरालेषु हरिमूलतः वैष्णवाष्टाक्षरेण

गन्धकं गन्धोदकं विन्यस्येत्। अन्यदखिलम् आज्यादिकं गुलादिकं च प्राग्वत्। इतरा द्वयी मध्यममध्यमं मध्यमोत्तमं चेति स्यात्।। 107।।

विवरणम्

क्षेत्रे विंशतिसूत्रक इति मध्ये अधममध्यमहञ्चेत् परितः पङ्क्तिद्वयेन वि[1]थिं कुर्यात्। मध्येऽधमोत्तमं चेत् परित एकपङ्क्त्या वी[2]थीं कल्पयेत्। तत्रैकोनविंशतिपुटे मध्ये नवपुटाहितसप्तवर्गसंख्य-कलशरूपमधममध्यमं विधाय पङ्क्तिद्वयेन वीथिं मृष्ट्वा बहिर्दिग्विवदिगन्तरालखण्डतया षोडश पञ्चकानि कल्पयेत्। एतन्मध्यममध्यमम्। अत्रैव क्षेत्रे मध्ये शङ्करपुटाहितनववर्गसङ्ख्यकलशरूपमधमोत्तमं विधायैकपङ्क्त्या वीथीं कल्पयित्वा बहिः षोडश नवकानि कुर्यादेतन्मध्यमोत्तमम्। अन्तरेति अन्तरालेष्वित्यर्थः। अन्यदखिलं प्राग्वदिति। मध्यमाधमवत्। घृतादिकषायान्तं पूरणे कृते बहिर्गुलेक्षुतोयाद्यष्टभिः दिग्विदिक्षु पूर्वमेव पूरणं कार्यमित्यर्थः। इतरा द्वयीति। एवमन्यद् द्वितयं मध्यमे मध्यममुत्तमञ्चेति भावः।। 107।।

In the diagram of 19 columns each made by 20 lines one may create the Madhya variety of Adhama class. In the centre using nine columns each one may create a diagram with 49 columns for placing that much pots.

In the Madhyamottama type 11 columns be set apart to place 81 pots. Outside these after a corridor 16, 5 or 9 Khaṇḍas may be made. Thus in Madhyamamadhyama there will be 16 Pañcakas and in Madhyamottama 16 navakas may be formed. Thus there will be space top accommodate 97, 129 and 213 pots. In the pots in the centre one may fill up Aṣṭagandha water, chant the Vaiṣṇavāṣṭākṣara (the eight lettered mantra of Viṣṇu). In other pots 17 articles beginning with ghee as well as the other varieties of 8 articles beginning with molasses shall be filled up in the Madhyamamadhyama and Madhyamottama the numbers of articles are 33 each. (107)

क्षेत्रे तत्र त्रयोविशतिपुट इषुवर्गात्मकद्रव्य[3]क्लृप्त्या
मध्ये कृत्वाष्टयुक्तं शतमथ परितः पञ्चकोदञ्चितानि।
दिक्कोणाभ्यन्तराण्यारचयतु नवकाढ्यानि वा सत्यकादि-
स्थानस्थानि त्रिकाणि द्विविधविधिसमान्दुत्तमार्वाग्द्वयीति।। 108।।

विमर्शिनी

उत्तमत्रैविध्यमाह—क्षेत्र इति। तत्र त्रयोविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये इषुवर्गात्मकद्रव्यक्लृप्त्या पञ्चदशपुटैः पञ्चविंशतिद्रव्यक्लृप्त्या मानुषान्तरालगतत्रिकैः सहाष्टोत्तरं शतं कृत्वा, अथ परितो दिक्कोणाभ्यन्तराणि पञ्चकोदिञ्चितानि पञ्चकैर्युक्तानि वा नवकाढ्यानि वा आरवयतु। उत्तमाधमं चेत् पञ्चकानि, उत्तममध्यमं

1. 'वीर्थी' घ. पाठः,
2. 'विथिं' ख. पाठः,
3. 'व्ययुक्त्या' इति विवरणानुसारी पाठः

चेद् नवकानीति विभागः। सत्यकादिस्थानस्थानि दिगन्तरालयोर्मध्यस्थानि त्रिकाण्यन्यान्यन्तरालानि वा[1]रचयतु। तानि तु द्विविधविधिसमानि उत्तमस्याधमे मध्यमे च समानि। उत्तमार्वाग्द्वयी उत्तमत्रितयस्य अधोगतद्वयमिति स्यात्।। 108।।

विवरणम्

इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्येति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **सत्यकादिस्थानस्थानीति।** अनयोर्द्वयोरपि विधानयोस्सत्यकाद्यपरान्तरालेषु त्रिकाण्यपि कल्पनीयानीत्यर्थः। **दिग्गतखण्डानभित** एते त्रिका खण्डा भवन्ति तेषा कोणखण्डानाञ्च मध्येष्वितराणि महान्तरालानीति। **इत्युत्तमार्वाग्द्वयीति।** एवमुत्तमत्रयेऽर्वाचीनं द्वयमधमं मध्यमऽचेत्यर्थः।। 108।।

In a diagram with 23 columns each 15 columns in the center can be used for placing 108 Khaṇḍas plus one for Brahmakalaśa- thus totaling 109. By creating a corridor around the same rubbing one column each one can make Pañcakas in Uttamādhama and navakas in Uttamamadhyama varieties of diagrams in respect of corners. (108)

तत्रोत्तमोत्तमविधौ शतमष्टयुक्तं
मध्ये बहिर्दिनकराष्टिदिनेशसङ्ख्याः।
दिक्कोणमध्यनिहिता जलधिप्रमाणा-
स्तत्सत्यकादिषु च तत्त्वपुटे घटाः स्युः।। 109।।

विमर्शिनी

तत्रोत्तमोत्तमविधौ तत्त्वपुटे पञ्चविंशतिपुटे मध्ये पूर्ववदष्टयुक्तं शतम्। **बहिर्दिक्कोणमध्यनिहिताः** दिक्कोणान्तरालस्थादिनकराष्टिदिनेशसंख्याः क्रमेण द्वादशषोडशद्वादशसंख्याः। **तत्सत्यकादिषु** दिक्समीपस्थ्ज्ञान्तरालेषु जलधिप्रमाणाः चत्वारः कलशाः स्युः।। 109।।

विवरणम्

तत्रोत्तमोत्तमेऽप्युत्तमविधौ पञ्चविंशतिपुटे मध्ये नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तमष्टशतं घटः स्युरित्येवं योजनीयम्।। 109।।

In the case of Uttamottama variety 25 columns each shall be formed in a square. In the center columns be made to accommodate 108 pots. Outside these 12 each in the cardinal points and 16 each the corners can be formed. Inside 4 pots each shall also be accommodated. In this variety a total of 349 pots can be placed. In these 49 materials could be placed (in all the three types beginning with Uttama variety) (109)

बलां वचां चातिबलां च शङ्ख-
पुष्पीं च सक्तूदकसिंहिके च।

1. 'चा' ख. पाठः

व्याघ्रीं कुशोदं च घृतादिकान्ते
ब्रह्माङ्गतोऽन्तर्न्यसतु त्रिकेषु।। 110।।

विमर्शिनी

उत्तमत्रितयेऽपि साधारणं द्रव्यपुरणमाह–**बलामित्यादिभिः**। अन्तः घृतादिकान्ते घृतादिसप्तदशद्रव्ये पूरिते सति तत्रान्तरालगतत्रिकेषु ब्रह्माङ्गतः पञ्चब्रह्माङ्गमन्त्रैः बलां, वचाम्, अतिबलां शङ्खपुष्पीं, सैव, पुनः सक्तूदकसिंहिके सक्तूदकं सिंहिकां च, कुशोदकं च न्यसतु।। 110।।

विवरणम्

इदानीमस्मिन् उत्तमत्रयेऽपि पूरणक्लृप्तिं दर्शयति–**बलामिति**। घृतादिकान्त इति। प्राग्वदाज्योष्णोदकादिकषायान्तपूरणे कृते तत्र दिक्कोणपूरितपाद्याद्यन्तरालत्रिकेषु बलावष्टौ क्रमेण न्यसेदित्यर्थः। ब्रह्माङ्गत इति। समस्ततयैवाङ्गानि ग्राह्याणि।। 110।।

Once in all the three types Uttama variety with 108 pots are filled with ghee and other materials totalling 17, the pots in the center can be filled up with new materials. The materials are noted as bala (sida retusa) Vacā (Acorus calamus) atibala (a variety of sida retusa) Śaṅkhapuṣpa (Clitoria tornatia) Saktu (fried rice) simhika (both types of egg plant- Solanum Melongena) and Kuśoda (water washed in Kuśa grass). These are to be put inside with the chant of mantras of Pañcabrahma. (110)

दिक्कोणकीर्तितगुलाद्यभिपूरणान्ते
तत्सत्यकादिषु बहिर्न्यसतु क्रमेण।
अष्टाक्षरेण सलिलानि नदीसमुद्र-
वाप्यन्धुवर्षहिमतीर्थकनिर्झराणाम्।। 111।।

विमर्शिनी

बहिर्दिक्कोणकीर्तितगुलाद्यभिपूरणान्ते दिक्कोणेषूक्तैर्गुलादिभिः पूरिते सति पूर्वं तत्सत्यकादिषु दिक्समीपस्थान्तरालेषु क्रमेण वैष्णवाष्टाक्षरेण नदीसमुद्रवाप्यन्धुवर्षहिम तीर्थकनिर्झराणाम्। नदीसमुद्रौ स्वयमेव। वर्षं वर्षजलम्। हिमं हिमजलम्। तीर्थं तीर्थजलम्। एतेषां सलिलानि, तदभावे तद्बुद्ध्या शुद्धजलानि च न्यसतु।। 111।।

विवरणम्

दिक्कोणकीर्तितेति। पैशाचावरणे दिग्विदिग्गता खण्डेषु मध्यमोक्तवत् गुलेक्षूदकाद्यष्टौ विन्यस्य पुनस्तदन्तरालेषु[1] मध्ये यानि त्रिकाण्यल्पान्तरालानि तेष्वष्टसु क्रमेण नदीजलाद्यष्टौ पूर्वं विन्यसेत्। पुनरन्येषु महान्तरालेषु क्रमेण बीजतोयाद्यष्टौ विन्यसेदिति। अन्धुः कूपः।। 111।।

In the pots in the periphery of the main diagram after filling them with

1. 'षु द्वयेषु म' घ. पाठः,

molasses etc. (all the eight items) from the eastern direction onwards and conrers eight substances like water from (1) river, (2) ocean, (3) depth of river, (4) well, (5) rain water, (6) snow, (7) holy water and (8) rivulet shall be made use of. While filling the pots the Aṣṭākṣara mantra of Viṣṇu may be chanted. (111)

तत्रान्तरिक्षाद्यपरान्तरेषु
स्वमू[1]लतो न्यस्यतु बीजतोयम्।
स्वर्णं तिलं दौर्व्यकशालितण्डु-
लाम्भः क्षपापुष्पजलं क्रमेण।। 112।।

विमर्शिनी

तत्रान्तरिक्षावपरान्तरेषु कोणसमीपस्थान्तरालेषु स्वमूलतः बीजतोयं स्वर्णं, तिलं, दौर्व्यकशालितण्डलाम्भः दूर्वाम्भः शाल्यम्भः तण्डुलाम्भश्च। क्षपापुष्पजलं क्षपाजलं पुष्पजलं च क्रमेण न्यस्यतु इति।। 112।।

विवरणम्

अन्तरिक्षाद्यपरान्तरालानि कोणखण्डानभितो रचितानि। स्वबीजत इति। हरिहरबीजं ओं ह्रन्मः इत्येतत्। शालितण्डुलाम्भ इति। शाल्यम्भस्तण्डुलाम्भश्च। क्षपापुष्पजलमिति। हरिद्राजलं पुष्पजलञ्च।। 112।।

Thereafter from the northern side of the south east corner pots may be filled up with the following items chanting Mūlamantra. The items are water from the seed, gold, sesamum, green grass (Agrostis linearis), paddy, rice, powder of turmeric and flowers. (112)

उत्तमत्रितयेऽपीति व्यक्तमुक्तं प्रपूरणम्।
ततस्तत्स्नपनं कुर्यात् तत्तत्पूरणमन्त्रतः।। 113।।

विमर्शिनी

उत्तमत्रितयेऽपि प्रपूरणं व्यक्तं स्फुटम् उक्तम्। ततस्तत्तत्पूरणमन्त्रतः स्तानोक्तमन्त्रावशिष्टेषु कलशेषु पूरणमन्त्र[2]तः स्नपनं कुर्यात्।। 113।।

विवरणम्

ततस्तत्स्नपनं कुर्यादिति। स्नपने क्रमोऽपि मन्त्रोक्त्यादिसिद्ध एव।। 113।।

Thus the filling up of the pots in the three Uttama types called Uttamadhama, Uttamamadhyama and Uttamottama have been explained.

---

1. 'बीजतो' इति मूलकोशपाठः,
2. 'न्त्रस्त्र' ख. घ. ङ पाठः

Thereafter the Kalaśābhiseka may be performed chanting their relevant mantras in full. (113)

स्नानेऽस्मिन् नवधोदितेऽपि तदुदग् द्रव्यं समस्तं समं
न्यस्य द्रोणघटे समस्तमनुभिः सम्पूर्य गन्धाम्भसा।
इष्ट्वा सम्यगनेन सर्वकलशान्ते स्नापयेत् साधको
यज्ञायज्ञनृसूक्तरुद्रसहितव्योमाणुनेशाच्युते ।। 114।।

विमर्शिनी

शङ्करनारायणकलशस्नाने विशेषकृत्यमाह–स्नान इति। ईशाच्युते नवधा नवप्रकारेणोदितेऽपि स्नाने साधकः सर्वद्रव्याणि सर्वमन्त्रांश्च तत्र साधयितुं समर्थो गुरुः तदुद(ग्भागे? क्)तस्य कलशक्षेत्रस्योदग्भागे द्रोणघटे द्रोणवहे कलशे समस्तमनुभिः तत्तद्द्रव्याणामुक्तैर्मन्त्रैः समस्तं द्रव्यं समं समप्रमाणं न्यस्य गन्धाम्भसा संपूर्य सम्यगिष्ट्वा कलावाहनादिसहितं यथा विधानं संपूज्य अनेन सर्वकलशान्ते यज्ञायज्ञनृसूक्तरुद्रसहितव्योमाणुना यज्ञा यज्ञा वः, नृसूक्तं पुरुषसूक्तं, रुद्रं श्रीरुद्रम् एतैः सहितेन महाव्योमव्यापिमन्त्रेण स्नापयेत्।। 114।।

विवरणम्

इहाधमाधमादिनवस्वपि कार्यं द्रोणकलशपूजनस्नपनमिति तदिदानीमभिधत्ते–स्नानेऽस्मिन् नवधोदितेऽपीति। समस्तमनुभिः समस्तं द्रव्यं समं न्यस्य गन्धाम्भसा सम्पूर्येत्यन्वयः। समं सह। सम्यगिष्ट्वेति। लिपिपङ्क्त्यर्चन मूर्तिद्वयावाहनपूजनादिकमुक्तम्। नृसूक्तेति पुरुषसूक्तं, रुद्रेति शतरुद्रीयम्। किञ्च–

आज्यादिसप्तदश गौलमथेक्षुना[1]लि-
केर्यो रसो हरिहरेऽथ च शान्तितोयम्।
चत्वारि मङ्गलजलान्यपि पञ्चविंश-
त्यैतैः सहस्रच[2]रमं स्नपनं विदध्यात्।।
गोलादौ वासुदेवाद्याः शान्त्याद्या मङ्गलोदके।
ब्रह्मबीजेन चौतेष[3]ां पूरणं पूर्ववत् परम्।।

इति। हरिहरेऽपि पञ्चविंशतिद्रव्यस्नपनं केवलशुद्धोदकान्वितभेदेन वैष्णवोक्तं पञ्चविंशत्यादि-सहस्रकलशान्तं स्यादेव। तदा च आज्योष्णोदकादीनि कषायान्तानि सप्तदश द्रव्याणि तावदेतान्युक्तान्येव। पुनश्च[4]त्वारि गौलादीनि चत्वारि त्वेकमेव मङ्गलजलावृत्त्या चत्वारि भवन्ति। तत्राज्यादि नव प्राग्वद् ब्राह्मे सदैवे विन्यस्य पाद्यादिकषायान्तानि मानुषे दिग्विदिक्षु गुलादिचत्वारि तत्र भृशाद्यन्तरालेषु मङ्गलजलमावृत्त्या शोषादिचतुरन्तरालेषु विन्यसेदिति। शान्तिमङ्गलाङ्गानि वैष्णवोक्तान्येव। स्नपनं च

1. 'नाली' ख. पाठः,
2. 'परमं' छ. पाठः,
3. 'षां पूर्ववत्पूरणं' क. ङ. पाठः
4. 'श्च चत्वारि' ङ. पाठः,

पाद्यादिचतुर्भि: घृतेन दध्यादिचतुर्भि: उष्णोदकाद्यष्टभिश्च स्वोक्तवद् विधाय पुनस्त्वं विष्णो पञ्चब्रह्मभिर्गौलादिचतुर्भि: विष्णोर्नुकं पहवब्रह्मभिरावृत्त्या मङ्गलोदकेन[1] स्नपयेदिति। द्रोणकलशस्नपन-मिहापि समानमिति।। 114।।

In the case of Śaṅkaranārāyaṇa the preceptor shall put the articles into a pot that can hold a drone- a measure equal to an Āḍhaka and filling it up sanctified water chant mantras before pouring it on the idol. The process described in the nine types of Snānavidhi may be followed by him. The pot placed towards the north of the main diagram shall be propitiated with processes like Lipipaṅkaja worship. Mūrtyāvāhana (invocation of the deity) and sūktas like Puruṣasūkta, Rudrasūkta, Śrīrudra and Mahāvyomavyāpi. After this the water from this Dravyakalaśa may be poured on the deity. (114)

अत्यष्टिसंख्यैरिषुवर्गसङ्ख्यैर्द्रव्यैरथैतै: क्रमवर्धितैश्च।
वक्ष्यामि तैलादिकगन्धकर्पूराद्यन्व[2]येन स्नपनं स्मरारौ।। 115।।

विमर्शिनी

अथ शिवस्य कलशविधिमाह–**अत्यष्टीति**। अथ स्मरारौ अत्यष्टिसंख्यै: सप्तदशसंख्यै:, इषुवर्गसंख्यै: पञ्चविंशतिसंख्यैश्च द्रव्यै:, तैलादिकगन्धकर्पूतद्यन्वयेन तैलादियोगेन गन्धयोगेन कर्पूरादियोगेन च क्रमवर्धितै: एतै: पञ्चविंशतिद्रव्यैश्च स्नपनं वक्ष्यामि।। 115।।

विवरणम्

इदानीं शै[3]वं प्रकरणमारभते–अत्यष्टिसंख्यैरिति। सप्तदशद्रव्यै: पञ्चविंशतिद्रव्यै: पुनरेतै: पञ्चविंशतिद्रव्यैरेव तैलादीनां गन्धजलस्य कर्पूरादीनां च द्रव्याणामन्वयवशात् क्रमवर्धितैश्च। स्नपनं वक्ष्यामीति। तैलादिगन्धकर्पूराद्यन्वयभेदतस्त्रैविध्यं भवति। वक्ष्यति हि–'स्नपनमितीशेऽभ्यधायि पञ्चविधमि'ति।। 115।।

For Śiva, the bathing ceremony can be done with 17 or 25 items. In the case of 25 items 16 beginning with Taile (oil) and with 16 fragrant items, as also another 28 items like camphor can be added. Thus there are five options in the matter of Kalaśābhiseka. (115)

अन्त: शान्त्युदकं प्रदक्षिणतयेन्द्रात् पञ्चगव्यं पयो
दध्याज्यं मधु रत्नकं कुशजलं गन्धाम्बु बाह्यावृतौ।
तद्वत् क्षारगुलासवाज्यदधिदुग्धाच्छोदगर्भाभिधान्
सङ्कल्प्याम्बुनिधीन् दलस्थितघटेष्वापूरयेद् वार्यपि।। 116।।

---

1. 'न च स्नपयेत्। द्रोण' घ. ङ. पाठ:,
2. 'न्वितेन' क. पाठ:,
3. 'वप्र' क. च. पाठ:

विमर्शिनी

तत्र सप्तदशद्रव्यस्ताने[1] क्लृप्तिमाह–अन्तरिति। अन्तर्ब्रह्मकलशे शान्त्युदकं, बाह्यावृतौ मानुषे इन्द्रात् पूर्वस्मादारभ्य प्रदक्षिणतया पञ्चगव्यं पयः दधि आज्यं मधु रत्नकं कुशजलं गन्धाम्बु चापूरयेत्। दलस्थितघटेषु तद्वद् इन्द्रादारभ्य प्रदक्षिणतया क्षारगुलासवाज्यदधिदुग्धाच्छोदगर्भाभिधान् क्षाराद्यभिधानयुक्तानम्बुनिधीन् सङ्कल्प्य वार्यप्यापूरयेत्।। 116।।

विवरणम्

बाह्यावृतौ इन्द्रात् प्रदक्षिणतयेत्यन्वयः। तद्वदिति। इन्द्रात् प्रदक्षिणतयेत्यर्थः। यथा क्षाराभिधं समुद्रं सङ्कल्प्य जलं ऐन्द्रे[2] ब्रह्मीयदलकलशे पूरयेत्। गुलाभिधं समुद्रं सङ्कल्प्याग्नेये दलकलशे इत्यादीति। आसवो मद्यं, अच्छोदकं स्वादूदकम्। गर्भशब्देन जलावरणमभिधीयते।। 116।।

In the 17 items related to Śiva the pot in the center – Brahmakalaśa may be filled up with Śāntyudaka. Thereafter in the Mānuṣa from east onwards the pots may be filled up with the following 8 items. They are (1) Pañcagavya, (2) milk, (3) curd, (4) ghee, (5) honey, (6) water washed with jewel, (7) water splashed with Kuśa grass and (8) Aṣṭagandha water.

In the pots placed in the periphery the following 8 items shall also be put. (1) Salty water, (2) water mixed with molasses, (3) liquor, (4) ghee, (5) curd, (6) milk (7) pure water and (8) rain water. Imagining that all these are obtained from the ocean the pots may be filled up. (116)

सावित्री शीतांशुरुद्रौ हुताशः
स्कन्दो वित्तेशश्च सप्तर्षयश्च।
इन्द्रश्च स्युर्देवता बाह्यसंस्था
ईशानो ब्राह्मेऽम्बुधिष्वम्बुधीशा।। 117।।

विमर्शिनी

तद्देवताः पठति–सावित्रीति। सावित्री, शीतांशुरुद्रौ सोमो रुद्रश्च, हुताशोऽग्निः, स्कन्दः स्वयं, वित्तेशो वैश्रवणः, सप्तर्षयः त एव, इन्द्रः स एव, एता बाह्यसंस्थाः देवताः स्युः। ब्राह्मे कलशे ईशानः। अम्बुधिष्वम्बुधीशो वरुणः।। 117।।

विवरणम्

शीतांशुः सोमः। हुताशोऽग्निः। वित्तेशः कुबेरः। अम्बुधीशः वरुणः। इहेशानो ब्राह्म इत्यत्र क्रमो न विवक्षितः। वृत्तानुरोधार्थत्वादिति बोद्धव्यम्।। 117।।

The eight mantras for the outer circle to sanctify articles like Pancagavya are like (1) Sāvitrī, (2) Soma, (3) Rudra, (4) Agni, (5) Skanda, (6) Vaiśravaṇa

---

1. 'नक्लृप्ति' ख. घ. ङ. पाठः,
2. 'न्द्रब्रा' क. ङ पाठः

(7) Saptarsis and (8) Indra. These names in their dative case with the ending of namaḥ are to be used as mantras. In the peripheries "Varuna" is to be propitiated as representing the ocean, while in the Brahmakalasa in the centre Īśāna may be invoked by mantra. (117)

सद्याद्याः पञ्चगव्ये निजनिजमनवो दुग्धदध्याज्यमाध्वी-
ष्वासत्येनाश्मतोये कुशमयसलिले स्याच्च देवस्यमन्त्रः।
गन्धद्वारेति गन्धाम्बुनि सलिलनिधिष्वष्टसु स्युः समुद्र-
ज्येष्ठाद्या ब्रह्मकुम्भे स्नपनमनुरथ प्रो[1]दिता व्योमविद्या ।। 118 ।।

विमर्शिनी

स्नानमन्त्रान् पठति–**सद्याद्या** इति। अथ पञ्चगव्ये सद्याद्याः पञ्चब्रह्माणो मन्त्राः। दुग्धदध्याज्यमाध्वीषु निजनिजमनवः 'आप्यायस्वे'त्याद्याः। अश्मतोये रत्नोदके 'आसत्येन'। कुशमयसलिले 'देवस्य त्वे'ति। गन्धाम्बुनि 'गन्धद्वारेति'। अष्टसु सलिलनिधिषु 'समुद्रज्येष्ठा'द्याः। ब्रह्मकुम्भे व्योमविद्या स्नपनमनुः प्रोदिता।। 118।।

विवरणम्

निजनिजमनव इति। आप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोसिमधुवाता इत्यमी वक्ष्यति च–अश्मतोयं रत्नजलम्। **देवस्य मन्त्र** इति। देवस्य त्वा सवितु[2]रित्यादिमन्त्रस्य ग्रहणम्। मन्त्रक्रमादेव स्नपनक्रमोऽपि लभ्यते। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतत्सर्वत्र योजनीयम्। यदस्माभिर्वैष्णवे चतुर्विधमधिकमुक्तं तदिहापीष्यत एवेति।। 118।।

Mantras prescribed for the various items are for Pañcagavya the Pañcabrahma mantra; for milk, curd, ghee and honey the mantra is Āpyāsyava etc. For jewels "Ā satyena", for kusasalila the mantra devasiya tva; For Gandhajala the mantra "gandhadvāra" etc. For the eight inner pots "Samudra jysṭha" etc. For Brahmakalaśa Praṇava and Vyomavyāpini are prescribed. (118)

तत्त्वद्रव्यविधौ शिवेऽर्धशतसंयुक्ते घटानां शते
क्षेत्रेऽल्पष्टिपुटे घटा नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे।
दिक्कोणेषु कुशानुभूमिपरिसङ्ख्याताः क्रमाद् दैविके-
ऽथाशाभ्यन्तरसंस्थिता नवविकाराग्न्युन्मिता मानुषे।। 119।।

विमर्शिनी

अथ शिवे तत्त्वद्रव्यविधौ पञ्चविंशतिद्रव्ये घटनामर्धशतसंयुक्ते पञ्चाशत्कलशयुते शते अत्यष्टिपुटे सप्तदशपुटे[3] क्षेत्रे ब्रह्मभागेऽम्बुजे नव घटा निवेश्याः। दैविके दिक्कोणेषु क्रमात् कृशानुभूमिपरिसंख्याताः

1. 'व्योमविद्या सदापि।।' ख. पाठः,
2. 'तुरितिम' क. ङ पाठः,
3. 'टक्षे' च. ङ. पाठः

त्र्येकसंख्याताः, अथ मानुषे आशाश्र्यन्तरेसंस्थिताः दिक्कोणान्तरालस्थिताः नवविकाराग्न्युन्मिताः नवषोडशत्रिमिताः निवेश्याः।। 119।।

विवरणम्

अथ पञ्चविंशतिद्रव्यविधौ प्रागुक्ते क्षेत्रविरचनेऽस्ति भूयान् विशेष इति तं पूर्वमुपदिशति– तत्त्वद्रव्यविधाविति। अर्धशतसंयुक्ते शत इति। षट्पञ्चाशदुपेतमेकशतमित्येतदपोह्यते। इह मानुषे दिक्ष्वान्तरपङ्क्तिलोपो अन्तरालेषु आन्तरपदलोपः।। 119।।

With reference to the 25 materials Kalaśa of Śiva in which 150 pots are involved 17 lines each lengthwise and breadth wise one can have 289 columns forming a diagram in the lotus having 8 petals drawn on the Brahmā section or 9 pots are to be placed including the one in the centre. In the Daivika section in cardinal and corner location three and one pot each is placed respectively. In the Mānuṣa section 9 pots each in these locations are to be placed. (119)

अन्तर्दिग्विदिशोर्बहिश्च कृतिसूत्रेऽभ्यन्तरेऽर्कार्कषड्-
वेदेभा द्विशते घटा नृपयुतेऽङ्गाब्धीनभूपद्विपाः।
मध्याद्याखिलखण्डकेषु नवशो द्व्यर्काधिके मानुषे
कोणेष्वेकघटाधिकं शरशतं प्रागुक्तमन्यत् समम्।। 120।।

विमर्शिनी

केवले द्विशते कृतिसूत्रे विंशतिसूत्रे एकोनविंशतिपुटे अन्तर्बहिश्च दिग्विदिशोः बहिरभ्यन्तरे च क्रमात् पञ्चसु स्थानेषु अर्कार्कषड्वेदेभाः द्वादश द्वादश षट् च चत्वारोऽष्टौ च घटा निवेश्याः। तत्रैव नृपयुते षोडशाधिके द्विशते पूर्वक्रमेणैव अङ्गाब्धीनभूपद्विपाः षड्चतुर्द्वादश षोडशाष्टौ च घटा निवेश्याः। द्व्यर्काधिके चतुर्विंशत्यधिके शतद्वये मध्याद्याखिलखण्डकेषु मध्याद्येष्वखिलेषु खण्डेषु नवशो घटा निवेश्याः। नवकानां पञ्चविंशतिकमित्यर्थः। पुनः शरशतं पञ्चशतं मानुषे भागे, कोणेष्वेकघटाधिकं, पूर्वं षोडशकम् इदानीं सप्तदशकमित्यर्थः। प्रागुक्तमन्यदखिलमत्रापि समम्।। 120।।

विवरणम्

कृतिसूत्र इति। एकोनविंशतिपुटे। बहिश्चाभ्यन्तर इति दिग्विदिशोश्चाभ्यन्तरे चेत्यर्थः। द्विशतेऽर्कार्कषड्वेदेभा इति। इभा अष्टगजाः। नृपयुते द्विशते अङ्गाब्धीनभूपद्विपा इति। इनाः[1] सूर्याः। भूपाः षोडश राजानः द्विपा अष्टगजाः। द्व्यर्काधिके चतुर्विंशतियुक्ते द्विशते मध्याद्येष्वखिलखण्डकेषु नवशः पञ्चविंशतिर्नवकानीत्यर्थः। अत्रापि ब्राह्मे दलकलशयोगः। मानुषे कोणेष्विति। त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशत इत्यत्र तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमानिति। तत्त्वात्यष्टितत्त्वपरिमिताः स्युरिति भावः। प्रागुक्तमन्यत् सममिति। क्षेत्रे रुद्रपुट इत्यादि यदन्यदुक्तं तत्सर्वमिहापि तथैवेत्यर्थः।

---

1. 'नः सूर्यः' घ. च. पाठः

गोत्रक्लृप्तपदमध्यगतैः स्यात् पञ्चविंशतिपदैररविन्दम्।
अष्टपत्रमथ तद् बहिरष्टौ दिक्षु दिक्षु नवकानि विदध्यात्।।
दिक्षु विंशदथ कोणगतानि प्रोदितान्यथ च षोडशकानि।
द्वादशाष्टकमुदीरितमेषामन्तराल इति पारगमेतत्।।

इति।। 120।।

There can be three types of diagrams having 19 lines both ways 9 columns in the centre can be set apart for an eight petalled lotus. In the Daivika section 16 columns each is possible. Other types include columns for placing 201, 217 and 224 pots respectively in Daiva and Mānuṣa section and at cardinal and corner locations. (120)

ब्राह्मे शान्त्यम्बु दैवे दिशि विदिशि पुनः पाद्यमाचाममर्घ्यं
गव्याज्यक्षौद्रदुग्धं न्यसतु दधि बहिश्चेक्षुतोयं फलोदम्।
क्वाथाम्भः सक्तुगन्धार्तवकनकजलं रत्नमुक्ताप्रवालं
दिक्कोणाभ्यन्तराले यवतिलजलदूर्वोत्पलं कौशशाली।। 121।।

विमर्शिनी

पञ्चविंशतिद्रव्याणां पूरणक्रममाह–**ब्राह्मा इति**। शिवे ब्राह्मे कलशे शान्त्यम्बु न्यसतु। दैवे दिशि विदिशि क्रमात्। पाद्यमाचाममर्घ्यं, गव्याज्यक्षौद्रदुग्धं पञ्चगव्यमाज्यं मधु क्षीरं च दधि च न्यसतु। बहिर्दिक्कोणाभ्यन्तराले क्रमाद् इक्षुतोयं, फलोदं, क्वाथाम्भः, सक्तुगन्धार्तवकनकजलं सक्तुजलं गन्धजलं पुष्पजलं कनकजलं च, रत्नमुक्ताप्रवालं रत्नजलं मुक्ताजलं विद्रुमजलं च यवतिलजलदूर्वोत्पलं यवजलं तिलजलं दूर्वाजलमुत्पलजलं च, कौशशाली कुशजलं शालीजलं च न्यसतु।। 121।।

विवरणम्

बहिश्च दिक्कोणाभ्यन्तराल इति योज्यम्। आर्तवेति। पुष्पजलम्।। 121।।

The materials to be placed in these are as follows. In the Brahmakalaśa in the center; Śāntyambhas- water for final result. In cardinals and corners, 8 materials are placed. They are like (1) Pādya, (2) Ācamanīya, (3) Arghya, (4) Pañcagavya, (5) ghee, (6) honey, (7) milk and (8) curd. In the outer peripheries – in Daiva and central places- the following 16 items be place using their respective mantras on their presiding deities. (1) Juice of sugar cane, (2) water in which fruits are washed, (3) decoction, (4) fried and powdered rice, (5) Aṣṭagandha water, (6) water in which flowers are washed, (7) water in which gold is washed, (8) water in which jewels are washed, (9) water in which pearls are washed, (10) water in which coral is washed, (11) water in which barley is washed, (12) water in which sesamum are washed, (13) water in which Dūrvā grass is washed, (14) water in which blue lotus is washed, (15) water in which Kuśa grass is washed and (16) water in which paddy is washed. (121)

ईशानः पितरो हुताशदयितावाचौ च सावित्र्यथो
वह्निः षण्मुखसोमरुद्रमहिषारीभास्यविद्येश्वराः।
ज्येष्ठाखण्डलविष्ण्वजैलिबिलयः पाशी दिनेशो मरुत्
प्रेताधीशरमे मही च मुनयो विश्वे च[1] तद्देवताद्य[2]ः।। 122।।

विमर्शिनी

देवताः पठति–**ईशान** इति। ईशानः, पितरः, हुताशदयिता स्वाहा, वाक् सरस्वती, सावित्री, वह्निरग्निः, षण्मुखसोमरुद्रमहिषारीभास्यविद्येश्वराः स्कन्दः सोमः रुद्रो दुर्गा गणपतिर्विद्येश्वराश्च, ज्येष्ठाखण्डलविष्ण्वजैलिबिलयः ज्येष्ठा इन्द्रः विष्णुर्ब्रह्मा वैश्रवणश्च, पाशी वरुणः, दिनेशः सूर्यः, मरुद् वायुः, प्रेताधीशरमे यमः श्रीश्च, मही पृथिवी, मुनयः सप्तर्षयः, विश्वेदेवाश्च, तद्देवताः तेषां द्रव्याणां देवताः।। 122।।

विवरणम्

हुताशदियता स्वाहा, महिषारिर्दुर्गा, इभास्यो गणपतिः, आखण्डल इन्द्रः, अजो ब्रह्मा, ऐलिबिलिः कुबेरः, पाशी वरुणः, दिनेशः सूर्यः, मरुद्वायुः, प्रेताधीशो यमः, रमा श्रीः, मही भूमिः, विश्वे विश्वेदेवाः, इति।। 122।।

Mantras to fill up various pots are indicated. For all the 25 materials there are presiding deities. For Brahmakalaśa it is Isana. Presiding deities for inside and outside the diagram at cardinal points and corners are eight each in Daivika section and Mānuṣa section as well as in the periphery. The names of the deities are (1) Pitṛs (2) Svāhā (3) Sarasvati (4) Sāvitrī, (5) Agni, (6) Skanda, (7) Soma and (8) Rudra. They are located inside the cardinal points and corners. In the Mānuṣa section in these places the eight deities are (1) Durgā, (2) Gaṇapati, (3) Vidyeśvaṇa, (4) Jyeṣṭha, (5) Indra, (6) Viṣṇu, (7) Brahmā and (8) Vaiśravaṇa. In the interiors of the Mānuṣa the deities are eight as follows (1) Varuṇa, (2) Sūrya, (3) Vāyu, (4) Yama, (5) Sri, (6) Pṛthivī, (7) Saptarṣis and (8) Viśvedevas.

---

1. 'पि' क. पाठः,
2. 'ताः।।
शान्त्यम्भो रत्नगन्धोदककनकभृतं पाद्यकं शैलमृत्सा
दूर्वाराजीतिलैराचमनमथ सतक्कोलजातीलवङ्गम्।
अर्घ्यं दध्यम्बुदुग्धाक्षतयवतिलराजीकुशाग्रैः फलोदं
भव्यं श्रीबीजपूरामलकपनसरम्भाम्रकेरैर्महिशे।।
प्लक्षोनक्षीरिशैरीषकपनसमधूकद्विजाग्रैः कषायं
गन्धा शीताश्रसेव्याम्ब्वगरुमुरगदप्ताः प्रसूनाम्बु जात्या।
नन्दीयुङ्मल्लिकाचम्पकसबकुलसौगन्धिकाब्जैश्च रत्नं
मुक्तावैडूर्यवज्रं मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलम्।।
पाद्यादीदं' क. पाठः

The names are to be used in their dative case ending with namaḥ to form the mantra. (122)

पाद्यादीदं विष्णुरापः पुनन्त्वि-
त्यापोहिष्ठेत्यग्निमीले त्विषे त्वा।
मध्वाद्यादध्यात्ममन्त्रा उप त्वा
मा नस्तोकेऽश्वत्थ इत्याकषायम्।। 123 ।।

विमर्शिनी

स्नानमन्त्रान् पठति–पाद्यादीति। पाद्यादिक्रमेण 'इदं विष्णुः' 'आपः पुनन्तु' इति, 'आपोहिष्ठे'ति, 'अग्निमीले', 'इषे त्वा', मध्वाद्यादधि मध्वारभ्य दधिपर्यन्तम् आत्ममन्त्राः स्वस्वमन्त्राः। मधौ 'मधु वाताः'। क्षीरे 'आप्यायस्व'। दधि 'दधि क्राव्णः'। पूनः 'उप त्वाग्ने', 'मा नस्तोके', 'अश्वत्थे वः' इत्याकषायं कषायपर्यन्तम्।। 123 ।।

विवरणम्

मध्वाद्यादध्यात्ममन्त्रा इति स्वस्वमन्त्राः 'मधुवाता' 'आप्यायस्व' 'दधि क्राव्ण' इ[1]त्यमी ।। 123 ।।

भूयः सुमित्राद्यणुरग्नआया-
ह्याद्योऽथ पुष्पावतिमन्त्रकः स्यात्।
ब्रह्मादिजज्ञानहिरण्यवर्ण-
मन्त्री समुद्रात्मकमन्त्रकोऽथ।। 124 ।।

विमर्शिनी

'सुमित्रा[2] नः' 'अग्न आयाहि' इत्याद्यः। अथ पुष्पावतिमन्त्रकः ब्रह्मादिजज्ञानहिरण्यवर्णमन्त्रौ 'ब्रह्मजज्ञानं' 'हिरण्यवर्णाः'। समुद्रात्मक मन्त्रकः 'समुद्रज्येष्ठाः'।। 124 ।।

विवरणम्

ब्रह्मादिजज्ञानेति। ब्रह्मजज्ञानम्। सभुद्रा[3]दिकपूर्वमन्त्रा इति। 'समुद्रं गच्छ स्वाहे' त्यादिमन्त्रः।। 124 ।।

रक्षोहणमोषधयः पितरः पदपूर्वकः श्रिये त्रिष्टुप्।
देवस्यत्वाथाशुः शिशान इति चाणवोऽत्र शाल्यन्तम्।। 125 ।।

विमर्शिनी

'रक्षोहणं वाचिनं' 'ओषधयः संवदन्ते', पितरःपदपूर्वकः 'पितरः पितामहा' इत्यादि, 'श्रिये जात', त्रिष्टुबिति 'जातवेदसे सुनवाम', 'देवस्य त्वा', 'आशुः शिशानः' इति शाल्यन्तं शालीजलपर्यन्तं मन्त्राः। मध्ये ब्रह्मकलशे व्योममन्त्रकः स्यात्।। 125 ।।

---

1. 'त्यादि' क. ङ. पाठः
2. 'त्रा' ख. घ. ङ. पाठः,
3. 'द्रादिक' इति विवरणपाठः,

विवरणम्

श्रिय इति श्रिये जातः। जातवेदस इति। त्रिष्टुप् प्रसिद्धा। आशुरित्याश्शिशानः। मध्ये व्योममन्त्रत इति व्योमव्यापिविद्यादेवता[1] इति योगोऽत्रापि भवति।। 125।।

Mantras for assigning the articles are indicated here (1) For Pādyajala "idam viṣṇur" etc (2) Ācāmajala "Āpaḥ punantu" (3) Arghayajala "Āpohiṣṭhāmayo" (4) Pancagavya "Agnimīle purohitam" (5) Ghee "ise tvorja" (6) Honey- Madhu (7) Milk "Āpyāyasva" (8) Curd "Dadhikrāvṇo" etc. These are to be used in pouring water over the idol. Thereafter another sixteen mantras are indicated with reference to materials placed in the Mānuṣa section. (For corners and middle portions) (1) juice of sugarcane "Upa tvāgne" (2) Phaladoka-Manastoka (3) Kashāyajala- Aśvattheva" (4) Saktujala-"Sumitra" (5) Gandhajala "Agna āyāhi" (6) Puṣpajala - "Puṣpavatī" (7) Svarṇajala- Brahmajajnanam (8) Ratnajala- hiraṇyavarṇā" etc. (9) Muktājala- "Samudra jyestha" (10) Pravālajala- Raksohana (11) Yavajala-Oṣadhayah (12) Tilajala- "Pitara pibantu" (13) Danajala "śriye jātah" (14) Utpalajala- "Jātavedase" (15) Kuśajala- "Devasya tva" (16) Śālijala- "Āśuḥ śiśānaḥ"

For the central pot Brahmakalaśa – Praṇava and Vyomavyāpi mantra are noted. (123-125)

द्रव्ये तत्त्वमितेऽत्र षोडशभिरप्यभ्यङ्गपूर्वैर्युते
कुम्भानां त्रिशती द्विशत्यपि समायुक्ता त्रिपञ्चाशता।
मृत्सापार्श्वयुगस्थगन्धसलिलेऽस्मिन् कृत्युपेतत्रिश-
त्युक्ता पञ्चशती तु पञ्चसहिता कर्पूरकाद्यान्विते।। 126।।

विमर्शिनी

पञ्चविंशतिद्रव्ये द्रव्यान्तरयोगमाह–द्रव्य इति। अत्र तत्त्वमिते पञ्चविंशतिके द्रव्ये अभ्यङ्गपूर्वैः षोडशभिर्द्रव्यैर्युते कुम्भानां त्रिशती स्यात्। त्रिपञ्चाशत्समायुक्ता द्विशत्यपि। मृत्सापार्श्वयुगस्थगन्धसलिले मृत्तिकायाः पार्श्वद्वये स्थितैर्गन्धसलिलैर्युते अस्मिन् अभ्यङ्गादिसहितपञ्चविंशतिद्रव्ये कृत्युपेतत्रिशती विंशत्यधिकशतत्रयम्। कर्पूरकाद्यन्विते कर्पूरादिभिः सहिते[2] तु तत्र पञ्चसहिता पञ्चशस्युक्ता स्यात्।। 126।।

विवरणम्

तैलाद्यन्वयेन स्नपनेषु कलशसङ्ख्यास्तावदाह–द्रव्ये तत्त्वमितेऽत्रेति। तैलमभ्यङ्गः। मृत्सा[3]पार्श्वयुगस्थगन्धसलिलेऽस्मिन्निति। तैलाद्यन्विते तत्त्वमित द्रव्ये इत्यर्थः। तैलादिषोडशस्वष्टौ मृद एवं तासामुभयोः पार्श्वयोर्गधद्र[4]व्यन्यास इति। कृत्युपेतत्रिशती विंशतियुतं त्रिशतम्।। 126।।

1. 'तादियो' घ. पाठः
2. 'ते ꣫꣫' ख घ. पाठः,
3. 'त्स्ना' क. पाठः,
4. 'रूप्य' च. पाठः,

Here in the 25 Dravyakalaśa scheme of Śiva sixteen articles starting with oil the number of pots -could be 301 or 253. In the pot with fragrant water 321 could be the total number. When camphor etc is also added among the materials, 505 pots could be accommodated. (126)

क्षेत्रे तत्र त्रयोविंशतिपुट इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्या
मध्ये कृत्वाष्टयुक्तं शतमथ परितः कल्पयेद् वीथिकान्ते।
दिक्कोणाभ्यन्तरस्थांस्तिथिनवदिनकृत्सम्मितान्नन्दसङ्ख्यान्
वाकुम्भान् प्राग्वदन्तर्बहिरथ कलशान् पूरयेत् तैलपूर्वैः।। 127।।

विमर्शिनी

तत्र तैलादिके त्रयोविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्या पञ्चविंशतिद्रव्यन्यायेन पञ्चदशपुटैरष्टयुक्तं शतं कृत्वाथ परितो वीथिकान्ते वीथ्या बहिः दिक्कोणाभ्यन्तरस्थान् तिथिनवदिनकृत्सम्मितान् पञ्चदशनवद्वादशसङ्ख्यांस्त्रिशते, त्रिपञ्चाशदुपेतद्विशते चेद् नन्दसंख्यान् स्थानत्रयेऽपि नवकान् कल्पयेत्। वाशब्दः कलशसङ्ख्याविकल्पद्योतनार्थः। तत्रान्तः प्राग्वत् पञ्चविंशतिद्रव्याणि पूरयेत्। अथ बहिस्तैलपूर्वैः कलशान् पूरयेत्।। 127।।

विवरणम्

इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्येति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **वीथिकान्त इति।** समन्ताद्वी[1]थीं मृष्ट्वा ततो बहिरित्यर्थः। **तिथिनवदिनकृत्सम्मितानिति।** **त्रिशत्यां नन्दसङ्ख्यान् वेति।** त्रिपञ्चाशदुपेतद्विशत्याम्। **प्राग्वदन्तरिति।** अष्ट[2]युक्तशतपूरणम्। प्राग्वदेव ब्राह्मे शान्त्यम्बु दैव इत्युक्तरीत्यैव।। 127।।

In a square design of 23 columns one may arrange a column design for placing 108 pots. There shall be a corridor on their periphery. On cardinal directions 15 and in corners 12 pots each could be located. Thus there can be 301 pots. By rubbing three columns each on both sides the total number can be reduced to 253 columns. In the 109 columns inside, pots may be arranged filled up with 25 items; while those in corners may be filled up with 16 materials. (127)

तैलं गुलं केररसाम्भसी च
तीर्थं सरिद्वारि तटाकवारि।
कूपाम्बु च न्यस्यतु दिग्विदिक्षु
सर्वादिमन्त्रैर्विषमैः समैश्च।। 128।।

विमर्शिनी

तत्र दिग्विदिक्षु दिक्षु कोणेषु च क्रमात् विषमैः अयुग्मैः समैर्युग्मैश्च शर्वादिमन्त्रैः 'शर्वो रुद्रः'

---

1. 'थिं मृ' ख. छ. पाठः,
2. 'युत' च. पाठः

इत्याद्यष्टमूर्तिमन्त्रैः तैलं, गुलं, केररसाम्भसी नालिकेररसं नालिकेराम्भश्च, तीर्थं, सरिद्वारि, तटाकवारि, कूपाम्बु च न्यस्यतु।। 128।।

विवरणम्

केररसाम्भसी चेति। नालिकेरक्षीरं तदीयजलं च। सरिद्वारि नदीतोयम्। विषमैः शर्वपशुपतिभवमहादेवमन्त्रैः। समैश्च रुद्रेशानोग्रभीममन्त्रैः।। 128।।

In the cardinals and corners the items of (1) oil (2) Molasses (3) coconut milk, (4) coconut juice, (5) holy water, (6) river water, (7) water from lake and (8) water from well are to be filled up. The mantras are to be carried using the names (1) Śarva, (2) Paśupati, (3) Bhava, (4) Mahādeva, (5) Rudra (6) Īśāna, (7) Ugra and (8) Bhīma. (128)

न्यस्येद् भृशादिष्वचलोक्षशृङ्ग-
वेद्युत्थिताः क्षेत्रखलोत्थिते च।
नद्यब्धितीर्थप्रभवाश्च मृत्साः
क्रमेण विद्येश्वरनाममन्त्रैः।। 129।।

विमर्शिनी

भृशादिष्वन्तरालेषु विद्येश्वरनाममन्त्रैः अनन्तसूक्ष्मादिभिः चलोक्षशृङ्गवेद्युत्थिताः पर्वतादुक्षशृङ्गादग्निहोत्रवेद्याश्चोत्थिताः, क्षेत्रखलोत्थि ताभ्यामुत्थिते च, नद्यब्धितीर्थप्रभवाश्च नद्याः समुद्रात् तीर्थतश्चोद्भूता मृत्साः क्रमेण व न्यस्येत्।। 129।।

विवरणम्

मृत्सा[1] मृद एव। अनन्तसूक्ष्मादयोऽष्टौ विद्येश्वराः।। 129।।

In between the place of east and south in the intermediate locations using mantras like Sūkṣma narrated in connection with Vidyeśvara pūjā certain sands may be procured and placed. They are sands from (1) mountains, (2) from the horns of bull (3) Agnihotra altar, (4) fertile land, (5) plough, (6) river (7) ocean and (8) holy ghat. (129)

क्षेत्रे तत्र पृषत्कवर्गपुटभाजि द्वादशोर्ध्वं शतं
मर्त्यांशाश्रिविलुप्तकोष्ठघटयुक्त्याधाय तद्वाह्यतः।
दिक्षु द्वादश षोडशाश्रिषु चतुष्काण्यन्तराले त्रिशः
कृत्वा न्यस्यतु मूलतोऽभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकम्।। 130।।

विमर्शिनी

तत्र गन्धजलान्विते तैलादिके पृषत्कवर्गपुटभाजि पञ्चविंशतिपुटे क्षेत्रे मर्त्यांशाश्रिविलुप्तकोष्ठघटयुक्त्या अष्टोत्तरशतकलशस्य मानुषकोणेषु त्यक्तपदयोगेन द्वादशोर्ध्वं शतमाधाया तद्वाह्यतो दिक्षु द्वादश, अश्रिषु

1. 'मृत्स्न' क. पाठः

षोडश, अन्तराले त्रिशश्चतुष्काणि त्रीणि त्रीणि चतुष्काणि च कृत्वा अभिहितमृत्पार्श्वद्वये भृशादिस्थानामुक्तानां मृदां पार्श्वद्वये। मूलतो गन्धकं गन्धजलं न्यस्यतु।। 130।।

विवरणम्

पृषत्कवर्गपुटभाजीति। पृषत्का: शरा:। मर्त्यांशेति 'नालीकं नवभि: पदैरित्यत्र'[1] हि पङ्क्त्या विथिमथारचय्येति। वीथिमार्जने मानुष[2]कोणेषु नवकानि प्रकृत्या स्युस्तेष्वेकं पदमष्टकं कोणतश्चेति पुनर्विलुप्यत एव। तदिह न लेपनीयं किन्तु योज्यमेवेति। तद्योगे मध्ये द्वादशाधिकं शतं कलशास्तम्भवन्तीति। चतुष्काण्यन्तराले त्रिश: कृत्वेति। दिग्विदिङ्मध्ये त्रीणि त्रीण्यन्तरालानि प्रत्येकं चतुष्काणि कृत्वेत्यर्थ:. मूलतोऽभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकमिति। तैलादिवदेवान्तर्बहिरपि सर्वं पूरणं किन्त्वयमेवाधिको भेद इति भाव:।। 130।।

In a diagram having 25 lines both ways in the center a diagram for 108 pots has to be made with 25 columns there can be space for 112 pots. 12 each in cardinals, 16 in corners a diagram can be formed. In the column where mud is placed Aṣṭagandha water may be poured ground that columns. (130)

एकत्रिंशत्पुटेऽन्तर्नवयुतशतमेतद्बहिर्दिग्विदिक्स्थं
चापूर्य प्रोक्तरीत्या नवकमथ सहाभ्यन्तरत्रित्रिकं च।
एतद्बाह्ये चतुर्दिक्ष्वपि घटनवकान्यद्रिसङ्ख्यानि कृत्वा
कर्पूराद्यै: समापूरयतु मनुयुगद्रव्यकैश्च क्रमेण।। 131।।

विमर्शिनी

तैलादिभिर्गन्धजलै: कर्पूरादिभिश्चान्विते पञ्चविंशतिद्रव्ये विधिमाह–एकत्रिंशत्पुट इति। एकत्रिंशत्पुटेऽन्त: प्रोक्तक्रमेण नवयुतशतं पञ्चविंशतिद्रव्यैरापूर्य एतद्बहिर्दिग्विदिक्स्थंनवकं सहाभ्यन्तरत्रित्रिकं[3] च कृत्वा दिक्कोण[4]गतानि नवकानि तैलादिभि:, अन्तरालस्थितत्रित्रिकेषु मध्यस्थानि मृद्भि: पार्श्वद्वयस्थानि गन्धोदकैश्च प्रोक्तरीत्यापूर्य पुनरेतद्बाह्ये चतुर्दिक्ष्वपि अद्रिसङ्ख्यानि सम्भूयाष्टा-विंशतिसङ्ख्यानि घटनवकानि कृत्वा कर्पूराद्यैर्मनुयुगद्रव्यकैरष्टाविंशतिद्रव्यैश्च क्रमेण समापूरयतु।। 131।।

विवरणम्

प्रोक्तरीत्या नवकमिति। नन्दसङ्ख्यान् वा कुम्भा[5]नित्युक्तनवकानि तैलं गुलमित्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थ:। सहाभ्यन्तरत्रित्रिकश्चेति। यद्यपि चतुष्काण्यन्तराले त्रिश: कृत्वेत्युक्तं तथापि त्रित्रिकमिति निर्देशादेव त्रिकेष्वेवाभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकमिति गन्धोदकपूरणमिति ज्ञेयम्। घटनवकान्यद्रिसङ्ख्यानीति। सम्भूयाष्टाविंशतिर्नवकानि भवन्ति। मनुयुगद्रव्यकैश्चेति। अष्टाविंशत्या द्रव्यै:।। 131।।

---

1. 'त्र पङ्क्त्या' क. ङ. च. पाठ:,
2. 'पकेषु' क. पाठ:,
3. 'कं कृ' क. घ. पाठ:,
4. 'णादिग' क. पाठ:
5. 'म्भानित्याद्युक्त' ख. पाठ:,

In a square design formed by 31 lines both ways on the center 15 columns be set apart for a diagram. Outside of its cardinals and corners nine groups each be formed where in the centre sand may be filled up and Aṣṭagandha water be poured. Similar groups of nine each with corridors may be formed in which materials like camphor be deposited. (131)

पुंसेन्दुवानरपयोदपटीरवारि-
कुष्ठागरून् हरिदिशीशपदादिकेषु।
वैडूर्यनीलमणिविद्रुमवज्रमुक्ता-
गारुत्मतानि यमराड्दिशि घोरनाम्ना।। 132।।

विमर्शिनी

तत्र हरिदिशि पूर्वभागे ईशपदादिकेषु ईशकोणगतं नवकमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण पुंसा तत्पुरुषेण इन्दुवानरपयोदपटीरवारिकुष्ठागरून् न्यसतु। पुनर्यमराड्दिशि दक्षिणभागे घोरनाम्ना अघोरेण वैडूर्यनीलमणिविद्रुमवज्रमुक्तागारुत्मतानि न्यसतु।। 132।।

विवरणम्

पुंसा तत्पुरुषेण पयोदो मुस्ता वारि हिरिवेरं हरिदिशि प्राग्भागे। हरिरिन्द्रः। ईशपदादिकेष्विति। स[1]प्तसु नवकेष्विति शेषः। ईशपदमैशखण्डं आदिर्येषामिति समासः। तद्गुणसंविज्ञानसमासपक्षे ऐश[2]नवके कर्पूरादिपूरणारम्भः, इतरपक्षे तदनन्तरनवक एवेति बोद्धव्यम्। मणीति माणिक्यग्रहणम्। यमराड्दिशि दक्षिणभागे। यस्मिन्नगरुपूरणं तदनन्तरनवके चैतत्पूरणारम्भः।। 132।।

न्यग्रोधपिप्पलशिरीषपलाशबिल्व-
प्लक्षाम्रजक्वथितवार्यजतः प्रतीच्याम्।
गोधूमशालियवसमुद्गतिलप्रियङ्गु
निष्पावकान् न्यसतु वामत उत्तरस्याम्।। 133।।

विमर्शिनी

प्रतीच्यामजतः सद्योजातेन न्यग्रोधपिप्पलशिरीषपलाशबिल्वस्तक्षाग्रजक्वथितवारि न्यग्रोधादीनां सप्तानां कषायजलानि न्यसतु। उत्तरस्यां वामतः वामदेवेन गोधूमशालियव मुद्गतिलप्रियङ्गुनिष्पावकान् क्रमेण न्यसतु।। 133।।

विवरणम्

क्वथितवारीति। कषायं, अजतस्सद्योजातेन। वामतः वामदेवेन।। 133।।

In the groups of nine on the east using Tatpuruṣa mantra the materials like (1) Camphor, (2) Vanara (myrrh), (3) Mustā-(cyperus rotundus), (4)

---

1. 'सप्तनवके' ङ. पाठः,
2. 'शानवके' छ. पाठः

sandal (5) Vāri- Andropogon muricatum (6) Kuṣṭhā (Costus speciosus) and (7) Agaru (Aquilaria Agallocha) be placed.

From the south east corner using Aghoramantra the materials (1) Vaidurya, (2) Indranīla, (3) Māṇikya, (4) Pravala, (5) Vaira, (6) Pearl and (7) Garuḍa (Emerald)

On the western side may be placed the following chanting Sadyojāta hymn (1) Ficus Indica (2) Ficus Religiosa, (3) Śirīṣa- Acacia oderattissima, (4) Palāśa (Butea frondosa), (5) Bilva (Aegle marmelos), (6) Plakṣa (Ficus Venosa), (7) Āmra (Mango tree). Decoction made of these shall be filled up.

On the northern side using Vāmadeva mantra the items to be filled up are (1) Godhūma (wheat), (2) Paddy, (3) Yava (barley), (4) green gram, (5) sesamum, (6) Priyaṅgu (millet) and (7) Niṣpāvaka (Cajannus indicus).

These are the 28 items to be deposited in the outer groups of nine columns. (132-133)

तैलादित्रिविधोक्तद्रव्याणां पूरणे[1] पुरा प्रोक्ताः।
मन्त्रा एव स्नपने स्नपनमितीशेऽभ्यधायि पञ्चविधम्।। 134।।

विमर्शिनी

तैलादित्रिविधोक्तद्रव्याणां तैलादीनां गन्धजलानां कर्पूरादीनां च पूरणं (पुरा) प्रोक्ता मन्त्रा एव स्नपने चेतीशे पञ्चविधं सप्तदशद्रव्यं पञ्चविंशतिद्रव्य तैलादित्रिविधं च स्नपन[2]मभ्यधायि उक्तम्।। 134।।

विवरणम्

स्नपन इति। पूरणक्रमेणैव स्नपनं किन्तु महाब्रह्मकलशस्नपनमन्तत एव। यदुक्तं व्योममन्त्रको मध्य इति।। 134।।

For pouring the contents of the sanctified pots of three types filled with oil, fragrant objects and camphor the above said mantras are to be used. Thus in respect of Śiva the five types of Abhiṣeka viz. - Saptadaśa (17), Pañcavimśati (25) Tailādi(oil etc.), Gandhādi (Aṣṭagandha etc.) and Karpūrādi (camphor etc.) have been narrated. (134)

इषुकृतिपरिसङ्ख्यद्रव्यकैर[3]द्य दुर्गा-
स्नपनमभिदधेऽस्मिन् कुम्भसङ्ख्यादिक्लृप्तिः।
प्रथमनिगदिता स्यादत्र तु[4] द्व्यमन्त्र-
क्रमपरिगतमेतद् भेदमात्रं वदामि।। 135।।

---

1. 'णे प्रो' ख. पाठः,
2. 'नं चाभ्य' क. पाठः,
3. 'रवे दु' ख. पाठः,
4. 'तद् द्रव्य' क. ख. पाठः

विमर्शिनी

अथदुर्गास्तपनमाह–**इषुकृतीति**। अद्य इदानीमहम् इषुकृतिपरिसङ्ख्यद्रव्यकैः पञ्चविंशतिद्रव्यैः दुर्गास्नपनमभिदधे वच्मि। अस्मिन् दुर्गास्नपने कुम्भसङ्ख्यादिक्लृप्तिः कुम्भसङ्ख्यापूट–सङ्ख्याखण्डविभागादीनां स्थितिः प्रथमनिगदिता स्यात्। अत्र तु द्रव्यमन्त्रक्रमपरिगतं द्रव्यमन्त्रक्रमाणां प्राप्तमेतद्भेद[1]मात्रं वदामि।। 135।।

विवरणम्

अथ दौर्गं प्रकरणम्। **अद्याभिदध** इति। इदानीं प्रथमत इति यावत्। सामान्येनैतदेवाचर्यते। न सप्तदशद्रव्यस्नपनमिति प्रथमत एव तदभिधानम्। एतद् भेदमात्रमिति। पञ्चविंशतिस्नपनगतं भेदमात्रम्।। 135।।

The details of Abhiṣeka of Durgā with 25 Dravyas are going to be discussed. The number of pots and the details of diagram to place them is the same as those narrated with reference to Viṣṇu. Here only the deviations in materials and mantras are named. (135)

ब्राह्मे स्याद् गन्धपुष्पौषधिफलमणिहेमाम्बु शर्वादि दैवे
सक्तूदं भस्म माध्वी तिलरसगुलमश्वत्थदूर्वोदरौप्यम्।
पाद्यार्घ्यं पञ्चगव्यान्यपृथगथ पृथक् कौशकाषायरत्नं
गाङ्गेयं धातुगन्धार्तवफलमपि दिक्कोणमध्येषु बाह्ये[2]।। 136।।

---

1. 'मन्त्रं व' क. घ. पाठः,
2. 'ह्ये।।
मूलं ब्राह्मे पौरुषे दैविके तस्याष्टौ वर्णा मानुषाङ्गानि दिक्षु।
चत्वार्यस्त्रं कोणदेशे त्विह स्यान्नेत्रं त्वष्टस्वन्तरालेषु भूयः।।
दूर्वा सिंहीकुशशतगुणा व्याघ्र औषध्य उक्ता
भस्मक्षीरिद्विजतरुकरीषैः स्मृतं चाथ पाद्यम्।
राजीश्यामाकयुतनवदूर्वाग्रमर्घ्यं कुशाग्रं
राजीक्षीराक्षततिलयुतं गन्धपुष्पोदकं स्यात्।।
क्वाथं क्षीरिद्रुमखदिरजं रत्नकं वज्रमुक्ता–
वडूर्यं विद्रुममणिमहानीलनीलाब्जरागम्।
धातून् श्यामं सरसहरितालाञ्जनं रोचनाढ्यं
सौराष्ट्रिं गैरिकमपि ससीसं मनोह्वां तथाहुः।।
पाटीरात्रायसकपिजयरोचनाः सेन्दुचोरा
गन्धा नान्दीवकुलसहितं चम्पकाशोकनागम्।
मल्लीजात्यन्वितमभिहितं पुष्पकं जातिकेरी
भव्यप्रोद्यद्वदरकदलीबीजपूरः फलोदम्
पाद्य' कः पाठः

विमर्शिनी

द्रव्याण्याह–**ब्राह्म** इति। ब्राह्मे कलशे गन्धपुष्पौषधिफलमणिहेमाम्बु स्यात्। अत्रौषध्यः कुशदूर्वेत्यादिपठिता एव। मणयः सामान्यानि नवरत्नानि। गन्धपुष्पफलहेमानि प्रसिद्धानि। दैवे शर्वादि ईशानादि प्रादक्षिण्येन सक्तूदं, भस्म, माध्वी मधु, तिलरसगुलं तिलरसं तैलं गुलं च, अश्वत्थदूर्वोदरौप्यम् अश्वत्थोदं दूर्वोदं राजतोदं च। बाह्ये दिक्कोणमध्येपु दिक्कोणान्तरालेपु क्रमात् पाद्यार्घ्यं पाद्यमर्घ्यं च, अपृथक् पञ्चगव्यानि एकीकृतपञ्चगव्यम्। अथ पृथग्भूतानि गोमूत्रगोमयक्षीरदध्याज्यानि पञ्चगव्यानि पञ्चकलशेषु, कौशकाषायरत्नं कौशं कषायं रत्नोदं च, गाङ्गेयं सुवर्णं तत्सहितं जलं, धातुगन्धार्तवफलमपि धातूदं गन्धजलं पुष्पजलं फलोदे च स्यु।। 136।।

विवरणम्

गन्धपुष्पौषधीति। यद्यपि गन्धार्तवेति गन्धादीनां पुरा गणितानां विनियोगस्तथा पीहापि तेषामेव परिग्रह इष्यते। तदुक्तम्–

गन्धाष्टकमिदं प्रोक्तं ब्राह्मे गन्धोदके तथा।

इत्यादि। शर्वादिदैव इति। प्रादक्षिण्येनेति भावः। माध्वी मधु, तिलरसोऽभ्यङ्गः। बाह्ये दिक्कोणमध्येषु पाद्यार्घ्यादीनि पञ्चगव्यान्यपृथगिति समस्ततया। पृथगिति। गोमूत्रगोमयादीनि पृथग्द्रव्यतया। गाङ्गेयं सुवर्णम्। आर्तवं पुष्पम्।। 136।।

***मूलं ब्राह्मे पूरणे दैविके–**
स्याष्टौ वर्णा मानुषाङ्गानि दिक्षु।
चत्वार्यस्त्रं कोणदेशे त्विह स्या
न्नेत्रं त्वष्टस्वन्तरालेषु भूयः।

तस्याष्टौ वर्णा इति। प्रणवरुद्धा नत्यन्ताः स्युः।। 136।।

In the Brahmakalaśa Gandha, puṣpa, medicinal herbs, gold, jewels numbering nine are prescribed. In the Daivika section from the north east onwards from left to right the following eight materials are to be placed in the pots (1) Powder of fried rice, (2) ashes, (3) honey, (4) oil, (5) molasses, (6) an young shoot of Ficus Religiosa (7) Dūrvā (Agrostis linearis) and (8) a bit of silver. On the outer periphery of Mānuṣa in cardinal, corner and intermediate portion the following 16 articles are to be deposited (in the pots) (1) Padya (2) Arghya, (3) Pañcagavya, (4) urine of cow, (5) cow dung, (6) milk, (7) curd, (8) ghee, (9) Kuśa grass, (10) decoction, (11) jewels, (12) gold, (13) minerals, (14) Aṣṭagandha, (15) flowers and (16) fruits. (136)

पाद्य इदं विष्णुरणुः पर आपोह्यग्निमील इति गव्ये।
दध्यन्तेषु निजार्हाश्चाज्य इषे त्वा कुश तु तत्सवितुः।। 137।।

---

* श्लोकस्यास्य विमर्शिनीव्याख्या न दृश्यते।

विमर्शिनी

स्नानमन्त्रान् स्नानक्रमेण सहाह–पाद्य इति। पाद्ये 'इदं विष्णु'रणुः। परे अर्घ्ये 'अपोहिष्ठ'। गव्ये 'अग्निमील' इति। दध्यन्तेषु निजार्हाः 'तत्सवितुः' 'गन्धद्वारां' 'आप्यायस्य' 'दधि क्राव्ण' इति। आज्ये 'इषे त्वा'। कुशे 'तत्सवितुः।। 137।।

विवरणम्

दध्यन्तेषु निजार्हा इति। तत्सवितुर्गन्धद्वारामाप्यायस्व दधिकाब्जं इत्यमी मन्त्राः।। 137।।

अश्वत्थेवस्त्र्यम्बकहिरण्यगर्भस्ततः परं क्रमशः।
मानस्तोके शन्नः पुष्पावत्येव षुष्पफलजलयोः।। 138।।

विमर्शिनी

ततः परं क्रमशः कषायरत्नोदसुवर्णोदधातूदगन्धजलेषु पञ्चसु 'अश्वत्थे वः' त्र्यम्बकं यजामहे', 'हिरण्यगर्भः सम', 'मानस्तोके', 'शन्नो देवीः' इति। पुष्पफलजलयोः पुष्पजले फलजले च 'पुष्पावतीरि'त्येव।। 138।।

विवरणम्

शन्न इति शन्न इन्द्राग्नी।। 138।।

सक्तूदके सुमित्रा भूतिश्रीर्भस्मके मधौ स्वार्हः।
तैले विश्वानिन इति गौलेऽग्नेत्वं च पैप्पलेऽश्वत्थे।। 139।।

विमर्शिनी

पुनरन्तर्गतसक्तूदके 'सुमित्रा नः'। भस्मके भस्मजले 'भूतिश्रीः'। मधौ स्वार्हः 'मधु वाता' इत्यर्थः। तैले 'विश्वानि नः'। गौले 'अग्ने त्वं' पैप्पले[1] अश्वत्थोदके 'अश्वत्थे वः'।। 139।।

विवरणम्

भूतिश्रीर्भस्मक इति। कर्मशेषपटले भविष्यति। मधौ स्वार्हो मन्त्र इति। मधुवाताः।। 139।।

शन्नो देवीरग्ने त्वं परयोर्मध्यमे तु चित्तिः स्त्रुक्।
त्रिष्टुभ एकैकार्णैः परिखण्ड मध्यमेऽन्वितं शेषैः।। 140।।

विमर्शिनी

परयोः दूर्वोदरजतोदकयोः 'शन्नो देवीः' 'अग्ने त्वं' इति क्रमेण। मध्यमे ब्रह्मकलशे तु 'चित्तिः स्त्रुक् चित्तमाज्यम्'। परिखण्डे परिखण्डद्रव्येषु क्रमेण त्रिष्टुभो 'जातवेदस' इत्यस्य एकैकार्णैः सह मध्यमे शेषैरक्षरैरन्वितं स्नानं स्यात्।। 140।।

---

1. 'ले अश्वत्थे व' क. पाठः,

विवरणम्

मध्यमे तु 'चित्ति: स्त्रुगि'ति। महाब्रह्मकलशे। त्रिष्टुभ एकैकार्णैरिति। जातेत्यादि सन इत्यन्तै:। मध्यमेऽन्वितं शेषैरिति। पर्षदित्यादिलानिरित्यन्तैर्वर्णै:। वर्णानां चैषामुक्तमन्त्रेषु पुरस्ताद् योग:।

'पाद्यादीनामिमे मन्त्रा: जातिवर्णै: प्रदीपिता:।'

इत्येवं निर्देशादेतदवगम:। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदिहापि भवति। देवतास्थाने तु मूलं ब्राह्मे पुरण इत्याद्युक्तमन्त्रयोग:। स्वपूरणाणुयुता इति चोक्तमिति।। 140।।

Mantras for depositing various items into the pot are indicated as follows- (they come to a total of 25.)

1. For Pādya- "idam viṣṇur"
2. Arghya-"Apohisthamayo"
3. Pañcagavya - "Agnimīle purohitam"
4. Gomūtra- "Tat savitur vareṇyam"
5. Gomayajala- "gandhadvāram"
6. Milk- "Āpyāyasva"
7. Curd "Dadhikrāvṇo"
8. Ghee- "iṣe tvorje tvā"
9. Kuśajala- Tat savitur vareṇyam
10. Kaṣāyajala- Aśvatthevo
11. Ratna- "Tryambakam-
12. Svarṇa "Hiraṇyagarbha
13. Dhātujala- mānastoke
14. Aṣṭagandhajala- Samno devī
15. Puṣpajala- Puṣpāvati
16. Phalajala- Puṣpāvati
17. Saktudaka- Sumitrah
18. Bhasmaka- bhūtiśrīḥ
19. Madhu- Madhuvātāḥ
20. Taila- Viṣvāni no
21. Gula- Agne tvam
22. Pippala- Aśvatthe vo
23. Durvājala- Samno devī
24. Raupyajala Agne tvam
25. Brahmakalaśa- Cittisruk etc.

For smaller pots on the periphery a letter each for "Jātavedase"- may be chanted. After other mantras "Parṣadāti" also may be chanted (for Durgā); when the Brahmakalaśa is splashed at the end. (137-140)

[1]अत्यष्टिसङ्ख्यद्रविणाभिषेके
सद्रव्यकुम्भक्रममन्त्रक्लृप्तिः।
स्याद् विष्णुभागाभिहिता कुमार्या-
मितीरितः स्नानविधिर्द्विधात्र।। 141।।

विमर्शिनी

कुमार्याम् अत्यष्टिसङ्ख्यद्रविणाभिषेके सप्तदशद्रव्यस्नाने सद्रव्यकुम्भक्रममन्त्र-क्लृप्तिः द्रव्यकुम्भक्रममन्त्राणां स्थितिर्विष्णुभागाभिहिता स्यात्। इत्यत्र द्विधा स्नानविधिरीरितिः।। 141।।

विवरणम्

सप्तदशद्रव्यस्नपनमपि दर्शयति-अत्यष्टिसङ्ख्येति। ब्राह्मे विष्णुस्थाने दुर्गैव देवता स्नपनमन्त्रेषु च निजमूलयोग इत्येव भेद इति।। 141।।

In the case of the 17 material type of the Abhiṣeka to Durgā the articles, the number of pots and the sequence of filling them and mantra have been spoken of as same as in the case of Viṣṇu. Thus the two types have been mentioned. (141)

उत्तमत्रितयमुत्तमद्वयं मध्यमद्वयमथाधमद्वयम्।
बाहुलेयकलशाभिषेचनं प्राहुरत्र नवधा बुधोत्तमाः।। 142।।

विमर्शिनी

अथ स्कन्दस्य कलशविधिमाह-उत्तमेति। बुधोत्तमाः उत्तमादिस्नाने फलविशेषज्ञा आचार्याः, अत्र स्नाने उत्तमत्रितयम्। उत्तमकलशानां त्रितयम्, उत्तमद्वयं मध्यमाधमयोरुत्तमद्वयं, मध्यमद्वयं तयोर्मध्यमद्वयम्, अथाधमद्वयं तयोरधमद्वयं चेति बाहुलेयकलशाभिषेचनं नवधा प्राहुः।। 142।।

विवरणम्

स्का[2]न्दभागं प्रस्तौति-उत्तमत्रितयमिति। बाहुलेयः स्कन्दः। बुधोत्तमा इति। स्नपनान्तरमप्यस्तीति सूचितम्। यदुक्तम्-द्रव्यैस्तु पञ्चविंशद्भिरित्यादि।। 142।।

The wise ones narrate the mode of Kalasabhiṣeka in respect of Subrahmanya as of nine types as Uttamatraya (3 Uttamas), Uttamadvaya (2 Uttamas), Madhyamadvaya (2 Madhyamas) and Adhamadvaya (2 Adhamas)-altogether nine types. (142)

---

1. 'दुर्गाभिः परिकलशैरिहान्तरा ब्रह्मयज्ञमनुना च। स्नापयतु साधु विद्वान् दुर्गास्नपनं समासतः प्रोक्तम्।। उत्त' ख. पाठः
2. 'स्कान्दं भा' ङ. पाठः,

शरहतशतसङ्ख्यैरेतदर्धाङ्घ्रिसङ्ख्यै-
र्नवयुतशतसङ्ख्यैरद्रिमत्या नवत्या।
नवकृतिशरषष्टिभ्यां घटैस्तत्प्रभेदा
नव गिरिशरवर्गाभ्यां च सद्रव्यभेदाः।। 143।।

विमर्शिनी

शरहतशतसङ्ख्यैः पञ्चगुणितशतसङ्ख्यैः, एतदर्धाङ्घ्रिसङ्ख्यैः एतदर्धसङ्ख्यैः पञ्चाशदधिकशतद्वयेन, एतदङ्घ्रिसङ्ख्येत् पञ्चविंशत्यधिकशतेन, पुनः नवयुतशतसङ्ख्यैः, अद्रिमत्या नवत्या सप्तयुतनवत्या, नवकृतिशरषष्टिभ्यां नवकृतिरेकाशीतिः शरषष्टिः पञ्चाधिकषष्टिः, गिरिशरवर्गाभ्यां च गिरिवर्ग एकोनपञ्चाशत् शरवर्गः पञ्चविंशतिः इति घटैः हेतुभिः सद्रव्यभेदा द्रव्यभेदसहिताः तत्प्रभेदाः स्नानभेदाः नव स्युः।। 143।।

विवरणम्

शरहतशतसङ्ख्यैरिति। पञ्चशतं तदर्धं पञ्चाशद्युतं[1] द्विशतं तत्पादश्च पञ्चविंशतियुतं शतम्। अद्रिमत्या नवत्येति। सप्तनवतिः। नवकृतिशरषष्टिभ्यामित्येकाशीतिः पञ्चषष्टिश्च। स[2]द्रव्यभेदास्तत्प्रभेदा नवेत्यन्वयः। तत्प्रभेदाः स्कन्दस्नपनस्य प्रभेदाः।। 143।।

The number of pots to be sanctified along with materials for these nine types are as 501, 249, 125, 109, 97, 81, 65, 49 and 25. (143)

त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशते क्षेत्रेऽभि[3]तो वीथिकाः
कृत्वा पञ्चपुटान्तरेऽभिकृतिकोष्ठेष्वेषु खण्डेष्वथ।
एकैकोपपदार्पणेन रचयेन्मर्त्यांशकोणानि षड्-
विंशत्या कलशैर्युतानि नवकाढ्यान्यन्तरालानि च।। 144।।

विमर्शिनी

घटीशरशते घटानां पञ्चशते त्रिंशत्सूत्रयुते क्षेत्रे पञ्चपुटान्तरे पञ्चपञ्चपुटान्तरे अभितः समन्ताद् वीथिकाः कृत्वा अथाभिकृतिकोष्ठेषु पञ्चविंशतिकोष्ठेषु खण्डेषु स्थितेषु मर्यांशकोणानि एकैकोपपदार्पणेन तेषां बहिः कोणेषुं एकैकपदयोगेन षड्विंशत्या कलशैर्युतानि रचयेत्। तत्रान्तरालानि नवकाढ्यानि च रचयेत्। अन्यानि सर्वखण्डान्यपि पञ्चविंशतिकान्येव।। 144।।

विवरणम्

अभित इति। दक्षिणोदग्भागयोः प्राक्पश्चिमभागयोश्च। एकैकोपपदार्पणेनेति। यथाग्नेयखण्डे बहिरग्निदिश्येकं पदमर्पयेत्। नैरृतखण्डे तु बहिर्निरृतिदिशीत्यादि। नवकाढ्यान्यन्तरालानि चेति। अष्टस्वप्यन्तरालखण्डेषु परित एकैकपङ्क्तिलोपः।। 144।।

---

1. 'तं त' घ. पाठः,
2. 'तद्द्रव्य' ङ. पाठः
3. 'त्र तद्वीथि' ख. पाठः,

For 501 Kalaśas the diagram is to be made by putting 30 lines length wise and breadth wise and with 29 columns. After creating corridors around these five categories three Khaṇḍas may be formed as Brahma, Daivika and Mānuṣa. First Mānusa shall have an addition of one column each in the four corners inside and outside the periphery with provision for 26 Kalasas. (144)

ब्राह्मे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्यदुग्धं दधि
क्षौद्रं तैलगुलेक्षुतीर्थसलिलं चापूरयेन्मूलतः।
तत्रत्योपघटाष्टकान्युदितक्लृप्त्या रत्नकाद्यष्टके
ष्वेकैकद्रविणेन शुद्धसलिलैः शेषानुदित्यान्तिमान्।। 145।।

विमर्शिनी

ब्राह्मे कलशे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्यदुग्धं पञ्चगव्यमाज्यं क्षीरं च, दधि, क्षौद्रं, तैलगुलेक्षुतीर्थसलिलं तैलं गुलमिक्षुसलिलं तीर्थसलिलं च मूलत आपूरयेत। तत्रत्योपघटाष्टकानि नवसु स्थानेष्वपि तत्तन्मध्यकुम्भानन्तरगतान्यष्टकानि उदितक्लृप्त्या सङ्घातद्रव्येषूक्ताया क्लृप्त्या रत्नकाद्यष्टकेषु मध्ये एकैकद्रविणेनापूरयेत्। शेषान् तद्बाह्यगतषोडश[1]षोडशकलशान् उदित्यन्तिमान् दिक्कोणान[2]न्तरमीशेन्द्रयोर्मध्यगतान्तरालमारभ्य सोमेशयोर्मध्यगतान्तरालपर्यन्तान् कलशान् शुद्धसलिलैरापूरयेत्। स्कन्देऽन्तराले सर्वत्रायमेव क्रमः।। 145।।

विवरणम्

तत्रत्योपघटाष्टकानीति। ब्राह्मादिनवखण्डेष्वपि ब्रह्मकलशानामेव[3]मापूरितानां चतुर्दिग्यागतानुपघयन् प्रतिखण्डमष्टाष्टसङ्ख्यानित्यर्थः। उदितक्लृप्त्येति। प्राग्रत्नान्याहुरिहाब्जरागमित्याद्युक्तक्रमनियमेनेत्यर्थः। शुद्धसलिलैरिति। यथा ब्राह्मखण्डे परिघटानष्टौ पद्मरागोदकादिभिरापूर्य तेषां बाह्यानपि षोडश परिघयन् दिग्विदिग्जयन्ताद्युदित्यन्तक्रमेण शुद्धजलैरापूरयेत्। एवं दैविकदिग्विदिक्खण्डेष्वपीति।। 145।।

In the Brahmakalaśa and in those placed at the cardinals and corners of Daivika the following nine items be used to fill up with the chant of Mulamantra. They are (1) Pancagavya, (2) ghee, (3) milk, (4) curd, (5) honey, (6) oil, (7) molasses, (8) juice of sugar cane and (9) water from holy ghats.

In the eight minor pots around the Brahmakalaśa one of the eight items like jewel shall be placed. Thereafter they may be filled with pure water. (145)

रत्नानां बीजानां क्वाथानामष्टकानि पुष्पाणाम्।
फलगन्धलोहकानामथौषधीनामपामपीति नव।। 146।।

---

1. 'शकल',
2. 'णान्त' ख. पाठः
3. 'वं पूरि' छ. पाठः

विमर्शिनी

रत्नाद्यष्टकानां क्रममाह–**रत्नानामिति**। रत्नानां बीजानां क्वाथानां पुष्पाणां फलगन्धलोहकानां फलानां गन्धानां लोहानां च ओषधीनामपामपीति नवविधान्यष्टकानि स्यु:।। 146।।

In the Kalaśas around the Brahmakalaśa 9 types of materials are to be placed. They are jewels, seeds, decoctions, flowers, fruits, gandhas, lotus and Osadhis (herbs) and water. Each of these is to be deposited in 8 pots each in the different parts like cardinals, corners and centre. (146)

सागरभवं सरिज्जं निर्झरवापीतटाकजं च जलम्।
ह्रदकूपसेतुजातं जलाष्टकेऽन्यानि पूर्वगणितानि।। 147।।

विमर्शिनी

जलाष्टकस्य पूर्वतोऽनुक्तत्वात् सम्प्रत्याह–**सागरभवमिति**। जलाष्टके सागरभवं जलं, सरिज्जं नद्युद्भवं, निर्झरवापीतटाकजम् ह्रदकूपसेतुजातम् अन्यानि रत्नादीनि पूर्वगणितानि सङ्घातकथने गणितानि।। 147।।

There are eight types of water to be used in this connection like those procured from (1) ocean, (2)river,(3) rivulets, (4)lake,(5) pond, (6) depth of river, (7) well and (8) dam. (147)

धात्रीं रात्रीपिष्टमाचाममर्घ्यं
कौशं काशं सेव्यकं दौर्व्यकं च।
न्यस्येद् दिक्कोणक्रमान्मर्त्यभागे
पर्जन्यादिष्वेकशोऽत्राङ्कुरांश्च[1] ।।148।।

---

1. 'श्र
रत्नाष्टके वारिजरागनीलमुक्तेन्दुकान्तान् कुरुविन्दकाचौ।
प्रवालवज्रे च यवांस्तिलांश्च गोधूमसिद्धार्थकशालिमुद्गान।।
माषं सनीवारकमष्टबीजान्याहुर्वटोदुम्बरपिप्पलाख्या:।
प्लक्षाम्रविप्रद्रुशिरीषमाधूकाख्या: कषायेऽष्ट महीरुहा: स्यु:।।
उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकं कशेरुयुतम्।
उत्पलयुगमपि पुष्पाण्यष्टालाभेऽत्र रक्तकरवीरम्।।
स्यान्मातुलङ्गसहकारसबिल्वजांबूचोचाख्यडाडिमसभव्यककादलानि।
अष्टौ फलान्यसृगयश्शशिकुष्ठकेशपाथो पुरं मलयजं विदुरष्टगन्धम्।।
लोहानि क्रमश: स्मृतानि शरजे चामोकरं रूप्यकं
ताम्रायस्त्रपुसीसकांस्यकसमेत पित्तलं चाष्टमम्।
ओषध्योऽत्र सुवर्चलामलवचा ब्राह्मी तथा शङ्खपु-
ष्प्युद्दिष्टा: सशतावरी सहसहाक्रान्तिश्च लक्ष्मीरपि।।
न्यग्नीधोदुम्बरचलदलप्लक्षबिल्वद्विजाख्या:
सम्प्रोक्ता: स्यु: शरभुवि शमीमार्गजौ चाङ्कुरार्हा:।
वेदीक्षेत्रेभवृषगिरिवल्मीकनद्यब्धिजा: स्यु
र्मृत्स्नाश्चाष्टौ शिववदिह चाचामपाद्यार्घ्यकाङ्गम्।। –न्यग्रो क. पाठ:

विमर्शिनी

पुनर्मर्त्यभागे दिक्कोणक्रमात् आचामम्, अर्घ्यं, कौशं, कुशजलम्, एतीति न्यस्येत्। अत्र पर्जन्यादिष्वन्तरालेष्वङ्कुरांश्च एकैकशो न्यस्येत्।। 148।।

विवरणम्

पर्जन्याद्यन्तरालेष्वङ्कुरानेकैकशो न्यसेत्।। 148।।

In the Mānuṣa section the following eight substances may be placed one by one. (1) Dhātrī (amalaka= Phyllanthus Emblica) (2) powder of turmeric, (3) materials for rinsing (4) materials for Arghya (5) Kuśa (6) Darbhā from riverside (7) Savyaka- cuscus grass (8) green gram. These may be put one by one in pots in the middle of the diagram. (148)

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षबिल्वपलाशजाः ।
शम्यपामार्गजाश्चैव क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः।। 149।।

विमर्शिनी

अङ्कुरान् कथयति–न्यग्रोधेति। न्यग्रोधादयः क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः। न्यग्रोधादयः प्रसिद्धा एव।। 149।।

विवरणम्

कतमानङ्कुरानित्याह–न्यग्रोधेति। धात्र्यादिषु परिकलशपूरणं ब्राह्माद्युक्तन्यायेन द्रष्टव्यम्। कोण[1]खण्डेषु तु षड्विंश[2]कलशपूरणमितरावसाने स्यात्।। 149।।

There are eight shoots mentioned as (1) Ficus Indica, (2) Ficus Racemosa, (3) Ficus Religiosa, (4) Ficus Venosa (5) Bilva (Aegle marmelos), (6) Palāśa (Butea frondosa) (7) Śamī (mimosa suma) and (8) Achiranthes aspera. (149)

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथ घटानां चेदिह क्षेत्रकं
कृत्वा सन्तदशप्रभेदितपुटं वीथीं च पञ्चान्तरे।
त्रिंशत्कानि शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या बहिर्दिक्ष्वथो
कोणेषूत्कृतिसङ्ख्यकानि रचयेदेकैककोष्ठान्वयात्।। 150।।

विमर्शिनी

अथ घयनां भूभृद्वर्गयुतद्विशती एकोनपञ्चाशदधिकशतद्वयं चेत् इह सप्तदशप्रभेदितपुटं क्षेत्रकं पञ्चपुटान्तरे वीथीं च कृत्वा बहिर्दिक्षु शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या दिक्स्थितानां पञ्चविंशतिकानां बहि[3]र्भागे पञ्चपञ्चोपपदयोगेन त्रिंशत्कानि रचयेत्। अथो कोणेषु एकैकोष्ठान्वयात्। एकैककोष्ठयोगेन उत्कृतिसंख्यकानि षड्विंशतिसंख्यानि च रचयेत्।। 150।।

---

1. 'णे ख' ख. पाठः,
2. 'शतिक' ङ. पाठः,
3. 'र्मार्गे प' ख. पाठः,

विवरणम्

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथेति। भूभृतः पर्वताः शिलीमुखोपपदसंयुक्त्येति। शिलीमुखाः शराः बहिर्दिक्खण्डेषु प्रकृत्या पञ्चविंशति पदानि तेषु स्वस्वबहिर्भागे पञ्चपदी पङ्क्तिम् रचयेद् योजयेत्। तदा तानि त्रिंशत्पदयुक्तानि स्युः। कोणखण्डेष्वपि स्वस्वबाह्यकोण एकैकं पदं रचयेद् योजयेद् तदा तानि षड्विंशतिपदयुक्तानि स्युरिति।। 150।।

When the scheme is to accommodate 249 Kalasas make 17 lines both ways in square shape. Make corridor with five columns apart. Form 30 padas in all the four sides. In the central portion for Brahmakalaśa form a diagram of lotus with eight petals. (150)

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः सरोज-
रागादिसेतुसलिलावधिभिश्च तद्वत्।
आपूर्य चामलकपूर्वकदौर्व्यकान्तै-
र्दिक्कोणगानुपघटान् परिपूरयेत।। 151।।

विमर्शिनी

अत्र गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः पूर्वं ब्राह्मे[1] दैविकेषूक्तैर्गव्यादितीर्थजलान्तिमैर्नवभिर्द्रव्यैस्तेषु मध्यस्थकलशानापूर्य तद्वत् पूर्वक्रमेणैव सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिश्च रत्नाद्यष्टकेषु रत्नेषु पद्मरागादिभिर्जलाष्टके[2] तु सेतुसलिलान्तैर्द्रव्यैरेकैकेन पूर्वोक्तानुपघटांश्चापूर्य आमलकपूर्वकदौर्व्यकान्तैः 'धात्रींरात्री पिष्टमि'त्याद्युक्तैरष्टभिर्द्रव्यैः दिक्कोणगान् उपघटान् दिक्कोणेषु योजितान् पञ्चकानेककांश्च परिपूरयेत।। 151।।

विवरणम्

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिरिति। तथोक्तम् ब्राह्मे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्ये[3]त्यादि। सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिरिति। रत्नानां बीजानामित्याद्युक्तम्। रत्नेषु पद्मरागोदकेन पूरणारम्भः। जलेषु सेतुजलेन तदवसानमित्येवमभिधानम्। तद्वदिति पूर्वोक्तवत्। आमलकपूर्वकेति धात्रीं रात्रिपिष्टमित्याद्यष्टभिः। दिग्गतेषु शिलीमुखोप पदसंयुक्तेषु मध्यमपदे प्रधानकलशः कोणगतेषु[4] तान्येव पदानि प्रधानकलशपदानीति ज्ञेयम्।। 151।।

Fill up the Brahmakalaśa with Pañcagavya and in the minor pots around it place one of the eight jewels like Padmarāga and pour the following in order (1) ghee, (2) milk, (3) curd, (4) honey, (5) oil, (6) molasses, (7) sugar cane and (8) holy water. In the Parikalaśa- subsidiary pots pour items like seed, decoction, flowers, fruits, gandha, loha, and medicinal water- one

---

1. 'ह्म' ख. च. ङ. च. पाठः,
2. 'केषु तु' ख. पाठः,
3. 'ज्येति' क. ङ. पाठः,
4. 'षु तु ता' ख. च. पाठः,

विमर्शिनी

पुनर्मर्त्यभागे दिक्कोणक्रमात् आचामम्, अर्घ्यं, कौशं, कुशजलम्, एतीति न्यस्येत्। अत्र पर्जन्यादिष्वन्तरालेष्वङ्कुरांश्च एकैकशो न्यस्येत्।। 148।।

विवरणम्

पर्जन्याद्यन्तरालेष्वङ्कुरानेकैकशो न्यसेत्।। 148।।

In the Mānuṣa section the following eight substances may be placed one by one. (1) Dhātrī (amalaka= Phyllanthus Emblica) (2) powder of turmeric, (3) materials for rinsing (4) materials for Arghya (5) Kuśa (6) Darbhā from riverside (7) Savyaka- cuscus grass (8) green gram. These may be put one by one in pots in the middle of the diagram. (148)

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षबिल्वपलाशजाः ।
शम्यपामार्गजाश्चैव क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः।। 149।।

विमर्शिनी

अङ्कुरान् कथयति–न्यग्रोधेति। न्यग्रोधादयः क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः। न्यग्रोधादयः प्रसिद्धा एव।। 149।।

विवरणम्

कतमानङ्कुरानित्याह–न्यग्रोधेति। धात्र्यादिषु परिकलशपूरणं ब्राह्माद्युक्तन्यायेन द्रष्टव्यम्। कोण[1]खण्डेषु तु षड्विंश[2]कलशपूरणमितरावसाने स्यात्।। 149।।

There are eight shoots mentioned as (1) Ficus Indica, (2) Ficus Racemosa, (3) Ficus Religiosa, (4) Ficus Venosa (5) Bilva (Aegle marmelos), (6) Palāśa (Butea frondosa) (7) Śamī (mimosa suma) and (8) Achiranthes aspera. (149)

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथ घटानां चेदिह क्षेत्रकं
कृत्वा सन्तदशप्रभेदितपुटं वीथीं च पञ्चान्तरे।
त्रिंशत्कानि शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या बहिर्दिक्ष्वथो
कोणेषूत्कृतिसङ्ख्यकानि रचयेदेकैककोष्ठान्वयात्।। 150।।

विमर्शिनी

अथ घटानां भूभृद्वर्गयुतद्विशती एकोनपञ्चाशदधिकशतद्वयं चेत् इह सप्तदशप्रभेदितपुटं क्षेत्रकं पञ्चपुटान्तरे वीथीं च कृत्वा बहिर्दिक्षु शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या दिक्स्थितानां पञ्चविंशतिकानां बहि[3]र्भागे पञ्चपञ्चोपपदयोगेन त्रिंशत्कानि रचयेत्। अथो कोणेषु एकैकोष्ठान्वयात्। एकैककोष्ठयोगेन उत्कृतिसंख्यकानि षड्विंशतिसंख्यानि च रचयेत्।। 150।।

---

1. 'णे ख' ख. पाठः,
2. 'शतिक' ङ. पाठः,
3. 'र्मर्गे प' ख. पाठः,

विवरणम्

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथेति। भूभृतः पर्वताः शिलीमुखोपपदसंयुक्त्येति। शिलीमुखाः शराः बहिर्दिक्खण्डेषु प्रकृत्या पञ्चविंशति पदानि तेषु स्वस्वबहिर्भागे पञ्चपदी पङ्क्तिम् रचयेद् योजयेत्। तदा तानि त्रिंशत्पदयुक्तानि स्युः। कोणखण्डेष्वपि स्वस्वबाह्यकोण एकैकं पदं रचयेद् योजयेद् तदा तानि षड्विंशतिपदयुक्तानि स्युरिति।। 150।।

When the scheme is to accommodate 249 Kalasas make 17 lines both ways in square shape. Make corridor with five columns apart. Form 30 padas in all the four sides. In the central portion for Brahmakalaśa form a diagram of lotus with eight petals. (150)

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः सरोज-
रागादिसेतुसलिलावधिभिश्च तद्वत्।
आपूर्य चामलकपूर्वकदौर्व्यकान्तै-
र्दिक्कोणगानुपघटान् परिपूरयेत।। 151।।

विमर्शिनी

अत्र गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः पूर्वं ब्राह्मे[1] दैविकेषूक्तैर्गव्यादितीर्थजलान्तिमैर्नवभिर्द्रव्यैस्तेषु मध्यस्थकलशानापूर्य तद्वत् पूर्वक्रमेणैव सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिश्च रत्नाद्यष्टकेषु रत्नेषु पद्मरागादिभिर्जलाष्टके[2] तु सेतुसलिलान्तैर्द्रव्यैरेकैकेन पूर्वोक्तानुपघटंश्चापूर्य आमलकपूर्वकदौर्व्यकान्तैः 'धात्रींरात्री पिष्टमि'त्याद्युक्तैरष्टभिर्द्रव्यैः दिक्कोणगान् उपघटान् दिक्कोणेषु योजितान् पञ्चकानेककांश्च परिपूरयेत।। 151।।

विवरणम्

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिरिति। तथोक्तम् ब्राह्मे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्ये[3]त्यादि। सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिरिति। रत्नानां बीजानामित्याद्युक्तम्। रत्नेषु पद्मरागोदकेन पूरणारम्भः। जलेषु सेतुजलेन तदवसानमित्येवमभिधानम्। तद्वदिति पूर्वोक्तवत्। आमलकपूर्वकेति धात्रीं रात्रिपिष्टमित्याद्यष्टभिः। दिग्गतेषु शिलीमुखोप पदसंयुक्तेषु मध्यमपदे प्रधानकलशः कोणगतेषु[4] तान्येव पदानि प्रधानकलशपदानीति ज्ञेयम्।। 151।।

Fill up the Brahmakalaśa with Pañcagavya and in the minor pots around it place one of the eight jewels like Padmarāga and pour the following in order (1) ghee, (2) milk, (3) curd, (4) honey, (5) oil, (6) molasses, (7) sugar cane and (8) holy water. In the Parikalaśa- subsidiary pots pour items like seed, decoction, flowers, fruits, gandha, loha, and medicinal water- one

---

1. 'ह्य' ख. च. ङ. च. पाठः,
2. 'केषु तु' ख. पाठः,
3. 'ज्येति' क. ङ. पाठः,
4. 'षु तु ता' ख. च. पाठः,

each of these as also other medicinal items. This is the Uttama- Madhyma Kalaśa scheme. (151)

दिक्कोणगान्युपपदानि सकोणखण्डा
न्यत्रापहाय सहतत्त्वशते घटानाम्।
गव्यादिमध्ववधिकैरथ पद्मराग-
पूर्वैश्च पूरयतु तान् कदलीफलान्तैः ।। 152 ।।

विमर्शिनी

अथ घटानां सहतत्त्वशते पञ्चविंशत्यधिकशतेऽपि अत्र सप्तदशपुटे दिक्कोणगानि योजितान्युपपदानि सकोणखण्डानि कोणगतानि चत्वारि खण्डानि च अपहाय त्यक्त्वा अत्र गव्यादिमध्ववधिकैः मध्ये दिक्षु च स्थितैः पञ्चभिर्द्रव्यैरन्तः स्थितान्, अथ पद्मरागपूर्वैः कदलीफलान्तैः पञ्चविधैरष्टकैरपि पूर्ववदुपघ[1]टांश्च पूरयतु। इत्युत्तमत्रयमुक्तम्।। 152 ।।

विवरणम्

दिक्कोणगान्युपपदानीति[2]। शीलीमुखोपपदसंयुक्तेत्युक्तान्येव। सकोणखण्डानीति। कोणेषूत्कृति-सङ्ख्यकानीत्युक्तानां हानमुक्तम्। सप्तदशपुटं क्षेत्रं सूत्रयित्वा पञ्चपुटान्तरे वीथीश्च विधाय[3] कोणखण्डान् कात्सर्न्येन मृज्यादिति भावः। गव्यादिमध्ववधिकैरिति। मध्यखण्डे पञ्चगव्यं प्रागादिखण्डे-ष्वाज्यक्षीरदधिमधूनि। कदलीफला[4]न्तैरित्युदीच्यखण्डे परिघटेषु फलपूरणमुक्तम्। तत्र कदलीफलोदकेन पूरणावसानमित्येवमभिधानम्।। 152 ।।

In the Uttamādhama scheme with 125 pots 17 columns are planned. There will be columns in cardinal points, corners and intermediate locations. All pots for Brahmakalaśa are to be filled up with materials like Pañcagavya, 8 kinds of jewels, eight kinds of seeds, decoctions and flowers and fruits. They are to be propitiated properly. (152)

अन्तस्त्रयोदशपुटे शरवर्गसङ्ख्या-
नाशासु पञ्चदश सैककनन्दसंख्यान्।
कुम्भान् विदिक्षु परिपूर्य करोतु वात्र
गव्यादिसेतुसलिलावधिमिर्जघन्यम् ।। 153 ।।

विमर्शिनी

उक्त एवोत्तमत्रये अधमस्य पक्षान्तरमाह-अन्तरिति। त्रयोदशपुटे क्षेत्रे अन्तर्ब्राह्मे शरवर्गसङ्ख्यान् पञ्चविंशतिसङ्ख्यान्, आशासु पञ्चदश, विदिक्षु सैककनन्दसंख्यान् स्वस्वकोणेष्वेकैककुम्भयोगेन

1. 'यन् पू' ख. पाठः,
2. 'ति·मुखो' ङ. पाठः
3. 'य पहर्च',
4. 'लोकैरि' क. पाठः,

[1]नवनवकुम्भान् संभूय दशदशकुम्भान् गव्यादिसेतुसलिलावधिभिः नवसु मध्यस्थघटेषु गव्यादिसेतुसलिलावधिभिः नवसु मध्यस्थघटेशु गव्यादितीर्थसलिलावधिभिर्नवभिर्द्रव्यैः, परिकलशाष्टकेषु पद्मरागादिसेतुसलिलान्तैर्नवविधैरष्टकैश्च परिपूर्य जघन्यम् उत्तमत्रितयेऽधमं करोतु वा।। 153।।

विवरणम्

अत्रैव प्रकारान्तरमाह–**अन्तस्त्रयोदशपुट** इति। आशासु पञ्चदशेति वाक्यम्। विदिक्षु सैककनन्दसङ्ख्यानिति। कोणेषु नवपदानि खण्डानि तेषु बाह्यकोणे पुनरेकैकं पदमुपजनयन् योजयेदिति भावः। गव्यादिसेतुसलिलावधिभिरिति। भूभृद्वर्गयुतद्विशतीत्युक्तवदिह कोणखण्डसद्भावात् तद्वदेव द्रव्यपूरणं भवति। जघन्यमुत्तमत्रयेऽधमम्।। 153।।

In another type of Uttamādhama scheme there shall be in the centre 25 Kalalaśas in the place of Brahmakalaśa; then 15 each in the cardinal points and ten each outside the periphery on the corners. These are also to be filled up with materials like Pañcagavya up to holy water as mentioned earlier. (153)

अन्तस्त्रयोदशपुटे शरवर्गसङ्ख्या-
स्तद्वाह्यतस्तिथिरसप्रमिताः क्रमेण।
दिक्कोणयोर्नवशतेऽथ शते त्रिहीने
बाह्ये तु धूर्जटिगिरिप्रमिता घटाः स्युः।। 154।।

विमर्शिनी

उत्तमद्वयमप्याह–**अन्तस्त्रयोदशपुट** इति। अथ त्रयोदशपुटे अन्तर्मध्ये, शरवर्गसंख्याः पञ्चविंशतिसंख्याः तत्र नवशते नवयुते शते चेत् तद्बाह्यतो दिक्कोणेषु क्रमेण तिथिरसप्रमिताः पञ्चदशसंख्याः षट्संख्याघयः स्युः। अथ त्रिहीने शते सतयुतनवत्यां चेदन्तस्तथैव पञ्चविंशतिकम्। बाह्ये तु क्रमेण धूर्जटिगिरिप्रमिताः दिक्ष्वेकादश कोणेषु सप्त च घयः स्यु।। 154।।

विवरणम्

रसप्रमिता इति अत्रान्तरकोणेषु त्रिपदलोपः दिक्कोणयोरिति पूर्वत्रोत्तरत्र च सम्बन्धनीयम्। बाह्ये त्विति। अन्तः शरवर्गसङ्ख्याः इति। समानमेवेति भावः।। 154।।

In a diagram with 13 columns and to accommodate 109 Kalaśas of which 25 are in the Brahmasthāna; outside and corners will have more facilities; in cardinal points 15 each and in corners 6 each. Thus the total will be 109 Kalaśas.

Adhamottama up to 97 Kalaśas the number in cardinals and corners will be respectively 11 and 7 with a reduction. (154)

अन्तस्तत्त्वघटेषु सर्वमणितोयं गव्यकं दुग्धकं
दध्याज्यं मधु गौलमिक्षुसलिलं तैलं हरिद्राजलम्।

---
1. 'वकु' ख. पाठः

धात्रीवारि फलोदकं क्वथितकं कौशाम्बुकाशाम्बुनी
सेव्यं दौर्व्यमपीति सप्तदशकं विन्यस्य विद्वानथ।। 155।।
पाटीरासृगयः प्लवङ्गमुरमांसीतोयमुस्ताम्बुमुक्-
चोरैलाशशिजातिकुष्ठकलवङ्गत्वक् च ये षोडश।
गन्धास्तेषु युगं युगं न्यसतु पर्जन्यादिकाभ्यन्तरे-
ष्वष्टौ तद्बहिरङ्कुरानभिहितान् दिक्कोणखण्डेष्वपि।। 156।।

विमर्शिनी

तद्द्वयेऽपि द्रव्यन्यासमाह–**अन्तरिति**। विद्वान् कलशक्रमं तद्द्रव्याणि च विद्वानाचार्यः अन्तःस्थितेषु पञ्चविंशतिघटेषु ब्राह्मे सर्वमणितोयं रत्नाष्टकयुतजलं, तस्यानन्तरदिक्कोणेषु गव्यकं, दुग्धकं, दधि, आज्यं, मधु, गौलं, इक्षुसलिलं, तैलं, पुनस्तदनन्तरस्थदिग्विदिक्षु हरिद्राजलं, धात्रीवारि, फलोदकं, क्वथितकं, कौशाम्बुकाशाम्बुनी कुशजलं काशजलं च, सेव्यं, दौर्व्यमपि इति द्रव्याणां सप्तदशकं विन्यस्याथ पर्जन्यादिकाभ्यन्तरेषु ये निर्दिश्यमानाः षोडश गन्धाः तेषु युगं युगं द्वौ द्वौ गन्धौ न्यसतु। पाटीरासृक् चन्दनं कुङ्कुमं च। अयःप्लवङ्गं। मुरमांसी। तोयमुस्तम्। अम्बुमुक्चोरम्। एलाशशि जातिकुष्ठकं लवङ्गत्वक् च। तद्बहिर्दिक्कोणखण्डेष्वपि मध्यस्थकलशेषु अभिहितानुक्तान् न्यग्रोधादिकानष्टावङ्कुरांश्च न्यसतु।। 155-156।।

विवरणम्

सर्वमणितोयमिति। रत्नानां पृथग्विनियोगकथनादेवमुक्तम्। रत्नाष्टकतोयमित्यर्थः। विद्वानिति पूरणन्यायविदित्यर्थः। गव्याद्यष्टौ ब्राह्मीयाष्टपरिकलशेषु दिग्विदिक्क्रमेण पूरयेत्। हरिद्राजलाद्यष्टौ तेषामपि दिग्विदिग्गतपरिकलशेषु पूरयेदिति।। 155।।

तत्रत्यान्तरालपरिकलशेषु जयन्ताद्युदित्यन्ततया चन्दनकुङ्कुमादीनां गन्धयुगलानां पूरणमाह–**पाटीरासृगिति**। पाटीरं चन्दनम्। असृक् कुङ्कुमम्। प्लवंगो ग्रन्थिपर्णी। तोयं हिरिवेरम्। अम्बुमुगपरमुस्ता। शशी कर्पूरः। लवङ्गं प्रसिद्धम्। त्वगित्यपर[1]लवङ्कः। य एते षोडश गन्धास्तेषु मध्ये द्वयं द्वयमेकैकस्मिन् कलशे न्यसेदिति। अभिहितानष्टावङ्कुरानिति। न्यग्रोधोदुम्बुराश्वत्थेत्याद्युक्तानित्यर्थः।। 156।।

The preceptor proficient in the Kalaśābhiṣeka shall put in the Brahmakalaśa placed among the 25 Kalaśas in the centre Ratnāṣṭaka and Navaratnasvaṇa. In the pots around the Brahmakalaśa in cardinals and corners he shall put (1) Pancagavya, (2) milk, (3) curd, (4) ghee, (5) honey, (6) molasses, (7) sugarcane juice and (8) oil.

Thereafter in the pots in the peripheries he shall put (1) powder of turmeric, (2) Dhātrī (Āmalaka), (3) fruits, (4) decoction, (5) Kuśa grass, (6) Darbhā grass from the river banks, (7) Cuscus grass and (8) Dūrvā grass.

Tnereafter gandhadravyas also may be placed outside the main diagram.

---

1. 'रो लव' च. पाठः

They are given as 8 pairs totaling sixteen as follows (1) sandal and saffron, (2) Agaru and Plavaṅga (myrrh), (3) Mura and mansi, (4)Andropogon muricatum and musta, (5)another type of musta and Curcuma serumbet, (6)cardamom and camphor, (7)Nutmeg and Kuṣṭhā and (8) Lavanga - both bark and fruit.

In the Brahmakalśa he shall put the shoots of Ficus Indica. (155-156)

एकाशीत्यां प्राग्वन्नवनवकान्यादधीत रुद्रपुटे।
अत्रैव पञ्चषष्ट्यां बहि:ष्ठितान्यष्ट सप्तकानि स्यु:।। 157।।

विमर्शिनी

मध्यमध्यद्वयमाह–**एकाशीत्यामिति**। एकाशीत्यां घटसंख्यायां रुद्रपुटे एकादशपुटे प्राग्वत् पूर्वोक्तवत् मध्येऽष्टदिक्ष्वपि नवनवकान्यादधीत। पञ्चषष्ट्यां तु अत्रैव एकादशपुटे बहि:ष्ठितानि दिक्षु कोणेष्वपि सप्तकान्यष्ट स्यु:।। 157।।

विवरणम्

प्राग्वन्नवनवकानीति। त्र्येकाङ्गतात्राब्धीत्यत्रोक्तवदित्यर्थ: बहि: ष्ठितानीति अन्तस्तु प्राग्वन्नवकमेवेति भाव:। सप्तकानि स्युरिति। प्रतिखण्डं द्विपदलोप:।। 157।।

In the scheme of 81 Kalaśas nine set of nine kalās may be planned as noted with reference to Navaka scheme. In this Adhamamadhyama pattern with 65 columns the eight mantras outside may be reduced as seven each. (157)

सर्पिर्मूत्रशकृन्ति दुग्धदधिनी गोरोचनावारिकं
कौशं रत्नकगन्धमाक्षिकगुलक्वाथोदबीजोदकम्।
मृत्सातोयतिलोदसूनसलिलस्वर्णोदकं कर्णिका–
तद्दिक्कोणदलादिकेष्वपि निदध्यान्मध्यमद्वन्द्वके।। 158।।

विमर्शिनी

अत्र द्रव्याण्याह–**सर्पिरिति**। मध्यमद्वन्द्वके कर्णिकातद्दिक्कोणदलादिकेष्वपि कर्णिकायां तद्दिक्कोणदलेषु, आदिशब्देन तद्दिग्विदिक्खण्डेषु च। सर्पिर्मूत्रशकृन्ति, आज्यं गोमूत्रं गोमयं च, दुग्धदधिनी क्षीरं दधि च, गोरोचनावारिकं, कौशं रत्नकगन्धमाक्षिकगुलक्वाथोदबीजोदकं रत्नोदं गन्धोदं मधु गोलं कषायं बीजोदकं च, मृत्सातोयतिलोदसूनसलिलस्वर्णोदकं मृज्जलं तिलोदकं पुष्पोदकं हिरण्योदकं च निदध्यात्।। 158।।

विवरणम्

गोरोचनावारिकमिति गोरोचनोदकम्। ब्राह्मे सर्पि:, तदीयपरिकलशेषु दिग्विदिक्क्रमेण गोमूत्राद्यष्टकं, बहिरष्टखण्डेष्वपि दिग्विदिक्क्रमेण मध्वाद्यष्टकमिति विवेक:।। 158।।

In the Madhyamadvaya (Madhyamamadhyama and Adhama-madhyama) Brahmakalaśa will be in the center. Attached to that wili be 8 dalakalasas- as lotus petals. Outside there will be Khaṇḍakalaśas. The seventeen materials to be placed are (1) ghee, (2) urine of cow, (3) cow dung with water, (4) milk, (5) curd, (6) water mixed with Gorocanā, (7) Kuśajala, (8) Ratnodaka, (9) Aṣṭagandhajala,(10) honey, (11) molasses (12)decoction, (13) Bījodaka, (14) Mṛjjala (muddy water), (15) Tilajala- oily water, (16) flower mixed with water and (17) water washed with gold. (158)

गव्यक्षौद्रपयोघृतानि दधि गौलेक्षूदतैलं नवं
केरीवार्यथ पाद्यमर्घ्यसलिलं चाचामकं क्वाथकम्।
रत्नाम्भः फलवारि गन्धसलिलं पुष्पोदकं चाधम-
द्वन्द्वद्रव्यगणोऽङ्कशैलपुटयोः प्रोक्ता पदप्रक्रिया।। 159।।

विमर्शिनी

अधमद्वन्द्वमाह-गव्येति। गव्यक्षौद्रपयोघृतानि पञ्चगव्यं मधु क्षीरं घृतं च, दधि, गौलेक्षूदतैलं गोलमिक्षूदं तैलं च, नवं नवीनं केरीवारि नालिकेरोदकम्, अथ बाह्ये पाद्यम्, अर्घ्यसलिलम्, आचामकं, क्वाथकं, रत्नाम्भः फलवारि, गन्धसलिलं, पुष्पोदकं च एतानि सप्तदशद्रव्याणि पूर्वक्रमेणाधम-द्वन्द्वद्रव्यगणः प्रोक्ताः। अत्र अङ्कशैलपुटयोः नवसप्तपुटयोः पदप्रक्रिया पदक्लृप्तिः प्रोक्ता। पूर्वोक्तैवेत्यर्थः।। 159।।

विवरणम्

नवं केरीवारीत्येकं द्रव्यम्। अधमद्वन्द्वद्रव्यगण इति। पूरणक्रमस्तु कर्णिका[1]दिक्कोणदलादिकेष्वपि निदध्यादित्ययमेवेति भावः। अङ्कशैलपुटयोः प्रोक्ता पदप्रक्रियेति। त्र्यैकाङ्काब्धीत्येवं प्रागुक्तैवेत्यर्थः। सर्वत्र पूरणमन्त्रस्त्वापूरयेन्तुलत इत्युक्त[2] एव।। 159।।

In the class called Adhamadvaya the seventeen items to fill up the pots are as follows (1) Pañcagavya, (2) honey, (3) milk, (4) ghee, (5) curd, (6) molasses, (7) juice of sugar cane, (8) oil, (9)coconut juice, (10) Pādya, (11) Arghya, (12) Ācāma, (13) decoction, (14) Ratnajala, (15) fruits, (16)Āṣṭagandha and (17) flowers.

All the seventeen are to be put respectively in Brahmakalaśa, Dalakalaśa, Khaṇḍabrahmakalaśa. In the Madhyamadhama there will be 49 pots. All the substances may be placed chanting the Mūlāmantra of the respective deity. (159)

मूलेन ब्रह्मघटैर्गायत्र्या द्रव्यपूर्णपरिकलशैः।
अङ्गाणुनाथशिष्टैः स्नपयतु मध्यादिपूरणक्रमतः।। 160।।

---

1. 'कर्णादि' ख. ङ. पाठः,
2. 'क्तः' क. पाठः,

विमर्शिनी

स्नानमन्त्रानाह–**मूलेनेति**। ब्रह्मघटैः सर्वखण्डस्थितैः ब्रह्मकलशैर्मूलेन स्नपयतु। द्रव्यपूर्णपरिकलशैर्गायत्र्या च, अवशिष्टैः शुद्धजलपूर्णैरङ्गाणुना च मध्यादिपूरणक्रमतः ब्रह्मकलशादिभिः पूरणक्रमेणैव स्नपयतु।। 160।।

विवरणम्

अङ्गाणुनेति। अङ्ग[1]षट्कस्यैकमन्त्रतोक्ता। अवशिष्टैरिति। शुद्धजलकलशैः।। 160।।

Brahmaghaṭa shall be poured by chanting the Mūlamantra in all cases. The pots in which Dravyanyasa is made shall be emptied by the chant of Gāyatrī mantra. All other pots may be showered in the order of their filling up with articles. (160)

मूलोपचाराणुकुमारसूक्ततः संस्नापयेद्ब्रह्मघटेन मूलतः।
खण्डान्तरब्रह्मघटैर्जिनार्णतः सद्रव्यकैः शुद्धजलैर्हृदेति वा।। 161।।

विमर्शिनी

पक्षभेदमाह–मूलेति। ब्रह्मघटेन मूलोपचाराणुकुमारसूक्ततः संस्नापयेत्। खण्डान्तरब्रह्मघटैर्मूलेन सद्रव्यकैः द्रव्यसहितापरकुम्भैः, जिनार्णतो गायत्र्या, शुद्धजलैः कुम्भैः हृदा हृदयमन्त्रेण इति वा संस्नापयेत्।। 161।।

विवरणम्

खण्डान्त[2]रब्रह्मघटैर्मूलत इति सम्बन्धनीयम्। सद्रव्यकैः परिकलशै[3]रिति। जिनार्णत इति। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदिहापि भवति। देवतास्थाने मूलमेव।। 161।।

When the Brahmakalaśa is emptied the priest shall chant Mūlamantra, Upacara and Kumārasūkta. Khaṇḍabrahmakalaśas shall be emptied with Gayatri. Other smaller pots may be showered chanting the Hrdaya mantras. (161)

पूर्त्यैं पञ्चशतस्य यो ह्युपघटः कोणेषु तेन स्वख-
ण्डैक्यात् पञ्चकमेककं च विहितं दिक्कोणयोर्यत्पुनः।
खण्डैकत्वजुषापि तेन मनुजांशद्रव्यभाजा पृथग्-
देवेशं स्नपयेदितीह नवधा प्रोक्तोऽभिषेको गुहे।। 162।।

विमर्शिनी

अत्र पञ्चशतस्य पूर्त्यै कोणेषु मानुष[4]खण्डकोणेषु यो ह्युपघटः प्रोक्तः तेन घटेन स्वखण्डैक्यात्

1. 'ङ्गमन्त्रस्यै' क. ङ. पाठः
2. 'रैर्ब्र' ख. छ. पाठः,
3. 'शैर्जिना' ख. घ. पाठः,
4. 'मकोणखण्डेषु' घ. ङ. पाठः,

कोणस्थपञ्चविंशत्या[1] सह स्नपयेत्। यत्पुनरेकोनपञ्चाशदुपेतद्विशतघटे दिक्कोणयोर्विहितं पञ्चकमेककं च विहितं, खण्डैकत्वजुषापि एकखण्ड एव स्थितवतापि तेन मनुजांशद्रव्यभाजा मानुषगतद्रव्यपूरणाद्धेतोः पृथगेव देवेशं स्नपयेत्। इति गुहे नवधा नवप्रकारेणाभिषेकः प्रोक्तः।। 162।।

विवरणम्

पञ्चशतस्य पूर्त्यै इति षड्विंशत्या कलशैर्युक्ता[2]नीत्यत्रषड्विंशस्य कलशस्य ग्रहणं तेन स्वखण्डैक्यादिति। स्नपयेदिति सम्बध्यते। पञ्चविंशति[3]कलशान्मध्यदिग्विदिगन्तरालक्रमादुद्धृत्य पुनस्तमुपकलशमप्युद्धृत्य स्नपयेदिति खण्डैकत्वजुषापि तेनेति। मध्ये वीथ्यभावादेकखण्डभाक्त्वं भवति। पृथक् स्नपयेदिति सम्बन्धः। मनुजांशद्रव्यभाजेति पृथक् स्नपने निबन्धनमुक्तम्। तथाह्युक्तं धात्रीं रात्रीपिष्टमित्यादि, सैककनन्दसंख्यानित्यत्रापि तेन, स्वखण्डैक्यादित्ययमेव न्यायोऽवगन्तव्यः। किञ्चान्तस्तत्त्वघटेषु सर्वमणितोयमित्यादि यत् पञ्चविंशतिद्रव्यमुक्तं तेनैव शैववत् केवलद्रव्यतया शुद्धोदकान्विततया च पञ्चविंशत्या[4]यासहस्त्रं स्नपनं कार्यम्। तदुक्तम्-

> पञ्चविंश[5]त्पदेष्वेव मध्यस्थेषु समीरितैः।
> द्रव्यैस्तु पञ्चविंशद्भिर्बाह्यद्रव्यविवर्जितैः।।
> पञ्चविंशतिमारभ्य सहस्त्रान्तघटैर्बुधाः।

इति।। 162।।

In order to complete the number of 500 some smaller pots are placed in the corners. These 25 should also be emptied along with the main pot. In corners five each and one each are arranged in the scheme of 249 Kalaśas. Since each pot is filled up separately in Mānuṣa Khaṇḍas each may be separately poured. Thus the nine types of Kalaśa in respect of Subrahmanya are narrated. (162)

> **विघ्नेशेऽपि महेशवद् घटपूटाद्याधाय वैधातृकं**
> **कुम्भं द्वादशरत्नकेन परिपूर्यापूरयेत् तत्परम्।**
> **अन्तर्दिग्विदिशोर्बहिश्च कलशान् पाद्यादिभिद्वर्यष्टभि-**
> **स्तैरेवाथ तदान्तरालिकगुलाद्याढ्यैस्तु वा त्र्यष्टभिः।। 163।।**

विमर्शिनी

गणपतौ कलशविधिमाह-विघ्नेश इति। विघ्नेशेऽपि महेशवत् शिववत् घटपुटादि घटपुटक्रमाणां क्लृप्तिमाधाय वैधातृकं कुम्भं ब्रह्मकलशं द्वादशरत्नकेन परिपूर्य तत्परं तदनन्तरम् अन्तर्दैविके बहिर्मानुषे च दिग्विदिशोः दिक्षु कोणेषु च पाद्यादिभिद्वर्यष्टभिः षोडशभिर्द्रव्यैः कलशानापूरयेत्। अथवा तैरेव

1. 'त्या स्न' ख. ङ. पाठः,
2. 'ता' ख. च. पाठः,
3. 'ति क' ख. पाठः,
4. 'त्यास' ङ. पाठः,
5. 'शत्पुटे' ङ. पाठः

षोडशभिः सहैव तदान्तरालिकगुलाद्याढ्यैः तेषां मानुषदिक्कोणानामन्तराल[1]गतैः गुलादियुक्तैः त्र्यष्टभिश्चतुर्विंशतिद्रव्यैरापूरयेत्।। 163।।

विवरणम्

विघ्नेशेऽपीति। वैधतृकं प्रधानब्रह्मकलशम्। बहिश्चेति। दिग्विदिशोरित्यनुषङ्गः। पाद्यादिभिद्वर्यष्टभिरिति। सप्तदश[2]द्रव्यस्नपनमेतदिति भावः। त्र्यष्टभिरिति। पञ्चविंशतिद्रव्यस्नपनमेवं[3] भवतीति भावः। तदा च तेषामन्तरालखण्डेषु गुलाद्यष्टौ स्युरिति भेद[4]ः।। 163।।

For Vighneśa the diagram etc. may be made as in the case of Śiva. Brahmakalaḥa is to be filled up with twelve jewels. Inside and outside of Daivika and Mānusa Khanḍas cardinals and corners may be worshipped with 16 dravyas in the respective Khandabrahmakalasa. Sometimes the number of materials could be up to 24 when the interior parts are also considered with their offerings. (163)

पाद्यार्घ्याचमनीयदुग्धदधिसर्पिः क्षौद्रगव्यं फलं
भक्ष्यं यावकशालिके सतिलरत्नाष्टापदं विद्रुमम्।
गौलं पुष्पजलं च दौर्व्यसलिलं धातूदमृत्साकुशं
मुक्ताकेरपयश्च षोडश वदन्ति द्रव्यकाण्यष्ट च।। 164।।

विमर्शिनी

द्रव्याणि गणयति–पाद्येति। पाद्यार्घ्याचमनीयदुग्धदधिसर्पिः पाद्यम् अर्घ्यम् आचमनीयं क्षीरं दधि आज्य च, क्षौद्रगव्यं मधु पञ्चगव्यं च, फलं, भक्ष्यं यावकशालिके यवजलं शालिजलं च, सतिलरत्नाष्टापदं तिलोदकं रत्नोदकं अष्टापदमिति हिरण्योदकं, विद्रुमं विद्रुमोदकं, गौलं, पुष्पजलं, दौर्व्यसलिलं, धातूदमृत्साकुशं धातूदं मृज्जलं कुशोदकं च, मुक्ताकेरपयश्च मुक्ताजलं नालिकेरपयश्च, एतानि षोडशाष्ट च द्रव्याणि वदन्ति। बुधा इति शेषः। सप्तदशद्रव्ये पञ्चविंशतिद्रव्येऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः।। 164।।

विवरणम्

अष्टापदं सुवर्णम्।। 164।।

The materials to be put into the pots of Daivikabrahmakalaśa are (1) Pādya, (2) Arghya, (3) Ācamanīya, (4) milk, (5) curd, (6)ghee,(7) honey and (8) Pañcagavya.

The items for Mānuṣādikkoṇakalaśa are (1) fruit, (2) food, (3) barley, (4) paddy, (5) sesamum, (6) jewels, (7) gold and (8) coral.

---

1. 'ले' क. पाठः,
2. 'शस्न' क. ङ. पाठः,
3. 'मेव भ' ख. पाठः,
4. 'द इति।' ख. पाठः

For the interior of Mānusa the items are (1) molasses, (2) water with flowers, (3) water washed with green gram, (4) water mixed with minerals, (5) muddy water, (6) water washed with Kuśa, (7) water washed with pearl and (8) coconut milk. Thus 24 items are prescribed. (164)

तद्देवता गणेशः पितरो [1]वाग्वह्निवल्लभा सोमः।
रुद्रोऽग्निर्गुहसावित्र्यौ च गणेशो गजास्यकः पवनः।। 165।।
विश्वेदेवा यमधनदब्रह्माणोऽथ दिनकरो दुर्गा।
विष्णुर्लक्ष्मीः सप्त च मुनयो भू[2]र्वह्निवरुणसोमाः स्यु[3]ः।। 166।।

विमर्शिनी

तेषां देवताः पठति–तद्देवता इति। मध्ये गणेशः पुनः पितरः, वाक् सरस्वती, वह्निवल्लभा स्वाहा, सोमः, रुद्रः, अग्निः, गुहसावित्र्यो स्कन्दः सावित्री च, गणेशः, गजास्यकश्च, पवनो वायुः, विश्वेदेवाः, अथ यमधनदब्रह्माणः यमो वैश्रवणो ब्रह्मा च, दिनकरः सूर्यः, दुर्गा, विष्णुः, लक्ष्मीः, सप्त च मुनयः सप्तर्षयः, भूर्भूमिः, वह्निवरुण सोमाश्च तद्देवताः स्युः।। 165–166।।

विवरणम्

अग्निवल्लभा स्वाहा। गजास्यको गणपतिः। दिनकर आदित्यः। सप्तमुनयः सप्तर्षयः।। 165–166।।

Deities for the Daivika sections are in the centre Gaṇeśa. The eight other deities to be worshipped here are (1) Pitha, (2) Sarasvati, (3) Svaha, (4) Soma, (5) Rudra, (6) Agni, (7) Skanda and (8) Sāvitrī.

Deities in the corners of Mānuṣa are (1) Gaṇeśa, (2) Gajāsya, (3) Vāyu, (4) Viśvedevāḥ, (5) Yama, (6) Vaiśravaṇa (7) Brahmā and (8) Sūrya

Deities of inner pots are (1) Durgā, (2) Viṣṇu, (3) Śrī, (4) Saptarṣis, (5) Pṛthivī, (6) Agni (7) Varuna and (8) Soma. (165-166)

अत्रेदंविष्णुऋचापोह्यणुनापः पुनन्तुमनुना च।
आप्यायस्वदधिक्राव्णः सावित्र्याख्यमधुमतीभिश्च।। 167।।
भूयोऽग्निमीलइत्यृङ्मानस्तोकेगणेशमूलेन ।
पुनरोषधीऋचाशूश्शिशानपितरोहिरण्यवर्णाग्भिः ।। 168।।

---

1. 'गग्नि' इति विवरणपाठः
2. 'व',
3. स्युः,
विघ्नेशे स्फटिकोनितं हरिहरोक्तं रत्नमीशोदितं
पाद्यार्घ्याचमनीयपुष्पफलरत्नं दौर्यवद् धातुकम्।
भक्ष्यं स्यात् पृथुकादिकं स्वहवनोद्दिष्टं चतुष्कं मृदो
वेदीक्षेत्रगजीक्षशृङ्गगिरिवल्मीकाखुतीर्थोद्भवाः।। –अत्रे' क. पाठः

ब्रह्मादिजज्ञमनुना रक्षोहणमित्यृचा तथाग्नेत्वम्।
पुष्पावतीश्च शन्नो देवीर्देवस्य चोद्धृतासीति।। 169।।

सिञ्चेत् तथाग्नआयाह्यृचा समुद्रादिकेन मनुना च।
या: फलिनीश्च गणानां त्वेति च पाद्यादिकान्तकलशैस्तम्।। 170।।

विमर्शिनी

अभिषेकमन्त्रानाह–अत्रेति। 'इदं विष्णु'रृचा, 'आपोह्य'णुना, 'आप:पुनन्तु'मनुना, 'आप्यायस्व', दधिक्राव्ण:' सावित्र्याख्यमधुमतीभि: सावित्री 'तत्सवितुरि'ति, 'मधुमत्यो 'मधु वाता' इति तृचम्, 'अग्निमील' इति, 'मा नस्तोके', गणेशमूलेन, 'ओषधीरि'त्यृचा, 'आशु: शिशान:', 'पितर: पितामहा:', 'हिरण्यवर्णा' इत्यृग्भि:, ब्रह्मादिजज्ञमनुना 'ब्रह्म जज्ञानमि'ति, 'रक्षोहणमि'त्यृचा, 'अग्ने त्वं' 'पुष्पावतीश्च', 'शन्नो देवी:', 'देवस्य त्वा', 'उद्धृतासी'ति, 'अग्न आयाहयृ'चा, समुद्रादिकेन 'समुद्रं गच्छे'ति, 'या: फलिनी:' 'गणानां त्वा' इति एतैर्मन्त्रै: पाद्यादिकान्तकलशै: पाद्यादिभि: क इति ब्रह्मा, तदन्तै: ब्रह्मकलशान्तैस्तं गणपतिं सिञ्चेत्।। 167–170।।

विवरणम्

पितर: इति। पितर: पितामहा: समुद्रादिकेनेति समुद्रं गच्छ स्वाहा। पाद्यादिकान्तकलशैस्तमिति। कशब्दो ब्रह्म[1]वचन:। ब्रह्मकलशान्तै: गणपतिं सिञ्चेदित्यर्थ:।। 167–170।।

Mantras to pour substances of Pādya in the Daivika are 8 as follows (1) Idam Viṣṇur (2) Āpohiṣṭhā (3) Āpaḥ punantu (4) Āpyāyasva (5) Dadhikrāvṇo (6) Tat savitur (7) Madhuvātāh and (8) Agnimīle

For Pādyas in the Daivika the mantras are (1) Manastoke (2) Gam Gaṇapataye (3) Oṣadhayah (4) Āśuśśi (5) Pitaraḥ pitaraḥ (6) Hiraṇyavarṇām (7) Brahmajajñānam and (8) Raksohana.

For those in the corners of Māṇuṣa are (1) Agne tvām (2) Puṣpāvati (3) Śamno devī (4) Devasya tvām (5) Uddhṛtāsi (6) Agne āyāhi (7) Samudram gaccha and (8) Yāḥ phalinīr

From the Pādya to Brahmakalaśa in the center these 25 mantras shall be used for pouring water. (167-170)

आर्येऽन्त: पाद्यमन्तर्दिशि विदिशि बहिश्चार्घ्यमाचामगव्ये
गोमूत्रं दुग्धदध्याज्यमपि मधु कषायं फलं मार्जनं मृत्।
सक्तूदं गन्धधुष्पोदकयवगुलमिक्षूदकेरीरसं स्यात्
केरोदं रत्नलोहोदकमपि सहतीर्थाक्षताम्ब्वन्तरान्तम्।। 171।।

विमर्शिनी

शास्तु: कलशविधिमाह–आर्य इति। आर्ये अन्त: ब्राह्मे पाद्यं स्यात्। अन्तर्बहिश्च दिशि विदिशि

---

1. 'ब्राह्म' ख. पाठ:

अन्तरान्तम् अन्तरालान्तं यथा तथा अर्घ्यम्, आचामगव्ये आचमनीयं पञ्चगव्यं च, गोमूत्रं, दुग्धदध्याज्यं क्षीरं दध्याज्यं च, मधु कषायं, फलं, मार्जनं, मृत्, सक्तूदं, गन्धपुष्पोदकयवगुलं गन्धोदकं पुष्पोदकं गुलं च, इक्षूदकेरीरसम् इक्षूदकं नालिकेररसं च, केरोदं नालिकेरोदकं, रत्नलोहोदकमपि रत्नोदकं लोहोदकं च, सहतीर्थाक्षताम्बु तीर्थोदकमक्षतोदकं च, एतानि द्रव्याणि स्युः।। 171।।

विवरणम्

बहिश्चेति। दिशि विदिशि चेत्यनुषङ्गः। अन्तरान्तमित्यपि सम्बध्यते केरीरसो नालिकेर[1]क्षीरम्।। 171।।

For Śāstā in the center Brahmakalaśa is to be poured with Pādya. In cardinals and columns in the center of Daivika the Arghya with eight items like (1) Arghya (2) Ācāma (3) Pañcagavya (4) Gomūtra (5) milk (6) curd (7) ghee and (8) honey.

Outside in Mānuṣa-cardinals, corners and intermediate positions 16 items to be placed are (1) decoction, (2) fruits, (3) washing materials, (4) Pearls, (5) Saktudaka, (6) Astagandha, (7) flowers, (8) yava (barley), (9) molasses, (10) juice of sugar cane, (11) coconut milk, (12) coconut juice, (13) jewels, (14) metals, (15) holy water and(16) Akṣatajala. These are to be poured into Khaṇḍabrahmakalaśa. (171)

तद्देवताः पितृश्रीवाक्सावित्र्यस्तथैव गायत्री।
सोमो रुद्राग्निगुहा विश्वे वित्तेश्वरो मही ज्येष्ठा।। 172।।
इन्द्रः सन्तर्षिमरुन्नृसिंहदुर्गास्ततः परं क्रमशः।
श्रीधरयुगजकुबेराः पुरुषो निऋृतिः परश्च सम्प्रोक्ताः[2] ।। 173।।

विमर्शिनी

देवताः पठति–**तद्देवता** इति। पितृश्रीवाक्याविव्र्यः पितरः श्रीः सरस्वती सावित्री च, तथा गायत्री, सोमः, रुद्राग्निगुहाः रुद्रोऽग्नेः स्कन्दश्च, विश्वे देवाः, विघ्नेश्वरो गणपतिः, मही पृथिवी, ज्येष्ठा स्वयमेव,

---

1. 'ररसः' ङ. पाठः,
2. 'क्ताः।।
आर्ये गन्धनिशाक्षतर्व + तिलं पाद्यं सराजीतिलं
सक्षीरं कुशगन्धपुष्पभृतमर्घ्यं स्याल्लवङ्गाम्बुजम्।
गन्धाम्ब्वाचमनं पयस्तरुकृतं काषायकं मार्जन–
रात्रैन्द्यक्षतगन्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम्।।
क्षेत्रादिवेदिवृषशृङ्गनदीद्वितीर–
जाता मृदः प्रमथराजि हरीरितानि।
लोहानि रुद्रगदितानि सविद्रुमानि
रत्नानि गन्धकुसुमान्यपि तद्विधाप्यम्।।
षण्मू' क. पाठः

इन्द्रः, सप्तर्षिमरुन्नृसिंहदुर्गाः सप्तर्षयो वायु नरसिंहो दुर्गा च श्रीधरयुगजकुबेरा श्रीधरः उभयत्र ब्रह्मा वैश्रवणश्च, पुरुषः, निर्ऋतिः, परः पुरुषश्च, तद्देवताः सम्प्रोक्ताः।। 172–173।।

विवरणम्

वाक् सरस्वती। विश्वे विश्वेदेवाः। मही भूमिः। मरुद्वायुः। श्रीधरयुगिति द्वौ श्रीधरौ। पर इति देवतान्तरमेव।। 172–173।।

Mantra for Brahmakalaśa is Pitrbhyo namaḥ. For the cardinals and corners of the Daivika the 8 mantras are (1) Sri, (2) Sarasvati, (3) Sāvitrī, (4) Gāyatrī, (5) Soma,.(6) Rudra, (7) Agni and (8) Skanda

For Mānuṣakhaṇḍa locations the 16 mantras are (1) Visvadevah, (2) Vighneśvara, (3) Prthivi, (4) Jyeṣṭhā, (5) Indra, (6) Saptarṣi, (7) Vāyu, (8) Nṛsimha, (9) Durgā, (10) Śrīdhara, (11) again Śrīdhara, (12) Brahmā, (13) Vaisravana, (14) Puruṣa (15) Nirti and (16) Parā (172-173)

षण्मूलप्रणवाणुना स्नपितयेत् सम्पूरणोक्तक्रमात्
पाद्यादिद्रविणाभिपूर्णकलशैः स्वस्वोपकुम्भैः सुधीः।
सावित्र्याद्यणुपञ्चकं तदनु सावित्र्यादितत्तन्मनून्
गव्याद्येषु युनक्तु मध्ववधिषु द्रव्येषु षट्सु क्रमात्।। 174।।

विमर्शिनी

पाद्यादिद्रविणाभिपूर्णकलशैः ब्रह्मकलशादिद्रव्यकलशैः स्तस्वोपकुम्भैः स्वस्वपरिकलशैः सह सम्पूरणोक्तक्रमात् षण्मूलप्रणवाणुना सर्वत्र षण्मन्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः स्नपितयेत् स्नपनं कुर्यात्। सुधीरिति तत्तद्देवताना[1]ममन्त्रयोजनमुक्तम्। गव्याद्येषु मध्ववधिषु पञ्चगव्यगोमूत्रक्षीरदध्याज्यमधुषु षट्सु द्रव्येषु क्रमात्, सावित्र्याद्यणुपञ्चकं पञ्चगव्ये, तत्सवितुर्गन्धद्वारामाप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोऽसीत्येतन्मन्त्रपञ्चकं, तदनु गोमूत्रदुग्धदध्याज्येषु सावित्र्यादितत्तन्मनून् 'तत्सवितुः' 'आप्यायस्व' 'दधिक्राव्णः' 'तेजोऽसि' इति मन्त्रान्, मधौ 'मधु वाता' इति च युनक्तु योजयतु। गोमयाभावाद्गन्धद्वारा भावः।। 174।।

विवरणम्

षण्मूलप्रणवाणुनेति। अत्र मूलात् पूर्वं देवतामन्त्रयोगः। सावित्र्यादिमन्त्रपञ्चकं पञ्चगव्ये तत्सवितुः गन्धद्वारामाप्यायस्वदधिक्राव्यास्तेजोसीत्येतत्। सावित्र्यादितत्तन्मनूनिति। गोमयाभावाद् गन्धद्वाराभावः। मधुनि मधुवाताः। षण्मन्त्रतः पूर्वमेषां योगः।। 174।।

The priest well versed in rituals shall pour water from the sanctified pots in the prescribed manner chanting Praṇava. The pots contain sanctified contents like Pañcagavya, Gomūtra, milk, curd, ghee and honey. They are to be poured using the respective mantras. (174)

---

1. 'नो मन्त्र' ख. पाठः

मध्वन्तिमोऽधमविधिर्यववारिनिष्ठः
स्यान्मध्यमोऽक्षतजलान्तिम उत्तमः स्यात्।
तत्तत्क्षमं घटपुटादि विधाय चै[1]त-
न्त्रिष्वेकमाचरतु च स्नपनं प्रभेशे।। 175।।

विमर्शिनी

अत्र मध्वन्तिमः मध्वन्तनवद्रव्यैः **अधमविधिः स्यात्। यववारिनिष्ठः** यवोदकान्तः सप्तदशद्रव्यैः **मध्यमो** मध्यमविधिः। **अक्षतजलान्तिमः** अक्षतजलान्तपञ्चविंशतिद्रव्यैः **उत्तमः** उत्तमविधिः **स्यात्। तत्तत्क्षमं** तस्य तस्योचितं **घटपुटादि** घटपुटक्लृप्त्याद्याधाय **एषु त्रिष्वपि** विधिषु मध्ये **एकं** स्वयोग्यं **स्नपनं प्रभेशे आचरतु।। 175।।**

विवरणम्

मध्वन्तिमोऽधमविधिरिति। पाद्यादिनवद्रव्यात्मकः। **यववारिनिष्ठः स्यान्मध्यम इति** सप्तदशद्रव्यात्मकः[2]। पञ्चविंशतिद्रव्यात्मकस्तुत्तमः। **तत्तत्क्षममिति।** नवद्रव्यविधावपि सप्तदशद्रव्यवदेव क्षेत्रे[3] क्लृप्तिः। ब्राह्मे दलकलशास्तु शुद्धजलपूर्वा[4] एवेति विशेषः। तदुक्तम्—बिम्बशुद्धौ सप्तदशक द्रव्यक्रमात् क्षेत्रकं कृत्वान्तर्नवकं प्रकल्प्य कलशानां बाह्यतो युक्तित इति, मध्यान्तर्नवखण्ड[5]केषु शिवशास्त्रोर्दिग्विदिक्क्लृप्तित इति च। नवद्रव्येऽपि केवलविधौ नवैव कलशाः स्युः। किञ्च—

माणिक्यमुक्ताकुलिशप्रवालगारुत्मतं पुष्यमजादिषु स्युः।
वैडूर्यनीलं पशुमेदमाशाकोणेषु सोऽयं नवकाभिषेकः।।
मूलं हरावेष्वथ वासुदेवशान्त्यादयः स्युर्मनवः क्रमेण।
ब्रह्माणि पञ्चार्चनदेशभाञ्जि सा[6]ङ्गानि शम्भावपरेषु मूलम्।।

इति नवकविधिः।

अत्र मध्यादिपूरणं मध्यान्तं च स्नपनमिति।
त्रिंशत्सूत्रे शरपुटविभक्तेऽन्तरोन्मृष्टवीथौ
क्षेत्रे ब्राह्मं कमलमिषुकृत्या बहिस्तत्त्वकुम्भाः।
सर्वे खण्डा रसशतविधावर्ककुम्भान्तराला-
स्त्वेते वेदच्छदघटयुतं वैधसं पञ्चशत्याम्।।

इति। एकोनत्रिंशत्पुटं क्षेत्रमास्फाल्य सर्वतः पञ्चपुटन्तरेषु वीथी[7]र्मृष्ट्वा मध्यतः पञ्चवर्गपदैः ब्राह्मं

---

1. 'षु त्रिष्वे' क ख. पाठः, 'वं त्रिष्वे' ग. पाठः,
2. 'कः। तत्त' क. पाठः,
3. 'त्रक्लृ' ख. च. पाठः,
4. 'र्या' घ. पाठः,
5. 'ण्डेषु' ख. घ. पाठः,
6. 'सांशानि' च. पाठः
7. 'वीथिं मृ' ख, 'वीथीं मृ' ङ. पाठः,

पद्मं रचयेत्। बहिश्चतुर्विंशतिरपि खण्डाः पञ्चविंशतिपदशालिनस्तावत् कलशाः स्युरित्येवं विष्णुशिवादिषु षट्च्छतकलशविधिः। अत्रैवमानुषेऽन्तरालानि द्वादश कलशानि ब्राह्मे वा[1] चतुर्दिक्षु दलकलशाः स्युः। शेषाः षोडश खण्डास्तत्त्वकलशा एवेति पञ्चशतकलशविधिः इति।

एकाशीतिपदं कृत्वा नवधा च द्विधा स्थितः।
अत्र सप्तदशद्रव्यैः पञ्चविंशद्भिरेव वा।।
द्विविधैः सह वा कुम्भैः दूरैस्सप्तशतैस्तु वा।

इति। द्रव्यावृत्तिस्नपनमेतत्। केवलसप्तदशद्रव्यविधौ तावत्तदुपपत्त्या पञ्च त्रिंशत्पुटं क्षेत्रं कृत्वा रुद्रपुटान्तरेषु द्वे द्वे वीथी संमार्ज्य नवावान्तरक्षेत्राणि सम्पाद्य तेषु न[2]वांशकेत्युक्तरीत्या नवैकाशीतिकलशरूपान् व्यूहान् विदध्यात्। केवलपञ्चविंशतिद्रव्यविधौ त्वेकचत्वारिंशत्पुटे क्षेत्रे त्रयोदशपुटान्तरेषु द्वे द्वे वीथी विधाय क्षेत्रे त्रयोदशपुट इत्युक्तरीत्या नव व्यूहान् विदध्यात्। मिश्रविधौ तु मध्ये पञ्चविंशतिद्रव्यञ्चेत् सप्तत्रिंशत्पुटे क्षेत्रे मध्यतस्त्रयोदशपुटयवान्त[3]रे क्षेत्रमभितो वीथिकल्पनं, मध्ये सप्त[4]द्रव्यञ्चेदेकचत्वारिंशत्पुट एव। मध्ये रुद्रपुटयवान्तरक्षेत्रमभितो वीथिकल्पनम्। विषमा मित्रविधौ वीथयः। दूरैः सप्तशतैरि[5]ति विधित्रयेऽप्यष्टाविंशत्यधिकं सप्तशतं कलशाः भवन्तीति।

नवैकाशीतयो वात्र बहिष्कोणविलोपतः।

इति। मध्ये सप्तदशद्रव्यं पञ्चविंशतिद्रव्यं वा। बहिरष्टौ तु सप्तदशद्रव्याण्येव। तेषु च बाह्यव्यूहेषु प्रतिव्यूहं यानि कोणनवकगतकोणपदानि चत्वारि चत्वारि प्रतिव्यूहं सम्भूय षोडश षोडश पदानि तानि विलोपयेत्। तदा[6]ष्टाविंशत्यधिक[7]शतपदापायात् षट्छतं भवति।

अष्टोत्तरशतं मध्ये बाह्ये दिक्षु विदिक्षु च।
क्रमादेकोनपञ्चाशदेवं पञ्चशतं तु वा।।

इति। केवलसप्तदशद्रव्यविधौ त्रयस्त्रिंशत्पुटानि, केवलपञ्चविंशतिद्रव्यविधावेकोनचत्वारिंशत्, मिश्रविधौ त्वन्तः पञ्चविंशतिद्रव्यसम्भवे तु पञ्चत्रिंशत्। शेषमूह्यमिति।

'कोणेष्वेकोनपञ्चाशदुक्तद्रव्यैश्च वा भवेत्'।

इति। मध्ये चतुर्दिक्षु चैकाशीतिः कोणेष्वेकोनपञ्चाशच्च कलशाः सम्भूय षट्छतं स[8]म्पद्यते। इहापि केवलमिश्रभेदौ भवत इति।

---

1. 'च चतु' घ. पाठः,
2. 'नवांके' घ. च. पाठः,
3. 'न्तरक्षे' ख. ङ. च., 'न्तरेषु क्षे' घ. पाठः,
4. 'प्तदशद्रव्यं' घ. पाठः,
5. 'ति सविधि' ख. घ. पाठः,
6. 'द' क. पाठः,
7. 'कपदा' ख. पाठः
8. 'सम्पद्यन्ते' ख. ङ. पाठः,

एकाशीतिपदानि पावनपदैर्मध्ये च दिक्ष्वर्पयेत्
प्रत्येकं नवधाथ पञ्चकृतिभिः कुर्यात् पदैरम्बुजम्।
बाह्ये कोणनिवेशितानि नवकान्येषां त्रिकाण्यन्तरा
त्रीणि त्रीणि विधाय पञ्चकृतिभिर्द्रव्यैस्तु[1] संस्नापयेत्।।

इति। पावनप[2]दान्येकचत्वारिंशत्पुटरूपाणि त्रयोदशपुटैरेकाशीतिपदनिष्पत्तिः। वीथयस्त्वर्थसिद्धा एव। पञ्चकृतिभिरित्यादिना क्षेत्रे त्रयोदशपुट इत्युक्त एव प्रकारोऽभिहित इति।

दिवासूत्रैः प्रभिन्नेऽत्र शतं सनवकं पृथक्।
नवधा मध्यकोणेषु कोणलुप्तैः समन्वितः।।
पञ्चविंशतिभिर्द्रव्यैः सहस्त्रैः स्नापयेद् घटैः।

इति। दिवासूत्रैरिति सप्तचत्वारिंशत्पुटग्रहणम्। तत्र सनवकं शतं नवधा पृथक् पञ्चदशपुटैः सवीथिकैः विरचयेत्। तत्र मध्यमव्यूहे कोणव्यूहेषु च यानि बाह्यकोणखण्डानि तेष्वष्टकं कोणतश्चादध्या- दित्यत्रार्थाल्लोपनीयानि पदानि न लुम्पेदिति। मध्यव्यूहे दिग्व्यूहेषु च वैवं बाह्यकोणखण्डेषु कोणपदलोपः। यदुक्तम्-

सर्वपुटे मान्यपुटैर्मध्ये सद्वादशं शतं कुर्यात्।
दिक्षु तथा कोणगतं नवोत्तरं तत्सहस्त्रपदक्लृप्तौ।।

इति।

द्रव्यावृत्तिरियं द्विकेवलविमिश्राकारतस्त्रय्यपि
त्र्यक्षाधोक्षजयोश्च सुम्भजिति च प्रायः स्फुटं भिद्यते।
हेरम्बे द्रविणप्रभेदविधुरे त्रय्येव शास्तर्यपि
स्कन्दे त्रय्यपि नैव शङ्करहरौ चोह्या[3] तु वा भूयसी।।

इति। द्वे केवले द्रव्यावृत्ती विमिश्रा च, तृतीया चैवं त्रयी सा भवति। त्रय्येवेति न स्फुटं भेदः पञ्चविंशतिद्रव्यैरेवैनयोः सप्तदशद्रव्यतविधानात् त्रय्यपि नैवेति केवला पञ्चविंशतिद्रव्यैवास्ति। अथवैनयोरनेकविधा द्रव्यावृत्ति रूह्या। यथा स्कन्दे तावदन्तस्त्रयो-दशपुटे शरवर्गसङ्ख्या इति। नवशतम्। तत्र मध्ये दिक्षु मध्ये कोणेषु वा रसपदस्थाने सप्तपदकरणे नवव्यूहतया सहस्त्रकलशसिद्धिः। किञ्चैकाशीत्यां प्राग्वदिति नवैका शीतिभिरष्टाविंशत्यधिकसप्तशतसिद्धिः, पञ्चविंशतिद्रव्यगतैकाशीत्या सहा[4]स्या विमिश्रभेदसिद्धिः। तथाधमद्वन्द्वद्रव्यगणोऽङ्कशैलपुटयोरित्येकोनपञ्चाशत्सम्भवे प्राग्वद्वयति- करान्तरमिति। एवं शङ्करहरौ च तत्राशुगादिनववर्गमिता घयः स्युरित्येकाशीत्येकोनपञ्चाशतोः सम्भवात् पञ्चविंशतिद्रव्यैः सह प्राग्वदेव विमिश्रताद्युपपत्तिरिति।। 175।।

---

1. 'श्च' ख. पाठः,
2. 'पुयन्ये' ङ. पाठः
3. 'वोह्या' घ. पाठः,
4. 'स्यापि वि' घ. पाठः

There are three types of Kalaśābhiṣeka. The Adhama type ends with the material of honey. The Madhyama type is that pot in which water is filled up. The Uttama variety is the one where all the seventeen materials are put from Pādya up to Akṣatajala. One of the three types may be adopted for the purpose. For Śāstā the design of the diagram shall differ in proportion to the materials in the pots. (175)

तत्तरद्द्रव्यन्यसनमिति कृत्वा द्रवद्रव्यकुम्भान्
मुक्त्वा शेषान् सपरिकलशान् वारिणा वारुणेन।
आपूर्यैषूज्ज्वलकिसलयाद्याञ्चितेषु स्वमन्त्रे-
णावाह्याभ्यर्चयतु जलगन्धादिभिश्चानुखण्डम्॥ 176॥

विमर्शिनी

इति उक्तप्रकारेण तत्तद्द्रव्यन्यसनं तस्य तस्य द्रव्यस्य न्यासं कृत्वा द्रवद्रव्यकुम्भान् पञ्चगव्यादिद्रवद्रव्येण पूर्णान् कुम्भान् मुक्त्वा शेषान् पाद्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तान् सपरिकलशान् द्रव्यहीनांश्च कलशान् वारुणेन वारिणा कलशक्षेत्रोत्तरभागगतस्वस्तिकस्थजलद्रोण्यां पूर्णायां तस्यां वरुणं देवं चावाह्य सम्पूज्य पञ्चवारुणादिजप्तेन तेन वारिणापूर्य उज्ज्वलकिसलयाद्यञ्चितेषु उज्ज्वलैर्मनोहरैरश्वत्थ-चूतपनसस्तबकैः, आदिशब्देन तण्डुलपूर्णचाक्रिकादिभिरलङ्कृतेषु तेषु अनुखण्डं खण्डे खण्डे स्वस्वमन्त्रेणावाह्य जलगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्चयतु॥ 176॥

विवरणम्

अथ ततः परिघट्यर्चनमारभेतेति। पाद्यादीन्युपखण्डमध्यकलशेष्वात्तासनेज्यादिषु द्रतिणान्या-पूर्याभ्यर्चयोदिति च यत्प्रस्तुतं तच्छेषं तदनुवादपुरस्सरं प्रस्तौति-**तत्तद्द्रव्यन्यसनमिति** कृत्वेति। द्रवद्रव्यकुम्भान्तुक्त्वेति। पऽचगव्यमधुतैलगुलकेरीरसतज्जलनदीतीर्थाद्युदककषायोष्णोदकगन्धजलानि द्रवद्रव्यपदेन गृहीतानि। तेषां द्रव्यन्यासपूरणं स्वैरेव कार्यमिति तत्पूरितकलशान्युक्त्वान्यद्व्यतिरेच्येत्यर्थः। शेषान् द्रव्यन्यासमात्रभाजः पाद्यार्घ्यादि कलशानित्यर्थः। सपरिकलशानित्येतदीयपरिकलशानां द्रवद्रव्यकुम्भपरिकलशानामपि ग्रहणम्। हरिहरे तु द्रोणकलशे द्रव्यं समस्तं सममित्याज्यगव्यादिद्रव्याणां न्यासमात्रम्। सम्पूर्य गन्धाम्भसेति वारुणजलेनैव स्वीयगन्धद्रव्यालोडितेन पूरणमिति। वारिणा वारुणेनेत्युत्युयोदगुपाहितादिति पू[1]र्वसम्भृतजलस्य ग्रहणम्। एषूज्ज्वलकिसलयान्वितेष्विति। किसलयोऽश्वत्थचूताद्युक्तपल्लवः। आदिशब्देन चक्रिकादीनां प्रागुक्तानां ग्रहणम्। तदलङ्करणे च मन्त्राः प्रागुक्ता एव। अनुखण्डमिति। सर्वखण्डेष्वपि द्रव्यन्यासक्रमेणेति भावः। ब्राह्मेऽपि दलकलशानां पृथग् द्रव्यकलशतया ब्र[2]ह्मकलशभावे तेषु पृथगावाहनादि कार्यम्। यथा सप्तदशद्रव्येष्वाज्योष्णोदकरत्नकानीति तद्वत् क्षारगुलासवेति। दलकलशानां स्वाङ्ग[3]त्वे तेष्वपि। सपरिकलशान्वारिणेति। पूरितेष्वेव

---

1. 'पूर्वं सम्भृ' ङ. पाठः,
2. 'ब्राह्म' च. पाठः,
3. 'ङ्गत्वे तु तेष्वपि' ख. पाठः

ब्रह्मकलशेष्वपि मन्त्रावाहनादि कार्यम्। यथा घटा नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुज इति। तत्रत्योप-घटान्यष्टकान्तुदितक्लृप्त्येति।

मध्ये तत्त्वपदाब्जेऽष्टौ दलेष्वष्टौ च तद् बहिः।

इति च, दलकलशानामपि परिकलशयोग इति।

स्कन्दे पञ्चकमेककञ्च विहितं दिक्कोणयोर्यत्पुनः।

इत्येष्वपि पृथगावाहनादि कार्यं प्रायिकमेवानुखण्डमि[1]त्येदिति ज्ञेयम्।। 176।।

Once the pots are filled up with the designated material for each of them, the remaining smaller pots may be filled up with water using the same collected in a through after worshipping Gaṅgā and Varuṇa and using Pañcavaruṇamantra. Now they are to be decorated with the twigs of holy trees and fragrant water. Thereafter the deity intended to be installed is to be invoked with his physical attributes. (176)

आचार्यः सह मूर्तिपैरथ दिशास्वग्निं विहृत्य क्रमात्
स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः कृतहुतिः सम्पातपातं पुनः।
कृत्वा द्रव्यघटेषु मन्त्रमहितान् हृद्यांशुकैर्वर्मणा
तान् संच्छाद्य विभूषयेत् ससुमनोदर्भाक्षताद्यैरपि।। 177।।

विमर्शिनी

अथाचार्यो मूर्तिपैः सह दिशासु पूर्ववदग्नि क्रमाद् विहृत्य स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः अधिवासपटले स्वस्वविभागोक्तैर्द्रविणैर्मन्त्रैश्च कृतहुतविधिर्भूत्वा पुनर्द्रव्यघटेषु संपातपातं कृत्वा मन्त्रसहितान् स्वस्वमन्त्रेण पूजितान् जप्तांश्च तान् हृद्यांशुकैः शुद्धैर्वस्त्रैर्वर्मणा सञ्छाद्य ससुमनोदर्भाक्षताद्यैः पुष्पसहित-दर्भाक्षतगन्धाद्यै[2]रपि। विभूषयेत् अलङ्कुर्यात्।। 177।।

विवरणम्

इदानीं कलशपूजानन्तरं तदीय[3]मधिवासहोममाह–**आचार्यः सह मूर्तिपैरिति।** दिशास्वग्निं विहृत्येति। नागेऽलिन्दभुवि प्रकल्प्य निजकुण्डं पूर्ववद्[4] घटीभ्रान्त्यन्तिमामिति जनितं गुरुकुण्डगतमग्निं यथास्वं दिक्कुण्डेषु विहृत्येत्यर्थः। क्रमादिति। प्रागबिम्बाधिवासोक्त-क्रमेणेति भावः। स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः कृतहुतिरिति। निजनिजपूर्वोदितैः समिदादिहोमद्रव्यैस्तदीयहोममनुभि[5]श्च कृताधिवासहोमो भूत्वेत्यर्थः।

आचार्यकुण्डमथमस्नपनेषु कार्यं
चत्वारि च स्युरपराण्यपि मध्यमेषु।

---

1. मिति ज्ञे' ङ. पाठः
2. 'द्यैः विभू' ङ. पाठः,
3. 'यं हो' क. ख. घ. ङ. पाठः,
4. 'द्भ्रा' ख. ङ. पाठः,
5. 'भिः कृ' ङ. पाठः

द्वेधोदितेष्वथ करोतु नवोत्तमेषु
सर्वेषु विष्णुगिरिशादिषु देशिकेन्द्रः।।

इति।

पुनर्द्रव्यघटेषु सम्पातपातं कृत्वेति। द्रव्यविन्यासक्रमात् सम्पातार्पणक्रमोऽवगन्तव्य:। मन्त्रमहितानिति। होममन्त्राणां कलशं स्पृशद्भि: गुरुमूर्तिपैर्जप उक्त:। यदुक्तं बिम्बाधिवासे–

'सम्पातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् जपेत्'

इति। यद्वा तत्तद्देवतामन्त्रेज्याजपाभिप्रायमेतत्। यदुक्तम्–

'ततः कुम्भेषु सम्पूज्याः क्रमेण द्रव्यदेवताः।'

इति।

यथा प्रधानब्रह्मकलशे मूलेन किञ्चिदभ्यर्च्य हुतमन्त्रैः सम्पातं तस्मिन्नासिच्य 'पुन: प्रयजेच्च किञ्चने'त्युक्तनयेन किञ्चिदभ्यर्च्य हुतमन्त्राञ्जप्त्वापूरणोदितमन्त्रैरभ्यर्च्य तानपि मन्त्राञ्जपेदेवमितरब्राह्मेष्वपि यथोचितं कुर्यादिति[1]। ततो वीथीः सम्मार्ज्य गन्धोदकेनास्त्रेणोपलिम्पेत्। मङ्गलपालिकादि परिशोभन-पूर्वमेवोक्तम्। हृद्यांशुकैः वर्मणा तान् सञ्छाद्येति। वर्म कवचम्। खण्डशपङ्क्तिशो वा समाच्छादनमेतत्। ससुमनोदर्भाक्षाताद्यैरपि विभूषयेदिति। प्रागस्त्राणुना दर्भादिकैरपि विभूष्येत्युक्तत्वादेतदप्यस्त्रेण कार्यम्। कववेनास्त्रप्रोक्षितवस्त्रैराच्छाद्यास्त्रेण दर्भैरलङ्कृत्य पुष्पाक्षतैरपि विकीर्य मूलेनास्त्रेण वा गन्धोदकप्रोक्षणमपि कुर्यादिति भाव:।। 177।।

The chief priest shall along with his attendants kindle sacrificial fire in the pits located in the two directions taking it from the sacrificial altar. He shall complete the sacrificial rites by putting the articles in them. Thereafter sanctifying the pots and covering them with fresh clothes decorate them with flowers, Akṣata, Darbhā grass etc. (177)

प्रागास्य: समवस्थितोऽत्र कलशक्षेत्राद् बहिस्तत्त्वता–
राराध्याखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गं विभाव्याथ तम्।
भूतानि प्रविलाप्य शोषदहनाद्याधाय सृष्ट्वा लिपि–
न्यासान्ते [2]समनूदयादि सकलाध्वन्यासनिष्ठं चरेत्।। 178।।

विमर्शिनी

अत्राधिवासकर्मणि कलशक्षेत्राद् बहि: पश्चिमे भागे प्रागास्य: समवस्थितो भूत्वाथ तत्त्वताराराध्या तत्त्वैस्तारेण च पुष्पाराधनात् तं देवम् अखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गम् अखिलैः खण्डैः तत्त्वरूपैरुपलक्षितैकशरीरं विभाव्य तस्य भूतानि प्रविलाप्य शोषदहनाद्याधाय भूतानि सृष्ट्वा लिपिन्यासान्ते समनुदयादि मन्त्रोदयादिसहितं सकलाध्वन्यासनिष्ठं षडध्वन्यासपर्यन्तं कर्म चरेत्।। 178।।

---

1. 'ति। वीथी:' च. पाठ:,
2. 'स्व' इति मूलकोशपाठ: निवरणपाठश्च।

विवरणम्

अथ कलशाधिवासनमाह–**प्रागास्य** इति। अथ कलशक्षेत्राद् बहिः प्रागास्यः समवस्थित इत्यन्वयः। तत्तत्खण्डाभिमुखतया तदीयपूजायतनेऽवस्थानं प्राक् कृतम् इदानीं तत्कलशसमुदायाभिमुखतया तद्बहिस्तदग्रभागेऽपि तदीयपूजायतने समवस्थानं कार्यमिति भावः। तत्त्वताराराध्येति तत्त्वमन्त्रैस्ता[1]वद्भिस्तारैश्च पुष्पाराधनमुक्तम्। तमखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गं विभाव्येति तदा प्रतिपत्तिरुपदिश्यते। तमिति। [2]ब्राह्मादितत्तत्खण्डेष्वेवमावाह्याभिपूजितं नानावतिष्ठमानं देवमित्यर्थः। अखिलखण्डैस्तत्त्वैर्विहितैरेकमेवाङ्गं विग्रहो मूर्तिर्यस्य स तथोक्तः। पूर्वं सर्वानपि खण्डांस्तत्त्वानि विभाव्य पुनस्तैस्तत्त्वैरेकमूर्तितामापन्नं तं विभावयेदिति। यदाहुः–ब्रह्मघटादिक्रमेण तत्त्वमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं विधाय[3] प्रणवेन ब्रह्मघटान्तमपि पुष्पाञ्जलिं विधाय सर्वं ब्रह्मकलशेनैकीकृत्येति सर्वेषां तत्त्वतापत्तावेकविग्रहतापत्तिः प्रसिद्धैव।

> हृत्स्थोऽपि भगवान् शक्त्या व्याप्य सर्वत्र संस्थितः।
> सर्वाध्वपञ्जरे देहे तथा मध्यघटे स्थितः।।
> स्वकीयरश्मिजालाख्यमूर्त्त्यङ्गपरिवारकैः।
> भावनारूपभेदेन पृथक्कुम्भेषु संस्थितः।।

इति। ब्राह्मे देवः दैविकखण्डेषु वासुदेवशान्त्यादयस्तत्पुरुषशान्त्यादयो वा। मानुषे तु सप्तदशद्रव्ये स्वस्वेज्योक्तनयेन हृदयादिचतुष्टयमस्त्रं च। पञ्चविंशतिद्रव्ये त्वस्त्रं त्रित्रिखण्डेषु कल्प्यम्। ततोऽपि बाह्यावरणसम्भवे विष्ण्वादयोऽनन्तादयोऽपि यथायोगं योज्याः तद्बहिरिन्द्रादय इति। देवेऽन्तर्गतशक्तीनामे[4]व मूर्त्याद्यावरणतया प्रसरणम्। तथाचोक्तम्–'सिन्धोर्यथोर्मिपटलस्ये'त्यादि। ततश्च मूलमूर्त्त्यादिपुष्पाञ्जलिं विधाय तत्त्वमन्त्रैः सर्गक्रमेण पुष्पाञ्जलिः। तत्र सप्तदशद्रव्ये पुरुषमनोबुद्धीन्द्रियपञ्चभूतरूपेण सप्तदश तत्त्वानि स्युः। [5]पञ्चविंशतिद्रव्ये च पुरुषः प्रकृत्यादीनि च चतुर्विंशतिः। वैष्णवादिषु जीवप्राणौ पुंप्रकृत्यन्यसंज्ञावित्येतद् भवति। मादिकान्तान्येव तेषां बीजानि, सप्तदशानां त्वकारो विसर्गबिन्द्वाद्यकारान्ताः षोडश स्वराः इति बोद्धव्यम्। यदुक्तम्–

> स्वगायत्र्यक्षराभिन्नैः पृथिव्यादिकतत्त्वगैः।
> कादिमान्तैर्नमोन्तैश्चाप्युद्धारशतो मतैः।।
> जीवान्तब्रह्मकुम्भेन गायत्रीसकलात्मना।

इति।

> षोडशाक्षरवर्णोत्थैर्गन्धमात्रादिपञ्चभिः।
> कर्मज्ञानेन्द्रियप्राणैरादिषोडशभिः स्वरैः।।

---

1. 'वतारैश्च' च. पाठः,
2. 'ब्रह्मादि' ख. पाठः
3. 'य सर्वं' ख. पाठः,
4. 'मेवैवं मू' घ. पाठः,
5. 'पञ्चदशद्र' ख. ग. घ. पाठः,

इति च। संहारक्रमेण च तत्त्वमन्त्रैः सकृत् पुष्पाञ्जलिं कृत्वा पुनः प्रणवपुष्पाञ्जलिरेवं लभ्यत इति। पुनस्तालत्रयादि कृत्वोपसंहरेत्। भूतानि प्रविलाप्येति। पुरा ध्यानाधिवासोक्तनयेन गुर्वादिवन्दनपूर्वं तालत्रयादि कृत्वा मन्त्रप्राणायामकरन्यासाक्षराङ्गर्ष्यादिन्यासमपि कृत्वा मानसपूजां कुर्यात्। पुनः कलश[1]मूर्त्तौ फडन्तप्रण[2]वेन प्रोक्षणं तालत्रयादिकं प्रणवेन जीवव्याप्तिसङ्कोचनं स्लुतप्रणवेनात्मनि तदुद्वासनमपि कृत्वा प्राग्वत् प्राणायामव्यापकाभ्यां पृथिव्यादिभूतानि संहरेत्। शो[3]षदहनाद्याधायेति प्लावनाद्युक्तम्। सृष्ट्वेति। प्राग्विलापितानि भूतानि जीवञ्च। पुरोक्तरीत्येति शेषः। लिपिन्यासान्ते इति संवत्सरवासनादिसर्वमुक्तम्। स्वमनुदयादीति[4]। यदुक्तम् - 'प्रत्यक्चितिं परिजपन्नहहे'-त्यादि।। 178।।

The priest shall sit facing the east outside the diagram holding the pots. He shall worship the deity as a single entity conceiving his limbs with tattvas. Drying and burning the elements he shall create the Bhūtas and perform lipinyāsa up to the procedure called Ṣaḍadhvanyāsa, Prāṇāyāma and Pīṭhanyāsa chanting relevant mantras. (178)

इष्ट्वा पीतमिहाभिवाह्य सकलीकृत्यैकभूयं गतं
सम्पूज्यैनमथो निवेद्य परितो दद्याद् बलिं पूर्ववत्।
स्वस्वोक्तैर्बलिमन्त्रकैरथ समाचम्यान्तरभ्येत्य त-
न्नैवेद्यं प्रविसृज्य तोषणसपर्यां च प्रकुर्यात् गुरुः।। 179।।

विमर्शिनी

पुनः पीठमिष्ट्वा इहावाह्य सकलीकृत्यैकीभूयम् एकत्वं गतम् एनं देवं संपूज्य निवेशथो पूर्ववत् स्वस्वोक्तैर्बलिमन्त्रकैः परितो बलिं च दद्यात्। अथो समाचस्यान्तरभ्येत्य नैवेद्यं प्रविसृज्य तोषणसपर्यां प्रसन्नपूजां च प्रकुर्यात्। गुरुरिति पूर्वस्मादधिवासादत्रातिदेशं कर्तुं समर्थ इति सूचितम्।। 179।।

विवरणम्

सकलीकृत्यैकभूयं गतमिति। कृत्स्नकलशसमुदायैकमूर्तिभूतमेव मन्त्रपुटितमातृकान्यासादिभिः सकलीकुर्यात्, न ब्रह्मकलशमात्रविग्रहमन्यद्वेत्यभिप्रायः। परित इति मण्डपबहिः। समन्तादित्यर्थः। पूर्ववदिति। बिम्बाधिवासोदितमार्गेण। स्वस्वोक्तैः बलिमन्त्रैराद्याश्चेत्यादिभिर्बलिं दद्यात्। निवेद्यशेषेण होमो ब्राह्मणभोजनमपि पूर्ववदिष्यत एव।। 179।।

The preceptor shall propitiate the Pīṭha- altar holding the idol and conceive the god as a single entity by performing lipitattvanyasa. He shall also offer oblations with Mantras. After the distribution of oblations around the Pīṭha he shall occupy the Maṇḍapa once again after cleaning the limbs. Now the leftovers of the oblations should be removed and perform the act of rinsing the mouth of the deity. (179)

---

1. 'शपूत्तौ' ग. घ. पाठः,
2. 'णवप्रो' घ. पाठः
3. 'शोषण',
4. 'ति। प्रत्यक्' ङ. पाठः

शुद्धा भवन्त्वित्यणुना च पञ्च-
विंशत्युपेतेन पवित्रपाणिः।
सम्पातशेषान्वितवारिणोक्षेत्
कुम्भान् किरेदक्षतसूनकैश्च।। 180।।

शुद्धा भवन्त्विमे कुम्भाः सकुशाः सापिधानकाः।
वातातपपरीताश्च शुभलक्षणसंयुताः।। 181।।

पञ्चविंशतिधा विष्णोस्तत्त्वभेदेन तिष्ठतः।
द्रव्येयत्ताश्रयाः सर्वाः सङ्गच्छन्तां विभूतयः।। 182।।

इति।

विमर्शिनी

ततः पवित्रपाणिर्गुरुः 'शुद्धा भवन्त्वि'त्यणुना 'पञ्चविंशतिधे'त्युपेतेन सम्पातशेषान्वितवारिणा सम्पातशेषयुक्तैर्गन्धजलैः पूजितान् कुम्भानुक्षेत्। अक्षतसूनकैः पुष्पाक्षतैः किरेच्च।। 180।।

प्रस्तुतं मन्त्रद्वयं पठति–**शुद्धा भवन्त्विति पञ्चविंशतिधेति** च।। 181–182।।

विवरणम्

शुद्धा भवस्त्विति। प्रागवसानीयार्घ्यादेतत् कार्यम्। वक्ष्यति च–'दत्त्वावसानीयकमर्घ्य'मिति। प्रागवसानीया[1]र्घ्याद्वत्थाय करतले शङ्खोदकं गृहीत्वा सम्पातशेषयुतं गन्धाक्षतपुष्पयुतं कृत्वा तेन ओं शुद्धा भवस्त्विति मन्त्रेण कलशसमुदायं प्रोक्ष्य तेनैवाक्षतपुष्पाणि विकिरेत्। पात्रान्तरे वा शङ्खोदकादि सम्पाद्य कूर्चाग्रेण तेन मन्त्रेण प्रोक्ष्याक्षतपुष्पविकिरणं कार्यम्। तदुक्तम्–

शान्तितोयमथानीय सम्पाताज्यसमायुतम्।
प्रोक्षयेत् कलशान् सर्वान् कूर्चाग्रेण पुनर्गुरुः।।

इति। सर्वखण्डो[2]द्देशैनैवं प्रोक्षणमपि शक्यमिति। पञ्चविंशत्युपेतेनेति। प्रोक्षणानन्तरं विकिरणानन्तरं च ओं पञ्चविंशतिधा विष्णोरित्यप्युच्चारणीयमिति भावः। यदुक्तम्–पञ्चविंशतिधेत्यनेन सर्वविभूतियोगं विभाव्येति।। 182।।

सम्प्रार्थ्य शास्त्रोदितमित्यनेन
मन्त्रेण मन्त्री रचिताञ्जलिः सन्।
दत्त्वावसानीयकमर्घ्यमस्मै
देवाय कुर्वीत लयाङ्गकाद्यम्।। 183।।

---

1. **'यदार्घ्या'** क. ग. पाठः,
2. **'द्देशेन प्रोक्षणं श'** घ. ङ. च. छ. पाठः

विमर्शिनी

पुनश्च संप्रोक्ष्य रविताञ्जलिः सन् मन्त्री मन्त्रार्थं स्मरन् 'शास्त्रोदितमि'त्यनेन मन्त्रेण संप्रार्थ्य पुनरवसानीयमर्घ्यं चास्मै देवाय दत्त्वा लयाङ्गकाद्यं लयाङ्गं रक्षां च कुर्वीत।। 183।।

विवरणम्

मन्त्रीति प्रणवयोगाद्युक्तम्।। 183।।

The Ācārya wearing Pavitra- the ring of Kuśa grass-shall sprinkle the Kalaśas with the Sampāta collected from various performances and shower flower on the pots along with Aksata. (180)

The priest shall pronounce the words that "let these pots with the Darbhā grass on their mouth and provided with lids to secure them from winds and heat and possessing auspicious signs be able to provide the prosperity since they hold Viṣṇu in 25 tattva and articles deposited in them."

Thus invoking the benefits on these lines the priest shall hold his hands in worship. After giving the water signifying the closure of the ritual of the deity, he shall complete the procedures in the prescribed manner. (181-183)

शास्त्रोदितमिदं चास्तु स्नपनं देवनिर्मितम्।
अनेन स्ननेनास्तु प्रसन्नो भगवान् हरिः।। 184।।

विमर्शिनी

प्रार्थनामन्त्रं पठति–शास्त्रोदितमिति।। 184।।

अभ्येत्य देवायतनाग्रसंस्थः
कृत्वा प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च।
विज्ञापयेद् विश्वजनीनमेनं
बुधोऽधिवासः कृत इत्यनेन।। 185।।

विमर्शिनी

ततोऽन्तरभ्येत्य देवायतनाग्रसंस्थः देवालयस्याग्रतः स्थित्वा प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च कृत्वा विश्वजनीनं विश्वस्य जनस्य हितकारिणम् एनं देवम् 'अधिवासः कृत' इत्यनेन मन्त्रेण विज्ञापयेत्।। 185।।

विवरणम्

विश्वजनीनां विश्वजनहितम्। प्रतिष्ठावसितौ लोकानुग्रहहेत्वर्थमित्याद्यर्थनया यादृगवस्थो देवो भावितस्तादृणवस्थस्यैव तस्येदानीमविच्छिन्नतयानुसन्धानार्थमेतदभिधानम्। बुधः प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च कृत्वेति सम्बन्धनीयम्। प्राक्तल्लयाङ्गादि कृत्वा संरक्ष्येत्युक्तत्वादिदानीं मनसा किञ्चित् सकलीकरणं मनसैव पूजनं विज्ञापने कृते मनसैव लयाङ्गकरणं चोक्तम्। द्वाःस्थयोरर्घ्यदानादिकमपि बुधशब्देनोक्तमिति।। 185।।

The invocatory mantra means "May the ceremonial bath following

sastras be auspicious and may the god be pleased with it". Thereafter reaching the front of the sanctum and offering flowers with folded hands he may state that the Adhivāsa- (making divinity assume the above in an image) be of great benevolence to the world in general. For this a particular mantra is given. (184-185)

अधिवासः कृतो देव! स्नपनाय मया तव।
क्षणेन मे प्रसादोऽस्य क्रियतां पुरुषोत्तम!।। 186।।

विमर्शिनी

तन्मन्त्रं पठति–**अधिवासः** कृत इति।। 186।।

अत्रोदाहृतविष्णोरित्यादिपदांशकेषु मन्त्रितमः।
शम्भोरित्यादि पदं स्वं स्वं कुर्वीत सर्वदेवेषु।। 187।।

विमर्शिनी

अत्रास्मिन् प्रकरणे **उदाहृतविष्णोरित्यादिपदांशकेषु** उक्तेषु 'पञ्चविंशतिधा विष्णोरि'त्यादिषु विष्णोरित्यादिपदस्थानेषु **मन्त्रितमः** मन्त्रपदयोजने कुशलः **सर्वदेवे**ष्वपि **शम्भोरित्यादि स्वं स्वं पदं कुर्वीत**।। 187।।

विवरणम्

मन्त्रितम इति। वृतानुरोधेनोवितपदयोजनमुक्तम्। यथा पञ्चविंशतिधा विष्णोः पञ्चविंशतिधा शक्तेरित्यादि। प्रसन्नो भगवाञ्छिवः प्रसन्नः शिवः शङ्कर इत्यादि। क्रियतां परमेश्वर परमेश्वरीत्यादि इति।। 187।।

O god I have performed the Adhivāsa for your ceremonial bath. O best among gods be pleased. Here the name of the deity may be changed according to the particular situation. Thus Sambhu, Hari etc. could be used as occasion demands. (186-187)

समेत्य मण्डपं ततो निजे निषद्य विष्टरे।
परं पदं परामृशन्न[1]तन्द्रितो निशां नयेत्।। 188।।

विमर्शिनी

ततो मण्डपं समेत्य निजे विष्टरे आसने **निषद्यो**पविश्य **अतन्द्रितः** निन्द्रातन्द्रादिविहीनः **परं पदं** योगनिद्रयोत्कृष्टं पदं गतं देवं **परामृशन्** ध्यायन् **निशां नयेत्**।। 188।।

विवरणम्

[2]परं पदं परामृशन्निति, कलशसन्निहितभगवतनुसन्धानमुक्तम्। यथोक्तं प्राग्–'इतिहासपुराण-नृत्तगीतादिभि'रित्यादि।। 188।।

1. 'निद्रतो' इति मूलकोशपाठः,
2. 'पदं परा' घ. ङ. पाठः

Then the priest shall enter the pavilion and occupy the plank and spend the night without sleep all the while meditating upon the divinity. (188)

पातस्तुर्यदिने स्वसाम्प्रतिककृत् सम्पूज्य सर्वात्मकं
तारेणाथ पृथक् स्वतत्त्ववपुषं कृत्वार्घ्यहस्तोऽग्रतः।
स्थित्वा मूलमनुं प्रजप्य मरुता द्वारं विदार्याभिग-
म्यान्तर्दर्शितमङ्गलोऽर्घ्यसलिलं देवाय दद्याद् गुरुः।। 189।।

विमर्शिनी

पुनः प्रतिष्ठायास्तुर्यदिने चतुर्थदिवसे गुरुः स्वयं स्वसांप्रतिककृत् स्वस्य सम्प्रतिभवं प्राभातिके कर्म कृत्वा मण्डपं गत्वा सर्वात्मकम् एकीभूतं देवं तारेण सम्पूज्याथ स्वतत्त्ववपुषं स्वतत्त्वात्मकशरीरं देवं तत्त्वैः पुष्पाराधनेन पृथक् कृत्वा तस्माद् गत्वा देवालयस्याग्रतोऽर्घ्यहस्तः स्थित्वा मूलमनुं यथाशक्ति प्रजप्य मरुता वायुबीजमुच्चरन् द्वारं विदार्य उद्घाट्य अन्तरभिगम्य देवसमीपं गत्वा दर्शितमङ्गलो भूत्वा उत्सवपटले वक्ष्यमाणरीत्या मङ्गलानि दर्शयित्वा देवायार्घ्यसलिलं दद्यात्।। 189।।

विवरणम्

स्व साम्प्रतिककृदिति। आत्मनो यत् सम्प्रति तदा कर्तव्यं स्नानसन्ध्योपासनादि तत्सर्वं कृतवान् सन्नित्यर्थः। सम्पूज्य सर्वात्मकमिति। प्रकृतं सकलकलशसमुदायरूपं देवं विधिवत् सम्पूज्येत्यर्थः। सर्वात्मकमित्यनेन सकलीकरणसमये प्रागुक्तावरणतत्त्वमन्त्र पुष्पाञ्जल्यनुसारेण तन्न्यसनं पूजासमये तथा पूजनमपि सूचितम्। अथ तारेण पृथक् स्वतत्त्ववपुषं कृत्वेति। लयाङ्गतालत्रयाद्यनन्तरं प्रणवेन किञ्चित् सम्पूज्य प्रणवेनैव कलशान् पृथक्कृत्य पुनः प्रणवैस्तत्त्वमन्त्रैश्च ब्रह्मकलशादिसर्गरीत्या पुष्पाञ्जलिं विदध्यात्। तत्रोद्धारक्रमसंहारो विपर्ययेण सर्ग इत्यवगन्तव्यम्। पुनस्तत्तद्देवतामन्त्रैः मूलेन सर्गक्रमेणैव किञ्चिदर्चयित्वास्त्रेण रक्षां कुर्यादिति। तत्त्ववपुषां स्ववपुषं च कृत्वेति व्याख्येयम्। स्ववपुषं स्वीयरूपभाजं यद्रूपतया पूजायां भावितोऽसौ तत्तत्खण्डेषु देवं तद्रूपभाजं देवतामयं स्वमूलमन्त्रमयञ्चेत्यर्थः। अग्रतोऽर्घ्यहस्तः स्थित्वेति। द्वारं विदार्येति निर्देशादौचित्याच्च प्रासादद्वारि पुरतः स्थित्वेत्यवसीयते। मलमनुं प्रजप्येति। द्वाःस्थाभ्यनुज्ञापूर्वकमेतदित्यौचित्याल्लभ्यते। मरुता द्वारं विदार्येति। वायुबीजेन प्रासा[1]दीयं द्वारमुद्घाट्येत्यर्थः। अन्तरभिगम्येति गर्भगृहा[2]न्तरभिगमनमुक्तम्। दर्शितमङ्गल इति। देवाय मङ्गलानि दर्शयित्त्वेत्यर्थः। मन्त्रीति निर्देशात् हृदयेनैतदिति ज्ञेयम्। लौकिकान्येतानि मङ्गलानि।

दीपिका दर्पणं हेमधान्यपात्रं फलं दधि।
पुस्तामङ्गलपात्री च लौकिकं मङ्गलाष्टकम्।।

इति। यद्वा प्रागुक्तान्येवाष्टमङ्गालानि। यथा 'न्यस्येच्छङ्करिकेतूनि'त्यादि। तानि च लोहादिकृतानि गोमयेनाश्वत्थदलेषु कल्पितानि वा तण्डलपूर्णपात्रिकायां परितो निधायास्त्रप्रोक्षणादि कृत्वा प्रणवेन पूजितानि स्युरिति देवाग्रतस्तिष्ठन् प्रणवेन देवं स्वावस्थातो बहिर्मुखं विभाव्य मङ्गलावलोकनं

---

1. 'दीयद्वा' च. पाठः,
2. 'हेऽन्तर' ख. च. पाठः

शङ्खादिमङ्गलध्वनिना सह कार्यमिति ज्ञेयम्। देवाया[1]र्घ्यसलिलं दद्यादिति। मूलेन पुष्पाराधनपूर्वकं तत्तदुपचारेणार्घ्यदानं कार्यम्। 'दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्य'मिति चोक्तम्।। 189।।

On the fourth morning after the installation the preceptor shall perform the morning rites and come back to the pavilion. Worshipping the god using his Mūlamantra and chanting the Vāyubīja he shall open the door of the sanctum and approach the proximity of the idol and give ceremonial water for wash to the deity. (189)

निर्माल्यं व्यपनीय विश्वमनुना विष्णौ परेष्वस्त्रतो
मन्त्री मूलत एव वा शिवहरौ गव्येन पुंसूक्ततः।
तैलेनाज्य परेषु चास्त्रमनुना शैरीषचूर्णादिभि-
र्घृष्ट्वा भूरिजलैर्विशोध्य च विभुं सम्पूजयेत् पायसै।। 190।।

विमर्शिनी

विष्णौ विश्वमनुना, पञ्चतत्त्वेषु मध्यमन्त्रेण, परेष्वस्त्रतो मूलत एव वा निर्माल्यं व्यपनीय शिवहरौ पुंसूक्ततो गव्येन परेषु तैलेनास्त्रमनुना च आभ्य अभ्यञ्जनं कृत्वा शैरीषचूर्णादिभिः अभ्यङ्गनिवर्तनसाधनैः घृष्ट्वा भूरिजलैर्विशोध्य विभुं देवं पायसैः सह संपूजयेत्। मन्त्रीत्यनेनास्यां नित्यक्रियायां सर्वं कर्म मन्त्रसहितमेव कुर्यादिति सूचितम्। मन्त्रविशेषविधानाभावे मूलं प्रणवं वा तत्र योजयेदित्यपि सूचितम्।। 190।।

विवरणम्

विश्वमनुना विष्णाविति। निर्माल्यव्यपनयने विश्वतश्चक्षुरित्ययं मन्त्र उक्तः। परेष्वस्त्रत इति। पाशुपतादिना स्वस्वोक्तास्त्रेण शिवादिषु निर्माल्यापनयनमुक्तम्। मन्त्रीति क्वचिन्मन्त्रान्तरविकल्पः सूचितः। यथा शिवे-

अपनीय तु निर्माल्यमावर्त्य ब्रह्मपञ्चकम्।

इत्यादि। मूलत एव[2] वेत्यपि निर्माल्यहाने मन्त्रविकल्पः। यद्वा मन्त्रीति निर्माल्यविनियोग-मन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम्। निर्माल्यं सर्वं विष्वक्सेनादिषु तदीयमन्त्रेणार्घ्यदानपूर्वं समर्पयेदिति च तदभिप्रायः। देवोपभुक्तमखिलं तस्मै समर्प्येति चोक्तम्। देवसन्निधावपि तन्निजमन्त्रेण विभाव्य तथा कार्यमिति। विष्ण्वादिषु प्रणवेन निर्माल्यस्यात्मसात्करणं वा कार्यम्। यदुक्तम्-'विश्वेनापनयेत्', 'बहिरात्मसात्कृत्य निर्माल्य'मिति। शिवहरौ पुंसूक्तत इति आज्येति सम्बध्यते।[3] तैलेनाज्य परेषु चेति मूल[4]मेव मन्त्रः। प्रागेव पञ्चगव्यं तैलञ्च स्वस्तिके पूजयित्वैवं तेन बिम्बेऽञ्जनं कार्यम्। पुनः शैरीषचूर्णादिभिरुन्मर्दने भूरिजलैस्संक्षालने चास्त्रमेव मन्त्रः। चूर्णजलानामस्त्रप्रोक्षणादि सर्वं न्यायसिद्धम्। विभुं सम्पूजयेत् पायसैरिति। तुर्यदिने प्रातस्तनी नित्यपूजापीयमेव भवति।। 190।।

1. 'र्घ्यं दद्या' ङ. पाठः
2. 'व चेत्यपि' ङ. पाठः,
3. 'ति तन्निर्मा' पाठः,
4. 'लमन्त्रमेव मन्त्रः' ङ. पाठः

First the Nirmālya shall be removed by chanting mantras. For Viṣṇu it is like "Viśvataḥ cakṣuḥ" and for others with their Astramantra or Mūlamantra. The leftovers taken shall be submitted to Nirmālyadhārī- the personal attendant like Viṣvaksena (in the case of Viṣṇu). Mantra for Śaṅkaranārāyaṇa shall be Puruṣasūkta while for others Astramantra. Pañcagavya may be poured on the idol first. Then the powder of Sairisha (Sirisa tree) - Acacia oderattissima may be used to rub away the oily matter from the image and lots of water may be poured to wash them away. Snana mantras like Āpohiṣṭhāmayo are to be used in this connection. Thereafter offerings including Pāyasam the sweet food- shall be submitted to the deity. (190)

इष्ट्वा पीठमिहाभिवाह्य सकलीकृत्य प्रदाय क्रमात्
पाद्यार्घ्ये स्वजिनार्णतोऽस्त्रमनुना वाच्छिद्य तत्कौतुकम्।
प्रक्षाल्य स्वकरौ प्रदाय पुनराचामादि संस्नाप्य तं
सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहेमकलशैः प्रत्येकमभ्यर्चयेत्।। 191।।

विमर्शिनी

पुनः पीठमिष्ट्वा इह पीठे देवं चावाह्य सकलीकृत्य पाद्यार्घ्ये क्रमात् स्वस्वक्रमेण प्रदाय स्वजिनार्णतः स्वस्वगायत्र्या स्वस्वास्त्रमनुना वा तत्कौतुकं देवस्य दक्षिणकरे पूर्वमेव बद्धं कौतुकम् आच्छिद्य त्यक्त्वा स्वकरौ प्रक्षाल्य पुनस्त्वाचामादि प्रदाय संस्नाप्य तत्त्वहुतान्तहोमकलशैः प्रायश्चित्तपटले वक्ष्यमाणैर्होमकलशैः सिक्त्वा होमकलशस्नाने प्रत्येकमभ्यर्चयेच्च।। 191।।

विवरणम्

अथनैमित्तिकीमपि पूजामाह—**इष्ट्वा पीठमिति।** तत्कौतुकमाच्छिद्येति। तस्य बिम्बस्य कौतुकं प्राग् 'इष्ट्वा गन्धादिभिः कौतुकमपि कलये'दिति बद्धमित्यर्थः। सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहोमकलशैरिति। पूर्वेद्युरेव कृतप्रायश्चित्तशान्तितत्त्वहोमसंसिद्धकलशैरभिषिच्येत्यर्थः। निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना तत्त्वान्तिमान् होमान् कुर्वीतेति हि प्रागुक्तम्। प्रत्येकमभ्यर्चयेदिति। तेषां पृथक्[1] पृथग् विधिवत् पूजा कार्येत्यर्थः।। 191।।

The priest shall first propitiate the altar and imagine its external limbs. The Pādya and Arghya be offered with Praṇava and remove the silken thread tied to the Pītha in respect of each god. Now he shall wash his hands and sip ceremonial water as an act of self purification. Taking bath again he shall pour water on images using tattvamantras. (191)

अथाराध्य पीठं समावाह्य देवं
तदीयाश्च मुद्राः प्रदर्श्यार्णतत्त्वम्।
स्वमन्त्रोत्तरं न्यस्य दत्त्वोपहारान्
जलैः स्नानकालेऽभिषिच्यार्चयित्वा।। 192।।

---

1. 'क् विधि' च. पाठः,

गत्वान्तर्मध्यकुम्भानुमतिकृदुपगम्यार्च्य चोद्धार्यकुम्भं
नीराज्यार्घ्यं प्रदाय स्वविहितमनुनोद्धार्य गत्वान्तर[1]र्घ्यम्।
दत्त्वा नीराज्य देवं स्नपयतु कलशेनार्चयेच्चानुखण्डं
नैवेद्यान्तेऽन्तरा स्नानमपि वितनुयात् तत्तदुक्ताणुनात्र।। 193।।

विमर्शिनी

अथ पीठमाराध्य देवं समावाह्य तदीया आवाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य अर्णत[2]त्त्वं स्वमन्त्रोत्तरं लिपितत्त्वमन्त्राक्षरादिकं च न्यस्योपहारान् दत्त्वा स्नानकालेऽभिषिच्यार्चयित्वा मण्डपान्तर्गत्वा मध्यकुम्भानुमतिकृद् भूत्वा ब्रह्मकलशस्थदेवाय पुष्पमाराध्य तस्यानुज्ञां लब्ध्वा उद्धार्यकुम्भम् उद्धारयोग्यं कुम्भमुपगम्य किञ्चिदार्च्य संपूज्य नीराज्यार्घ्यं प्रदाय स्वविहितमनुना स्वस्वगायत्र्या द्रव्यकु[3]म्भं स्वस्वमूलेन तत्परिकुम्भं च मूर्तिपेनोद्धार्यान्तर्गत्वा देवायार्घ्यं दत्त्वा नीराज्य कलशेन देवं स्नपयतु। अनुखण्डं खण्डे खण्डे स्नपिते देवमर्चयेच्च। अत्र खण्डानां खण्डानामन्तराले नैवेद्यान्ते तत्तदुक्ताणुना तत्तदागमेषूक्ताणुना अन्तरा स्नानमपि वितनुयात्।। 192-193।।

विवरणम्

द्र[4]व्यकलशाभिषेकार्थतया पूजामाह-**अथाराध्येति**। अर्णन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः। स्वमन्त्रोत्तरं न्यस्येति। पुनर्मूलवर्णाङ्गादिन्यासः।। 192।।

गत्वान्तरिति मण्डपाभिप्रायम्। देवे तालत्रयादि कृत्वा बहिर्निरित्य कलशमण्डपं प्रविश्येत्यर्थः। मध्यकुम्भानुमतिकृदिति प्रधानब्रह्मकलशाभ्यनुशापनमुक्तम्। उपगम्यार्च्य चेत्येतदिहापि योज्यम्। इह मूलेनाच्छादनवस्त्रोद्धारणं विधाय ब्रह्मकलशसन्निधिं गत्वा तं किञ्चिदिष्ट्वा पुष्पाञ्जलिं कृत्वा प्रणवेन परिकलशाभिषेकानुज्ञां लभेतेति। उद्धार्यकुम्भमिति समासपदम्। स्तपनक्रमस्तावत्तत्तत्प्रकरणेऽभिहित एव। ततो यो ब्रह्मकु[5]म्भस्नपनकृते नेतुमुद्धारणीयतया प्राप्तस्तमुपगम्य तहेवतामन्त्रेण मूलमन्त्रेण च किञ्चित् पूजयेत्। पूर्वं तदीयं खण्डं प्रणवेन परिपूज्य तद्ब्रह्मकुम्भपरिकुम्भभिदां प्रणवेन विभाव्यैतत् कार्यमिति। पुष्पदन्तपदेन कलशानयने प्रवेशो निष्क्रमश्च त[6]त्तदुचितवीथिमार्गेण गमनागमने गुरुमूर्तिपादीनामित्यवबोद्धव्यम्। प्रत्यङ्मुखं ब्रह्मकलशं प्रति तथोचितत्वात्। यदुक्तम्-

'पुष्पदन्तप्रदेशे स्यात् सञ्चारो मूर्तिधारिणाम्।'

इति। नीराज्येति। नीराजनीय[7]रचनं पुरोक्तं 'शुद्धे तैजसपात्रक' इत्यादि। स्वास्त्रेण च नीराजनम्।

---

1. 'रा' इति मूलकोशपाठः,
2. 'त्त्वं स्वस्व' क. पाठः,
3. 'म्भं स्वमू' ङ. पाठः,
4. 'दिव्य' ख. पाठः
5. 'कलश' क. छ. पाठः,
6. 'तद्विहित' ङ. पाठः,
7. 'यं पुरो' क. छ. पाठः,

स्वविहितमनुनोद्धार्येति। कुम्भन्यासे यो मन्त्र: स एव तदुद्धारेऽपि भवति। गत्वान्तरिति[1] ततो निष्क्रम्य प्रासादान्तर्गमनमुक्तम्। तत्र प्रासादद्वारेऽप्यर्घ्यदानं बिम्बादिनयनसिद्धम्। अर्घ्यं दत्त्वेति। कलशस्यै-वार्घ्यदानमेतत्। नीराज्य देवमिति। पूर्ववदस्त्रेण नीराजनम्। स्नपयतु कलशेनेति। तेन कलशेन देवं तत्तत्प्रकरणोक्तमन्त्रेणाभिषिञ्चेत्। कलशस्थं कूर्चं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कलशाग्रान्त्रिस्मृततोयं यथा कूर्चाग्रं स्पृष्ट्वा दैवेन तीर्थेन देवमूर्धनि निपतेत्तथा स्नपयेदिति चोक्तम्। अनुखण्डमर्चयेच्च देवमिति। [2]'द्रव्यघटैस्तदीयपरिकुम्भैश्चे'ति वक्ष्यति तदपि हृदि कृत्वैतदुक्तम्। तेन कलशेन तदीयपरिकलशैश्चा-भिषिच्यार्चयेत्। पुन: समनन्तरोद्धार्यखण्डे ब्रह्मकलशे तदीयपरिकलशैश्चाभिषिच्यार्चयेत्। एवमखि[3]लेष्वपीति भाव:। व्यापकाङ्गन्यासं कृत्वैतत्पूजनं पुनर्मुखार्घ्यं दत्त्वा निवेद्यं निवेदयेत्। तदाह –नैवेद्यान्त इति। गण्डूषादि दत्त्वा पूर्वेणैव नीराजनीयेन नीराजयेत्। 'तत्स्थांशुकाद्यैर्नीराज्ये'ति यद् वक्ष्यते तत् सकलकलशतुल्यमेवेति ज्ञेयम्। तत्तदुक्ताणुनेत्येतद् देवं स्तपयत्वित्यत्रापि योजनीयम्।। 193।।

After worshipping the Pitha and invoking the god showing his particular mudrās- signs- and chanting the basic principles related to him, the priest shall give offerings suited to the ceremony of bath.

After waving lights as part of the worship he shall pour water from the central pot thus using Brahmakalaśa the mantra shall be Gāyatri while for the secondary pots Mūlamantra are to be used. The assistants may be made to carry the subsidiary pots and be made to pour water on the idol and wave lights which are to be shown after every item of bath. (192-193)

सर्वत्र तत्तदणुदैवतमूलतारै-
र्मध्यस्थितैश्चरतु संस्नपनं घटैस्तै:।
[4]निर्दैवतै: परिघटैर्मनुवित् कुमार्यां
दुर्गाभिरङ्गमनुभि: शरजे हृदा वा।। 194।।

विमर्शिनी

मनुवित् मन्त्रयोजनकुशलो गुरु: सर्वत्र देवेषु प्राक् तत्तदणुदैवतमूलतारै: 'इदं विष्णुरि'त्यादितत्तन्मन्त्रानन्तरं 'पितृभ्यो नम:' इत्यादितत्तद्देवताना[5]ममन्त्रान्ते स्वस्वमूलमन्त्र तारं चोक्त्वा मध्यस्थितै: स्वखण्डेषु मध्यस्थब्रह्मकलशै तैर्घटै: संस्नपनं चरतु। तदनन्तरं तत्रतत्रस्थै: परिघटै: नि[6]र्दैवते: देवतानाममन्त्र[7]हीनैरुक्तैर्मन्त्र: स्नपनं चरतु। कुमा[8]र्यां दुर्गाभिर्वा, शरजे त्वङ्गमनुभिर्वा हृदा वा चरतु।। 194।।

1. 'ति निष्क्रम्य' च. पाठ:,
2. ' द्रव्यघटै: स्वकीयपरिकुम्भै'रिति वक्ष्यमाण: पाठ:
3. 'खिलखण्डेष्व' ख. पाठ:,
4. 'निर्दे' ख. पाठ:,
5. 'नां मन्त्रा' ख. पाठ:,
6. 'निर्दे' ख. पाठ:,
7. 'न्येहीनै' ङ. पाठ:,
8. 'मार्यां तु दु' ख. घ. ङ. पाठ:,

विवरणम्

तमेव तत्तन्मनुमिदानीं ब्रूते–**सर्वत्रेति**। सर्वदेवेषु सर्वखण्डेषु चेत्यर्थः। तस्य तस्य द्रव्यकलशस्य यो मन्त्र उक्तो यथा ऋचः पुरुषसूक्तस्य 'पाद्य इदं विष्णुरित्यादि। यच्च दैवत[1]मुक्तं, यथा– 'विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरे'त्यादि 'मूलं ब्राह्मे पूरणे' इत्यादि च यच्च तत्र तत्र मूलं प्रणवश्चैतैस्तत्तत्खण्डेषु ब्रह्मकलशैरभिषिञ्चेत्। निर्दैवतैस्तैः परिघटैरिति। देवतामन्त्रमपहाय शेषैस्तत्तन्मनुमूलतारैरित्यर्थः। मनुविदिति प्रणवोपचारमूलानामादौ योगो यथावसरं पीठावरणादिमन्त्रयोगश्चोक्तः। कुमार्यां दुर्गाभिरिति परिकलशस्नपने मन्त्राभिधानम्। दुर्गायां सप्तदशद्रव्यविधौ तु निर्दैवतैस्तैरित्येतदेवेष्यते। शरजेऽङ्गमनुभिर्हृदा वेत्यपि परिकलशविश्रयम्। एतदेवा'ङ्गाणुनावशिष्टै'रिति 'शुद्धजलर्हृदेति वे'ति चोक्तम्।। 194।।

For all gods the water kept in the centre of the diagram in pots shall be poured using respective mantras. Brahmakalaśa and the subsidiary pots may thus be emptied on idols. In the case of Durgā the mantra shall be Pañcadurgā and for Subrahmaṇya, Hṛdayamantra may be used. (194)

तन्महेशमनुना महेश्वरे श्रीशसेशहरिसुम्भविद्विषि।
ब्रह्मजज्ञमनुना स्वमूलतोऽन्येषु च स्नपनमन्तरा चरेत्।। 195।।

विमर्शिनी

अन्तरा स्नाने मन्त्रानाह–**तन्महेशेति**। महेश्वरे तन्महेशमनुना तन्महेशे'त्याद्यया गायत्र्यान्तरा स्नपनं चरेत्। श्रीशसेशहरिसुम्भविद्विषि विष्णुशङ्करनारायणदुर्गासु 'ब्रह्मजज्ञ'–मनुना, अन्येषु देवेषु स्वस्वमूलतश्च।। 195।।

विवरणम्

ब्रह्मजज्ञमनुनेति पूर्वत्र योजनीयम्। निर्माल्यं व्यपनीयान्तरा स्नाने कृते किञ्चित् संपूज्यापरेण ब्रह्मकलशेन नीराजनपूर्वं स्नपनं कार्यम्। तदीयपरिकलशैरभिषिच्य व्यापकादि कृत्वा किञ्चित् सम्पूज्य मुखार्घ्यं दत्त्वानिवेद्यं देयमिति सर्वत्र समानम्। पञ्चगव्यतैलाद्यभिषेके तु पुनः शिरीषचूर्णादिभिरुद्वर्तनमपि कार्यम्। सर्वकलशस्तपनेषु तदङ्गदेवताप्रोक्षणार्थमवस्त्रावोऽपि सम्पादनीयः, यतो वक्ष्यति 'सावस्त्रुतोक्षं परिषद्बलिञ्चे'ति।। 195।।

For ceremonial bath of the deities; for Śiva the mantra like "Maheśa" etc are to be used. For Viṣṇu, Śaṅkaranārāyaṇa and Durgā the mantra "Brahmajajña" so is ordained. For other deities their respective Mūlamantras are to be made use of. (195)

तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैरिति स्नापयेद्
देवं द्रव्यघटैः स्वकीयपरिकुम्भैश्च प्रकृत्याश्रितम्।
आश्रित्य क्रममन्तरङ्गवशदिक्कोणादिकं वोद्धृतै–
र्मध्यान्ते स्नपनेऽत्र तद्दलघटा यद्येतदन्तेऽमुना।। 196।।

---

1. 'तं यदुक्तं' ङ. पाठः

विमर्शिनी

इति एवमुक्तेन विधिना तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैः तत्र तत्र विष्ण्वादिप्रागेषु सम्यगुक्तैः क्रमैर्मन्त्रैश्च संयुतैर्द्रव्यघटैस्तं स्नापयेत्। स्वकीयपरिकुम्भैश्च तत्र प्रकृत्याश्रितं क्रममाश्रित्य वा पञ्चविंशत्यादि-कलशयुक्तेषु खण्डेषु स्नानकाले यथा प्रकृतिः सर्वकलशस्वरूपिणी स्थितिः दैविकाद्या वा[1] मानुषाद्या वा दिग्विदिक्सथा वा प्रादक्षिण्या वान्यथा वा, तथा विकृतिखण्डेष्वपि तं क्रममाश्रित्येत्यर्थः। इत्येकः पक्षः। अन्तरङ्गवशदिक्कोणादिकं सर्वखण्डेष्वपि मध्यकलशोद्धारानन्तरं तत्तदन्तर्भागसमीपस्थ-दिक्कोणानन्तरं त[3]त्तद्बहिर्दिक्कोणान्तरालक्रममाश्रित्येत्यपरः पक्षः। एवमुद्धृतैः स्वस्वपरिकलशैश्च स्नापयेत्। मध्यान्ते स्वपनेऽत्र ब्रह्मखण्डे तद्दलकलशाः सन्ति यदि एतदन्ते दलकलशानामप्यन्ते अमुना ब्रह्मकलशेन स्नापयेत्।। 196।।

विवरणम्

परिकलशोद्धारक्लृप्तिमपि दर्शयन्नाह–**तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैरिति**। तत्तद्भागेषु समीरिता ये क्रमा ये च मन्त्राः तैरुपेतैर्द्रव्यघटैरित्येवमुक्तप्रकारेण देवं स्नापयेत्। किञ्च प्रकृत्याश्रितं क्रमं वान्तरङ्गवशदिक्कोणादिक्रमं वाङ्गीकृत्योद्धृतैः स्वकीयपरिकुम्भैश्च समुच्चयतस्तं स्नापयेदिति। प्रकृतिमाश्रितः क्रम इति। विष्णौ तावत्सप्तदशद्रव्ये ब्राह्म आज्यं, दैविके प्रागादिप्रादक्षिण्येनोष्णोदकादीनि मानुषे दिग्विदिक्षु पाद्यादीनीति ह्युक्तम्। तत्र मध्ये दैविके प्रागादिप्रादक्षिण्येन पुनर्मानुषे दिग्विदिक्ष्वित्येष तावत् पूरणक्रमः। 'मानुषदिक्खण्डघटै'रिति मानुषे दिक्षु मध्ये पुनर्मानुष एव विदिक्षु दैविके च दिग्विदिक्ष्वित्येष उद्धारक्रमः। सेयं प्रकृतिः क्रमावश्याकाङ्क्षी। खण्डगतकलशसमुदायो विकृतिः। अतस्तदाश्रितोऽस्य पूरण उद्धारे च क्रम इत्यभिप्रायः। तत्तद्ब्रह्मघटं प्रति तदीयान्तरपरिकलशानामन्तरङ्गत्वं बाह्यपरिकलशानाञ्च बहिरङ्गत्वं दिक्कोणान्तरालक्रमश्च सामान्य[4]म्। अतोऽन्तरङ्गादिवशो दिक्कोणक्रमः खण्डगतकलशसमुदाय आश्रयणीयः। ततश्च 'ज्योष्णोदके'त्यत्रापि खण्डेषु ब्रह्मकलशानन्तरं तदीयदैविके दिग्विदिक्क्रमो मानुषे च दिग्विदिगन्तरालक्रम पूरण उद्धारे चेति। सहस्रकलशविधौ प्रतिखण्डं दैविके दिग्विदिगन्तरालक्रमः मानुषे तु दिग्विदिगनन्तरं द्वयन्तरालकलशसद्भावात्तयोः पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमो भवति। प्रकृत्याश्रितक्रमपक्षे तु दैविके प्रकृतावप्यन्तरालाभावात् कोणकलशानां त्रयाणामपि पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमः स्यात्। सप्तदशद्रव्येऽपि 'गोविकृतयः श्रीशे दिक्तिथयः तत्त्वेषुवर्गाः' इति। आत्राप्येवमेव मानुषे क्रमो भवति। सहस्रकलश एव मानुषे तु प्रकृतावन्तरालसद्भावाद् द्वयन्तरालानां पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमः। यदा ब्राह्मखण्डेऽपि दलकलशसम्भवो यथा 'नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे दिक्कमलदिक्पत्रेषु चे'ति तदा ते स्वीयब्रह्मकलशावरण मात्रमिति तावति भागेऽपि प्रकृत्याश्रित[5]क्रमोपपत्तौ दिग्विदिक्क्रमो भवति। केचित् प्रकृत्याश्रितक्रमं दैविके दैविकमेव, मानुषे मानुषमेवाश्रयन्ते। तेषां दौर्गे

---

1. 'वा तत्र दि' क. ख. पाठः,
2. 'तद' पाठः,
3. 'तद्ब' ङ. पाठः
4. 'न्यः' च. पाठः,
5. 'तभावक', च. पाठः,

पञ्चविंशतिद्रव्यविधौ स्फुटो भेदः। तेषां न प्रतिखण्डं प्रकृतिरवतिष्ठते। अपि तु कृत्स्ने कलशसमुदाय एव। किन्तु प्रतिखण्डं तदवयवावस्थानमिति प्रतिखण्डं दैविकमानुषपौर्वापर्यं प्रकृतिवत् स्यादिति। द्रव्यावृत्तौ तु व्यूहानां दिग्विदिग्व्यवस्था। तदुक्तं-

पूज्यत्वे सर्वकुम्भानामेकजातीयवस्तुभिः।
दिग्विदिक्क्रमनिर्बधस्तत्तद्वैशिष्ट्यभेदकृत्।।

इति।

'अष्टोत्तरशतं मध्ये बाह्ये दिक्षु विदिक्षु च।'

इति मध्यव्यूहे पूरणारम्भोऽभिषेकपरिसमाप्तिश्च। तत्तद्व्यूहेषु च यथास्वं पूरणोद्धाराविति। बिम्बशद्धिकलशादिष्वप्ययमेव प्रकार इति। मध्यान्ते स्तपनेऽत्रेति। यथा-घट नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे' मध्याद्याखिलखण्डकेषु नवश' इति। तत्र तद्दलकलशा अपि सन्ति तदा दलकलशैरभिषिच्य तदनन्तरमेवामुना तदीयब्रह्मकलशेन[1] स्नापयेत्।। 196।।

There could be several sequences in pouring water from the secondary pots. It may be based on locations like curves to which a god is assigned or in the Pradakṣiṇa way or based on the arrangements of Khaṇḍas. The Brahmakalaśa shall be the last one to be taken up for emptying on the idol after the subsidiary pots are finished. (196)

कृत्वार्वागन्त्यकुम्भात् स्नपनमिति समभ्यर्च्य देवं समेत्य
प्रोद्वास्यान्त्यो घटे तत्सकलमिममुपानीय बिम्बोक्तनीत्या।
कुम्भेशेनाभिषिच्य स्नपयतु विधिवत् तेन तत्स्थांशुकाद्यै-
र्नीराज्य न्यस्तमन्त्रं महितमुपहृतार्घ्यं यजेत् पायसेन।। 197।।

विमर्शिनी

अन्त्यकुम्भादर्वाक् पुरोगतं स्तपनमिति कृत्वा देवं समभ्यर्च्य पुनर्मण्डपं समेत्यान्त्ये घटे तत्सकलं मण्डपगततोरणध्वजद्वारकलशादिकं प्रोद्वास्येमं कलशं बिम्बोक्तनीत्या 'स्यान्नीराजनमग्रत' इत्यादिश्लोकोक्तक्रमेण बिम्बस्थाने तं कलशमुपानीय कुम्भेशेन च प्रोक्तक्रमेणाभिषिच्य तत्स्थांशुकाद्यैः तत्स्यवस्त्रचक्रिकादिभिश्च नीराज्य विधिवत् स्वगुरूक्तक्रमेण तेन कलशेन स्नपयतु। पुनर्न्यस्तमन्त्रं स्वस्वोक्तसर्वमन्त्रन्यासानन्तरं महितं पूजितम् उपहृतार्घ्यमुपहारदानानन्तरं पायसेन यजेत्।। 197।।

विवरणम्

कृत्वार्वागन्त्यकुम्भात् स्तपनमितीति पूर्वोक्तानुवादः ब्रह्मकलशस्यैवान्त्यकुम्भपदेनाभिधानम्। यदा परिकलशस्याप्यन्त्यत्वं यथा वैष्णवे सप्तदशद्रव्ये स्कन्दे शास्तरि च हरिहरे द्रोणकुम्भोऽन्त्यो भवति, तदाप्ययमेव प्रकार इत्यन्त्यकुम्भादित्येवोक्तम्। समभ्यर्च्य देवमिति। पूर्वखण्डाभिषेकपूजाद्यनन्तरमन्तरा स्नानं विधाय पुनर्ब्रह्मकुम्भाभिषेकार्थतया समर्चनमेतत्। दलकलशसद्भावे त्वन्तरा स्नानानन्तरं किञ्चिदिष्ट्वा नीराज्य तैरभिषिच्य पुनर्ब्रह्मकलशार्चनार्थतयार्चनं कार्यम्। परिकलशे त्वन्त्ये सति

1. 'न संस्ना' क. ङ. पाठः

तदभिषेकार्थतया समर्चनमात्रम्। द्रोणकलशे त्वन्तरा स्नानमपि कृत्वा समर्चनमित्यौचित्यगम्यं सर्वमिति समेत्येति देवे तालत्रयादि कृत्वा ततो मण्डपाग[1]मनमुक्तम्। तत्सकलमन्त्ये घटे प्रोद्वास्येति। तोरणध्वजद्वारकलशाग्न्यादि तच्छब्देन गृह्यते। बिम्बोक्तनीत्येति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इममुपानीयेति। 'स्यान्नीराजनमग्रत' इत्याद्युदितरीत्येममन्त्यकलशं प्रासादान्तर्देव[2]तासन्निधौ नीत्वेत्यर्थ:। कुम्भेशेनाभिषिच्येति। बिम्बोक्तनीत्या त्रि: करकोदकेनेत्येवं कर्करीप्रतिपत्तिपूर्वं नीराज्य मूर्ध्नि कृतहेम्नीत्येवं कुम्भेशेनाभिषिच्य त्रितत्त्वन्यासपूजां कृत्वेति भाव:। तत्स्यांशुकाद्यैर्नीराज्य तेन विधिवत् स्नप[3]यत्वित्यन्वय:। अंशुकं तदीयावेष्टनवस्त्रद्वयम्। चक्रिकापल्लवयोरादिपदेन ग्रहणम्। येन पूर्वमंशुकादि कलशेऽर्पितं तेनैव मन्त्रेण तदादायास्त्रेण तेन देवं नीराजयेत्। पूर्वमस्त्रेण नीराजनीयेन नीराज्येतत्सर्वं कार्यम्। विधिवदिति प्रणवोपचारमूलानां त्रिवारं सकृत् पीठमनुनां मूर्तिद्वयकलातत्त्वपरिवाराणां तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येषां च जपेनाभिषेधनमुक्तम्। तत्तन्मन्त्रात् पूर्वं पुरुषसूक्ताद्यपि यथावसरं जपनीयम्। तदुक्तं—

सहरुद्रहोतृभिरथो निखिलैर्घनमार्गगामिमनुना च शिवम्।
अपरत्र पौरुषमहामनुना सह विष्णुसूक्तम[4]थ मन्त्रवरम्।।

इति।

रुद्रै: पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण व्योमगामिना।
होतृभिर्गुह्यमन्त्रैश्च मूलमन्त्रद्वयेन च।।
पौरुषेण च सूक्तेन दुर्गाभि: पञ्चभिस्तथा।
मूलमन्त्रद्वयेनापि दशहोत्रा तथैव च।।

[5]स्कन्दादिषु पुरुषसूक्तनिजसूक्तगायत्रीषण्मन्त्रमूलम[6]न्त्रद्वयैरिति तत्तद्भागोदितातोदेवाव्यो—मव्याप्याद्यभिषेकमन्त्रं त्रिवारमुच्चरन्नभिषिञ्चेत्। प्रणवस्त्ववसाने एकमात्रादिसप्तमात्रान्तो वक्तव्य:। एतत्सर्वं विधिवदित्येव सूचितम्। ब्रह्मकलशे सर्वत्रैतावन्म[7]न्त्रविस्तार:। द्रोणकलशे त्वनियम:। परिकलशमात्रे त्वन्त्ये सामान्यमेव जपनीयमिति। न्यस्तमन्त्रमिति। विधिवदिति सम्बध्यते। प्रणवेन मूलेन व्यापय्य मूर्तिमन्त्रव्यापकमूलपुटितलिपिन्यासं च कृत्वा कलान्यासं विधिवद्विधाय विद्यादेहव्यापकं पञ्चब्रह्मादितदुचितमन्त्रन्यासञ्च विधाय तत्त्वन्यासमपि कृत्वा मूलेन व्यापय्य लिपिन्यासादिन्यासविस्तारं अङ्गन्यासं भूषणन्यासं च विदध्यात्। पुन: पीठे तदन्तर्गतपीठमन्त्रानुगतिं विभाव्य 'ब्रह्माध्वेद्धचितादिने'त्येता[8]मपि व्याप्तिं विभावयेदिति विधिवच्छब्दाशय:। महितमिति

1. 'पे ग' क. छ. पाठ:,
2. 'वसन्नि' च. पाठ:,
3. 'स्ताप' क. ङ. च. पाठ:
4. 'मपि म' च. पाठ:,
5. 'स्कान्दा' क. छ. पाठ:,
6. 'लद्वयै' ङ. पाठ:,
7. न्मात्रशिवस्तर: सर्वक' क. पाठ:,
8. 'तावदपि' छ. पाठ:

मूर्तिद्वयमूलतदक्षराङ्गमन्त्रैः पूजोक्ता। परसूक्ष्मस्थूलरूपपूजापि विधिवच्छब्देनाभिप्रेयते। उपहतार्घ्यमिति प्रणवोपधारमूलेन मुखार्घ्यदानमुक्तम्। यजेत् पायसेनेति ब्रह्मकलशाभिषेकशेषतया समुचितपायस-निवेदनमुक्तम्। विधिवदित्येतदिहापि समानम्। देवस्य स्थूलसूक्ष्मपरभागेषु तदन्तर्गतकलातत्त्वादिशक्तिषु मन्त्राक्षरभूषणादिशक्तिषु पीठतदन्तर्गतधर्मादिशक्तिषु च तत्पायससमुचितांशव्याप्तिभावनैवमुक्ता भवति। पुनर्गण्डूषादिसमर्पणपूर्वकं किञ्चित् पुष्पाराघनं विधाय नीराजनमपि कार्यम्।। 197।।

Before the final pot is to be poured all the subsidiary ones shall be finished. After these various items shall be invoked in to the Brahmakalaśa like Toraṇa, dhvaja, dvārakalaśa, Maṇḍapaśakti, Pīṭhaśakti and Agnicaitanya as prescribed in connection with the installation. Water from Kumbheśa shall be poured on the head thrice before the final act of emptying it. After the waving of light, offerings like Payāsa shall be submitted to the deity. (197)

ततो यथाविध्यभिपूज्य देवं निवेद्य सन्तर्प्य तमग्निरूपम्।
सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिं च कृत्वा विभुं भावयतु प्रसन्नम्।। 198।।

विमर्शिनी

ततो यथाविधि देवमभिपूज्य निवेद्याग्निरूपं तं सन्तर्प्य पूजाहोमं कृत्वा सावस्रुतोक्षं कलशानामभिषेककाले सर्वकलशेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदवस्रावितानि जलान्येकीकृत्य तेन सर्वपरिवारेषूक्षणं परिषद्बलिं प्रतिष्ठायामिव परिषदां बलिं च कृत्वा विभुं देवं प्रसन्नं भावयतु प्रसन्नपूजां च कुर्यात्।। 198।।

विवरणम्

ततो यथाविध्यभिपूज्य देवमिति प्रारब्धपूजायां स्नपनं तावदित्थं समनुष्ठितं ततोऽङ्गवस्त्रादि-समर्पणपूर्वं विस्तारेण विग्रहपूजा यथोचितमावरणपूजा चोक्ता। तदा च विग्रहपूजायां कलातत्त्वादिमन्त्रैरपि पूजा पुष्पाञ्जलिरपि वा कार्येति यथाविधीत्युक्तम्। सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिञ्च कृत्वेति परिवारपीठप्रतिष्ठा तुर्यदिनाभिषेकार्वागेव कार्याभिमता। यदुक्तं–'कुर्यात्तुर्यदिनात्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनमि'ति। ततश्च पूजाङ्गहोमानन्तरं द्वाःस्थादिसकलपरिवारबिम्बपीठेषु संक्षालितेषु सकलकलशावस्रावेण पूर्वसम्भृतेन कुर्चेन प्रोक्ष्य तद्बलिमपि 'द्वाःस्थादिकास्तत्परिवारमुष्यानि'त्युक्तविधया विदधीतेति भावः। [1]यच्चोक्तं –'तुर्येऽहन्यभिषिच्य देवम्... इह तच्छेषोक्षणाद्यं चरेदि'ति। परिवारपीठाद्यकरणे तु नावस्रावप्रोक्षणं किन्तु बलिदानमात्रमेव। तदपि वा 'हुताशेऽथ समीरणे वे'त्युक्तविधमेव कार्यमिति। विभुं भावयतु[2] प्रसन्नमिति पुनर्निवेद्यविसर्गादिपूर्वकं यथाविधि कृत्स्ना प्रसन्नपूजोक्ता। 'संस्पृश्य तन्मूर्घनि मन्त्रदोष्णे'त्येतदपि सर्वमिहापि समुचितमिति यथाविधिपदावृत्तेर्लभ्यते। तथा प्राक् पायसनिवेदने कृते 'लोकानुग्रहहेत्वर्थं'मित्याद्युपस्थानञ्च समुचितमिति। प्रसन्नं भावयत्वित्यनेन 'विशुद्धिसान्निध्य-समृद्धिकारक'मित्येतत्फलभावनाप्युक्ता।।

---

1. 'यथोक्तम्' ङ.,
2. 'त्विति' छ. पाठः

Thereafter propitiating the deity in the prescribed manner and putting materials in the sacrificial fire conceived as the god himself the priest shall please the Brahmins with sumptuous food. Now he shall propitiate the Bhūtas offering them usual items. When individual pots are emptied a small portion is to be kept apart. All these leftovers shall be collected together and offered to divinities guarding the door of the sanctum up to Kṣetrapāla – the presiding deity of the entire shrine. This is to ensure the pleasure of the main deity. (198)

इति तन्त्रसमुच्चे समुद्यद्घटसङ्ख्यापरिकल्पनाप्रकारः।
पटलः कलशप्रसाधनैतत्स्नपनाख्यानपरोऽष्टमः समाप्तः।। 199।।

विमर्शिनी

पटलं समापयति–**इतीति**। इति तन्त्रसमुच्चयाख्ये ग्रन्थेऽष्टमः पटलः समाप्तोऽभूत्। कथम्भूतः, समुद्यद्घटसंख्यापरिकल्पनाप्रकारः सम्यक्प्रकाशितानां घटसंख्यानां परिकल्पनायाः प्रकारेण युक्तः। कलशप्रसाधनैतत्स्नपनाख्यानपरश्च कलशानां प्रसाधनं पूरणपूजनाधिवासादिकम्, एतत्स्नपनम् उत्तरेद्युः करणीयं कर्म, एतयोः कर्मणोराख्याने प्रकथने तत्परस्तात्पर्येण युक्तः।। 199।।

199. Thus the eighth Paṭala of Tantrasamuccaya dealing with the number of pots, designs and diagrams and their columns, the sequence of putting materials into the pot and the pouring of water from the pots including their size has come to an end. (199)

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे अष्टमः पटलः।

MANUSCRIPTS USED FOR VOL II

The present publication is the second part of "Tantrasamuccaya" with the commentary 'Vimarsini' of Śaṅkara and 'Vivaraṇa' written by a disciple of Nārāyaṇa. First part of which comprising the first four chapters has already been bublished as No. 151 of the Trivandrum Sanskrit Series. This Part II also consists of four chapters.

The Present edition of the commentaries is based on the following :

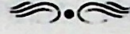
(i) Vimarśinī : Tantrasamuccaya of Nārāyaṇa with the commentary of Śaṅkara, Part I, 1919, Trivandrum Sanskrit Series No. 67.

(ii) Vivaraṇa

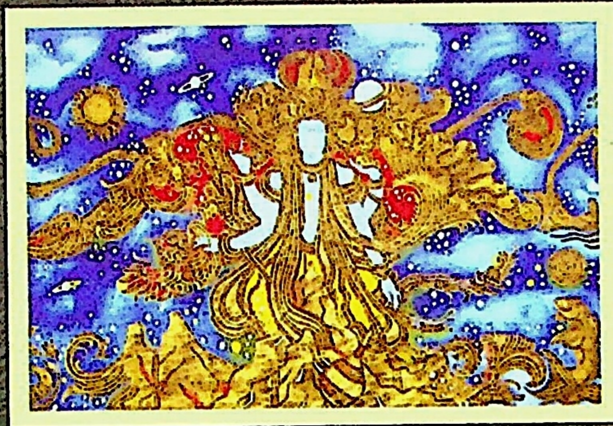
	No.	*Owner*
क.	C 710	Kuzhikkāṭṭu Maheśvaran Bhaṭṭatiri.
ख.	C 1507	Kṛṣṇaru Nārāyaṇaru, Muttavila Maṭham
ग.	8991	Raja of Chirakkal
घ.	L 668	Nārāyaṇan Nambutirippādu, Puliyannūr Mana
ङ.	L 964	Mattappalli Mana, Aṅkamāli
च.	L 1048	Tiruvārppu Svāmiyār Maṭham

The present part is originally edited by K.S. Mahadeva Sastri in 1953 as No. 169 of the Trivandrum Sanskrit Series.

श्लोकानुक्रमणिका

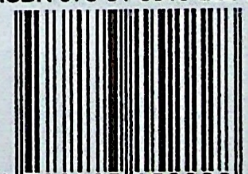

₹ 5000 (Set of 3 Vols.)

ISBN 978-81-8315-222-8

NEW BHARATIYA BOOK CORPORATION
208, 2nd Floor, Prakashdeep Building,
4735/22, Ansari Road, Daryaganj,
New Delhi-110 002 (INDIA)
Ph: 011-23280214, 23280209
Email: deepak.nbbc@yahoo.in